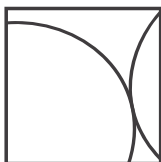

FERID PASHË VLORA
Një jetë shtet

Abdulhamit Kır mızı

© LOGOS A

S H K U P

PRISHTINË

T I R A N Ë

2 0 1 8

FERID PASHË VLORA

Një jetë shtet

Abdulhamit Kırmızı

Boton: LOGOS-A

Biblioteka: LEXO

Për botuesin: Adnan Ismaili

Kryeredaktor: Husamedin Abazi

Redaktor biblioteke: Ali Pajaziti

Redaktor gjuhësor: Valbona Toska

Redaktor artistik & disenji: Edib Agagjyshi

Redaktor teknik: Halil Berisha

Faqosës: Sedat Halimi

Mbikëqyrës i shtypit: Kemal Ismaili

Përgatitja kompjuterike: Focus Pro - Shkup

Shtypi: Focus Print - Shkup

ISBN 978-9989-58-728-3

Tirazhi: 500

www.logos-a.com

Copyright©Logos-A, 2018

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara.

Ky libër mund të kopjohet pjesërisht për përdorim personal dhe jofitimprurës.

Kjo rekomandohet për qëllime promovuese të librit apo edhe për afirmim të kulturës së leximit në përgjithësi. Por, nuk lejohet riprodhimi, transmetimi apo kopjimi i këtij libri në tërësi pa lejen paraprake të Logos-A.

FERID PASHË VLORA

Një jetë shtet

Abdulhamit Kırmızı

E PËRKTHEU NGA TURQISHTJA:

Rubin Hoxha

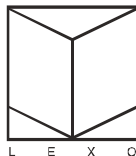
TITULLI I ORIGINALIT:

Abdulhamit Kırmızı,

AVLONYALI FERİD PAŞA:

Bir Ömür Devlet,

Klasik, İstanbul, 2014.

Abdulhamit Kırmızı (Abdulhamit Kërmëzë) është anëtar i trupit
mësimor të departamentit të historisë të Universitetit të Stambollit.

Librat e botuara: *Guvernatorët e Abdylhamidit* (2007), *Shqipëria pas
Abdylhamidit: Syreja Bej Vlonjati* (2009), *Ulu e më shkruaj nga e para:
vështrime të freskëta ndaj jëtëshkrimit* (2013).

PËRMBAJTJA:

KONAKU I ISH-KRYEMINISTRIT	11
BOTA E BEJLERËVE SHQIPTARË	17
Avlonja e perandorisë, Vlora e Shqipërisë	18
Vlora e Evlija Çelebiut	23
Rrënjët e dinastisë së Vlorajve	26
Bijtë e Mustafa Pashë Vlorës	27
Vëllezërit e Feridit	30
Vlora shqetësim për Stambollin	33
DETYRAT E PARA: KRETA, BOSNJA, BULLGARIA, DIJARBEKIRI	39
Në gjurmë të të atit	43
Në Kretë	43
Në Bosnje-Hercegovinë	44
Në Bullgari	47
Ekuilibrat diplomatikë në Ballkan	48
Myslimanët e Bullgarisë	50
Inspektor Gjyqësor në Dijarbekir	53
Revolta e Bukës në Dijarbekir	55
Ngjarjet në Malatja	58
“Ngjarja e Kurdistanit”: Krerët e syrgjynosur burgosen në Haleb	62
Në Mardin	69
Syrgjynosja e të atit, Mustafa Pashë Vlorës	71
“Ngjallja e idesë së pavarësisë kombëtare”	73
Në Haleb	77
VITET NË STAMBOLL	79
Në Këshillin e Shtetit	80
Shkollat e huaja si Kolegji Robert “cenojnë arsimin e përgjithshëm”	84
Marrëdhëniet me shtetet e huaja dhe akuzat për simpati ndaj tyre	86
I kunati, Mehmet Ali Pashë Delvina	91
Konfliktet e Vlorajve me guvernatorin e Janinës	94
Do të bëhej guvernator i Dijarbekirit	101
Çështja e Kretës	102
Emërimi guvernator	105

GUVERNATOR NË KONJA	109
Stafi i vilajetit	110
Thatësira e 1898-ës dhe bujqësia e Konjës	119
Derdhja e liqeneve në fushën e Konjës.....	124
Reformimi i medreseve: “përhapja e arsimit” përfshin medresetë	130
Parandalimi i ikjes së studentëve.....	133
Përhapja e shkollave	134
Ç’thotë Ferit Pasha për arsimin në një raport të tij	139
“Shumë punë në pak kohë”	144
Hekurudha në Konja	146
Bujqësia, blegtoria dhe pyjet	148
Gjendja financiare e vilajetit	150
Teqeja mevlevite, Çelebinjtë dhe Bektashizmi	154
Ferit Pasha ishte nakshibendi?	164
Çështje të rendit, rrëmbimi i grave dhe vënia e tyre për të kërcyer.....	167
Disa syrgjynë në Konja: Ebuzija Tevfiku dhe Riza Selaniku	169
Xhonturqit dhe Shqipëria.....	175
Jomyslimanët në Konja	178
Gjurmët e Ferit Pashës në Konja	182
Mbështeti prodhimin e hallive dhe të qilimave	188
Tregu i drithit.....	190
Minierat e nitrat potasiumit.....	192
Projekti për ujin e Çajërbagut	194
Historitë e ndërthurura të bezistanit, shkollës dhe muzeut.....	198
Shpëtimi i tarracave të Konjës nga “tradita e keqe”	201
Muri i Antaljas.....	205
UDHËTIMET INSPEKTIVE DHE RAPORTET E VILAJETIT	207
Guvernatori kritikon ligjin për vilajetet	208
Nide, Qershor 1899	214
Ispartë, shtator 1898.....	217
Gafrabad, Karaman, Eregli, Hamidije (Shyxhaedin), Nide, Nevshehir dhe Aksaraj, Nëntor 1899	219
Gafrabad (Gaferjad, Kazëmkarabekir)	220
Karaman (Larendë)	220
Eregli	224
Hamidije (Shyxhaedin, Ullukëshlla).....	225
Nide	227
Nevshehir (Nisa)	230

Aksaraj	232
Rrugët dhe urat	233
Bejshehir, Sejdishehir, Bozkër, Karaman dhe Belviran, 1901	237
FERIT PASHA KRYEMINISTËR	241
Komisioni për vilajetet e Rumelisë	243
Si u bë Ferit Pasha kryeministër	247
Si e pritën të huajt këtë emërim?	252
Marrëdhëniet me ambasadorët e huaj	254
Një vit më parë do të ishte bërë ministër i Drejtësisë!.....	258
Një kryeministër shqiptar ndërkohë që Rumelia zien	259
Programi Vjenez për Reformën.....	264
Rreziku i luftës në Maqedoni	265
Tentativat e kryeministrit për dorëheqje.....	267
Në prag të një lufte të parakohshme ballkanike.....	269
Vrasja e konsullit rus në Manastir	270
Programi për reformë i Mürzteg-ut dhe emërimi i oficerëve të huaj	272
Prapë tenton të japë dorëheqjen.....	273
“Jashtë vendimeve të Mürzteg-ut nuk mund të bëhet asgjë!”	278
Lufta diplomatike e kryeministrit	279
Austria përgatitet për luftë	281
Raportet e gjata të Ferit Pashës	284
PRESIONE NË RRIJTJE PËR REFORMËN NË RUMELI	289
Pushtimi i Lesbosit dhe Limnit.....	294
Reforma gjyqësore dhe rritja 3% e taksës doganore	296
Sulltanin e shqetësuar e qetëson kryeministri	299
Parandalimi i ndërhyrjes së huaj.....	303
Kërkesa për ndryshim në kufijtë administrativë	308
Çështja e zgjatjes së detyrës së të huajve në Rumeli	310
Shtetet evropiane duan të emërojnë një guvernator të përgjithshëm	313
Reformimi i xhandarmërisë në Anadoll	317
Reformimi i xhandarmërisë dhe i rekrutimit në Jemen.....	319
Është i papranueshëm dërgimi i trupave nga Anadoli në Jemen	322
Rivaliteti mes gjermanëve e anglezëve në tenderët për hekurudhat	324
Loja e osmanëve kundrejt anglezëve.....	326
Kundërshtitë e stisura të sulltanit me kryeministrin	327
Vija ndarëse: çështja e Akabes dhe Tabasë	330
Kryengritja fshatare e 1907-ës në Rumani dhe frika e Perandorisë Osmane nga anarkistët	335

Çetat bullgare	336
Përpjekjet e Greqisë për greqizimin e shqiptarëve	339
Takimi i Revalit	342
KORRIK 1908: “TYM E PLUHUR NË ÇDO ANË/VALLË MOS ËSHTË REVOLUCION?” ...	349
Orvatjet e Abdylhamidit për aleancë në Ballkan Misioni i Mynir Pashës.....	352
Roli i Ferit Pashës në shpalljen e Konstitucionalizmit	354
RRJETI I MARRËDHËNIEVE TË FERIT PASHËS	363
Qamil Pasha	367
Qamil Pasha strehohet në konsullatën angleze.....	372
Grindjet në Këshillin e Ministrave.....	378
Faktori financiar në zënkën mes kryeministrit dhe ministrit të Luftës	379
Konflikti civilo-ushtarak në provincë.....	382
Armiqësia dhe rivaliteti në Këshillin e Ministrave	384
Fuqia e kryeministrit sipas ministrit të Brendshëm Memduh Pashës	387
“Kërkon të më vërë në pozitën e një nëpunësit të stafit”	389
Akuza për korrupsion.....	391
Ministri i Drejtësisë Abdurrahman Pasha	393
Ministri i Flotës Hasan Pasha	397
GUVERNATORËT DHE VILAJETET	399
Vilajetet arabe	400
Vilajetet e Anadollit	404
Beu i Sisamit, Konstandin Karateodori	407
FERIT PASHA DHE ÇËSHTJA ARMENE	411
“Pastrimi i fushës së Mushit nga llumi i banditëve”	412
Ngjarjet në provincë shteti i mëson nga konsujt e huaj!	415
“Këtë vit e kanë të pamundur të shkaktojnë ndonjë problem shqetësues në këto anë” ..	418
Depërtimi i çetave armene nga Rusia dhe Irani: “mundësi e vogël”	423
Nëse çështja armene vjen në rend të ditës në Konferencën e Hagës.....	426
PAS 1908-ËS: PËRPJEKJA PËR T’U RIKTHYER NË PUSHTET	431
Të gjithë ia njohin vetes meritën e Konstitucionalizmit	432
Lëvizja është e pavendosur: “Ka prej atyre që duan ta shohin në pushtet Herr von Feritin”	435
Xhonturqve: “Jam kundërshtar i Anglisë sepse jam atdhetar i Turqisë!”	438
Feriti sipas Enverit: “Një njeri që ka mbetur i ndershëm në periudhën e Abdylhamidit”	439
“Ne, shtetarët osmanë, jemi njerëz seriozë e largpamës; nuk jemi aventurierë si këta” ..	440
Dërgohet guvernator në Izmir	443

Veprimtaria e Ferit Pashës në Izmir	446
Ngjarja e 31 marsit dhe shqetësimet	451
KTHIMI NË STAMBOLL SI MINISTËR I BRENDSHËM	455
Vazhdon interesimi për Izmirin	458
Nxehet lufta me xhonturqit	459
Vlora gjatë detyrës së Ferit Pashës si ministër i Brendshëm	463
Debati për Shqipërinë në parlament: “Edhe unë e them me krenari të plotë se jam shqiptar”	465
“Idetë socialiste e prishin moralin e popullit”	466
E humb postin e ministrit	468
VDEKJA E NJË OPOZITARI NË MËRGIM	473
“Shqiptarët nuk lejojnë njeri të tallet me ta”	476
I marrin konakun në Nishantashë	479
Refuzon postin e ministrit të Brendshëm:	
“Nuk dua ta shoh Rumelinë duke dhënë shpirt në duart e mia”	484
Kryesia jetëshkurtër e Senatit dhe shpërndarja e parlamentit	485
Roli i Ferit Pashës në pavarësinë e Shqipërisë	489
“Unë jam shtetar osman dhe me këtë shtet e kam lidhur fatin”	490
Pushtimi i Portës së Lartë	492
Një dasmë madhështore në mes të Luftës Ballkanike	493
Planet e xhonturqve për atentat	496
PASTHËNIE	499
FALËNDERIM	507
SHTOJCA 1: KRONOLOGJI BIOGRAFIKE E FERIT PASHËS	509
SHTOJCA 2: DOKUMENTE ARKIVORE DHE LETRA	511
Letra	518
SHTOJCA 3: FOTOGRAFI	525
BIBLIOGRAFIA	528
INDEKSI:	537

S. E. Ferid Pacha, Grand Vezir (Photo Sebah & Joailler)

KONAKU I ISH-KRYEMINISTRIT

Lagja Nishantash, e mbushur me konakë të bukur pashallarësh. Një mëngjes pranvere. Ora tetë. Një karrocë e hapur lëviz përmes freskisë në peizazhin e këndshëm të qershive që kanë çelur lule dhe ndalet para konakut të Ferid Pashës. Vizitori ngjit një shkallë të rehatshme që e shpie tek konaku nga ku e shoqërojnë në dhomën e punës për të pritur pashain. Një hapësirë mikpritëse dhe e thjeshtë, por që lë të kuptohet që në shikim të parë se i zoti është njeri mendjelirë.

Është prilli i vitit 1910. Mbi tryezën e punës të burrit të dytë që ka prekur fatet e Perandorisë Osmane në vitet e fundit të sundimit të sulltan Abdylhamidit II, gjendet një bust i Voltaire-it. Në bibliotekën e tij tregojnë kurrizin veprat e Voltaire-it dhe të Rousseau-it. Por i zoti i shtëpisë si duket më së shumti lexon libra historie; Thiers, Duruy, Gervinus, Mommsen... Të gjitha në frëngjisht. Shqiptari Ferid Pasha hyn në dhomë. Fytyra e tij bart më shumë linja sllave sesa shqiptare. Në fizionominë e fuqishme rrethuar nga një mjekër e thinjur, nën strehën e vetullave të dendura shkëlqejnë sy të gjallë, të errët e inteligjentë.

Gjatë bisedës që zgjatet nga letërsia të xhonturqit e të kaosi në Shqipëri, vizitori pyet: “A është përkthyer Voltaire në turqisht?” Ferid Pasha përgjigjet negativisht dhe thotë se ka kohë për këtë: “Ata që kanë frymë evropiane mes nesh, në masë të madhe mund ta lexojnë Voltaire-in nga gjuha e tij. Por që një dritë e tillë të depërtojë në mënyrë të beftë e me shumë shkëlqim mes popullit tonë, kjo s’është gjë e mirë. Nevojitet një periudhë tranzicioni, në mënyrë që të mos cenohet ligji i evolucionit. Për popullin tim nuk dëshiroj revolucion, por evolucion. Dua që shpirtat e ndriçuar t’ia përcjellin me kujdes popullit tonë filozofinë perëndimore të zhvilluar në të tjera kushte jetese. Mes nesh ka budallenj të paduruar që zhvillimet e shumë brezave në perëndim duan t’i realizojnë menjëherë nën këtë qiell. Kemi punë shumë më të rëndësishme për të bërë se përkthimi i Voltaire-it në turqisht.”¹

A besonte pashai se kushtetuta osmane e shkruar mbi letër do të hidhte rrënjë në popull? “Mund të them se nuk besoj se kushtetuta kërcënohet seriozisht

¹ Osmanët ishin në dijeni të ideve iluministe të Voltaire-it (1694-1778) që në të gjallë të tij dhe madje Koxha Ragip Pasha pati tentuar të përkthente një nga esetë e tij. Por përkthimin e parë do ta bënte Sahak Abru (*Historie de Charles XII*) në vitet 1850, i ndjekur nga Mynif Pasha, i cili përktheu gjashtë dialogje të Voltaire-it në *Muhaverat-ı Hikemiyye* që botoi në vitin 1859. *Micromégas* u përkthye katër herë nga persona të ndryshëm (1869, 1871, 1890, 1908). Pas romanit historik me Titull *Voltaire 20 Yaşında Yahud İlk Muşakası* të Ahmed Mit'hat Efendiut botuar më 1883 edhe Beshir Fuadi shkroi një biografi të Voltaire-it më 1887. Shih: Remzi Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire* (Ankara: Doruk, 1999), 25-59.

nga ndonjë anë. Nga ana tjetër nuk bie në iluzionin se do të zbatohet lehtë në çdo pjesë të perandorisë. Edhe pse nuk ka ndonjë rrezik për reaksion antikonstitucionalist, në zbatim kushtetuta do të hasë vështirësi të mëdha. Perandoria Osmane ka një popullsi aq të larmishme sa çdo popull rron në kushte të ndryshme jetese. Kemi turq, arabë, kurdë e shqiptarë nga fe të ndryshme. Kemi lazë, gjeorgjianë, grekë, armenë, myslimanë, të krishterë e hebrenj. E si mund të krihen të gjithë me të njëjtin krehër? Ju kujtoj se nuk ka gjë më të rrezikshme se doktrinizmi që nuk merr parasysh larminë e traditave.”

Kur vjen fjala tek ushtria dhe administrata, pesimizmi i Ferid Pashës del akoma më në pah: “Me efektin e kushtetutës ushtria ka shënuar zhvillime, por e njëjta gjë s’mund të thuhet për administratën. Parlamenti nuk punon siç duhet. U bënë muaj që diskutohet për buxhetin dhe akoma nuk është zgjidhur. Ashpërsia e disa elementeve në parlament nuk është e hijshme. Çështjet personale dalin shumë në pah. Këtu ka faj edhe një pjesë e shtypit. Ndaj akuzave mbi të kaluarën tregohet tolerancë e madhe. Humbet kohë me batuta të kota për të etiketuar rivalët. Nuk punohet seriozisht. Kurse në ushtri mund të them se diçka po ndryshon. A keni parë ndonjë paradë ushtarake në Hyrrijet Tepesi (Kodrën e Lirisë)? Siç thashë, në këtë drejtim regjimi i ri ka hedhur hapa të rëndësishëm. Por kush është ai budalla që mund të mendojë se ushtria mund të rregullohet brenda një nate? Për ushtrinë kishte kujdes edhe në kohën e Abdylhamidit. Ushtria ka qenë e privilejuara e pallatit që shumë kohë më parë. Gjendjen e sotme ushtria e ka falë një shkollë dhe tradite shtatëdhjetë vjeçare. Edhe në regjimin e Abdylhamidit qenë dërguar me qindra oficerë për edukim në Gjermani. Së fundmi Goltz Pasha e riorganizoi shtabin e përgjithshëm, kurse Keller Pasha vdiq duke qenë mes nesh. Për fat të keq, nëpunësit e shërbimeve civile nuk u formuan në të njëjtën mënyrë.”²

Personi, të cilit Ferid Pasha po i fliste kaq hapur, ishte një korrespondent i gazetës vjeneze *Neue Freie Presse*, i famshëm për intervistat e tij me politikanë. Sigmund Münz, me doktoraturë në histori, ishte një gazetar i cili arrinte t’i ndërthurte me mjeshtëri jetën personale dhe idetë politike të politikanëve që intervistonte. Münz përshkruan edhe tipare të tjera të shtëpisë së pashait siç ishte në vitin 1910. Për shembull habitet me pamjen evropiane të hollit të pritjes, me vazot dhe orët që dukeshin si punime franceze, me portretet në mure. Varur në mur është një vepër e Osman Hamdi Beut që përshkruan gratë myslimane. Por Münz-it i tërheq vëmendjen veçanërisht portreti i Sulltan Mehmet Çliruesit, realizuar nga piktori italian Bellini. Vetë Sulltan Abdylhamidi e ka porositur për

² Sigmund Münz, *Balkan Herrscher und Staatsmänner: Erinnerungen und Begegnungen* (Leipzig: Deutsch Österreichischer Verlag, 1912), 111-116. Për Münz shih: Österr, *Biographisches Lexikon 1815-1950*, Bd. 6 (Lfg. 30), 437. Münz, *Balkan Herrscher*, 120-121.

Ferid Pashën këtë kopje nga origjinali në Venecia. Gazetari austriak pyet nëse fytyra që tregon portreti është e vërtetë apo jo, duke dyshuar që Çliruesi i madh të ketë pozuar për piktorin përkundër ndalesës së pikturimit në Islam. Ferid Pasha i kujton se në një monedhë që ka prej asaj periudhe gjendet i gdhendur një portret i Çliruesit shumë i ngjashëm me atë të Bellini-t.³

Dy vjet më parë, më 1908, në vitin e fundit të detyrës së tij si kryeministër, po në atë konak, Ferid Pasha priste një tjetër mysafir. Irlandezi Allen Upward, anëtar i Shoqërisë Filologjike të Parnassos-it dhe bartës i shumë atributëve, si poet, shkrimtar, jurist, politikan e pedagog, në fund të udhëtimit të tij nëpër Rumeli e që u zgjat deri në Stamboll, gjendej aty si i ftuar për darkë i kryeministrit. Këtë herë tek porta priste një portier kalëruar. Pasi u prit nga kryeministri në një dhomë të vogël vetjake e të shtruar thjesht, ku shkohej duke kaluar përmes selamllëkut, të dy bashkë kaluan në dhomën e ngrënies. Në sofër ndodheshin të afërm të Ferid Pashës dhe disa zyrtarë. Gjatë darkës së servirur në stilin evropian kryeministri, si gjest miqësor ndaj të ftuarit, e ndihmoi atë në servirjen e supës. Gjatë darkës së ngrënë në pjata argjendi, u pi verë me gota elegante. Pas darkës u lanë duart në një çezmë prej tunxhi. Gjatë bisedës Ferid Pasha tha se ishte shqiptar dhe se mënjanë akteve politike, si popull ushqente miqësi ndaj bullgarëve. Pastaj e pyeti Upward-in, i cili për njëfarë kohe kishte jetuar në Nigeri, për gjendjen e myslimanëve të atjeshëm. U tmerrua kur mori vesh se princi mysliman i kurorës i krahinës së Lokoxhës kishte punuar si hyzmeqar në shtëpinë e Upward-it. Upward u detyrua t'i shpjegonte se këtë gjë e kishte kërkuar me ngulm vetë princi dhe se ai vetë gëzonte famë si "kingmaker", që në ato vende ishte një atribut më pak impresionues. Duke e ditur se kryeministri për shkak të ngarkesës së madhe të punës ngrihej shumë herët, mysafiri u largua nga konaku rreth orës nëntë e gjysmë.⁴

E veja e huaj e Morel Beut, i cili sapo kishte ndërruar jetë në Berlin ku ndodhej me detyrë si i ngarkuar i ministrisë së jashtme osmane, e pati vizituar bashkë me të birin Ferid Pashën në po atë konak. Në atë verë të vitit 1905, pasi hynë në konak duke kaluar përmes zambakëve të çelur, nga salloni i gjatë i veshur me pëlhura mëndafshi në ngjyrë blu e të verdhë, miqtë u shoqëruan në hollin e pritjes të shtruar në stil evropian. Pas disa minutash u hap dera në cepin tjetër të hollit dhe brenda hyri një burrë me feste e stambulinë, qibar, i qeshur, i respektueshëm. Në duar mbante një tespihe të vogël me rruaza të bardha. Duke iu drejtuar miqve në frëngjisht, iu lut të ulen. I shprehu ngushëllimet vejushës dhe shtoi se të

³ Münz, *Balkan Herrscher*, 120-121.

⁴ Ailen Upward, *The East End of Europe: The Report of an unofficial mission to the European provinces of Turkey on the at the revolution* (London: John Murray, 1908), 340-341.

shoqin e njihte shumë mirë. Kur dëgjoi se djaloshi ishte shtatëmbëdhjetë vjeç, buzëqeshi dhe tha se dukej tetëmbëdhjetë. E pyeti ç'gjuhë dinte dhe ç'mësime ndiqte. E këshilloi të ndiqte rrugët e të atit. Pastaj i tregoi fotografinë e të birit i cili do të shkonte në Potsdam ca kohë për të mësuar taktikat luftarake gjermane. Zonjën Morel e këshilloi që derisa djali të përfundonte arsimimin e të vendoste ç'do të bënte, të qëndronin në shtëpinë në Berlin. Ndërkohë, një hyzmeqare e bukur kokëmbuluar u shërbeu kafe turke në filxhanë të vegjël floriri të zbukuruar me gurë të çmuar. Në një tepsi tjetër kishte pjatëza të vogla qelqi me reçel trëndafili, lugë dhe gota uji. Gjatë përshëndetjes kur po ndaheshin Ferid Pasha i dha dorën Zonjës Morel dhe iu përgjigj me elegancë temenasë së të birit.⁵

Tre kujtime të ndryshme për Ferid Pashën në konakun e tij... Nishantashi, ku dikur kishte veç baraka kopshtarësh e ahure lopësh, pas bartjes së Sulltan Abdylhamidit në Jëlldëz u shndërrua në një goxha lagje,⁶ në "pellg ministrash". Sulltan Abdylhamidi donte që kryeministri, ministrat dhe shërbyesit të banonin në afërsi të pallatit, në mënyrë që të mund të vinin menjëherë kur thirreshin ose që urdhrat e tij t'u përcilleshin me shpejtësi. Si shumë shtetarë të Abdylhamidit, edhe Ferid Pasha u caktua të banonte mes pallatit dhe Portës së Lartë. Për të shkuar në pallat duhej zbritur buzë detit nga Maçka, të shkohej në Beshiktash duke kaluar pranë Dollmabahçesë e të ngjitej në Jëlldëz, kurse për të shkuar në Portën e Lartë duhej vazhduar nga ana tjetër e Dollmabahçesë, të kalohej ura në Karakoj e të ngjitej nga Sirkexhiu lart.

Për hir të këtij pozicionimi optimal, konakët e shtetarëve të rëndësishëm ndërtoheshin e shtroheshin nga Arka e Dedikuar, një lloj thesari personal i padishahut dhe u dorëzoheshin shtetarëve në fjalë, ose këtyre u paguhej qiraja e shtëpisë.⁷ Edhe konaku ku banonte pasha kryeministri i qe dhuruar nga sulltani. Në konakun e Ferid Pashë Vlorës më parë kishin banuar gjeneral-majori i Bandës Ushtarake Nexhip Pasha dhe pas tij Kryeministër Xhevat Pasha. Kurse pas Ferid Pashës aty do të banonte familja e Jusuf Izzeddin Efendiut, princi i kurorës i cili vrau veten. Siç shkruan më 25 dhjetor 1938 Sermet Muhtar Alus i cili na i jep këto informacione, ndërtesa në cep të rrugës me pemë në atë kohë qëndronte ende dhe përdorej si shkollë.⁸ Kjo godinë e ndërtuar në vitin 1866, e quajtur Konaku i Nexhip Pashës, ndodhej përballë stacionit të policisë të Teshvikijes dhe derisa e shembën më 1962, qe përdorur si Liceu "İşık" (Shkëndija). Semih Myntaz-i më 1946 shkruan se konaku që iu mor me një pretekst Ferid Pashës gjatë Konstitu-

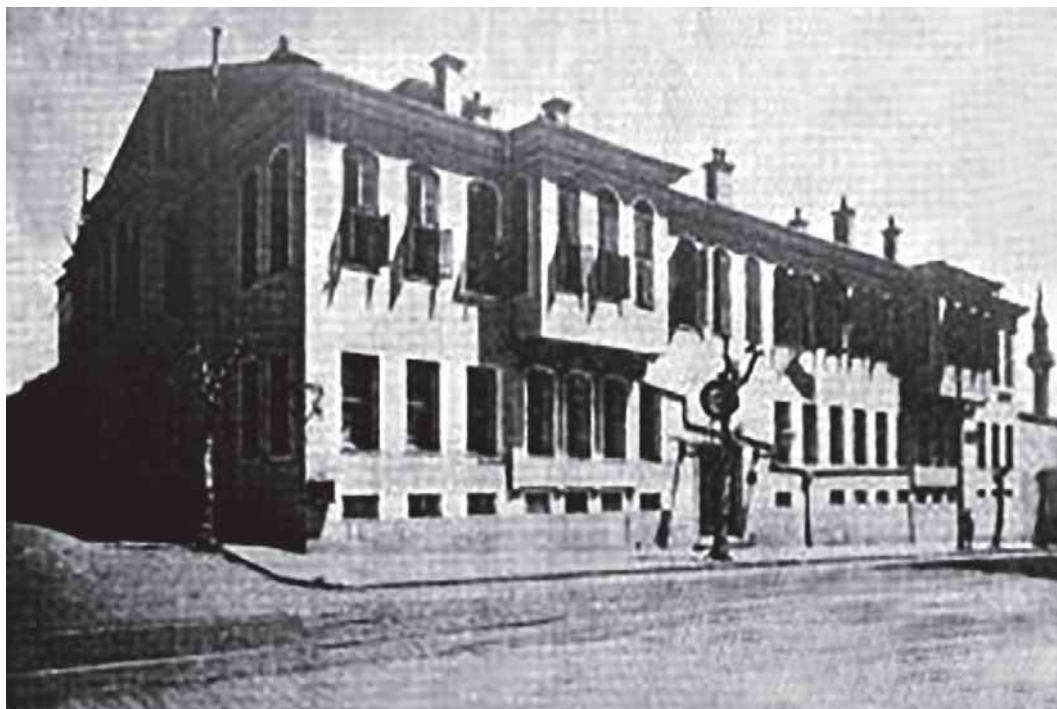
⁵ Clare Morel des Boulets (Countess), *From an Eastern Embassy: Memories of London, Berlin of the East, Etc* (London, 1920), 220-222.

⁶ Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Kazan Ben Kepçe* (İstanbul: İletişim, 1995), 96.

⁷ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları: Sultan Abdülhamid, 5. bs. (İstanbul: Boğaziçi, 1999), 226-227.

⁸ Alus, *İstanbul Kazan*, 98.

cionalizmit, “ndonëse pamjen e jashtme e kishte të thjeshtë, nga brenda ishte shumë i bukur. Sidomos dhoma e ngrënies ishte e përsosur. Shkallët i kishte me hark dhe të mrekullueshme.”⁹

Fotografia 1: Konaku ku ka banuar Ferid Pasha gjatë detyrës si kryeministër

Burimi: http://wowturkey.com/t.php?p=/tr68/MeReK_necippasa.jpg

⁹ Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları* (İstanbul: Kurtuba, 2011), 38-39.

BOTA E BEJLERËVE SHQIPTARË

Jeta e Ferid Pashë Vlorës, i cili lindi si një aristokrat shqiptar, nisi në një konak. Vallë njeriu është zgjatim i hapësirës apo hapësira zgjatim i njeriut? Duket sikur hapësirat e përcaktojnë se kush është e kush do të jetë personi. Identiteti i një hapësire u jep mundësinë për të njohur dhe përkufizuar veten njerëzve që jetojnë në të.

Sa bukur e përshkruan Eqrem Bej Vlora botën ku qe rritur edhe i ungji, Ferid Pasha, kur tregon për fëmijërinë e tij kaluar në një konak të madh në mes të një oborri dyzet dynymësh: Në katin e dytë të konakut, çdo dhomë gjumi kishte një hamam nëpërmjet të cilit lidhej me dhomën tjetër dhe veç kësaj, në katin e dytë ndodhej një hamam i madh i përgjithshëm me katër ndarje. Dritarja tejet e vogël e këtij hamami të madh gjashtëmbëdhjetë metra katrorë e me dysHEME prej guri, duhej të ish përdorur dikur si frëngjitë e kullave shqiptare. Domethënë se pas stuhisë së gjatë që kishte ngritur Ali Pashë Tepelena, koha dhe vendi kishin rënë në qetësi; ngaqë s'ishte më nevoja për të qëlluar me armë nga kulla, hapësira ishte kthyer në hamam...

Kur shkohej në Xhaminë e Madhe të premtëve, njerëzit në dyqane e kafene ngriheshin në këmbë për të përshëndetur bijtë e familjes së beut dhe këta të fundit përgjigjeshin me temena. Edhe Feridi i vogël ishte një bir beu mbi të cilin drejtoheshin vështimet. Namazet e teravive në Ramazan faleshin në konak bashkë me mysafirët e shumtë. Eqrem Beu, pasi përmend cilësitë e përbashkëta të familjes së tij si “të paarritshëm, krenarë, zyrtarë e të ndrojtur,” citon komentin e një guvernatori të Janinës për familjen: “Njeriu mund të gënjejhet prej tyre. Janë një familje që bartin një krenari të fshehtë.” Kjo rezidencë mikpritëse ku jetonin mbi tridhjetë hyzmeqarë e shumë mësues për arsimimin e fëmijëve, funksiononte edhe si post zyrtar, edhe si shkollë, edhe si han njëherësh. Aty akomodoheshin guvernatorët, mareshalët e inspektorët kur shkonin në zonë. Ngaqë në verë Vlora kthehej në një vatër ethesh që gëlonte nga mushkonjat, nga korriku deri në shtator shkohej për verim në çifligjet në brendësi të vendit e në rezidencat verore.¹⁰

Vlora ndodhet në cepin jugor të një fushe, pranë detit; pra është e hapur nga veriu. Në jug të saj fillojnë të ngrihen malet e Labërisë. Në fëmijërinë e Feridit, Vlora ishte e rrethuar nga kopshte e vreshta, madje edhe ullishte. Por kishte edhe ujëra të ndenjura e kënetat. Ngaqë qyteza ishte në ultësi, ajri në verë bëhej i rëndë e me ethe. Sipas Sami Frashërit, i cili bën këtë përshkrim, nëse do të thaheshin kënetat e qyteti

¹⁰ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen* (München: Verlag R. Oldenburg, 1968), 9-33.

do të zgjerohej drejt bregut, për shkak të pozitës dhe rëndësisë së tij “nuk ka dyshim se brenda një kohe të shkurtër do të bëhej qyteti kryesor i Perandorisë Osmane në Adriatik. Kjo sepse porti dhe sidomos vendi i quajtur Uji i Ftohtë që ndodhet në jug të portit, kanë klimë shumë të këndshme e ujë që s’ka të dytë.”¹¹

Fotografia 2. Vlora në shekullin 19.

Burimi: www.albanianhistory.net/texts20_2/AH1968.html

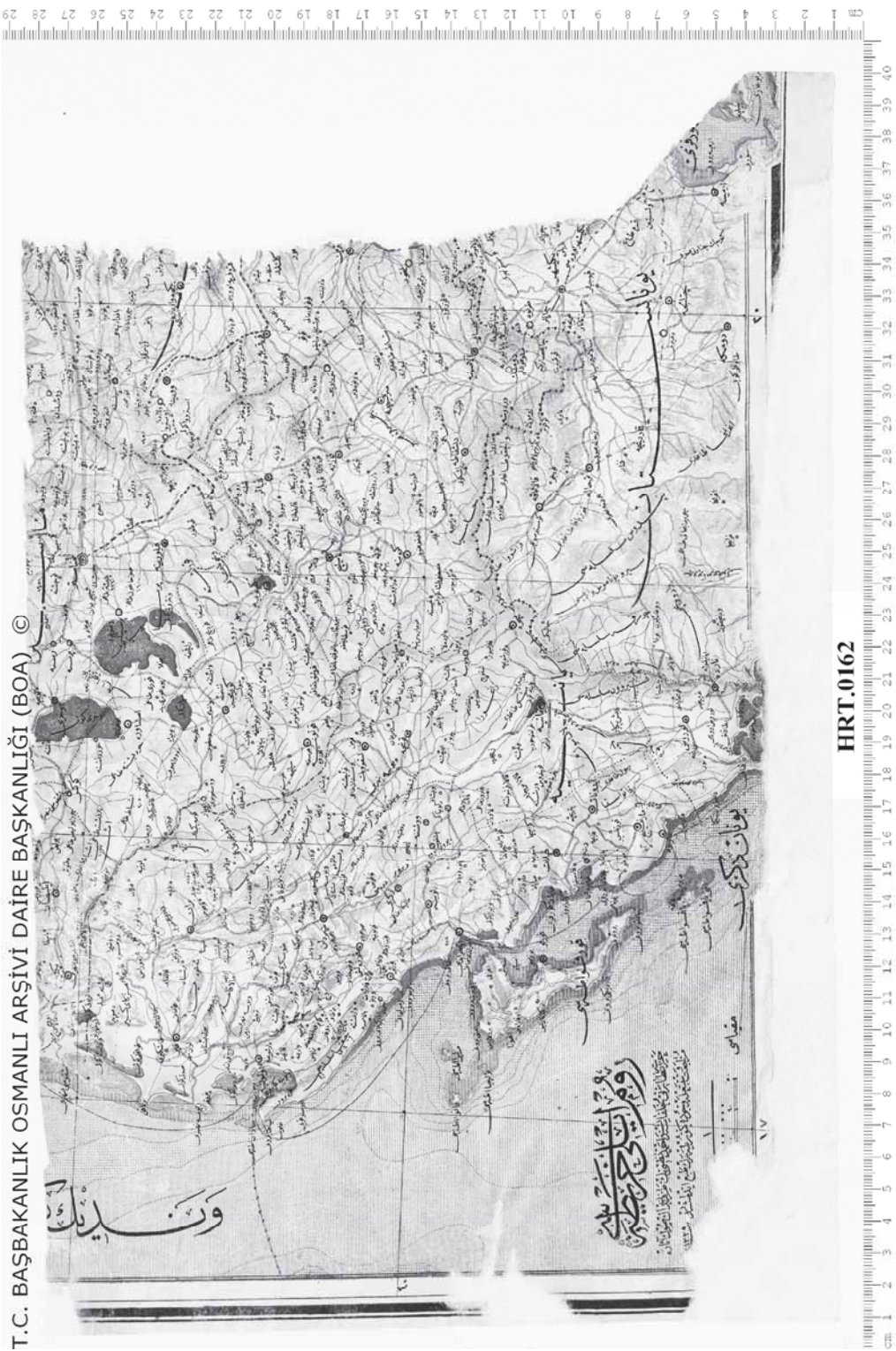
Avlonja e perandorisë, Vlora e Shqipërisë

Vlora është një nga qytetet e para shqiptare që u bënë pjesë e sundimit dhe administratës osmane. Osmanët arritën në trojet shqiptare që në shekullin e parë të historisë së tyre. Si u arrit kaq shpejt ky kontakt? Ç’është e vërteta, koloni turke patën filluar të vendoseshin në Shqipëri që në vitet njëmijë. Dy shekuj më vonë, të tjerë turq që shërbenin si mercenarë në ushtrinë bizantine patën kontakt me shqiptarët. Për shembull, në vitin 1280 Mihajl Paleologu VIII përdori ushtarë turq për të ndalur përparimin e latinëve në Shqipëri. Në vitin 1337 Andronik Paleologu III u ndihmua nga ushtria e emirit të Ajdënit, Umur Beut, për të ngulitur shqiptarët nomadë që jetonin në zonën mes Kaninës dhe Artës.¹²

¹¹ Şemseddin Sami, “Sinan Paşa”, *Kâmusu’l-A’lâm*, I (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306), 493.

¹² Dritan Egro, “The Place of Albanian Lands in the Balkan Geopolitics During the Ottoman Invasion (the 14th-15th Centuries)”, *Acta Studia Albanica* (1/2005), 79-92.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

HRT.0162

Harta 1: Vlorë e Rumelisë, 1329 (1911)

Pas Betejës së Kosovës, trojet shqiptare nisën të hynin një nga një nën sundimin osman. Gjatë këtij sundimi shqiptarët, të pakënaqur me klerin ortodoks grek nisën të pranonin gradualisht Islamin. Në këtë mënyrë, shqiptarët e islamizuar gjetën mundësinë për të hyrë në burokracinë e Perandorisë shumëkombëshe Osmane duke u bërë një burim i rëndësishëm ushtarak e administrativ për perandorinë. Në administratën perandorake shqiptarët u ngjitën deri në postin e kryeministrit dhe u bënë një damar zyrtarësh që vazhdoi deri në periudhën e Republikës. Rreth dyzet ka qenë numri i kryeministrave shqiptarë në Perandorinë Osmane: Gjedik Ahmet Pasha, Koxha Daut Pasha, Dukagjinzade Ahmet Pasha, Kara Ahmet Pasha, Koxha Sinan Pasha, Nasuh Pasha, Tarhanxhu Ahmet Pasha, Kara Murat Pasha janë vetëm disa prej tyre.

Gjatë viteve të krizës që nisi me mposhtjen e Jëlldërëm Bajazitit nga Timur-lengu, trojet shqiptare kaluan pjesërisht nën sundimin venedikas. Më vonë fituan vlerë për osmanët si një krahinë myslimane në Evropë. Pasi u bë plotësisht pjesë e Perandorisë Osmane më 1410, Shqipëria për pesëqind vjet me radhë shërbeu si një nga kufijtë tokësorë e detarë të perandorisë në Evropë. Në vitin 1415 u formua sanxhaku i Shqipërisë me qendër në Gjirokastrë. Ndërkohë pati edhe një kryengritje njëzet e pesë vjeçare duke filluar nga viti 1443 të udhëhequr nga komandanti i arratisur prej ushtrisë osmane, Skënderbeu (1404-1468). Ndoshta për këtë shkak sanxhaku i Shqipërisë në vitin 1466 u nda në dy pjesë.¹³

Një tjetër kryengritje që do të hynte në historinë e Shqipërisë osmane shekuj më vonë, do të ishte ajo e Ali Pashë Tepelenës (1744-1822). Edhe ky ishte një aristokrat shqiptar të cilit i qe dhënë post e pozitë në një kohë kur në perandori mbizotëronin prirjet centraliste. Pasi u ngjit deri në postin e guvernatorit të Janinës, duke përfutur nga problemet administrative Ali Pasha e zgjeroi hapësirën e tij të influencës drejt Greqisë dhe pasi iu bë çiban Mahmudit II për njëfarë kohe, më 1822 u kap e u ekzekutua.

Vlora është një nga qytetet e para shqiptare që u bënë pjesë e administratës osmane. Osmanët e vunë re shpejt rëndësinë e Vlorës si port në Ngushticën e Otrantos, me gjerësi gjashtëdhjetë kilometra, në pikën më të ngushtë të Detit Adriatik dhe e pushtuan atë që në vitin 1417. Ndonëse qyteti në shqip thirrej Vlorë e në italisht Valona, osmanët vazhduan të përdornin emërtimin romak Aulon dhe më vonë Aulona.¹⁴ Vlora u bë për osmanët pikënisje për pushtimin e Shqipërisë së Mesme dhe të Jugut, si dhe një port tejet i rëndësishëm për dy she-

¹³ "Arnavutluk", El 2.A.

¹⁴ Në greqishten e vjetër *aulon* do të thotë grykë, kanal, ulluk, hendek, shtrat, lumë. Nga përdorimi i kësaj fjale në rasën gjinore që është "*eis Aulona*", me kohë fjala ka marrë formën Valona. Robert Dankoff & Robert Elsie, *Evliya Çelebi in Albania and Adjacent Regions: Kosovo, Montenegro, Ohrid* (Leiden: Brill, 2000), 135, dn.2.

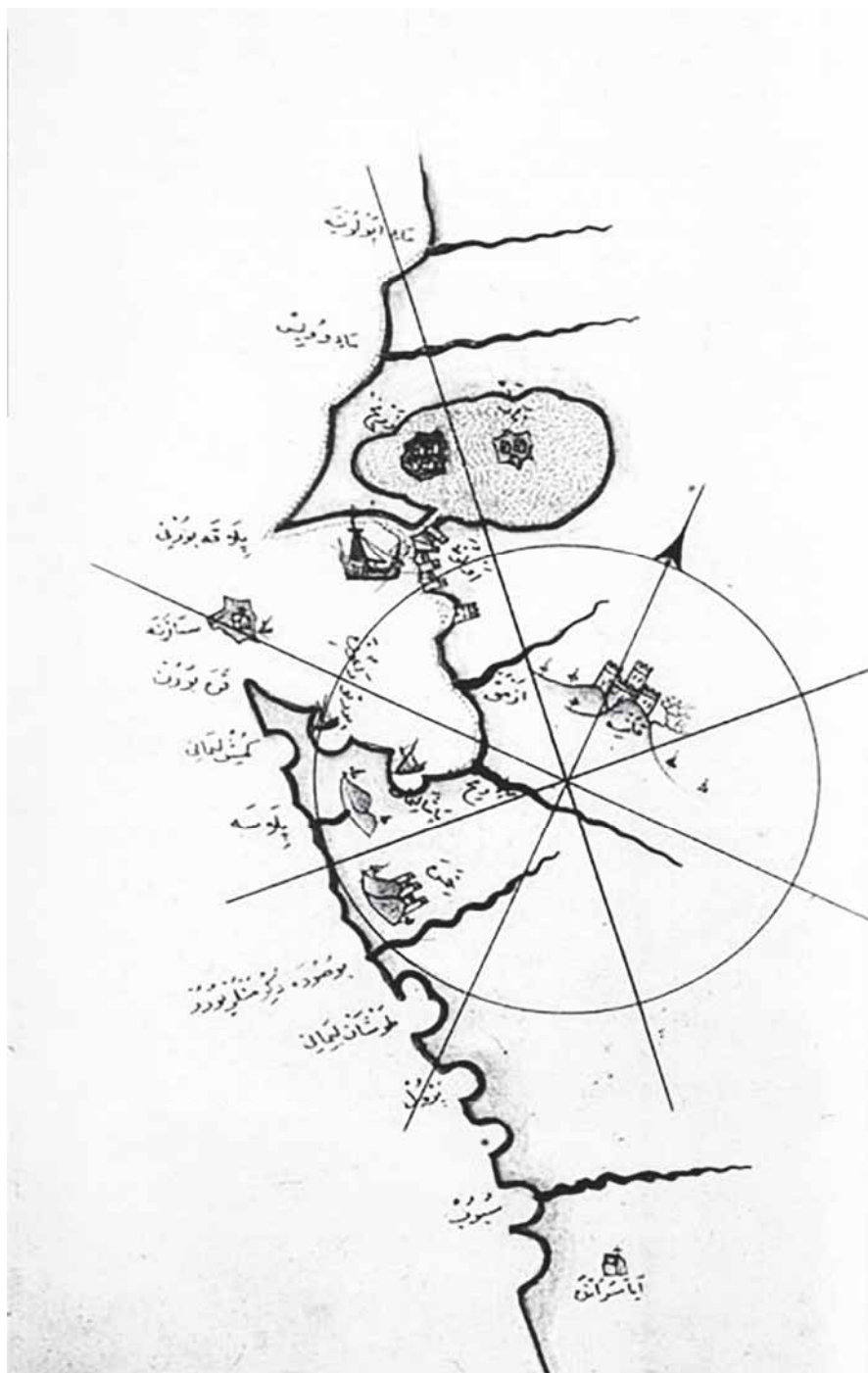
kuj me radhë. Siç ndodhi, nga Vlora u kalua në takën e çizmes italiane, në Otranto, duke e frikësuar papën nga pushtimi turk. Edhe pas kësaj fitoreje të shkurtër në kohën e Mehmet Çliruesit, inkursione të ndryshme u nisën nga Vlora për të rrahur fortesat bregdetare të Italisë.¹⁵

Fotografia 3: Xhamia e Muradijes, një vulë osmane në qendër të qytetit, e ndërtuar në shekullin e 16-të

Vlora është një nga pikënisjet e mundshme të rrugës ushtarake që ndërtuan romakët për ta lidhur Adriatikun me ngushticat e Dardaneleve dhe të Bosforit. Në një kohë kur kjo rrugë e quajtur *Via Egnatia* nga romakët dhe *Sol Kol* (Krahu i Majtë) nga turqit, pas Kryqëzatës së Katërt, luftërave civile në Perandorinë Bizantine e luftërave Serbo-Bizantine, qe bërë e papërdorshme, osmanët e ringjallën atë nëpërmjet pushtimeve që bënë. Vlora kishte qenë një port i rëndësishëm për tregtinë mes Italisë dhe Bizantit, por në shekullin e 12-të e humbi këtë funksion dhe përgjatë shekullit të 14-të përfitoi një rënie për shkak të urisë dhe tërmetejeve.

¹⁵ Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* (İstanbul: YKY, 1999), 107 dhe 146.

Harta 2: Në veprën madhore të Piri Reis-it *Kitab-i Bahriye*, të përfunduar më 1521 dhe të dorëzuar Sulltan Sulejmanit më 1525 pas korrigjimeve të bëra, ndodhet një pjesë me titull “Brigjet e Vlorës”.

Burimi: Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye* (Ankara: Denizcilik Müsteşarlığı, 2002), 269.

Pasi e pushtuan Vlorën osmanët e drejtuan aty tregtinë e karvanëve që kalonte nga Durrësi. Duke përfituar nga pasuria e krahinës në burime drusore, perandoria nisi të ndërtojë anije atje. Brenda një kohë të shkurtër Vlora u shndërrua në një bazë tregtare ku eksportohej grurë, kripë, mëndafsh, peshk, havjar e zogj gjuetie, ndërsa importoheshin pëlhura e punime hekuri. Por pa ardhur fundi i shekullit, më 1481, qëndresat e bejlerëve shqiptarë dhe murtaja bënë që Vlora ta humbte funksionin e saj si port. Vlora, e cila në fakt kishte kushte të këqija natyrore si port, klimë të paqëndrueshme dhe ishte plot me kënetat që prodhonin epidemi, sipas historianit francez Gilles Veinstein, i cili na i përcjell këto të dhëna, nga fundi i shekullit të 15-të deri në fund të shekullit të 16-të përjetoi një periudhë gjallërie e mirëqenieje. Si porti i parë shqiptar që ra në duart e osmanëve, për një kohë të gjatë Vlora qe zotërimi osman më verior në Adriatik. Pasi u bë qendër sanxhaku në vitin 1466, me gjallërimin e tregtisë, në Vlorë u formua bashkësia e tretë më e madhe hebreje në Evropën osmane dhe u zhvillua veçanërisht tregtia detare me qytetet italiane. Vlora, e cila luan një rol të rëndësishëm në rrjetin tregtar të Selanikut dhe ka lidhje tregtare edhe me luginën e Danubit, është pjesë e një rrjeti tregtar tokësor që shtrihet deri në brigjet veriore të Detit të Zi.¹⁶ Si një qendër graviteti tregtar përgjatë shekullit të 16-të, Vlora mbeti një pronë sulltanore me të ardhura të larta. Qyteti ishte edhe një nga doganat më të rëndësishme osmane në Adriatik. Në Dekretin e Vlorës të vitit 1583 përcaktohen taksat mbi mallrat e tregut që vinin nga deti dhe zona përreth.

Vlora e Evlija Çelebiut

Sulltan Sulejmani i Madhërishtëm, gjatë fushatës së Korfuzit në verën e vitit 1537 pati qëndruar në Vlorë ku pati urdhëruar të ndërtohej një kala kundër sulmeve venedikase.¹⁷ Evlija Çelebiu shkon në Vlorë në vitin 1670 dhe flet gjerë e gjatë për këtë kala, por para së gjithash, me hokatarinë e tij të zakonshme vë në dukje origjinën e emrit të qytetit: “Sulejman Hani pati dhënë urdhër që ‘buzë detit të ndërtohet një kala në formë *avlu-jee*¹⁸’ dhe pasi e ndërtuan sipas udhëzimeve të Sulejman Hanit, e quajtën *Avlu-ja* (në Avlu), prandaj kjo është arsyeja pse

¹⁶ Gilles Veinstein, “Avlonya (Vlorë), une étape de la voie Egnatia dans la seconde moitié du XVIe siècle”, *The Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1699*, ed. E. Zachariadou (Rethymnon: Crete University Press, 1996), 117-225.

¹⁷ Machiel Kiel ka përcaktuar vitin e saktë të ndërtimit të kalasë: Gjatë fushatës së Korfuzit, Sulltan Sulejmani, nga mesi i korrikut deri më 19 gusht të vitit 1537 ka qëndruar në Vlorë dhe ndërtimi i kalasë ka filluar dy ditë pas largimit të sulltanit, më 21 gusht. Machiel Kiel, “The Building Accounts of the Castle of Vlorë/Avlonya, (S. Albania) 1537-1539”, Ali Çaksu (ed.), *Proceedings of the Second International Congress on the Ottoman Culture in the Balkans, Tirana, December 2003* (İstanbul: IRCICA, 2006), 13.

¹⁸ Në formë avllije, oborri, pra një fortesë e përbërë vetëm nga muret rrethuese. (përkth.)

është quajtur kështu e në regjistrin perandorak i thonë sanxhaku i Vlorës.” Sipas përshkrimit që i bën Evlija Çelebiu, kalaja e Vlorës, “është një kala e fortifikuar dhe e përforcuar, me strukturë tetëkëndëshe... Thonë se osmanët s’dinë të ndërtojnë kala, por ata që nuk e kanë parë kalanë e Segedinit në kufirin e Egerit, atë të Benderit buzë Dnjestrit në kufirin e Dnjeprit, si dhe këtë kalanë e Vlorës, nuk e dinë se osmanët kanë ndërtuar këto alamet kalash.”

Evlija Çelebiu ka rrëfyer në detaje strukturën e kalasë, topat, trupat, xhaminë dhe kullën. Këtë të fundit që përdorej si fortesë brenda kalasë, Evlija Çelebiu e krahason me kullën e Kalamarias në Selanik, domethënë të famshmen Kullë të Bardhë dhe shton se është vepër e Arkitekt Sinanit. Brenda murit të jashtëm ndodhen treqind shtëpi të vogla e të vjetra, me tjegulla, pa avlli e oborre. Çarshi e pazar, han e hamam si dhe kuzhinë vorfënore (imaret) nuk ka. Kalaja ka dy porta, njëra në lindje tjetra në perëndim. Rreth kalasë gjendet një hendek pesëdhjetë hapa i gjerë, “i mbushur gjer në buzë me ujë dhe i tëri baltovinë.” Vlora, ku shërbejnë 500 topa, kështjellarë, dymbëdhjetë komandantë agallarë dhe katërqind adjutantë, “është seli spahillëku dhe kryekomande jeniçerësh, kaza me treqind akçe të ardhura dhe me njëqind e pesë fshatra të lulëzuara. Ka një muhtesib¹⁹, një tagrambledhës, një doganier, një haraçmbledhës, një kryearkitekt, një kryekomandant flote, një përgjegjës porti dhe një përgjegjës qyteti.” Në lindje të qytetit ngrihet një kodër e veshur me ullinj, në majë të së cilës ndodhet tyrbeja e Kuzgun Babait ku rrinë disa bektashinj.²⁰ Machiel Kiel, kalanë e Vlorës për të cilën Evlija Çelebiu flet gjerë e gjatë, e ka cilësuar si një nga veprat më mbresëlënëse të arkitekturës osmane në Ballkan, krahas kalave të Beogradit e Nishit dhe mureve rrethues të Vidinit. Por ndërsa tre strukturat e fundit ekzistojnë ende, kalaja e Vlorës është prishur në vitin 1906 për t’ia përdorur gurët për ndërtim rruge.²¹ Sot kanë mbetur vetëm disa copëza në pjesët e jashtme të lagjes Plaka.²²

Në Vlorën e vizituar nga Evlija Çelebiu, mes kalasë dhe varoshit, në një fushë të gjerë ndodhet një namazgja prej njëmijë hapash dhe që mban dymijë njerëz. Në varosh ndodhen njëmijë shtëpi: “Në një rrafshinë të gjerë e të gjelbëruar ndodhen një mijë shtëpi me tjegulla, dy katesh, prej guri, të rregullta, të kompletuara, të zbukuruara e të lulëzuara, mes kopshtesh parajse me hardhi, bostane, limonë, portokaj, ullinj e fiq.” Çelebiu përmend gjashtë mëhalla në qytet: mëhalla e Xhamisë së Hynqarit, mëhalla e Mumxhuzades, mëhalla e Tabakëve, mëhalla e Hysen Agës, mëhalla e Gjykatës, mëhalla e Çarshisë. Po ashtu vetë Çelebiu, duke na përcjellë tekstin mbi

¹⁹ Funksonar osman ekuivalent i kryetarit të bashkisë. (përkth.)

²⁰ Dankoff & Elsie, 134-138.

²¹ Kiel, “The Building Accounts”, 3.

²² Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912* (İstanbul: IRCICA, 1990), 268-74. cituar nga Evliya, 135.

portën e qiblesë, na njofton se Xhamia e Muradijes, vepra e vetme osmane e mbetur sot në Vlorë, në fakt është “Xhamia e Sulltan Sulejmanit”. Veç asaj flet edhe për tri xhami të tjera: Në çarshi ndodhet Xhamia e Mumxhuzades, me xhemat të shumtë, e mbuluar me tjegulla dhe me minare prej guri. Xhamia e Hysen Agës “është një shtëpi e Zotit e ndërtuar rishtas, me tjegulla e me një minare elegante prej guri.” E fundit është Xhamia e Kalasë. Veç kësaj, në çdo mëhallë ka nga një teqe. Në qytet ka tri medrese; Jakup Efendiut, Mumxhuzade dhe Hysen Aga, si dhe pesë shkolla fillore. Çelebiu thotë se ka tri dervishane, por përmend vetëm dy: Teqenë e Jakup Efendiut, e tarikatit halveti dhe me njëqind dervishë, kurse tjetra, e lartpërmendura Teqeja e Kuzgun Babait (Kuzum Baba). Një hamam i vogël dhe gjykata ndodhen përballë njëra-tjetrës. Çarshia ka 417 dyqane. Edhe pse nuk ka treg të mbyllur, meqë qyteti është port venedikas, gjendet çdo lloj stofi. Qyteti ka katër hane. Ka edhe një problem: “Ajri i Vlorës është i këndshëm, por uji nuk është i pastër, pihet ujë pusi,” thotë Evlija Çelebiu. Megjithëse janë tetë çezma në qytet, ujë ka vetëm Çezma e Iljaz Pashës pranë Teqesë së Jakup Efendiut.

Gjiri i Vlorës nxë njëmijë anije, aq i gjerë është. Për këtë arsye Sulltan Sulejmani, për të pushtuar Korfuzin së pari ndërtoi Kalanë e Vlorës dhe i ankoroi aty anijet. Në gjirin e Vlorës ka palamidh, skumbri, qefull dhe levrek, të tillë që “s’gjenden as në Greqi”. Fama e verës, limonit, portokallit, ullirit, fikut e rrushit që prodhohet këtu “ka marrë dhenë”. Në fshatrat e Dukatit rritet aguliçja, që përdoret për të nxjerrë bojë të kuqe dhe raveni të cilat “i mbledhin ata që i njohin e i dërgojnë në Frëngistan.” Gjithashtu, “zift i mirë e i pastër si ai i Vlorës vështirë se gjendet në dynja.” Nga shkëmbinjtë nën Kalanë e Kaninës nxirren gurë për mullinj, të cilët eksportohen në Evropën perëndimore dhe janë më të mirë edhe se ato të ishullit Milos. Krahës këtyre ka edhe miniera gipsi, hekuri e të tjera. “Shkurt, plot me miniera është ky vilajet i Vlorës. Kurse në breg ka daljane pafund.” Në fund Evlija Çelebiu arrin në këtë gjykim: “Shkurt, ky sanxhaku i Vlorës, për sa u përket prodhimeve që jep, është një Egjipt i padeklaruar.”²³

Çelebiu flet edhe për banorët: “Populli i Vlorës janë trima, të guximshëm, lufarakë, me natyrë prijësi, të aftë e mjeshtër”; “djelmoshat e vashat janë shumë elegante, por trimat e rinj janë shumë gangsterë”; “ka të tillë dervishë veteranë, dashuronjës të dinastisë profetike që ngritur, ulur a ndenjur s’pushojnë së thëni ‘Ja Muhammed! Ja Ali!’ dhe të gjithë këta janë me prejardhje perse. Janë një soj prijësish çehrekuqë, të shëndetshëm e dembelë. Janë njerëz të mirë e Zoti qoftë i kënaqur me ta.”²⁴

²³ Dankoff & Elsie, 138-142.

²⁴ Po aty, 144. Në tetor të 1911-ës, kur Italia pushtoi Tripolin e Libisë, qindra shqiptarë u mbledhën në Vlorë dhe kërkuar leje për të shkuar në luftë në Libi. Edhe nga vilajetet e tjera osmane, të cilat morën vesh për këtë reagim

Rrënjët e dinastisë së Vlorajve

Rreth gjashtë kilometra në juglindje të Vlorës gjendet Kalaja e Kaninës e cila e sheh qytetin nga sipër. Në kalanë që Evlija Çelebiu e quan Kanje ndodhet Xhamia e Sulltan Mehmed Hanit dhe pranë saj një “pallat i Gazi Sinan Pashës, me pamje mjaft përfshirëse, nga mund të shihet e gjithë krahina e Vlorës.” Që aty madje mund të shihen “edhe patat e pulat brenda Kalasë së Vlorës.” Në kalanë me treqind shtëpi është një xhami me minare e ndërtuar me kontributin e Gazi Sinan Pashës, si dhe një teqe bektashiane. Pashai dhe shumë të afërm të tij ndodhen të varrosur rreth teqesë. Siç tregon Evlija Çelebiu me stilin e tij të këndshëm, në këtë kala

gjenden katër topa të drejtuar nga porti i Kalasë së Vlorës, të tillë që s'i ka pasur mbret më parë e që s'kanë të dytë në mure fortifikatash. Në njërin prej tyre rron dimër e verë një njeri pa njeri. Brenda në top i mban jorganin, dyshekun, tenxheren e gunën. Madje një bamirës i bëri një derë topit dhe i varfri imcak e hap dhe e mbyll topin si shtëpi e vete, rron aty. Shkurt pra, është bajagi një dhomë dhe i shkreti aty rri e aty fle.²⁵

Thuhet se Sinan Pasha është ati i derës që do të thirrej me emrin Vlora, e rrjedhimisht edhe i Ferid Pashës. Gjejgu/Dhëndërr Sinan Pasha është dhëndërr i Bajazidit II dhe me origjinë nga Konya. Në vitin 1480 vendoset në Vlorë ku emërohet sanxhakbej.²⁶ Më 1503 bie dëshmor në një betejë detare dhe varroset në varrezën e teqesë që kishte themeluar në Kalanë e Kaninës.²⁷ Dijetari i madh shqiptar, autor i enciklopedisë *Kamusu'l-A'lâm*, Sami Frashëri, u qaset me rezerva të dhënave rreth Sinan Pashës. Për këtë njeri i cili “si admiral flote u nis për fushatë në Mesdhe dhe mbërriti në brigjet e Vlorës...” “...tjetër gjë nuk dihet, por mendohet se ka vdekur atje, meqë në Vlorë ndodhet një varr i Sinan Pashës.”²⁸ Ndërsa origjinën konjane nuk e konfirmon as në titullin e Sinan Pashës, as në atë të Vlorës, por thotë: “dera e bijve të Sinan Pashës me origjinë nga Kanina...”²⁹ Arsyeja pse në disa burime familja thuhet se është me origjinë nga Konja, mund të jetë për shkak të ngatërimit të Kanjes/Kaninës me Konjën.

të shqiptarëve pati kërkesa për të vepruar bashkërisht. İsrail Kurtcepe, *Türk-İtalyan ilişkileri (1911-1916)* (Ankara: TTK, 1995), 140.

²⁵ Dankoff & Elsie, 130.

²⁶ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen* (München: Verlag R. Oldenburg, 1968), 206- 207.

²⁷ “Dhëndri i sulltanit Gyvej Sinan Pasha u nis nga pallati sulltanor më 897 [1492] dhe u bë admiral i flotës me sanxhakun e Galipolit. Me treqind anije doli në brigjet e Vlorës. Më 898 [1493] u shkarkua. Më vonë, më 907 [1501] u bë bejlerbej i Anadollit dhe më 909 [1503] ndërroi jetë”, Mehmed Süreyya, *Sicili-i Osmanî (İstanbul, 1308-1315)*, III/104. Sinan Pasha ka rënë dëshmor në një betejë detare. Shih: Ekrem Bey, 271 (në faqet në vijim gjendet pema familjare).

²⁸ Şemseddin Sami, “Sinan Paşa”, *Kâmusu'l-A'lâm*, IV (İstanbul: Mihran Matbaası, 1311), 2636.

²⁹ Po aty, “Avlonya”, I, 494.

Sipas informacionit që përcjellin botuesit e udhëtimeve të Evlija Çelebiut, tyrben që tashmë nuk ekziston më, e ka parë Georg von Hahn kur ka kaluar andej më 1848: “[Të zotët e kalasë] janë pasardhësit e të famshmit Sinan Pasha nga Konja, pushtuesi i parë turk i kësaj krahine, varri i të cilit mund të shihet në teqenë e kalasë. Duke qenë se turqit e konsiderojnë shenjt Sinanin, njerëz vijnë nga shumë larg për t’ia vizituar varrin.”³⁰

Bijtë e Mustafa Pashë Vlorës

Duket se është e pamundur të jetosh me një fillim krejt të ri. Si çdokush, edhe Feriti lindi duke trashëguar të kaluarën e familjes dhe të vendit të tij. Gjithkush është i detyruar të lindë me një të kaluar të dhënë ku do të zërë vend. Identitetet historike dhe shoqërore munden ta përcaktojnë pak a shumë drejtimin që do të marrë njeriu në jetë. Por ndodh edhe e kundërta. Arritjet e një pasardhësi e ridimensionojnë jetën e të parëve të tij. Kur Gjeugu Sinan Pasha binte dëshmor në Vlorë, nuk e dinte se edhe katërqind vjet pas tij, stërnipërit e tij ashtu si vetë ai do të arrinin poste të larta në perandori.

Pasardhësve të Sinan Pashës fisnikëria herë u solli fat të mirë e herë fat të keq. Për breza me radhë Vlorajt qenë një vatër administratorësh që u ngarkuan me detyrë në administratën osmane. Por ndonjëherë u shtypën nën peshën e përgjegjësi që morën përsipër. Për shembull, Kara Ismail Pashë Vlora ishte mirimiran dhe mytesarif i Kilisit, në maj të 1753-shit emërohet mytesarif i Prizrenit dhe më pas guvernator i Janinës në rang ministror. Në nëntor të vitit 1758 bëhet guvernator i Vidinit, pastaj i Beogradit dhe në mars të 1759-ës bëhet guvernator i Vlorës, por në dhjetor të po atij viti, “për shkak të padrejtësive të bëra, iu hoq grada e ministrit dhe ia mbathi në Shqipëri. Pastaj kërkoi falje dhe u fal.” Në vitin 1762 emërohet sërish mytesarif i Kilisit, por sërish i hiqet grada e ministrit dhe “për shkak se ka ngritur krye, më 1178 [1764] dënohet me ekzekutim.”³¹

Ibrahim Pashë Vlora, kur ishte mytesarif i Vlorës, me presionin e Ali Pashë Tepelenës i marton dy nga vajzat e tij me dy bijtë e Ali Pashës (Veli dhe Muhtar Pasha) kurse një vajzë tjetër me të birin e motrës së Ali Pashës, Adem Beun.³² Në

³⁰ Dankoff & Elsie, 132. Përshkrimi i Hahn është përcjellë nga *Albanesische Studien*, I (Jena 1854, reprint Atina 1981).

³¹ Mehmed Süreyya, 1/367.

³² Sipas regjistris osman (1/152) gjyshi i Mustafa Nuri Pashës, mytesarifi i Vlorës Ibrahim Pasha (vd. 1235/ 1819) e ka martuar të bijën me Veli(juddin) Pashë Tepelenën. Sipas Eqrem Beut, me Veli Pashën nuk është martuar bija e Ibrahim Pashës, por e mbesa, Zybejde Hanëm (*Lebenserinnerungen*, 274). Veli Pasha (1771-1821) shërbeu si mytesarif i Vlorës, Triallës e Beratit. Në moshën 26 vjeçare mori titullin e vezirit. Për shkak të rebelimit të të

këtë mënyrë, Vlorajt që vinin nga një familje dhëndurësh të sulltanit u bënë krushq me fisin e Ali Pashë Tepelenës. Ky i fundit, duke dashur të shtjerë në dorë zonën e influencës të Ibrahim Pashës, me pretekst të krushqisë vjen në vendin e tij me një ushtri të madhe dhe e merr atë me vete në Janinë, pastaj e shpie në Konicë dhe duke e mbajtur nën robëri bashkë me të birin, Sulejman Pashën, ndjell zemërimin e Sulltan Mahmudit.³³ Pas vdekjes së të atit më 1819, Sulejman Pasha në muajin e fundit të vitit 1824 bëhet mytesarif i Vlorës, pastaj muhafiz i Maçinit dhe më 1826 muhafiz i Brailës me rang ministror.³⁴ Biri i kushërirut të Sulejman Pashës, Ismail Bej Vlora (1778-1829), pasi u detyrua të duronte nofken Darbehor (i rrahuri) për shkak të humbjeve që pësoi përballë Ibrahim Pashës së Egjiptit në Anadoll, u ekzekutua bashkë me shpurën e tij në kalanë e Janinës.³⁵

I ati i Ferid Pashës, Mustafa (Nuri) Pasha (Vlorë 1824 - Medine 1885) është pikërisht biri i të vëllait të Ismail Beut në fjalë, Ebubekir Beut (1782 - 1933). Mustafa Pasha ishte një administrator tipik province, pjesëtar i një burokracie që do të përjetonte epokën e saj të artë gjatë periudhës së Tanzimatit. Dinte turqisht, arabisht, persisht, frëngjisht, greqisht, italisht e shqip³⁶ dhe si të gjithë bijtë e bejlerëve të asaj kohe që arsimuar nga mësues privatë. Detyra e tij e parë si nëpunës që si kryetar i një komisioni të lëvizshëm të formuar “për të ekzaminuar dëmet dhe humbjet e shkaktuara në rrethinat e Janinës nga kryengritësit grekë”, detyrë që iu dha në moshën 26 vjeçare. Pas kësaj detyre të shkurtër zgjidhet anëtar i Kuvendit të Ejaletit të Janinës. Pas shtatë vjetësh në këtë detyrë, duke filluar nga viti 1862 emërohet kajmekam në Gjirokastrë, Korçë dhe Artë,³⁷ me nga një vit interval. Megjithëse guvernatori i Manastirit në atë kohë Ali Pashë Kytahja “e shkarkon për shkak të një denoncimi të bërë kundër tij për sjellje të padenjë”, qoftë në gjyqin që i bëhet në Manastir, qoftë në Këshillin e Lartë të Drejtësisë shpallet i pafajshëm dhe si shpërblim emërohet ndihmësguvernator në vilajetin e Danubit.

Pasi e vazhdon për më shumë se dy vjet detyrën si ndihmësguvernator i Danubit pranë Mit'hat Pashës, dërgohet në Kretë ku bëhet pasha me gradën e bejlerbeut të Rumelisë dhe emërohet mytesarif i Resmos (Rethymno). Më 1870, po në Kretë transferohet si mytesarif në Kandije (Iraklion). Pas tre vjetësh në atë

atit u dorëzua në Prevezë dhe u ekzekutua në Kytahja. Koka iu soll në Stamboll dhe iu varros në Silivrikapë (Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, II: Türkiye, 1074-1990*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1969, 879-880).

³³ Mehmed Süreyya, 1/152; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1301), 11/110-111.

³⁴ Mehmed Süreyya, III/95-96.

³⁵ Po aty, III/270, dn.131.

³⁶ DH.SAİD 1/198.

³⁷ Arta e cila ishte një qendër sanxhaku e vilajetit të Janinës, në vitin 1867 u bashkua me Prevezën dhe u bë kaza. Më 1881 iu la Greqisë. Shih: Semavi Eyice, 'Yunanistan'da Unutulmuş Eski Bir Türk Eseri', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 5 (1968), 70 ve Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1976), 73.

detyrë, “për shkak të mospërputhjeve në mendime” mes tij dhe guvernatorit të Kretës, Rauf Pashës, “me denoncimin e këtij të fundit” largohet nga detyra dhe pasi tërhiqet në Vlorë për pesë muaj, emërohet mytesarif i Hercegovinës. Në vitin 1876, “meqë iu dha rasti për shkak të shkarkimit nga detyra, shkon në Vlorë për t’u kujdesur për çështjet e tij private” dhe pasi qëndron shtatë muaj atje emërohet këshilltar guvernatori në Kretë. Nga kjo detyrë Mustafa Pasha jep dorëheqjen dhe pasi mbetet katërmëdhjetë muaj pa detyrë, më 1879 emërohet sërish mytesarif i Korçës nga ku jep dorëheqjen më 16 dhjetor. Interesante është vërejtja se “nuk ka arritur të marrë dekorata të huaja si dhe rrogë kompensimi për kohën që nuk ka qenë në detyrë.” Në opinionin për të shkruar në dosjen e tij nga guvernatori i Manastirit dhe Mareshali i Korparmatës së Tretë Perandorake Gazi Muhtar Pasha, vartës i të cilit ishte gjatë detyrës së fundit, shënohet se “është burrë i aftë, kompetent e autoritar.”³⁸ Në dosjen e tij nuk shkruhet se gjatë katërmëdhjetë muajve që mbeti pa detyrë pas këshilltarisë së guvernatorit të Kretës, Mustafa Pasha u zgjodh deputet. Por në zgjedhjet e 9 nëntorit 1877, Mustafa Pasha u zgjodh deputet i Janinës duke marrë numrin më të lartë të votave dhe pas mbylljes së parlamentit në shkurt të 1878-ës, ai dhe nëntë kolegë të tjerë opozitarë, me arsyetimin se nuk kishin më ç’të bënin në Stamboll, u hipën në anije e u dërguan në vendet e tyre.³⁹ Për veprimtaritë e tij lidhur me Shqipërinë do të flitet më vonë.

يانية مبعوثى مصطفى بك
Moustapha Bey député de Yania

Fotografia 4: I ati i Ferid Pashës, Mustafa Beu/Pasha në kohën kur ishte deputet i Janinës

Burimi: *Resimli Kitab 4* (Kanunievvel 1324), 330 (Marrë nga libri *The First Ottoman Experiment in Democracy*)

³⁸ DH.SAİD 1/198.

³⁹ Bülent Bilmez & Nathalie Clayer, “A Prosopographic Study on some ‘Albanian’ Deputies to the First Ottoman Parliament”, *The First Ottoman Experiment in Democracy*, ed. Christoph Herzog & Malek Sharif (Würzburg: Ergon, 2010), 169.

Dega më e rëndësishme e familjes Vlora nga çereku i fundit i shekullit të 19-të e tutje, është quajtur si “bijtë e Mustafa Pashë Vlorës”, duke iu referuar pikërisht Mustafa Nuri Pashës për të cilin sapo folëm. Bijtë në fjalë janë katër vëllezër: Nesheti, Feridi, Syrjai dhe Namiku.

Vëllezërit e Feridit

Nga vëllezërit e Feridit, Nesheti, pasi mori pjesë në luftën osmano-ruse të 1877-78-ës bashkë me 1500 ushtarë që i mbledhi në kaza si komandant nderi i Batalionit të Vlorës, nisi të merrej me administrimin e pronave të familjes. Nga viti 1884 mori përsipër edhe drejtorinë e Administratës së Pronave Perandorake (*Emlak-ı Hümayun*) të Janinës, deri në vitin 1888 pa rrogë. Në periudhën e Abdylhamitit II, trojet e rëndësishme bliheshin nga Ministria e Arkës së Dedikuar (*Hazine-i Hassa*) dhe futeshin në pronat perandorake, në mënyrë që të mos binin në dorë të të huajve, feudalëve e të pushtetshmëve. Deri në vitin 1906, në vilajetin e Janinës ku bënte pjesë Vlora, dihen 220 çifligje që janë blerë në këtë mënyrë.⁴⁰ Çifligjet që sillnin më shumë të ardhura në Rumeli ishin ato të vilajetit të Janinës.⁴¹ Detyra e Neshet Pashës ishte pikërisht mbledhja e të ardhurave të pronave në fjalë. Në vitin 1887 i jepet grada e mirimiranit dhe më 1897 ajo e bejlerbeut të Rumelisë. Pasi i vëllai u bë kryeministër, erdhi në Stamboll dhe më 1903 u bë anëtar i Këshillit të Shtetit. Sipas shënimit të fundit në dosjen e tij, më 14 Prill 1909 Neshet Pasha vazhdon të jetë anëtar i këtij këshilli.⁴² Ndërroi jetë në vitin 1934 në Romë.⁴³

I vetmi që vazhdoi të punonte pranë të atit si Feridi, ishte Syrjai. Pasi u arsimua në medresetë e Mostarit dhe të Kandijes për shkak të detyrave të të atit në ato vende, në vitin 1879 Syrjai u caktua drejtor sekretarie pranë të atit, i cili qe emërua mytesarif në Korçë. Në këtë kohë Feridi ndodhej në Bullgari. Pas kësaj detyre që zgjati vetëm gjashtë muaj, Syrjai u kthye në Vlorë për të administruar pronat e familjes bashkë me Neshetin dhe vetëm pas njëzet vjetësh u kthye në punë të shtetit. Kur Ferid Pasha u bë kryeministër, u emërua kryetar i Këshillit të Doganave. Pas shpërbërjes së institucionit me revolucionin e 1908-ës, Syrjai u kthye në Vlorë. Në zgjedhjet e para të Konstitucionalizmit kandidoi në Janinë, por nuk arriti të zgjidhej. Në zgjedhjet e vitit 1912 u zgjodh deputet i Beratit, por dha dorëheqjen nga parlamenti një ditë para se ky të shfuqizohej më 4 gusht. Pas

⁴⁰ Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti* (Ankara: TTK, 2000), 93.

⁴¹ Terzi, 142.

⁴² DH.SAİD 77/137.

⁴³ Ekrem Bey, 59.

pavarësisë së Shqipërisë të cilën e mbështeti, njëfarë kohe u bë ambasador i saj në Vjenë. Gjatë Luftës së Parë Botërore jetoi në Zvicër e më pas në Romë. Në vitin 1925 u kthye përfundimisht në Vlorë. Syrja Beu është i vetmi nga bijtë e Mustafa Pashës që ka shkruar vepra. Gjatë viteve 1886-1887 në Stamboll botoi një revistë periodike të quajtur *Zerrât* (Grimcat), nga e cila nxori pesë numra. Gjatë kohës që ndodhej në Stamboll, në vitin 1907, Syrja Beu shkroi dhe botoi një vepër me 342 faqe me titull *Fitretü'l-İslam (Natyra e Islamit)* (Dersâadet: Matbaa-i Artin Asadyan ve Mahdumları, 1325). Libri është një biografi e themeluesit të dinastisë omeyjade, Muavije ibn Ebi Sufjan-it, por në fakt është një libër kundër despotizmit.

Namiku, duke përfutur nga avantazhet e të qenët vëlla i vogël, ndryshe nga vëllezërit e tjerë studioi në Liceun e Gallatasarajit dhe në Akademinë e Shkencave Politike (*Mekteb-i Mülkiye*) në Stamboll. Me t'u diplomuar në vitin 1884 filloi punë në Zyrën e Përkthimeve të Ministrisë së Tregtisë dhe Bujqësisë, por me shpërbërjen e kësaj zyre, një vit më vonë u bë sekretar i Zyrës së Tatimeve. Në të njëjtën kohë Namik Beu jepte edhe lëndën e Gramatikës së Osmanishtes në Liceun e Gallatasarajit. Në vitin 1886 bëri tre muaj stazh në Gjermani mbi kuadrin doganor hekurudhor me këtë shtet. Në vitin 1887 u emërua drejtor i Portit Doganor të Sirkexhisë, detyrë që do ta kryente për tetë vjet me radhë. Më 1895 caktohet ndihmës këshilltar i Forcës për Sigurinë Bregdetare, ndërsa në vitin 1898 bëhet anëtar i Këshillit të Shëndetësisë. Ashtu si vëllezërit e tij, edhe Namik Beu ishte njohës i shumë gjuhëve; dinte frëngjisht, greqisht, italisht, arabisht dhe shqip.⁴⁴ Detyra e tij në Këshillin e Shëndetësisë vazhdoi të paktën pesëmbëdhjetë vjet. Siç shkruan në ditarin e tij kryeministri Mahmud Shevket Pasha më 4 qershor 1913, domethënë në një javë para të vritej në atentat, xhonturqit kishin dashur ta shkarkonin Namik Beun, por kryeministri e kishte kundërshtuar një gjë të tillë.⁴⁵

Në Perandorinë Osmane, në vitet 1880 çështjet personale të nëpunësve nisën të ndiqeshin në mënyrë më sistematike dhe për çdo nëpunës nisën të mbaheshin shënime në fletoret e Regjistrit Biografik (*Sicil-i Ahval*). Të dhënat fillestare në këto dosje konsistonin në përgjigjet që nëpunësit u jepnin pyetjeve standarde me shkrim, kështu që formulari biografik që plotësonin nëpunësit, në të vërtetë mund të pasqyronte vetëperceptimet e tyre. Ndodhte që persona nga e njëjta familje të jepnin të dhëna të ndryshme lidhur me prejardhjen e tyre. Po kështu, edhe pinjollët e familjes Vlora janë shprehur me fjali të ndryshme lidhur me prejardhjen e tyre.

Duke treguar prejardhjen e tyre, Neshet Pasha shprehet se është “i biri i Mustafa Nuri Pashë Vlorës nga pasardhësit e Gjejgu Sinan Pashës”, kurse Syrja Beu thotë se është “i biri i të ndjerit Mustafa Pasha me gradë bejlerbej i Rumelisë, nga

⁴⁴ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III (Ankara: Mars Matbaası, 1968- 69), 171-172.

⁴⁵ Sadrazam ve Harbiye Nazırı: Mahmud Şevket Paşa'nın *Günlüğü* (İstanbul: Arba, 1988), 184.

dera e Sinan Pashë Vlorës”. Kurse Ferid Pasha e sheh veten si “biri i Mustafa Nuri Pashë Vlorës, nga dyert e Ali Pashë Tepelenës dhe të Sinan Pashës”. Po në atë regjistër, i ati i tyre, Mustafa Nuri Pasha, e përkufizon veten thjesht si “biri i Haxhi Ebubekir Bej Vlorës” dhe po ashtu vëllai i tyre i vogël, Namik Beu, shprehet se është “i biri i të ndjerit Mustafa Nuri Pashë Vlora”.⁴⁶ Neshet Pasha dhe Syrja Beu, në përshkrimin e prejardhjes së tyre përmendin Sinan Pashën, kurse Ferid Pasha edhe Ali Pashë Tepelenën, duke dashur të theksojnë jo vetëm përvojën dhe shërbimin e familjes së tyre në shtet, por edhe fisnikërinë e tyre.

Mustafa Nuri Pasha	“biri i Haxhi Ebubekir Bej Vlorës”
Mehmet Ferit Pasha	“biri i Mustafa Nuri Pashë Vlorës, nga dyert e Ali Pashë Tepelenës dhe të Sinan Pashës”
Mehmet Neshet Pasha	“biri i Mustafa Nuri Pashë Vlorës nga pasardhësit e Gjejgu Sinan Pashës”
Mehmet Syrja Beu	“biri i të ndjerit Mustafa Pasha me gradë bejlerbej i Rumelisë, nga dera e Sinan Pashë Vlorës”
Mehmet Namik Beu	“biri i të ndjerit Mustafa Nuri Pashë Vlora”

Tabela 1: Si e kanë përshkruar Vlorajt prejardhjen e tyre

Familjet e bejlerëve në Shqipërinë osmane lidhnin krushqi me familje fisnike si vetja. Për këtë arsye Ferid Pasha është farefis me dyert e rëndësishme shqiptare. E ëma e Ferid Pashës Naile Hanëm është nga dera e Arsllanpashalinjve (*Libohova*) nga Janina dhe ka vdekur në vitin 1904, në moshën shtatëdhjetë e gjashtë vjeçare.⁴⁷ Dera e Arsllanpashalinjve është një familje guvernatorësh që kanë drejtuar Janinën që nga shekulli i 17-të. Falë ungjit të Ferid Pashës, Selim Pashës, ka nisur farefisnia edhe me derën e famshme të Toptanëve të Tiranës nga ana e nënës së këtyre të fundit, kështu që Ferid Pasha bie kushëri me adjutantit e sulltanit, Gani Bej Toptanin, vrrarë më 1902 në Stamboll, me të vëllain Esat Pashë Toptanin, si dhe me Fadil Pashë Toptanin, pedagog në Akademinë Ushtarake (*Harbiye*).⁴⁸

Edhe kushërirë i Ferid Pashës, shpallësi i pavarësisë së Shqipërisë më 1912, Ismail Qemal Beu (1844-1919), ishte një zyrtar osman. Në kohën kur ishte guvernator i Bejrutit, në qershor të 1892-shit, deri në ardhjen e Mehmed Sherif Rauf Pashës i cili zëvendësonte Osman Nuri Pashën, për rreth një muaj pati marrë përsipër edhe guvernatoriati në Sirisë.⁴⁹ Kur Ismail Qemali, i cili ashtu si Mustafa

⁴⁶ BOA, DH.SAÏD. 1/198 (Mustafa Nuri Pasha), 77/137 (Neshat Pasha), 4/346 (Ferit Pasha) 171/273 (Syrja Bej) dhe 16/177 (Mehmed Namik Bej).

⁴⁷ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, 79.

⁴⁸ Po aty, 31 dhe 57.

⁴⁹ Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909* (tezë doktorature e pabotuar, Georgetown University, 1979), 423.

Nuri Pasha ishte një nga kanakarët e Mit'hat Pashës, u emërua guvernator në Libi u frikësua se si opozitar që ishte do të vritej nga sulltani në atë vis të largët dhe u arratis në Evropë. Në Bruksel, bashkë me Faik Bej Konicën botuan gazetën *Albania dhe Salut de Albania*. Pas Revolucionit të 1908-ës u kthye si deputet në Stamboll, por pastaj i prishi marrëdhëniet me regjimin xhonturk e u kthye në vendin e tij. Gjatë Luftës Ballkanike luajti rol kryesor në shpalljen e pavarësisë së Shqipërisë. Pasi fuqitë e mëdha ranë dakord për të vënë në krye të vendit si mbret princin gjerman Vilhelm Vidin (*Wilhelm zu Wied*), më 22 Janar 1914 Ismail Qemal Beu u largua nga qeveria shqiptare, e la vendin dhe pesë vjet më vonë ndërroi jetë në Itali.⁵⁰ Në këtë libër herëpashere do të bëhet fjalë për marrëdhëniet e luhatshme të Ferid Pashës me kushëririn e tij.

Vlora shqetësim për Stambollin

Qendra e sanxhakut të Vlorës që përbëhej nga nëntë kaza, që në kohën e Evlija Çelebiut nuk ishte Vlora, por “Beogradi i Shqipërisë”, Berati. Pse megjithatë sanxhaku quhej sipas Vlorës, qendrën e kishte në Berat? Sipas Çelebiut, “me ligjin e vjetër kryeqyteti i sanxhakut është Vlora, por duke qenë se Berati ndodhet në qendër të vilajetit, kryeqytet është bërë Berati parajsor.”⁵¹ Me siguri deri në vitin 1846, sanxhaku i bashkëngjitet Janinës dhe atëherë duhet të jetë quajtur sanxhaku i Beratit.⁵² Në organizimin administrativ të periudhës së fundit osmane, Vlora është një kaza e sanxhakut të Beratit, pjesë e vilajetit të Janinës.

Një raport mbi “kasabanë dhe kazanë e Vlorës, pjesë e sanxhakut të Beratit, pjesë e vilajetit të Janinës”, përgatitur nga kajmakami i Vlorës Mehmed Ali Beu, shpreh shqetësimin e thellë të shtetit lidhur me Vlorën. Në raportin me datë 17 shtator 1880 që përmban statistikën e pesë viteve të fundit mbi numrin e popullsisë, të lindjeve, vdekjeve, sëmundjeve, krimeve etj., vihet në dukje se duke qenë se të krishterët në Vlorë janë në numër të papërfillshëm, konsullatat austriake, italiane e greke e dinë se “edhe po të tentojnë t’i gënjejnë” nuk do t’ia arrijnë qëllimit të tyre, ndaj deri tani nuk është vënë re ndonjë përpjekje e tillë. Në këtë raport që paraqet edhe gjendjen e pasurisë në Vlorë, shënohet se “Mustafa Pasha nga dera e Sinan Pashës, banon në mëhallën e Muradijes, ka pesë meshkuj në familje dhe 5990 grosh pasuri.”⁵³

⁵⁰ Për jetën dhe kujtimet e tij shih: Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londër: Constable and Company, 1920).

⁵¹ Si nëntë kazatë e sanxhakut të Vlorës përmenden Berati, Myzeqeja, Tomorica, Skrapari, Përmeti, Pogonia, Gjirokastra, Tepelena, Vlora. Dankoff & Elsie, 102- 103 ve 134. Andreas Birken nuk ka përmendur Myzeqenë dhe Pogoninë, shih: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, 53.

⁵² Birken, 53.

⁵³ Y.PRK.UM 3/8,1297 L 12.

Kurse një raport inspektimi i paraqitur kryeministrit në vitin 1886, jep një pasqyrë më të saktë të popullsisë.⁵⁴ Pasi bën të ditur se gjendja e shkollave, arsimit dhe infrastrukturës është “relativisht e mirë” krahasuar me kazatë e tjera të sanxhakut të Beratit dhe se administrata funksionon në rregull, raporti saktëson se kasabaja e Vlorës ka gjithsej 2177 banorë, meshkuj e femra, ndër të cilët 1875 janë myslimanë e 302 të krishterë. Domethënë se popullsia jomyslimane përbën më pak se një të gjashtën.

Viti 1887	Shtëpi	Popullsi myslimane	Shtëpi të krishtera	Popullsi e krishterë	Gjithsej shtëpi	Gjithsej popullsi
Kasabaja e Vlorës	414	1875	63	302	477	2177
Kazaja e Vlorës	5093	22577	285	3358	5378	25935

Tabela 2: Përbërja demografike e Vlorës (1887)

Dy vjet më vonë, në enciklopedinë e tij të famshme Sami Frashëri e jep popullsinë e Vlorës rreth 6500. Qyteti ka tre-katër xhami, një shkollë pasfilllore (*rush-dije*) dhe gjashtë shkolla filllore, katër të myslimanëve e dy të të krishterëve. Vlorajt Sami Frashëri i quan Sinanpashazade dhe flet me konsideratë për shërbimet e tyre ndaj qytetit: “Dera e Sinanpashazadeve me origjinë nga Kanina, e cila është shtylla e kazasë së Vlorës, kanë bërë ndërtime të shumta, si brenda qytetit, ashtu dhe në mbarë kazanë.”⁵⁵

I ati i Feridit, Mustafa Pasha, ka lënë disa vepra në Vlorë. Ato që dihen janë: dy çezma, një ndërtesë shkolle pasfilllore, një rrugë mes kasabasë dhe portit.⁵⁶ Kjo e fundit në fakt qe planifikuar si linjë tramvaji. Në fillim të vitit 1881 Mustafa Pasha desh të vinte në punë një linjë tramvaji në Vlorë. Në kërkesën drejtuar autoriteteve përkatëse Mustafa Pasha vë në dukje se rruga dy kilometërshe nga qendra e qytetit deri në breg të detit është “baltovinë dhe në gjendje shumë të keqe” dhe se transporti i ushqimeve dhe mallrave të tregtisë deri në skelë kryhet me shumë vështirësi dhe kërkon një koncesion pesëdhjetë vjeçar për ndërtimin dhe operimin e një tramvaji në këto dy kilometra. Marrëveshja dhe dispozitat iu dërguan Komisionit të Ndërtimeve nga Ministria e Ndërtimit dhe pasi u bënë ndryshimet e korigjimit e nevojshme, iu paraqitën Këshillit të Ministrave. Në formën përfundimtare dosja iu dërgua pallatit vetëm në dhjetor të 1882-shit. Pasi e shqyrtoi brenda tri ditësh dosjen, Dervish Pasha ia paraqiti atë sulltanit, duke i

⁵⁴ Y.PRK.AZJ 12/50, (1304).

⁵⁵ Şemseddin Sami, “Avlonya”, *Kâmusu'l-Alâm*, I (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306), 493-494.

⁵⁶ Bilmez & Clayer, 170.

bërë një përshkrim të hollësishëm të vendit: “Me gjirin mjaft të bukur e të gjerë të quajtur Pashaliman, si port i sanxhakut të Beratit e me një kala të vjetër në brendësi të qytetit, është e tepërt të shpjegohet rëndësia e këtij vendi për sa i përket pozicionit.” Qëllimi i këtij përshkrimi del në pah në fjalinë që pason: Dervish Pasha shkruan se mund të ketë nevojë për riparim të kalasë dhe rindërtim të fortifikimeve në pikat e duhura, në mënyrë që pozita e përshkruar të mund të bëhet përsëri e përshtatshme për mbrojtje. Që të mos dilnin probleme më vonë, duhej dërguar nga një inspektor nga Inspektorati i Artilerisë dhe Fortifikatave si dhe nga Shtabi i Përgjithshëm që të inspektohej pozita dhe itinerari i linjës të përcakt-ohet duke pasur parasysh problemet që do të mund të pengonin mbrojtjen e qytetit.⁵⁷ Dervish Pasha nuk e kishte në dorë që të mos mendonte si ushtarak.

Po me këtë shqetësim do të veprohej edhe në vitin 1892 kur bëhej fjalë për të nxjerrë duarsh një pronë të stërmadhe shtetërore. Për propozimin e guvernatorit të Janinës që të shitej “toka që arrin deri në një milionë metra katrorë për shkak të tërheqjes së detit, një çerek larg kasabasë së Vlorës dhe ngjitur me skelën, duke qenë se është pronë e shtetit dhe gjendet pranë portit të Vlorës, në një pozitë të përshtatshme për tregti dhe me perspektivë zhvillimi,” menjëherë u pyetën autoritetet ushtarake. Si përfundim, “është kërkuar që dyzet e pesë dynymë të lihen për përdorim ushtarak” dhe për pjesën tjetër Këshilli i Auditimit ka dhënë aprovim. Këshilli i Ministrave e ka parë shitjen “me vend dhe në të mirë të interesave”.⁵⁸

Shqetësimet e Stambollit nuk janë pa vend. Vlora është një fortesë osmane e gjendur mu në qendër të rivalitetit mes Austrisë, Italisë e Greqisë. Shembujt e rastet janë të shumta. Për shembull, qeveria bëhet kurioze pse konsulli austriak në Vlorë i kalon në Berat muajt e verës së 1898-ës dhe urdhëron hetimin e situatës. Na del se konsulli ka marrë vesh se metropoliti i Beratit ka probleme me dy fshatra lidhur me emërimin e priftërinjve grekë, ndaj ka shkuar që me premtime politike të përpiqet t’i kthejë banorët e këtyre dy fshatrave nga Ortodoksia në Katolicizëm.⁵⁹

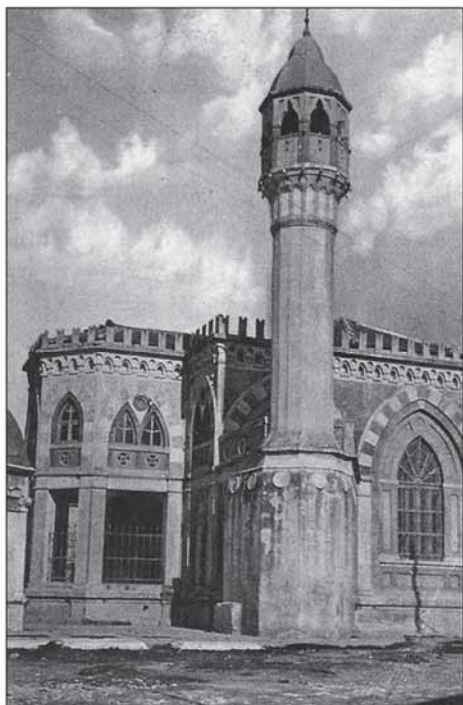
Për shkak të pozicionit, edhe jeta tregtare e Shqipërisë ishte e lidhur ngushtë me vendet fqinje. Eksportin e përbënin vaji i ullirit, misri dhe drithërat e tjera, gjalpi i kulluar dhe palamidhi që shiteshin në Itali, Trieste e Greqi, ndërsa importoheshin mallra evropiane si kafeja, sheqeri etj. që vinin kryesisht nga Trieste e dërgoheshin në brendësi të vendit. Vlora prodhonte rreth një milionë okë vaj ulliri në vit kurse nga kriporja në rrethinat e qytetit nxirreshin një milionë e gjysmë okë kripë.⁶⁰

⁵⁷ YA.RES 18/22, 1300.2.6.

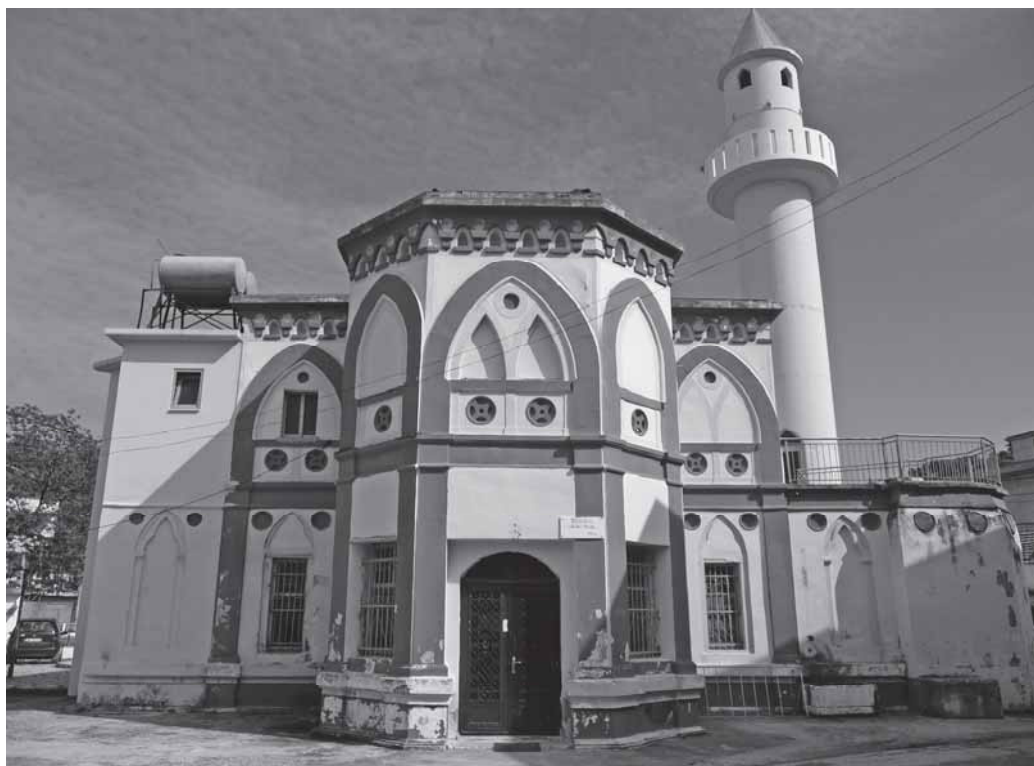
⁵⁸ YA.RES 64/28,1310.

⁵⁹ YEE 66/5,1316N 5.

⁶⁰ Şemseddin Sami, “Avlonya”, 493.

Fotografia 5: Xhamia e Neshat Pashës, ndërtuar nga vëllai i Ferid Pashës më 1925 dhe e rindërtuar më 1991

Shekulli i 20-të, duke filluar nga dekada e dytë, solli rrënim për Vlorën. Qyteti i banuar prej njëzet e pesë shekujsh për shkak të pozitës së tij strategjike, luajti rol jetik për Shqipërinë në epokën e nacionalizmit. Shqipëria e pavarur u shpall më 28 nëntor 1912 në Vlorë, nën udhëheqjen e Ismail Qemal Beut. Por kjo udhëheqje nuk rezultoi e mirë për qytetin. Konfliktet e brendshme e dërrmuan qytetin që para Luftës Ballkanike. Një oficer turk që shkon në Vlorë nga Janina ende e paprekur nga lufta, tregon se “në Vlorë nuk ka hamam. Të gjitha xhamitë janë të rrënuara. Në oborrin e xhamisë së madhe mbahen kafshët e ministrit të brendshëm.”⁶¹ Goditjen përfundimtare e dha Lufta Botërore. Më 1920 pushtuesit e fundit italianë u derdhën në det nga Vlora. Këtu plasën edhe revoltat që sollën rrëzimin e qeverisë në fillim të 1997-ës. Për shkak të afërsisë gjeografike me Italinë, në vitet 1990 Vlora u bë qendra e trafikut të drogës, armëve e njerëzve në Adriatik. Këto tregti ilegale që lulëzuan pas rrëzimit të komunizmit e bënë Vlorën një nga qytetet me mirëqenie të Shqipërisë.

⁶¹ İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya* (İstanbul: Sebil, 1975).

Të dhënat në regjistrin biografik, gjysma e faqes së parë, deri në ardhjen në Stamboll

DH.SAID 4/346

Mehmed Ferid Beu, biri i Mustafa Pashë Vlorës nga dyert e Ali Pashë Tepelenës dhe të Sinan Pashës.

Lindur në Janinë, në vitin 1263 hixhri.

Pasi ka marrë njohuri mbi dijet fetare në shkollën fillore, ka studiuar në shkollën pasfillore të Janinës dhe në gjimnazin grek. Veç kësaj, nga mësues privatë ka marrë mësim arabishteje, frëngjishteje, turqishteje, italishteje e greqishteje, duke mësuar të flasë e të shkruajë në këto gjuhë. Flet edhe shqip.

Në vitin 1283, në moshën njëzet e katër vjeçare u emërua kryesekretar i Gjykatës për Krime të Rënda të sanxhakut të Resmos me rrogë 400 grosh. Në vitin 1286 u caktua shkruer i parë i sekretarisë së Kandijes me 500 grosh rrogë. Tre vjet më vonë dha dorëheqjen nga kjo detyrë dhe në vitin 1289, për rreth gjashtë muaj punoi si kryeshkruer në Zyrën e Korrespondencës të Vilajetit të Bosnjës. Në vitin 1290 u emërua zëvendës drejtor i Korrespondencës së Zvornikut. Në vitin 1292 u caktuar kryesekretar i gjykatës së posaçme ushtarake për hetimin e Kryengritjes së Hercegovinës me 1300 grosh rrogë dhe po atë vit u emërua drejtor i Zyrës së Korrespondencës të Sanxhakut të Gackës me 2500 grosh rrogë. Në këtë kohë, për rreth dy muaj kreu pa rrogë edhe detyrën e zëvendësmytesarifit, por më pas, me shpërbërjen e nëpunësisë në fjalë mbeti pa detyrë. Në vitin 1294 u emërua kajmekam i Trebinjes me 3500 grosh rrogë. Gjashtë muaj më vonë u emërua kryesekretar i korrespondencës në divizionin e Bosnje Hercegovinës me 3750 grosh rrogë. Me hyrjen e Austrisë një vit më vonë mbeti pa detyrë. Në vitin 1295 u emërua zëvendëskomisionar i Bullgarisë me 30 lira rrogë. Në këtë detyrë qëndroi shtatë muaj. Ndërkohë për tre muaj mori përsipër edhe detyrën e komisionarit. Me përfundimin e afatit të nëpunësisë mbeti pa detyrë. Në muajin shevval të vitit 1296 u emërua inspektor gjyqësor në Dijarbekir me 10.000 grosh rrogë. Pesë muaj më vonë rroga iu ul në 7500 grosh. Njëmbëdhjetë muaj më vonë dha dorëheqjen. Paskëtaj shkoi në Haleb me 12.000 grosh mëditje për të hetuar ankesat e ndërsjella mes nëpunësve të gjykatës dhe atyre të administratës. Pasi e kreu këtë detyrë u kthye në Stamboll ku në fund të muajit xhemadilevvel të vitit 1299 u emërua anëtar i Gjykatës Tregtare të Shkallës së Dytë me 2800 grosh rrogë. Në këtë detyrë gjendet aktualisht.

Nipi i tij, Eqrem Beu, në gjenealogjinë e familjes e jep datëlindjen e të ungjit si 1859, kurse sipas të birit, Xhelaledin Pashës, i ati ka lindur në vitin 1851. Po të marrim parasysh kritikën se ishte shumë i ri për t'u bërë kryeministër, ngaqë ishte

pesëdhjetë e një vjeç, kjo datë duket më e pranueshme. Edhe İbnülemin-i bën të ditur se është “e shkruar prej familjes” se Ferid Pasha ndërroi jetë në moshën gjashtëdhjetë e tre vjeç dhe se kur u emërua kryeministër, në gazetën İkdam u shkrua se kishte lindur në vitin 1268 (27 tetor 1851 – 14 tetor 1852). Do të thotë se shkruesi në regjistrin biografik jo vetëm ka shkruar gabimisht se është emëruar nëpunës për herë të parë në moshën njëzet e katër vjeç, në vend të katërmëdhjetë, por ka gabuar me pesë vjet edhe për sa i përket datëlindjes.⁶²

Të pakën deri në vitin 1865 në Vlorë nuk kishte shkollë pasfillore. Sipas një raporti të guvernatorit të Trikalës të këtij viti, paria shqiptare që jetonin në trojet osmane pranë Greqisë nuk dinin fare turqisht, por flisnin e shkruanin greqisht. Prandaj, për të luftuar ndikimin grek u vendos të hapeshin shkolla pasfillore në Gjirokastrë, Vlorë, Delvinë e Çamëri.⁶³ Feridi nuk e arriti këtë periudhë. Në fillim vazhdoi në shkollën fillore në qytetin e tij, pastaj shkoi në Janinë ku mësoi në shkollën pasfillore të atjeshme si dhe në gjimnazin grek.⁶⁴ Ky gjimnaz ishte Zosimea e famshme ku kanë studiuar edhe Abedin Pashë Dino e Sami Frashëri (bashkë me të vëllanë, Naimin). Në krye të këtij liceu me katër klasa të themeluar në vitin 1828 me financimin e vëllezërve Zosimas të cilët kishin emigruar në Rusi e qenë pasuruar atje, ndodhej këshilltari i Ali Pashë Tepelenës, Anastasios Sakelarios.⁶⁵ Me këtë rast duhet të jenë dërguar për të studiuar atje Vlorajt e rinj të cilët ishin edhe pinjollë të derës së Tepelenajve.

Zosimea, si një institucion që tregonte forcën e komunitetit grek dhe që ofronte një arsim shumë më të kualifikuar se shkollat shtetërore, tërhiqte edhe fëmijët e familjeve të shquara myslimane. Mësimet e greqishtes së vjetër dhe asaj moderne, latinishtes, frëngjishtes dhe italishtes⁶⁶ që jepeshin në këtë shkollë me program tetë vjeçar, hodhën themelet e njohurive të gjera gjuhësore të Feridit, i cili u rrit në një vilajet province ku në shtëpi flitej shqip e në shkollë greqisht, ndërsa turqishtja dëgjohej fort pak. Në të gjitha nivelet e burokracisë lokale

⁶² İbnülemin, *Sadrazamlar*, 1587.

⁶³ Selçuk Aksin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: E. J. Brill, 2001), 72.

⁶⁴ Cemal Kutay jo vetëm i ka ngatërruar këto të dhëna, por ka shtuar edhe disa të tjera mjaft të dyshimta mbi jetën e Ferit Pashës: “Para se të hynte në shërbim të shtetit, i ungji e dërgoi në Romë dhe Paris.” Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1961), 16/9143. Kutay thotë se në rini të tij Ferit Pasha u përfshi në lëvizjen shqiptare për pavarësi dhe në vitin 1870 botoi gazetën *Drita* që ishte organ i shoqatës së fshehtë për pavarësi me të njëjtin emër. Këtë gjë e dinte edhe sulltani, i cili më vonë do ta bënte kryeministër, po aty, 9001. Edhe İsmail Hami Danişmend thotë të njëjtën gjë: “Sulltan Abdulhamidi i toleroi më shumë nga ç’duhej shqiptarët, madje për t’i kënaqur ata, bëri kryeministër Ferit Pashën, i cili kishte qenë një nga anëtarët kryesorë të shoqatës “Drita” e cila aspironte për pavarësi.” 31 *Mart Vakası*: (İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1986), 12.

⁶⁵ www.zosimaia.gr.

⁶⁶ George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874-1913* (Londër: I. B. Tauris, 2006), 13-14, 26, 132.; Somel, 213.

punonin shqiptarë dhe në këtë gjuhë i kryente punët zyrtare popullata. Madje dy faqe të gazetës zyrtare që botonte shteti në këtë pjesë të perandorisë në fillim të viteve 1870, ishin shqip.⁶⁷

Fotografia 6: Kolegji grek i Zosimeas

Burimi: <http://mlahanas.de/Greece/Cities/ZosimaiaScholi01.html>

Pas këtij arsimi formal, Feridi mori mësimë arabishteje, frëngjishteje, turqishteje, italishteje e greqishteje nga mësues privatë. Për sa i përket shqipes si gjuhë e nënës e Feridit, i cili i fliste dhe i shkruante gjuhët e lartpërmendura, në dosjen e tij thuhet se “e flet”. Kjo sepse shqipja ende nuk kishte një alfabet të vetin, çka do të bëhej një nga kërkesat e para të nacionalistëve shqiptarë në vitet që do të vinin.

Vite më vonë, gjatë detyrës së tij si kryeministër, një gazetë e huaj do të shprehej kështu lidhur me shkollën që kishte bërë e gjuhët që dinte: “Është formuar përmes një arsimi e edukimi që nuk gjendet askund tjetër në tërë perandorinë dhe gjuhën greke e njih aq sa të mund të shkruajë poezi apo prozë. Duke qenë se edhe frëngjishten e di në mënyrë të përsosur, komunikon drejtpërdrejt me ambasadorët e huaj. Në shumë çështje Ferid Pasha ka treguar vendosmëri e kompetencë.”⁶⁸ Por në atë kohë, pesëdhjetë vjet pas shkollimit, mendimi i tij për këto shkolla s’është hiç pozitiv:

Është e qartë se grekët që në fillim kanë pasur për qëllim të ushtrojnë ndikim mbi shtresat e ndryshme në vilajetin e Janinës dhe sidomos pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Berlinit e cila u dha shpresë, nëpërmjet shkollave që kishin the-

⁶⁷ Gawrych, 26-27; Somel, 209.

⁶⁸ YEE 82/53, 1325 S 9 (24 Mars 1907).

meluar me sakrifica të mëdha në sanxhakët e Gjirokastrës, Beratit e Korçës, kishin arritur t'i gregizonin të krishterët shqiptarë të cilët deri atëherë nuk kishin folur gjuhë tjetër veç shqipes dhe nuk janë drujtur të rekrutojnë njerëz për realizimin dhe lehtësimin e qëllimeve të tyre të mirënjohura dashakeqe.⁶⁹

Në gjurmë të të atit

Ato që dihen për Feridin, nisin të shtohen bashkë me detyrat e para shtetërore. Në vitet e fillimit mund të mendohet se i ati, të cilin e merrte shembull, ka ushtruar ndikim të madh tek ai. Ndër vëllezërit vetëm ai do të ndiqte të njëjtën rrugë karriere me të atin.

Në Kretë

I formuar me nëpunësi të vogla që pati kryer pranë të atit, i cili ishte mytesarif në sanxhakët e Resmos dhe Kandijes, Feridi e nisi karrierën si nëpunës pranë kryesekretariatit të Gjykatës për Krimet e Rënda të Resmos, në vitin 1866. Prandaj koha më e hershme kur përmendet në dokumentet zyrtare, hëpërhë mbetet shtatori i vitit 1868: "Mehmed Ferid Beut, biri i mytesarifit të Resmos, të nderuarit Mustafa Pasha, i rritet grada e nëpunësisë në salise."⁷⁰ Tre ditë pas këtij gradimi Ferid Beu emërohet shkruar i parë i Sekretariatit të Sanxhakut të Kandijes (domethënë në sekretarinë që përgatit draftet e shkrimeve që do të hidhen në të pastër) dhe për njëfarë kohe bën pjesë në ekipin e Mareshal Rauf Pashës, bir i guvernatorit dhe komandantit të Kretës, Çerkez Abdi Pashës.

Përcaktimi i një statusi të ri administrativ pas Kryengritjes së Kretës qëllon në kohën kur Feridi ndodhej atje. Më 4 tetor 1867, kryeministër Ali Pasha, me qëllimin për të qetësuar kryengritjen që vazhdonte prej më shumë se një viti dhe për të përmirësuar administratën, shkoi vetë në Kretë dhe qëndroi atje për rreth katër muaj. Hartoi dhe vuri në zbatim statusin e ri të vilajetit që e ndante Kretën në pesë sanxhakë dhe njëzet kaza, si dhe u njihte të krishterëve të drejtën për t'u përfaqësuar në administratë.⁷¹ Mund të thuhet lirisht se Feridi i ri është njohur me këtë figurë të rëndësishme të Tanzimatit. Madje në shpurën e Ali Pashës ndodhej edhe Mahmud Xhelaledin Pasha nga Çorlluja dhe njohja e Feridit me Xhelaledin Pashën atëherë njëzet e shtatë vjeçar (e që më vonë do të bëhej guvernator i Bursës e i Kretës, si dhe

⁶⁹ YA.HUS 494/99,1323 § 23 (23 Tetor 1905).

⁷⁰ A.MKT.MHM 419/30, 1285 Ca 18. (6 Shtator 1868).

⁷¹ FO 78/1988, No. 209, October 5, 1867 dhe FÖ 195/904, No. 79, February 22, 1868, Dickson to Elliot. Shih edhe: İbnülemin, 22-23.

ministër i Financave e më vonë i Tregtisë), në atë kohë duhet të ketë zënë fill. Semih Mümtaz shkruan se kur ishte kryeministër Ferid Pasha e pati ndihmuar e nderuar të birin e Xhelaledin Pashës, Shemseddin Zija Beun dhe se ky i fundit, i cili në atë kohë ishte ndihmëssekretar në Ministrinë e Ndërtimit, gjithashtu e donte shumë dhe e vizitonte shpesh Ferid Pashën.⁷² Djalit të parë që do t'i lindte në vitin 1885, Ferid Beu do t'ia vinte emrin Xhelaledin. Megjithatë Xhelaledin Pasha ishte edhe babai i Salih Mynir Pashës, ambasadori i Parisit kur Ferid Pasha ishte kryeministër dhe të cilin ky i fundit s'e kishte fort për zemër...

Kriza që po kalonte Kreta ndikonte shumë mbi nëpunësit e vegjël; kishte prej atyre që nuk kishin marrë dot rrogë që prej gjashtë, madje edhe katërmëdhjetë muajsh.⁷³ Kryengritja që nisi në vitin 1866 dhe vazhdoi tre vjet e u bë shkak për vdekjen e dhjetëramijëra njerëzve e mërgimin e dhjetëramijëra të tjerëve në Greqi, e dërrmoi Kretën, ia përgjysmoi popullsinë, e solli Perandorinë Osmane në zgrip të shkatërrimit, madje i hapi rrugën kryengritjes që do të ndodhte pas disa vitesh me pretekste të ngjashme në Hercegovinë.⁷⁴

Këtë katastrofë që e ndoqi nga afër në Kretë, Feridi do ta përjetonte sërish në Hercegovinë. Kur i ati u emërua mytesarif i Hercegovinës, pas tre vjet peripecish në Kretë edhe Feridi dha dorëheqjen nga shkruesia e shkoi bashkë me të atin. Qendra e sanxhakut të Hercegovinës që i përkiste vilajetit të Bosnjës, ishte Mostari. Ferid Beu nuk shkoi në Mostar pranë të atit, por për rreth gjashtë muaj vazhdoi si kryeshkrues në shkruesinë e sekretariatit të vilajetit në Sarajevë, rreth 120 kilometra larg Mostarit.

Në Bosnje-Hercegovinë

Ato që ndodhën në fillim të çerekut të fundit të shekullit ishin tregues se si do të niste shekulli i 20-të. Kryengritjet që shpërthyen në Evropën osmane në vitin 1875, deri diku edhe me nxitjen e fuqive të mëdha, e kthyen përmbys administratën osmane. Kryengritja që filloi në Bosnje me nxitjen e austriakëve e detyroi Feridin ta përjetonte vetë në terren copëtimin e perandorisë. Në kohën kur i ati ishte mytesarif në Hercegovinë pas dy detyrave në Kretë, ngjarjet që ndodhën në Nevesinje, për shkak të neglizhencës shtetërore morën përmasa gjithnjë e më të mëdha derisa ndezën fitilin e një kryengritjeje që do të shpinte në humbjen e Bosnje Hercegovinës.

⁷² Nga ky burim mësojmë se Ferid Pasha në vend të pyetjes "Sa e bleve?" pyeste "Sa para harxhove?". Ahmet Semih Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, përg. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Kapı 2008), 182-183.

⁷³ FO 78/2049, January 1868, Dickson to Elliot.

⁷⁴ Pınar Şenışık, *The Transformation of Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century* (Londër: I. B. Tauris, 2011), 77-78.

Harta 4: Harta e Bosnje Hercegovinës

Burimi: Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Baḫarı, përg. Rahmi Tekin, Yaḫar Baḫ İstanbul: OSAV, 2003.

Sanxhakët e vilajetit të Bosnjes në vitet e fundit të sundimit osman dhe kazatë e tyre: sanxhaku i Sarajevës (qendra: Sarajevë, kazatë: Visoko, Fojnica, Čajnice, Vishegrad, Čelebipazar, Kladinja), sanxhaku i Zvornikut (qendra: Tuzla, kazatë: Maglaj, Gračanica, Gradačac, Brečka, Bjelina, Zvornik, Birçe), sanxhaku i Banjalukës (qendra: Banjaluka, kazatë: Gradishka, Derbent, Teshanj), sanxhaku i Bihaçit (qendra: Bihaç, kazatë: Ključ, Novosel, Cazin, Krupa, Kostajnica, Prijedor), sanxhaku i Travnikut (qendra: Travnik, kazatë: Jajce, Prusac (Akhisar), Glamoç, Livno), sanxhaku i Hercegovinës (qendra: Mostar, kazatë: Foča, Konjic, Dumna, Ljubushki, Stolac, Trebinje, Bileqa, Nikshik, Gačka), sanxhaku i Novipazarit (qendra: Novipazar, kazatë: Nova Varosh, Mitrovica, Gucia, Tergovishta, Bjelo Polje, Kolashin, Prijepolje, Plav).

Pasi vazhdoi dy vjet si zëvendësdyrejtor i korrespondencës në Zvornik, Feridi u emërua kryesekretar i gjykatës së posaçme për hetimin e Kryengritjes së 1875-ës në Hercegovinë. Pastaj emërohet drejtor i korrespondencës në sanxhakun e Gackës, ku meqë “tregon përkushtim të veçantë” në detyrë, me kërkesën e Ahmed Muhtar Pashës i ngrihet grada nga salise në sanije.⁷⁵ Madje në Gaçka zëvendësoi edhe mytesarifin për dy muaj, duke u vënë kështu në krye të sanxhakut. Paskëtaj për gjashtë muaj që kajmekam në Trebinje. Gjatë luftës Trebinja brenda një kohe të shkurtër që kthyer në qytet fantazmë. Kështu e cilëson qytetin gjatë vizitës së tij më 1880 Pierre Loti në veprën e tij *Fleurs d'Ennui* (Lulet e Mërzisë). Austriakët, të cilët pasi e nxitën kryengritjen u dislokuan në Bosnje, janë penduar që kanë ardhur. Mendojnë se për këtë vend të mjerë nuk ia ka vlejtur as përpjekjet e tyre për ta nënshtruar, as paratë që kanë shpenzuar e as njerëzit që kanë humbur.⁷⁶ Ndërsa para dhjetë vjetësh popullsia e Trebinjes ishte 2.800, në vitin 1879 (dy vjet pas Feridit) do të binte në 790. Megjithë mërgimin e myslimanëve më 1878, 60% e popullsisë janë ende myslimanë.⁷⁷ Por fshatrat e Trebinjes ishin me shumicë të krishterë. Në vitin 1865, kundrejt gjithsej 3.009 meshkujve myslimanë kishte 12.150 meshkuj të krishterë.⁷⁸

Gjatë Luftës Osmano-Ruse Feridi u bë kryesekretar i korrespondencës në Divizionin e Bosnje Hercegovinës. Siç thuhet në regjistër, “me hyrjen e Austrisë një vit më vonë mbeti pa detyrë.” Siç flitet, me gjasë ndërkohë që ndodhej në këtë detyrë, komandanti i Bosnjës, Mareshal Dervish Pasha, nga i cili varej Ferid Beu, kërkoi zëvendësimin e komandantit të divizionit të redifëve të Bosnjës, Osman Pashës, ndaj të cilit “ushqente smirë për shkak të mospërputhjeve profesionale e personale”. Sekretar Feridi e njoftoi Osman Pashën lidhur me këtë dhe ky i fundit i dërgoi një telegram Ministrisë së Luftës ku kërkonte transferimin në një divizion tjetër. Osman Pasha nuk do t’ia harronte nderin Feridit.⁷⁹ Në fakt njiheshin që në Kretë, por ndërsa atëbotë Feridi ishte një djalosh në fillim të karrierës shtetërore, Osman Pasha kishte ardhur për të shtypur kryengritjen.

⁷⁵ İ.DH. 739/60494,1294 M 26 [10 shkurt 1877].

⁷⁶ Alain Quella-Villegier, *Pierre Loti: Gezegen Seyyah* (İstanbul: YKY, 2002), 89.

⁷⁷ Hannes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spatomanischen Gesellschaft: Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegovina* (Wien: Böhlau, 2008), 399-400.

⁷⁸ Po aty, 130.

⁷⁹ Madje përcillet se në emërimin e Ferit Beut si guvernator i Konjës vite më vonë luajti rol garancia që Gazi Osman Pasha i dha sulltanit për besnikërinë e tij. Shih: İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, 1588.

Në Bullgari

Zjarri i kryengritjes që u ndez më 1875 në Bosnje, me fryrjen e rusëve kërceu në Bullgari, Serbi e Mal të Zi dhe si përfundim, si rezultat i neglizhencave të shumta, vendi u përfshi në një luftë për të cilën nuk ishte kurrsesi i përgatitur, në luftën Osmano-Ruse 1877-78. Ferid Beu që një nga nëpunësit që e përjetuan më nga afër humbjen e trojeve osmane në Evropë.

Pas luftës Ferid Beun deshën ta merrnin si “shoqërues të Komisionit Perandorak për lehtësimin e çështjeve të popullatës myslimane brenda kufijve të Principatës Bullgare”. Në memorandumin e kryeministrit të dërguar pallatit më 24 dhjetor 1878, shkruhet se “ish kryesekretari i Korrespondencës së Divizionit të Hercegovinës, biri i Mustafa Pashës, Ferid Beu, meqë më parë ka kryer disa shërbime lidhur me çështje të jashtme duke shfaqur përkushtim e pjekuri dhe meqë njeh disa gjuhë, vlerësohet si i aftë e kompetent për këtë punë.”⁸⁰ Pra, duke qenë se i është parë hairi në marrëdhënie me të huajt gjatë detyrave ku ka qenë më parë dhe meqë di gjuhë të huaja, konsiderohet se do të ishte i përshtatshëm për të përfaqësuar Perandorinë Osmane në Principatën Bullgare të sapoformuar.

Gjatë detyrës shtatë muajshe si Ndihmës i Komisionarit të Posaçëm të Bullgarisë (*Imperial Ottoman Commissioner*), disa muaj ka zëvendësuar vetë komisionarin. Ndonëse në dosjen e tij kjo kohë saktësohet si tre muaj, kuptohet se komisionari Pertev Efendiu e ka lënë në këmbë të tij në periudhën 13 shkurt – 24 korrik 1879 (domethënë pesë muaj e dhjetë ditë).⁸¹ Pertev Efendiu me origjinë armene, i lavdëruar nga ministri i jashtëm për punën e tij, tregohet mirënjohës duke i vënë në dukje ministrit punën e tri personave në ekipin e tij. Sipas komisionarit të Bullgarisë i cili në shkresën me datë 16 qershor 1879 bën të ditur se Ferid Beu dhe Dominian e Karabet efendilerët, për shërbimet e tyre “meritojnë dashamirësinë e shtetit,” “Ferid Beu është i aftë e kompetent. Më parë ka qenë sekretar i Komandës Ushtarake të Hercegovinës. Kur shkova në Tërnovë atij ia besova detyrën e komisionarit, të cilën deri tani e ka kryer më së miri.” Dominian Efendiu më parë ka qenë konsull në Greqi dhe Rusi, ndërsa Karabet Efendiu ka qenë ndihmësmyshtarif në vilajetin e Edrenesë. Komisionari kërkon që të tre ndihmësit e tij në Bullgari “të nderohen me gradën sanije”. Ministri i jashtëm Arifi Pasha ia përcjell pallatit këtë kërkesë, të cilën sulltani e aprovon.⁸² Kjo detyrë në Bullgari bëhet përvoja e parë diplomatike e Ferid Beut. Në Bullgari ai bëhet dëshmitar i kolapsit të sundimit osman dhe i themelimit të një shteti.

⁸⁰ İ. MTZ 6/208, 1295 Z 29.

⁸¹ ŞD.ML 2425/23, 1296 N 29.

⁸² İ.HR 280/17267, 1296 L16 (3 Ekim 1879).

Ekulibrat diplomatikë në Ballkan

Shteti bullgar lindi në një kohë kur Gjermania e tronditi status kuonë në Evropë. Pasi e mundi Francën në vitin 1871, Gjermania e cila përpigjej të asimilonte krahinën e Alsas Lorenës që fitoi, gjatë viteve shtatëdhjetë e tetëdhjetë do të thurte një rrjetë aleancash për t'i izoluar francezët. Lidhja e Tre Perandorëve (*Dreikaiserbund*) që u themelua në 1872-shin dhe do të rinovohej dhjetë vjet më vonë, e bëri Gjermaninë aleate me Austro-Hungarinë e Rusinë. Veç kësaj, kundrejt një agresioni të mundshëm rus, më 1879 Gjermania lidhi edhe Aleancën Dypalëshe me Austro-Hungarinë (*Zweibund/Dual Alliance*). Në vitin 1882 kësaj iu shtua edhe Italia (*Dreibund/Triple Alliance*). Gjermania do të kujdesej që të nënshkruante edhe një pakt mossulmi me Rusinë në vitin 1887.

Por me rënien nga pushteti të “Kancelarit të Hekurt”, Bismarkut, më 1890, do të prishej tërë kjo rrjetë dhe afrimi mes Francës e Rusisë do të kurorëzohej me një marrëveshje ushtarake. Me rënien e Bismarkut do të merrte fund jo vetëm izolimi i Francës, por edhe orkestrimi i rivalitetit mes Vjenës e Shën Peterburgut për hapësirat e influencës në Ballkan. Me ndikimin e Bismarkut shtetet evropiane Ballkanin përëndimor e shihnin si hapësirë influence të Austrisë, kurse atë lindor, që përfshinte edhe Bullgarinë, ia atribuonin Rusisë.

Rusia bëri maminë në lindjen e Bullgarisë. Cari e shfrytëzoi mirë kryengritjen e bullgarëve në prill të vitit 1876 duke i hapur luftë Perandorisë Osmane. Gjatë luftës së 1877-88-ës ushtria ruse e kapërceu Rumaninë dhe hyri në Bullgari duke pushtuar Sofjen në janar të 1878-ës. Brenda një kohe të shkurtër rusët arritën deri në Jeshilkoj duke kërcënuar kryeqytetin dhe u ndalën me një armëpushim, pas të cilit më 3 mars u nënshkrua Traktati i Shën Stefanit. Arkitekti krenar i këtij traktati ishte Ignatievi (1832-1908), i cili më 1864 pati ardhur si ambasador në Stamboll. Pas përpjekjeve të tij për ta hapur jo vetëm Ballkanin, por edhe ngushticat e Bosforit e të Dardaneleve ndaj kontrollit rus (me këtë traktat Ignatievi do t'i afrohej qëllimit), krahas zgjerimeve territoriale të Rusisë arriti të impononte edhe pavarësinë e Rumanisë, Serbisë e Malit të Zi, kryerjen e reformave në Bosnje Hercegovinë dhe më në fund krijimin e një principate autonome bullgare. Por me presionin e Austro-Hungarisë dhe të Anglisë, të cilat e pikasën rrezikun që bartte një ndryshim i tillë i ekuilibrave në favor të Rusisë në Ballkan, Car Aleksandri II pranoi që traktati të rishikohej në një kongres që do të mbledhej në Berlin. Traktati i Berlinit i nënshkruar më 13 korrik 1878 i lehtësoi në masë të konsiderueshme për Turqinë kushtet e Traktatit të Shën Stefanit. Maqedonia, Trakia dhe Dobruxa që u përfshinë nën Bullgarinë me Traktatin e Shën Stefanit, iu kthyen Perandorisë Osmane. Bullgaria e parashikuar në Shën Stefan, të cilën dy vitet e

para do ta administronin rusët, ishte 172 mijë kilometra katrorë, kurse ajo që doli nga Berlini ishte vetëm 64 mijë kilometra katrorë dhe veç kësaj do të administrohej vetëm nëntë muaj nga rusët. Nga trojet që përbënin diferencën, në Traki do të krijoheshin vilajeti i Rumelisë Lindore, vasal i Perandorisë Osmane por nën administrimin e përbashkët të fuqive të mëdha.

Princ Mihajloviç Dondukov-Korsakovi (1820-93), i cili e kishte prejardhjen nga hanët kalmukë dhe kishte përvoja të tilla si lufta kundër Shejh Shamilit në Kaukaz dhe kundër turqve në Krime e në luftën e 1887-88-ës, ishte një guvernator rus i cili kishte shërbyer me këtë cilësi në Kiev, Volhinjë e Podolje. Këtë fisnik dërgoi cari për periudhën e tranzicionit ku qeverisja do t'u kalohej gradualisht bullgarëve. Me të mbërritur, Dondukov i ndaloi veprimtaritë antiosmane të bullgarëve në Maqedoni. Një kryengritje që do ta prishte ekuilibrin e arritur me vështirësi në Ballkan, do ta dëmtonte reputacionin e Rusesë kundrejt fuqive të mëdha.⁸³

Në Tërnovën që bullgarët tashmë e quanin “të madhe”, “Veliko Tërново”, falë edhe përvojës që kishte sjellë qeverisja e Mit’hat Pashës si guvernator i Danubit, në shkurt të vitit 1879 u hap Parlamenti i Konstitucionalizmit. Fjalën e hapjes e mbajti Dondukov i cili përcolli urimet e carit. Paskëtaj u hartua një kushtetutë që krahas gjurmëve osmane bartte edhe ndikimin e kushtetutave belge dhe serbe. Të nesërmen, më 29 prill që ishte edhe ditëlindja e carit, kuvendi i mbledhur në konakun e guvernatorit osman, mes emrave të kandidatëve të lexuar nga Dondukov, zgjodhi si princ të Bullgarisë princin gjerman Aleksander von Battenberg (1857-93). Princi njëzet e dy vjeçar, nip i bashkëshortes së carit, Marisë, kishte luftuar si oficer në ushtrinë ruse gjatë “çlirimit” të Bullgarisë duke marrë pjesë edhe në rrethimin e Plevenit nën komandën e gjeneral Gurkos. Në atë kohë ishte oficer në Potsdam. Kur mori vesh se qe zgjedhur princ i Bullgarisë, vizitoi monarkët e Vjenës, Berlinit dhe Londrës. Në fund vizitoi Sulltan Abdylhamitin II për të marrë mandatin zyrtar të emërimit. Pas pritjes së ftohtë në Stamboll, më 6 korrik arriti në viset që do të sundonte duke shkelur në Varna ku mbërriti me vapor. Ndërsa princi nisej drejt Sofjes, Dondukov i nis drejt Rusesë me kënaqësinë e kryerjes së detyrës.

Principata Bullgare supozohej se nuk do të bënte politikë të jashtme të vetën dhe nuk do të mund të lidhte marrëdhënie të drejtpërdrejta diplomatike. Por praktikisht nuk ndodhi kështu; u themelua Drejtoria për Marrëdhëniet me Jashtë, kurse me memorandumin e 19 korrikut 1879 u emëruan përfaqësuesit e parë diplomatikë të Bullgarisë në Serbi, Rumani e Perandorinë Osmane. Përfaqësia e Stambollit u çel me emrin e pafajshëm “Sekretariati Bullgar”. Kundrejt kësaj Pe-

⁸³ Duncan M. Perry, *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria: 1870- 1895*, Duke University Press, 1993, 35.

randoria Osmane hapi “Komisionariat e Bullgarisë” në Sofje dhe Plovdiv.⁸⁴ Komisionarët e Bullgarisë, të cilët kishin kompetenca të jashtëzakonshme për sa u përket marrëdhënieve me principatën, u interesuan nga afër për jetën politike, sociale e kulturore të myslimanëve në vend. Gjatë detyrës së Ferid Beut në këtë vend, çështja që i interesonte më shumë perandorisë ishin persekutimet që u bëheshin myslimanëve nga bullgarët.

Myslimanët e Bullgarisë

Në kohën kur Ferid Beu gjendej në këmbë të komisionarit, myslimanët po emigronin drejt viseve osmane për shkak të persekutimeve që u bëheshin nga bullgarët. Megjithatë një pjesë e qindra mijëra myslimanëve që emigruan gjatë dhe pas pushtimit rus të 1877-78-ës u kthyen në trojet bullgare pas vendosjes së paqes, nëpërmjet politikash frustrimi sistematik edhe këta u detyruan të iknin sërish.⁸⁵

Me Traktatin e Paqes të Berlinit të 13 korrikut 1878, që qe një lloj certificate lindjeje e Bullgarisë, myslimanët që jetonin në sanxhakët e Sofjes, Vidinit, Ruses, Tërnovës dhe Varnës, ku popullsia myslimane dhe ajo jomyslimane ishin gjysmë përgjysmë, u shkëputën nga perandoria dhe hynë nën qeverisjen bullgare. Gjatë luftës mbi një milionë myslimanë ikën nga trojet e tyre duke emigruar, ndërsa dhjetëra mijëra humbën jetën në masakra apo nga të ftohtët, uria e epidemitë. Ata që deshën të ktheheshin pas lufte u përballën me forcat ruse apo me çetat bullgare dhe u detyruan sërish të kërkonin strehë në Anadoll.⁸⁶

Në korrik të 1879-ës rusët u tërhoqën nga Bullgaria. Ferit Beu u takua me Dondukovin gjatë muajit të fundit që qe në Bullgari, ku solli në vëmendje persekutimet e bëra ndaj myslimanëve. Ferit Beu i tregoi për dhunimet ndaj myslimanëve në të gjitha qytetet. Princi u përgjigj se lajmet ishin të ekzagjeruara dhe se për ngjarjet qenë bërë shkas disa fanatikë që kishin ardhur nga Stambolli me qëllimin për t'i nxitur myslimanët kundër të krishterëve. Ferit Beu tha se nga Stambolli jo fanatikë, por as myslimanët me prona në vend nuk donin të vinin dhe, i kujtoi ngjarjet që i kishin detyruar të emigronin. Princi kaloi në kundërsulm duke thënë se gjatë evakuimit të Shumenit shteti osman u kishte shpërndarë armë myslimanëve. Ferit Beu iu përgjigj se gjatë evakuimit të Shumenit të rrethuar aty kishin mbetur vetëm të pafuqishmit e të pashpresët dhe se po të kishin armë në duar do t'i kishin përdorur me kohë përballë dhunës që qe ushtruar ndaj tyre. Pas një

⁸⁴ Mahir Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVII (Ankara 1997).

⁸⁵ Për emigrimet e myslimanëve të Bullgarisë shih: Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)* (Ankara: TTK, 1998).

⁸⁶ Bilal N. Şimşir, *The Turks of Bulgaria (1878-1985)* (Londër: K. Rustem & Brother, 1988), 4-5. Shih edhe: *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, ed. K. H. Karpat (İstanbul: Isis, 1990).

pauze të shkurtër Dondukovi premtoi se do t'u telegrafonte të gjithë drejtuesve të provincave që të mos përsëriteshin më paudhësi të tilla dhe se në vendet ku do të kalonte vetë do ta përforconte edhe gojarisht këtë urdhër.

Pasi i përcolli këtë dialog ministrit të jashtëm, Ferit Beu shtoi edhe mendimin e tij: Duhej pritur pak kohë; por edhe nëse premtimet e bëra nuk do të mbaheshin menjëherë, me ardhjen e Princ Aleksandrit gjendja do të rregullohej. Prandaj myslimanët duhej ta shtynin ikjen.⁸⁷

“Shkresa e Zëvendëskomisionarit të Bullgarisë, Ferit Beut, mbi bisedën e tij me Princ Dondukovin lidhur me persekutimet që po u bëhen myslimanëve në Bullgari nga bullgarët,” i është dërguar Ministrisë së Jashtme më 9 qershor 1879. Përkthimi në turqisht i kësaj shkrese zyrtare shkruar në frëngjisht që tregon përpjekjet diplomatike të Ferit Beut (HR.TO 522/26,1879.6.9):

Pasi Pertev Efendiu më njoftoi për shkresën e dërguar nga ministri i jashtëm si dhe atë të dërguar nga ambasada e Bukureshtit lidhur me persekutimet dhe agresionet që janë bërë ndaj popullatës myslimane të Bullgarisë nga bullgarët, i dërgova një mocion Princ Dondukov-Kursakovit dhe të nesërmen pata një takim me të ku i tregova gjerë e gjatë për shtypjen dhe persekutimin që po vuan popullata myslimane jo vetëm në Ruse, por edhe në të gjitha qytetet e tjera.

Princi u përgjigj se këto lajme ngjajnë shumë të ekzagjeruara dhe se ngjarjet e kontestuara janë shkaktuar nga disa fanatikë që kanë ardhur nga Stambolli për provokime e trazira duke i nxitur myslimanët kundër të krishterëve. Atëherë unë i kujtova se jo vetëm që s'bëhet fjalë për fanatikë të ardhur nga Stambolli, por se edhe shumë njerëz me prona të mëdha në Bullgari duke u trembur me të drejtë nga qëllimet armiqësore të bullgarëve kundrejt myslimanëve nuk duan të vijjnë për të marrë ç'kanë lënë pas dhe duke përsëritur ngjarjet që i kishin detyruar myslimanët të emigronin nga çdo anë e Bullgarisë shtova se popullata në Ruse e Silistre po zgjidhnin emigrimin në Dobruxha.

Princi tha se gjatë evakuimit të Shumenit ne paskëshim shpërndarë mbi njëzet mijë pushkë në shtëpitë e myslimanëve, treqind prej të cilave qenëshin gjetur të fshehura më vonë. Unë iu përgjigja se “gjatë evakuimit Shumeni ndodhej i rrethuar dhe në qytet kishin mbetur vetëm ca të pafuqishëm e të pashpresë. Nëse do të kishin pasur armë në duar siç thoni, me siguri do t'i kishin përdorur përballë persekutimeve e dhunës që u ushtrua ndaj tyre.” Pasi heshti pak Princ Dondukovi premtoi se do t'u jepte urdhër me telegram të gjithë mytesarifëve që ngjarje të tilla të mos përsëriten më dhe se këto urdhra do t'i jepte edhe gojarisht në vendet nga do të kalonte për të shkruar në Varna.

⁸⁷ HR.TO 522/26,1879.6.9.

I shpreh hirësisë së tij, zotit ministër, mendimin se nëse premtimet e princit nuk japin rezultatet e dëshiruara brenda një kohe të caktuar, kur të vijë këtu Princ Battenbergu do të marrë masat e duhura për përmirësimin e gjendjes së popullatës myslimane, se është e sigurt se atëherë edhe bullgarët nuk do të tolerohen njësoj, prandaj besoj se do të ishte me vend dhe e drejtë që myslimanët ta shtyjnë ikjen deri në ardhjen e princit në fjalë.

Tri javë pasi erdhi në Sofje, princi i ri i Bullgarisë Aleksandri nisi të kishte mosmarrëveshje me rusët. Rreth dyqind nëpunësit civilë e ushtarakë rusë që Dondukovi la pas, filluan t'i nxirrnin probleme. Por këto mosmarrëveshje qëlluan në kohë të papërshtatshme. Në krye të qeverisë angleze kishte ardhur Gladstone, i cili dëshironte zgjerimin e marrëdhënieve me Rusinë. Përpjekjet e Bismarck-ut për të tërhequr krah vetes Rusinë, me qëllimin për të izoluar Francën, bënë që edhe aleati tjetër, Austro-Hungaria, të afrohej me Shën Peterburgun. Pikërisht në këtë kohë ndërroi jetë halla dhe mbrojtësja e Princ Aleksandrit, Careshë Maria. Pa kaluar as një vit Car Aleksandri II. u vra në atentat më 13 Mars 1881. Të gjitha këto ngjarje që ndodhën në vitet 1880-81 e lanë princin të vetëm brenda një fuçie që ziente në mes të Ballkanit.

Ferit Beu kishte kohë që qe degdisur në një cep tjetër të perandorisë dhe të gjitha këto zhvillime tashmë ndoshta do të mund t'i ndiqte vetëm nga Anadulli. Pas shtatë muajsh si ndihmës i komisionarit të Bullgarisë, në gusht të vitit 1879 erdhi në Stamboll. Sipas dosjes së tij, ndoshta pak kohë më vonë u gjend në shpurën e Dervish Pashës gjatë vizitës së këtij të fundit në Raguzë për t'u takuar me perandorin austriak, i cili e nderoi Ferit Beun me dekoratën e Franc Jozefit.⁸⁸

Meqë në tetor u dërgua në Dijarbekir, dy muaj Feriti duhet t'i ketë kaluar me intelektualët shqiptarë në Stamboll. Mes themeluesve të një shoqate për botim veprash në gjuhën shqipe, në krye të së cilës u vu Sami Frashëri, ishte edhe Feriti.⁸⁹ Por megjithëse mes njëzet e tetë themeluesve është edhe emri i tij, kur

⁸⁸ "Në vitin 1296 i është dhënë dekorata e mexhidijes e klasit të katërt dhe ka marrë pjesë në shpurën e shkëlqesisë së tij Dervish Pashës kur ky shkoi në Raguzë për t'u takuar me perandorin e Austrisë, i cili i akordoi [Ferit Beut] dekoratën e Franc Jozefit të klasit të tretë." DH.SAËD. 4/346.

⁸⁹ "Society for the Printing of Albanian Writings", Gawrych, 132; citon nga Johann Faensen, *Die albanische Nationalbewegung* (Wiesbaden, 1980). Madje në një burim përmendet si themelues: "It has been barely thirty years since the future Grand Vizier, who at the time went by the simple name Ferid Bey-Vlona, founded the first Albanian National Society. The main work of this society was to establish an Albanian alphabet", Paul Farkas, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey* (March- April 1909), përg. Kenneth Kronenberg (İstanbul: Isis, 2005), 68. Një burim thotë se kur u bë kryeministër Ferit Pasha ishte kryetar i një shoqërie shqiptare të quajtur National Albanian Association: Constantin A. Chekrezi, *Albania Past and Present* (New York, The Macmillan Co., 1919), 64. Në frëngjisht shoqëria quhej Societe pour l'impression de livres albanais, shih: Nathalie Clayer, "La

shoqata u shpall zyrtarisht më 12 tetor 1879⁹⁰ Feriti nuk ndodhej në Stamboll. Ndoshta ngaqë takohej me intelektualët shqiptarë dhe kishte hyrë në të tilla aktivitete me ta, u dërgua me detyrë në një vend të largët. Nuk dihet nëse për këtë qëllim nuk iu dha më detyrë në trojet evropiane të perandorisë. Por për karrierën e tij u bë mirë; edhe mbeti larg lëvizjeve për një Shqipëri autonome që kishin nisur të merrnin jetë, edhe e ndriti dosjen e tij me sukseset e arritura në detyrë. Duke hyrë në marrëdhënie me drejtuesit e provincës në Anadoll dhe me konsujt e huaj, krijoi miqësi – po ashtu edhe armiqësi – të rëndësishme për të ardhmen e tij profesionale.

Inspektor Gjyqësor në Dijarbekir

Pas detyrës në Bullgari, në tetor të vitit 1879 Ferit Beu shkoi në një rajon krejt tjetër të perandorisë. I dërguar si inspektor gjyqësor në vilajetin e Dijarbekirit që në atë kohë përfshinte sanxhakët e Malatjas, Mardinit dhe Harputit, për një vit e gjysmë do të ishte nëpunësi më kompetent i jetës gjyqësore në vilajet.

Përmes një sërë reformash në vitin 1879, sistemi gjyqësor osman kishte pësuar një transformim madhor. U nxor statuti i parë i Ministrisë së Drejtësisë, statuti i gjykatave nizamije⁹¹, si dhe statuti i procedurave juridike e penale. Një nga institucionet që themelonte Ligji për Sistemin Gjyqësor, ishte inspektorati gjyqësor. Inspektorët gjyqësorë ishin nëpunës të ngarkuar për të inspektuar funksionimin e gjykatave në mënyrë që çështjet juridike të ecnin normalisht. Ata emëroheshin me urdhër të vetë sulltanit me rekomandimin e ministrisë dhe supozohet të ishin njerëz që i njihnin ligjet e të besueshëm. Inspektorëve u kërkohej që dhjetë muaj të vitit t'i kalonin në inspektim dhe vetëm një muaj të qëndronin në qendër.⁹²

Reforma gjyqësore ishte vepër e Kyçyk Said Pashës, i cili për herë të parë u bë kryeministër në vitin 1879. Me shumë gjasë inspektorati gjyqësor si institucion që themeluar nxitimthi kundrejt propozimit të Anglisë, si trysni për reforma, për caktimin e inspektorëve evropianë për të kontrolluar funksionimin e gjykatave osmane. Ministri i drejtësisë i kohës, Ahmed Xhevdet Pasha, disa vite më vonë do të shkruante në gazetën Tezakir se kjo metodë e re e adoptuar nga Franca me përkthim nuk i përshtatej Perandorisë Osmane, se kjo reformë e nxituar ishte plot

lecture de l'albanais dans l'Empire ottoman finissant: le goût du fruit défendu", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 87-88 (1999), 225-250. Për veprimtarinë e shoqërisë për të krijuar një alfabet shqip, shih: Frances Trix, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", *International Journal of Middle East Studies*, 31, 1999, 255-272.

⁹⁰ Gawrych, 59.

⁹¹ Gjykata laike që u themeluan në kuadër të reformave të Tanzimatit. (përkth.)

⁹² Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluđu ve Faaliyetleri* (1876-1914) (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2008), 1 dhe 229-230.

me gabime, se mijëra nëpunës pa kurrfarë përvojë në çështje gjyqësore u inkudruan në nëpunësinë gjyqësore dhe se kjo ngjalli ankesa prej nëpunësve administrativë në çdo anë.⁹³

Edhe Ferit Beu që një nga ata që u inkudruan në nëpunësinë gjyqësore dhe u dërgua si inspektor në Anadolli. Ç'është e vërteta në detyrën e tij të parë pati shërbyer tre vjet si kryesekretar i gjykatës për krime të rënda të Resmos dhe më vonë pati qenë kryesekretar i gjykatës së posaçme për hetimin e Kryengritjes së 1875-ës në Hercegovinë, por kjo pjesë e karrierës së tij trembëdhjetë vjeçare kishte zgjatur gjithsej vetëm katër vjet, ndërkohë që të gjitha detyrat e tij të tjera kishin qenë tërësisht administrative.

Guvernatori i Dijarbekirit gjatë kësaj detyrë të re të Ferit Beut ishte ish-ministri i luftës Mareshal Izzet Pasha.

Siç do të vihet re në ngjarjet që do të rrëfohen më poshtë, guvernatori ishte një drejtues i dobët që vepronte nën ndikimin e sekretarit të tij dhe të anëtarëve të këshillit drejtues të vilajetit. Veç kësaj ishte shumë i dhënë pas pijes. Kurse kadiu i vilajetit, Ahmed Hulusi Efendiut, dikur kishte qenë kandidat për shejhulislam, porse tani ishte degdisur në Dijarbekir. Këshilli Drejtues i Vilajetit të Dijarbekirit ishte mjaft i larmishëm. Krahaxha Haxhi Mehmed Agës, ish-deputetit Haxhi Maksud Efendiut, Ali Efendiut, armenit Gregorian Johan Agës, kaldianiut Mihajl Keshishianit e katolikut Hoxha Jusufit, në këshill merrnin pjesë edhe udhëheqësit e komuniteteve fetare: metropoliti kaldian, armen dhe protestant. Në qytet ndodheshin edhe të syrgjynosur si Hurshid Beu, i cili kishte qenë shambellan i Sulltan Abdylazizit dhe që dërguar larg Stambollit si mytesarif në Mardin e pastaj që shkarkuar edhe nga ajo detyrë. Konsulli anglez Trotter, i cili na jep këto të dhëna mbi zyrtarët e vilajetit, për Ferit Beun thotë kështu: "Shqiptar. Një nëpunës i përkryer; i ri e mjaft aktiv. I mençur e i ndershëm, shumë i interesuar për ta njohur vendin me reforma të themelta. I mbrojtur i kryeministrit aktual Said Pashës."⁹⁴

Për shkak të dimrit të gjatë e të ashpër që goditi thujt të tërë Anadolli, kur Ferit Beu ndodhej atje Dijarbekiri dhe krahina përreth përjetoi një krizë të madhe. Politika monetare e qeverisë i vuri kapakun banditizmit dhe urisë që kishte pllakosur vendin, duke ngjallur armiqësi ndaj shtetit edhe tek shtetasit besnikë. Në vilajetin ku ende nuk kishte gjetur përdorim kartëmonedha dhe ku floriri e me-xhidet nuk vlenin, heqja e menjëhershme nga qarkullimi i pesëshes që përdorej më së shumti në vilajet dhe kursi tejet i ulët i saj, ua përgjysmoi shtetasve paratë

⁹³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, bot. Cavid Baysun (Ankara: TTK, 1991), 194-95.

⁹⁴ FO 424/107, No. 156, Inclosure 2 in No. 184, List of some of the more important Officials and ex-Officials connected with the Kurdistan Consulate with whom Major Trotter is personally acquainted, with a few notes added as to character, &c., [October 1880].

që kishin në xhep. Esnafët dhe tregtarët tashmë nuk pranonin as pesëshe të reduktuar në vlerën e njëqind pareve. Me këtë vendim shteti humbi shumë reputacion në sytë e popullit.⁹⁵

Një raport anglez i datës 16 prill 1880 e shfaq para syve se sa e rëndë ishte kriza në vend: Në Mardin kanë vdekur njerëz në rrugë prej urie. Po kështu edhe mes atyre që kanë ardhur në Diarbekir për shkak të urisë që sundon nëpër kaza. Rrugët janë mbushur me lypsarë; por edhe ata që kanë para nuk gjejnë dot ushqim. Gjysma e banorëve të Mardinit e kanë braktisur kasabanë. Tregtia ka ndaluar, besimi tek shteti është zhdukur, transporti mes qyteteve është ndërprerë për shkak të banditizmit. Kurdët e Mazidaë-së kanë grabitur pesëqind dele njëherësh në Derik. Arrestimin e rreth pesëdhjetë personave përgjegjës për krimet dhe plaçkitjet, konsulli anglez në Kurdistan Henry Trotter, shkruesi i këtij raporti, ua atribuon përpjekjeve të nderhme të Ferit Beut; “Ferit Beu, inspektori i palodhur gjyqësor i dërguar posaçërisht atje për të vënë rendin dhe komandanti i xhandarmërisë,” thotë Trotter dhe i përfundon elozhet duke thënë se beson se drejtësia do të vihet në vend.⁹⁶

Raporti që Trotter dërgon dy javë më vonë tregon se gjendja në krahinë paraqitet më e mirë. Rastet e dhunës janë pakësuar. Me drithin e sjellë nga Malatja, Harputi dhe Sivasi është shuar uria veçanërisht në Siirt, Mardin e Mosul. Shpresa për stinën e ardhshme të korrijeve dhe drithi i sjellë nga Anadolli perëndimor kanë bërë që të ulen çmimet e drithit.⁹⁷

Revolta e Bukës në Diarbekir

Më 14 qershor 1880 populli i Diarbekirit u ngrit në revoltë për shkak të zisë së bukës. Sipas raportit të guvernator Izzet Pashës dërguar Stambollit ku i tregonte ngjarjet sipas këndvështrimit të tij, rreth njëqind e pesëdhjetë “të pamend nga popullata, duke thënë se furrat s’kanë bukë dhe çmimi i bukës është shumë i shtrenjtë,” shkuan në shtëpitë e guvernatorit të Diarbekirit, të inspektorit gjyqësor Ferit Beut dhe të konsullit rus. Pasi nuk u mjaftuan me përgjigjen se do të merrin masat e duhura, “vunë tellallin se do t’i bënë telegram Portës së Lartë duke e ftuar popullin të mbledhë pranë Xhamisë së Madhe e si i mbledhën kësioj një pesëqind a gjashtëqind veta nisën të thoshin turli lloj fjalësh, aq sa arritën në pik-

⁹⁵ FO 424/106, No. 156, Trotter to Salisbury, Diarbekir, March 22, 1880.

⁹⁶ “...the well-directed exertions of Ferid Bey, our energetic Inspector of Justice, and the Colonel of Zaptieh, who were sent there specially to restore order”, FO 78/3132, No. 12, Trotter to Salisbury, Diarbekir, 16 April 1880, 106.

⁹⁷ FO 78/3132, No. 13, Trotter to Salisbury, Diarbekir, 3 May 1880, 110.

ën e cenimit të rendit, por pastaj atë ditë u shpërndanë dhe nuk ndodhi gjë tjetër.” Që të mos përsëritej më një situatë e tillë, pesë persona që i prinë kësaj gjëje u kapën nga policia dhe u çuan në gjykatë për t’u marrë në pyetje. Pesëqind-gjashtëqind njerëz që e morën vesh këtë gjë, mësynë gjykatën, qëlluan me gurë dritaret dhe deshën t’i merrnin me vete pesë të kapurit. Veç kësaj rrahën edhe Jozef Efendiun nga paria katolike i cili “ndodhej aty rastësisht”, por pasi u qetësuan nga koloneli, i cili erdhi aty bashkë me një trupë xhandarmërie, u shpërndanë. Por pasi komandanti mori vesh se kishin shkuar në shtëpinë e Jozef Efendiut, të cilin e akuzonin për rritjen e çmimeve, shkoj atje me xhandarët dhe i shpërndau rreth shtatëqind-tetëqind njerëz që qenë mbledhur rreth shtëpisë. Pastaj për ta qetësuar popullin u dërguan atje inspektori gjyqësor Ferit Beu, financieri dhe metropolit kaldiani. Por pasi nuk u arrit që populli të qetësohej dhe u nis të qëllohej me armë e me gurë, u ndërhy dhe u plagosën pesëmbëdhjetë vetë e u vranë dy. Me pretendimin se shumica e të mbledhurve ishin jomyslimanë e vetëm pak prej tyre ishin myslimanë dhe se nuk kishte asnjë problem tjetër veç çmimit të bukës, guvernatori nuk harron t’i shtjerë në mend pallatit dyshimin për gisht të huaj. Për mospërsëritjen e ngjarjeve u soll drithë nga Sivasi, u ulën çmimet dhe u kërkuan forca policore shtesë nga tabori i Dersimit.⁹⁸

Burokracisë qendrore i pëlqen të marrë të dhëna nga burime të ndryshme. Sipas drejtorit të zyrës telegrafike të Dijarbekirit, thelbi i ngjarjes ishte ndryshe. Jozef Efendi, duke ua marrë mendtë edhe disa esnafëve kurdë, i paskësh mbledhur të gjitha ushqimet e ardhura në vilajet, drutë për zjarr e produktet e tjera të nevojës dhe nëpërmjet shitësve të tij të shpërndarë nëpër fshatra, paskësh filluar ta shesë çdo gjë me të shtrenjtë. Populli i dërmuar nga spekulimet me të drejtë është revoltuar dhe e ka rrahur Jozef Efendiun e ka dashur t’i bastisë shtëpinë.⁹⁹ Sipas këtij rrëfimi alternativ, Jozef Efendi nuk “gjendej aty rastësisht” dhe nuk është rrahur kot. Veç kësaj, në telegramet e nënshkruara “I gjithë populli mysliman e jomysliman i Dijarbekirit”, dërguar jo vetëm Portës së Lartë, por edhe të gjitha ambasadave, patrikanave greke e armene dhe kryerabinit hebre, thuhet kështu: “Të gjitha ushqimet si gruri, vaji, djathi, bagëtia e të tjera ushqime të jetesës i kanë mbledhur Jozef Kazaziani nga Mardini, Haxhi Mehmed Çerçisi e spekulatorë të tjerë. Kjo e ka dërmuar popullin. Kush ka para nuk gjen dot ushqime, kush nuk ka vdes urie. Megjithëse i jemi drejtuar guvernator pashës dhe këshillave, nuk na e kanë vënë veshin. Për hir të Zotit jemi në pritje të një zgjidhjeje për lehtësimin e popullit, ose të një urdhri për të emigruar. 15 qershor 1880.”

⁹⁸ YA.HUS 164/119,1297.7.7.

⁹⁹ Po aty, No. 3.

Ferit Beu zë mjaft vend në rrëfimin e konsullit anglez Barnhamit, i cili pesë ditë më vonë u jep informacione të hollësishme eprorëve të tij nga Dijarbekiri. Guvernatori jo vetëm që nuk i ka pranuar ankesat e popullit për anëtarët e këshillit administrativ, me në krye Jozefin e Haxhi Mehmedin, si shkaktarë të zisë, por ka dhënë urdhër për arrestimin e katër personave, dy nga të cilët të krishterë. Në mëngjesin e 14 qershorit kur ka ndodhur ngjarja, Jozef Efendiut e ka vizituar Ferit Beun dhe i ka kërkuar t'i ndëshkojë ata që kanë bërë kërkesë tek guvernatori. Ferit Beu i ka thënë se nuk ka ndonjë ligj që i ndëshkon njerëzit se kanë bërë kërkesë, se ai dhe të tjerët që mbajnë në dorë drithin e qytetit duhet ta kërkojnë tek vetja fajin, madje se për sigurinë e tij do të bënte mirë që ta linte qytetin për një farë kohe. Pasi ka dalë nga shtëpia e Ferit Beut, Jozefi ka shkuar në gjykatë ku është ndeshur me turmën e zemëruar. Si u është përgjigjur ashpër kërkesave të tyre, e kanë qëlluar me gurë, ndaj është strehuar në ndërtesën e gjykatës, së cilës ia kanë bërë dritaret copë e thërrime. Pasi nuk e ka kaluar dot kadiun dhe policinë, përmes çarshisë turma i është drejtuar shtëpisë së Jozefit. Ndërkohë tregtarët kanë mbyllur qepenat nga frika. Vëllai i Jozefit, Hoxha Gjavori ka shkuar me kalë në selinë administrative dhe ka kërkuar ndihmë duke thënë se u është rrethuar shtëpia. Por nga tronditja guvernatori thuajse është paralizuar dhe, megjithë përpjekjet e Ferit Beut, nuk kanë arritur ta vënë në lëvizje. Ferit Beu bashkë me financierin kanë shkuar në vendngjarje dhe duke dalë përballë turmës menjëherë pas njesisë ushtarake nën komandën e Liva Pashait, është përpjekur ta qetësojë atë. Ndaj atyre që kanë dashur të hyjnë brenda në shtëpi është hapur zjarr. Ka patur shumë të plagosur. Një person ka vdekur në vendin e ngjarjes, kurse dy të tjerë një ditë më vonë. Moshapja zjarr nga ushtarët falë urtësisë së komandantëve ka bërë që mynxyra të mbetet me kaq.

Duke e marrë me mend se turma do të sulmojë edhe shtëpinë e Haxhi Mehmed Agës, Ferit Beu dërgon tellallë nëpër lagje që të shpallin se të nesërmen nuk do të ketë mungesë buke. Me mbështetjen e Liva Pashait dhe përkundër guvernatorit, ditën e enjte Ferit Beu arrin të sigurojë largimin nga qyteti të Jozef Efendiut, të vëllait dhe të Haxhi Mehmed Agës. Nga ana tjetër kontrollon depot e drithit por sheh se ka mbetur grurë vetëm për katër ditë bukë. Duke qenë se guvernatori ende s'është vënë në lëvizje, Ferit Beu merr përsipër tërë përgjegjësinë dhe u dërgon telegrame guvernatorit të Mamuretulazizit e mytesarifit të Urfës ku u kërkon grurë e ushtarë dhe merr prej tyre përgjigje pozitive. Paskëtaj e shtyn guvernatorin që t'i shkarkojë anëtarët e përkohshëm të këshillit administrativ dhe siguron që po atë të enjte të zgjidhen të tjerë në vend të tyre. Sipas Ferit Beut dhe disa nëpunësve, pas ngjarjes, krahas keqadministrimit, kanë gishtë edhe të huajt. Një ditë para revoltës sirianët ortodoksë e armenët janë mbledhur tek konsulli

rus, i cili ka shprehur “mbështetje morale” ndaj ngjarjeve. Kështu, shumica e atyre që rrethuan shtëpinë e Jozef Efendiut u përkisnin këtyre dy bashkësive të krishtera. Në fund të raportit ku i tregon të gjitha këto, Barnham përmbledh katër shkaqet e revoltës: (1) Keqadministrimi i guvernatorit, i cili ka bashkëpunuar me spekulatorët që kanë monopolizuar grurin, (2) korrupsioni i këshillit administrativ të vilajetit, (3) urrejtja kundrejt Jozef Efendiut dhe Haxhi Mehmed Çerçis Agës dhe (4) ndikimi i huaj, domethënë rus. Barnham e mbyll raportin me lëvdata për Ferit Beun: “Tashmë qyteti është i qetë dhe duket se fryti i iniciativës së Ferit Beut për t’i hapur të gjitha furrat e për të sjellë grurë e ushtarë nga jashtë, do të jetë jetëgjatë.”¹⁰⁰

Ngjarjet në Malatja

Vilajeti i Diarbekirit përbëhej nga pesë sanxhakë: Diarbekiri, Mardini, Malatja, Harputi dhe Siirti. Në verën e 1880-ës Siirti u përfshi në vilajetin e sapoformuar të Bitlisit. Po atë verë Harputi u bë vilajet më vete me emrin Mamuretulaziz (sot Elazığ). Ngaqë sanxhaku i Malatjas ndodhej larg Diarbekirit, kishte probleme në komunikacion. Kur ndodhte diçka atje duhej pak kohë për të ndërhyrë.

Në kohën kur Ferit Beu ndodhej atje, tre muaj para revoltës së Diarbekirit, edhe në Malatja kishte ndodhur revoltë dhe qenë mbajtur protesta kundër zëvendësmytesarifit e disa nëpunësve të tjerë të vilajetit. Edhe në këtë rast shkaku themelor kishte qenë vendimi për uljen e vlerës së parasë pesëshe. U plaçkit tregu i grurit, u thyen dritaret e selisë administrative dhe krerët e revoltës ia bënë të ditur me telegram guvernatorit ankesat e tyre. Guvernatori iu nënshtrua situatës dhe i shkarkoi zëvendësmytesarifin e disa anëtarë të këshillit administrativ të sanxhakut. Gjithashtu kërkoi ushtarë nga Harputi e Sivasi. Në Malatja mbërritën gjashtë njësi kalorësie. Administrata e vilajetit urdhëroi që dy nga njerëzit e saj të rëndësishëm, të cilët gjendeshin për inspektim në terren, Baker Pasha dhe Said Pasha dhe pas tyre edhe inspektori gjyqësor në Diarbekir Ferit Beu e koloneli i xhandarmërisë, të shkonin në Malatja për të vënë rendin. Në një raport të tij konsulli anglez në Diarbekir nuk e fsheh pakënaqësinë që edhe Ferit Beu e koloneli u urdhëruan të shkonin në Malatja. Sepse siç thoshte, këta “janë të vetmit nëpunës të aftë që kemi në vilajet... Në mungesë të tyre, në dorën e guvernatorit të paaftë gjendja në Diarbekir e Mardin do të përkeqësohet akoma më shumë.”¹⁰¹

¹⁰⁰ FO 424/107, Inclosure 1 in No. 18, Acting Vice-Consul Bamham to Major Trotter, Diarbekir, June 19, 1880. Për një rrëfim të mirë të kryengritjes që ndodhi në këtë periudhë urie ku vdiqën dhjetë mijë njerëz, shih edhe: Özge Ertem “Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek isyanı”, *Toplumsal Tarih* 194 (Şubat 2010), 74-79.

¹⁰¹ “Ferid Bey and the Alai Bey (Colonel of Zaptiehs), the only two decently good officials we have in the Vilayet leave for Malatia in a day or two, the latter as Acting Mutasarrıf. In their absence it is probable that in Diarbekir

Ndërkohë dërgimin e Ferit Beut në Malatja e kishte sugjeruar një anglez tjetër, Baker Pasha. Sipas Baker Pashës, i cili njoftonte se në këtë revoltë të zhvilluar krejt spontanisht e pa ndonjë organizim populli i Malatjas kishte reaguar ndaj uljes së vlerës së parasë pesëshe dhe ndaj korrupsionit të disa drejtuesve vendorë, me ndërmjetësimin e hoxhallarëve dhe shkarkimin nga guvernatori të disa nëpunësve të urryer, gjendja që qetësuar. Komisioni i rehabilitimit i sugjeroi guvernatorit “emërimin e një mytesarifi të ri dhe dërgimin e inspektorit të shkaktët e të zgjuar gjyqësor, Ferit Beut, për të mbikëqyrur ristrukturimin e nevojshëm në gjykatat ku janë shkarkuar kadiu e nëpunësit e tjerë.”¹⁰²

Pasi kthehet nga Malatja, Ferit Beu i dërgon një raport Stambollit dhe një kopje ia jep konsullit anglez që ai të shohë masat e marra nga shteti ndaj trazirave.¹⁰³ Anglezi Trotter ia dërgon raportin ambasadorit të tij me shënimin “*very confidential*”, kurse Ferit Beun e cilëson si “*our energetic Inspector-General of Justice*”. Sipas raportit të Ferit Beut, më 17 dhe 18 mars, rreth njëmijë a dymijë njerëz të prirë nga pesëmbëdhjetë a njëzet gra kanë hyrë në selinë administrative dhe me të qara janë ankuar për uljen e vlerës së parasë pesëshe dhe për mbylljen e dyqaneve për këtë shkak. Por përveç kësaj kanë qëlluar me gurë nëpunësit, kanë goditur xhandarët dhe kanë thyer xhamat e selisë administrative. Një pjesë e turmës kanë plaçkitur një dyqan drithërash. Kadiu, komandanti i taborit, sekretari i këshillit administrativ dhe i gjykatës, anëtar i këshillit administrativ Ahmed Efendi janë shkarkuar menjëherë nga detyra.

Kur Ferit Beu mbërrin në Malatja dhe sheh se qeverisja lokale nuk funksionon por ka ngecur dhe se askush nuk është ndëshkuar, menjëherë sjell dy njësi me ushtarë nga Hekimhani dhe urdhëron arrestimin e pesëmbëdhjetë vetave. Katërmëdhjetë prej tyre u dënuan me nga një deri në tre vjet burg dhe shtatë u dërguan në burgun e Diarbekirit. Sipas Trotter-it tre ishin shkaqet e ngjarjeve: ulja e vlerës së monedhës, heqja nga qarkullimi i drithit për ushqyerjen e qytetit nga ata që e kishin monopolizuar si dhe mossqarimi si duhet i popullit nga qeverisja lokale lidhur me vendimin e qeverisë. Ferit Beu shkruan se Ibrahim Beu që ka dy vjet që si mytesarif e ka qeverisur keq Malatjan dhe e ka ulur krejt reputacionin e qeverisë në sytë e popullit. Populli kishte reaguar jo ndaj qeverisë, por ndaj qeverisjes vendore, e gjithsesi, me masat e marra tashmë situata ishte qetësuar.

and Mardin, affairs will, under our incapable Governor, go from bad to worse”, FO 78/3132, No. 12, Trotter to Salisbury, Diarbekir, 16 April 1880,¹⁰⁷.

¹⁰² “Ferik [sic] Bey, the active and intelligent Inspector of Tribunals, should be sent to watch over the necessary re-settlement of the Courts...” , FÖ 424/106, Inclosure in No. 173, Baker Pasha to Layard, Sivas, April 1880.

¹⁰³ Layard do të habitej kur të mësonte nga vetë sulltani se ky i fundit nuk e kishte lexuar raportin që Baker Pasha i kishte dërguar kryeministrit dhe pallatit.

Por Ferit Beu sugjeronte disa masa që qetësia në këtë sanxhak të përbërë nga kur-dët nomadë të ishte jetëgjatë:

1. Duhet emëruar një mytesarif tjetër, disa fise rebele duhen zhvendosur dhe duhen vendosur aty dy regjimente e të ndaheshin mes Hisnimansurit, Akçadagut e Malatjas.
2. Nja pesë a gjashtë persona nga paria e Malatjas duhen mbajtur në Diarbek-ir për ca kohë dhe ndërkohë duhet rivënë në vend reputacioni i shtetit me hetime serioze që do të kryhen.
3. Duhet ndërruar kajmekamët në vilajet. Për të sjellë njerëz më të aftë në këtë detyrë do të ishte me vend që këtu të caktohen shtesa mbi rrogat e përcaktuara me ligj.
4. Që sanxhaku të zhvillohet, krahas reformash të tjera serioze duhet ngritur një sistem i fuqishëm arsimor në vend. Po të merren parasysh pasuritë natyrore dhe pronat e shumta vakëf të Malatjas, një burim i mjaftueshëm për arsimin dhe për riparimin e rrugës së Sivasit mund të sigurohet në vend.

Ferit Beu vazhdon duke vënë në dukje se popullata e vilajetit rron në një gjendje barbarie dhe se deri më tash nuk është bërë asgjë për ta rregulluar këtë gjë. Xhandarmëria dhe qeverisja janë në gjendje të keqe, mungesa e një force ushtarake dhe uria ia kanë bjerrë fuqinë vendit duke i prerë rrugën zhvillimit dhe mirëqeverisjes. Distanca e madhe nga Stambolli dhe barbarizmi i popullsisë kanë penguar zbatimin e ligjeve të zbatuara gjetiu. Ferit Beu e mbyll duke thënë se përfitimi nga keq-qeverisja e nëpunësve është bërë zakon dhe se duhet pakësuar influenca e parisë në qeverisje.¹⁰⁴

Shprehjet në origjinalin turqisht të raportit ku Ferit Beu përdor fjalët barbari, nomadizëm, injorancë, civilizim, edukim, forcë e zhvillim, përmbajnë gjurmë të rëndësishme për sa i përket mentalitetit të tij. Kështu Ferit Beu thotë se “popullata e vilajetit të Diarbekirit jeton në gjendje barbarie dhe duhen marrë disa masa rehabilituese për parandalimin e shkaqeve të natyrshme të kësaj barbarie e nomadizmi dhe për shtrimin e rrugës së civilizimit.” Sipas tij, “për një kohë të caktuar nevojitet një politikë force për përhapjen e arsimit, për ndërtimin e rrugëve e të urave, për vendosjen e rendit dhe të sigurisë, për ngulitjen e fiseve si dhe për qëllimet e tjera të shtetit.” Zbatimi i Tanzimatit ka filluar në vende si Bursa e Ajd-ëni, pranë bregdetit dhe qendrës së sulltanatit, “ku popullsia ka prirje për edukim e civilizim” dhe gradualisht është përhapur në çdo anë të perandorisë. Thelbi

¹⁰⁴ FO 78/3132, No. 17, Inclosure to Major Trotter's Dispatch to Granville, Diarbekir, 1 June 1880, “Translation of a Report by Inspector General of Tribunals on the state of the Sanjak of Malatia”. Po aty FO 424/107, Inclosure in No. 15, “Report by Inspector-General of Tribunals on the State of the Sandjak of Malatia”.

i asaj çka Ferit Beu, i cili vepronte thujtë me një “mision qytetërues”, mendonte për vende si Diarbekiri e Malatja, qëndron mbi dualitetin civilizim-barbari:

Për shkak të largësisë nga qendra e sulltanatit dhe barbarisë e primitivizmit të popullsisë, disa nga reformat që janë zbatuar gjerësisht në çdo anë, në këtë krahinë duhen shtyrë. Çka do të thotë se nuk është e mundur që pas konsolidimit të qeverisjes të zbatohen plotësisht reformat që sjellin drejtësinë e lirinë dhe i hapin rrugën një rehabilitimi e administrimi siç e meriton një vend i civilizuar. Nuk është nevoja të shpjegohet pse një gjë e tillë duhet shtyrë përkohësisht dhe objektivat e reformave duhen arritur përmes një rruge më të shkurtër, pasi kjo është e qartë po të kihen parasysh situatat dhe problemet që shihen vazhdimisht këtu. Errësira e injorancës dhe, sido që të ketë ndodhur, mungesa e një rendi ligjor deri më tani, kanë krijuar një gjendje të jashtëzakonshme në vilajet.

Duke vazhduar me propozime për zgjidhje, Ferit Beu mbron idenë se qeverisja nëpërmjet konsultimit e administrimit të parisë së vendit, të cilëve do t'u jepej autoritet, nuk do të mund t'i arrinte synimet e larta të shtetit, ndaj në përfundim të raportit propozon “vendosjen e përkohshme në disa zona të regjimit ushtarak ashtu si në Indi, marrjen e masave të jashtëzakonshme dhe praninë e përhershme të një force ushtarake.”¹⁰⁵

Fatmirësisht anëtarët e Këshillit të Shtetit ishin burra me thinja në kokë e largpamës dhe nuk mendonin si Ferit Beu, i cili si një burokrat i ri e entuziast besonte se lulet duhen tërhequr që të rriten më shpejt. Në raportin e përgatitur prej tyre, fjalët përmbyllëse të Ferit Beut u injoruan kurse propozimet e tij antiligjore u refuzuan. Për shembull, syrgjynosja në qendrën e vilajetit e pesë-gjashtë personave nga krerët e Malatjas, “edhe pse është propozuar nga inspektori, duke qenë se dënimi i njerëzve pa gjyq është i palejueshëm sipas dispozitave të rendit të ri juridik... çështja t'i kalohet Ministrisë së Drejtësisë për zhvillimin e procesit gjyqësor në kuadër të ligjit dhe veprimin me ta sipas fajit që kanë kryer.” Këta njerëz të mençur kërkonin që kriza të zgjidhej në kuadër të ligjit nëpërmjet gjykimit të drejtë dhe të vendosej qetësia e të arrihej kënaqësia e popullit. “Duke qenë se vendosja e oficerëve ushtarakë në vend të kajmekamëve është në kundërshtim me praktikën e zbatuar,” theksohej se duheshin bërë emërimet në bazë të aftësive dhe çështja i kalohej Komisionit për Zgjedhjen e Nëpunësve (İntihab-ı Memurin).¹⁰⁶

Ferit Beu, duke vepruar me kompetenca të gjera si inspektor gjyqësor, siç e bën të ditur edhe në raport, shkarkoi shumë nëpunës në Malatja. Njëri prej këtyre

¹⁰⁵ Po aty.

¹⁰⁶ ŞD.DH 1457/6, 1298 C 12. C 10 297, 7 Maj 296. Falënderoj Özge Ertem e cila më dha referencën për këtë raport, të cilin e ka përdorur në: “Those of the seas and those of the mountains: Famine, crisis and unrest in South-eastern Anatolia, 1879-1880” (12th International Congress of Ottoman Social and Economic History [ICOSEH], Retz, Austria, July 11-15, 2011).

ishte mësues, prandaj Ministria e Arsimit, për të mbrojtur nëpunësin e vet, më 28 qershor 1880 i kërkoi llogari guvernatorit: “Është marrë vesh se inspektori gjyqësor ka shkarkuar mësuesin e shkollës pasfilllore për shkak se është përfshirë në ngjarjet e Malatjas. Si qëndron çështja? Nëse mësuesi është përfshirë vërtet, në ç’masë e bën fajtor kjo gjë?”¹⁰⁷ Burokracia qendrore në Stamboll përpigjej që nëpunësit në vilajete të mos e humbnin gjakftohtësinë për shkak të kushteve të vështira atje e të bënin veprime të gabuara.

“Ngjarja e Kurdistanit”: Krerët e syrgjynosur burgosen në Haleb

Veçmas tërë këtyre rasteve, bejlerët kurdë ishin ata që e lodhnin më shumë Ferit Beun në detyrën e tij në Anadoll. Atmosfera në vend, dihej, ishte e nderë. Sipas lajmeve që vinin nga Vani, Shejh Ubejdullahu mbledhej me krerët kurdë dhe përgatitej për një kryengritje të madhe në verë. Megjithë operacionet e kryera me tridhjetë taborë nga Dervish Pasha verën e shkuar, edhe Dersimi vazhdonte të kishte probleme. Në dimër, një trupë ushtarësh e caktuar për t’u akomoduar në një fshat malor kishte rënë në pusi dhe kishte humbur tetë ushtarë. Por ndërsa këto raste ishin më shumë në përgjegjësinë e autoriteteve politike e ushtarake, si inspektor gjyqësor Ferit Beun e mundonin feudalët vendorë.

Në maj të vitit 1879, për zbatimin e reformave, në vilajetet e lindjes qenë dërguar katër komisione nga Stambolli. Nga këto, komisioni i dërguar në Diarbekir përbëhej nga Abidin Beu (më vonë Pasha) dhe Manas Efendiu. Abidin Beu ngriti sistemin e policisë në qendrat urbane. Por sukcesi i tij i vërtetë qe shpëtimi i krahinës prej feudalëve të pashpirt. Ky i thirri në Diarbekir disa bejlerë e agallarë kurdë që për vite me radhë qenë bërë tmerri i vendit me tiraninë e tyre, veçanërisht kundrejt armenëve. Pas një hetimi paraprak, me një bastisje të papritur i arrestoi disa prej tyre dhe i syrgjynosi në Shqipëri duke u lënë tri orë afat për t’u përgatitur për rrugën. Plani ishte që këtyre bejlerëve e agallarëve t’u dërgoheshin edhe familjet e tyre dhe atje t’u jepej tokë për të siguruar jetesën. Në një operacion me qendër Harputin të kryer njëkohësisht nga Manas Efendiu u arrestuan krerët fisnorë që s’njihnin ligj të krahinës së Midjatit, të cilët po ashtu u dërguan në Haleb për t’u syrgjynosur më pas në Shqipëri. Por këto masa të shpejta e të forta qenë shumë për zyrtarët e Stambollit; Abidin Beu kishte bërë alamet pune, por duke shkelur ligjet. U kritikua për arbitraritetin e tij¹⁰⁸ dhe u hoq nga ajo skenë duke u emëruar guvernator në Sivas. Kurse bejlerët kurdë u mbajtën në Haleb për gjykim e nuk u dërguan në Shqipëri.

¹⁰⁷ Po aty, No. 5.

¹⁰⁸ MF.MKT 65/54,1297 B 30.

Mes komisioneve të dërguara për reforma në krahinë, ai i Halebit përbëhej nga Baker Pasha e Said Pasha. Këta shqyrtuan gjendjen e krerëve kurdë që kishte arrestuar e dërguar Abidin Beu. Disa duheshin varur, por mes tyre kishte edhe më pak të fajshëm e ndoshta edhe të pafajshëm. Baker Pasha i shkroi Portës së Lartë se Abidin (tashmë) Pasha duhej dërguar sërish në Diarbekir; vetë ai, nëpërmjet një hetimi të kujdesshëm e përfundimtar, duhej t'i mbikëqyrte proceset ndaj krerëve kurdë që kishte arrestuar. Në këtë mënyrë nuk do t'i cenohej reputacioni. Por qeveria nuk e pranoi këtë dhe kërkoi që hetimet t'i kryente Baker Pasha. Kurse ky i fundit e gjeti një mënyrë për t'i shpëtuar kësaj pune që do të zgjaste me muaj të tërë e do ta shmangte nga qëllimi për të cilin kishte ardhur në Haleb. Ahmed Aziz Pasha i sapoemëruar guvernator në Mamuretulaziz, akoma pa shkuar në vendin e emërimit u ngarkua me kryerjen e kësaj detyre duke shkuar së pari në Haleb e Diarbekir.¹⁰⁹

Në raportin që hartoi dhe i dërgoi Stambollit pasi erdhi në Diarbekir dhe krijoi përshtypjet e para, Aziz Pasha përvijoi një hartë rruge për zgjidhjen e problemit. Sipas pikës 2 të raportit, do të krijohet një komision i kryesuar nga Ferit Beu e i përbërë nga anëtarë të zgjedhur prej tij nga burokracia gjyqësore e vilajetit. Mes tyre do të ishte edhe një nëpunës që kishte marrë pjesë në hetimin e parë të kryer nga Abidin Beu. Ky komision i lëvizshëm do t'i shkelte një nga një të gjitha vendngjarjet e krimeve që u atribuoheshin bejlerëve kurdë të syrgjynosur, do të gjenin të gjitha dokumentet, provat e dëshmitarët dhe gjithçka do të mbahej shënim. Përveç mos pranisë së të pandehurve, procesi do të zhvillohej si një proces gjyqësor. Konsulli anglez i Kurdistanit, pasi e përcjell këtë plan shton se ka besim të madh tek Ferit Beu, i cili është një ndër njerëzit e pakët të aftë në dispozicion. Si personi me kompetencat më të gjera në gjykatën e Diarbekirit, burokracia gjyqësore vendore s'do të guxonte t'i bëhej pengesë.¹¹⁰ Por vetë inspektori gjyqësor Ferit Beu, i cili ndërkohë ndodhej në Harput, në raportin që i dërgoi Ministrisë në korrik të 1880-ës, pasi bëri një paraqitje të përmbledhur të procesit, ofroi arsye të drejta për ta hequr qafe këtë punë, duke shpjeguar se për momentin ishte i zënë me vënien në rregull të gjykatave të Harputit që ishin në gjendje të mjerueshme dhe se edhe po të jepej urdhër që ai të kryente hetimet ndaj krerëve kurdë, do ta kishte të vështirë të largohej që andej, ndaj do të ishte më me vend që hetimin ta merrte përsipër dikush tjetër.¹¹¹

¹⁰⁹ FO 78/3132, No. 14, Trotter to Granville, Diarbekir, 5 May, 1880, 117-120.

¹¹⁰ FO 78/3132, No. 16, Trotter to Granville, Diarbekir 27 May, 1880, 133.

¹¹¹ ŞD 2435/59, 1297 ZA 2, No. 3-4.

Pikëpamjet e inspektorit gjyqësor, Ferit Beut, lidhur me hetimin e krerëve kurdë të syrgjynosur në Haleb (§D 2435/59,1297 ZA 2, No. 2)

I nderuari Abidin Pasha, në kohën kur ndodhej me komisionin e rehabilitimit në Diarbekir, pasi hetoi disa persona që kishin ngjallur pakënaqësinë e të krishterëve e të myslimanëve me veprimet e tyre kundër paqes e qetësisë së përgjithshme në vend, vendosi për syrgjynosjen e njëqind e pesëmbëdhjetë vetave nga sanxhakët e Mardinit, Diarbekirit e Siirtit të denoncuar për aktet e tyre dhe i nisi ata drejt sanxhakut të Beratit nëpërmjet Halebit e Sivasit. Por më vonë, nisur nga protestat e ankesat e personave të dënuar dhe meqë qenë syrgjynosur pa gjyq e asnjërit nuk i qe provuar faji në mënyrë të rregullt, u vendos që të mbaheshin në Haleb derisa të merrej vendim për ta. Kësisoj këta jo vetëm kanë mbetur të bllokuar në Haleb dhe Sivas, por duke qenë se me çdo rast kanë filluar të bëjnë kërkesë që të lirohen duke u nxjerrë të pafajshëm ose t'u provohet fajësia me gjyq, i është kërkuar guvernatorit të Harputit, Aziz Pashës, që duke marrë në dorëzim dokumentet e hetimit fillestar të kryer së fundmi nga i lartpërmenduri Abidin Pasha, t'i thellojë hetimet dhe sipas rezultateve që do të dalin të mbikëqyrë zhvillimin e procesit gjyqësor. Aziz Pasha e pa me vend që informacionin e vjelë prej tyre në Haleb ta zgjeronte më tej në Diarbekir e kësisoj të zhvillohej gjyqi kundër tyre. Por meqë kthimi i krerëve në fjalë në Diarbekir e gjykimi i tyre atje do të ndillte ankesat e vendasve e të të huajve dhe do të bëhej shkak që paditësit të frikësoheshin prej tyre e të tërhiqeshin nga çështja dhe kësisoj nuk do të arrihej asnjë rezultat, e gjykoi më të udhës dhe i propozoi Portës së Lartë që pasi të kryhen hetimet e rregullta paraprake nën mbikëqyrjen time dhe në prani të prokurorit të përgjithshëm e të trupit gjykues të dëgjohen dëshmitarët lidhur me paudhësitë e tyre, dokumentet përkatëse të dërgohen në Haleb e atje të bëhet gjykimi. Pasi sugjeroi që dokumentet përkatëse të më dorëzohen mua dhe çështja të zgjidhet në këtë mënyrë, Aziz Pasha shkoi në Harput. Pas shqyrtimit të dokumenteve ekzistuese, meqë për të filluar hetimet së pari nevojiten nëpunës gjyqësorë e hetues të paanshëm nga jashtë, të cilët s'kanë lidhje me zotërinjtë në fjalë, u kërkuua të dërgohen katër hetues dhe një ose dy zëvendësprokurorë të përgjithshëm.

Pastaj, meqë Ministria e Brendshme njoftoi se ia ka kaluar Këshillit të Shtetit informacionin e dhënë nga Aziz Pasha lidhur me gjykimin e këtyre të paudhëve, është e kuptueshme se deri më tani nuk është bërë gjë dhe nuk do të bëhet derisa të vijë urdhër prej atje. Siç ju kam njoftuar në telegramin e datës 20 korrik 1296 [hixhri], tani ndodhem i zënë me rehabilitimin e gjykatave të Harputit që janë në një gjendje kaotike e të mjerueshme, kështu që edhe nëse urdhërohet kryerja e hetimeve ndaj krerëve, duke qenë se largimi im prej këtu dhe vajtja në Diarbekir duket problematike për sa i përket interesit të punës, e shoh të natyrshe që mbikëqyrja e hetimeve t'i ngarkohet dikujt tjetër.

Çështja e këtyre të paudhëve ka shumë rëndësi, si për provincën, ashtu edhe për shtetin. Kjo sepse nga njëra anë armenët vazhdimisht ankohen për ta dhe shprehin frikë e tmerr se mos kthehen sërish, e nga ana tjetër protestat e tyre se janë syrgjynosur pa vendim të rregullt gjyqësor, e kanë vënë shtetin në një pozitë të vështirë. Tani edhe pse është vendosur që të kryhen hetimet paraprake e të zhvillohet gjyqi, siç ka bërë të ditur Aziz Pasha, duke qenë se këta janë njerëz me shumë influencë në Kurdistan, për shkak të sherreve që do të kurdisin e turli premtimesh që do t'u bëjnë të afërmit e tyre, ka shumë gjasë që dëshmitarët të druhen të vijnë në gjyq për të paraqitur akuzat e dëshmitë e tyre, e nëse këta nuk vijnë e nuk zhvillohet gjyqi me dëshmitarë e prova, është e qartë se nuk është e lehtë të jepet gjykimi përfundimtar mbi hetime e dëshmi të izoluar. Nga hetimet e kërkimet e kryera në mënyrë të pavarur e joformale, është marrë vesh se një pjesë e këtyre njëqind e pesëmbëdhjetë personave kanë fituar pushtet në vend bashkë me familjet e tyre dhe prej kohësh i bien në qafë popullit të bindur, një pjesë i kanë prishur qetësinë qeverisë e popullit me paudhësi të ndryshme, kurse një pjesë tjetër akoma nuk kanë bërë ndonjë faj të dukshëm, prandaj ka qenë dashur që fajtorët të dënohen nga gjykata sipas krimeve që kanë kryer, me vdekje, galera të përjetshme, një ose dy vjet burg apo syrgjynosje, kurse të pafajshmit të shpallen të tillë, por në vend që të veprohet kështu, janë syrgjynosur të gjithë. Ç'e do që ky trajtim i të gjithëve njësoj u ka dhënë të gjithëve guximin për të kërkuar lirim e shfajësim. Vërtetimi në mënyrë ligjore i paudhësive të tyre që populli dhe qeveria i dinë tashmë dhe marrja e ekzekutimi i vendimeve gjyqësore varen nga prania e keqbërësve dhe e dëshmitarëve, të cilët do të vërtetonin krimet e tyre, por, për shkak të frikës se mos kriminelët kthehen sërish, hëpërhë duket e vështirë që njerëzia t'i akuzojnë haptazi ata e të dëshmojnë për akuzat. Madje rasti i Ali Agës nga fshati Herin i sanxhakut të Siirtit, i cili para pak kohësh u arratis bashkë me disa të tjerë, por u kap nga zabitët e u dërgua në burgun e Dijarbekirit, mund të bëhet shembull e model edhe për të tjerët. Megjithëse keqbërësi në fjalë u desh të gjykohej dhe për këtë nisën hetimet lidhur me krimet e tij të shënuara në dokumentet e disponueshme e duke u lajmëruar edhe zëvendësprokurori i përgjithshëm i Siirtit dhe Inspektorati Gjyqësor i Vanit u shfrytëzua çdo mënyrë për t'ia nxjerrë në shesh bëmat, as me dokumentet në fjalë nuk u arrit ndonjë rezultat dhe as doli ndonjë paditës që të kërkonte të drejtën e tij.

Nga ky raportim e shpjegim ju njoftohet hirësisë suaj se nuk ka të dhëna të mjaftueshme për t'i gjykuar krerët në fjalë dhe nëse çështja i kalohet gjykatës do të jetë e vështirë të provohen krimet për të cilat akuzohen. Nga ana tjetër, lënia mangët e hetimeve mbi një çështje kaq të rëndësishme do të bëhet shkas për përhapjen e shumë fjalëve lidhur me gjyqet që do të bëhen. Në një kohë kur paditësit e kanë pasur të vështirë të dalin hapur në mbrojtje të akuzave të tyre kur komisionarët erdhën e filluan punë me autoritet të madh, tani që kanë marrë

dhenë fjalët se krerët do të kthehen prapë e se së shpejti do të falen nga shteti e do të vijnë, kur pesëmbëdhjetë kriminelë të vërtetë prej tyre janë arratisur dy herë nga Halebi e Sivasi dhe kanë përhapur tmerr e frikë, është krejt e paimagjinueshme që të nxirren paditës e dëshmitarë e të vërtetohen krimet e tyre. Për këtë arsye duket e nevojshme dhe më e udhës që shteti të gjejë një tjetër zgjidhje dhe kjo çështje të ndiqet në një mënyrë tjetër të sigurt. Paraqitjen e kësaj çështjeje në këtë mënyrë e shoh si detyrën time prej shërbëtori të shtetit.

Duke ia përcjellë Ministrisë së Brendshme raportin e Ferit Beut, ministri i drejtësisë shtoi këtë konsideratë nga ana e tij: “Duket se shpallja e ligjit të jashtëzakonshëm në vilajetin në fjalë, krijimi i Gjykatës së Luftës dhe gjykimi e dënimi i keqbërësve aty, do të sjellin rendin në vend dhe qetësinë e sigurinë e popullatës, ndaj kjo mënyrë shihet e mundur dhe e përshtatshme...”¹¹²

Më 2 shtator 1880 nga Halebi mbërrin me telegram lajmi se shtatë “nga krerët dhe banditët kurdë të mbajtur në garnizonin e Halebit, janë arratisur gjatë natës duke shpërthyer burgun e duke hequr prangat që kishin në këmbë.” Në përgjigjen e Ministrisë së Brendshme urdhërohet që “të komunikohet me kë të jetë nevoja dhe të kapen,” si dhe shprehet “pakënaqësia që megjithëse janë kapur me një mijë mundime, nuk është treguar kujdes për ruajtjen e tyre e u është dhënë mundësia të arratisen njëri pas tjetrit, ndaj kërkohet që të tregohet kujdes për të ruajtur pjesën e mbetur të të burgosurve.”¹¹³ Siç merret vesh, konsulli anglez në Dijar-bekir e ka njoftuar që një ditë më parë Stambollin për këtë: “Të gjithë bejlerët kurdë të syrgjynosur në Haleb janë arratisur nga vendi i syrgjynit dhe shumica kanë ardhur këtu.”¹¹⁴ Pasi ambasadori e pyet për numrin e të arratisurve, konsulli, i cili këtë herë i shkruan nga Harputi, i përgjigjet se nuk është e mundur të konstatohet numri i tyre, por i ka kërkuar ndihmë Ferit Beut për këtë. Ndërkohë ky i fundit me telegram pyet qendra të ndryshme si dhe guvernatorin e Dijarbekirit, Izzet Pashën, për situatën. Guvernatori i përgjigjet se shumica e të arratisurve janë nga Siirti dhe Sivereku, por nuk ka dijeni nëse janë kapur prapë apo jo. Mytesarif i Mardinit i përcjell përgjigjen se ngaqë të kthyerit në këtë sanxhak ndodhen në shkretëtirë, nuk mund të japë një numër të tyrin.¹¹⁵

Ndërkohë në Stamboll është filluar të flitet për emërimin e Ferit Beut si mytesarif në Durrës. Më 4 shtator 1880 i merret mendim lidhur me Ferit Beun guvern-

¹¹² Adliyeden Dâhiliyeye, 24 L 97 [29 shtator 1880], po aty, No. 2.

¹¹³ DH.MKT 1333/20,1297 N 27.

¹¹⁴ HR.TO 259/36, 1880.9.1.

¹¹⁵ FO 424/107, Inclosure in No. 160, Barnham to Trotter, Kharpoot, September 25, 1880.

atorit të Shkodrës, ku përfshihet sanxhaku i sapoformuar i Durrësit.¹¹⁶ Por Ferit Beu nuk u dërgua në Durrës si duket për shkak se çështja e gjyqit të krerëve kurdë ishte mjaft e nxehtë, si dhe për shkak të lidhjeve të tij me nacionalistët shqiptarë, siç është vënë në dukje më lart.

Shumë nga populli i Dijarbekirit i ka përfshirë tmerri se mos bejlerët kurdë të syrgjynosur në Haleb kthehen sërish, sidomos ata që i kanë paditur e kanë dëshmuar kundër tyre si dhe armenët. Ishte pikërisht siç e kishte vënë në dukje Ferit Beu në raportin e tij. Qeveria shpreh konsideratën se, “duke qenë se është bërë e qartë se prania e tyre atje do t’i pengojë reformat, se kthimi i tyre në Kurdistan do ta cenojë autoritetin e qeverisë, do t’i sjellë tmerr e vuajtje popullit e do ta prishë rendin; se ngaqë çështja e Kurdistanit është bërë legjendë mes miqve e armiqve, kjo gjë do të ndikojë për keq edhe politikisht, nevojitet që këta të dërgohen bashkë me familjet e tyre në Damask ose në vende të tjera të përshtatshme,” dhe i kërkoi Këshillit të Shtetit të marrë një vendim. Duke marrë parasysh edhe kërkesat e disa bejlerëve që ndodheshin ende në burg, më 18 dhjetor Këshilli përgatiti një raport ku është marrë parasysh shkresa e gjatë e Ferit Beut e përcjellë më lart.

Raport i Këshillit të Shtetit për bejlerët e Kurdistanit (YA.RES 9/61, 1289. 2, 23, No. 3)

Në kuadër të hetimit dhe shqyrtimit lidhur me masat që duhen marrë, nga raporti me datë 1 Ministrisë së Drejtësisë 24 Shevval 1297 dhe numër 93 përcjellë Këshillit me datë 24 Shevval 1297 si dhe nga *shkresat dhe telegrami i inspektorit gjyqësor i Dijarbekirit*, dilet në konkluzionin se armenët kanë shprehur ankesa dhe frikë lidhur me kthimin e personave në fjalë. Por nuk mund të mos merren parasysh edhe ankesat e këtyre të fundit se syrgjynosja e tyre bie ndesh me procedurat e një procesi të rregullt gjyqësor. Nga ana tjetër, ndonëse nga hetimet ka rezultuar se një pjesë e tyre i ka shkaktuar dëme të mëdha popullsisë së pafajshme duke e cënuar rëndë qetësinë dhe sigurinë e tyre, kurse një pjesë nuk kanë bërë ndonjë faj të dukshëm, nëse këta sillen në Dijarbekir për t’u gjykuar atje, kjo do të ngjallte ankesa nga vendasit e të huajt si dhe do t’i trembte paditësit aq sa këta mund të tërhiqen nga paditë e në këtë mënyrë të mos arrihet asnjë rezultat. Edhe pse pas kryerjes së hetimit paraparak u vendos që të vazhdohej me çështjen, duke qenë se krerët e arrestuar janë njerëz me influencë familjarisht, është e pritshme që të dëmtuarit dhe të afërmit e tyre të mos paraqiten në gjykatë për të dhënë dëshmitë dhe paditë e tyre. Këtë gjë e tregon mjaft mirë rasti i personit të quajtur Ali, i arratisur bashkë me disa të tjerë nga të pandehurit në fjalë dhe më vonë i kapur nga zabitët. As provat ekzistuese nuk mjaftuan për ta dënuar atë dhe as

¹¹⁶ DH.MKT. 1333/57, 1297 N 29.

ndonjë paditës nuk doli për të kërkuar të drejtën e vet ndaj tij. Ky rast mund të bëhet shembull edhe për të tjerët dhe duke qenë se në bazë të dëshmimeve të izoluara dhe në mungesë të paditësve e dëshmitarëve hetimet e deritanishme mund të mos mjaftojnë për të provuar fajësinë e të pandehurve, ajo që do duhej bërë për të siguruar rendin në vend dhe qetësinë e sigurinë e popullatës, do të ishte shpallja e gjendjes së jashtëzakonshme në Diarbekir dhe ngritja e një gjyqi ushtarak për gjykimin dhe dënimin e keqbërësve në fjalë.

Mirëpo edhe pse nëpërmjet një gjyqi të rregullt civil nuk do të ishte e mundur që personat të fjalë të dënoheshin, shpallja e gjendjes së jashtëzakonshme dhe ngritja e gjyqeve ushtarake në një vend mund të bëhet vetëm në prani të një rreziku konkret për kryengritje, duke qenë se falë Zotit në Diarbekir nuk bëhet fjalë për një gjë të tillë, shpallja e gjendjes së jashtëzakonshme jo vetëm do të ishte e paligjshme, por edhe do të ngjallte ankth e ankesa nga populli, prandaj edhe kjo masë konsiderohet e pamundur. Meqë edhe mbajtja e të pandehurve më tej nën arrest pa gjykim nuk përputhet as me drejtësinë dhe as me interesat e rendit, ajo çka mbetet për t'u bërë në këtë situatë është që në Diarbekir të formohet një komision i posaçëm i përbërë nga inspektorët gjyqësorë të Halebit, Diarbekirit e Sivasit, nga prokurori i përgjithshëm i Diarbekirit dhe nga Tevfik Efendiu [i cili ka qenë në ekipit e Abidin Pashës gjatë masave të marra prej këtij të fundit], nën kryesinë e guvernatorit të Diarbekirit, me qëllimin që të pandehurit të mbahen grupe-grupe në vende të përshtatshme sipas krimeve që kanë kryer për aq sa do të dalë në shesh nga hetimet që do të kryhen sa të jetë e mundur. Në këtë kuadër, pasi të shqyrtohen një nga një të dhënat e dala nga hetimet e kryera nga Abidin Pasha dhe Aziz Pasha, duhet komunikuar me nëpunësit gjyqësorë e civilë të sanxhakëve dhe kazave të cilave u përkasin të pandehurit dhe duke thirrur personat e nevojshëm duhen pyetur për çdo çështje që kërkon shpjegim. Pasi të bëhet një hetim i tillë i gjithanshëm, të pandehurit duhet të ndahen në sa grupe të jetë e nevojshme sipas fajeve që kanë kryer, siç do të rezultojë nga hetimet, dhe për çdo grup duhet krijuar një dosje e veçantë me emrat dhe veprat e secilit...¹¹⁷

Në mesin e shkurtit 1881 Ministria e Drejtësisë kërkon që të rikapurit pas arratisjes nga Halebi të dërgohen për gjykim në Stamboll¹¹⁸ dhe në prill krerët kurdë sillen në Stamboll për gjyqin e shkallës së dytë.¹¹⁹ Meqë, sigurisht, janë të pasur e të pushtetshëm, krerët në fjalë e përdorin pushtetin e tyre edhe këtu. Kështu për shembull, në disa gazeta të Stambollit botohen shkrime në mbrojtje të

¹¹⁷ 15 M 1898, 5 Kanunievvel 1896 [18 dhjetor 1880] 5 firma. YA.RES 9/61, 1289. 2, 23, No. 3 (Kopja e dytë, Y.PRK.ŞD 1/13, 1898 M 16, mban datën e një dite më vonë).

¹¹⁸ FO 424/122, Inclosure in No. 68, Barnham to Trotter, Diarbekir, February 20, 1881.

¹¹⁹ Y.PRK.AZN 1/39, 1298 CA 12.

tyre.¹²⁰ Nga gjashtëdhjetë e pesë krerë të gjykuar në Stamboll, tridhjetë e pesë lejo-
hen të kthehen në vendin e tyre në gusht.¹²¹

Ferit Beu është i shqetësuar për ecjen e ngadaltë të punëve në gjykatën e Di-
jarkirit: “Duke bërë me dije se kryetari i degës penale të gjykatës së shkallës së
dytë të vilajetit të Diarbekirit, Hikmet Efendiu, me paaftësinë e tij, si nga formi-
mi, ashtu dhe nga autoriteti për të kryer detyrën që i është ngarkuar, bëhet shkak
për pengimin dhe vonimin e çështjeve penale, shumë njerëz mbeten nën arrest
për një kohë të gjatë,” kërkon shkarkimin e kryetarit. Çka dhe bëhet. Duket se
Stambolli ka besim të plotë tek Ferit Beu për punën që bën. Hikmet Efendiu u
shkarkua dhe në vend të tij më 6 shkurt 1881 u emërua prokurori i përgjithshëm i
gjykatës së shkallës së dytë të vilajetit të Janinës, Halid Beu.¹²² Vonë, më 27 tetor
1881, Këshilli i Ministrave, “nisur nga rëndësia e madhe e Kurdistanit,” më në
fund vendosi për shkarkimin e guvernatorit të Diarbekirit, Izzet Pashës, i cili
nuk kishte arritur ta vinte rendin e rregullin në administratë.¹²³

Në Mardin

Një nga detyrat e inspektorëve gjyqësorë ishte inspektimi i burgjeve. Në koh-
ën kur Ferit Beu ishte inspektor gjyqësor, gjendja e burgjeve në vilajet ishte si
mos më keq. Burgjet ishin të mbushura me të burgosur mbi numrin që mund të
mbanin dhe të burgosurit, për të cilët s’kujdesej njeri, vdisnin nga uria e sëmun-
djet. Ja një telegram që Ferit Beu i dërgonte Ministrisë së Jashtme lidhur me gjen-
djen e burgut të Mardinit:¹²⁴

Pasi zëvendësprokurori i përgjithshëm i Mardinit na shkroi se fondi i caktuar
për burgun e Mardinit, për shkak të shtrenjtësisë dhe rritjes së numrit të të bur-
gosurve, nuk mjafton për mbulimin e shpenzimeve dhe prandaj ekziston frika e
ndonjë sëmundjeje e mynxyre që mund të pllakosë, e njoftuam vilajetin lidhur
me këtë. Në përgjigjen që morëm vërtetohej situata dhe sqarohej se i është shkr-
uar Ministrisë së Brendshme për këtë punë. Duke qenë se nuk mund të bëhen
shpenzime jashtë buxhetit, por nga ana tjetër, nëse nuk dërgohen ushqime, atje
njerëzit mund të vdesin dhe kanë vdekur urie, shihet e nevojshme të rritet fondi
dhe t’i jepet kompetencë vilajetit të Diarbekirit. 10 qershor 1296. Inspektori gjy-
qësor, Feriti.

¹²⁰ FO 424/122, Inclosure 2 in No. 105, Barnham to Trotter, Diarbekir, April 11, 1881.

¹²¹ FO 424/123, No. 57, Dufferin to Granville, Therapia, August 12, 1881.

¹²² İ.DH 822/66297, 1298 RA 5.

¹²³ YA.RES 13/55, 1298.12.3.

¹²⁴ ŞD.DH 2434/11, 1297 L 20 [25 Eylül 1880].

Kjo shkresë e Ferit Beut, nga Ministria e Jashtme i kaloi Ministrisë së Brendshme e që atje Këshillit të Shtetit. U vendos që për burgun e Mardinit të caktohej një fond shtesë prej gjashtëdhjetë mijë groshësh. Por për përmirësimin e kushteve në burgun e Mardinit nevojitej një kontribut më i madh se kaq. Megjithëse ndërtesa nuk mjaftonte as për dyqind njerëz që të akomodohehin në mënyrë të shëndetshme, aty qenë rrasur katërqind të burgosur. Kështu që kur ra një epidemi tifoje në burg, u bë kërkesë që një pjesë e të burgosurve të dërgoheshin në Diarbekir. Por edhe burgu i atjeshëm ishte i tejmbushur. Duke e refuzuar këtë kërkesë, guvernatori i Diarbekirit kërkoi që të burgosurit e sëmurë të vendoseshin në një ndërtesë tjetër në Mardin. Autoritetet në Mardin u përgjigjën se për shkak të mungesës së një numri të mjaftueshëm gardianësh, nuk ishte e mundur që të burgosurit të ruheshin në dy godina të ndryshme. Të vdekurve nga kushtet e tjera të këqija iu shtuan edhe të vdekurit nga tifoja.¹²⁵

Një tjetër problem në Mardin ishte kapja e banditit Haxho, i cili nuk po mund të kapej kurrësi. Lidhur me këtë në nëntor 1880 Ferit Beu i ka shkruar dy shkresa Ministrisë së Drejtësisë.¹²⁶

Nga zëvendësprokurori i përgjithshëm i Mardinit na është bërë e ditur se banditi i famshëm Haxhi [Haxho], i cili është shfaqur prej disa vitesh në sanxhakun e Mardinit dhe megjithëse ka kryer shumë krime e ka bërë shumë dëme, nuk është kapur ende, së fundmi ka vrarë Mirxhon nga njerëzit me reputacion të Midjatit bashkë me dy armenë dhe ka plaçkitur një fshat. E kam për detyrë si shërbëtor i shtetit t'ju njoftoj se banditi në fjalë, i cili edhe më parë ka kryer bëma të llojllojshme, me guximin e fituar prej kohësh gjen rastin të kryejë krime të tilla për shkak të paaftësisë së mytesarifit të Mardinit, Said Pashë Diarbekirit dhe nëse nuk kapet e dënohet edhe këtë herë, do të bëhet shqetësim i madh në vend. 18 tetor 1296. Inspektori gjyqësor i Diarbekirit, Feriti.

Ministria e Drejtësisë këtë shkresë ia përcjell Ministrisë së Brendshme. Kur pas dhjetë ditësh nuk vjen akoma përgjigje, Ferit Beu, në telegramin që shkruan këtë herë bashkë me prokurorin, teksa informon lidhur me banditët që i bien në qafë popullsisë së krishterë, sërish kujton Haxhon.¹²⁷

Ju bëjmë me dije se jemi njoftuar me telegram nga metropoliti kaldiani i Xhizres se fiset Shamar e Sharabi në rrethinat e Mardinit bashkë me disa banditë të lëvizshëm, kanë grabitur pasuri në kazanë e Xhizres dhe nga kjo janë dëmtuar banorët e krishterë. Po ashtu na ka ardhur një tjetër telegram në emër të disa familjeve të dëmtuara se në kazanë e Midjatit të po këtij sanxhaku janë shtuar vrasjet e

¹²⁵ FO 424/122, Inclosure in No. 68, Barnham to Trotter, Diarbekir, February 20, 1881.

¹²⁶ DH.MKT 1333/83, 1297 Z 5 [8 Kasım 1880], No. 2.

¹²⁷ Po aty, No. 1.

krimet e tjera të kryera nga banditi Haxho dhe populli nuk po gjen qetësi, ndaj po ju njoftojmë se duhet marrë masat e nevojshme për vënien e rendit në Mardin. 27 tetor 1296. Inspektori gjyqësor, Feriti dhe prokurori i përgjithshëm Mahmudi.

Ministria e Brendshme po atë ditë i dërgon përgjigje vilajetit ku kërkon që Haxho të ndiqet menjëherë penalisht dhe të dënohet rëndë në rast se vërtetohen akuzat ndaj tij ("të kryhen menjëherë hetimet dhe në rast se vërtetohen lajmet që qarkullojnë, të merren masa të ashpra e të vendosura dhe jemi në pritje të njoftimit mbi situatën"). Por Haxhon nuk do ta hiqte qafe shteti, por një fis armik, i cili e kapi në shkurt të 1881-shit dhe si hakmarrje për një vrasje të dikurshme, e ekzekutoi e ia dërgoi kokën në Mardin.¹²⁸

Marrëdhëniet me rrethet letrare Ferit Beu i vazhdoi edhe gjatë detyrës së tij në lindje të Anadollit. Ja si përshkruhet takimi i tij në Elaziz, vend që ndodhej nën kompetencat e tij, me Abdulhamit Hazmi Efendiun, poet me divan: Një mëngjes, kur shkon në Gjykatën Tregtare të Elazizit, Ferit Beu nuk gjen aty asnjërin nga nëpunësit me përvojë. Thërret Hazmiun, i cili punon aty si përthyes dhe i dikton një shkresë. Hazmiu shkon në një dhomë tjetër ku e hedh në të pastër dokumentin. I habitur nga kaligrafia e bukur dhe nga stili korrekt i Hazmiut, Ferit Beu dyshon se nuk e ka shkruar ai, ndaj e vë të shkruajë diçka tjetër në praninë e tij. Pasi i shuhen dyshimet, e përgëzon Hazmiun, i ofron kafe e cigare dhe e përcjell deri tek dera. Hazmi Efendiu gjithnjë do të besonte se ky rast kishte ndikuar në emërimin e tij në detyrat e mëvonshme.¹²⁹

Syrgjynosja e të atit, Mustafa Pashë Vlorës

Në qershor të vitit 1881 inspektori gjyqësor i Diarbekirit Ferit Beu u trondit nga një lajm i keq: sulltani e kishte syrgjynosur të atin, Mustafa Pashën, në Çanakkale! Sigurisht, jo papritur e papandehur ngjarjet qenë zhvilluar deri në këtë pikë.

Në luftën turko-ruse të 1887-88-ës, kur rusët e shpartalluan ushtrinë osmane dhe arritën deri në Jeshilkoj pranë Stambollit, qeveria osmane u detyrua ta pranonte Traktatin e Shën Stefanit duke përthypur dhënien e disa pjesëve të Shqipërisë shteteve të Ballkanit. Me ndërhyrjen e fuqive të mëdha për t'i kufizuar rusët, në Traktatin e Berlinit gjendja u rregullua disi, por ndërkohë shqiptarët qenë organizuar tashmë për të mbrojtur atdheun e tyre. Tri ditë para se të nënshkruhej

¹²⁸ FO 424/122, Inclosure in No. 68, Barnham to Trotter, Diarbekir, February 20, 1881.

¹²⁹ M. Naci Onur, "Harputlu Divan Şairi Kanbalakzade Hazmi", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi II* (İzmir 1983), 128; Harputlu Abdülhamid Azmi, *Divan*, përg. Hayrettin Ayaz (Elazığ: Elazığ Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., 1998), s. xiii.

Traktati i Berlinit, më 10 qershor 1878, treqind delegatë nga qytete të ndryshme të vendit u mbledhën në një xhami në Prizren ku shprehën shqetësimin lidhur me fatet e vendit dhe vendosën të vepronin të bashkuar. Lidhja e Prizrenit që u themelua kësaj harti dhe i dërgoi Stambollit një memorandum me gjashtëmbëdhjetë kërkesa, ndër të cilat ishin bashkimi i të gjitha trojeve shqiptare në një vilajet të vetëm, pranimi i shqipes në këtë vilajet si gjuhë zyrtare dhe hapja e shkollave shqipe. Delegatët gjithashtu lidhën besën se nëse nevojitej do të jepnin jetën për kombin e atdheun.¹³⁰

Qeveria osmane në fillim e pa të dobishme Lidhjen e Prizrenit kundër ekspansionizmit serb e grek, por me kalimin e kohës nisi të mendonte se ajo po i dëmtonte politikën perandorake dhe në vitin 1881 vendosi ta shpërndante. Guvernatori i Selanikut Dervish Pasha, i cili erdhi në Prevezë për këtë qëllim, thirri Ali Bej Vrionin dhe të atin e Ferit Beut, Mustafa Pashë Vlorën, e i njoftoi se me ferman të sulltanit do të dërgoheshin në Çanakkale.¹³¹ Dervish Pasha, i cili vepronte me kompetenca të jashtëzakonshme, ishte i vendosur për të konsoliduar pushtetin osman në trojet shqiptare, të cilat që prej luftës turko-ruse kishin dalë jashtë kontrolli. Jo vetëm që e shpërndau Lidhjen e Prizrenit, por i bindi krerët fisnorë të paguanin taksat që i kishin neglizhuar prej kohësh dhe të jepnin ushtarë, si dhe ndaloj mbajtjen e armëve. Pasi e uli kriminalitetin me këtë masë të fundit, Dervish Pasha, i siguruar nga një korrespondencë e Abdyl Bej Frashërit se Lidhja donte ta shkëpuste Shqipërinë nga Perandoria Osmane duke e organizuar në dy principata, njëra e veriut e tjetra e jugut, më në fund e shpërndau atë dhe arriti t'i dërgonte në Çanakkale shumë njerëz me ndikim që kishin të bënin me Lidhjen, ndër të cilët edhe disa zyrtarë si mytesarifi i Dramës, kajmekami i Verias, një anëtar i këshillit administrativ të Prizrenit dhe financieri i Prizrenit.¹³²

Por cili ishte faji i Mustafa Pashës? Një vit më parë Mustafa Pasha, me urdhër nga Stambolli që dërguar në veri të Shqipërisë bashkë me Hoxhë Sejdi Abdul'latif Efendiun nga Janina. Dyshja që mbërriti në Shkodër më 22 korrik 1880 kishte për detyrë të thyente qëndresën e shqiptarëve që mbronin krahinën që qe caktuar t'i jepej Malit të Zi. Por të gjithë mendonin se përpjekjet në dukje për t'i bindur mbrojtësit, ishin një shfaqje e rreme, qëllimi i së cilës ishte të krijonte përshtypjen se Perandoria Osmane, e cila po negocionte me fuqitë e mëdha, po e bënte të

¹³⁰ Necip P. Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar* (Ankara 1978), 50-51.

¹³¹ FO 424/115, Onofrio to Woodley, Santa Maura, June 5, 1881. Në raport, zëvendëskonsulli anglez Onofrio thotë se dëbimi i këtyre dy personave me ndikim do ta shtojë edhe më shumë pakënaqësinë dhe do t'i afrojë banorët e vendit me Greqinë. Në të njëjtin operacion është shkarkuar e dërguar në Bejrut edhe vjehrrin e Abidin Pashës dhe mytesarifi i Prevezës, Qazim Beu, shumë i dashur për popullin.

¹³² FO 424/115, No. 47, Blunt to Granville, Salonica, June 14, 1881.

sajën.¹³³ Edhe vëllai i Feritit, Syrja Beu, ishte bashkë me të atin në këtë komision si sekretar. Këta njerëz të ngarkuar nën cilësimin “Komisioni i Kufijve” duhej ta bindnin të dorëzohej popullin që nuk pranonte që disa troje osmane në Shqipëri-në veriore t’i jepeshin Malit të Zi si parashikohej në Traktatin e Berlinit. Por duke qenë se vetë komisionarët ishin kundër dorëzimit të Ulqinit, jo vetëm që nuk i zbatuan urdhrat, por fshehtazi organizuan qëndresë. Në këtë mënyrë, para se të vinte gjeneral-major Osman Pasha për t’ua dorëzuar malazezëve Ulqinin, qytetin e morën në dorë forcat popullore që erdhën nga Shkodra. Megjithëse qëndresa mori fund me demonstrimin e flotës së fuqive të mëdha pranë brigjeve të Ulqinit dhe qyteti iu dorëzua Malit të Zi, shtetet evropiane e panë se ç’ishin në gjendje të bënin shqiptarët për të mbrojtur trojet e tyre përkundër perandorisë. Sigurisht që Porta e Lartë i dha fund detyrës së komisionit ku merrnin pjesë Vlorajt. Menjëherë pasi këta të fundit u kthyen në Vlorë, Dervish Pasha, “duke qenë se kishte ngjallur idenë e pavarësisë kombëtare,” bëri që Mustafa Pashë Vlora “të dërgohej me qëndrim të detyruar tre vjet e gjysmë në Çanakkale” dhe “në këtë mënyrë e bëri të binte poshtë në sytë e shtetit.”¹³⁴

“Ngjallja e idesë së pavarësisë kombëtare”

Historia mund të shtyhet edhe pak më parë në kohë. Një shkresë e dërguar nga ambasada osmane e Athinës, që lajmëronte se Komiteti i Janinës që kishte shumë degë në Shqipëri po komunikonte me disa krerë për të bërë aleancë me shqiptarët, iu përçoll kryeministrit nga Ministria e Jashtme e që andej guvernatorit të Janinës, Ahmed Rasim Pashës. Përgjigja e datës 23 nëntor 1878 që guvernatori i dërgon Stambollit, përmban një koment interesant lidhur me arsyen e përfshirjes së Mustafa Pashë Vlorës në këto veprimtari. Megjithëse ideja për një Shqipëri të bashkuar është zhvilluar në veriun e quajtur Gegëri, ngaqë Mustafa Pashë Vlora, Abidin Bej Dino nga Preveza, deputeti i Beratit Mehmed Ali Bej Vroni dhe deputeti tjetër Abdyl Bej Frashëri “kanë hyrë gjithashtu në këtë rrugë e i janë bashkuar idesë për një Shqipëri të unifikuar,” kjo ide ka arritur edhe në jug të Shqipërisë, në Toskëri. Këta kanë ndërmarrë një iniciativë të re për t’i përfshirë edhe krerët e Toskërisë në lidhjen e aleancën e tyre që kërkon disa privilegje e lejime në kuadër të “Shqipërisë së bashkuar”, duke dërguar për nënshkrim anembanë Toskërisë një mandat me pesë pika.¹³⁵ Ky mandat që ngjan

¹³³ TNA 424/101, No. 69, Kirby Green to Earl Granville, Scutari, July 24, 1880.

¹³⁴ Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk* (1912-1920), përg. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Klasik, 2009), 344-345.

¹³⁵ A.MKT.MHM. 483/39, 1295 Za 27, Belge No. 1.

si një manifest, pasi përvijon në bazë sanxhakësh kufijtë e trojeve shqiptare me një popullsi prej dy milionë banorësh, ndër të cilët dy të tretat myslimanë e një e treta të krishterë,¹³⁶ thekson se “për shkak të gjendjes së mirënjohur të qeverisjes që ka qenë këtu, varfëria, shtrëngesa e injoranca kanë mbizotëruar këtu më shumë se kudo tjetër dhe vendin e ka përfshirë një gjendje katastrofike e mjerueshme” dhe shpreh aspiratën për “mirëqenie e qytetërim”. Në tekst gjithashtu thuhet se shqiptarët janë të vetmit në trojet evropiane të Perandorisë që e dëshirojnë vërtet qëndrimin në Perandori dhe për shkak të kësaj besnikërie shtetet evropiane që prej dyzet vjetësh përpiqen “ta mbulojnë gjuhën dhe racën e këtij populli besnik”, duke ia arritur gjithnjë e më tepër kësaj, ndaj bëhet thirrje për të marrë masa urgjente lidhur me këtë. Si rezultat i Kongresit të Berlinit, “jo vetëm që disa nga trojet e Shqipërisë... ranë nën zgjedhën e armiqve tanë, por e gjithë e ardhmja jonë është në rrezik.” Nëse nuk i dilet përpara siç duhet këtij rreziku, është e pritshme që “pa kaluar pesëmbëdhjetë vjet, mos e dhëntë Zoti, edhe pjesa tjetër e Shqipërisë të mbetet në dorë të armiqve.” Si përfundim, është e sigurt se “populli shqiptar, me racën, kombësinë e ndoshta fenë e tij, do të zhduket nga faqja e dheut, por po ashtu edhe qendra e kalifatit të madh islam do të jetë në rrezik të madh,” e ardhmja varet nga zbatimi i menjëhershëm i këtyre pesë reformave në trojet shqiptare: “(1) bashkimi i trojeve shqiptare në një vilajet të vetëm me qëndër një qytet që ka afërsi e komunikim me të gjitha anët e vendit, (2) të gjithë nëpunësit e emëruar në Shqipëri të njohin gjuhën e vendit, (3) përhapja e arsimit dhe mësimi i gjuhës shqipe në shkollë, (4) zbatimi i vendimeve për reforma në të mirë të shtetit e të kombit që do të marrë kuvendi i përgjithshëm që do të mblidhet e zhvillojë punimet katër muaj në vit në kryeqytetin e vilajetit, (5) caktimi i një buxheti të mjaftueshëm nga të ardhurat e vilajetit për t’u shpenzuar në drejtim të arsimit e infrastrukturës.” Mandati i dërguar anëmbanë vendit për nënshkrim, mbaron me këto fjalë: “Ky dokument vërteton autorizimin e një këshilli përfaqësuesish me qëllimin për t’ia paraqitur shtetit e për t’i realizuar këto pesë pika që do të garantojnë të ardhmen shpirtërore e materiale e lumturinë tonë. 27 tetor 1294.”¹³⁷

Guvernatori i Janinës Ahmed Rasim Pasha e pret me habi mbështetjen e një teksti kaq radikal nga ana e Mustafa Pashës, çka më pas e shpjegon me mosemërimin e tij në detyrën e mytesarifit të Beratit të cilën e ka dëshiruar: “Derisa priste njoftimin prej meje për emërimin e tij si mytesarif i Beratit, Mustafa Pasha nuk i mbështeste kaq shumë të tilla gjëra, por pas emërimit të dikujt tjetër në atë post, si duket nga hatërmbetja e zemërimi ka marrë rolin e prijësit në këtë rrugë.”¹³⁸

¹³⁶ Po aty, Belge No. 2.

¹³⁷ Po aty, Belge No. 2.

¹³⁸ Po aty, Belge No. 1.

Ajo që shteti i frikësohet më shumë është se mos nacionalistët shqiptarë u shërbejnë qëllimeve greke. Guvernatori i Janinës Ahmed Rasim Pasha duket sikur do ta qetësojë Stambollin në këtë drejtim, duke vënë në dukje se “nga vepri-mtaria e shumë zbuluese e zhbiruese me mjete të vërtetueshme e të besueshme, nuk ndihet që krerët shqiptarë të kenë guxuar të hyjnë në komunikim me komite-tet keqbërëse greke kundër pushtetit perandorak, apo të kenë shfaqur prirje për t’u shërbyer ideve destruktive greke.” Mes popullit shqiptar mund të ketë prej atyre që, nga urrejtja e mllefi pasi kanë bërë burg për vrasje e kanë dalë, flasin kundër shtetit e vatanit. Madje “mund të ketë edhe prej atyre si Muslihuiddin Bej Kulkazade, i cili u përfshi në komitetin grek e nëpërmjet të cilit u vol informacion, duke përfituar edhe në para,” thotë guvernatori duke u kujtuar të adresuarve një zbulim të rëndësishëm të arritur nëpërmjet spiunazhit. Por këta janë shembujt më ekstremë të mundshëm; sipas tij shqiptarët nuk guxojnë më shumë se kaq, domethënë të punojnë përkrah grekëve kundër Perandorisë Osmane. Meqë nuk ka pasur ndonjë dëshmi të gjallë e të fortë në këtë drejtim, nuk “u beson me zemër” të tilla fjalëve, megjithatë do të vazhdohet të punohet “pa u lodhur me të gjithë përkushtimin e masat e duhura për realizimin e kushteve që diçka e tillë të mos ndodhë.”¹³⁹

Sulltan Abdulhamidi ishte i vendosur për t’i mbytur nacionalizmat që kishin filluar të lëvrinin, për t’ua ngushtuar hapësirën e ndërhyrjes të huajve dhe për t’i lidhur më fort pas Perandorisë shqiptarët e arabët, ndaj në atë vit në shumë fusha u qe drejtuar politikave “të forcës së butë” për t’i realizuar këto qëllime. Për shembull, nga dy gjimnazet e para perandorake të hapura në trojet osmane jashtë Stambollit, njëri është në Janinë, tjetri në Bejrut. Shkollën greke të Zosimesë ku është diplomuar Ferit Beu, që në vitin 1882 do ta konkurronte Liceu Perandorak i Janinës.¹⁴⁰ Por përdorimi i shqipes si gjuhë arsimore në shkolla nuk shihej me sy të mirë. Qeveria osmane filloi të mos e shohë si diçka të pafajshme edhe shtypjen e librave mësimorë në shqip dhe në vitin 1884 e shpërndau Shoqatën Diturore Shqiptare, mes themeluesve të së cilës qe përmendur edhe Ferit Beu.¹⁴¹

Ndërkohë Mustafa Pasha përpiqej të shpëtonte nga Çanakkaleja ku qe syrgjynosur, duke i bërë kërkesë sekretariatit të pallatit:

Që prej njëzet muajsh jam thirrur në Çanakkale për t’u emëruar në ndonjë detyrë, por deri më tani vetëm më është zgjatur pritja e qëndrimi këtu dhe dëmi e mjerimi që kam pësuar nga disa pikëpamje ka arritur shkallën e fundit. Por ndërsa drejtësia e lartë sulltanore u zgjat dorën edhe kriminelëve e fajtorëve,

¹³⁹ Po aty.

¹⁴⁰ Somel, 213.

¹⁴¹ Somel, 211 (citon nga Faensen 43-44).

mohimi i drejtësisë një besniku si i përunjuri juaj, i cili nuk ka kapital tjetër veç besnikërisë, shkakton keqardhje dhe megjithëse është e vetëkuptueshme se nuk i kam prerë shpresat për trajtimin e drejtë që kërkon pafajësia dhe besnikëria, duke qenë se për shkak të mospërshtatjes me klimën e Çanakkalesë prej disa kohësh po vuaj nga sëmundja dhe është bërë e qartë se nëse zgjatet qëndrimi im këtu kjo gjë do të ketë pasoja me rrezik, jam i detyruar t'ju lutem të më lejoni të shkoj në Izmir e të qëndroj atje deri në manifestimin e mëshirës sulltanore nëpërmjet marrjes së një vendimi për të përunjurin tuaj. Urdhri dhe fermani i ta-kojnë zotërisë sonë.¹⁴²

Sekretari i pallatit Ali Riza Beu i bashkëngjiti dosjes vendimin sipas të cilit “shkresa e dërguar së fundmi nga Mustafa Pashë Vlora është marrë në konsideratë nga lartmadhëria e tij dhe është parë e denjë që t'i jepet leja sulltanore për t'u shpërngulur në Izmir derisa të gëzohet me plotësimin e kërkesës së tij.”¹⁴³ Këtë herë Mustafa Pasha nga Izmiri i dërgon kërkesë pallatit për t'u kthyer në profesionin e nëpunësit duke u emëruar në ndonjë sanxhak. Më në fund, më 16 maj 1883 del vendimi “për t'u gjendur një post i përshtatshëm që të emërohet në Anadoll si të ngjashmit e tij.”¹⁴⁴ Pa kaluar as një muaj, mytesarifi i sanxhakut të Monteshe-së në vilajetin e Ajdënit me qendër në Izmir, Enis Beu, për shkak se nuk i ka penguar banditët e armatosur që të vijnë deri në skelën e Gyl'lykut e të marrin peng disa njerëz nga popullata dhe nuk ka bërë sa duhet më pas për t'i kapur, shkar-kohet dhe kryeministri Said Pasha kërkon miratimin e vendimit që “në vend të tij të emërohet Mustafa Pashë Vlora me rezidencë në Izmir, emërimi i të cilit si mytesarif në Anadoll është kërkuar me dekret sulltanor.” Më 8 qershor 1883 del dekreti për emërimin e Mustafa Pashës si mytesarif në Monteshe.¹⁴⁵ Më 15 shtator 1884 Mustafa Pasha jep dorëheqjen nga ky post, kërkon leje për t'u kthyer në vendin e tij dhe përcillet “me dekoratën osmane të klasit të dytë”,¹⁴⁶ por një vit më vonë ndërron jetë gjatë kryerjes së haxhit në Mekë.¹⁴⁷

¹⁴² İ.DH. 876/69889, 1300 R 5 (28 Ra 1300).

¹⁴³ Po aty, data e dekretit 5 R 300, 1 shkurt 98.

¹⁴⁴ İ.DH 884/70475, 1300 B 9.

¹⁴⁵ İ.DH 887/70606, 1300 Ş 2.

¹⁴⁶ İ.DH 929/73641, 1301 Z 7.

¹⁴⁷ Bilmez & Clayer, 170.

Në Haleb

Pas Dijarbekirit Ferit Beu shkoi në Stamboll. Ministri i Drejtësisë Ahmed Xhevdet Pasha kishte kërkuar që ai të bëhej anëtar i një komisioni që do të përcaktonte mënyrën e zbatimit të ligjeve të reja procedurale në disa vilajete.¹⁴⁸

Por pas një kohe të shkurtër Ferit Beu u dërgua përkohësisht në Haleb. Sipas dosjes së tij, “për të hetuar ankesat e ndërsjella mes nëpunësve të gjykatës dhe atyre të administratës”. Në shkresën e datës 23 tetor 1881 që i dërgon pallatit, kryeministri ende e përmend si “ish-inspektori gjyqësor i Dijarbekirit, Ferit Beu”. Çështja qëndron kështu: Xhemil Pasha, i biri i Namik Pashës, i cili për shkak të moshës dhe përvojës cilësohet si “babai i ministrave”, është guvernator në Haleb. Por marrëdhëniet e tij me nëpunësit gjyqësorë nuk janë të mira. Gjendja dhe perspektiva e nëpunësve nuk është e mirë dhe rreziqet “që kanosen nëse administrimi i punëve gjyqësore lihet në këtë gjendje,” janë të mëdha. Kur kjo ankesë e guvernatorit iu bë e ditur ministrit të drejtësisë, u mor vesh se edhe nëpunësit gjyqësorë “ankohen vazhdimisht lidhur me disa veprime, praktika e ndërhyrje,” të guvernatorit “që bien ndesh me ligjet procedurale.” Për zgjidhjen e kësaj mosmarrëveshjeje është vendosur që “të kryhet një hetim i përsosur” duke u zgjedhur për këtë punë nga një nëpunës prej ministrive të brendshme e të jashtme, kështu që njëri prej këtyre është “ish-inspektori gjyqësor i Dijarbekirit, Ferit Beu”. Duket sikur sulltani i jep të drejtë që në krye guvernatorit, pasi në dekretin sulltanor kërkohet që “nëpunësi që do të ngarkohet me këtë çështje të jetë njeri i besueshëm, sepse sqarimi i guvernatorit duket se e shkarkon nga përgjegjësia lidhur me çështjen.”¹⁴⁹ Meqë Xhemil Pasha do të qëndronte akoma edhe shumë kohë guvernator, deri në dhjetor të 1886-ës, edhe në përfundim të hetimit të Ferit Beut me shumë gjasë do të jenë gjetur përgjegjës nëpunësit gjyqësorë.¹⁵⁰

Detyra e Ferit Beut në Haleb duhet të ketë zgjatur maksimumi dy muaj. Sepse në një dokument me datë 21 janar 1882, përmendet si “Ferit Beu, i larguar nga detyra e inspektorit gjyqësor të Dijarbekirit dhe i cili së fundmi ka shkuar me një detyrë hetimore në Haleb e është kthyer.” Ky dokument përmban ankesat për guvernatorin e Bingazit, Ali Kemali Pashën. Thuhet për të se ka treguar përtaci e neglizhencë në detyrë, se ka emëruar në detyra vetëm të afërmit e tij, duke bërë

¹⁴⁸ İnal, 1588.

¹⁴⁹ İ.DH 837/67358, 1298 ZA 29. Dekreti për dërgimin e Ferit Beut ka dalë më 27 tetor 1881.

¹⁵⁰ Por ankesat për Xhemil Pashën nuk do të mbarojnë me kaq. Tre vjet më vonë Porta e Lartë i kërkoi pallatit shkarkimin e guvernatorit, i cili kishte marrë në dorë të gjitha frerët e pushtetit në Haleb dhe duke u konfliktuar me të gjithë zyrtarët e rëndësishëm të vilajetit u kishte dhënë dënime arbitrare. Por sulltani, nga droja se mos e lëndote të atin e moshuar, Namik Pashën, të cilin e kishte këshilltar, nuk e zbatoi këtë këshill të ministrave të tij. (FO 424/142, İnlosure in No. 1, Consul Henderson to Mr. Wyndham, Aleppo, December 5, 1884).

kështu që punët e vilajetit të mbeten në duar të të korruptuarve dhe që një pjesë e popullatës të hyjë nën mbrojtjen e të huajve, se u ka marrë beduinëve më shumë para nga ç'u takon të japin dhe ka vonuar pa shkak rrogat e ushtarëve e të marin-arëve. Gjëja e parë që bën qeveria në këtë situatë është t'i marrë mendim konfiden-cialisht komandantit të vilajetit. Ky i fundit e konfirmon se guvernatori ka emëruar në poste shtetërore të afërmit e tij dhe deklaron edhe disa qëndrime e veprime korruptive të tij. Paskëtaj pyetet guvernatori.

Guvernatori, sigurisht, vetëmbrohet dhe shpreh disa mendime lidhur më përmirësimin e qeverisjes. Kryeministër Said Pasha, nisur nga "konsiderata se shkarkimi i menjëhershëm i tij do të binte ndesh me parimet e drejtësisë dhe se, veç kësaj, zëvendësimi i nëpunësve besnikë për shkak të ankesave të të huajve nuk do të ishte pa rezultate negative," propozon të dërgohet një hetues i posaçëm dhe kërkon miratimin "për dërgimin e Ferit Beut, i larguar nga detyra e inspekto-rit gjyqësor të Dijarbekirit dhe i cili së fundmi ka qenë në Haleb i ngarkuar me një hetim e është kthyer që andej."¹⁵¹ Mirëpo sulltani nuk do ta shihte të nevojshme një gjë të tillë, por do ta shkarkonte guvernatorin "duke qenë se veprimet e tij korruptive i kanë arritur të dokumentuara në dijeninë instancës sulltanore."¹⁵² Edhe pse jo këtë herë, karriera e Ferit Beut dikur do të kryqëzohej me atë të Ali Kemali Pashës. Më 14 shkurt 1898 ky i fundit do të ndërronte jetë duke qenë guvernator i Konjës dhe në vend të tij do të emërohej Ferit Beu.

¹⁵¹ İ.DH 1295-2/102002, 1299 Ra 2 [22 Ocak 1882], No. 17.

¹⁵² Po aty, No. 18.

VITET NË STAMBOLL

Në vitin 1882 Ferit Beu vjen në Stamboll dhe vendoset bashkë me të vëllain, Namik Beun, në një vilë në Arnavutkoj. Në pjesën e pasme, në shpat të kodrës, vila kishte një goxha kopsht. I nipi, Eqrem Beu, tregon se kur ishte fëmijë dhe shkonte për vizitë tek i ungji, bashkë me fëmijët e tjerë hidhnin gështenja të egra nga ky kopsht në limonishtet e shtëpive fqinje. Një ditë Ferit Pasha i mori me vete të bijtë bashkë me Eqrem Beun për të takuar heroin e Plevenit, Gazi Osman Pashën.¹⁵³ Sipas Xhelaledin Pashës, i ati, Ferit Pasha, ushqente dashuri e mirënjohje të veçantë për Gazi Osman Pashën. Me propozimin dhe këmbënguljen e tij u bë guvernator i Konjës kur ishte anëtar i Këshillit të Shtetit dhe më vonë kryeministër. Në moshë të re kishte qenë në ekipin e Gazi Osman Pashës në Plevën si shkrues telegramesh. Ferit Pasha e vizitonte shpesh atë bashkë me të bijtë. Kur ishte anëtar i Këshillit të Shtetit e vizitonte dy herë në javë në pallat ku i bënte një përmbledhje të zhvillimeve ndërkombëtare e i jepte të rejat e fundit.¹⁵⁴ Njohja mes tyre zinte fill që para Plevenit, gjatë detyrës së Gaziut në Kretë në vitin 1866, kohë kur Feriti ende 15 vjeç sapo kishte filluar të mësonte nëpunësinë me detyrat e para si shkrues pranë të atit. Është përmendur më lart edhe nderi që i bëri Osman Pashës si komandant i Divizionit të Redifëve (rezervistëve) të Bosnjes në kohën kur ishte sekretar në Bosnje.

Në prill të vitin 1882, njëri nga anëtarët e Gjykatës Tregtare të Shkallës së Dytë doli në pension dhe në vend të tij u propozua Ferit Beu. Kryeministër Said Pasha ia parashtrroi propozimin pallatit më 9 prill dhe pas dy ditësh u dha miratimi.¹⁵⁵ Në këtë detyrë, në kohën kur u shkarkua guvernatori i Hydavendigarit, Ahmet Vefik Pasha, më 18 tetor 1882 Ferit Beu u dërgua në qendrën e vilajetit, në Bursa, për të hetuar ankesat për guvernatorin. Në raportin që hartoi konfirmoi vërtetësinë e këtyre ankesave.¹⁵⁶ Mes arsyeve për shkarkimin e Vefik Pashës ishte pretendimi se ua kishte shitur me imponim nëpunësve e popullatës biletat e teatrit që kishte ngritur në Bursa. Në raportin e tij për guvernatorin Ferit Beu konstatonte se biletat e shtypura në shtypshkronjën e vilajetit u qenë shpërndarë popullatës nga zaptijtë (policia) dhe në këtë mënyrë qenë mbledhur 8000 groshë në muaj. Veç kësaj Vefik

¹⁵³ Ekrem Bey, 53-54.

¹⁵⁴ Samih Nafiz Tansu, *Madalyonun Tersî, Anlatan: Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın Oğlu Celâleddin Paşa (Vlora)* (İstanbul: Gür, 1970), 34.

¹⁵⁵ İ.DH 850/68239, 1299 CA 22.

¹⁵⁶ İnal, 1589.

Pasha u kishte dhënë bileta edhe prostitutave për t'i mësuar të vinin në teatër dhe ato që nuk kishin dashur të merrnin i kishte dënuar.¹⁵⁷

Në Këshillin e Shtetit

Në shkurt të vitit 1884 Ferit Beu u emërua anëtar i Gjykatës Civile të Shkallës së Dytë në Këshillin e Shtetit, pastaj u ngrit në detyrë duke u bërë prokuror i përgjithshëm i shkallës së dytë dhe menjëherë paskëtaj, në nëntor të 1884-ës u bë anëtar i Zyrës Legjislative të Këshillit të Shtetit.

Këshilli i Shtetit, i themeluar në vitin 1868 ishte një nga institucionet që kishin zëvendësuar Këshillin Perandorak që u shpërbë duke u ndarë në disa këshilla me funksione të ndryshme për t'iu përgjigjur nevojave të reja të kohëve moderne. Këshilli i Shtetit që u themelua për reformat që do të kryheshin në drejtimin e shtetit, si instanca më e lartë në çështjet gjyqësore ku palë ishte shteti, ishte njëkohësisht edhe organi më i lartë gjyqësor administrativ. Por përveç kontrollit juridik mbi administratën, përbënte edhe një fazë të rëndësishme të transformimit të veprimtarisë legjislative. Me cilësinë e tij përfaqësuese ishte edhe zgjatimi në qendër i këshillave të provincave që funksiononin që prej 1840-ës, si dhe pararendës i Kuvendit të Përfaqësuesve të parashikuar në Kushtetutën e 1876-ës. Si një aktor i rëndësishëm i procesit legjislativ nëpërmjet hartimit, shqyrtimit e amendimit të ligjeve e rregulloreve, Këshilli i Shtetit luante edhe rolin e një institucioni rregullator në funksionimin e administratës. Këshilli varej nga kryeministria dhe pasi shqyrtonte çështjet shtetërore që i kaloheshin nga ky institucion, vendimet ia kalonte sërish kryeministrit në formë raporti.

Kur Ferit Beu u bë anëtar i Këshillit të Shtetit, ky institucion kishte gati dyqind punonjës dhe përbëhej nga tri zyra: Legjislative (Tanzimat), e Punëve të Brendshme - Administrative (Dahiliye) dhe Gjyqësore (Muhakemat). Detyra e Zyrës Legjislative ku do të merrte pjesë ai ishte të hartonte, shqyrtonte e ndryshonte ligjet, rregulloret dhe marrëveshjet kontraktuale. Në përputhje me vendimet e reja për ristrukturimin e procesit të gjyqimit të nëpunësve, që forcuar autoriteti i prokurorisë dhe kishte lindur nevoja për emërimin e nëpunësve të besuar në këtë detyrë. Sistemi parashikonte një prokuror për secilën nga tri shkallët e gjyqimit, të parën, të dytën dhe të apelit. Këta prokurorë do të merrnin të njëjtën rrogë me anëtarët e institucionit. "Anëtari i Gjykatës Civile të Shkallës së Dytë

¹⁵⁷ Metin And, *Türk Tiyatrosunun Evreleri* (Ankara: Turhan, 1983), 150. Kurse siç tregon Xhemal Kutaj, Ferit Beu shkroi një raport që në përgjithësi i mbronte veprimtaritë teatrale të Ahmed Vefik Pashës. Sulltanit nuk i pëlqeu ky raport dhe shënoi në të se Vefik Pasha e Ferit Beu "duan ta kthejnë Bursën në skenë teatri". Kutaj, 9143.

Ferit Pasha, si njohës i ligjeve të cilit i është parë aftësia,” i propozohet kryeministritë nga kryetari i Këshillit të Shtetit, Mehmed Aqif Pasha, për detyrën e prokurorit. Aqif Pasha ishte një shqiptar nga Tetova; një burrë i madh shteti, i cili tridhjetë vjet të karrierës së tij i kishte kaluar si guvernator në provincë dhe një kohë qe bërë edhe ministër i drejtësisë. Propozimin e Aqif Pashës kryeministri ia kaloi pallatit po atë ditë dhe dy ditë më vonë, më 29 mars 1884 u dha aprovimi sulltanor për emërimin.¹⁵⁸

Memduh Pasha, i cili më vonë do të bëhej ministër i brendshëm, në librin e tij për kryeministrat mburret për rolin e tij në karrierën e Ferit Pashës kur tregon për emërimin e tij në këtë institucion: Zemërimi i padishahut për arrestimin e mytesarifit të Bejollusë, Bahri Pashës, me vendim të hetuesit kur duhej gjykuar në Këshillin e Shtetit, e kishte tronditur Portën e Lartë. Kryetari i Këshillit, Aqif Pasha e paskësh thirrur Memduh Beun, i cili në atë kohë ishte anëtar dhe i paskësh thënë: “Çështja e Bahri Pashës na hapi telashe. Mendoj që për t’u treguar më të kujdesshëm këtej e tutje, të gjejmë dikë të përshtatshëm nga Ministria e Drejtësisë dhe ta bëjmë prokuror në Këshill. Kush ju vjen ndërmend për këtë punë?” “Ferit Beu,” i qenkej përgjigjur Memduh Beu.¹⁵⁹

Kur njëri nga anëtarët e Zyrës Legjislative të Këshillit të Shtetit, Hajdar Efen-di, u emërua kryetar i Këshillit Arsimor, Aqif Pasha deshi ta zëvendësonte me Ferit Beun për postin që do të mbetej bosh më 17 nëntor, “duke qenë se nevojitet emërimi i një personi autoritar e kompetent, njohës i ligjeve e gjuhësh të huaja, të emërohet prokurori i përgjithshëm aktual i Gjykatës së Shkallës së Dytë të Këshillit të Shtetit, Ferit Bejefendi, të cilit i është parë autoriteti e njohuritë dhe i cili e ka treguar nëpërmjet punëve të pëlqyeshme që ka bërë deri tani ndershmërinë e përkushtimin e tij.” Kërkesën për miratim kryeministri Said Pasha e shkroi pas një jave dhe të nesërmen miratimi u dha.¹⁶⁰

Në Stamboll Ferit Beu gjeti rastin të njihej nga afër jo vetëm me funksionimin e burokracisë qendrore, por edhe ta zgjeronte rrethin e tij me nëpunësit që e vinin në punë këtë mekanizëm. Rrugën nga Arnavutkoji deri në gadishullin qendror Ferit Beu e bëri me vapor, i shoqëruar nga Izzet Beu (më vonë Pasha) dhe kushëriri i tij Ismail Qemal Beu, të cilët më vonë do të bëheshin figura shumë të rëndësishme për politikën osmane.¹⁶¹ Por Ferit Beu do të përjetonte një ngjarje që do ta vinte përballë dy bashkudhëtarëve të tij. Sulltani deshi t’i jepej rrogë kompensimi për shkarkim nga detyra Ismail Qemal Beut, i cili nuk e kishte pranuar postin e ambasadorit të Teheranit që i qe propozuar. Kur çështja arriti në Këshillin e Shtetit,

¹⁵⁸ 29 CA 301,15 Mart 300, [mühür:] Mehmed Akif, İ.DH 912/72413,1301 C 1.

¹⁵⁹ Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr* (İzmir 1328), 47.

¹⁶⁰ İ.DH 935/74099,1302 S 6.

¹⁶¹ Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, haz. Şemsettin Kutlu (İstanbul: İnkılab, 1987), 376.

Ferit Beu, i cili në atë kohë nuk kishte marrëdhënie të mira me kushëririn e tij, e kundërshtoi lidhjen e një rroge të tillë me arsyetimin se binte ndesh me procedurën, kurse njeriu i fuqishëm i sekretariatit të pallatit, Izzet Beu, këmbënguli për lidhjen e rrogës. Kur debati mori një formë të pakëndshme, sulltani i thirri të dy pranë tij dhe i pajtoi. Si përfundim Ismail Qemal Beu mori jo vetëm rrogat e dy viteve që i qenë grumbulluar, por iu lidh edhe rrogë kompensimi.¹⁶²

Halid Zija tregon se në këto udhëtime flitej për gjuhën e letërsinë.¹⁶³ Edhe nga burime të tjera del se Ferit Beu ka pasur marrëdhënie të mira me rrethet letrare në Stamboll. Kështu për shembull e ka pritur me keqardhje faktin që si kajmekam i kazasë së Ibsarës (Psara) në sanxhakun e Sakëzit (Hios) ku mytesarif ishte Namik Qemali nuk u emërua Abdylhak Hamidi, por Mahmud Xhelaledini: “A i takon një gdhëje të tillë të jetë në ekipin e [Namik Qemal] Bejefendiut?” Rifat Bej Menemenliu i cili ia përcjell të vjehrrit, Namik Qemalit, këtë fjali, e prezanton kështu Ferit Beun: “Ferit Beu është mendjedhënësi i guvernator pashës suaj; nuk e di a e dini, është shqiptar. Mbahet si njohës i çdo sekreti të Aqif Pashës; vallë të ketë sekrete për të? Një kopje të një letre tuaj ku i përgjigjeshit një shkresë të posaçme të ministrit të brendshëm, guvernator pasha i ka treguar atij duke i thënë: ‘S’kam parë ndër shkresat zyrtare gjë të shkruar më bukur se kjo.’”¹⁶⁴ Aqif Pasha është shqiptari nga Tetova Mehmed Aqif Pasha, në atë kohë guvernator i vilajetit të Ishujve të Mesdheut, nga i cili varej Namik Qemali si mytesarif. Për t’u shënuar është cilësimi i Ferit Beut si “mendjedhënës” i Aqif Pashës 30 vjet më të moshuar.

Edhe anëtarët e një institucioni të rëndësishëm si Këshilli i Shtetit nuk arrinin t’i merrnin rregullisht rrogat e tyre. Por shteti edhe pse nuk i jepte rrogat, i kërkonte taksat. Ferit Beu gjeti një zgjidhje të mençur duke bërë kërkesë që taksat që do t’ia paguante shtetit të zbriteshin nga rrogat që nuk i qenë paguar. Këtë kërkesë të tij për “zbritjen e taksave të grumbulluara për pronat që zotëron në kazanë e Vlorës nga rrogat e vonuara të vitit aktual buxhetor,” ministri i brendshëm ia kalon atij të financave. Ministria e Financave i kërkon Këshillit të Ministrave leje “për zbritjen nga rrogat e vonuara të borxhit të taksës së pronës të zotëruesve të pronave në provinca” siç ishte edhe Ferit Beu. Më 8 shkurt 1887 qeveria e lejon Ministrinë e Financave të bëjë “një zbritje të tillë, meqë nënkupton lehtësi për zotëruesit e pronave si dhe kryerjen e detyrës nga Arka e Shtetit.”¹⁶⁵ Kjo procedurë do të ndiqej edhe në vitet në vazhdim.¹⁶⁶

¹⁶² İsmail Kemal Bey, 248.

¹⁶³ Uşaklıgil, 376.

¹⁶⁴ *Namık Kemal’in Mektupları*, IV, përg. Fevziye Abdullah Tansel (Ankara: TTK, 1986), 611 ve 615.

¹⁶⁵ A. MKT.MHM 493/42,1304 CA 14.

¹⁶⁶ A. MKT.MHM 497/30,1305 N 6 (17 May 1888).

Qe ngritur një komision i përzier që përmbante edhe nëpunës të përfaqësive të huaja për të përcaktuar duke e negociuar me ambasadat dhe mbledhur taksën e hyrjes që do të shpenzohej për nevojat e Stambollit, që hartuar edhe udhëzuesi dhe rregullorja për sasinë e taksës dhe mënyrën se si do të mbledhej, por pastaj puna që lënë në mes dhe tani që vendosur të formohej një komision nga e para. Në këtë komision të ri që u formua në prill të 1887-ës nën kryesinë e drejtorit të distriktit të gjashtë bashkiak Blak Beut, qenë ngarkuar Ferit Beu e Janko Efendiu nga Këshilli i Shtetit, drejtori i Liceut Perandorak Ismail Beu, zëvendëskryetari i bashkisë Bohur Efendiu dhe prokurori i Këshillit të Auditimit *Sakëz Jovan Efendiu*.¹⁶⁷ Veç kësaj Ferit Beu ka marrë pjesë edhe në komisionin e ngritur në tetor 1887 nën kryesinë e kryeprokurorit të apelit, Hysejin Riza Beut (më vonë ministër i drejtësisë, pasha), për të shqyrtuar korrigjimin dhe përmirësimin e punëve gjyqësore, siç thuhet në dosjen e tij:

I përmenduri ngarkohet edhe me anëtarësi në komisionin e posaçëm të formuar nën kryesinë e kryeprokurorit të Gjykatës së Apelit, Riza Bejefendiut, më 18 të Muharremit të vitit 1305, me qëllimin për të konstatuar dhe sqaruar shkaqet e ankesave që vijnë nga gjykatat dhe nëpunësit gjyqësorë, që punët gjyqësore të vazhdojnë në mënyrë të pëlqyeshme për instancën perandorake duke garantuar të drejtën e shtetasve, për çka nevojitet të shqyrtohen e hetohen ligjet e rregulloret, si dhe atributet e gjendja e nëpunësve gjyqësorë dhe të nxirren në pah gjërat që duhen korrigjuar e përmirësuar e të vihen në zbatim masat që do të shfaqen të nevojshme pas këtij shqyrtimi.

Mori pjesë si anëtar edhe në komisionet për shqyrtimin e kundërshtimeve të administratës së Duhanit ndaj importimit të duhanit grek në Egjipt (10 janar 1885), për korrigjimin e Rregullores Arsimore (27 nëntor 1888), për shqyrtimin e balancimit të financave të bashkisë (28 mars 1889), për shqyrtimin e buxhetit të Zyrës së Borxheve (18 qershor dhe 8 gusht 1890). Në vitin 1890 Ferit Beu që gjithashtu kryetar i komisionit të fundit (18 tetor) si dhe anëtar i komisionit (27 gusht) të ngritur për përmirësimin e gjendjes së burgjeve nisur nga disa afëra korruptive në burgun e Sinopit.¹⁶⁸

¹⁶⁷ MV 18/61, 1304 B 5.

¹⁶⁸ Regjistri personal dhe Ënal, 1590.

Shkollat e huaja si Kolegji Robert “cenojnë arsimin e përgjithshëm”

Gjatë punës në komisionin e ngritur për korrigjimin e Rregullores së Arsimit, më 3 dhjetor 1888 Ferit Beu i paraqiti sulltanit një raport lidhur me shkollat e komuniteteve jomyslimane dhe të huaja. Akoma pa përfunduar diskutimet në komisionin e ngritur nën kryesinë e Izzeddin Beut, kryetar i Zyrës Administrative të Këshillit të Shtetit, për të marrë masa lidhur me shkollat jomyslimane që “vazhdojnë mësimdhënien me programe të dëmshme,” Ferit Beu i zellshëm ndjen nevojën për të shprehur disa mendime të tij. Sipas tij, jomyslimanët në shkolla private prej kohësh përhapnin ide të dëmshme. “Kjo gjë ma ka tërhequr vëmendjen prej kohësh,” thotë Ferit Beu. Megjithëse Rregullorja e Arsimit e vitit 1869 përmbante nene lidhur me këtë, “për shkak të mungesës së mjeteve, zbatimi i neneve të rregullores është lënë të bëhet gradualisht,” deri tani që vonuar hapja e shkollave publike që do të parandalonin regjistrimin në shkollat e huaja dhe me mbështetje nga jashtë komunitete të ndryshme kishin hapur shkolla si kishin dashur *(nga që themelimi dhe hapja e shkollave publike është vonuar deri në periudhën e Lartmadhërisë suaj, komunitetet e ndryshme e kanë gjetur mejdanin të hapur dhe duke marrë edhe mbështetje nga jashtë kanë hapur shkolla si kanë dashur)*. Për inspektimin e këtyre shkollave dhe kufizimin e ndikimit të shkollave të ndryshme që kishin hapur të huajt mund të zbatohej kapitulli përkatës i Rregullores së Arsimit, por Ministria e Arsimit nuk kishte marrë ndonjë masë të dobishme siç duhej dhe “mënyra e mësimdhënies në shkollat e huaja e të krishtera kishte marrë një formë të papajtueshme me interesat e vendit.” Kështu për shembull, “me hapjen e rreth dhjetë shkollave si Kolegji Robert i hapur nga protestantët në Rumelihisar e ku përgatiten shumica e nëpunësve të Principatës Bullgare, është cenuar arsimi publik në disa vilajete.” Në shumicën e vendbanimeve të mëdha shkollat e huaja janë përhapur më shumë se ato të vendit. Qëllimi i këtyre shkollave është t’u prishin mendjen osmanëve e të përhapin patriotizmat politikë të të huajve. Bijtë e shtetasve osmanë “që studiojnë në gjuhët angleze, franceze, italiane, greke e vllahë, janë pranuar më pas si mësues në po këto shkolla” dhe në këtë mënyrë “janë përhapur gjuha e idetë që përcjellin” shkollat e huaja dhe “çështja ka ardhur në pikën ku duhet hetuar e trajtuar seriozisht.” Rëndësi të madhe ka që të kufizohet ndikimi i gjuhëve të huaja “që përhapin përkundër gjuhës dhe traditave të perandorisë” këto shkolla, prej të cilave çdonjëra gëzon mbështetjen morale të një shteti të huaj. Por masat që mund të zbatojë politikisht Porta e Lartë nuk janë të mjaftueshme. Pasi janë përhapur kaq shumë këto shkolla, edhe sikur për secilën prej tyre të caktohet një nëpunës i besuar dhe të ndalohen librat shkollorë përveç atyre të miratuar nga shteti, duke qenë se nuk është e mundur të kontrollohen

ndjenjat e njerëzve, nuk mund të parandalohet propaganda gojore e mësuesve. Duke dhënë shembuj nga Franca, Italia e Gjermania, Ferit Beu thotë se zgjidhje përfundimtare do të ishte zhdukja e nevojës për këto shkolla:

Sepse pasi shkollat e huaja e të krishtera janë përhapur në këtë masë, edhe sikur në çdo shkollë të vihet një nëpunës i besuar dhe të ndalohet përdorimi i librave e teksteve jashtë programit të përcaktuar nga shteti, duke qenë se nuk është e mundur të kontrollohen ndjenjat njerëzore, nuk mund të garantohet që mësuesit nuk do t'u bëjnë gojarisht nxënësve propagandë të dëmshme. Kështu për shembull edhe qeveria franceze, megjithëse i pati marrë nën mbikëqyrje shkollat jezuite, duke e parë se nxënësit vazhdohej të edukoheshin kundër objektivave të saj filloi t'i shtrëngonte mirë. E njëjta gjë ka ndodhur edhe në Itali e Gjermani, ndaj shihet e nevojshme të gjendet një mënyrë tjetër për t'i toleruar shkollat e huaja që janë hapur tashmë.

Por ç'duhej bërë? Së pari duheshin zbatuar plotësisht të gjitha dispozitat e rregullores, por ato në lidhje me shkollat private duheshin ndryshuar e zgjeruar. Shkollat fillore e pasfillore dhe programet e tyre duhej modernizuar e njësuar. Me termin “nesak-ı vâhid” Ferit Beu duket sikur propozon “arsimin e unifikuar”. Gjithashtu nëpër vilajete duhej emëruar drejtorë e inspektorë arsimit me gjuhë të huaja. Duhej hapur shkolla pedagogjike (darul-mual-limin) në Stamboll e në qytetet e mëdha dhe të tjerët, përveç të diplomuarve në to, duhej lënë gradualisht jashtë sistemit. Duhej forcuar gjimnazet, në mënyrë që populli të mos ndjente nevojën për t'i dërguar fëmijët në shkollat e jomyslimanëve. Gjimnazet duhej bërë me konvikte dhe duhej përhapur në qytete me shumë jomyslimanë, si Izmiri, Selaniku e Bejruti. Duhej përmirësuar fakultetet e mjekësisë dhe drejtësisë, në mënyrë që bijtë e të krishterëve të mos shkonin në universitete jashtë vendit.

Nisur nga përvoja dhe mendimi im si shërbëtor i Lartmadhërisë suaj, mendoj se masa e parë që duhet marrë kundrejt kësaj situatë është vënja në zbatim e Rregullores së Arsimit në gjendjen aktuale me të gjitha dispozitat e saj, por duke ndryshuar e zgjeruar ato që kanë të bëjnë me shkollat private. Paskëtaj shkollat fillore e pasfillore dhe programet që do të jepen në to si dijet fillestare fetare etj. duhen organizuar në mënyrë të njësuar sipas nevojës aktuale dhe politikës e interesave të vendit. Në shumicën e vilajeteve duhen emëruar drejtorë e inspektorë arsimit që dinë gjuhë të huaja dhe duhet përcaktuar një bazë e shëndoshë për inspektimin, që të kryhet siç duhet nga nëpunësit në fjalë. Në Stamboll dhe në provincat e mëdha duhen ngritur shkolla pedagogjike të përziera për të përgatitur mësues për shkollat publike dhe me diplomimin e mësuesve që do të përgatiten në to, duhet kërkuar një zgjidhje për ta ndaluar gradualisht marrjen në punë të mësuesve e dhaskalëve të tjerë përveç këtyre. Gjimnazet që janë porta për në shkollat e larta, duke qenë të përziera si sistem, duhen forcuar siç duhet

për sa i përket programit dhe stafit mësimor, në mënyrë që të plotësohen në atë shkallë sa populli të mos ketë nevojë t'u drejtohet shkollave të të huajve e të jomyslimanëve. Gjithashtu këto shkolla duhet të jenë, sa të jetë e mundur, me konvikte. Duhet lehtësuar nevoja e shtetasve nëpërmjet përhapjes së shkollave të larta në vende si Izmiri, Selaniku e Bejruti ku shkollat e huaja janë të shumta. Po ashtu është diskutuar edhe çështja e përmirësimit sa më shpejt të gjendjes dhe programeve të Fakultetit të Mjekësisë dhe atij të Drejtësisë, në mënyrë që fëmijët e të krishterëve të mos jenë të detyruar të shkojnë në universitete në vende si Athina etj.

Marrja e këtyre masave sigurisht kërkon shpenzime, por kontributi i mbledhur përmes të dhjetës dhe vergjisë është goxha i madh dhe i mjaftueshëm për t'i ngritur këto institucione. Edhe në mos mjaftoftë, me një shtesë në buxhetin e arsimit mund të plotësohet mungesa.¹⁶⁹ Ky raport i Ferit Beut mbi arsimin ka rëndësi, qoftë për t'i vlerësuar më mirë ato që do të bëjë si guvernator në Konja, qoftë për të kuptuar se ç'mendonte ai për jomyslimanët e të huajt.

Kryetari i Këshillit të Shtetit Arifi Pasha i kërkon pallatit që Ferit Beut t'i ngrihet grada nga klasi i dytë në klasin e parë, sepse “duke qenë nga personat kompetentë e të aftë, e meriton të shpërblehet nga Lartmadhëria e tij.” Vendimi për këtë jepet më 24 qershor 1886.¹⁷⁰ Ndërkohë Ferit Beu shkante e vinte në vendin e tij. Më 16 tetor 1886 i është dhënë “leja sulltanore për të shkuar një muaj në Vlorë për t'u kujdesur për punët e tij personale, siç ka bërë kërkesë së fundmi.”¹⁷¹

Marrëdhëniet me shtetet e huaja dhe akuzat për simpati ndaj tyre

Çështja që tërheq më shumë vëmendjen në këtë periudhë të karrierës së Ferit Beut, janë problemet e shkaktuara nga rrethi i tij për shkak të prejardhjes nga një derë e shquar e Shqipërisë. Fakti që Ferit Beu është shqiptar është bërë problem për shtetin dhe njëfarë kohe nëpër shkresa zyrtare është pretenduar e diskutuar se është ithtar i shqiptarizmit. Një komision që diskuton me udhëzim të sulltanit çështjen e emërimit të tij si mytesarif, sugjeron që Ferit Beu të largohet nga Stambolli me ndonjë nëpunësi, domethënë të syrgjynoset.

Në prill të vitit 1887 sulltanit iu paraqit një raport komploti lidhur me Shqipërinë. Sipas këtij raporti të nënshkruar nga Dervish Pasha, mytesarifi i Durrësit Hafiz Mehmet Pasha kishte nxjerrë në shesh planet keqbërëse që Gani Bej Toptani e shokët e tij kishin dashur të ndërmerinin në vilajetin e Shkodrës që lakmohej nga vendet fqinje si Greqia, Italia e Mali i Zi dhe kjo gjë i kishte vënë në lëvizje

¹⁶⁹ Y.PRK.ŞD 1/30, 29 RA 1306.

¹⁷⁰ İ.DH 993/78392,1303 N 2.

¹⁷¹ İ.DH 1005/79399,1304 M 17.

kundër mytesarifit grekofilët. Ndërkohë sekretari i vilajetit të Shkodrës Subhi Bej Janina i kishte kërkuar zëvendësprokurorit Tevfik Efendiut që të hapte hetime ndaj mytesarifit dhe me këtë rast që vënë në lëvizje për të bërë që në vend të tij të emërohej dikush që do t'u shërbente qëllimeve të tij. Nga ana tjetër Subhi Beu që “bërë bashkë me Ferit Beun, filogrek nga bejlerët e Vlorës, i cili ndodhej në Stamboll si anëtar i Këshillit të Shtetit, e disa bejlerë të tjerë” dhe kishte dërguar në Stamboll njëfarë Esat Beu për të realizuar qëllimet e tij keqdashëse. Sipas raportit, “veprimet keqbërëse” të filogrekëve kanë ndodhur për shkak se sekretari Subhi Beu i ka marrë frerët e vilajetit në duart e tij tinëzare, ngaqë guvernatori i Shkodrës Tahir Pasha nuk e njeh vendin, nuk ka arritur ta qeverisë me kompetencë vilajetin dhe për shkak të moshës nuk është fort i mprehtë nga mendja.

Sipas raportit, pas ankesave për guvernatorin nga “bejlerët filogrekë” ku bën pjesë edhe Ferit Pasha, fshihen “qëllimet e idetë keqdashëse të huaja të lartpërmendura”. Zgjidhjet që sugjeron Dervish Pasha janë: (1) të emërohet një guvernator i ri në Shkodër, (2) sekretari Subhi Beu dhe zëvendësprokurori Tevfik Efendi, të cilët mbajnë anën e filogrekëve, të ndërrohen me nëpunës të përshtatshëm në Anadoll, (3) të shkarkohen menjëherë të gjithë nëpunësit filogrekë e të zëvendësohen me të tjerë të përshtatshëm, (4) të dërgohen me nëpunësira të përshtatshme në Anadoll Esat e Hysejin Beu me shokë, të cilët kanë ardhur në Stamboll për të shpëtuar Gani Beun e Ferit Beun nga bejlerët e Vlorës, anëtar i Këshillit të Shtetit i cili gjithmonë i ndihmon keqbërësit, (5) të thirren në Stamboll Gani Beu, i cili gjendet i arrestuar në Shkodër bashkë me shokët e tij, si dhe “shejhu bektashi i Krujës Baba Hysen Hamidi, i cili në çdo rast përhap helmin e keqbërjes” e të syrgjynosen në Anadoll, (6) të shpërblehen me gradim për të përfutur prej besnikërisë së tyre Ismail Beu nga Elbasani, Ymer Emir Beu nga Berati e Izzet Beu nga Follorina, të cilët vijnë nga dyer që kanë luftuar me këta, (7) të lihet në detyrë e të shpërblehet mytesarifit i Durrësit Hafiz Pasha, i cili prej kohësh i ka prishur planet e shteteve të huaja. Sipas Dervish Pashës, i cili ankohet për kajmekamët e mytesarifët me detyrë në Shqipëri, zgjedhja e kajmekamëve në Shqipëri duhet t'u lihet në kompetencë guvernatorëve. Kështu, në vend të këtyre që janë tani do të sigurohet emërimi i “të tillëve që e njohin fenë e shtetin dhe e kanë për krenari t'i shërbejnë besnikërisht me shpirt e me zemër” kalifit.

Si duket Dervish Pasha nuk ka besim tek qeveria, pasi sipas tij “guvernatorët e vilajeteve në Shqipëri” duhet lejuar të komunikojnë krahas Portës së Lartë si instanca zyrtare e tyre, me një autoritet të posaçëm e të përkohshëm, por vendimet që do të dalin nga ky komunikim do t'i njoftohen zyrtarisht Portës së Lartë nëpërmjet Kryesekretarisë për t'u zbatuar nga Porta e Lartë.¹⁷²

¹⁷² Y.PRK.MYD 6/31,1304 B 10.

Me këtë raport për herë të parë i ofrohet sulltanit një përshtypje se Ferit Beu është tradhtar dhe të tilla denoncime do të bëhen edhe në vijim. Mosemërimi i Ferit Beut si mytesarif në Durrës, kur kjo gjë ishte në rend të ditës në kohën kur ai ishte inspektor gjyqësor në Dijarbekir, mund të jetë shenjë se që në atë kohë kanë qarkulluar të tilla fjalë për të. Kështu mund të jetë shprehur guvernatori i atëherëshëm i Shkodrës, të cilit i është kërkuar mendimi për këtë emërim. Me kohë do të hidhen pretendime se Ferit Beu u shërben interesave të shteteve të huaja.

Pallati ndiqte edhe se me kë takojë Ferit Beu. Për shembull, përmes një raportimi ushtarak me datë 29 mars 1886 i është bërë e ditur pallatit se “mbrëmjen e së shtunës, anëtari i Këshillit të Shtetit Ferit Bej Vlora ka shkuar në rezidencën e ish-guvernatorit të Kretës Fotjadi Janko Pashës në Kuruçeshme ku ka ngrënë darkën në shoqërinë e disa grekëve dhe është kthyer për në shtëpi në orën katër e gjysmë të natës.”¹⁷³ Të pranishmit në një darkë të shtruar në ambasadën angleze të martën më 15 shkurt 1887 ia njoftoi pallatit një informator i huaj, i cili ishte mes të ftuarve. Sipas këtij raportimi që nis me njoftimin se në darkën që vazhdoi deri në mëngjes nuk ndodhej asnjë prej deputetëve bullgarë, nga rreth nëntëqind të ftuar morën pjesë rreth pesëqind. Ndër zyrtarët myslimanë të pranishëm përmenden ministri i jashtëm Said Pasha, ministri i arsimit Mynif Pasha, ish-ministri i drejtësisë Hasan Fehmi Pasha, ish-ministri i tregtisë Haki Pasha, Mynir Pasha nga Këshilli Perandorak, kryeadjutanti i sulltanit Mehmed Pasha, Sheker Ahmed Pasha, doktor Esad Pasha, Dilaver Pasha, gjeneral Nexhib Pasha dhe anëtari i Këshillit të Shtetit Ferit Pasha.¹⁷⁴

Sigurisht, Ferit Beu nuk ishte shqiptari i vetëm të cilin e vëzhgonte shteti. Duhet kujtuar se pas viteve 1880 shteti nisi ta shihte me sy tjetër Lidhjen Shqiptare të Prizrenit, e cila që formuar si një refleks mbrojtjeje kundrejt pansllavizmit pas Luftës Turko-Ruse. Në burokracinë osmane, thuajse që nga Revolucion i Grek i 1821-shit, ashtu si grekët që punonin në Përkthyesarinë e Këshillit Perandorak edhe nëpunësit shqiptarë shiheshin me dyshim. Për shkaqe e motive të ndryshme si rivaliteti, spiunllëku, prirjet protonacionaliste etj., kundër shtetarëve e nëpunësve shqiptarë u hartuan raporte e u hodhën akuza, jo vetëm se punuakëshin për të ardhmen e Shqipërisë, por edhe se u shërbyekëshin qëllimeve të gjermanëve, italianëve, grekëve, madje edhe të spanjollëve.

Në një denoncim të shkruar në shtator të vitit 1888¹⁷⁵ bëhet fjalë për lidhjet e Ferit Beut dhe të Abdyl Bej Frashërit me Spanjën. Sipas njoftimit këta u takuakëshin herëpashere me ambasadorin e Madridit Turhan Beun në një shtëpi në

¹⁷³ Y.PRKASK 31/89,1303 C 23.

¹⁷⁴ Y.PRKZB 3/75, 1304 Ca 22.

¹⁷⁵ Y.PRK.MYD 8/4,1306 M 16 (22 Eylül 1888).

Sulltanahmet kundruall tyrbes së Fuat Pashës. Kjo ishte shtëpia ku banonte me qira vjehrrin i Turhan Beut, Tahir Bej Përmeti. Veç kësaj qenkësh “mësuar konfidencialisht” se Ferit Beu e Abdyl Beu komunikuakëshin me Turhan Beun nëpërmjet ambasadës spanjolle dhe komunikimi paskësh për qëllim të sigurojë mbështetje nga Evropa për autonominë e Shqipërisë (*për një qëllim dashakeq si sigurimi i mbështetjes evropiane për qeverisjen autonome*). Sipas informatorit,

Fakti që Ferit Beut, megjithëse nuk ka kurrfarë marrëdhënieje me shtetin spanjoll, i është dhënë dekoratë e klasit të parë nga ky shtet, e vërteton këtë gjë. Ndërsa Abdyl Beu aktualisht nuk ka kurrfarë peshe në Shqipëri, Ferit Beu vjen nga një derë e madhe shqiptare dhe është aristokrat. Duke qenë se ky është anëtar i Këshillit të Shtetit, kurse vëllezërit e tij në Vlorë janë me detyrë në administrimin e Pronave dhe Çifligjeve Perandorake të Janinës dhe Beratit, çka i ka bërë të fitojnë shumë pushtet e famë në Shqipëri e veçanërisht në sanxhakun e Beratit që ndodhet në mes të Shqipërisë. Këta, duke iu imponuar në njëfarë mënyre edhe atyre që janë nga kjo zonë dhe nuk u janë drejtuar atyre, e kanë rritur dita ditës këtë famë e pushtet. Kjo pozitë e Ferit Beut dhe vetë shfaqja e tij si tejet i pushtetshëm karshi shqiptarëve, ka bërë që shqiptarët të cilët vijnë në Stamboll për të kapur ndonjë nëpunësi apo për të zgjidhur ndonjë çështje personale, t'i drejtohen atij pandërprerë dhe madje salla e pushimit në Këshillin e Shtetit është tërë ditën plot e përplot me të tillë hallexhinj. Është e ditur dhe e provuar se edhe etërit e të parët e të përmendurit kanë kryer të tilla akte keqbërëse dhe megjithëse janë ndëshkuar nuk kanë ndryshuar udhë por kanë vazhduar me këmbëngulje në tradhtitë e tyre. Nisur nga detyra ime si shërbëtor guxova t'jua paraqes këtë njoftim konfidencial.

Jo më kot vihen në dukje “aktet keqbërëse” të të parëve të Ferit Beut. Siç është treguar më lart, Ferit Beu është edhe nip i Ali Pashë Tepelenës i cili njëherë e një kohë i pati shkaktuar telashe shtetit, edhe nga dera e Vlorajve të cilët në të shkuarën e vonë janë ndëshkuar me ekzekutime e syrgjynosje. Adjutanti Drosse Pasha, teksa ia përcjell sulltanit këtë denoncim, thotë se nisur nga rëndësia që bart, “e paraqet këtë letër të shkruar me dorë e pa nënshkrim nga një shërbëtor i lartmadhërisë së tij nga një derë e Toskërisë, etërve dhe gjyshërve të të cilit u është provuar besnikëria e skajshme ndaj kalifatit.” Domethënë se etërit e Ferit Beut paraqiten si keqbërës, kurse ata të informatorit si besnikë ndaj kalifatit. Fisnikëria në Perandorinë Osmane është një shpatë me dy presa që gjen vend në ligjëratë sipas pushtetit të atij që e mban!

Sulltani e merr seriozisht denoncimin dhe ia kalon një komisioni. Ky i fundit kërkon që të gjithë shqiptarët e përmendur në të, me në krye Ferit Beun, të dërgohen me nëpunësira në Anadoll.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Y.PRKKOM 7/8, 1306 M 26 (2 Ekim 1888).

Ferit Beu herëpashere takohet fshehtazi me Abdyl Beun e Tahir Bej Përmetin, vjehrrin e ambasadorit të Madridit, Turhan Beut, të cilëve u dihen qëndrimet keqbërëse, në shtëpinë kundruall tyrbes së të ndjerit Fuat Pasha, ku diskutojnë për të gjetur mënyrat për arritjen e autonomisë së Shqipërisë dhe jo vetëm që komunikojnë me Turhan Beun nëpërmjet ambasadës spanjolle në Stamboll, por është e vërtetuar me të gjitha dokumentet se edhe vëllai i Ferit Beut, administratori i Pronave Perandorake në krahinën e Beratit, Reshat Pasha, ka shkuar në Itali dhe pasi ka marrë udhëzime nga komiteti i atjeshëm e ka vizituar disa vende, është ndalur në Korfuz e që andej ka ardhur në Stamboll ku, pasi është takuar me zotërinjtë në fjalë e të tjerë, akoma është kthyer në Berat. Tahir Beu e Abdyl Beu nuk kanë shumë rëndësi pasi nuk kanë gjë në dorë, por është e qartë se të tjerët, administrativisht e politikisht, hëpërhë nuk mund të qëndrojnë në Stamboll e Rumeli, ndaj dërgimi i tyre me nga një nëpunësi në vende të largëta brenda perandorisë do të ishte zgjidhja e duhur, kështu që propozohet që Ferit Beu të dërgohet si mytesarif në Urfa të vilajetit të Halebit, Turhan Beu në Genç të vilajetit të Bitlisit dhe Reshat Pasha si kajmekam në ndonjë kaza të vilajetit të Konjas.

Por këto emërime nuk u dekretuan dhe as Ferit Beu nuk u dërgua në Urfa e as i vëllai, Neshat/Reshat Pasha në Konja. Emri i këtij të fundit duhet të jetë shkruar qëllimisht Reshat për ta provokuar sulltanin. Në periudhën e Sulltan Abdylhamidit, ashtu siç emri Hamid bëhej Hamdi apo *Hâmid*, edhe ai Reshat¹⁷⁷ bëhej Neshat.¹⁷⁸

Denoncimet e akuzat vazhduan pa ndërprerje. Sipas njërit prej dy denoncimeve që mbajnë datën 28 prill 1889, në një letër që “shtetasi anglez me banim në Selanik mësjë Alberi” i ka shkruar Ferit Beut, “e ka njoftuar këtë se ka gjetur një minierë në Selanik dhe i ka propozuar që ta marrin bashkë në zotërim. Ferit Beu menjëherë i ka hyrë punës duke u takuar fshehurazi me drejtorin e Drejtorisë së Pyjeve dhe të Minierave, Bedros Efendiun.” Kurse në pusullën tjetër thuhet se “megjithëse mes guvernatorit të Ankarasë Abidin Pashës e Ferit Beut prej kohësh ekziston një armiqësi, që prej një muaji e gjysmë shkëmbejnë letra çdo javë.”¹⁷⁹ Sulltani ndikohet nga këto lajme që kanë për qëllim të trazojnë ujërat dhe i kërkon ministrit të Policisë të hetojë marrëdhëniet e Ferit Beut (bashkë me tre emra të tjerë) me ambasadat. Ministri i Policisë mjaftohet duke e njoftuar pallatin se Ferit Beu “dihet që hyn e del nëpër ambasada dhe është aq i poshtër sa bën spiunazh për hesap të ambasadorit grek, ndaj nuk është nevoja të hetohet sërish.”¹⁸⁰

¹⁷⁷ Për shkak të princit të kurorës, Reshatit, të cilin Sulltan Abdylhamidi e mbante nën vëzhgim të rreptë. (përkth.)

¹⁷⁸ Halid Ziya, 491.

¹⁷⁹ Y.PRK.AZJ 15/23, 1306 § 27, No. 2 ve No. 3.

¹⁸⁰ Y.PRKZB 9/89,1309 § 17 (15 Mayıs 1892).

Emri i Ferit Beut përmendet edhe në një raport me datë 2 gusht 1889 të paraqitur nga Ridvan Beu lidhur me vëllain e Feritit, Namik Beun, i cili qe emëruar inspektor i Doganave të Stambollit:

Ky njeri është vëllai i Ferit Beut, anëtar i Këshillit të Shtetit. Ndërkohë që qe emëruar inspektor i Doganave të Rumelisë, thuhet se me rekomandimin dhe ndërhyrjen e të vëllait u transferua këtu. Është njeri që mbahet shumë me të madh dhe ashtu si i vëllai ushqen simpati për Italinë e Greqinë. Emërimi i tij në një detyrë kaq të rëndësishme në Stamboll nuk mund të jetë kurrë i sigurt se nuk bart rreziqe dhe ndoshta do të lehtësojë hyrjen e teksteve të dëmshme.

I njëjti person, në një raport të shkruar dy ditë më parë për të njëjtën çështje, ankueshëm vë në dukje se “është emëruar Namik Beu, vëllai i anëtarit të Këshillit të Shtetit, Ferit Beut, tradhtinë dhe prirjet italofile të të cilit i pata bërë të ditura dy vjet më parë,” dhe vazhdon duke theksuar se “është e vërtetuar” se Namik Beu është tradhtar.¹⁸¹ Ky Ridvan Beu, i cili nuk e lë rehat Ferit Beun thua është në gjak me të, duhet të jetë Ridvan Beu (Pasha) i cili disa muaj më vonë u bë kryetar bashkie (shehremi).

I kunati, Mehmet Ali Pashë Delvina

Emri i Ferit Beut vazhdoi të njollosej nëpërmjet të afërmeve të tij. Sipas një dokumenti me datë 1 gusht 1889, pasi sulltani “pyet zëvendëskomandantin e zëvendësguvernatorin e Kretës se ç’karakter ka e ç’mendime ushqen mytesarifi i Kandijes [Resmo] Mehmet Ali Pasha,” i çohet telegram vilajetit dhe i kërkohet informacion Komisionit të Posaçëm të Regjistrimit Biografik. Në informacionin e dhënë nga Ridvan Beu, të cilin sulltani si duket e përdor shpesh në ndërmarrjet e tij për sa u përket burimeve njerëzore, emri i Ferit Beut përmendet si një protektor i cili autoritetin e tij në burokraci e përdor për të ngritur në detyrë njerëzit e tij.¹⁸²

Mytesarifi i Kandijes Mehmet Ali Pasha, rreth katër-pesë vjet më parë është angazhuar në disa sipërmarrje të dëmshme, për vendosjen e autonomisë së Shqipërisë. Pasi ka marrë pjesë në shumë diskutime pranë komitetit të formuar në Korfuz për të ndezur kryengritje në Shqipëri, duke marrë me vete shumë dokumente të dëmshme është hedhur në Shqipëri. Ndërkohë, pasi keqbërësi i quajtur Prenk Doda është arrestuar dhe dërguar në Stamboll nga Mustafa Asim Pasha, në atë kohë guvernator i Shkodrës, nga pohimet e tij dhe të dhëna të tjera është kuptuar se Mehmet Ali Pasha ka qenë bashkëpunëtor i tij, ndaj është

¹⁸¹ Y.PRKDH 3/41,1306 Z 5.

¹⁸² Y.PRKBŞK 16/37,1306 Z 4, No. 2.

marrë në pyetje dhe me fermanin e lartë sulltanor që të nxirret nga Stambolli për t'u emëruar më pas në ndonjë kajmekamllëk në Stamboll, është emëruar kajmekam i Tarsusit.

Mehmet Ali Pasha është kunati i Ferit Beut, anëtar i Këshillit të Shtetit, qëndrimet dhe idetë e të cilit tashmë janë bërë të qarta përtej çdo dyshimi për lartmadhërinë tuaj. Pasi ia arriti të transferohej në kajmekamllëkun e Ajvallëkut, tetë a nëntë muaj më parë, megjithëse kundrejt miratimit nga Ministria e Brendshme të emërimit të tij si mytesarif i Kandijes me *rekomandimin dhe favorizimin* e Ferit Beut, që paralajmëruar se nuk është i përshtatshëm për këtë detyrë, nuk i që vënë veshi këtij paralajmërimi dhe çështja i që paraqitur lartmadhërisë së tij. Po me *favorizimin e posaçëm të Ferit Beut*, u kërkua t'i ngrihej grada.

Dosjes i bashkëngjitet edhe regjistri biografik i Mehmet Ali Pashës. Mehmet Ali Pasha i lindur në vitin 1259 në Delvinë si i biri i Abdullah Beut nga fisi i Selim Pashës, ka mbaruar Akademinë Ushtarake; lexon e shkruan turqishten e greqishten si dhe flet shqipen. Në kohën e Sulltan Abdylazizit është përfshirë në gardën sulltanore me gradat e shqytarit, komandantit të gardës e kapitenit dhe më vonë i është dhënë grada e adjutant-majorit. Më 15 maj 1877 i është dhënë grada e *mir-i ymera-së* dhe është emëruar kajmekam i Vlorës. Më 25 shkurt 1878 kajmekam i Delvinës. Më 14 nëntor 1878 kajmekam i Artës. Më 27 korrik 1880 sërish kajmekam i Vlorës. Më 1 tetor 1885 kajmekam i Tarsusit. Në mars të 1886-ës emërohet me shkëmbim kajmekam i Ajvallëkut dhe së fundmi, më 16 tetor 1888 emërohet mytesarif i Kandijes dhe po atë vit, më 30 nëntor i jepet grada e *mir-i miran-it* dhe më 18 korrik 1889 ajo e bejlerbeut.

Për Mehmet Ali Pashë Delvinën i cili ishte dhëndër i Mustafa Pashë Vlorës, pra i martuar me motrën e Ferit Beut, Melek Hanëmin,¹⁸³ ka pasur ankesa edhe kur ka qenë kajmekam në Vlorë. Në këto ankesa përmendet edhe Ferit Beu. Sipas gjashtë ankesave të gjata dërguar nga Vlora sulltanit e shtetarëve të tjerë, të paraqitura më 1 korrik 1885,¹⁸⁴ kajmekam Mehmet Ali Pasha me kunetërit e tij, Neshat Beun, Syrja Beun e Namik Beun, me njerëzit e tyre të armatosur bastisin fshatrat e me pushkë e kamxhik i detyrojnë njerëzit t'ua shesin tokat që janë ngjitur me tokat e tyre. Në njërën nga ankesat thuhet se “aktet e tyre janë si aktet e Ali Pashë Tepelenës para Tanzimatit, ndaj nuk kemi fuqi të kundërvihemi e forcë të durojmë.” Për shembull, sipas pretendimeve, për të sjellë njerëzit e tyre në krye të bashkisë këta i kanë mbledhur me zor njerëzit në zyrën telegrafike e i kanë detyruar të firmosin kërkesë. Më në fund, si rezultat i telegrameve të “popullit besnik” që është ankuar se janë “ndjerë mendime anti-islame e plane tradhtare nga ana e tyre”, se kajmekami, “në bashkëpunim me Syrja Beun i cili me topallëkun e tij

¹⁸³ Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, 42.

¹⁸⁴ Y.PRKAZJ 10/53,1302 N 18.

dhe mundimet që i shkakton popullatës së pafuqishme ka fituar famën e Timur-lengut në këto anë,” ka kryer akte që e dëmtojnë shtetin në Vlorën me rëndësi strategjike, kajmekami është hequr prej aty dhe “të kunetërit janë qetësuar disi”. Ankesat vazhdojnë me pretendimin se vëllezërit në fjalë kërkojnë të bëhen “guvernatorë, madje princër” dhe me këtë ambicie mund të bëjnë gjithçka. Ata “veprojnë sipas udhëzimeve e sugjerimeve të vëllait të tyre në Këshillin e Shtetit, Ferit Beut.” Duke qenë se *“mendimi dhe ambicia e vërtetë e Ferit Beut – Zoti ia marrtë dritën e syve! – është të zgjidhet princ gjatë ndonjë trazire që mund të ndodhë dikur në Shqipëri,”* duhet pasur kujdes. Këta “nuk druhen të kërcënojnë hapur se do t’u punojnë qindin atyre që u kundërvihen ndërmarrjeve të tyre tradhtare, si dhe t’u japin fshehurazi informacione komiteteve greke e të mësojnë nëpërmjet tyre për gjendjen në Stamboll.” Sipas një tjetër denoncimi, “Bijtë e Mustafa Pashës, Neshati e Syrjai” merren “vetëm me punë të liga e të paligjshme, duke rrënuar sa e sa vende të bashkisë, duke zaptuar territoret e shkollave e duke bërë lloj lloj hanesh e dyqanesh mbi to. Pa asnjë të drejtë ata marrin gurët e kalasë dhe me to ndërtojnë dyqanet e tyre,” kërcënojnë blerësit nëpër ankandet që bëhen për ullishtat që janë pronë e shtetit dhe i marrin me të lirë ato. Megjithëse kriminelin i famshëm nga Kanina Nuredin Hamzai fshihet në shtëpinë e bejlerëve, nëpunësit s’bëjnë dot gjë nga frika. Ngaqë kadiu Abaz Efendiu që ishte më parë nuk pranonte t’i lëshonte kriminelët që donin ata, me udhëzim të tyre u qëllua me revole natën drejt shtëpisë së tij dhe kadiu i tanishëm vepron si të ishte “shërbëtor i bejlerëve”. Në telegramin e fundit thuhet: “Kudo që të drejtohem, në çdo derë vendim-marrëse që të trokasim, mbetemi të dëshpëruar. A nuk është vëllai i tyre, Ferit Bejefendiu, anëtar i Gjykatës së Shkallës së Dytë në Stamboll? E gjen një avokat. Kurse ne jemi të pafuqishëm.” Nën këto telegrame ka emra nga hoxhallarët, nga paria e krishterë e myslimane, si dhe nga populli i thjeshtë.

Si përfundim, të gjitha këto edhe pse shkaktuan disa probleme të vogla, në afat të gjatë nuk ndikuan mbi karrierën e Ferit Beut i cili, në letrën uruese e falënderuese që i shkruante sulltanit më 8 prill 1883 për ngritjen e gradës në *bala*, shprehte besnikërinë e tij.¹⁸⁵

I madhi Zot ia shtoftë madhërisë së tij, kalifit, sulltanit fatlum e të lavdërueshëm, ditët e ymrit dhe shkëlqimin dhe e bëftë të përjetshëm në fronin lartë sulltanor me nder e krenari hijen e Tij mbi tokë, sunduesin e mëshirshëm! Amin! Pa asnjë grimcë vlerë e meritë nga ana ime, pa kurrfarë kapitali timin për t’u krenuar përveç besnikërisë sime prej shërbëtori të përunjur, falë gjerësisë së mëshirës së madhërisë së tij që përfshin botën e krijesat në të dhe favorit të tij mbi mua, më është ngritur grada dhe jam vlerësuar për nënshtrimin e plotë e besnikërinë time

¹⁸⁵ Y.PRKŞD 1/53,1310 N 22 (9 Nisan 1893).

të varfër, duke m'u bërë një nder i pafund. Duke qenë e qartë se kundrejt shkëlqimit dhe derdhjes mbi mua, të pamerituarit e të mjerit, e mirësisë që është shkaku i begatisë dhe drejtësisë së kësaj bote, nuk mundem kurrësi të shpreh falënderimin e lavdërimit që më takon, s'më mbetet veçse të lutem që Zoti t'jua zgjasë begatinë dhe t'jua shtojë famën e krenarinë, si dhe t'ju shpreh nderin e krenarinë time që t'ju shërbej sërish me të gjithë qenien time me besnikëri e përlësi dhe marr guximin të trokas me mirënjohje në pragun e lartë sulltanor. Në këtë e në çdo çështje vullneti, urdhri e fermani i takojnë mirëbërësit tonë. 22 Ramazan 1310, shërbëtori juaj, anëtar i Këshillit të Shtetit, Feridi.¹⁸⁶

Konfliktet e Vlorajve me guvernatorin e Janinës

Gjatë muajve në vijim, ankesat për të vëllain, Syrja Beun, vazhduan t'ia prishnin qetësinë Ferit Beut. Në një telegram dërguar nga pallati më 6 shtator 1893 guvernatorit të Janinës Hifzi Pashës, me të cilin nuk kishte marrëdhënie të mira, njoftohej se qe bërë denoncim se “dy nga bijtë e Mustafa Pashës të cilët ndodhen në Vlorë” kishin botuar materiale të dëmshme dhe jepej udhëzim “për të kryer hetime duke bastisur konakun e tyre në Vlorë”. Hifzi Pasha fërkon duart dhe ngarkon një nëpunës nga vilajeti me detyrë të posaçme për hetimin e këtij denoncimi.

Nga telegrami i dërguar katër ditë më vonë nga guvernatori mësojmë se cili është ky nëpunës: “zëvendësprokurori i vilajetit Omer Beu, i dërguar në Vlorë në dukje me detyrë tjetër”. Sipas hetimeve të tij të fshehta, nuk është hasur ndonjë provë që bijtë e Mustafa Pashës “të kenë përkthyer e botuar përçartjet e autorit të quajtur Scolari”. Por ky libër ndodhet në bibliotekën e Syrja Beut. Madje aty është parë edhe një libër tjetër në gjuhë të huaj që përmban piktura që tregojnë Profetin. Veç kësaj, korrespondenca mes bijve të pashait e një të huaji të quajtur Rum-pold përmban shprehje e tematika “që tregojnë mendimet e tyre keqbërëse lidhur me perandorinë”. Edhe pse nuk e kanë përkthyer e botuar librin në fjalë, “është bërë e qartë se është e pritshme që ky libër e të tjerë libra e materiale të dëmshme të gjenden në bibliotekën e tyre. Duke marrë parasysh këto tregues si dhe vetëveçimin e tiraninë e tyre, si gjëra që janë bërë të ditura më parë, bashkë me faktin se njohin gjuhë të huaja, është afërmendsh që këta të kenë dokumente të dëmshme.”

Është për t'u vënë në dukje se megjithëse nëpunësi që kryen hetimin është zëvendësprokuror, pretendimet i mbështet tërësisht mbi bindje dhe përdor fjalët “e pritshme” dhe “afërmendsh”. Duket se zëvendësprokurori është një person i afërt me guvernatorin i cili ka probleme me bijtë e Mustafa Pashës, prandaj dhe masa që propozon në raportin e tij është tejet e skajshme: Me praninë e një apo

¹⁸⁶ Y.PRK.ŞD 1/53 1310 N 22 (9 prill 1893).

dy nëpunësve me gjuhë të huaj, së pari të rrethohet shtëpia e Syrja Beut (dome-thënë konaku i Vlorajve) për të kontrolluar bibliotekën; meqë mbështetësit e beut janë të shumtë, të dërgohet komandanti i divizionit të vilajetit me rreth dyzet-pesëdhjetë zaptije dhe për çdo rast të mbahet në gatishmëri një trupë ushtarësh! Sipas zëvendësprokuror Omer Beut, që problemet në Vlorë të marrin fund, Neshat Pasha duhet dërguar në Janinë, Syrja Beu në Stamboll dhe mbështetësit e tyre në Berat. Raporti përfundon me një kërcënim drithërues: “Nëse nuk merret kjo masë e rreptë, është e pritshme që të derdhet gjak.”¹⁸⁷ Për fat të mirë kryeministri Xhevat Pasha e ruan gjykimin kundrejt këtij raporti nga Janina që nuk mbështetet në të dhëna të sigurta dhe së pari i kërkon sqarim Syrja Beut. Ky i fundit, në përgjigjen që i dërgon kryeministrit me datë 29 shtator 1893, mbrohet dhëmb për dhëmb duke e akuzuar guvernatorin si smirëzi e intrigant. Pasi thotë se ka besim në drejtësinë e sulltanit dhe duke qenë se nuk ka bërë asgjë që do t’ia cenonte besnikërinë e robërinë ndaj tij, nuk ka pse të shqetësohet e të ketë frikë, e megjithatë “guxon të kërkojë mëshirën e sulltanit, hijes së Zotit mbi tokë,” Syrja Beu e përfundon me këto fjalë përgjigjen e tij:

Betohem në Zotin Bujar e të Madh se jam i pafajshëm e më kanë rënë në qafë. Le të pyetet për marrëdhëniet tona me guvernatorin. Le të këqyren raportet e tij për mua dhe do të kuptohet se si është përpjekur të më rrënojë duke më rënë haptazi në qafë. Për hir të Zotit, ndihmoni që të dalë në pah mëshira horizontpërfshirëse e mirëbërësit tonë të madh dhe kujdesuni që të ruhet e drejta ime.

Kryeministri Xhevat Pasha, në shkresën që i dërgon pallatit më 1 tetor, ku bashkëngjit edhe këtë përgjigje, vë në dukje se komisioni i formuar për hetimin e qëndrimeve të papajtuësme me besnikërinë atribuar bijve të Mustafa Pashës, i pati gjetur të pabaza akuzat ndaj tyre dhe shton se përgjigja e Syrja Beut është e kënaqshme.¹⁸⁸ Pesë ditë më vonë, me 6 tetor kryeministri i dërgon pallatit një tjetër informacion plotësues që vjen nga konsulli i Triestes dhe i shfajëson bejlerët. Sipas këtij informacioni, Rumpoldi i cili ishte përfaqësues i Llojdit austriak në Vlorë dhe tashmë e ka lënë punën e është kthyer në Trieste, për të cilin pretendohet se posedonte dokumente që vërtetonin idetë e dëmshme të Syrja Beut, është shkarkuar nga puna pasi bijtë e Mustafa Pashës janë ankuar për të!

Telegram konfidencial dërguar Ministrisë së Jashtme më 4 tetor 1893 nga Konsullata e Triestes:

Tre muaj më parë, anëtari i Këshillit të Shtetit Ferit Bejefendiu më dërgoi një letër ku njoftonte se tregtarët i janë ankuar kompanisë austriake të vaporëve Llojd për përfaqësuesin e kësaj kompanie në Vlorë, Mësjë Rumpoldin, për shkak

¹⁸⁷ Y.PRK.UM 30/67,1311 Ra 18.

¹⁸⁸ YA.HUS 281/34,1311 RA 20.

abuzimesh të ndryshme që ka bërë, duke m'u lutur që të bëj ndërhyrjet e nevojshme që i lartpërmenduri të shkarkohet menjëherë. Por edhe kompania i kishte marrë seriozisht ankesat për të dhe e shkarkoi atypëraty. Prandaj është afërmendsh që Rumpoldi të ketë dashur të hakmerret ndaj bijve të Mustafa Pashës. Nëse ky posedon ndoca letra komprometuese, me siguri që do t'i shtiem në dorë. Do ta thërras vetë zotërinë.¹⁸⁹

Pasi u njoftua nga kryeministri, sulltani vetë i kërkoi sqarim Ferit Beut, gjë që ky i fundit e bëri po atë ditë, më 1 tetor, me anë të një letre ku mbronte veten dhe të vëllezërit. Armën e biografisë të përdorur kundër tij, këtë herë Ferit Beu e përdori kundër Hifzi Pashës duke zhbiruar të kaluarën e tij:

Ndërkohë që shërbëtori juaj dhe vëllezërit e mi krenohemi për besnikërinë dhe përlësinë tonë në breza, disa shpifës të cilëve nuk kam arritur t'ua kënaq interesat po më përndjekin duke më vënë në shënjestër të synimeve të tyre, madje prej njëfarë kohe duke përzier në këtë çështje edhe vëllezërit e mi. Por jo vetëm që një ditë do të dalë në shesh se çfarë qëllimesh ushqejnë këta njerëz dhe se sa janë për t'u marrë në konsideratë shpifjet e tyre, por shpresoj se do t'i tërheqë vëmendjen lartmadhërisë së tij dhe do të shërbejë si provë për pafajësinë tonë fakti që guvernatori i Janinës Hifzi Pasha, i cili ka ndihmuar në ngjarjen e trishtë të shfronëzimit (në shfronëzimin e Sulltan Abdulazizit), kurdis shpifje duke folur për qëndrime e veprime që kanë zënë vend në imagjinatën e tij nga lidhja që ka me këta shpifës.

Dihet se ky Hifzi Pasha, kur ishte ndihmës i Sulejman Pashës në Akademinë Ushtarake që shquar ngaqë pati dërguar njësi trupash për të rrethuar pallatin perandorak dhe atëherë që ngritur deri në gradën e gjeneralit të divizionit, se i pati përmbysur kupën kësisoj Sulltan Abdulaziz Hanit dhe nga frika që dorëzuar tek rusët bashkë me divizionin e tij. Pastaj, kur që liruar nga robëria pati nxitur një kryengritje në Kosovë; e pati shkatërruar administratën e vilajetit dhe të drejtat perandorake në Janinë duke mbledhur rreth vetes disa nëpunës e komandantë që duhen hetuar më vete. Duke qenë se tani përpiqet t'i njollosë besnikët e shtetit për të kënaqur dëshirat e konsullit grek duke shpifur ndaj tyre, guxoj të përgjërohem që të mos merret në qafë me të tilla shpifje një derë qindra vjeçare. Më 19 shtator 1309, anëtar i Këshillit të Shtetit Mehmet Ferit bin Mustafa.¹⁹⁰

Orvatja e Ferit Beut me fjalët “derë pesëqind vjeçare” për të vënë mprehtas në dukje dallimin mes familjes së tij dhe të kaluarës së njollosur të Hifzi Pashës, nuk mjaftoi për ta bindur pallatin. Megjithë letrën e Ferit Beut, betimet e Syrja Beut dhe qëndrimin mbështetës të kryeministrit, në pallat mbizotëroi pikëpamja e vilajetit dhe puna e librave të dëmshëm u mor seriozisht. Në një shkresë përcje-

¹⁸⁹ YA.HUS 281/75,1311 RA 25.

¹⁹⁰ YEE 14/152,1311 RA 20.

llë pallatit me datë 8 tetor, ministri i Luftës Riza Pasha tregon për operacionin e librave të dëmshëm në bibliotekat e dy prej bijve të Mustafa Pashait dhe për përgatitjet “që nëntëmbëdhjetë mbështetës e kundërshtarë të çohen përkohësisht në Berat”. Krahas komandantit të divizionit dhe zaptijeve që kishte nën urdhër, në operacion përfshihet edhe një njësi prej pesëdhjetë ushtarësh nën komandën e adjutantit të taborit të nizamëve të Prevezës, Tefvik Efendiut.¹⁹¹ Po atë ditë Syrja Beu i shkruan një telegram adjutantit të sulltanit, Dervish Pashës. Ky telegram që arrin pas dy ditësh, ku Syrja Beu thotë se kërkon të ballafaqohet në gjyq me guvernatorin e Janinës Hifzi Pashën për shpifjet që ka bërë ndaj tij, i paraqitet sulltanit. Syrja Beu thotë se është “familjarisht nga shërbëtorët më besnikë të madhërisë së tij, mirëbërësit, kalifit,” dhe jo vetëm e akuzon guvernatorin e Janinës se u shërben qëllimeve të grekëve, por edhe se është një tradhtar që ka pasur gisht në shfronëzimin e sulltan Abdylazizit.

Në një tjetër telegram Syrja Beu betohet se është i pafajshëm dhe thotë se guvernatori “përpiqet ta njollosë” në sytë e padishahut “dhe, Zot na ruaj, ta bëjë objekt të ndëshkimit të tij botëshkatërrues.”¹⁹² Siç kuptohet nga një tjetër telegram që ia dërgon kryeministër Xhevat Pashës, Syrja Beu ka marrë vesh për bastisjen. Duke iu referuar, ashtu si Ferit Beu, fisnikërisë së tij pesëqind vjeçare, lutet që të mos preket i vëllai, në mënyrë që gjatë kohës së syrgjynit t’ia lërë amanet atij familjen e pasurinë: “Për hir të Zotit, që të mos rrënohet dera jonë që falë sulltanatit rron këtu prej pesëqind vjetësh, që pasuria e familja jonë të mos mbetet në dorë të armiqve, lejoni që im vëlla të mbetet i paprekur nga mynxyra që na solli tradhtia e guvernatorit.”¹⁹³

Ndërkohë vijjnë të dhëna të reja për Rumpoldin, “ish-zëvendëskonsulli austriak dhe ish-përfaqësues kompanie në Vlorë, i cili pasi është shkarkuar nga detyra ka shkuar në Trieste”. Sipas lajmit të marrë nga konsullata e Triestes, ky person ka mohuar që të ketë shkëmbyer korrespondencë me bijtë e Mustafa Pashës dhe të posedojë letra të dëmshme të shkruara prej tyre. Nëse do të rezultonte konform ligjeve austriake, nëpërmjet policisë së Triestes do të bëhej kontroll në shtëpinë e Rumpoldit. Por sipas njoftimit që kryeministri i bën pallatit më 11 tetor, një gjë e tillë nuk është parë e nevojshme dhe është marrë vesh se gjatë marrjes në pyetje nga policia “e ka mohuar prerazi të ketë shkëmbyer letra” me bijtë e Mustafa Pashës.¹⁹⁴

¹⁹¹ Y.MTV 84/110,1311 RA 27.

¹⁹² Y.MTV 84/124,1311 RA 28.

¹⁹³ YA.HUS 281/111,1311 RA 30.

¹⁹⁴ Po aty.

Megjithatë, me telegramin që kryeministri i dërgon Janinës me vendim të sulltanit, më 27 tetor 1893 nis operacioni. Sipas planit, Syrja Beu fillimisht do të sillet në Prevezë e pastaj aty do të hipet në vaporin Ajnallëkavak që pret në liman për t'u nisur drejt Izmirit. Por forcat që mbërritën në Vlorë përmes rrugës së Gjirokastrës, i priste një surprizë: Syrjai dhe Neshati ia kishin mbathur në Itali!

Në këtë pikë në histori hyn sërish emri i Ferit Beut. Sipas shkresës me datë 1 nëntor të guvernatorit të Janinës ku ky shpjegon situatën, arratisja e tyre ka ndodhur falë njoftimit nga ana e vëllezërve të tyre në Stamboll, Ferit Beut e Namik Beut të cilët me të marrë vesh vendimin e sulltanit u kanë çuar lajm të vëllezërve. Sipas Hifzi Pashës nuk ka dyshim se ka ndodhur pikërisht kështu ndaj “duhen marrë masat e duhura ndaj Ferit Beut e Namik Beut tradhtia e të cilëve ka dalë sheshit.” Informacionin se vëllezërit e Stambollit i kanë paralajmëruar ata të Vlorës, Hifzi Pasha e mbështet tek një njeri i tij i cili e ka lajmëruar me telegram nga Vlora për arratisjen e Neshatit e të Syrjait. Telegrami në fjalë i nënshkruar “nga oponenti i tyre, Ademi,” i cilëson vëllezërit si “gërmadha feudale” dhe fajëson jo vetëm vëllezërit në Stamboll, por edhe nëpunësit në Vlorë të cilët e lejuan arratisjen:

Me vërtetimin e njoftimeve zyrtare të bëra bazuar mbi hetimet e drejta të kryera nga nëpunësit e posaçëm për Neshat Pashën e Syrja Beun, bijtë e Mustafa Pashë Vlorës, të cilët prej kohësh e kanë bërë zakon të punojnë për rrënimin e shtyllave të shtetit, këta dy gërmadha feudale, sipas informacioneve të besueshme që kam marrë, kur kanë marrë lajm nga vëllezërit e tyre Ferit Beu e Namik Beu në Stamboll se dokumentet e rrezikshme që janë krejtësisht në kundërshtim me qëllimet dhe aspiratat perandorake të të nderuarit dhe të shenjtit tonë, lartmadhërisë së tij, do të nxirren në shesh, në dijeninë e shkruësve të karantinës së Vlorës, Veliut dhe Taipit dhe sidomos të komisarit të policisë, kanë hipur në një varkë që kanë siguruar nga Himara duke marrë me vete të gjitha librat e dokumentet e rrezikshme që kanë pasur në shtëpi, për të mos lënë asgjë komprometuese aty edhe në rast se shtëpia do të kontrollohej dhe në mbrëmjen e datës 18 të muajit ku ndodhemi ia kanë mbajtur në Otranto të Italisë.

Ndërkohë Ferit Beu i ndihmon të vëllezërit në konfliktin me guvernatorin përmes informacioneve interesante që i dërgon pallatit, duke e akuzuar Hifzi Pashën se ka themeluar një shoqatë për ta dëmtuar shtetin. Ferit Beu, pasi i ka paraqitur kryeministrit një rregullore që ka përgatitur në Këshillin e Shtetit sipas vendimit për moshapjen e klubeve pa leje zyrtare dhe inspektimin e klubeve ekzistuese, më 25 qershor i përcjell pallatit mendimet e tij lidhur me shoqata të tilla. Ferit Beu mendon se “vendmbledhjet e shoqatave si klubet janë mjete për përhapjen e veprimtarive keqbërëse në çdo anë. Po ashtu, “Revolucioni Francez dhe trazira aktuale në Serbi janë fryte të po këtyre shoqatave.” Prandaj pasi vë në

dukje nevojën për zbatimin e rregullores nëpërmjet inspektimit të vendmbledhjeve të shoqatave në Stamboll, Ferit Beu e sjell fjalën tek guvernatori i vendit të tij.¹⁹⁵

Ashtu si këto vatra që kanë hapur të huajt në Stamboll, edhe në Janinë është hapur një klub i tillë nën mbikëqyrjen e guvernator Hifzi Pashës dhe i kryesuar nga i biri, kapiten Mustafa Beu dhe duke u shpallur kjo në gazetën zyrtare të vilajetit janë regjistruar si anëtarë në të të gjithë nëpunësit civilë e ushtarakë. Në përputhje me besnikërinë bëhet e ditur se guvernatori ka vënë në shënjestër shumë njerëz në kuadër të një qëllimi të lig që ushqen me drejtimin e këtij klubi, prania e të cilit nën drejtimin e nëpunësve zyrtarë natyrshëm u jep shkas për pretendime të huajve. Në 13 qershor 1310, anëtari i Këshillit të Shtetit Mehmet Ferit bin Mustafa.

Edhe Syrja Beu, në telegramin e fundit që i dërgon sekretariatit të pallatit para se të ikë nga Vlora, bën fjalë për *klub*, madje si një fole intrigash greke! Sipas tij Hifzi Pasha nuk druhej t'i përdorte kundër familjes Vlora grekët me të cilët jepte e merrte. Syrja Beu lajmëron se për të shpëtuar kokën bashkë me të vëllanë do të vijë në Stamboll:

Hifzi Pasha, kryetari zyrtar i lidhjes keqbërëse greke që ka themeluar në Janinë dhe e ka quajtur *Klubi*, pasi arriti ta dërrmonte familjen tonë me anë të dëshmimeve që sajoi kundër saj nëpërmjet grekëve, vihet re se pas thirrjes sonë për ndihmë është xhindosur dhe ka filluar të ndjekë një rrugë akoma më të ashpër. Prandaj do të nisemi bashkë me tim vëlla për në Stamboll për t'u shfaqësuar e për t'u strehuar në sigurinë e lartmadhërisë së tij duke ia besuar Zotit bijtë tanë të pafajshëm e gratë tona të mjera dhe lartmadhërisë së tij shtëpinë tonë të mbetur pa njeri. Nxitojmë të lutemi për mëshirën e lartmadhërisë së tij për t'i shpëtuar ata nga përndjekja keqdashëse e nga intrigat e hidhura të grekëve.¹⁹⁶

As Hifzi Pasha e as Ademi nuk kishin dijeni për këtë telegram që Syrja Beu i kishte dërguar pallatit një ditë para telegramit të tyre. Kur vëllezërit, pasi arrijnë ta kapërcejnë Adratikun në dimër me një varkë pesë metërshe me vela, brenda dy ditësh nisen nga Italia për në Stamboll dhe atje i paraqiten sulltanit, të gjithë, me në krye Hifzi Pashën, mbeten gojëhapur.¹⁹⁷ Vëllezërit Neshat e Syrja të cilët në audiencë para sulltanit i ankohen atij për intrigat e guvernatorit duke kërkuar shkarkimin e tij, më vonë do të falen nga sulltani. Vëllezërit pastaj do të qëndrojnë si mysafirë për gjashtë muaj në shtëpinë e Ferit Beut e të drejtorit të Doganës së Portit të Sirkexhisë, Namik Beut, në Arnavutkoj.¹⁹⁸

¹⁹⁵ YEE 15/202,1311 Z 21.

¹⁹⁶ Y.PRK.UM 28/64,1311 R 21.

¹⁹⁷ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, 39-40.

¹⁹⁸ Eqrem Beu, i cili ishte tetë vjeç e gjysmë kur erdhi në Stamboll, e kujton gabim vitin e ardhjes së tij dhe të tërmetit në Stamboll kur shkruan se këto ndodhën në vitin 1895, 53.

Pas kthimit të dy vëllezërve në Vlorë, guvernatori i Janinës Hifzi Pasha kërkon të largohet nga vilajeti i Janinës. Pasi ka dëgjuar se vëllezërit kanë thënë fjalë kërcënuese në “mexhliet e mahfilet” e Ferit Beut, Hifzi Pasha mendon se ata nuk do të druhen nga asnjë veprim për t’i realizuar këto qëllime. Më në fund në vilajetin e Janinës dërgohet një komision inspektimi. Por çudia është se ky komision i kryesuar nga Hasan Edip Pasha, për të shkuar nga Selaniku në Janinë në fillim ia mban drejt e në Vlorë ku pritet nga karrocat e bijve të Mustafa Pashës dhe çohet në konakun e tyre ku qëndron një natë. Që aty rrugës për në Berat, edhe në nahijen e Fierit qëndrojnë një natë si mysafirë tek Nedim Beu, i afërt me Vlorajt dhe të nesërmen kur mbërrijnë në Berat sërish bujnë disa ditë në shtëpinë e një të krishteri të quajtur Mihal Harito, po njeri i Vlorajve. Pastaj shkojnë në Janinë ku i kërkojnë Hifzi Pashës përgjigje me shkrim. Guvernatori ia tregon “konfidencialisht” të gjitha këto kryeministrit dhe ministrit të Brendshëm dhe të dyve u kërkon që të mos i besohet raportit hetimor të Hasan Edip Pashës pa e shqyrtuar mirë.¹⁹⁹

Hifzi Pasha do të vazhdojë të bëjë lëvizjet e tij derisa të përfundojë raporti që po përgatitet për të. Një nga metodat e përdorura më shpesh për ta trembur padishahun është t’i flasësh për mundësinë e një ndërhyrjeje të huaj në një çështje çfarëdo. Këtë armë përdor edhe Hifzi Pasha në një letër që shkruan me datë 4 tetor 1895: Ferit Beu hap fjalë se me ndikimin e tij mbi komisionin e hetimit të kthyer në Stamboll, ka bërë që të shkarkohen disa nëpunës në Janinë. Fjalët e këqija të Ferit Beut për të thyer e përtallur veprimet e ndërmarrjet e vilajetit, “është e qartë se burojnë nga ndjenjat e tij personale ngjallur nga zbatimi me vendim perandorak i masave të marra ndaj të vëllezërve, Neshat Pashës e Syrja Beut, siç e kërkonte nevoja në vend.” Por nëse këto fjalë bien në gazetatat greke, efekti që do të kenë në një kohë të tillë do të jetë akoma më i dëmshëm. Prandaj duhen “marrë masat e nevojshme” ndaj Ferit Beut.²⁰⁰ Në këtë mënyrë Hifzi Pasha deshi të nxirrte nga loja Ferit Bej Vlorën si një nga anëtarët e Këshillit të Shtetit që kishte përgatitur raportin për të, por nuk ia arriti. Raporti për guvernatorin e Janinës mundi të përfundonte vetëm më 28 nëntor 1895. Pjesa e konkluzioneve përmban shprehje që e vënë në pozitë të vështirë Hifzi Pashën:

Megjithëse nuk ka të dhëna që guvernatori i Janinës Ahmed Hifzi Pasha të jetë përfshirë vetë në rryshfetmarrje, i gënjyer nga nxitjet dhe sugjerimet e disa nëpunësve të vilajetit, ka bërë që në çdo departament të administratës së vilajetit të ketë abuzime; ka kryer veprimet antiligjore si mbajtja në arrest me burg për muaj të tërë pa vendim e disa fshatarëve duke thënë se ashtu e gjykon të nevoj-

¹⁹⁹ ŞD 2099/1,1313 § 1.

²⁰⁰ ŞD 2100/2,1313 R 25.

shme politikisht; janë mbledhur e shpenzuar shuma të mëdha si kontribute për Spitalin e të Varfërve dhe klubin e themeluar. Prandaj është parë e nevojshme të ndërmerren veprimet gjegjëse lidhur me këto. Këto gjëra tregojnë se nga guvernatori nuk po tregohet përkushtim për mbarëvajtjen e punëve të vilajetit, prandaj shihet nevojë serioze për marrjen e masave të nevojshme në këtë drejtim.

Këtë raport tejet negativ për guvernatorin kryeministri ia përcjell pallatit bashkë me letrën e vetë guvernatorit.²⁰¹ Megjithatë Hifzi Pasha do të mbetej në detyrë deri në tetor të vitit 1897, duke u bërë i dyti ndër guvernatorët e Janinës me qëndrimin më të gjatë në detyrë. (Pasardhësi i tij Osman Fejzi Pasha qëndroi katër muaj më shumë.)

Do të bëhej guvernator i Dijarbekirit

Për shkak të sëmundjes së guvernatorit të Dijarbekirit, Siri Pashës, Ferit Beun deshën ta emëronin guvernator në këtë vilajet që e njihte mirë nga koha kur kishte qenë atje si inspektor gjyqësor. Kërkesën për dekretimin e këtij emërimi kryeministri Qamil Pasha ia paraqiti pallatit më 7 shtator 1895. Por sipas përgjigjes së padishahut dhjetë ditë më vonë, “duke qenë se për shkak të moralit dhe cilësive të tij nuk është i përshtatshëm për atë emërim, të zgjidhet një tjetër, fetar, patriot, i aftë e me cilësi të përsosura.”²⁰²

E pra, kjo arsye refuzimi është për t’u habitur, sepse pa kaluar dy vjet e gjysmë Ferit Beu do ta ketë përmirësuar aq shumë moralin e cilësitë e tij, sa nuk do të shihet ndonjë pengesë për t’u emëruar guvernator i Konjës. Këtë refuzim Ferit Beu do ta dinte prej kryeministrit të kohës dhe vite më vonë kur rolet të ndërroreshin dhe Ferit Beu të bëhej kryeministër ndërsa Qamil Pasha të ishte guvernator, ndoshta do të vepronte me ndjenja hakmarrëse. Të paktën kështu do të mendonte Qamil Pasha lidhur me shkarkimin nga detyra si guvernator i Izmirit.²⁰³

Mos vallë ngaqë Dijarbekiri qe bërë një destinacion i rëndësishëm i diploma-tëve e ushtarakëve të fuqive të mëdha për shkak të çështjes gjithnjë e më të ndërlikuar armene nuk u emërua atje Ferit Beu për të cilin kishte pasur mjaft ankesa më parë për sa u përket marrëdhënieve të tij me të huajt? Apo vallë padishahu do

²⁰¹ ŞD 2099/1, 1313 Ş 1.

²⁰² Y.PRK.BŞK 43/18,1313 Ra 26.

²⁰³ YEE.KP 32/3104,1325 M 9 (22 Şubat 1907). Pas shkarkimit si guvernator Qamil Pasha do t’i shkruante kështu sulltanit: “Trajtimi që më ka rezervuar së fundmi kryeministri është i pabesë dhe kërkon shpjegim... dikur i qe propozuar lartmadhërisë së tij emërimi i tij si guvernator i Bitlisit (duhet të jetë i Dijarbekirit) dhe duke qenë se dihehin nga lartmadhëria e tij qëndrimet e tij, nuk qe miratuar...”

të ndërronte mendim dy vjet e gjysmë më vonë ndikuar nga ato që Ferit Beu do të shkruante gjatë kësaj periudhe?

Çështja e Kretës

Në një a dy shkresa të Ferit Beut si anëtar i Këshillit të Shtetit shkruar në ditët e vështira pas kryengritjes së simpatizantëve të Greqisë në Kretë, mund të gjejmë shenjat e këtij ndryshim mendimi. Pasi Greqia, duke përfutur nga kryengritja e pushtoi Kretën dhe komiteti kryengritës vendor shpalli bashkimin me Greqinë, fuqitë evropiane me një ndërhyrje të përbashkët, në shkurt të vitit 1897 zbarkuan trupa në ishull për të mbrojtur të drejtat sovraane të Perandorisë Osmane. Shtetet evropiane të cilat donin ta parandalonin konfliktin turko-grek, në ultimatumin që i bënë qeverisë greke më 2 mars deklaruan se nuk do të lejonin bashkimin e Kretës me Greqinë dhe se në ishull do të shpallej qeverisja autonome, duke i bërë thirrje Greqisë të tërhiqte trupat e saj. Dy ditë pas këtij ultimatumi Ferit Beu i shkroi një raport sulltanit²⁰⁴ ku sillte edhe perspektivën e Janinës e atë shqiptare duke vënë në dukje me një gjuhë të ashpër se agresionet e Greqisë së përkëdhelur ndaj të drejtave të Perandorisë Osmane nuk qenë parandaluar dot nga drejtuesit osmanë. Sipas Ferit Beut politika e guximshme e Greqisë në Kretë kishte ndikuar tek të krishterët në vilajetin e Janinës duke i bërë që të mblidhnin ndihma e vullnetarë dhe t'u ankoheshin konsujve rusë për myslimanët. Të gjitha këto dhe ushtrimi i propagandës revolucionare nga konsujt grekë mbi të krishterët ishin pasojë e paaftësisë së guvernatorit të Janinës i cili ishte në të shtatëdhjetat. Ngaqë shqiptarët i kishte kapur frika dhe qeverisja e vilajetit ishte pa zot, ekzistonte rreziku i konfliktit mes myslimanëve e të krishterëve. Guvernator Xhorxhi (Georges Borévitch) Pasha i cili qe arratisur nga Kreta gjatë kryengritjes, qe vendosur në Korfuz nga ku kishte dërguar njerëz në Shkodër ku kishte shumë shqiptarë të krishterë.

Ferit Beu i cili i mbështet këto informacione në çfarë i qe shkruar atij, në pjesën vijuese të raportit jep mendimet e tij lidhur me situatën diplomatike, mbështetur në “çfarë ka dëgjuar dhe zhbiruar”. Ai vë në dukje se megjithëse trysnia e shteteve evropiane e ka vënë qeverinë greke në pozitë të vështirë, premtimin për autonomi që përmban ultimatumit i 2 marsit kjo qeveri do t'ia paraqesë popullit si sukses dhe do t'i nxisë edhe grekët në vilajetet e tjera për kryengritje. Ferit Beu i akuzon shtetarët osmanë se janë treguar neglizhentë përballë këtyre zhvillimeve. Sipas tij, drejtuesit e shtetit jo vetëm nuk i kanë parandaluar agresionet e grekëve, por janë treguar të dobët edhe për sa i përket

²⁰⁴ Y.PRK.ŞD 2/31,1314 N 30.

informimit e qetësimit të opinion publik anglez. Prandaj Anglia do të vazhdojë të ushtrojë tryzni ndaj Perandorisë Osmane me propozime të tjera në lidhje me reformat. Problemi me Greqinë ndoshta mund të zgjidhet në mënyrë paqësore, por veprimet e grekëve do të ndikojnë mbi qeverisjen e vilajeteve të tjera, do t'u japin zemër shtresave të ndryshme të krishtera dhe do të cenojnë autoritetin e shtetit në Rumeli. Prandaj çështja urgjente është nevoja që shqiptarët myslimanë, të cilët e kanë vërtetuar besnikërinë e tyre në mbrojtjen e shtetit, kanë për mbrojtjen e sulltanit kundrejt sulmeve që do të ndërmerren ndaj tyre. Për këtë së pari duhet ndërruar guvernatori i paaftë.

Raporti i Ferit Beut për Kretën

Y.PRK.ŞD 2/31, 1314 N 30 (4 mars 1897)

Pas agresioneve që ka guxuar të ndërmarrë shteti grek në ishullin e Kretës, edhe popullata e krishterë e vilajetit të Janinës kanë nisur të shfaqin qëndrime keqbe-rëse të cilat po e tregojnë ndikimin e tyre përkundër fuqisë osmane dhe kujdesit që tregohet për ruajtjen dhe mbrojtjen e vilajetit. Veçanërisht banorët e nahijes së Himarës kanë mbledhur haptazi kontribute dhe kanë organizuar disa vullnetarë nga mesi i tyre duke i dërguar në Greqi. Disa të krishterë kanë takuar konsullin rus Mësjë Sakrabinin dhe i janë ankuar për fanatizmin islam që është ndezur në Janinë. Nga ana tjetër konsulli grek ka filluar ta nxisë me çdo lloj mashtrimi po-pullatën e krishterë për të ngritur krye. Krahas këtyre situatave që vijnë si pasojë e keqqeverisjes së guvernatorit gjeneral Ahmed Hifzi Pashës i cili i ka kaluar të shtatëdhjetat, duke qenë se edhe ankthi e shqetësimi i shqiptarëve natyrshëm është shtuar dhe qeverisja e vilajetit ka mbetur në duart e këtij e të atij, Zoti mos e thënë, është për t'iu trembur një konflikti të mundshëm mes myslimanëve e të krishterëve në Janinë. Ndërkohë trupat perandorake rezervë kanë mangësi të mëdha në uniforma e municione dhe po ashtu rrugët në vilajet janë fort të pakta. Gjithashtu, nga Janina është njoftuar se Xhorxhi Pasha, për shkak të tradhtisë së tij si guvernator i Kretës është arratisur nga Janina dhe është vendosur në ishul-lin e Korfuzit, prej ku i ka dërguar njerëzit e shërbëtorët e tij në Shkodër, çka mendohet të bartë një qëllim keqdashës.

Nga ana tjetër, me ç'kam dëgjuar dhe zhbiruar vetë, trysnia e Evropës i ka bërë grekët t'i humbin shpresat në Kretë, por ata ende shpresojnë në ndezjen e një re-volte në Janinë. Duke ia paraqitur popullit si sukses autonominë e Kretës, grekët po guxojnë ta nxisin në kryengritje popullsinë e krishterë në disa vilajete të tjera. Kanë sjellë dy anije gjuajtëse në portin e Prevezës dhe në hyrje të gjirit të Artës duke kërcënuar brigjet brenda rrezes së qitjes; kanë treguar se janë në gjendje ta bombardojnë qytetin e Prevezës, si dhe e kanë rritur deri në njëzetmijë numrin e trupave ushtarake në Artë. Nga ana tjetër, veprimtarinë në Toskëri që konsiston

vetëm në mbrojtjen e vendit, në Evropë e kanë paraqitur si agresion duke botuar shumë artikuj në këtë drejtim. Megjithatë është e qartë se grekët nuk e kanë filluar tani veprimtarinë keqbërëse, por që para shumë vjetësh kur me anë të shkollave të hapura në çdo anë të Perandorisë nga Shoqata “Syllogos” hodhën farat e së keqes dhe duke iu hedhur hi syve nëpunësve të shtetit bënë që këta të fundit ta përqendronin vëmendjen e dyshimin më shumë mbi myslimanët. Por pas agresionit të njohur, ambasadori dhe konsujt grekë u bënë të përhershëm në Perandori dhe duke gjetur hapësirë për veprimtarinë e tyre nisën të mbledhin kontribute e vullnetarë nga vende të ndryshme, kurse nëpunësit e shtetit, në vend që t’ua prisnin rrugën me masa të posaçme, mbyllën sytë përballë situatës në fjalë. Kjo bëri që grekët ta kapërcenin çdo kufi, siç ndodhi kur Mësje Delijanni e lëshoi gjuhën kundër Perandorisë në parlament, kur luftanijet greke iu afruan Lesbosit duke kërcënuar ishujt e Mesdheut dhe kur trupat greke masakruan myslimanët në sanxhakun e Lashidit dhe në kazanë e Selines. Por që kur ka filluar kjo situatë, disa organe të shtetit kanë treguar neglizhencë në mbrojtjen e të drejtave të Perandorisë. Sepse ata që e kanë gjykuar si të rrezikshëm grumbullimin e trupave në kufi dhe ndërprerjen e marrëdhënieve me Greqinë pas sulmeve të ndërmarra kundër një vilajeti të rëndësishëm të Perandorisë dhe masakrimit të qindra myslimanëve, jo vetëm nuk kanë marrë parasysh se grekëve do t’u shtohet guximi, por nga ana tjetër edhe dobësinë e Greqisë përballë trytnisë së Evropës, por as nuk e kanë menduar dot se ç’do të ndodhte më pas. Në këtë mënyrë, problemën e Kretës që në thelb është një çështje financiare, e kthyen në problem politik dhe duke ia lënë qeverisjen e ishullit Xhorxhi Pashës i cili nuk është provuar në asnjë shërbim madhor shtetëror, e fjetën mendjen kundrejt intrigave të grekëve duke ua lënë sheshin të lirë këtyre të fundit. Madje, në një kohë kur pas kthimit të mbretit të Greqisë nga Evropa nga të gjithë flitej se në Kretë e Maqedoni do të nxitet kryengritje dhe Greqia kishte filluar përgatitjet për një sulm nga toka dhe deti, në Kretë dhe në zonën përreth u morën shumë pak masa ushtarake duke iu lënë hapësirë çdo situatë e agresioni si dhe duke vazhduar me gënjeshtat lidhur me qëllimet dhe mendimet e popullatës myslimane e cila do të mund t’i shërbente shtetit në rast nevojë.

Siç jeni në dijeni lartmadhëria juaj, qeveria greke e mori me mend se Anglia bashkë me disa fuqi të tjera mund ta përdorte si mjet presioni çështjen e Kretës për të imponuar propozimet ndaj Perandorisë lidhur me reformat, ndaj duke menduar se çdo veprim i tyre do të tolerohej, për të lehtësuar qëllimet e fuqive nga njëra anë dhe për t’i shërbyer qëllimit të tyre për aneksimin e Kretës nga ana tjetër, ushqyen zjarrin e kryengritjes në ishull. Ndërkohë që Perandoria duhej të merrte masa të forta mbrojtëse dhe nga ana tjetër të ndiqte një linjë veprimi për të qetësuar opinionin publik anglez, ata që ndodheshin në krye të punës vepruan aq mangët në të dyja drejtimet, sa shteti në këtë çështje, krahas problemit me

Greqinë pritet të përballtet edhe me disa propozime të rënda lidhur me reformat që janë rezultat veçse i këmbënguljes së Anglisë.

Tani megjithëse pritet që të arrihet paqja me Greqinë, duke marrë parasysh se shtetet evropiane nga njëra anë garantojnë tërësinë territoriale të Perandorisë dhe nga ana tjetër përpiqen të dobësojnë të drejtat sovraane të shtetit, se nuk e marrin aspak parasysh ndikimin që do të ketë agresioni grek në shtetet e tjera përreth dhe disa ndryshime të domosdoshme për t'u bërë në qeverisjen e Kretës në thelb do t'ua shtojnë guximin elementeve të ndryshme të krishtera si dhe do të cenojnë autoritetin e shtetit në Rumeli, pika ku ka arritur kjo çështje kërkon vëmendjen sulltanore. Veçanërisht pas patriotizmit dhe besnikërisë që kanë treguar myslimanët e Shqipërisë në mbrojtjen e të drejtave të shtetit, është thelbësore që vetë lartmadhëria e tij të marrë në dorë mbrojtjen e tyre nga sulmet e ardhshme. Po ashtu, lënia e qeverisjes së vilajetit në fjalë në dorën e një guvernatori të cilit i mungon çdo kompetencë, është nga çështjet që kërkojnë vëmendjen dhe konsideratën e mirëbërësit tonë, ndaj marr guximin t'ia parashtroj. Më 20 shkurt 1312 [4 mars 1897], anëtari i Këshillit të Shtetit Mehmet Feriti.

Pasi forcat greke e vazhduan operacionin pushtues pa ia vënë veshin ultimatumit të përbashkët, shtetet evropiane më 21 mars e rrethuan ishullin me qëllimin për të mos lejuar afrimin e anijeve greke. Por tensioni nuk ra dhe kur çetat greke dhunuan kufirin në Rumeli, më 12 prill Perandoria Osmane i shpalli luftë Greqisë. Nga ana tjetër, ky raport i Ferit Beut që goditja e fundit që Vlorajt i dhanë guvernatorit të Janinës Hifzi Pashës, me të cilin kishin vite që përlesheshin dhe guvernatori vërtet u shkarkua sipas sugjerimeve të raportit.

Emërimi guvernator

Një vit më vonë dhe sërish në fund të muajit të Ramazanit Ferit Beu harton edhe një shkresë tjetër ku cek çështje të diplomacisë. Me gjasë kjo është shkresa e fundit e tij para se të emërohet guvernator i Konjës dhe përmban shprehje mjaft pesimiste. Ferit Beu është i shqetësuar se me nxitjen e Rusisë popujt sllavë do të fillojnë një kryengritje të madhe për t'i dhënë autonominë Maqedonisë teksa po zhvillohen bisedime për t'i dhënë fund mosmarrëveshjes midis kishave me qëllimin për të vepruar në union. Por arsyeja e vërtetë pse Ferit Beu e shpreh këtë shqetësim sërish është mirëqenia e shqiptarëve. Në vilajetet ku populli i tij për bënte shumicën duheshin marrë masa rrënjësore sepse sipas tij këto vende nuk

qeveriseshin mirë. Pasi vë në dukje rreziqet, Ferit Beu kërkon që të fuqizohen kundër armiqve që i rrethojnë, shqiptarët të cilët janë shtylla e perandorisë:

Principata e Bullgarisë dhe popujt sllavë në përgjithësi, të ushqyer në shpresat e tyre nga linja e veprimit që ka përvetësuar Rusia në çështjet e Lindjes, po punojnë në mënyrë të jashtëzakonshme për të shkaktuar një trazirë në Maqedoni në pranverë dhe për të arritur së paku autonominë e Maqedonisë. Madje në kuadër të këtyre përpjekjeve, ka të dhëna të besueshme se Kisha Bullgare synon të arrijë një konsensus me Patrikanën për kapërcimin e ndasive mes tyre dhe vetë ambasadori rus Mësjë Zinovievi po bën përpjekje me metropolitin e Tarabjës nga njëra anë dhe Konstandin Karateodor Efendiun nga ana tjetër për t'ia arritur këtij qëllimi. Këto nisma që e kanë emocionuar edhe qeverinë serbe kërkojnë vëmendje dhe bëjnë të nevojshme marrjen e disa masave thelbësore për qeverisjen e vilajeteve të Kosovës e Manastirit si dhe kundër synimeve bullgare, prandaj në këtë kuadër përforcoj edhe njëherë raportimet e mia lidhur me nevojën për rritjen e fuqisë aktuale dhe përmirësimin e organizimit mes shqiptarëve si mjeti kryesor për mbrojtjen e të drejtave të shenjta të Perandorisë. Më 9 shkurt 1313, anëtari i Këshillit të Shtetit Mehmet Feriti.²⁰⁵

Shkresa e Ferit Beut do të bëhej shkas për një gëzim të veçantë pas bajramit. Më 11 mars 1898, kryesekretari i sulltanit Tahsin Pasha e njoftoi kryeministrinë se “propozimi për emërimin e anëtarit të Zyrës Legjislative të Këshillit të Shtetit, Ferit Bejefendiut, si guvernator i Konjës, ka merituar dekretin e lartë sulltanor e kalifnor të shpallur solemnisht.”²⁰⁶

Siç duket sulltani nuk u besonte më raportimeve mbi marrëdhëniet e Ferit Beut me shtetet e huaja. Në këtë duhet të kenë luajtur rol kritik e ashpra të Ferit Beut në raportet që ka hartuar, kundrejt shteteve të cilat është akuzuar se i simpatizon. Por pse në Konja? Sulltan Abdylhamiti mund të ketë ndjerë njëfarë shqetësimi nga interesi i ethshëm i Ferit Beut për diplomacinë ballkanike, me idenë e mbrojtjes së shqiptarëve. Krahastuar me Rumelinë Konja është vërtet një krahinë e mbrojtur dhe e pafajshme që mund ta qetësonte e ta piqte një burrë të tillë; një vilajet në mes të Anadollit, pa trazira e për rrjedhojë edhe më i mbyllur ndaj ndikimit të huaj. Për sulltanin Ferit Beu është aq besnik sa për t'u bërë guvernator, por ende aq i pasigurt sa për t'u parë i nevojshëm largimi i tij në Anadoll. Siç duket deshi ta provonte në një laborator të izoluar prej problemeve të Rumelisë.

Edhe emërimin guvernator të Ferit Beut Memduh Pasha e shkruan për llogari të vet. Sipas Memduh Pashës i cili vë në dukje se pasi Ferit Beu u bë anëtar i

²⁰⁵ Y.PRK.ŞD 2/44,1315 N 29 [21 Şubat 1898].

²⁰⁶ İ.HUS 62/1315.L-103

Këshillit të Shtetit, mes tyre u zhvillua “një miqësi e singertë,” nëse ai nuk do të ishte ministër i Brendshëm, Ferit Beu nuk do të bëhej dot guvernator:

Duke qenë se çdo nëpunës në detyrë shtetërore dëshiron ngjitjen në karrierë, Ferit Bejefendiu ushqente aspiratën për t’u emëruar guvernator. Megjithëse Said Pasha dhe Qamil Pasha kur kanë qenë kryeministra e kanë propozuar për guvernator, përgjigja ndaj Portës së Lartë lidhur me këtë ka qenë negative. Kur mbeti vakant guvernatoriati i Konjës në kohën kur isha ministër i Brendshëm, propozova zotërinë në fjalë për këtë post. Disa persona m’i ngulën sytë ngaqë e dinin se propozimet e mëparshme nuk qenë pranuar, por unë nuk e tërhoqa fjalën time, kështu që u mor vendimi dhe iu paraqit pallatit. Ç’është e vërteta ish-sulltani [Abdulhamidi] nuk donte t’ia dëgjonte as emrin Ferit Pashës, por qe shkruar ndryshe dhe kësisoj u dha dekreti sulltanor për propozimin në fjalë.²⁰⁷

Sido që të jetë, shekulli i ri do ta gjente Ferit Bej Vlorën në Konja.

²⁰⁷ Memduh, *Esvat-ı Sudur*, 48.

GUVERNATOR NË KONJA

Kur një njeri bartet diku, merr me vete tërë jetën e tij. Ferit Beu shkoi në Konja me përvojat e tij nga Kreta, Bosnje Hercegovina, Bullgaria, Dijarbekiri e Stambolli. Në kapërcyell të shekullit Konja ishte qendra e një vilajeti të madh që përfshinte sanxhakët e Tekes (Antalja), Hamidabadit (Isparta), Burdurit dhe Nides, kurse Aksaraji dhe Nevshehiri që sot janë rrethe, në atë kohë nuk ishin as sanxhakë, por kaza të Konjës. Zyrtarisht Ferit Pashë Vlora u gjend në krye të këtij vilajeti të madh me pesë sanxhakë për më shumë se pesë vjet, nga marsi i 1898-ës deri në nëntor të 1902-shit.

Tri ditë pas mbërritjes së Ferit Beut në Konja u mbajt ceremonia e leximit të fermanit para selisë administrative. Në atë kohë Konja nuk kishte as polici dhe as degë ushtarake. I bihej lodrës e curles dhe populli mblidhej. Kështu u mbush sheshi para selisë administrative një ditë të këndshme maji. Me praninë e hoxhallarëve, të myftiut, kadiut, komandantit të taborit redif Gjeneral Servet Pashës, kolonelit të shtabit të luftës Mustafa Qemal Beut, oficerëve ushtarakë dhe xhandarëve të cilët ishin shumë pak, të shejhut mevlevi Vahid Çelebiut e dedelerëve të tjerë, si dhe të nëpunësve të administratës, u lexua fermani. U thirr tri herë “Rroftë padishahu!” Myftiu Hoxhë Gjevrakiu bëri dua. Ferit Pasha u ul në karri-gen e postit. U bënë vizita e urime.

Kështu i rrëfen ditët e para të guvernatorit të ri në kujtimet e tij ende të pabotuara gazetari dhe shkrimtari Ibrahim Axhzi (1882-1965).²⁰⁸ Mes emërimit zyrtar të guvernatorëve dhe mbërritjes së tyre në vilajet zakonisht ka një diferencë prej një a dy muajsh. Edhe Ferit Beu në maj ka mundur të vijë në Konja.

Puna e parë me të cilën Ferit Beut iu desh të merrej në Konja ishte llogaritja e borxheve që kishte për të dhënë e për të marrë paraardhësi i tij i ndjerë, Ali Qemali Pasha. Shkresa numër 3 e guvernatorit të ri me adresë “Vilajeti i Konjës” është e datës 19 maj dhe ka të bëjë me trashëgiminë e guvernatorit të ndjerë të Konjës. Kur bijtë e Ali Qemali Pashës kërkuar ndihmë duke bërë të ditur se i ndjeri nuk kishte lënë para të mjaftueshme për shpenzimet e varrimit dhe se u kishte shumë borxhe esnafëve, kryeministri propozon që një pjesë e borxheve të shlyhen nga rroga që i ndjeri nuk e kishte marrë akoma. Kur nga llogaritjet e para del një deficit prej 33.500 grosh, sulltani miraton pagimin e kësaj shume nga arka e vilajetit. Por më vonë, pasi u shit ç’mund të shitej prej çfarë kish lënë pas i ndjeri, nuk qe nevoja për këtë pasi borxhet u paguan me paratë që u mblodhën nga kjo shitje.²⁰⁹

²⁰⁸ İbrahim Aczi, *Devirler Arası Konya* (Elyazması), Konya Yeğenağa Kütüphanesi, YAĞA D. No. 10475, 29-30.

²⁰⁹ ŞD 1733/12,1316 M 18.

Fotografia 7: Selia qeveritare e Konjës

Burimi: *Fotografiağraflarla Geçmişte Konya*, f. 27.

Në kohën kur guvernatori i ri sapo kishte ardhur, Konjën e shëtiti një diplomat gjerman, Rudolf von Lindau. Në librin *Zwei Reisen* (Dy Udhëtime) ku tregon përshtypjet e tij nga shëtitjet e tij të majit, Von Lindau shkruan se qyteti ka gjithsej 50.000 banorë, ndër të cilët pesëmijë armenë, grekë e hebrenj. “Mendoj se në Konja nuk ka ende një administratë urbane sipas konceptit tonë. Rrugëve s’u është vënë dorë...” - thotë Von Lindau duke vënë në dukje se edhe në një shi të vogël rrugët me dhé bëheshin të pakalueshme. Shtëpitë ishin të rrënuara, kurse selia administrative ishte një ndërtesë e shëmtuar prej guri dhe me pamje garnizoni, e sajuar pa kujdes nga gërmadhat e pallatit të vjetër selxhuk prej madhëstisë së të cilit nuk kish mbetur asnjë gjurmë. “Konja ka plot të drejtë të mburret me ndriçimin e rrugëve për të cilin kanë nisur punimet e para,” shkruan diplomati gjerman. Në të dyja anët e rrugëve kishte kanale pesë deri në dhjetë metra të gjera e dhjetë apo njëzet këmbë të thella. Këto ishin themelet e mureve të qytetit gurët e të cilave qenë shkukur para disa vitesh për t’u përdorur për ndërtimin e konakut të guvernatorit e të disa ndërtesave të tjera.²¹⁰ Këtë pamje të trishtë të vilajetit më të madh të Anadollit do ta ndryshonte guvernatori i ri.

Stafi i vilajetit

Në Konja guvernatori i ri gjeti një shtresë parie e hoxhallarësh që do të bashkëpunonin në harmoni me të. Ishte i kënaqur me anëtarët e këshillit drejtues ku diskutoheshin e vendoseshin çështjet e rëndësishme të vilajetit.

²¹⁰ 19. *Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, der. ve çev. İlhan Pınar (İzmir 1998), 143-156.

Harta 5: Hartë e Bosnje Herzegovinës
Burimi: *Osmanlı Atlası*, XX. Yüzyıl Başları, përg. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Stamboll: OSAV, 2003.

Madje pak kohë pasi mori detyrën i kërkon pallatit nderimin e disa prej tyre me medalje. Pasi nuk merr përgjigje për këtë kërkesë, më 8 gusht dërgon një kërkesë tjetër që myftiut të Konjës Abdylkadir, mësues Haxhi Ahmedit, anëtarit të këshillit administrativ të vilajetit Abidit, Esadit nga paria, anëtarit të Gjykatës së Shkallës së Dytë Haxhi Ahmedit dhe doktor Savës t'u jepen grada të ndryshme. Kjo kërkesë pranohet dhe më 26 gusht del dekreti përkatës.²¹¹ Myftiu i cili është i pari ndër të përmendurit në listën e Konjës është Haxhi Abdylkadir nga Gjevreliu i cili do të bënte dhjetë vjet në atë detyrë, nga viti 1894 deri në vitin 1903 kur ndërroi jetë.²¹² Pikërisht ky do t'i kundërvijë planit të guvernatorit për të hapur shtëpi publike në Konja me qëllimin për të luftuar prostitucionin e përhapur në vend, duke e bërë Vlorajn të hiqte dorë nga ky plan pasi i vetëm refuzoi ta firmoste vendimin e këshillit administrativ.²¹³

Të njëjtën vëmendje guvernatori u kushton edhe parisë në sanxhakë e kaza. Për shembull i përcjell pallatit kërkesën “për medalje dhe gradim për ata që kanë kontribuar për ndërtimin e Xhamisë së Hamidijes në Isparta.”²¹⁴ Më vonë, kur do të bëhet kryeministër, do të mbajë qëndrim kundrejt trajtimeve të padrejta ndaj parisë së vilajetit dhe do të vazhdojë t'i përkrahë të njohurit e tij. Për shembull, kur Omer Efendiu nga paria e Antaljas do të vinte në Stamboll në vitin 1906 dhe do të mbahej arbitrarisht në garnizonin e Selimijes nga muhafizi i Yskydarit me akuzën se ka kryer “disa akte keqbërëse”, Ferit Pasha do ta njoftonte sulltanin se e njihte Omer Beun nga koha kur kishte qenë guvernator në Konja dhe se ishte njeri absolutisht korrekt e që arrestuar pa të drejtë.²¹⁵

Një tekst falënderimi nga bashkia e shpreh mjaft mirë atë që guvernatori arriti të bënte në katër vjet me bashkëpunimin e parisë dhe të hoxhallarëve. Nëpunësit e bashkisë përgatisin një letër falënderimi për guvernatorin, për ndërtimin e një tregu drithërash prej tulle dhe të një parku publik si dhe ngaqë pas ardhjes së guvernatorit, të ardhurat e bashkisë që më parë ishin 150 mijë grosh tashmë kanë arritur në 600 mijë grosh. Ky falënderim që drejtohet me fjalët “Hirësisë së tij, guvernatorit”, ku thuhet se ato që ka bërë guvernatori në katër vjet janë sa ç'është bërë në tridhjetë e pesë vjet, pas fjalisë “guxuam t'ju shprehim falënderimin tonë në emër të popullit dhe si staf,” përfundon kështu:

S'mund të numërohen veprat dhe ndërtimet publike që kënaqin sytë në çdo cep, realizuar që kur [padishahu] e lumturoi vilajetin tonë me një guvernator si hirë-

²¹¹ Y.MTV 180/122,1316 Ra 20.

²¹² Caner Arabacı, *Konya Medreseleri 1900-1924* (Konya: Konya Ticaret Odası, 1998), 276-77.

²¹³ Po aty, 278, citon nga Baha Veled, *Günümüze Konya Alimleri ve Velileri I*, M. Ali Uz (Konya 1993), 133-134.

²¹⁴ Y.MTV 234/121,1320 C 16.

²¹⁵ YA.HUS 500/74,1324 M 13.

sia juaj. Tregues i kësaj janë rrugët prej të cilave janë ndërtuar edhe njëherë aq sa ç'janë ndërtuar për tridhjetë e pesë vjet, shkollat dhe spitalet e shumta, ndërtesat ushtarake e qeveritare, skelat dhe veprat e tjera.²¹⁶

Lista e mëposhtme tregon nëpunësit në vilajetin e Konjës në vitin 1899. Është e rëndësishme si një guidë për të ditur “kush është kush” në Konja në atë kohë, por edhe për të parë se me ç'staf drejtohej një vilajet.

Stafi i vilajetit të Konjës në vitin 1899 (Vjetari i vilajetit të Konjës, numri i njëzet e tetë, shtypshkronja e vilajetit, 1317)

Dinjitarët

Kadiu dhe kryetari i Gjykatës së Shkallës së Dytë Abdurrahman Beu
Financieri Nexhib Beu
Sekretari Xhemal Beu

Këshilli Administrativ i Vilajetit

Kryetari: Guvernatori
Anëtarët e përhershëm: Kadiu, financieri, Sekretari, myftiu Abdulkadir Efendiu
Anëtarët e zgjedhur: Ali Ramiz Beu, Esad Efendiu, Bogos Efendiu, Jovan Efendiu

Inspektorët

Inspektori financiar i vilajetit Baha Beu, inspektori gjyqësor Ali Beu

Nëpunësit e vilajetit

Llogaritari i vakëfeve Hasan Shevki Efendiu
Kryetari i Gjykatës Penale të Shkallës së Dytë Sahil Efendiu
Komandanti i xhandarmërisë Hysejin Daim Beu
Prokurori i përgjithshëm i Gjykatës së Shkallës së Dytë Talat Efendiu
Kryetari i Gjykatës së Shkallës së Parë Shakir Efendiu
Kryetari i Gjykatës Penale të Shkallës së Parë Osman Zeki Efendiu
Zëvendësprokurori i përgjithshëm Ahmed Hamdi Efendiu
Drejtori i përgjithshëm i Postë-Telegrafit Neshet Efendiu
Korrigjuesi i sekretarisë Mehmet Ali Efendiu
Inspektori shëndetësor Jahja Efendiu
Korrigjuesi i zyrës së llogarisë Haxhi Nafiz Efendiu
Mbikëqyrësi i Administratës së Borxheve Enver Beu
Nënkryetari i Komisionit për Veprat Publike Hysejin Beu
Drejtori i Tatimeve Badi Efendiu
Kryesekretari i Këshillit Administrativ Mehmed Emin Efendiu
Komisionari për hekurudhën Karahisar-Konja Hysejin Fehmi Efendiu

²¹⁶ Y.PRK.UM. 58/21,1320 M 7 (2 Nisan 1318).

Kryeinxhinieri Shefik Beu
Drejtori i Telegrafisë Qendrore Ali Shefik Efendiu
Drejtori i Postës Qendrore Ed'hem Efendiu
Llogaritari i Arsimit Mehmed Emin Beu
Komisari i përgjithshëm i policisë Hasan Efendiu
Drejtori i Dokumentacionit Hasan Efendiu
Përgjegjësi i degës së Bankës Bujqësore Abdullah Efendiu
Inxhinieri i minierave Hasan Tahsin Efendiu
Përgjegjësi i Tapi-Kadastrës Mehmed Emin Efendiu
Inspektori i pyjeve Xhelal Beu
Nëpunësi i stafit të vilajetit Mahmud Nedim Efendiu
Nëpunësi i stafit të vilajetit Mehmed Halid Efendiu

Komisioni i Prokurorisë Civile

Kryetar: Sekretari Xhemal Beu
Anëtarë: Ali Ramiz Efendiu dhe Jovan Efendiu nga anëtarët e Këshillit Administrativ
Prokurori i përgjithshëm civil: Kryesekretari i Këshillit Administrativ Mehmed Emini
Hetues dhe shkruer i procesverbaleve: Mustafa Efendiu

Komisioni i Regjistrit të Nëpunësve

Kryetar: Sekretari Xhemal Beu
Anëtarë: Korrigjuesi i sekretarisë, korrigjuesi i zyrës së kontabilitetit, drejtori i dokumentacionit,
parashkruesi i sekretarisë

Komisioni i regjistrit tatimor: Kryetar: drejtori i tatimeve si dhe dy ekspertë.

Këshilli Arsimor i vilajetit: Kryetar: drejtori i arsimit si dhe 12 anëtarë.

Komisioni i Veprave Publike: Kryetarguvernatori, nënkryetar Hysejin Beu, anëtarë: përgjegjësi i gjendjes civile, kryeinxhinieri dhe nëpunësi i bankës

Komisioni i Veprave Publike për Qendrën e Vilajetit: kryeinxhinieri, inxhinieri i qendrës dhe 4 ndihmësinxhinierë

Këshilli i Bankës Bujqësore: Kryetari; 1 nëpunës; 4 anëtarë

Këshilli i forcave të xhandarmërisë: Kryetar: komandanti i xhandarmërisë, anëtarë: komandanti i taborit, intendent, shkruer i taborit, 2 komandantë njësie dhe ndihmës të tyre

Komisioni i vakëfeve: Kryetar: hoxhë Jallvaçllë Omer Efendiu dhe 3 anëtarë

Shtypshkronja e vilajetit: Është nën mbikëqyrjen e sekretariatit të vilajetit. Editor i gazetës është korrigjuesi i sekretarisë Mehmed Ali Efendiu, drejtor është nëpunësi i kontabilitetit për arsimin Emin Beu.

Komisioni i emigrantëve: Kryetar: nënkryetari i bashkisë Tahir Efendiu; 3 anëtarë; 1 shkruar

Gjykatat:

Gjykata e Shkallës së Dytë: Kryetar: Abdurrahman Beu; 4 anëtarë; 4 stazhier

Gjykata Penale e Shkallës së Dytë: Kryetar: Salih Efendiu; 4 anëtarë, stazhier

Sekretaria e Gjykatës së Shkallës së Dytë: Kryesekretari; 2 shkruar procesverballi juridik; 2 shkruar procesverballi penal

Prokuroria e Gjykatës së Shkallës së Dytë: Prokurori i përgjithshëm, shkruar, nëpunësi i regjistrat, zbardhësi

Gjykata e Shkallës së Parë: Kryetar: Mehmed Shakir Efendiu; 2 anëtarë; 1 stazhier

Gjykata Penale e Shkallës së Parë: Kryetar: Osman Zeki Efendiu; 2 anëtarë; 1 stazhier

Sekretaria e Gjykatës së Shkallës së Parë: Kryesekretari; 3 shkruar procesverballi juridik; 1 shkruar procesverballi penal

Prokuroria e Gjykatës së Shkallës së Parë: Prokuror: Ahmed Hamdi Efendiu, shkruar. Nëpunës të tjerë: Hetuesi i parë, hetuesi i dytë, nëpunësi ekzekutiv, noteri me ndihmësin, nëpunësi i arkës

Gjykata Tregtare: Kryetari, 4 anëtarë, kryesekretari, shkruar i procesverbaleve, përcjellësi, kujdestari i zyrës

Burgu: Inspektori, drejtori, shkruar, kryegardiani, rreshteri i gardianëve, 3 gardianë

Bashkia: Kryetar: Sejid Mehmed Riza Efendiu, nënkryetar: Tahir Efendiu, 7 anëtarë

Administrata bashkiake: shkruar, inxhinieri, inspektori veterinar, ndihmësinxhinieri, nëpunësi i arkës Nikolla Efendiu, inspektori, 1 polic bashkiak kalorës, 16 policë bashkiakë këmbësorë, 12 zjarrfikës

Inspektorati i shëndetësisë: Inspektori, 2 mjekë të bashkisë, 3 mjekë të vilajetit: 2 grekë, 1 armen

Farmacistë: 3 grekë, 1 armen

Dhoma e Tregtisë, Bujqësisë dhe Industrisë: Kryetar: Abdulkadir Efendiu, nënkryetari, 10 anëtarë, shkruar

Departamenti i Administratës së Borxheve: Mbikëqyrës: Mehmed Enver Beu, inspektori, ndihmësinspetori, 6 persona nga stafi i Kontabilitetit, 11 nga stafi i Sekretariatit

Administrata e Duhanit: Mbikëqyrës: Billy Varington Efendiu, 1 kryellogaritar, 4 nga sekretariati, 5 nga kontabiliteti, 3 nga rendi, 1 nga arka, 1 nga depot

Dega e Bankës Osmane për Konjën: Drejtor: Metri Tirad Efendiu, shkruesi, llogaritari

Komandantët dhe oficerët e Divizionit të Konjës:

Komandanti i divizionit, komandanti i sanxhakut Mehmed Ali Pasha, kolonel Mahmud Aziz Beu, kryetari i shtabit të luftës Qemal Beu, shkruesi, 2 kapitenë, 2 togerë

Tabori i Parë Redif i Konjës:

Major Mustafa Refet Efendiu, adjutant Halil Aga, shkruesi i taborit, 4 kapitenë, 1 toger përgjegjës për depon, 4 togerë, 4 nëntogjerë, mjeshtri i pushkëve Regjimenti i 8-të i Kalorësisë i formuar rëshmi në Konja: Komandant: kapiten Zija Beu, komandanti i parë njësie; ndihmëskapiten Riza Efendiu

Nëpunësit e huaj:

Konsulli rus Aleksandër Leviski, përkthyesi Georgi Konstandinov

Zëvendëskonsulli anglez Artur Keun

Nëpunësi konsullor francez Oktav Giz

Me vete nga Stambolli Ferit Pasha nuk solli vetëm përvojën por edhe disa njerëz të tij. Ndryshe nga shumë drejtues vilajeti, Ferit Pashës nuk iu krijuan vështirësi për sa i përket të punuarit me njerëzit që dëshironte.

Guvernator Ferit Beu e bën sehir tërë këtë gjendje të palëvizshme nga dritarja e zyrës së tij në selinë administrative. Ka një adjutant plak që i thoshin toger Ibrahim Aga. Mëngjeseve guvernatori bashkë me adjutantit shëtit lagje më lagje çarshinë e Konjës.

E njeh pislëkun dhe gjendjen e rrënuar të çarshisë, baltën dhe pluhurin e rrugës. Inxhinieria e ndërtimit është në duart e një të krishteri të quajtur Vankoviç. Nuk ka asnjë rrugë të saktë, as jashtë qytetit as brenda. Ferit Pasha i shkruan Stambolli; erdhi në Konja bashkë me dy konduktorë, një inxhinier i quajtur Shefik Bej dhe një inxhinier qendër.²¹⁷

Sipas Mehmed Tevfik Beut i cili u emërua guvernator në Konja pas tij, “Ferit Pasha ka qenë një guvernator aktiv e inteligjent i cili i zgjidhte çështjet me shpejtësi e duke ua ngarkuar njerëzve kompetentë. I nderonte gjithmonë këta të fundit duke i lidhur kësioj pas vetes e duke përfituar prej tyre.”²¹⁸

²¹⁷Devirler Arası Konya, 30.

²¹⁸Mehmet Tevfik Bey'in II. Abdülhamid, Meşrutiyetve Mütareke Devri Hatıraları, ed. F. Rezan Hürmen (İstanbul: Arma Yayınları, 1993), 1/227.

Në prill të 1900-ës në stafin e vilajetit ndodh një ndryshim i rëndësishëm; zëvendësohen komandanti i divizionit dhe sekretari. Kur pyetet guvernatori se me kë dëshiron të punojë, kërkon që Hysejin Daim Beu i cili mban këtë detyrë në Konja të shkëmbehet me “komandantin e divizionit të vilajetit të Adanasë, Hajri Pashën, për të cilin jam njoftuar se është me autoritet e korrekt, meqë nga oficerët e zaptijes nuk di ndonjë korrekt e të besueshëm që të mund ta marrë përsipër komandën e divizionit.” Nëse nuk është e mundur kjo, “mund të transferohet Hysejin Beu gjatë e të emërohet një tjetër i besueshëm në vend të tij.” Kurse për sa i përket një ndihmësguvernatori që ta zëvendësojë kur të dalë për inspektim nëpër vilajet, propozon këtë zgjidhje: “Për sa i përket ndihmësguvernatorit, në vend që të krijohet një post i ri që do t’i kushtonte arkës së shtetit gjashtëdhjetë-shtatëdhjetë mijë grosh, mendoj se është më me vend që duke iu zgjatur edhe një apo dy vjet detyra kadiut të Konjës Abdurrahim Beut, i cili e ka treguar besnikërinë dhe pjekurinë e tij në shumë raste dhe të cilit po i mbaron afati i detyrës, ky si më parë të marrë përsipër detyrat e vilajetit në mungesën time.” Pra guvernatori, për të mos iu bërë barrë arkës duke hapur vende kuadri për ndihmësguvernator, propozon që kadiu mjekërthinjur të cilit ia ka besuar detyrën në këmbë të tij të mos nxirret në pension por të lihet në detyrë. Ky propozim është një tjetër rast që tregon respektin e Ferit Pashës kundrejt hoxhallarëve dhe pasqyron marrëdhëniet që ndërtonte me ta. Gjithashtu guvernatori, pasi merr vesh nga një telegram i Portës së Lartë se sekretari i Konjës Xhemal Beu është emëruar në mytesarifllëkun e Prizrenit, kërkon të emërohet në sekretariatit e Konjës Ali Rashid Efendiu i cili që prej njëzet vjetësh gjendet në detyrën e zbardhësit të sekretariatit në Trabzon dhe ka fituar besimin e guvernatorëve të emëruar atje, të cilin Ferit Pasha e njeh edhe vetë.²¹⁹ Ali Rashid Giritliu (kretani), pas disa nëpunësive të vogla në vendin e tij, në sajë të Siri Pashës bëhet zbardhës sekretariati në Kastamonu dhe Trabzon dhe më 1900 bëhet sekretar i Ferit Pashës në Konja. Kur të bëhet kryeministër pashai do ta marrë me vete Rashid Beun për të shkruar shkresat e tij private, me cilësinë e anëtarit të zyrës së Tatimeve.

Me të nisur detyrën e re guvernatori u gjend përballë ankesave të nëpunësve. Kajmekamët, drejtorët, kadilerët dhe shkruesit e vilajetit – përveç kajmekamëve të Nevshehirit e të Alajjes që qenë shpallur kaza të klasit të parë – merrnin rroga shumë të ulëta. Këto rroga të vogla që në fillim, qenë zbritur disa herë akoma duke u bërë *të pakta të të paktave*. Nëpunësit në çdo rast bënin kërkesë lidhur me këtë duke kërkuar rritje. Duke qenë se rrogat e kajmekamëve nuk përputheshin me rëndësinë dhe përmasat e këtyre kazave me fshatra me popullsi të dendur, “edhe merita e autoriteti i atyre që e kërkojnë një rrogë të tillë është në raport me

²¹⁹ Y.PRK.UM 50/19,1317 Z 25.

këtë të fundit, ndaj nëpunësit në fjalë janë të mangët në detyrë dhe populli ankohet për ta.” Për të joshur njerëz më të aftë guvernatori kërkonte ta rriste klasin e kazave në fjalë, domethënë gradën e drejtuesve të këtyre njësive administrative, çka përcaktonte edhe rrogën e tyre. Të përmendurit e çfarë nuk kërkohet, për të lënë të kënaqur me atë që kërkohet, është një metodë që burokracia e përdor edhe sot e kësaj dite. Këtë metodë e ndjek edhe Ferit Pasha për të treguar se kërkesat e tij janë të pranueshme. Për shembull vë në dukje se, “nahija e Xhihanbejliut është një nahije me të ardhura të shumta, e përbërë nga kurdë dhe ashirete²²⁰, por megjithëse për arsye të ndjekjes së çështjeve të rendit, arsimore etj., meriton të bëhet kaza, meqë gjendja aktuale e arkës nuk është e volitshme për një gjë të tillë, është e detyrueshme të vazhdohet në gjendjen aktuale.” Por menjëherë pas kësaj kërkon që Akshehiri, përmes të cilit tashmë kalon hekurudha, të bëhet kaza e klasit të parë, kurse Karamani, Aksaraji, Elmalluja dhe Kashi të ngrihen në klasin e dytë. Po ashtu kërkon edhe rritjen e rrogave në kazatë e tjera që janë të klasit të tretë. Ministri i Brendshëm Memduh Pasha thotë se i mbështet këto kërkesa dhe pas dy javësh, më 18 shtator 1898 ia paraqet kryeministrit.²²¹ Ferit Pasha është një administrator i cili i mbron e i mbështet vartësit e tij duke u përpjekur t’ua përmirësojë kushtet e punës, ndaj Memduh Pasha ke besim tek ai.

Kërkesat lidhur me stafin nuk janë trille të guvernatorit, por nevojë reale. Pasi guvernatori njofton se “regjistrimet dhe procedurat e tapive në qendër të vilajetit dhe nëpër kaza janë tejet kaotike e në gjendje të mjerueshme dhe për këtë shkak janë shtuar ankesat e popullatës,” nga Stambolli emërohet një nëpunës i ri i Ministrisë së Tapi-Kadastrës, Emin Efendiu. Edhe këqyrjet e tij konfirmojnë fjalët e guvernatorit. Pasi diskutohet në këshillin administrativ të vilajetit, shkresa e përgatitur prej tij i dërgohet Ministrisë së Tapi-Kadastrës. Ky raport përmban pika si riorganizimi i regjistrave të tapive, kërkuar nga guvernatori, formimin për këtë qëllim të komisioneve në qendër e nëpër kaza nën kryesinë e kadilerëve si dhe emërimin e dy sekretarëve në komisionin e qendrës e nga një syresh në ato të kazave me treqind grosh rrogë. Më 16 qershor 1899 guvernatori “i lutet, sa më shpejt” ministrit të Brendshëm t’ua kujtojë këto çështje ministrave të Tapi-Kadastrës e të Vakëfeve dhe ta informojë atë dhe vërtet, ministri i Brendshëm u shkruan ministrive në fjalë.²²²

Falë sukseseve të shpejta që arrin në çështjet e vilajetit të cilave u përvishet seriozisht, më 7 gusht 1899 Ferit Beut i jepet grada e vezirit dhe titulli i pashait.

²²⁰ Strukturë e gjerë fisnore me peshë të madhe në organizimin shoqëror të kurdëve, arabëve dhe të turqve të Anadollit Lindor dhe Juglindor. (përkth.)

²²¹ ŞD 1734/17, 1316 L 19.

²²² 4 DH.TMIK.S 28/3, 1317.B 3.

Në dekretin e gradimit thuhet se kjo gradë i jepet “guvernatorit të Konjës Ferit Bejefendiut si mirënjohje për veprat largpamëse që ka realizuar që kur ka filluar detyrën në drejtim të zhvillimit, ndërtimit dhe organizimit të vilajetit siç ia ka dashur zemra madhërisë së tij padishahut.”²²³ Atëherë le të shohim ç’ka bërë guvernatori për ta merituar këtë mirënjohje.

Thatësira e 1898-ës dhe bujqësia e Konjës

Vera e parë e guvernatorit në Konja që e thatë dhe i vuri në gjendje të vështirë bujqit. Ferit Beu e kishte parë se ç’është thatësira edhe para dhjetë vjetësh kur ishte inspektor gjyqësor në Dijarbekir. Me këtë përvojë mori masa për t’u përballur me rezultatet e kësaj thatësire që dëshmoi sapo erdhi në vilajet.

Në një mbledhje të Këshillit të Ministrave në Stamboll u diskutua një telegram i dërguar nga guvernatori i Konjës, sjellë në vëmendje nga ministri i Brendshëm. Telegrami propozon që Banka Bujqësore (Ziraat) t’u japë hua me garanci të vargëzuar bujqve të Konjës dhe të kazave si Karapënari, Hadimi e Karamani 1.200.000 grosh për blerjen e drithërave për farë, me kusht që pagesa të bëhet me tre këste brenda tre vjetësh. Ministrat vendosin se dhënia e kredisë së plotë të kërkuar nga guvernatori për bujqit nuk është e mundur, ndaj propozojnë që drithi që gjendet në hambarët e Konjës t’i shitet popullit. Kështu shprehet kjo zgjidhje në vendimin e Këshillit të Ministrave: “Megjithëse drithi me vlerë 500.000 grosh që gjendet aktualisht është për dëmshpërblimin e luftës me Rusinë, meqë hëpërhë nuk ka zgjidhje tjetër për të siguruar ushqimin dhe aktivitetin bujqësor të popullatës në fjalë, le t’i jepet hua kësaj popullate dhe me kthimin e huasë më vonë të rivihet në vend.”²²⁴ Sipas Tevfik Gyranit i cili ka ndjekur zhvillimin e Bankës Bujqësore sipas zonave mes viteve 1897-1908, Konja është një nga vendet ku kapitali kreditues i degëve të bankës është rritur më së shumti gjatë kësaj periudhe. Ky kapital është rritur me 2.3 herë (nga 13.4 në 31 milionë grosh), sasia e kredituar është rritur më shumë se katër herë (nga 2 në 8.3 milionë grosh) dhe numri i kredimarrësve është rritur më shumë se nëntë herë (nga 2.300 në 21.300 vetë).²²⁵

Një masë tjetër Ferit Beu e merr duke iu drejtuar Ministrisë së Tregtisë dhe Ndërtimit që të bëjë një studim mbi cilësinë e tokës dhe për të plotësuar nevojat e bujqve sipas rezultateve që do të dalin, “të studiojë dhe konstatojë kulturat rezis-

²²³ İ.TAL 182/1317 Ra-130,1317 Ra 29.

²²⁴ MV 96/56,1316 B 16 (30 Kasım 1898).

²²⁵ Tevfik Güran, 19. *Yüzyıl Osmanlı Tarımı* (İstanbul: Eren, 1998), 154 ve 157.

tente ndaj thatësirës.”²²⁶ Ç’kultura mund të rriten në tokën e Konjës? Studimi i kapaciteteve të tokës ishte një metodë e re në atë kohë. Një administrim i mirë i tokës mbështetet mbi konstatimin se ç’bimë kulture, pylli, kullote e livadhi i përshtatet një toke të caktuar. Kësisoj arrihet të përdoret në mënyrë të planifikuar e të ekuilibruar, sipas karakteristikave individuale, një tokë duke iu ruajtur struktura e saj natyrore. Hartat që tregojnë llojet e tokave sipas kapaciteteve shfrytëzuese edhe sot përdoren nga institucionet shtetërore e njësitë vendore gjatë planifikimit të ndërmarrjeve bujqësore, mjedisore e ndërtimore. Fakti që Ferit Beu që atëherë e ka kuptuar rëndësinë e shfrytëzimit të planifikuar të tokës tregon jo vetëm se sa seriozisht e kishte marrë detyrën, por edhe shfrytëzimin prej tij të përvojës së familjes së tij në përdorimin e metodave moderne bujqësore në tokat pjellore të jugut të Shqipërisë.

Inspektori bujqësor në Hajdarpasha i Administratës Hekurudhore të Anadollit i cili u dërgua në Konja për punimet e planifikimit të shfrytëzimit të tokës, bëri studime në vend bashkë me drejtorin e Fermës Eksperimentale të Konjës, Hamdi Beun. Raporti që përgatitën në përfundim të studimit e që përmbante masat që duheshin marrë, nga ministria iu kalua kryeministrit e që aty Komisionit për Përsheptimin e Procedurave dhe të Reformave. Guvernatori i cili i ndiqte nga afër punët e vilajetit në burokracinë e Stambollit, edhe vetë i ka dërguar komisionit në fjalë një raport inspektimi me këtë e të tjera projektpropozime të ngjashme. Sipas raportit të shkruar Ministrit të Tregtisë dhe Ndërtimit, Administrata Hekurudhore e Anadollit ka ndërmarrë iniciativën për përhapjen së pari e sa më shpejt të mjeteve bujqësore si për shembull plugje sa më të lehta në vend të atyre të rënda të vjetra, duke nënshkruar një kontratë për këtë me kompaninë gjermane të mjeteve bujqësore “Ekren”. Dy lloje të këtyre plugjeve do të provoheshin në vend dhe sipas rezultatit do të zgjidhej ai më i përshtatshmi. Teksa thatësira vazhdonte të sundonte, nga Evropa qenë porositur dhjetë tonë nga tre lloje patatesh që bëheshin herët dhe me plugjet në fjalë mund të kultivoheshin edhe në vende të thata e pa lagështirë. Këto patate për farë do t’u shpërndaheshin atyre që dëshironin dhe do t’u jepej hua përkohësisht edhe nga një plug. Në rast se kultivimi i patates në Konja do të përhapej e shtohet, do të merreshin masa për të parandaluar rënien e çmimeve; për shembull kompania do ta merrte kilen e patates nga Konja për të paktën 15 pare. Për këtë do të arrihej marrëveshje me Drejtorinë e Përgjithshme. Veç kësaj në raport janë diskutuar edhe çështje si rritja e shtimi i bagëtive dhe ngritja e fabrikave të vajit, djathit e sheqerit. “Drejtori i Bankës Shtetërore Gjermane Snis” i cili para do kohësh ka ardhur në Konja, është treguar i gatshëm për të siguruar çdo lehtësi e për të bërë

²²⁶ DH.TMIK.S 27/25, 1317 Ca 25 (No. 1). Konya Valisinden Dahiliye Nezareti’ne, 6 Şaban 1316 [20 Aralık 1898].

çdo sakrificë. Në këtë kuadër i është dhënë leje inspektorit të bujqësisë për t'i thelluar studimet e për të marrë informacion. Pas disa ditësh, si mori rezultatet e studimit, inspektori u kthye në Konja me lajme të mira duke bërë të ditur se ngaqë për shkak të mungesës së lagështirës nuk kishte bar të mjaftueshëm për nevojat e bagëtisë, në fermën eksperimentale do të rriteshin disa bimë me nevojë të pakët për ujë, të përshtatshme për konsumimin e bagëtisë. Në arat përreth do të bëheshin prova me plugje të ndryshme dhe ato të vendit, si dhe do të vëzhgohej qëndrueshmëria ndaj thatësisë sipas thellësisë e drithërave në arat e lëruara para dimrit. Farërat që i nevojiteshin vilajetit nuk do të silleshin nga jashtë, por nga vilajetet përreth me klimë të ngjashme me atë të Konjës. Sipas rendimentit të arritur do të bëhej edhe përzgjedhja e farërave dhe e bimëve.

Sipas raportit, për të shpëtuar nga pasojat e dhimbshme të thatësisë që e kërcënonte shpesh vilajetin e Konjës, ishte e nevojshme që shteti të merrte disa masa më strukturore. Mes këtyre iniciativave ishin edhe këto çështje të rëndësishme:

1. Konkensionimi i një kompanie për derdhjen e liqenit të Karaviranit në fushën e Konjës dhe nxjerrja në sipërfaqe e një toke prej 40-50 mijë dynmësh që gjendet nën ujë; tharja e kënetave që krijohen nga liqenet e Ëllgënit dhe Akshehirit dhe që nuk shërbejnë për gjë tjetër veçse për të prishur ajrin.
2. Zgjatja e linjës hekurudhore nga Konja në Nide e në Kajseri ose nga Ankaraja në Kajseri.
3. Ngritja e një fabrike sheqeri dhe shfrytëzimi i tokës së volitshme për kultivimin e panxharit, për të shpëtuar kështu gradualisht nga importi prej Evropës.
4. Nxitja për të sjellë mjete të reja bujqësore dhe ngritja e nga një punishteje riparimi për këto mjete në Konja dhe Akshehir; gjetja e investuesve për t'u konkensionuar për ndërtimin e një fabrike tullash dhe tjegullash.
5. Rishikimi i tarifës së transportit hekurudhor për t'u krijuar lehtësi importi e eksporti tregtarëve dhe popullit.
6. Përfundimi i xhadesë 240 kilometërshe Konja-Bejshehir-Kesikbel-Antalja që do ta lidhë Konjën me portin e Antaljas, e filluar para 8-10 vjetësh dhe e papërfunduar ende.
7. Zgjerimi i portit dhe dokut të Antaljas.
8. Marrja e lasave të nevojshme për zhvillimin e thurjes dhe prodhimit të qilimave në vilajetin e Konjës.

Çfarë shkruhet poshtë këtij propozimi të fundit tregon se sa të ndjeshëm ishin burokratët osmanë ndaj zhvillimeve ekonomike ndërkombëtare dhe ndikimeve të këtyre të fundit në Perandorinë Osmane. Sipas raportit, zhvillimi që ka

ndodhur në prodhimin e qilimave në Indi e ka goditur kërkesën për qilimat osmanë në Londër. Në vende si Franca, Italia etj. këtyre qilimave u vihen taksa të larta; për lehtësimin e këtyre taksave dhe për të siguruar vazhdimin e kërkesës, qilimat e prodhuar në Isparta, Bor dhe Konja, nëse lind nevoja duhen blerë nga shteti dhe duhen ndaluar furnizimi me qilima nga jashtë. Për shembull, sasia e qilimave që i nevojiten Ministrisë së Jashtme për ambasadat e konsullatat mund të përcaktohet në kohë nëpërmjet konsujve dhe t'u njoftohet dhomave të tregtisë e bujqësisë. Për t'i çliruar punishtet e qilimave nga konkurrenca e nga vështirësitë që burojnë nga rivalitetet morale e materiale duhet hartuar një udhëzues i posaçëm për to. Për nevojat e punëtorëve të fabrikave të qilimave, ashtu si në Evropë edhe këtu duhet hartuar një rregullore që të sigurojë mirëqenien dhe rregullsinë e punëtorëve duke përcaktuar të drejtat dhe detyrimet e tyre. Ky raport i cili si masë të fundit propozon nderimin me medalje të atyre që tregojnë përpjekje të veçantë në prodhimin e qilimave, është aq i vlefshëm sa për t'u marrë në konsideratë edhe sot. Kur këtë raport që ia dërgoi Ministrisë së Tregtisë dhe Ndërtimit, ia paraqet më 20 dhjetor 1898 edhe Ministrisë së Brendshme, guvernatori ka shtuar aty edhe disa të dhëna: "Liqeni i Karaviranit është elementi i parë që do t'i shërbejë jetës së vendit." Megjithëse çështja e derdhjes së tij në fushën e Konjës është shkruar e diskutuar disa herë, deri tani nuk është arritur gjë. Por sipas studimit të bërë posaçërisht së fundmi, është kuptuar se kjo mund të arrihet me një kosto minimale: "E them me bindje se një kompani mund t'i realizojë punimet e nevojshme," thotë guvernatori. Veç kësaj atë vit janë dërguar dymijë punëtorë në liqenin e Karaviranit dhe është vendosur që shtrati i rrjedhës së parashikuar të pastrohet pjesërisht. Leja e nevojshme nga Ministria e Ndërtimit për punimet që planifikohet të fillojnë pas shkurtit, ka dalë sot (20 dhjetor 1898).

Thuajse të gjitha burgjet në territorin e vilajetit kanë nevojë për t'u riparuar ose rindërtuar. Për shembull, burgu në sanxhakun e Nides është në gjendje të rrënuar; për shkak të numrit të madh të të burgosurve është shfaqur tifoja.

Për nevojat e muhaxhirëve të Kretës që janë zbarkuar në Antalja, nga qendra e vilajetit janë mbledhur e dërguar 1000, kurse nga kazaja e Karaagaçit 530 grosh; sipas mundësive ndihmë është ofruar edhe nga Isparta dhe Burduri. Duke qenë se për shkak të thatësisës së këtij viti populli ka pasur vështirësi edhe në sigurimin e nevojave të veta, nuk ka qenë e mundur të sigurohet ndihmë sa ç'është dashur.

Xhadeja që ka qenë duke u ndërtuar prej njëfarë kohe nga stacioni i trenit në Konja deri në skaj të qytetit, është përfunduar dhe sot (20 dhjetor 1898) është bërë inaugurimi me praninë e disa prej nëpunësve të vilajetit.²²⁷

²²⁷ DH.TMIKS 27/25, 1317 Ca 25. 1. Konya Valisinden Dahiliye Nezareti'ne, 6 Şaban 1316.

Duke qenë se kryeministri u jep rëndësi këtyre propozimeve nga Konja, ia kalon ato Komisionit për Përshejtimin e Procedurave dhe të Reformave duke kërkuar që të kryhen sa më parë veprimet e nevojshme e të njoftohet ai për rezultatet. Në raportin e komisionit që bart dy nënshkrime, njëri Nazim e tjetri Ali, është përdorur zëri në vetën e parë njëjës. Nazimi apo Aliu shkruan se për shkak të thatësirës së rëndë të përjetuar dhjetë vjet më parë në të njëjtën krahinë, është dërguar në Konja nga sulltani. Kriza e atëhershme që tejkaluar falë drithërave që qenë dërguar në krahinë dhe të tjera masave të marra në vend, megjithë vështirësitë nga mungesa e mjeteve të transportit. Kurse tani,

duke qenë se është hekurudha, çështja me rëndësi e transportit është zgjidhur ndaj, megjithëse për shkak të thatësirës nuk ka bollëk, thatësira nuk do të sundojë në vend. Por megjithëse fusha e Konjës është një hapësirë pa anë e pa fund dhe me popullsi të rrallë duke qenë se nuk lejon ngritjen e fshatrave për shkak se nuk ka ujë, në vitet me reshje të shumta, pjelloria e tokës e bën mbarë vendin të duket si një kopsht me lule.

Pas kësaj hyrjeje letrare, shkruesi i raportit e sjell fjalën tek derdhja e liqenit të Karaviranit në fushë. Siç është kuptuar nga fosilet e peshqve të mbledhura në studimin e bërë dhjetë vjet më parë, para qindra vjetësh ka rrjedhur ujë nga liqeni i Karaviranit në fushën e Konjës. Edhe sot, tërheqja e ujit nga liqeni në drejtim të Konjës duke i dhënë sërish jetë tokës rreth tij, do t'i rriste të ardhurat e arkës nga taksa e të dhjetës.²²⁸

Ky raport joserioz komisioni me pasazhe në stil kujtimesh, nuk përmban ndonjë konsideratë lidhur me propozimet dhe masat e tjera. Por më 1 tetor 1899 komisioni dërgon një raport të dytë e më serioz i cili përmban edhe mendime mbi propozimet e tjera që guvernatori ka dërguar më vonë në formë shtojce.²²⁹ Për shembull guvernatori ka kërkuar të lejohet kthimi i shumës prej gati 10 mijë lirash të tërhequr nga Stambolli nga të ardhurat e vilajetit për përfundimin e rrugës që fillon nga Konja dhe përfundon në Antalja përmes Bejshehirit e Kesikbelit, si dhe marrjen borxh të po aq parave nga të ardhurat e vilajeteve përreth. Duke qenë se nuk mund të përcaktohet që tani koha e disbursimit të shumave të tërhequra nga arka dhe po ashtu nuk mund të dërgohen para nga vilajetet e tjera, komisioni kërkon që të vilen 2.050.000 grosh që duken në balancën e vilajetit dhe me këto të sigurohet dërgimi i punëtorëve të krahut dhe në këtë mënyrë të vazhdojë ndërtimi i rrugës. Gjithashtu komisioni mendon se është herët për të dërguar inxhinierë nga liqenet e Ëllgënit dhe të Akshehirit. Pa ardhur të dhënat e studimit mbi liqenin e Bejshehirit që janë në fazën e përgatitjes, nuk mund të fillohen studime

²²⁸ DH.TMIKS 27/4,1317 Ca 9 [15 Eylöl 1899], Sadarete Islahat Komisyonu Tezkiresi.

²²⁹ DH.TMIKS 27/25,1317 Ca 25. 3. Tesri'-i Mu'âmelât ve Islahat komisyonu'ndan Konya Valisine, 25 CA 1317.

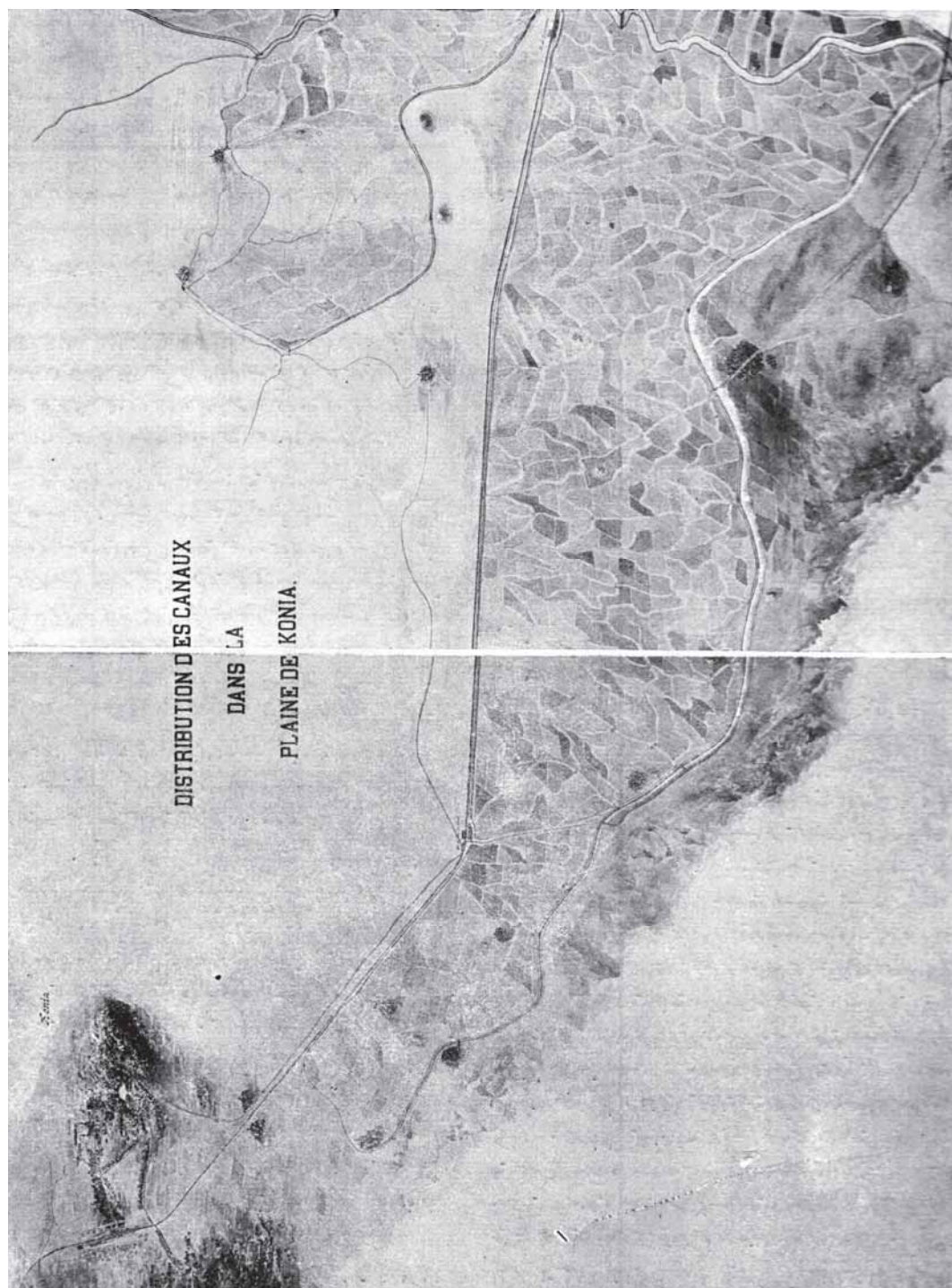
mbi dy liqenet e tjera. Kurse për sa i përket derdhjes së liqenit të Karaviranit në fushën e Konjës, meqë kjo çështje i është kaluar Arkës së Dedikuar me dekretin sulltanor me datë 28 prill 1899, komisionit nuk i ka mbetur gjë për të bërë. Ndërsa çështja e zgjatjes së hekurudhës së Anadolliit cilësohet si një çështje “që i takon shtetit”, duke iu treguar vendi, në njëfarë mënyre, guvernatorit. Për sa i përket uljes së tarifave hekurudhore, komunikimet dhe negociatat për këtë vazhdojnë. Po ashtu është në hartim e sipër një rregullore për lehtësimin dhe lejimin e ngritjes së fabrikave. Guvernatori kishte propozuar gjithashtu shtimin e numrit të punonjësve pyjorë, parandalimin e prerjes “pa kriter” të drurëve dhe sigurimin e nevojave të popullatës për lëndë djegëse nga dy-tre miniera qymyri që do të vireshin në punë. Sipas përgjigjes së ofruar nga Ministria e Pyjeve dhe Minierave, i qe paraqitur për miratim Portës së Lartë emërimi i dy rojeve pyjore, një kalorës e një këmbësor, për të cilët ndihej nevoja në kazanë e Ellgënit. Më parë i qe shkruar kryeinspektoratit të pyjeve të vilajetit për të kryer studime e analiza në pyje dhe për të raportuar rezultatet. Sipas njoftimit të Hasan Tahsin Efendiut i cili më parë ka qenë inxhinier minierash në Konja, në territorin e vilajetit gjenden depozita të mëdha qymyri. Por duke qenë se që me administrim të drejtpërdrejtë shtetëror nuk duket e mundur që të sigurohen të ardhura të barabarta me kostot e investimit, këto mund të shfrytëzohen nëpërmjet licencimit të sipërmarrësve.

Derdhja e liqeneve në fushën e Konjës

Në udhëtimet e tij deputeti konservator anglez Earl Percy përshkruan emocionin e Ferit Beut teksa i shpjegon atij një nga projektet e veta. Njohja me guvernatorin është një nga kujtimet më të këndshme të Percy-t në Konja. “Një burrë me fizionomi inteligjente e të gjallë, me sjellje mjaft të hollë, ende në pranverën e jetës. Shumë pak shtetas kam hasur që të më kenë bërë aq shumë përshtypje me entuziazmin dhe aftësinë e tyre. Është tërësisht i vetëdijshëm për prapambetjen e vendit në përgjithësi dhe të vilajetit të tij në veçanti dhe si i zellshëm për ta ndryshuar një gjë të tillë, nisi të më shpjegonte me entuziazëm një nga projektet e tij...”²³⁰

Projekti që guvernatori tregon me entuziazëm është derdhja e liqeneve të Bejshehirit dhe Karaviranit në fushën e Konjës. Ky projekt në fakt është në vëmendjen e shtetit që prej viteve 1860. Në një raport të paraqitur kryeministrit në vitin 1861, një nëpunës i ngarkuar “për të studiuar se si mund të derdhet në fushën e Konjës liqeni i Bejshehirit që ndodhet në vilajetin e Konjës, si dhe koston e kësaj,” shprehet kështu:

²³⁰ Earl Percy, M.P. *Highlands of Asiatic Turkey* (Londër: Edward Arnold, 1901), 33.

Harta 6: Plan i kanaleve shpërndarëse në Fushën e Konjës
Burimi: Revista *Yediküta* 22 (Qershor 2010)

Shkova në Konja për të bërë ekzaminime lidhur me liqenin në fjalë. Megjithëse ekzaminimi duhej nisur nga liqeni i Bejshehirit, duke qenë se ky liqen, në Sejdishehir që përbënin skajin e tij, formon një tjetër liqen i cili para shumë vitesh rridhte në fushën e Konjës por më vonë iu bllokua ky shtrat dhe meqë qe kuptuar qartë se hapja e kësaj derdhjeje në fushën e Konjës sivjet do të sillte shumë dobi dhe duket e mundur që liqeni i Bejshehirit të rrjedhë nga një rrugë tjetër, ngaqë hapja e këtij kanali është e kushtëzuar me stinën, ekzaminimi i kërkuar u la për t'u parë më vonë dhe ndërkohë, me inxhinierët që kishim këtu si dhe disa anëtarë të Këshillit Administrativ të Konjës shkuam në rrjedhën e vjetër për të parë mundësinë e derdhjes së liqenit prej aty dhe me një kosto prej rreth dyzetmijë groshësh dhe me një punë cilësore, brenda trembëdhjetë ditësh u arrit të hapej një kanal njëmijë e dyqind arshin i gjatë, dymbëdhjetë arshin i gjerë dhe nga një deri në katër arshin i thellë. Paskëtaj vajtëm në pjesën e Bejshehirit ku kryem ekzaminimet e duhura sipas udhëzimeve nga Stambolli. Pastaj u kthym në Stamboll ku paraqitëm këtë studim bashkangjitur hartës së vendit, kjo bashkë me një fletë shpjeguese.²³¹

Nga ky raport kuptohet se liqeni i Karaviranit ka rrjedhur më parë në fushë, por se me kohë ky shtrat është mbyllur për t'u rihapur në vitin 1861. Por si duket kjo zgjidhje ka qenë kalimtare përderisa në raportin e lartpërmendur të hartuar vite më vonë në kohën e Ferit Pashës thuhet se kanali është mbyllur sërish. Raportin e hartuar nga inspektori i agrikulturës i Kompanisë Hekurudhore të Anadollit në Hajdarpasha, i dërguar për të plotësuar nevojat e fermerëve në Konja për shkak të thatësisës, për të ekzaminuar tokën dhe për të zgjedhur llojet e farërave sipas kësaj, si dhe nga drejtori i Fermës Eksperimentale Hamdi Beu, Ferit Pasha ia dërgon Ministrisë së Tregtisë dhe Ndërtimit, kurse pjesën e raportit lidhur me liqenin e Karaviranit ia paraqet si më poshtë Ministrisë së Brendshme:

Megjithëse është shkruar disa herë për derdhjen e liqenit në fjalë në fushën e Konjës, deri tani nuk është bërë gjë. Sipas ekzaminimit të posaçëm kryer këtë herë, ka rezultuar se kjo mund të arrihet me një kosto minimale, ndaj mendoj se është e mundur që kjo gjë të realizohet nga një kompani. Por meqë është vendosur që, për të parandaluar dëmet e shkaktuara nga liqeni i Karaviranit, të dërgohen atje dymijë punëtorë dhe të kryhen disa punime për pastrimin e pjesshëm të rrjedhjes anësore të liqenit, punimet për veprën e lartpërmendur do të fillojnë pas shkurtit. Ju njoftoj se për këtë gjë sot është dhënë leja nga Ministria e Ndërtimit.²³²

Në vazhdim thuhet se:

Për rëndësinë që bart derdhja në fushën e Konjës e liqenit të Karaviranit, që ndodhet katërmëdhjetë ditë larg Konjës, për përfitim të fermerëve dhe të popullasë

²³¹ İ.MVL (İrade-i Meclis-i Vâlâ) 20949, 23 Şabân 1278.

²³² DH.TMIKS 27/25,1317 Ca 25, data e shkresës 6 Şaban 1316.

tës, siç është shtjelluar hollësisht në raportin e paraqitur më datë 5 maj 1310 [17 maj 1894, përkth.], është e nevojshme t'i jepet koncesion një kompanie që do të punojë seriozisht për derdhjen e liqenit në fjalë dhe nxjerrjen në shesh të dyzet-pesëdhjetë mijë dynym toke. Për këtë qëllim duhen shpallur në kohë të dhënat e punës që do të kryhet dhe kushtet e koncesionit, në mënyrë që nëpërmjet Kompanisë Hekurudhore të Anadollit apo ndonjë kompanie tjetër të përshtatshme, të realizohen sa më shpejt dobitë e kësaj pune të rëndësishme. Po ashtu duhen ngarkuar pa humbur kohë dy inxhinierë për të kryer studime në liqenet e Ëllgënit dhe të Akshehirit për të parë dobitë e mëdha që mund të ketë tharja e kënetave që formojnë këto dy liqene në territorin e vilajetit, të cilat nuk kanë asnjë dobi përveç se prishin ajrin.

Në përgjigjen nga ministria bëhet e ditur se, meqë çështja e derdhjes së liqenit të Karaviranit në fushën e Konjës i është kaluar me dekret perandorak Arkës së Dedikuar, *“nuk ka mbetur ndonjë veprim për t'u ndërmarrë lidhur me këtë.”*²³³

Ferit Pasha nuk do të hiqte dorë nga çështja e ujitjes së fushës së Konjës dhe vite më vonë kur të bëhej kryeministër do të gjente mundësinë për t'i realizuar këto aspirata të tij. Burimet më të rëndësishme ujore të fushës së Konjës ishin liqeni i Bejshehirit, liqeni i Karaviranit ngjitur me të dhe lumi i Çarshambasë. Por ujërat e liqeneve të Bejshehirit dhe Karaviranit nuk arrinin në fushat e Konjës dhe Çumrës dhe ujërat e Karaviranit përmes rrugësh të nëndheshme derdheshin në Mesdhe. Në vitin 1903 u bënë studime për ujitjen e fushës së Konjës nga këto ujëra. Raporte më të hollësishme studimore u hartuan veçmas më vonë, në vitet 1904 dhe 1908 nga dy inxhinierë gjermanë.

Në raportin për hapjen e kanaleve nga liqeni i Bejshehirit dhe “ujitjen e fushës së Konjës e cila sot është e papunueshme dhe pastrimin e mbushjen e liqenit të Karaviranit,” ministri i Arkës së Dedikuar shkruante se

duke qenë se pjesa më e madhe e sipërfaqes prej pesëqind mijë dynymësh që do të ujitet përmes kanaleve nga liqeni i Bejshehirit, nuk është me tapi, këto toka mund të bëhen me tapi dhe meqë nga çdo dynym do të merren mesatarisht 20 grosh taksë vjetore kjo do të sjellë rreth njëqind mijë lira të ardhura në vit. Punimet për veprën do të kryhen nga Kompania Hekurudhore Osmane kundrejt 17 deri 19 milion frangave në emër të Arkës së Dedikuar. Kjo shumë do të jepet hua me 5.5% interes për t'u shlyer brenda dyzet vjetësh që nga përfundimi i punimeve.

Kështu e përmbledh raportin Ferit Pasha dhe në opinionin që i paraqet sulltanit më 22 mars 1907 shkruan se këtë kosto e konsideron të lartë. Ndërkohë që si rezultat i ekzaminimit në terren të kryer nga kompania lidhur me këtë rezulton “e nevojshme që kostoja e plotë e punimeve të vlerësohet e përcaktohet

²³³ Konya vilayet-i celilesine, 25 CA 1317, 19 Eylül 1315.

konkretisht”, në projekt jepet një shumë nga 17 deri në 19.5 milionë franga, diferencë kjo “e konsiderueshme”. Veç kësaj, duke qenë se edhe kostoja prej 17 milionë frangash “në fakt është e ekzagjeruar, duket me vend që kostoja të përcaktohet saktë nga një komision studimor.” Interesi vjetor i 19 milionë frangave do të ishte 1.215.000 franga, domethënë 53.570 lira osmane, ndërkohë që nëse ky interes ulej në 5%, kjo shumë do të ulej gjithashtu në 50.000 lira. Pasi jep edhe disa shpjegime të tjera, kryeministri ia përmbledh kësioj sulltanit negociatat që duhen bërë si pjesë e tenderit:

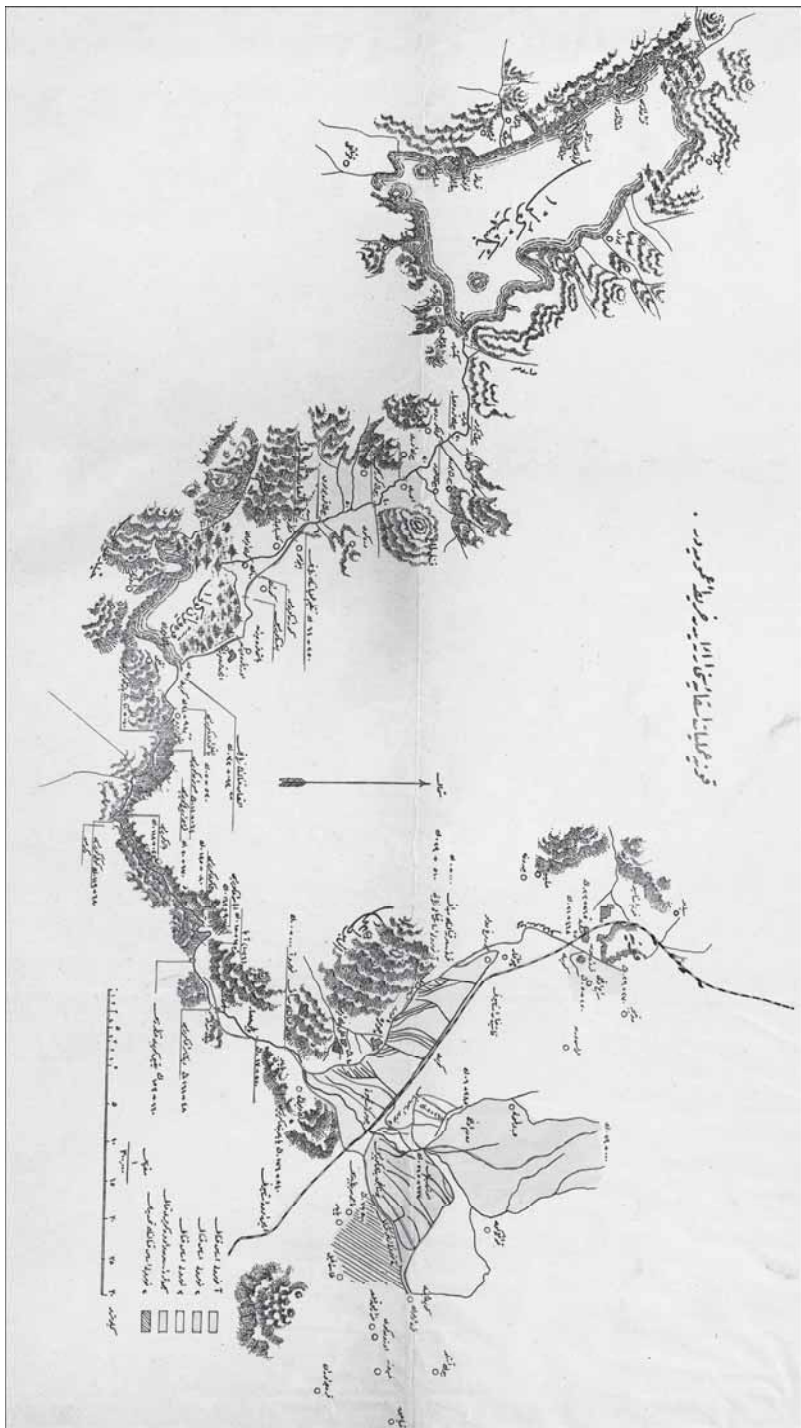
1. Përcaktimi saktë i kostos së punimeve.
2. Zbritja e interesit të huasë për këtë kosto nga kompania nga 5.5% në 5%.
3. Refuzimi i kërkesës së kompanisë për dyfishimin e kapitalit fillestar.
4. Miratimi i skemës siguruese të propozuar.

5. Lënia Arkës së Dedikuar e taksave shtesë që do të mblidhen nga toka që do të përfitohet nga liqeni i Karaviranit si rezultat i punimeve.

6. Arkës së Dedikuar t’i jepen 400 dynym tokë për çdo 1000 lira të shpenzuara për vendosjen e muhaxhirëve në rast nevojë në këtë territor, por para se të bëhet transferimi i muhaxhirëve të kryhen ekzaminimet e nevojshme në mënyrë që të mos u jepet shkas fenomeneve që bien ndesh me drejtësinë dhe shkaktojnë pakënaqësi, siç do të ishte cenimi i tokave me tapi.²³⁴

Si përfundim, projekti për ujitjen e fushës së Konjës dhe Çumrës me ujërat e liqenit të Bejshehirit, nisi me ndërmarrjet e Ferit Pashës si guvernator dhe në kohën kur ky ishte kryeministër, në vitin 1907, Kompanisë Hekurudhore Hajdar-pasha-Bagdad iu dha tenderi prej 19.5 milion frangash për ndërtimin e veprës. Me teknologjinë e atëhershme, brenda gjashtë vitesh u ndërtuan rregullatori i Bejshehirit, kanali i furnizimit Bejshehir-Suglla-Apa, tre rregullatorë, kanale ujitjeje kryesore bashkë me shpërndarjen në 35 mijë hektarë dhe kanale ujitjeje kryesore pa shpërndarje në 22 mijë hektarë si dhe facilitetet industriale të nevojshme në të gjithë rrjetin. 31 tetori 1913 qe data zyrtare e dorëzimit kur iu bë edhe pagesa e fundit kompanisë. Që nga viti kur u ndërtua ky rrjet ujitjeje shërbeu si më i madhi dhe më i vjetri syresh i Turqisë.

²³⁴ YA.HUS 510/36,1325 S 7.

Harta 7: Hartë e punimeve për kanalet vaditëse në Konja
Burimi: Revista *Yedikata* 22 (Qershor 2010)

Reformimi i medreseve: “përhapja e arsimit” përfshin medresetë

Ndër krahinat osmane Konja kishte më shumë medrese. Nga mesi i shekullit të 19-të numri i medreseve shënoi rritje. Për shembull, në sanxhakun qendror të Konjës, në vitin 1300 [1894, përkth.] kishte 42 medrese, kurse në vitin 1322 [1906, përkth.] ishin 56 syresh. Sipas vjetarit të 1903-shit, në vilajet ishin 451 medrese me 12.000 nxënës. Në vitin 1840 në sanxhakun e Ispartës kishte 40 medrese, kurse në vitin 1903 ky numër kishte arritur në 60.²³⁵ Këto të dhëna tregojnë se gjatë periudhës së Abdylhamidit medresetë, ndryshe nga ç'pretendohet në përgjithësi, nuk janë pakësuar në numër, por përkundrazi, bashkë me shkollat moderne janë shtuar.

Ferit Pasha restauroi Teqenë e Ali Gavit, vepër e epokës së Principatës së Karamanit, e përdorur në atë kohë si teqe bektashinje dhe duke e quajtur Medreseja Mahmudije sipas nismës së Sulltan Mahmudit II për ta zhdukur Bektashizmin, e vuri në funksion të arsimit nën drejtimin e Hadimli Mehmed Vehbi Efen-diut.²³⁶ Mahmudije quhet edhe një nga shkollat fillore të hapura nga Ferit Pasha.

Po Ferit Pasha e restauroi, një vit para se të shkatërrohej sërish nga dy rrufe më 1901, edhe Medresenë Minarehollë (İnce Minare),²³⁷ e themeluar në mesin e shekullit të 13-të si një nga shkollat e para të hadithit në Anadoll. Duke restauruar një xhami të rrënuar midis Shkollës së Arteve dhe Medresesë së Sulejmanijes dhe duke bërë kështu që nxënësit e dy institucioneve të hynin nga dy dyer për t'u falur bashkërisht, Ferit Pasha deshi t'i shkrinte akujt mes shkollarëve dhe medresistëve. Por ky qëllim i mirë dhe kontribut sublim nuk funksionoi në realitet. Kur dy palët nisën të armiqësoheshin e të konflikttoheshin, guvernatori i zemëruar e mbylli derën e xhamisë nga ana e medresesë.²³⁸ Mbyllja e kësaj dere nga guvernatori dhe jo e tjetrës, nuk duhet perceptuar si preferencë për institucionin modern arsimor, por si përpjekje në drejtim të vazhdimit të marrëdhënies së shkollës me xhaminë. Qoftë edhe kuptimet simbolike të këtij akti ofrojnë një këndvështrim me vlerë për të konstatuar koordinatat e mentalitetit të Ferit Pashës.

Në medresetë e Konjës u shtuan disa lëndë që jepeshin në shkolla; në ditët e premtë dhe të marta që ishin pushim, studentëve të medreseve u mësohej retorikë turqishteje, llogari, gjeografi dhe kaligrafi. Siç mund të kuptohet nga natyra e

²³⁵ Serhat Aslaner, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, tezë e pabotuar masteri (Sakarya Üniversitesi SBE, 2006), 3. Siç citohet këtu, Mustafa Safvet Ermenekli thotë se kur u shpall Konstitucionalizmi, Konja kishte 576 medrese. (“Medreselerimiz”, *Beyan-u'l-Hak*, yıl 3, sy. 92, Kanunievvel 1326, 1732).

²³⁶ Mehmet Önder, *Konya Maarif Tarihi* (Konya 1952), 95, 97, 169, 191; Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri* (Konya 1998), 313-17.

²³⁷ Caner Arabacı, po aty, 148-49; Hüseyin Köroğlu, *Konya ve Anadolu Medreseleri* (Konya 1999), 66-69.

²³⁸ Arabacı, 480.

lëndëve shtesë, qëllimi me zbatimin e këtij sistemi duhet të ketë qenë kapërcimi i pamjaftueshmërisë së medresistëve krahasuar me shkollarët (mektebistët) për t'u rekrutuar si nëpunës. Përkrahja që Ferit Pasha u ka dhënë medreseve ndihet edhe në një rrëfim të Zekai Konrapa-s, përcjellë nga "një prej dijetarëve të vyer të Konjës" me të cilin që njohur në fillim të viteve 1930, kur ishte mësues historie në Konja: "Në kohën e Abdylhamidit, guvernatori Ferit Pasha i mbledhi mësuesit e medreseve dhe i paralajmëroi me këto fjalë: 'S'po mundeni të ecni me hapin e kohës. Sa kemi shansin, t'i reformojmë medresetë. Unë do t'ju ndihmoj. Ndryshe do të pendoheni. Do të vijë një ditë dhe medresetë tuaja do të shkatërrohen dhe juve do t'ju nëpërkëmbin.' Por as që ua vumë veshin këtyre fjalëve të guvernatorit."²³⁹

Në një shkresë dërguar Ministrisë së Brendshme në gusht të 1899-ës, Ferit Pasha jepte sihariqin se kishte ndërmarrë një nismë dobiprurëse nisur nga dëshira e ministrit për përhapjen e arsimit. Duke qenë se nxënësve që frekuentojnë medresetë nuk u mësohen lëndët dhe shkencat e reja, u është dërguar një petition të gjithë mësuesve dhe është bërë e mundur që kjo të diskutohet në Këshillin Administrativ të Vilajetit, është ngritur menjëherë një komision dhe është vendosur që programi mësimor për mbi tremijë nxënës medreseje në Konja të reformohet sipas metodës dhe rregullave përkatëse. Edhe përfshirja e lëndëve moderne në programin e medreseve, në shkresat e asaj kohe është cilësuar si "përhapje e arsimit". Interesante është edhe përpjekja e guvernatorit për ta shënuar këtë nismë për llogari të vet, duke bërë kujdes të vërë në dukje se nisma ka filluar "me iniciativën e tij për t'u dërguar petition të gjithë mësuesve".²⁴⁰

Në kërkesën drejtuar Këshillit Administrativ të Vilajetit del në pah qartë se kush janë ndërmarrësit e vërtetë të nismës dhe nismëtarët e vërtetë të reformës së medreseve mes hoxhallarëve: "Petitioni i dërguar nga Ali Vehbiu Sinneliu dhe të tjerë bashkë me të nga hoxhallarët e Konjës," në kuadër të katër çështjeve konstaton se rreth gjashtëdhjetë medresetë dhe tremijë nxënësit e tyre në qytet "kanë nevojë për një reformë për sa i përket veprimtarisë, edukimit dhe plotësimit të nevojave të tyre".²⁴¹

a. Reformimi i programit mësimor të medreseve me lëndë si matematika e kaligrafia, siç e kërkojnë zhvillimet e kohës.

b. Punësimi në punë të përkohshme i nxënësve që nuk kanë mundësi të sigurojnë jetesën.

c. Përcaktimi dhe ngulitja e kohëve të mësimdhënies dhe pushimeve.

d. Përcaktimi i kriterëve të rregullta për hyrjen dhe daljen nga medreseja.

²³⁹ M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi* (Bolu: Vilayet Matbaası, 1960), 576.

²⁴⁰ DH. TMIK.S 26/51,1317 R 17 [25 Agustos 1899].

²⁴¹ Y.PRKUM 47/74,1317 R 4.

Për zgjidhjen e këtyre çështjeve lidhur me nxënësit e medreseve propozohet formimi i një komisioni të quajtur Komisioni për Çështjet Studentore anëtarët e të cilit do të zgjidheshin nga hoxhallarët e vendit, siç qe vepruar në Stamboll dhe në qytetet e tjera të mëdha. Këshilli Administrativ i Vilajetit merr në shqyrtim kërkesën në fjalë; nga procesverbali i mbajtur kuptohet se është krijuar një komision nën kryesinë e Hoxhë Ahmed Alladag Efendiut. Ndër arsyet e krijimit të komisionit përmenden të tilla si “dhënia e lëndëve si matematika, gjeografia, retorika e kaligrafia në ditët e marta dhe të premte që janë pushim, duke caktuar për këtë qëllim mësues të formuar në dije të ndryshme, me qëllim që studentët të mund marrin hise nga zhvillimi aktual arsimor në mënyrë që të mund të marrin përsipër detyrë në çdo departament të administratës shtetërore,” rregullimi i të ardhurave të mësuesve, “arritja e zhvillimit” të studentëve, përgatitja e kalendareve të rregullt mësimorë.

Se si reforma në medrese ka shkuar krah për krah me përhapjen e shkollave, kuptohet edhe nga një udhëzim dërguar vartësve po atë ditë. Ky udhëzim është dërguar për shkak se disa sanxhakë dhe kaza i kanë neglizhuar statistikatat mujore për të ardhurat arsimore vendore të caktuara për plotësimin e nevojave të shkollave. Guvernatori e mbyll udhëzimin duke kërkuar më shumë përpjekje për rritjen e këtyre të ardhurave. Po në atë dosje, në një qarkore të guvernatorit me titull “Të gjithë vartësve”, vihet në dukje se në disa vende

kryetari dhe anëtarët e Këshillave Arsimorë janë zgjedhur e emëruar në njësitë vendore dhe vilajeti s’ka kurrfarë dijenie për këtë. Por kryetari dhe anëtarët në fjalë zgjidhen nga këshillat administrative vendore dhe pasi miratohen nga administrata arsimore e vilajetit, emërohen po nga vilajeti, ndaj le të respektohet kjo procedurë.

Por si do të veprohej atëherë? Mos vallë do të shpërbëheshin këshillat arsimorë të formuar deri atëherë nëpër kaza pa iu përmbajtur procedurës dhe pa miratimin e vilajetit? Jo. Për të mos e bllokuar sistemin për shkak të një çështjeje të kaluar tashmë e për të mos krijuar vështirësi në administratë, guvernatori kërkonte “vazhdimin e këshillave dhe zbatimin e procedurës për ata që do të caktoheshin këtej e tutje”. Të tria këto shkresa, njëra për reformimin e medreseve, njëra për statistikatat e të ardhurave për arsimin dhe njëra për procedurën e formimit të këshillave arsimorë, janë të gjitha të një date (12 gusht 1899).

Parandalimi i ikjes së studentëve

Në fillim të shekullit, për shkak të gjendjes së mjerueshme të medreseve në provinca, të rinjtë dyndeshin drejt Stambollit për të kryer shkollën. Më 20 qershor 1902 vilajeteve iu dërgua një dekret që kërkonte parandalimin e kësaj dyndjeje. Ky dekret sulltanor që kërkonte restaurimin e medreseve në provinca që kishin nevojë për një gjë të tillë, si dhe emërimin e mësuesve në medresetë ku këta murgonin, urdhëronte që “të merren masa që studentët ta kryejnë patjetër arsimin në medresetë e provincave pa u lënë shkas që të vijnë në Stamboll për këtë e të heqin tërë ato vuajtje”. Këtë udhëzim që vjen i koduar, Ferit Pasha ua përcjell sanxhakëve dha kazave të vilajetit po të koduar, por shton edhe këtë: “I është njoftuar Drejtorisë së Popullsisë të Vilajetit me anë të një shkrese të posaçme e të fshehtë se është absolutisht e nevojshme që studentëve të cilët duan të shkojnë në Stamboll prej këtu për të kryer arsimin, të mos u jepet lejekalim.” Në përgjigjen që i dërgon pallatit pasi e përcjell këtë shkresë, Ferit Pasha, pasi thotë se askush nuk ka shkuar nga Konja në Stamboll për të kryer medresenë, cek burimin e problemit duke vënë në dukje se në provinca duhen hapur shkolla të profilit të lartë si në Stamboll:

Duke qenë se medresetë në Konja janë *relativisht* në gjendje të mirë funksionale, nuk ka para ndodhur që studentë prej këtu të shkojnë në Stamboll, s’ka dyshim se do të bëhet akoma më shumë kujdes në këtë drejtim dhe do të shtohen përpjekjet për përmirësimin e gjendjes së medreseve. Por duke qenë se shkolla me profil të lartë si Akademia e Shkencave, Akademia e Drejtësisë, Shkolla e Kadilerëve, Shkolla Pedagogjike, gjenden në kryeqytet, është deri diku e natyrshme që studentët të cilët dëshirojnë të përfitojnë duke vazhduar njërin nga këto shkolla janë të detyruar të shkojnë në Stamboll për këtë qëllim. Por ardhja e pandërprerë e mësuesve nga të gjitha vilajetet në Stamboll për shkak të grumbullimit aty të të gjitha këtyre shkollave të larta, për shumë arsye nuk është e mirë. Veç kësaj, dihet se aktualisht numri i frekuentuesve të shkollave ushtarake e të larta ekzistuese është mbi normën, prandaj mendoj se për të lehtësuar dyndjen dhe eventualisht për të hequr nevojën e studentëve për të ardhur në Stamboll, do të ishte me vend dhe do të sillte shumë dobi hapja edhe në provinca e shkollave të profilit të lartë që përbëjnë shkallët e fundit të arsimit.

Kështu pra Ferit Pasha e paralajmëron qendrën se studentët shkojnë në Stamboll për të vazhduar shkollat e larta dhe se mënyra e vetme për ta parandaluar këtë është hapja edhe në provinca e shkollave të larta si Akademia e Shkencave, Akademia e Drejtësisë, Shkolla e Kadilerëve e Shkolla Pedagogjike.²⁴² Pasi u bë

²⁴² Y.PRK.UM 59/6,1320 Ra 16 (22.06.1902) Po në ato data, edhe nga vilajetet e tjera janë dërguar shkresa që tregojnë për gjendjen e medreseve dhe njoftojnë se do të parandalohet ikja e studentëve në Stamboll dhe do të

kryeministër Ferit Pasha vazhdoi ta përkrahte arsimin në Konja sipas këtyre bindjeve dhe një udhëtar nga Evropa i cili mbërrin në Konja në vitin 1908, shkruan gjëra që do të mund ta bënin krenar kryeministrin, duke thënë se tashmë vijjnë studentë nga Stambolli për të studiuar në Konja.²⁴³

Ferit Pasha në çdo rast vazhdon ta sjellë në vëmendje çështjen e hapjes së shkollave të larta në provinca. Në një tjetër propozim jep shembuj nga Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe Evropa. Për shembull, duhen ngritur filiale të Observatorit të cilat “duhet të shkëmbejnë vazhdimisht informacion me simotrat në Shtetet e Bashkuara dhe Evropë, si dhe duhet ta ndriçojnë popullin nëpërmjet botimesh të dobishme”. Duhet themeluar Konservatori Perandorak dhe në shkollat e mesme duhet dhënë muzikë. Sipas Ferit Pashës, i cili shkruan se predikues protestantë enden si doktorë nëpër Anadoll dhe se gjithandej i zë syri mjekë të huaj, duhen hapur fakultete mjekësie për të rritur numrin e mjekëve, duhen dhënë mësim shëndetësie në shkolla dhe duhen hapur spitale të reja. Duke propozuar hapjen e shkollave sipas karakteristikave të çdo vilajeti, Ferit Pasha vë në dukje se në Ishujt e Mesdheut, në Trabzon e Kastamonu duhen hapur shkolla marine për të përgatitur kapitenë dhe makinistë.²⁴⁴

Përhapja e shkollave

Institucionalizimi i konceptit “modern” mbi arsimin që mori formë bashkë me ndryshimet që pësoi indi shoqëror në shekullin e fundit, me kohë do t’i jepte fund mbizotërimit të traditës së vjetër mësimdhënëse. Sistemi shkollor modern që sot perceptohet si rezultat i natyrshëm e i zakonshëm i përparimit, në të vërtetë zuri vend gradualisht në botën osmane si përgjigje ndaj rrethanave të caktuara historike. Shteti i centralizuar e shfrytëzoi mirë potencialin e arsimit publik masiv për ta bërë më të lehtë depërtimin e shtetit në mbarë popullatën si dhe për ta uniformizuar këtë të fundit. Sistemi arsimor që u kthye në një mjet të rëndësishëm të zhvillimit social, ekonomik e politik, nisi të përdorej si një mjet përparimi.

Sipas Ferit Pashës arsimi ishte shkopi magjik dhe ilaçi i të gjitha problemeve shoqërore. Një memorandum i tij shkruar në vitin e parë të detyrës si kryeminis-

bëhet i mundur edhe kthimi i atyre që kanë shkuar. Të gjitha këto shkresa janë dërguar në përgjigje të urdhrit të dërguar nga qendra. Parandalimi i ardhjes së medresistëve në Stamboll nga provinca dhe sigurimi që medresetë e provincës kësaj rruge ta ruajnë gjallërinë, duhet të ketë qenë një nga masat e marra edhe kundër pakësimit të numrit të hoxhallarëve në Anadoll.

²⁴³ Përcjell nga H. Charles Woods, *La Turquie et ses Voisins* (Paris 1911) Mehmet Önder, *Seyahatnamelerde Konya* (Konya 1948), 47.

²⁴⁴ BOA, Y.PRKUM 58/95, 1320 Ra 11 (17.06.1902).

tër pas guvernatorisë në Konja, e demonstroi shumë qartë këtë besim të tij të patundur. Zgjidhja që ofron kundrejt ndikimit të veprimtarive të dëmshme të shejhut të Haxhibektashit Xhemaleddin Efendiut i cili, sipas tij, i turbullonte mendjen popullit me mendimet e tij që binin ndesh me Sheriatin, si dhe për të mbajtur gjallë doktrinat autentike të fesë, është hapja e shkollave, dërgimi i hoxhallarëve nëpër fshatra për të shpjeguar fenë, reformimi i medreseve dhe botimi e shpërndarja e ilmi Haleve. Të gjitha problemet burojnë nga mungesa e arsimit.

Raport që shpjegon rëndësinë e arsimit për ruajtjen e besimit, YA.HUS 462/44, 8 N 1321

Siç i është bërë e ditur pragu të lartë kalifnor, çelebiu bektashi Xhemaleddin Efendiut i cili ndodhet në nahijen e Haxhibektashit në Kërshahir, ka devijuar nga parimet e kufijtë e sheriatit e ka zgjedhur rrugën e blasfemisë duke bërë haptazi gjëra të ndaluara e të ndyra e duke i prishur mendjen dhe devijuar popullin e thjeshtë e naiv, prandaj është e domosdoshme që t'i kundërvihet këtij ndikimi të lig, të mbrohen bazat e vërteta të fesë dhe të sigurohet vazhdimësia e sheriatit të kulluar profetik. Duke qenë se dihet që të rendurit pas mashtrimeve të tilla vjen si pasojë e injorancës, qoftë në vendin e lartpërmendur, qoftë në vilajetet e Mamuretulazizit, Erzurumit e të Sivasit ku është e dëndur popullata e quajtur këzëlbash²⁴⁵ të cilët ndjekin rrugë të shtrembër, për të luftuar injorancën e pagdëndurinë e popullatës islame, duhet shtuar shkollat veçanërisht, më shumë se në vende të tjera, duhet përhapur dija e arsimit dhe atje ku nevojitet duhen dërguar njerëz të përshtatshëm nga hoxhallarët për t'i mësuar popullit bazat dhe parimet e vërteta të fesë. Kjo gjë i është komunikuar nga shërbëtori juaj vilajeteve të lartpërmendura si dhe vilajetit të Ankarasë në dy telegrame që janë paraqitur bashkangjitur me këtë raport dhe po ashtu i është shkruar Ministrisë së Arsimit që në komunikim me lokalitetet përkatëse të konstatohet se ku ka nevojë për hapjen e shkollave të reja dhe sa dhe që të merren masat e duhura në lidhje me këtë. Në të gjithë Rumelinë dhe Anadollin në përgjithësi vihen re qëndrime e besime që bien ndesh me parimet Kur'anore e profetike, si pasojë e mungesës së arsimit dhe të ideve të dëmshme antifetare që përpiqen t'i përhapin disa shejherë bektashinj. Sidomos ka të dhëna të përsëritura se shiitët në Irak po e zgjerojnë nga dita në ditë hapësirën e tyre të ndikimit dhe zgjerimi i Shiizmit në atë zonë bart rreziqe të shumta, prandaj është e domosdoshme si fetarisht ashtu dhe politikisht që me mjete të posaçme të punohet për përforcimin e bazave të fesë dhe parandalimin e prishjes që tentohet. Ndër këto mjete, më i rëndësishmi e i efektshmi është përhapja e arsimit për edukimin e mendjeve dhe të ndërgje-

²⁴⁵ Një sekt i Shiizmit. Ndryshe quhen edhe alevinj. (përkth.)

gjeve. Është e pamohueshme se në periudhën e sulltanatit të lartmadhërisë suaj janë hapur shumë shkolla në çdo pjesë të Perandorisë dhe dija e arsimit janë zhvilluar e përhapur në cepat më të largët në mënyrë të pakrahasueshme me periudhat e paraardhësve tuaj, megjithatë atje ku kanë zënë rrënjë idetë e shtrembëra të lartpërmendura është e nevojshme që të bëhen përpjekje të veçanta për ta ndriçuar popullin e thjeshtë e naiv duke i shtuar shkollat dhe duke e përshtatur mësimdhënien sipas nevojave të gjendjes dhe të kohës. Megjithëse ekzistojnë disa libra e broshura në turqisht që përmbajnë bazat e fesë islame, përmbajtja e tyre është e hapërdarë dhe gjuha e pakuptueshme për popullin, prandaj duhet hartuar një ilmihih i ri që t'i përmbledhë në mënyrë të thjeshtë e të kuptueshme për popullin parimet e bazat e detyrueshme sipas shariatit. Po ashtu duhet formuar një komision në Meshihat për rregullimin dhe përmirësimin e mënyrës së mësimdhënies në medrese, si dhe duhet zhvilluar më tutje Shkolla e Kadilerëve. Duhet hartuar një udhëzues/traktat i përgjithshëm fetar në turqisht e arabisht për t'u dërguar në vilajetet e lartpërmendura e t'i shpërndahet popullit si dhe nëpër shkollat fillore. Po ashtu, për të parandaluar përhapjen e Shiizmit, në vilajetet e Bagdadit dhe Basrës duhet hapur disa shkolla të posaçme për këto vilajete ku të jepet mësim në arabisht. Këto janë disa masa që më vijnë ndërmend dhe çfarëdo që të urdhërohet prej këtyre, do të bëhet ç'është e mundur për ta vënë në jetë. Më 8 Ramazan 1321. Shërbëtori i lartmadhërisë suaj, kryeministër Feriti.

Arsimi që çështja e parë mbi të cilën vuri dorë Ferit Pasha me të ardhur në Konja. Gjendja e arsimit në Konja para ardhjes së Ferit Pashës dhe në vitin e parë pas ardhjes së tij mund të shihet në Vjetarët Arsimorë të viteve 1316 dhe 1319. Nga zhvillimet që mund të ndiqen përmes burimesh të tjera kuptohet se këta vjetarë nuk pasqyrojnë të dhënat aktuale të vitit kur janë botuar. Kjo gjë vihet në dukje edhe në disa nëntituj të vjetarëve në fjalë. Mungesa e të dhënave për shkollat fillore në Vjetarët Arsimorë e bën të vështirë ndjekjen e përpjekjeve të Ferit Pashës për shtimin e këtyre shkollave. Sipas Vjetarit Arsimor të 1316-ës (1898/9), “në vitin shkollor 1313-1314”, gjimnazi i Konjës ka 106 nxënës, kurse shkolla pedagogjike ka 7. Në 28 shkolla pasfillore mësojnë 1784 nxënës.²⁴⁶ Sipas Vjetarit Arsimor të 1319-ës (1901/2), “në vitin shkollor 1316-1317”, në vilajetin me 894.062 banorë, numri i nxënësve është 78.953. Numri i nxënësve në gjimnazin e Konjës ka arritur në 177 dhe veç kësaj tashmë edhe në Antalja ka një gjimnaz me 125 nxënës. Numri i nxënësve së shkollës pedagogjike ka arritur në 80. Në 26 shkolla pasfillore mësojnë 1586 nxënës.²⁴⁷

²⁴⁶*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Birinci Sene* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316), 1152-1166.

²⁴⁷*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Dördüncü Sene* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319), 830-872.

Në një raport të tij Ferit Pasha njofton se kur u bë guvernator, shkolla pedagogjike thuajse kishte mbetur pa nxënës, numrin e të cilëve e rriti me përpjekjet e tij: “Që nga fillimi i detyrës sime jam përpjekur për ta përmirësuar me sa ka qenë e mundur shkollën pedagogjike dhe prova më e qartë e kësaj është fakti se ndërsa në fillim kjo shkollë kishte vetëm shtatë nxënës që e frekuentonin, me politikat mbështetëse që janë ndjekur numri i nxënësve tani është mbi nëntëdhjetë.”²⁴⁸ Njoftohet se që në vitin e dytë të detyrës, Ferit Pasha hapi edhe tetëmbëdhjetë shkolla fillore përveç shtatë të tillave që qenë hapur që nga viti 1873 para se ai të bëhej guvernator. Deri në periudhën e tij ishin njëzet e pesë shkolla pasfillore, kurse me dhjetë të tilla që hapi në vitin 1899 e rriti numrin e nxënësve në to nga 1500 në 3000. Po gjatë kësaj periudhe në vilajet u hapën gjithsej 256 shkolla fillore dhe një shkollë artesh.²⁴⁹ Kazëm Gyrel dëshmon se Ferit Pasha u dha jetë shkollave të para dhe se “për sa i përket arsimit fillor pati një zhvillim thelbësor”. Guvernatori i sillte të rinjtë e talentuar nga kasabatë e fshatrat e vilajetit dhe i fushte në shkollat e qendrës ku bënte të mundur arsimimin e tyre. I nxiste baballarët e të rinjve që bijtë e tyre të vazhdonin arsimin e lartë.²⁵⁰ Ja si e tregon vetë guvernatori në qershor të vitin 1899, domethënë në muajin e pesëmbëdhjetë të detyrës, se si ka hapur mbi njëqind shkolla:

Ky vilajet ka dy çështje të rëndësishme jetike: njëra është përhapja dhe zhvillimi i arsimit, kurse tjetra është zgjerimi i veprave infrastrukturore. Megjithëse falë përkrahjes së lartë sulltanore është bërë shumë për arsimin dhe janë hapur mbi njëqind shkolla duke u përballuar kostot e nevojat përkatëse, është kuptuar se prapëseprapë nuk mjaftojnë për nevojat e popullatës, mendoj se nevoja kryesore është për shtimin e shkollave në nahije dhe fshatra dhe për përhapjen e dijes duke shpërndarë falas rreth dymijë libra e broshura...²⁵¹

Ndërsa në mesin e vitit të tretë numri i shkollave të reja ka arritur në rreth pesëqind:

Fillimi dhe shtylla kryesore e masave që duhen marrë në një vend lidhur me arsimin është rregullimi dhe shtimi i shkollave të specializuara. Në këtë drejtim jemi fokusuar gjatë këtyre tre vjet e gjysmë dhe brenda kësaj kohe të shkurtër, mes gjithë veprave të tjera kemi arritur të hapim katër-pesëqind shkolla të reja si dhe janë hedhur themelet për shumë të tjera akoma, e gjitha kjo pa iu bërë kursesi barrë arkës së shtetit dhe buxhetit arsimor.²⁵²

²⁴⁸ Y.PRKUM. 56/21, 1319 C 11 (25.09.1901).

²⁴⁹ Përcjellë nga Regis Delbeuf, *De Constantinople a Koniah* (1902) Önder, 386, gjithashtu nga i njëjti autor, *Konya Maarif Tarihi* (Konya 1952), 54-55 ve 71-72.

²⁵⁰ İnal, 1651.

²⁵¹ Y.PRKUM 46/117, 1317 S 13 (12.06.1899).

²⁵² Y.PRKUM. 56/21,1319 C 11 (25.09.1901).

Në raportin me datë 20 nëntor 1898, guvernatori pati njoftuar se brenda një kohe të shkurtër qenë hapur njëqind e njëzet shkolla fillore. Veç kësaj, njoftonte se shkollave fillore ekzistuese u qenë shpërndarë pesëmijë xhuze²⁵³ Kur'ani dhe se Ministrisë së Arsimit i qenë kërkuar dyqind e pesëdhjetë kopje të Kur'anit për shkollat dhe xhamitë.²⁵⁴ Në një tjetër shkresë Ferit Pasha njofton se u ka shpërndarë katërmijë xhuze nxënësve të varfër të shkollave fillore, në mënyrë që të luten për sultanin, se ka rregulluar brendinë e tyrbes dhe xhamisë së Sadreddin Koneviut, se janë bërë synet bijtë e muhaxhirëve të vendosur në Antalja.²⁵⁵ Siç u pa edhe në rastin e medreseve më sipër, shkollat fillore, madje xhamitë, Kur'anet dhe xhuzet e shpërndara trajtohen në të njëjtat shkresa dhe në kuadër të së njëjtës politikë “për përhapjen e arsimit” dhe nuk konceptojnë kjo si një problematikë që duhej zgjidhur nëpërmjet “njësimit të arsimit”.

Më 4 shtator 1899, në njëzet vjetorin e fronëzimit të Abdylhamidit të cilin e cilësonte si “fytyrëndriturin e nderuar me fronin e bekuar kalifnor, burimi i mirësisë e lumturisë për çdo besimtar e për mbarë shtetasit besnikë,” njoftonte se në vilajet qenë hapur 118 shkolla pasi qenë restauruar dhe 32 të ndërtuara rishtas, si dhe qenë hedhur themelet për 3 shkolla.²⁵⁶ Këto, sigurisht, qenë arritur në sajë të padishahut dhe me këtë rast i gjithë populli është lutur për të. E rëndësishme është fjalia: “Ndihma që populli u ka dhënë përpjekjeve të mia prej shërbëtori për përhapjen e arsimit, ka siguruar vazhdimin e këtyre përpjekjeve.” Duke treguar kujdes që të vërë në dukje se ka vazhduar t'i vërë në jetë nismat e tij me ndihmën e popullit, guvernatori kërkon të theksojë se nuk ka pasur probleme me popullin, përkundrazi ka siguruar pjesëmarrjen dhe mbështetjen e tyre për shërbimet e ndërmarra nga shteti. Ndërkohë Ministria e Arsimit nuk po e arrinte dot hapin e shpejtë të Ferit Pashës, ndaj merrte hisen e vet nga ankesat e guvernatorit drejtuar pallatit:

Nismat e ndërmarra për shtimin e shkollave fillore dhe modernizimin e mësimdhënies në to, për përhapjen e dritës së arsimit, nuk po përkrahen e mbështeten siç duhet nga Ministria e Arsimit. Për shembull, megjithëse është shkruar për rindërtimin dhe zgjerimin e Shkollës Pedagogjike të Konjës dhe rritjen e numrit të nxënësve në mënyrë që populli i këtushëm të shpëtojë nga mundimi për të shkruar deri në Stamboll, kërkesa ime në këtë drejtim ka mbetur pa përgjigje, ndaj realizimi i qëllimit është shtyrë për më vonë.²⁵⁷

Ferit Pasha kërkon që shkollat parafillore që gjenden në çdo fshat të kthehen në shkolla fillore dhe të modernizohet mësimdhënia në to, që në çdo qendër san-

²⁵³ Një e tridhjeta pjesë e Kur'anit (përkth).

²⁵⁴ Y.PRK.UM 44/46,1316 B 6.

²⁵⁵ Y.PRKUM. 58/21, 1320 M 7 (16.04.1902).

²⁵⁶ DH.TMIKS 27/8,1317 Ca 12.

²⁵⁷ Y.MTV 234/142,1320 C 21, No. 1.

xhaku të hapet patjetër një shkollë pedagogjike dhe në vazhdim të përjashtohen të padiplomuarit në to nga emërimi si imamë e hoxhallarë nëpër fshatra.²⁵⁸ Tërheq vëmendjen fakti se ata që arsimohen nëpër shkollat pedagogjike për filloret janë studentët e medreseve.²⁵⁹

Nismat në drejtim të arsimit Ferit Pasha nuk ia atribuon të gjitha vetes, por në raportet dërguar Ministrisë së Arsimit lëvdon edhe përpjekjet e drejtorit të Arsimit:

Me lejen që u dha nga Ministria, personalisht bëra inaugurimin e shkollës në Antalja dhe çela mësimin. Po ashtu, për rregullimin, shtimin dhe pajisjen e shkollave parafillore e fillore qoftë në Antalja, qoftë në kasabatë e fshatrat e tjera ku kam kaluar, janë ngritur komisione të përbërë nga paria dhe hoxhallarët e vendit duke ndërmarrë kështu masa për përhapjen e arsimit. Që kur kam ardhur në vilajet, në shumë vende janë hapur rishtas shkolla fillore. Krahas pesë-gjashtë shkollave që u hapën së fundmi në Isparta, tani u hapën edhe tre të tjera si dhe një u inaugurua në Egirdir. Kështu që po ndërmerret çdo masë e nismë dhe po jepet çdo mbështetje për zhvillimin e arsimit dhe të shkollave në vilajet. Ju njoftoj gjithashtu se në këtë drejtim lëvdatë dhe dashamirësi të veçantë për punën dhe përpjekjet e tij meriton drejtori i Arsimit, Azmi Bejefendiu.²⁶⁰

Në përgjigjen e tij, ministri i Arsimit do ta përgëzonte guvernatorin veçanërisht për mbështetjen dhe lehtësinë e ofruar drejtorit të Arsimit:

Puna e kryer, e pritshme nga një dashamirës i njohur e i padiskutueshëm i arsimit si hirësia juaj, është tejet e dobishme për shtetin, vendin dhe aspiratat perandorake, ndaj ju shpreh falënderimet e merituara nga ana juaj për këtë. Gjithashtu, meqë puna, përpjekjet dhe sukseset e Azbi Bejefendiut janë fryt i përkrahjes dhe ndihmës suaj, ju falënderoj edhe për këtë dhe ju uroj vazhdimin e punës së mirë që keni kryer deri tani.²⁶¹

Ç'thotë Ferit Pasha për arsimin në një raport të tij

Raportet e guvernatorit për pallatin japin informacione interesante për gjendjen e arsimit në Konja në kapërcyell të shekullit. Në një raport të gjatë prej gjash-tëmbëdhjetë faqesh lidhur me gjendjen e vilajetit, shkruar në shtator të vitit 1901,²⁶² “sjell në vëmendje nevojën për arsim që pa dyshim është mënyra e vetme për të arritur zhvillimin e përparimin.” Në pjesën me titull “Çështje të arsimit”,

²⁵⁸ Po aty, No. 2.

²⁵⁹ Y.PRKUM. 56/21,1319 C 11.

²⁶⁰ MF.MKT 427/29,1316. B. 26, No. 2

²⁶¹ Po aty, No. 1

²⁶² Y.PRKUM. 56/21, 1319 C 11 (25.09.1901).

guvernatori Ferit Pasha thotë se “që prej tre vjetëshe gjysmë ka shëtitur çdo vend deri në fshatra dhe ka krijuar një ide të saktë për përmirësimin e gjendjes së arsimit dhe të shkollave,” dhe vijon duke i shtjelluar mendimet e tij në nëntë çështje, të cilat janë: shkollat parafillore dhe fillore, komisionet arsimore, të ardhurat për shkollat fillore, opinionin personal lidhur me përmirësimin e shkollave fillore, shkollat pedagogjike, shkollat pasfillore, gjimnazet, shkollat e bashkësive jomyslimane e të huaja dhe administrata arsimore e vilajetit. Mendimet e rrahura në këtë kuadër përmbledhtazi janë:

1. *Shkollat parafillore* (mektebet sibjan): Për shkak të inkompetencës së mësuesve dhe mësimdhënies së tipit të vjetër, fëmijët e gjorë që studiojnë me vite në këto shkolla, dalin prej tyre pa mësuar asgjë. Ngaqë nuk e sigurojnë dot jetesën si mësues, shumica e këtyre të fundit shërbejnë si imamë në xhami si dhe merren me bujqësi, vreshtari e tregti. Këta lloj mësuesish kanë bërë vetëm pak medrese dhe janë njerëz të pakualifikuar të cilët nuk dinë asgjë tjetër veç Kur’anit Fisnik.

Ndonëse janë shpërndarë mbi dyzetmijë xhuze, elifba dhe broshura të lexiimit të Kur’anit të shtypura në shtypshkronjën e vilajetit, ky numër është i pamjaftueshëm. Nuk po arrihet të sigurohen me çmime të ulëta librat e nevojshëm për shkollat e fshatrave dhe të kasabave dhe, ngaqë hartohen programe mësimore të pazbatueshme dhe këto ndryshojnë shpesh, nxënësit e varfër detyrohen t’i ndërrojnë librat. Nëpunësit vendas nxjerrin vështirësi për sa i përket shpenzimit të taksave të vjela në vend dhe me qëllimin për t’u siguruar përfitim disa librashitësve urdhërohet mbledhja e librave pa vulë që nxënësit e varfër kanë në posedim. Nëpunësit e Ministrisë së Arsimit u nxjerrin vështirësi përpjekjeve të qeverisjes vendore lidhur me këto çështje.

Masa kryesore që duhet ndërmarrë për përmirësimin e gjendjes arsimore në një vend është shtimi i shkollave të specializuara. Megjithëse në tre vjet e gjysmë janë hapur katër-pesë shkolla të tilla në vilajet, s’ka dyshim se edhe ky numër është i pamjaftueshëm në raport me popullsinë. Ndërkohë që me një udhëzim të Ministrisë së Brendshme është ndaluar mbledhja e kontributeve nga populli në çfarëdo lloj mënyre, nëpunësit janë të hutuar se si duhet zbatuar udhëzimi i Ministrisë së Arsimit për t’iu drejtuar kontribuesve për ndërtimin, restaurimin dhe shtimin e shkollave.

Në shkollat me vetëm një mësues, kur këtij të fundit i del ndonjë punë apo sëmuret, shkolla bën pushim. Kurse në rast se vdes apo e lë detyrën, shkolla mbyllet. Kështu që këto shkolla “sot janë e nesër s’janë dhe si të tilla ngjajnë me dunat e rërës në shkretëtirat e Afrikës.” Një tjetër problem është moszhvillimi i mësimdhënies në shumicën e vendeve për rreth katër-pesë muaj për shkak të vajtjes së njerëzve në bjeshkë kur intensifikohet puna në bujqësi.

2. *Komisionet arsimore*: Këto komisione për detyrat dhe metodën e punës të të cilave nuk ka asnjë udhëzim, ndërkohë që më parë në shumicën e vendeve nuk ekzistonin ose ekzistonin vetëm formalisht, janë rikrijuar menjëherë në të gjithë sanxhakët, kazatë dhe në shumicën e nahijeve. Problemet e këtyre komisioneve janë këto:

- Kur nëpunësit në krye të këtyre komisioneve emërohen gjatë, zëvendësuesit e tyre mund të mos jenë edhe aq arsimdashës. Gjithashtu kur sekretari dhe arkëtari janë nëpunës nderi, edhe kjo ka problemet e veta.

- Duhet ngarkuar inspektorë për t'i kontrolluar shpesh llogaritë e komisioneve.

- Nuk ka një udhëzues që të rregullojë administrimin e shkollave, zgjedhjen e mësuesve, mbledhjen e të ardhurave si dhe marrëdhëniet me nëpunësit e tjerë e ata të arsimit.

- Për shkak se nëpunësit nuk dinë të regjistrojnë e të bëjnë llogari, të dhënat mujore e vjetore mbi të ardhurat e shpenzimet nuk po mund të dërgohen rregullisht, ndaj nuk dihet gjendja e përgjithshme e shkollave.

3. *Të ardhurat e shkollave fillore*: Të ardhurat e shkollave fillore në fillim ishin 50-60 mijë grosh, ndërsa tani, si rezultat i përpjekjeve personale kanë arritur në mbi 550 mijë grosh në vit. Megjithëse me një dekret që shpallur që taksat e pavjelura të viteve të mëparshme do të lihen për të siguruar prona për shkollat fillore, kërkesat për shpenzimin e një pjese të të vjelave prej këtyre për këto punë, hasin në vonesa dhe pengesa nga nëpunësit e Ministrisë së Arsimit.

4. *Ç'mendoj për përmirësimin e shkollave fillore*:

- Mospërdorimi i një pjese të Taksës Arsimore për shkollat fillore lokale ka ngjallur ankesa të drejta nga ana e taksapaguesve. Do të ishte me vend që kjo pjesë të ndahej për këto shkolla.

- Të ardhurat e vakëfeve të rrënuara duhen përdorur pa kushte për arsimin dhe për këtë nuk duhet humbur kohë me korrespondenca të gjata zyrtare. Me vendim të komisionit vendor të arsimit dhe të këshillit administrativ vendor, çështja duhet shqyrtuar në Këshillin Administrativ të Vilajetit dhe duhet filluar menjëherë nga zbatimi. Në këtë kuadër duhet hartuar një udhëzim i hollësishëm e duhet dërguar në çdo anë.

- Meqë nuk është e mundur të vihet dorë në emër të arsimit mbi të gjitha të ardhurat e trojeve, i duhet dhënë kompetencë vilajetit për një shqyrtim procedural në mënyrë një pjesë e këtyre të ardhurave t'u kalohen fondeve për arsimin.

- Po të merren parasysh paratë e ndara për arsimin dhe shkollat fillore në shtetet evropiane si dhe situata në vendin tonë, do të shihet se sa e madhe është nevoja.

- Tek në shkollat fillore e pasfillore neglizhohen tërësisht dhe mendohet vetëm për gjimnazet e shkollat e larta, si dhe punohet vetëm për përmirësimin e

shkollave që ndodhen në Stamboll. Moskujdesja për nevojat e vilajetit dhe përcjellja në Stamboll e taksave për arsimin që vilen këtu, me të drejtë tërheq vëmendje.

- Rrogat e mësuesve në shkollat e fshatit duhen caktuar zyrtarisht. Mësuesit që dërgohen në disa fshatra me garancinë e parisë së fshatit se do t'u jepet një sasi e caktuar parash apo furnizimesh çdo muaj, kur nuk e marrin këtë rrogë kthehen mbrapsht. Shteti babaxhan duhet të ndërhyjë pranë popullit që nuk e kupton rëndësinë e arsimit. Paratë që do të mblidhen në fshatra duhen grumbulluar në arkën e arsimit dhe prej aty u duhen paguar mësuesve. Për ta ndjekur këtë duhen emëruar inspektorë në çdo kaza.

- Sipas Rregullores së Arsimit, administrimi, mirëmbajtja, shtimi, ndërtimi dhe restaurimi i shkollave fillore i është lënë popullatës. Por nëse kihet parasysh gjendja aktuale e vlerësimit dhe e të kuptuarit të popullit, rezulton se qeveria duhet të luajë rolin e babait për një kohë të gjatë akoma.

5. *Shkollat pedagogjike*: Në Konja është vetëm një shkollë pedagogjike ditore me program dy vjeçar. Të diplomuarit janë të gjithë banorë të Konjës, prandaj s'kanë dëshirë të shkojnë në qytetet e tjera të vilajetit. Në fillim kishte vetëm shtatë nxënës, kurse tani, si rezultat i përpjekjeve personale, janë mbi nëntëdhjetë syresh. Shumica e atyre që vazhdojnë këtë shkollë ku mësohet recitim Kur'ani, arabisht, persisht, turqisht, matematikë, histori, gjeografi dhe kaligrafi e stilit *rika*, vijnë nga medresetë. Duke qenë se nuk mund të merren studentë nën njëzet vjeç, nuk është nevoja për mësim Kur'ani e recitimi të Kur'anit, si dhe për arabishten e persishten që nuk jepen në shkollat fillore. Në vend të këtyre duhet të jepen lëndët e pedagogjisë e të shëndetësisë. Programi mësimor duhet të rritet në tre vjet dhe duhen hartuar sipas nevojave të sotme e të ardhme dhe ose duhet hapur nga një shkollë pedagogjike nëpër qendrat e sanxhakëve, ose shkolla pedagogjike në Konja duhet bërë me konvikt. Si mësues pedagogjike nuk duhen emëruar të diplomuarit e Pedagogjikes për Pasfilloret të Stambollit, por mësues të diplomuar nga shkollat elitare, kompetentë e të shumtë në numër.²⁶³

6. *Shkollat pasfillore* (rushdije): Edhe pse janë njëzet e shtatë shkolla pasfillore, mungojnë mësuesit; edhe ata që janë, janë injorantë. Mësuesit injorantë i kanë kthyer shkollat në kafene; shumica e kalojnë kohën me punët e tyre personale dhe i hapin e i mbyllin shkollat sipas qejfit.

Kryemësuesit duhen zëvendësuar me mësues të rinj e aktivë të cilët nuk e kanë kaluar moshën e mësimdhënies. Në shkollat pasfillore duhen emëruar të

²⁶³ Një vit më vonë Ferit Pasha do ta akuzonte Ministrinë e Arsimit për neglizhim të kërkesave të tij urgjente për zgjerimin dhe rindërtimin e Shkollës Pedagogjike dhe rritjen e numrit të nxënësve, si dhe do t'i dërgonte pallatit një vendim të Këshillit Administrativ të Vilajetit, sipas të cilit nuk mund të shtyhej kurrësi restaurimi i ndërtesës që ishte gati të shembej. Në po atë vendim sugjerohet edhe hapja e një shkollë pedagogjike pa konvikt në çdo qendër sanxhaku, si dhe përjashtimi nga imamllëku e mësuesia në fshatra e atyre që nuk janë diplomuar nga shkollat pedagogjike. (Y.MTV 234/142,1320 C 21).

paktën tre mësues. Programet mësimore që rishikohen shpesh, duhen përmirësuar dhe të paktën për njëfarë kohe në vazhdim nuk duhen ndryshuar. Mësuesit punëtorë duhen shpërblyer me rritje rroge dhe medalje. Mosemërimi qoftë edhe i një inspektori të vetëm në një vilajet të madh me gati njëmijë shkolla, krahasuar me numrin e inspektorëve në Stamboll është i pajustificueshëm; duhet emëruar menjëherë një kryeinspektor dhe një ndihmësinsektor. Duhet rritur rrogat e mësuesve. Nëse nuk kryhen përmirësimet dhe punimet e nevojshme teknike në shkollat pasfilllore, këto duhen kthyer në shkolla fillore. Siç është gjendja, këto nuk po mundën të ofrojnë një mësimdhënie më të mirë se filloret.

7. *Gjimnazet (idadije)*: Në qendër ndodhen dy gjimnaze, njëri ditor e tjetri me konvikt. Në Antalja po ashtu. Por nga katër sanxhakët e Nides, Egirdirit, Burdurit dhe Tekes, Nideja ka shtatë, kurse Egirdiri ka gjashtë kaza të mëdha dhe në të dy këta sanxhakë nuk është hapur ende asnjë gjimnaz. Për shkak të mungesës së shkollave, shumë fëmijë të krishterë shkojnë të studiojnë në shkolla të huaja si në Athinë e Paris ku marrin një formim të kundërt me atë osman. Numri i studentëve konviktorë i kufizuar me pesëdhjetë syresh, duhet të rritet deri në njëqind, kurse numri i kujdestarëve duhet të rritet nga dy në të paktën katër. Nga ana tjetër nga dy postet e ndihmësit, njëri duhet hequr dhe duhet shtuar stafi i shërbimit. Gjithashtu duhet emëruar një mësues kompetent frëngjishteje.

8. *Shkollat e bashkësive jomyslimane e të huaja*: Ka rreth njëqind shkolla të bashkësive jomyslimane, prej të cilave shtatëmbëdhjetë janë pa licencë. Thua se në të gjitha këto shkolla ku bëhet kujdes tepër i madh që të mos zhvillohet mësimdhënie e propagandë e dëmshme, mësohet turqishtja. Por për shkak të mungesës së fondeve këto shkolla vazhdimisht bëjnë kërkesë për emërimin e mësuesve të turqishtes.

Në të gjithë vilajetin nuk ka asnjë shkollë të huaj. Por me një licencë të dhënë pa leje nga lart në kohën e ish-drejtorit të Arsimit Halil Qamil Efendiut, priftërinjtë francezë kanë hapur në Konja së pari një shkollë për djem dhe më vonë kësaj i është shtuar edhe një për vajza. Megjithatë kjo situatë i është shkruar shumë herë për këtë gjë ministrive të Brendshme dhe të Arsimit, nuk është marrë ndonjë përgjigje.

9. *Administrata arsimore e vilajetit*: Aktualisht janë pesë nëpunës që punojnë në administratën arsimore të vilajetit: drejtori i Arsimit, llogaritari dhe ndihmësi i tij, sekretari dhe arkëtari.

Kjo situatë e institucioneve arsimore në provinca sigurisht që vlen edhe për vilajetet e tjera veç atij të Konjës, por asnjë guvernator nuk ka shkëmbyer korrespondencë me qeverinë e pallatin lidhur me këtë çështje sa guvernatori i Konjës Ferit Pasha. Këto përpjekje të Ferit Pashës për përhapjen e arsimit, me siguri që kanë ndikuar në ngritjen e tij në detyrë nga guvernator në kryeministër.

Ferit Pasha nuk do ta humbte kurrë entuziazmin e periudhës së Konjës për përhapjen e arsimit. Në telegramin që i dërgonte Ministrisë së Arsimit më 23

dhjetor 1902, duke vënë në dukje rritjen e çmimeve të materialeve ndërtimore për shkak të dimrit që po afrohej, kërkonte miratimin zyrtar për ndërtimin e kafeneve dhe dyqaneve që propozonte të shërbenin si prona për të ardhura që do të vilesnin për shkollat fillore:

Nëse miratohet ndërtimi i gjashtë dyqaneve dhe një kafeneje për të shërbyer si prona për financimin e shkollave fillore, do të ishte e volitshme për sa u përket shpenzimeve që materialet e nevojshme për ndërtimin e tyre të blihen e të sigurohen para se të vijë sezoni ndërtimor, pasi atëherë rritet çmimi i drurit e materialeve të tjera, prandaj edhe njëherë ju vë në dukje se do të ishte me vend që të jepet leje që tani për shpenzimin e shumës së nevojshme.²⁶⁴

“Shumë punë në pak kohë”

Të dhëna interesante ofrojnë edhe pjesët e tjera të raportit të gjatë prej të cilit pjesa mbi arsimin u përcoll më lart. Ferit Pasha e nis raportin duke thënë se “po kryhet pa vonesë puna që i takon vilajetit për sa u përket çështjeve që duhen vënë në jetë sipas nevojave të vendit me qëllim marrjen e masave për ndërtimin dhe mirëqenien e vilajetit.” Pra ato gjëra që nevojitej të bëheshin po bëheshin, madje “lavdi Zotit, brenda një kohe kaq të shkurtër është bërë e mundur të ndërtohen shumë vepra e godina zhvilluese,” thotë guvernatori. Por ka çështje “jashtë kompetencave të vilajetit” që presin urdhrin dhe dekretin e qendrës, si për shembull shndërrimi i zaptijes në xhandarmëri, dhënia e statusit të kazasë Antaljas dhe Ibradit, rritja e rrogave të drejtorëve të nahijeve, restaurimi dhe ndërtimi i burgjeve në disa prej kazave, ndërtimi i disa selive dhe godinave administrative, marrja e masave më të rrepta për parandalimin e korrupsionit, probleme që i tejkalonin kompetencat e guvernatorit dhe kërkonin vendime dhe ndërhyrje nga qendra.

- Shndërrimi strukturor në xhandarmëri i Regjimentit të Zaptijes, i cili ka nevojë të reformohet për ta shtuar akoma më shumë sigurinë në vilajet nisur nga përmasat dhe rëndësia e këtij të fundit,

- Krijimi i një kazaje në Antalja nëpërmjet bashkimit të nahijeve të Dyshenbes dhe Manavgatit,...

- Kthimi në kaza edhe i nahijes së Ibradit duke i shtuar nahijen e Kashakllësë dhe fshatrat malorë të Manavgatit,

- Rritja në një shumë të mjaftueshme e rrogave të drejtorëve të nahijeve në vilajet, të cilët paguhen shumë më pak se të ngjashmit e tyre gjatë,

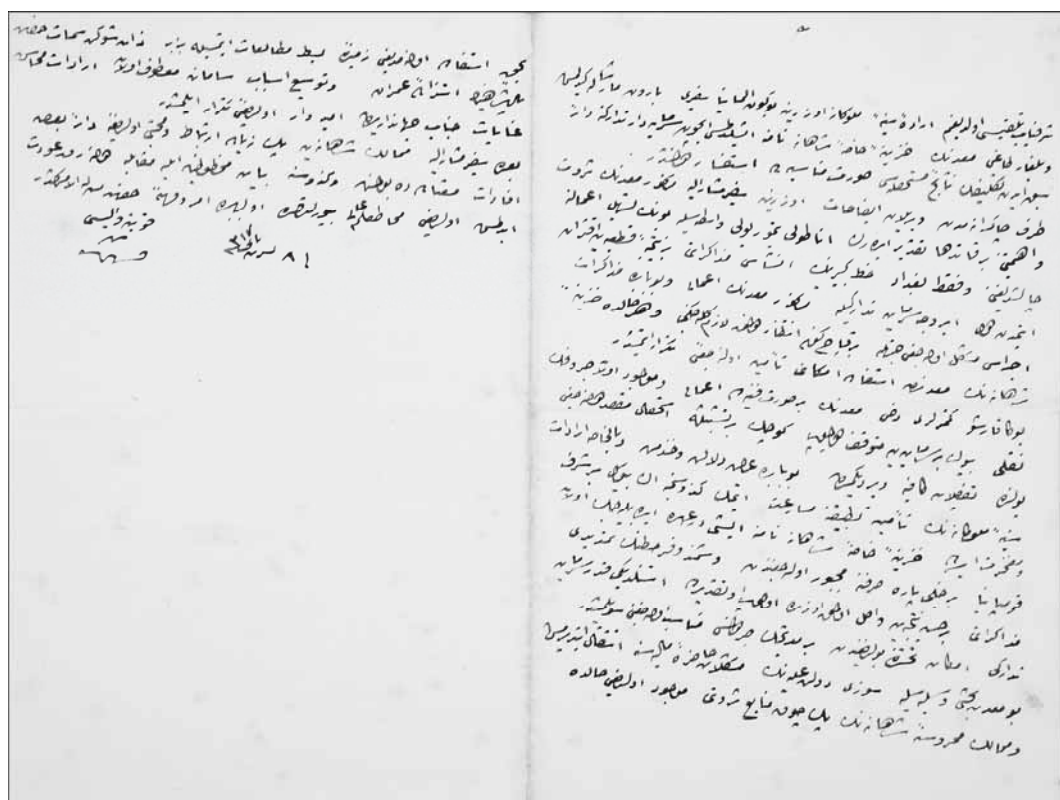
²⁶⁴ Y.PRKUM 57/18,1319 N 12.

- Restaurimi i rrënojave të kalasë së vjetër e të braktisur të Nides për t'u bërë burg, si dhe restaurimi e ndërtimi i disa burgjeve nëpër kazaja,

- Krahas selive administrative të ndërtuara nga e para në qytetet e ndryshme të vilajetit, duhen fonde të mjaftueshme për ndërtimin e tre-katër godinave administrative që nuk mund të ndërtohen me kontributet e popullit.

- Marrja e të gjitha masave për t'u dhënë fund plotësisht abuzimeve që po parandalohen dita ditës edhe në sajë të rreptësisë së treguar nga Këshilli i Shtetit për disa nëpunës të vënë para përgjegjësisë.

Këto çështje guvernatori ua pati parashtruar një nga një instancave përkatëse dhe priste përgjigje veçmas për secilën prej tyre. Ferit Pasha gjithashtu vinte në dukje se çështjet dhe propozimet që përmbante raporti i hartuar “duke pasur parasysh gjendjen aktuale ekonomike të vilajetit,” qenë shkruar pas diskutimeve dhe shqyrtimeve të bëra me përfaqësuesit e Dhomës së Tregtisë dhe Bujqësisë në Këshillin Administrativ të Vilajetit “me praninë edhe të disa personave kompetentë si dhe të disave nga paria e vendit”.²⁶⁵

Burimi: BOA, HSD.AFT, 11/81, 1321 R 29

Hekurudha në Konja

Në po atë raport, nën titullin “Çështje të tregtisë dhe të veprave publike”, ceken edhe problemet lidhur me hekurudhën. Pasi shinat arritën në Konja më 29 korrik 1896 duke u zgjatur nga Eskishehiri, qe bërë e mundur të vihej nga Stambolli në Konja për dy ditë.²⁶⁶ Pasi pohon se krahasuar me gjendjen e mëparshme, me zgjatjen e Linjës Hekurudhore të Anadollit sigurisht qe shtuar eksporti dhe qe lehtësuar transporti, Ferit Pasha ankohet për çmimet e transportit hekurudhor. Për transportin hekurudhor në Konja kërkohej dyfishi i çmimeve që vlenin në Evropë: “Megjithëse prodhimet që mund të eksportohen prej këtu janë prodhime bujqësore e blegtorale të cilat për vlerën që kanë nuk mund t’i përballojnë çmimet e larta të transportit, administrata hekurudhore ka vënë thuajse dyfishin e çmimit që zbatohet në Evropë për të njëjtat prodhime.” Megjithëse arsyeja e ekzistencës së transportit hekurudhor është shpejtësia dhe lehtësia, mallrat e tregtarëve liheshin të prisnin gjatë në stacion: “Megjithëse me ardhjen e hekurudhës pritej shpejtësi e lehtësi e madhe, mallrat që sjellin apo dërgojnë tregtarët, përkundër asaj që pritet, lihen të presin nëpër stacione dhe nuk arrijnë në kohë në destinacion,” gjë që i dëmtonte. Ngaqë hambarët që duheshin ndërtuar në Hajdarpasha e në vende të tjera për magazinimin e ruajtjen përkohësisht të ushqimeve që do të transportoheshin, nuk qenë ndërtuar ende, tregtarët mbeteshin të detyruar të bënin shpenzime shtesë, duke u dëmtuar kësisoj. Duke përshëndetur faktin që kompania, me anë të agjencive hekurudhore e licencave kishte bërë goxha ulje në çmimin e transportit të mallrave dhe prodhimeve bujqësore që dërgoheshin në Konja nga qytezat larg hekurudhës, Ferit Pasha vinte në dukje problemin se ndërkohë që prodhimet bujqësore që vinin në këtë mënyrë duheshin dërguar patjetër drejt e në stacion, për shkak të pamjaftueshmërisë së mjeteve të transportit si devetë e karrocat, tregtarët mbeteshin të detyruar ta sillnin mallin nga larg në pjesë të vogla: Nëse mallrat nuk tërhiqen plotësisht dhe nuk arrijnë të mbushin të paktën një vagon, transportimi i tyre në pjesë të vogla e në mënyrë të parregullt është gjë që s’bëhet, ndaj duhet që mallrat të tërhiqen në masë të plotë dhe të vihen për t’u ruajtur përkohësisht në hambarë në thellësi të vendit derisa të ngarkohen në vagonë për t’u dërguar më tej. Pa u eliminuar këto probleme e pengesa që e dëmtojnë eksportin dhe tregtarët, prodhimet vendase nuk do të mund të konkurrojnë kurrë me mallrat e importit. “Duke qenë se prodhimet e vendit e kanë krejt të pamundur të gjejnë blerës kundrejt konkurrencës së importeve, për ta lehtësuar këtë konkurrencë të tmerrshme që sjell mjaft pasoja të dëm-

²⁶⁶ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Arba, 1988), 90.

shme për ekonominë e vendit,” së pari çmimet e transportit duhen ulur në nivelin e vendeve të tjera të qytetëruara. Gjithashtu, duhen ndërtuar hambarë në Hajdarpasha e në vende të tjera ku është e nevojshme. Shkurt, për zhvillimin e tregtisë dhe për të mirën e vendit duhen eliminuar pengesat përballë transportimit të shpejtë të mallrave.

Krahas uljes së çmimeve të transportit që është e qartë se janë shumë të larta krahasuar me tarifat në *vendet e tjera të qytetëruara*, kompania pa humbur kohë duhet të ndërtojë hambarë në Hajdarpasha e në vende të tjera. Po ashtu elimini mi i vështirësive e që u nxirren tregtarëve në kundërshtim me metodën e licencimit siç u tregua më lart dhe krijimi i çdo lloji lehtësie, si dhe marrja e çdo mase që mallrat tregtare që lihen në pritje lart e poshtë këtej e tutje të transportohen në kohë, është e domosdoshme për zhvillimin e tregtisë dhe interesat e vendit.

Për shkak të mostakimit të linjës që shkonte deri në Konja, e administruar nga Kompania Hekurudhore e Anadolllit, me linjën e kasabave që shkonte në Izmir, Afjoni që kthyer në një pikë transferimi ku sekserët e transportit fitonin para të mëdha. Aplikimi i tarifave të ndryshme nga dy kompanitë e dëmtonte si shtetin, ashtu dhe tregtarët, ndaj këto dy linja duheshin bashkuar nën një tarifë të vetme.

Tregtarët që sjellin mall nga Izmiri dhe çojnë atje produkte nga Konja, në Afjon, që duhej të ishte pikëtakimi i të dyja linjave, mbeten të detyruar të pajtojnë sekserë të ndryshëm për secilën linjë dhe të paguajnë kosto shtesë për t'i kaluar mallrat nga njëra linjë në tjetrën, prandaj nisur edhe nga dëshira e popullit siç është bërë e ditur e përcjellë edhe më parë, duhet gjetur urgjentisht një zgjidhje për njësimin sa më parë të dy linjave nën një tarifë të vetme.

Pasi e quan të domosdoshme edhe zgjatjen e linjës hekurudhore të Dinarit deri në Burdur e Tefenni, Ferit Pasha hidhet tek rrugët. Ndërtimi i rrugës së Kesikbelit midis Konjës dhe Antaljas ishte ndërprerë për njëfarë kohe për shkak se kish ndërruar jetë sipërmarrësi. Por meqë i biri Edvar Riketi i kishte marrë përsipër kontratat e të atit, ndërtimi i rrugës do të vazhdonte. Në raport përmenden edhe shtatëmbëdhjetë punime të tjera rruge, për përfundimin e të cilave nevojiten 45 mijë lira. Jo pak para duhen edhe për ndërtimin e rrugëve të kazave e urave përkatëse që do të bëhen më vonë. Pa u përfunduar rrugët, në mënyrë që të gjitha kazatë e vilajetit të lidhen me njëra-tjetrën nga brendia e vendit dhe nga bregdeti, është e pamundur që vendi të ndërtohet e të pasurohet. Guvernatori propozon që të kthehen fondet e kaluara qendrës nga Konja dhe përgjegjësia të ndahet me vilajetet e tjera në gjendje të mirë.

Në kazanë e Antaljas që përbën qendrën e sanxhakut të Tekes, po ndërtohet një port i ri. Por ngaqë nuk është pastruar prej kohësh, limani është mbushur gjithandej me shtresa rëre të sjella vazhdimisht nga dallgët. Thellësia e limanit

nuk është e përshtatshme për ankorimin e anijeve, veçanërisht të atyre të postës, ndaj duhet pastruar e thelluar, por për këtë nevojiten 40-50 mijë lira. Guvernatori propozon që të merret hua nga Banka Osmane duke paraqitur si garanci 400-500 lirat që do të mblidhen në vit prej tregtarëve si “Taksë Portale”.²⁶⁷

Bujqësia, blegtoria dhe pyjet

Me territorin dhe sipërfaqen e punuar, Konja ishte vilajeti më i madh i Perandorisë Osmane në Anadoll dhe Ballkan. Por raporti i sipërfaqes së punuar me territorin ishte më i ulët se në vilajetet e tjera.²⁶⁸ Një nga preokupimet kryesore të Ferit Pashës ishte rritja e këtij raporti duke rinovuar metodën bujqësore si dhe rritja e rendimentit me anë të makinerive moderne. Guvernatori, i cili e shihte të nevojshëm “importimin dhe përdorimin e mjeteve moderne që bëjnë të mundur zhvillimin dhe zgjerimin e bujqësisë, si dhe përmirësimin e metodave aktuale të mbjelljes dhe korrjes që qartazi rezultojnë të pamjaftueshme,” thotë se makineritë e kositjes dhe të plugimit shtohen dita ditës, por megjithatë prapë nuk mjaftojnë. Duke qenë se mjaftohet me aq bujqësi sa mund të bëhet, shumë toka pjellore mbeten djerrë. Për shkak të mungesës së makinerive të korrjes, ky proces vonohet deri në gjysmën e dytë të tetorit e ndoshta edhe më shumë, duke bërë që një pjesë e mirë e prodhimit të shkojë dëm me përmbytjet që sjellin shirat e vjeshtës. Guvernatori propozon që të merren makineri korrije dhe lokomotiva nëpërmjet Bankës së Bujqësisë. Ndërkohë që shkëmbyer korrespondencë me Ministrinë e Tregtisë dhe të Veprave Publike që Banka Bujqësore të blinte posaçërisht për kazatë e Konjës, Karamanit, Ereqlisë dhe Aksarajit katër takëme nga makineritë e korrjes për t’u përdorur, bashkë me mjetet për përpunimin e kashtës, kundrejt një çmimi të pranueshëm dhe, i qe shkruar Ministrisë së Pyjeve dhe Minierave për marrjen e një vendimi në këtë drejtim. Duke kërkuar “leje për kryerjen e kësaj nisme të rëndësishme,” guvernatori dëshironte përshpejtimin e punës.

Guvernatori kishte botuar broshura për të prezantuar dhe përhapur metodat e reja bujqësore, si dhe kishte dërguar nëpër kazaja njerëz kompetentë për t’i nxitur fermerët në këtë drejtim. Por ngaqë nuk arrihej të përfitohej mjaftueshëm nga këto metoda për shkak se jo të gjithë dinin shkrim e këndim, Ferit Pasha propozonte hapjen e një shkolle bujqësore në Antalja për të mësuar bujqësinë moderne:

Për t’ua mësuar fermerëve e për t’i përhapur metodat moderne, me mjete zyrtare janë botuar shumë broshura e materiale dhe janë inkurajuar fermerët në më-

²⁶⁷ Y.PRKUM. 56/21, 1319 C 11.

²⁶⁸ Tefik Güran, 19. *Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, 65 ve 89.

nyra të ndryshme. Edhe drejtori i Fermës Eksperimentale të Konjës është dërguar herëpashere në periferitë. Për shembull, vitin e kaluar u dërgua në Antalja dhe me këtë rast kujt i nevojitej iu ofruan udhëzime të posaçme, por duke qenë se jo të gjithë fermerët dinë shkrim e këndim, nuk po arrihet të shihen frytet e botimeve dhe mbështetjeve të ofruara, prandaj hapja e një shkolle bujqësore në Antalja me një fond nga ministria përkatëse, për të mësuar metodat dhe parimet e bujqësisë si dhe për të përhapur e ngulitur metodat moderne bujqësore, do të ishte e dobishme.

Në vijim Ferit Pasha cek çështjen e pyjeve duke dhënë një leksion ambientalizmi. Për shkak të dëmtimit të pyjeve shirat janë pakësuar. Ngaqë është shtuar erozioni, edhe shiu i pakët shkaktonte përmbytje. Mbi të gjitha, si pasojë e ndryshimit të klimës

është pakësuar lagështia e ajrit dhe janë rralluar shirat. Po ashtu, shirat që bien, qofshin edhe të pakta, për shkak se në terrenet malore ka humbur shtresa bimore që do ta absorbonte ujin normalisht, pjesa më e madhe e ujit të reshjeve derdhet në fusha duke i përmbytur ato e duke shkaktuar dëme. Nga ana tjetër, buri met dhe përrenjtë që duhet të rrjedhin në mënyrë të ekuilibruar e të qëndrueshme në tokat që kanë nevojë të ujiten e që ushqehen pikërisht nga ujërat e reshjeve që absorbohen nga masivet malore, thahen dhe kjo bën që i nxehti në verë të jetë pa lagështinë e natyrshme e të nevojshme dhe tejet i thatë dhe po ashtu edhe i ftohti i dimrit është shumë i thatë e i fortë.

Shkurt, si pasojë e këtij dëmtimi, “pjesa më e madhe e vilajetit e ka humbur natyrën e saj dhe ka filluar të marrë pamjen e shkretëtirës.” Megjithatë po tregohet përkushtim për ruajtjen e pyjeve të mbetura dhe po ndëshkohen ata që presin pemë pa leje dhe e dëmtojnë pyllin, për shkak të numrit të pamjaftueshëm të rojtarëve këto fenomene nuk po mund të parandalohen. Sipas Ferit Pashës duhet shtuar numri i rojtarëve. Veç kësaj shteti duhet të kultivojë pyje të reja dhe ministria përkatëse, duhet të bëjë çfarë i takon “për rikultivimin e pyjeve në vendet me potencial për zhvillimin e pyjeve,” sipas studimeve shkencore që do të bëhen.

Guvernatori pastaj flet për “përmirësimin e racës së kafshëve shtëpiake, duke kërkuar që në stinën e përshtatshme të dërgohen në Antalja rreth tetë-nëntë buaj dhe katër-pesë dema. Rëndësinë që guvernatori i jep zhvillimit të blegtorisë, mund ta shohim edhe në njoftimin e tij se, “për lehtësimin e shitblerjes së kafshëve dje për herë të parë u inaugurua një pazar kafshësh në Aksaraj, ku u sollën shumë kuaj e lopë nga vendbanimet e tjera të vilajetit dhe filloi shitblerja e tyre.”²⁶⁹

Është ndërmarrë nismë edhe për krijimin e një fidanishteje mani për ngulitjen dhe përhapjen në qendrën e vilajetit të rritjes së krimit të mëndafshit. Me

vendimin e Këshillit Administrativ të Konjës për t'ia kaluar Dhomës së Tregtisë e Bujqësisë një kopsht prej katër dynmësh në Meram të sekuestruar nga Haxhi Sadreddin Aga kundrejt borxhit që i kishte shtetit nga çmimi i koncesionit të taksambledhjes, guvernatori i kërkon ndihmë kryeministritë për këtë veprim. Për këtë kërkesë që mban datën 24 korrik 1901, kryeministri i kërkon mendim Këshillit të Shtetit, kurse ky i fundit i drejtohet Ministritë së Pyjeve dhe Minierave nga varej dhoma e lartpërmendur. Ministri Selim Melhame Pasha përgjigjet negativisht: Në fondet për bujqësinë nuk figuron ndonjë gjë për fidanishte mani e nga ana tjetër është planifikuar krijimi i një të tille në fermën eksperimentale. Duke qenë se Konja do të jetë një nga tetë qendrat kryesore ku popullit do t'i shpërndahen falas fidanë mani me qëllim përhapjen dhe zhvillimin e prodhimit të mëndafshit dhe nga ana tjetër buxheti nuk e përballon një gjë të tillë, nuk është e mundur të krijohet një tjetër fidanishte e tillë: "Kjo kërkesë nuk mund të miratohet dhe, siç është bërë e ditur, buxheti për bujqësinë nuk e përballon krijimin e një fidanishteje tjetër."²⁷⁰

Guvernatori që do ta zëvendësonte Ferit Pashën në Konja, në kujtimet e tij, pa përmendur emër thotë se "pjesa më e madhe e nismave të ndërmarra për zhvillimin e vendit" në kohën e paraardhësit të tij "konsistonin në para të çuara dëm". Shembujt që jep për këtë janë makineritë bujqësore të lëna në mëshirë të fatit lart e poshtë ngaqë fshatarët nuk donin t'i përdornin, si dhe ferma eksperimentale e krijuar në një tokë jopjellore që i qe shitur shtetit dikur pikërisht ngaqë s'vlente për gjë.²⁷¹

Gjendja financiare e vilajetit

Duke qenë se vilajeti kishte mbetur ngushtë karshi bankës lidhur me pagesat për dëmshpërblimet e luftës dhe ndaj ushtrisë për disa pagesa emergjente, Ferit Pasha shkruan edhe një raport lidhur me gjendjen financiare. Duheshin bërë disa korrigjime e përmirësime thelbësore lidhur me mbledhjen e të dhjetës (*ashar*) dhe taksave, si dhe duhej rishikuar tarifa doganore dhe marrëveshjet tregtare që pengonin transaksionet tregtare e bujqësore. Dëmet morale e materiale të shkaktuara nga mosrishikimi i këtyre që prej pesëmbëdhjetë vjetësh rriteshin nga dita në ditë. Duhej shqyrtuar mundësia që së paku në shtatë a tetë vilajete e dhjeta të organizohet si taksë toke. "Po ashtu, lënia në kaos e procedurave fiskale bën që shumë të ardhura shtetërore të mbeten borxh." E vetmja arsye pse vendimet e

²⁷⁰ ŞD 1749/5,1320 C 17.

²⁷¹ Mehmed Tefvik Bey, 225.

marra lidhur me mbledhjen e taksave të papaguara nuk e kishin dhënë rezultatin e dëshiruar, është zbatimi i masave “të papërputhshme me vendin dhe mundësitë e popullit”. Si pasojë e poshtërsisë së nëpunësve të regjistrimit të cilët për t’u shfaqur sikur kishin kryer një shërbim, dikur patën treguar të ardhura më të mëdha se ç’ishin në realitet, nga njëzet milionët që Ministria e Financave kërkonte mbi letër, qenë mbledhur vetëm pesë dhe nga borxhet e mbetura që mbledhur vetëm një pjesë e vogël: “Megjithëse deri në ditën kur kam ardhur unë është shkruar dy herë për rishikimin e taksave që kanë krijuar borxhet e mbetura të vilajetit të Konjës, të paraqitura në shifra të ekzagjeruara duke u bërë shkas edhe për ankesa prej debitorëve, nuk është arritur rezultat.” Prandaj guvernatori ka përgatitur edhe njëherë raport lidhur me këtë dhe ia ka bashkangjitur shkresës.²⁷²

Guvernatori e nis raportin duke vënë në dukje se ka bërë çmos “për të rritur të ardhurat, për të vjelë shumat e kërkuara dhe për të eliminuar abuzimet, duke e mbështetur me shifra suksesin e tij të deri tanishëm. Nga marsi i vitit 1314 kur ka ardhur si guvernator deri në fund të vitit janë mbledhur 503 mijë lira dhe deri në fund të gushtit të vitit 1315 janë mbledhur 275 mijë lira. Po punohej që në gjashtë muajt e mbetur shuma e vjelë të arrinte 600 mijë lirash. Në vilajetin e Konjës ku populli e siguronte jetesën kryesisht nga bujqësia, të korrat dhe pagimi i çdo lloji malli shtetëror e i taksës së të dhjetave fillonte në shtator. Duke qenë se këtë vit nuk që marrë prodhim sa ç’pritej, në vjeljen e taksave natyrshëm që hasur në vështirësi. Megjithatë, dëftesat e arkës qendrore për këstin e parë të të dhjetës për këtë vit kishin arritur 42 mijë lirash, nga të cilat 14.619 qenë dhënë për dëmshpërblimet e luftës dhe 24.700 qenë paguar në data të ndryshme, ndërsa asgjë nuk që harxhuar për vilajetin nga të ardhurat e kësaj takse.

Pas llogarish të gjata Ferit Pasha përmend dy zëra shpenzimesh që e kishin vënë vilajetin në vështirësi: shpenzimet për oficerët e trupave redif i qenë ngarkuar vilajetit dhe po ashtu, edhe pagesa për ushtarët e zëvendësuar, megjithëse kjo i takonte ushtrisë. Një tjetër çështje ishte strehimi dhe ushqimi për muhaxhirët e Kretës. As mbledhja e borxheve të prapambetura nuk do ta lehtësonte gjendjen pasi qeveria kishte vendosur që 75% e këtyre t’i kalohej arkës së shtetit. Por edhe shifra prej 810 mijë lirash e borxheve të prapambetura siç tregohej në buxhetin e përgatitur në mënyrë sipërfaqësore e të miratuar nga ministria, nuk ishte e saktë. Një pjesë e këtyre ishin zëra që tashmë nuk ishte e mundur të vilesnin e një pjesë ishin para që ishin mbledhur në kazatë, por që nuk qenë zbritur nga shuma e borxheve ngaqë nuk që dhënë informacioni i duhur. Megjithëse që kërkuar disa herë emërimi i përkohshëm i disa nëpunësve për rregullimin e

²⁷² Y.MTV 195/76,1317 C 16 (21 Ekim 1899), No. 3.

këtyre çështjeve dhe vënien në rregull të financave të vilajetit, kjo kërkesë nuk qe plotësuar. (*Ashtu si sugjerimet e tjera, edhe kjo kërkesë nuk më është pranuar.*)

Ferit Pashën e mundon edhe mospranimi i ankesave të tij për burokratët e financave. Llogaritari i sanxhakut të Nides Shevki Efendiu i cili për vite me radhë i ka bërë lëmsh çështjet financiare të sanxhakut aq sa nuk ndreqen dot më dhe abuzimet e të cilit janë sheshit, u shkarkua vetëm shtatë muaj pas kërkesës së guvernatorit. Por jo vetëm u nderua me medalje e me titullin *mytemajiz* (i dalluar), por u emërua llogaritar diku tjetër me ngritje në detyrë! Edhe llogaritari i Ispartës i cili nuk i lë gjë mangët të parit, megjithëse është kërkuar disa herë shkarkimi e zëvendësimi i tij, është ende në atë detyrë. Kurse nëpunësit që guvernatori ka kërkuar të shpërblehen për shërbimin e tyre, përkundrazi, nuk janë shpërblyer. Ferit Pasha e përfundon raportin duke kërkuar edhe njëherë që “të mos i ngarkohet çështje tjetër vilajetit”.²⁷³ Krahas këtyre shkrësive, Ferit Pasha i bashkëngjiti dosjes edhe një shkresë drejtuar Ministrisë së Financave ku vijon të vërë në dukje gabimet e bëra:

Në regjistrimet e para nuk është marrë parasysh vlera e vërtetë e pronave dhe trojeve, duke u regjistruar ndryshe e në disa raste shumë më lart se ç’është në të vërtetë. Që nga ajo kohë, vlera e pronave në shumicën e lokaliteteve është rritur dhe vlera e regjistruar ka mbetur në të shkuarën.

Ndërkohë, për shkak të regjistrimit të trojeve me vlera të ekzagjeruara, njerëzit nuk i kanë kryer procedurat e shitblerjes e të kalimit të pronës në rrugë zyrtare, por mes tyre nëpërmjet dhurimit. Me kohë në këto troje janë ndërtuar shtëpi e janë hapur ara të cilat janë punuar. Në këtë mënyrë këto prona kanë mbetur jashtë taksimit.

Disa kasabara e fshatra, megjithëse shtëpitë kanë mbetur gërmadhë e tokat shtetërore nuk janë punuar, aktualisht taksohen.

Shkurt, duhej përcaktuar vlera e vërtetë e të gjitha pronave e trojeve. Për këtë duhen krijuar komisione në çdo vend dhe duke u dhënë rrogë shtesë nëpunësve duhej bërë një punim serioz kadastroje e inspektim i tapive. Ky rishikim i përgjithshëm duhej filluar duke zgjedhur një kaza si vend pilot.²⁷⁴

Në prill të 1902-shit vilajetit i kishin ardhur telegrame që bënin të detyrueshëm një reagim të ashpër ndaj Ministrisë së Financave: Kërkohej të shlyhej vetëm 60% e shpenzimeve vendore, dërgimi në arkën e shtetit i gjysmës së parave të vjela nga borxhet e viteve të mëparshme, lënia e gjysmës tjetër për shpenzimet vendore duke iu shtuar të ardhurave të atij viti dhe kryerja e pagesave të shpenzimeve vendore brenda këtij kuadri me lejen që do të jepej nga arka e shte-

²⁷³ Po aty, No. 2.

²⁷⁴ Po aty, No.1.

tit. Sipas Ferit Pashës, lënë mënjane vitet e shkuara, ishin rrogat dhe shpenzimet e vitit të kaluar për nëpunësit, xhandarmërinë etj. që nuk qenë shlyer për shkak të krizës financiare dhe detyrimit për t'i kaluar para arkës së shtetit. Këto shpenzime që kësioj qenë lënë për këtë vit, arrinin në 48 mijë lira dhe me urdhrin në fjalë mbeteshin pa u shlyer. "Nëse përhapet fjala mes popullit" se këto rroga edhe kështu të pamjaftueshme, shumica e të cilave varionte mes 200-300 groshëve, qenë përgjysmuar me këtë urdhër pa dekret sulltanor, "kjo do të kishte një efekt të padëshirueshëm në çdo drejtim". Për më tepër do të goditet administrimi i vilajetit. Moskryerja e pagesave të tjera dhe problemet që mund të lindin lidhur me strehimin dhe ushqyerjen e muhaxhirëve "eventualisht do të sjellin situata të papëlqyeshme". Guvernatori e tregon me shifra se sa të gabuara janë vendimet e Ministrisë së Financave të cilat "e kanë vënë vilajetin në pozitë tejet të vështirë". Sipas tij në disa lokalitete mund të "bëhej e detyrueshme mbikëqyrja e rreptë nga shteti," por

mendoj se nuk është me vend që vilajetit të Konjës që ka shfaqur perspektivë sigurie e zhvillimi e po ashtu ka ndërmarrë veprime konkrete siç i takon për të shtuar të ardhurat e shtetit, që për sa iu përket çështjeve të përgjithshme ndodhet në një situatë të kënaqshme, t'i kufizohet puna e t'i pritët hovi për shkak të mbikëqyrjes dhe që kalimi i fondeve për shpenzimet vendore të varet nga leja prej qendrës.

Sipas vendimit të fundit të Ministrisë së Financave, përveç nëpunësve të arsimit, gjendjes civile, doganave, pyjeve, tapive, telegrafit e të Bankës Bujqësore, të cilët i marrin rregullisht e të plota rrogat nga të ardhurat e vilajetit, "ky vendim i padrejtë që përfshin tre kategori nëpunësish shtetërorë të ngarkuar me ruajtjen e rendit dhe të sigurisë, vjeljen e të ardhurave shtetërore si dhe zbatimin e drejtësisë, jo vetëm që do t'i dëmtojë këto degë të administratës, por do t'i shtyjë të gjithë këta nëpunës drejt pakënaqësisë," një pasojë kjo e padëshirueshme. Xhandarët do të detyrohen ta braktisin detyrën e do të shfaqin qëndrime "që do të ndjellin vëmendjen e vendasve dhe të huajve". Keqbërësit do të përpiqen "ta manipulojnë e ta ndryshojnë opinionin publik të vilajetit". Edhe në shkresën ku ia parashtronte sekretariatit të pallatit këtë problem, Ferit Pasha paralajmëronte se vendimet "jo të drejta" të Ministrisë së Financave do të sillnin si rezultat "efekte e zhvillime të patolerueshme administrativisht e politikisht".²⁷⁵

²⁷⁵ Y.MTV 228/85, 1320 M 13.

Teqeja mevlevite, Çelebinjtë dhe Bektashizmi

Për t'i hyrë në sy pallatit Ferit Pasha ka ditur të përfitojë edhe nga një pozitë e veçantë e Konjës që buronte nga historia, që ishte prania e një teqeje të fuqishme që e shqetësonte pallatin. Politikat modernizuese të arsimit, të zbatuara në bashkëpunim me hoxhallarët e vendit, pra përhapja e shkollave moderne dhe reformimi i medreseve e pati ulur ndikimin e tarikatit mevlevi.

Enver Zija Karal thotë se Ferit Pasha pati arritur suksese të dukshme në Konja, por se kryeministër nuk u emërua për shkak të këtyre sukseseve. Ferit Pasha, duke e ditur se Abdylhamidin II e shqetësonin marrëdhëniet e princit të kurorës, Reshad Efendiut, i cili aderonte në tarikatin mevlevi, me Çelebi Efendiun në Konja, e njoftonte vazhdimisht pallatin për lëvizjet e Çelebi Efendiut.²⁷⁶ Izzet Pasha e konfirmon këtë pretendim duke shtuar se “njoftimet e vazhdueshme të Ferit Pashës kundër Abdylvahid Çelebi Efendiut për të cilin e dinte se nuk gëzonte përkrahjen e pallatit, e patën bërë të besueshëm guvernatorin dhe ia patën përforcuar pozitën.”²⁷⁷ Po ashtu edhe Tahsin Pasha shprehet se “gjatë detyrës si tij si guvernator në Konja, Ferit Pasha e pati nuhatur se mund të ngjitej shumë lart nëpërmjet Çelebi Efendiut.”²⁷⁸

Po të shohim se ç'thotë Eqrem Beu, Vlorajt kishin një marrëdhënie të veçantë e të hershme me derën e Çelebinjvë të Konjës. Paraardhësi i Ferit Pashës, Gjejgu Sinan Pasha, gjatë periudhës kur ishte bejlerbej i Anadollit (1486-1491), e pati mbështetur derën e Çelebinjve të cilët herëpashere vireshin nën trysni prej osmanëve për shkak të farefnisës së tyre me Karamanët. Dera e Çelebinjve, e cila e pati ruajtur pozitën falë ndihmës së tij, që treguar mirënjohëse duke mos ua kursyer ndihmën Vlorajve (Mahmud Pashës, Muhamed Beut, Selim Pashës dhe Mustafa Pashës) të cilët u syrgjynosën në Konja pasi ngritën krye në vitet 1848-1850 kundër reformave të Tanzimatit.²⁷⁹

Ferit Pasha, për t'i hyrë në sy Abdylhamidit II s'e pati lënë të merrte frymë postnishinin (shejhun, përkth.) e teqesë mevlevite Abdylvahid Çelebi Efendiun i cili kishte marrëdhënie të ngushta me princin e kurorës Mehmed Reshad Efendiun:

Lutje instancës së lartë kalifnore,

Posti i shërbëtorit tuaj iu dha këtij shërbëtori para njëmbëdhjetë vjetësh. Lutem për mirëqenien e mirëbërësit të madh, zotërisë suaj. Gjatë kësaj periudhe kam gjetur prehje e qetësi vetëm në kohën e Qemali Pashës. Shërbëtori juaj guverna-

²⁷⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK, 1977), VIII/299-300.

²⁷⁷ İnal 1602.

²⁷⁸ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, 92.

²⁷⁹ Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, 57.

tori Ferit Bejefendiu, duke u besuar pa të drejtë fjalëve të disa keqdashësve armiq të dinastisë e të atyre që luten për ju, jo vetëm na nxjerr vështirësi në marrjen e rrogës që na takon, por sot ka burgosur një nëpunës nga ithtarët e tarikatit, duke cenuar të drejtën dhe nderin e teqesë, mbrojtur *që prej shtatëqind vjetësh* falë sulltanatit.

Abdylvahid Efendiu, në vazhdim të këtij telegrami denoncues drejtuar sulltanit ku, ashtu si edhe Vlorajt dikur, thekson fisnikërinë e tij shtatëqind vjeçare, shkruan se nëse nuk shkarkohet “guvernatori i pandalshëm”, ai vetë do të largohet nga Konja, se derisa Ferit Beu të largohet prej aty dëshiron të qëndrojë në Eskishehir bashkë me familjen e tij dhe nëse është e nevojshme do ta lërë edhe postin për këtë.²⁸⁰ Në përgjigjen e dhënë nga pallati postnishini paralajmërohet të mos largohet në asnjë mënyrë nga qyteti dhe njoftohet se do të dërgohet një nëpunës për të kryer hetimet e nevojshme.

Njoftohet hirësia e tij se vullneti sulltanor është që hirësia e tij të qëndrojë në banesën e tij dhe të presë ardhjen e nëpunësit hetues që do të vijë brenda kësaj jave e të mos dalë kurrsesi jashtë Konjës, por nëse në kundërshtim me këtë urdhër e dekret të drejtë e të mëshirshëm të padishahut, tenton të largohet nga Konja për të shkuar në Eskishehir, qeverisë lokale do t’i lindë detyrimi për të mos e lejuar një gjë të tillë.²⁸¹

Njëkohësisht i dërgohet udhëzim edhe guvernatorit, me njoftimin se “Çelebi Efendiu është ankuar për trajtimin nga vilajeti dhe ka paralajmëruar se do të largohet nga Konja” dhe se i është dhënë urdhër që “të vazhdojë të qëndrojë në Konja pasi çështja do të hetohet”. Guvernatori i kërkohet që nëse Çelebi Efendiu përkundër kësaj do të tentojë të largohet nga vilajeti, të mos lejohet ta bënte një gjë të tillë. Gjithashtu guvernatori duhet të japë informacion lidhur me arsyet që e kanë shtyrë Çelebi Efendiun të ankohet, si dhe t’ia bëjë të ditur këtij të fundit se nuk do të lejohet kurrsesi të largohet nga vilajeti.²⁸² Në dy telegrame të dërguara njëri pas tjetrit po atë mbrëmje, guvernatori sqaroi shkakun e ankesës së Çelebiut. Sipas tij Abdyvahid Çelebiu kishte nisur një fushatë shpifjesh kundër kushëririt të tij Abid Çelebiut ndaj të cilit ushqente armiqësi dhe financierit të vilajetit dhe kur personi që kishte përdorur për këtë qëllim qe arrestuar, kishte shkuar tek guvernatori për të protestuar.

Para disa ditësh në shtëpinë e financierit të vilajetit u hodh një letër që përmbante shpifje e akuza të ndryshme ndaj tij. Ndërsa po kryheshin hetimet përkatëse, mbrëmë në darkë, sërish në portën e financierit dhe në katër-pesë vende të

²⁸⁰ Y.PRKAZJ. 38/18, 1316 Za 12 (24.03.1899).

²⁸¹ Y.PRK.BŞK 59/2,1316 Za 24 (06.04.1899), No. 1.

²⁸² Po aty, Belge No. 2.

ndryshme u varën disa fletushka që përmbanin një deklaratë drejtuar popullit me akuza e shpifje të ndryshme kundër financierit dhe rivalit të Çelebi Efendiut, Abid Çelebiut. Kërkimet për autorin çuan në dyshimin se këtë punë e ka bërë Agah Efendiu nga Manisa, një nga llogaritarët e vilajetit të cilin Çelebi Efendiu e përdor për të përmbushur disa kënaqësira të tij mishtore. Nga hetimet rezultoi se shkrimi i tij ngjante me shkrimin e fletushkave dhe se ai vetë kishte ardhur herët në zyrë e kishte djegur disa dokumente komprometuese që i ruante në sirtarin e tij. Sigurisht, u arrestua. Pas arrestimit të tij, Çelebi Efendiu erdhi tek unë dhe duke më folur për pafajësinë e Agah Efendiut kërkoi ta lija të lirë. Kur iu tha se do të veprohej në përputhje me ligjin, u irritua shumë dhe tha se do të ankohej për ne. Çelebiu, për shkak të maskarallëkut ku ka rënë si rezultat i mundjes nga vesi dhe sidomos për shkak të prostitutave që solli për të tretën herë nga Izmiri sy e faqe të gjithëve, është i urryeri i gjindjes dhe duke qenë se dëshiron t'i mbrojë të tillë njerëz të ulët si dhe ta përdorë shtetin për qëllimet e tij personale, e pashë të nevojshme të sqaroj të vërtetën lidhur me ankesën e pretendimit të tij, si dhe për t'u kuptuar dinjiteti i tij i lëkundur në sytë e popullit. Ju njoftoj se falë pushtetit sulltanor rendi në çdo anë të vilajetit mbetet i pacenuar dhe i gjithë populli luten për madhërinë e tij.²⁸³

Në telegramin e dytë të dërguar po atë mbrëmje, guvernatori e rikonfirmon ngjarjen duke e treguar në mënyrë më të përmbledhur.

Për shkak të arrestimit të një prej llogaritarëve të vilajetit, Agah Efendiut, si i pandehur për varjen e fletushkave me shpifje në adresë të financierit të vilajetit dhe Abid Çelebiut i cili është oponent i Çelebi Efendiut, ky i fundit është irrituar dhe ngaqë nuk i ka mbetur kurrfarë autoriteti në vendin e tij, menjëherë është nisur të ankohet. Ndërkohë që nëse dëshirohet, është e mundur të hetohet veprimi i tij dhe të përcaktohet masa që duhet marrë sipas ligjit, nga ana tjetër ju njoftoj se nuk do të lejohet kurrsesi të largohet nga Konja, se janë njoftuar ata që duhet të njoftohen për këtë dhe se ky person ka fituar urrejtjen e opinionit publik në Konja dhe nuk ka asnjëri që t'ua vërë veshin sadopak ankesave të tij.²⁸⁴

Tre ditë më pas guvernatori ua tregon sërish ngjarjen autoriteteve të Stambollit, këtë herë duke e nisur nga më herët.²⁸⁵ Ferit Pasha, i cili thotë se i pati vënë re veprimet e Çelebiut që synonin të ndërhyjnë në punët e shtetit dhe të prishnin besimin e zakonet e popullit që kur ky pati ardhur në Konja, pati marrë masa për t'i parandaluar këto veprime si dhe pati siguruar edhe mbështetjen e nëpunësve të vilajetit në këtë drejtim. Çelebiu pati mbetur i pakënaqur nga kjo dhe ngaqë nuk ishte gjetur në një mendje me guvernatorin, në fillim pati nisur të bënte disa

²⁸³ Y.PRK.UM 45/42, 1316 ZA 24.

²⁸⁴ Y.PRK.UM 45/41, 1316 ZA 24.

²⁸⁵ Y.PRKUM 45/50, 1316 Za 28, Belge No. 3.

ankesa nëpërmjet ish-kryetarit të degës penale të Gjykatës së Shkallës së Dytë, Esad Efendi Iranianit. Kur pa se nuk arriti gjë me këtë, filloi të bënte denoncime e shpifje në adresë të nëpunësve që nuk dëshironin të bëheshin vegël e tij. Ndërkohë me mjete të ndryshme i është ankuar Ministrisë së Financave edhe për financierin e vilajetit, Nexhip Beun. Pasi këto ankesa nuk iu morën parasysh duke iu bërë e qartë se Nexhip Beu është një nëpunës besnik e nuk ka kryer veprime të jashtëligjshme, një natë në shtëpinë e financierit u hodh një letër që përmbante kërcënimin se për shkak se nuk u kishte paguar rrogat ushtarëve të kthyer në shtëpi dhe nuk kishte vepruar drejt ndaj atyre që kishin për të marrë para nga arka, ndaj tij do të merreshin masa e do të veprohej me të siç qe vepruar me ish-kadiun i cili qe detyruar t'ia mbathte dy vjet më parë. Nga një hetim i kryer fshehtazi u kuptua se gjatë natës qenë ngjitur fletushka në pesë vende. Gjithashtu u arrit në përfundimin se këto fletushka që përmbanin fjalë që cenonin personin, nderin dhe familjen e financierit si dhe të anëtarit të Gjykatës së Shkallës së Dytë Abid Çelebiut i cili është kundërshtar i Çelebi Efendiut, i kishte shkruar këngëtari nga Manisa Agah Efendiu, i cili dy ditë më parë qe shkarkuar nga detyra si llogaritar i vilajetit për shkak të mungesave në punë. Kur Agahu vjen në selinë administrative të vilajetit në mëngjes dhe djeg të gjitha dokumentet që mbante në sirtarin e tij në zyrë, arrestohet. Sipas dokumenteve hetimore, Agahu më parë i ka prishur marrëdhëniet me Abid Çelebiun dhe duke u bërë ithtar i ideve të Çelebi Efendiut ka nisur të ushqejë armiqësi ndaj tij. Një komision i formuar për këtë qëllim arriti në përfundimin se fletushkat janë shkruar nga dora e Agahut. Gjatë këtij hetimi Çelebi Efendiu ka ardhur në selinë administrative dhe në fillim ka hyrë në dhomën e zaptijeve e pastaj ka shkruar pranë guvernatorit, të cilit i ka kërkuar lirimin e Agah Efendiut. Pasi guvernatori i ka thënë se kjo gjë nuk është e mundur ligjërisht, Çelebi Efendiu e ka kërcënuar se do t'i bëjë telegram sulltanit dhe ka ikur që andej.

“Shkresë e Ferit Pashës për Çelebinjtë, Y.PRK.UM 45/50, 1316 Za 28, No.3

Shkresë zyrtare drejtuar Ministrisë së Brendshme me datë 27 mars 1315

Që në fillim të ardhjes sime në Konja më patën tërhequr vëmendjen qëndrimet dhe veprimet e Çelebi Efendiut i cili përpiquej të ndërhynte në punët e qeverisjes dhe të cënonte besimin e zakonet e popullit, prandaj u morën masat e nevojshme që ky zotëri të merrej me detyrat që i takonin e të mos ndërhynte në çështjet e qeverisjes. Të gjithë nëpunësit nisën të vepronin në këtë kuadër. Çelebiu Efendiu nisi të ndihej keq nga kjo, si dhe ngaqë nuk më gjente në një mendje me të. Njëherë deshi të bënte disa ankesa nëpërmjet ish-kryetarit të degës penale të Gjykat-

ës së Shkallës së Dytë, Esad Efendi Iranianit, por pasi nuk arriti asgjë me këtë, nisi të ankohej e të shpifte për ata nëpunës të vilajetit të cilët nuk donin t'u shërbenin qëllimeve të tij. Me mënyra të ndryshme iu ankua Ministrisë së Financave për administrimin dhe punën e financierit të vilajetit, Nexhip Bejefendiun, por duke qenë se ky i fundit është shërbëtor besnik i perandorisë dhe puna e tij ka qenë në përputhje me kënaqësinë sultanore e me rregullat, ankesat në fjalë u hodhën poshtë. Pas kësaj, një natë në shtëpinë e financierit u hodh një letër e cila përmbante disa kërcënime ku thuhej se ngaqë nuk ua kishte paguar rrogat ushtarëve të kthyer në shtëpi si dhe nuk kishte vepruar mirë me të gjithë ata që kishin për të marrë para nga arka, ndaj tij do të veprohej ashpër e do të përfundonte si ish-kadiu i cili dy vjet më parë qe detyruar t'ia mbathte. Ndërkohë që po kryhej një hetim i fshehtë lidhur me çështjen, policia njoftoi se në pesë lagje të qytetit gjatë natës qenë ngjitur letra, të cilat përmbanin sharje në adresë të financierit të vilajetit si dhe ndaj personit, nderit e familjes së anëtarit të Gjykatës së Shkallës së Dytë, Abid Çelebi Efendiut, kundërshtar i Çelebi Efendiut, me nxitjen që populli të vihet në veprim kundër këtyre personave. Gjithashtu u arrit në përfundimin se këto letra i kishte shkruar këngëtari nga Manisa, Agah Efendiut, llogaritar në vilajet, i cili dy ditë më parë qe pushuar për shkak të mungesave në punë. Veç kësaj, policia e arrestoi Agah Efendiun dhe filloi hetimet para-prake nisur nga të dhënat se ky kishte vajtur që me mëngjes në selinë administrative dhe kishte marrë të gjitha shkresat në sirtarin e tij e i kishte djegur. Sipas të dhënave që kanë dalë nga hetimet, Agahu është prishur më parë me Abid Çelebiun e lartpërmendur dhe është bërë ithtar i ideve të Çelebi Efendiut. Një komision i përbërë nga njerëz të aftë e të ndershëm arritën në përfundimin se letrat i kishte shkruar Agah Efendiut. Ndërkohë që autoritetet shtetërore po i kryenin këto hetime, Çelebi Efendiut erdhi në selinë administrative dhe duke shkruar në fillim në zyrën e zaptijeve e më pas në timen, kërkoi që Agah Efendiut të lihej i lirë...

Çelebiu i shkruan vërtet dy telegrame pallatit. Por sipas guvernatorit askujt prej Çelebinjve (*derës së kulluar*) “nuk i është kursyer respekti dhe në çdo çështje janë trajtuar me korrektesën e duhur”; fundja edhe Çelebi Efendiut nuk ka treguar dot ndonjë provë tjetër përveç faktit që nuk i është paguar rroga. Por në arkën e vilajetit është vetëm rroga e shkurtit! Sipas Ferit Pashës “qëllimi i tij i vërtetë është të ndërhyjë në gjithçka duke poshtëruar hoxhallarët si dhe të hapë teqenë bektashiane të quajtur ‘Kav Baba’ që ndodhet këtu.” Por Çelebiu është një person i urryer nga populli “për shkak të ndjekjes së dëshirave trupore, të maskarallëqeve që i ka bërë zakon e sidomos për shkak të prostitutave që ka sjellë tri herë haptazi nga Izmiri; për shkak se ka shkruar në shtëpinë e konsullit rus ku është

dehur, se ka rënë në mesin e bektashinjve dhe me qëndrimin e atyre për të cilët gjithçka është e lejuar (*ibahijje*), ka nisur një lëvizje të kotë kundër fesë islame²⁸⁶ dhe me fjalët që ka nxjerrë nga goja i ka çelur rrugën keqbërjes...” Në fund të kësaj historie të gjatë, guvernatori kërkon leje për ta syrgjynosur Agahun në vendin e tij në Manisa, kurse lidhur me Çelebiun është e nevojshme “të merret një vendim i prerë nga shteti dhe të ruhet autoriteti e reputacioni i qeverisë e i popullit.”²⁸⁷

Këtë rrëfim dërguar Ministrisë së Brendshme, Ferit Pasha ia përcjell edhe pallatit bashkë me një hyrje ku përmbledh arsyet e revoltimit të Çelebi Efendiut ndaj tij.²⁸⁸ Sipas tij Çelebiu nuk sillej më siç sillej në kohën e pararendësit të tij Ali Qemali Pashës. “Kishte shkuar në shtëpinë e konsullit rus me ftesën e këtij të fundit, kishte mbajtur një fjalim pa kuptim dhe kishte pirë verë në emër të lirisë. Kishte sjellë edhe prostituta haptazi” si dhe nuk qe lejuar hapja e një teqeje bektashiane që kishte dashur të rihapte në Konja. Një tjetër arsye ishte se nuk qe lejuar të takohej me syrgjynët në Konja. Ferit Pasha nuk e ka lejuar Çelebi Efendiun të krijojë lidhje miqësore me Hasan Fehmi Efendiun, i cili është dëbuar në Konja për shkak se i pati shitur disa dokumente të rëndësishme shtetërore atashut ushtarak rus në kohën kur ishte kryesekretar i Drejtorisë së Ndërtimeve dhe Fortifikatave. Gjithashtu, duke e nuhatur “kuptimin e dashamirësisë” që Çelebiu tregonte ndaj Sulejman Efendiut i cili qe dërguar si toger zaptijeje në Konja pasi kishte shkuar në banesën e Princ Reshat Efendiut në pallatin e Beshiktashit, e ka dëbuar Sulejman Efendiun në nahijen e Siles e më vonë në Bozkër e në Hadim. E ka paralajmëruar Çelebiun “pasi ka cenuar moralin shoqëror duke sjellë prostituta nga Izmiri përkundër protestave të hoxhallarëve.” Ferit Pasha ankohet se për shkak të të gjitha këtyre “si dhe për njëmijë kusure të tjera si këto, e ka marrë inat shërbëtorin tuaj dhe i ka vënë qëllim vetes t’ia kufizojë pushtetin e autoritetin,” dhe lë të kuptohet se i tregon të gjitha këto për t’i dalë përpara së keqes duke menduar se për shkak të këtyre gjërave mund të vijnë ankesa për të: “Duke qenë se disa persona në zyrat shtetërore të cilët duan ta respektojnë këtë njeri nisur nga pozita e tij si dhe ndoca ziliqarë që nuk e durojnë dot shërbëtorin tuaj, mund ta rrëfejnë ndryshe çështjen...”

Për të mbështetur versionin e tij guvernatori dërgon si provë edhe letrën e Abid Efendiut të lartpërmendur. Letra e Abid Hysen Çelebiut rrëfen “punët e urryera të shtuara dita ditës” të Abdylvahid Çelebiut. Abdylvahidi është një shia i cili në Konja është shoqëruar me bektashinjë, në Stamboll ka frekuentuar teqenë e bektashinjve të Merdivenkovj, në Manisa ka plotësuar dijet e Bektashizmit nga

²⁸⁶ Në origjinal, *dijanet-i Ahmedijje*, fesë së Ahmedit, fesë së profetit Muhamed. (shën. i red.)

²⁸⁷ Y.PRKUM 45/50,1316 Za 28, Belge No. 3.

²⁸⁸ Po aty, No. 1.

iranianët e bektashinjtë e atjeshëm me pretekstin për të mësuar persishten dhe i cili dëshiron t'i bëjë shia të gjithë:

Gjatë kohës që ka qenë në Konja e ka prishur besimin me miqësi e marrëdhënie seksuale me ndoca bektashinjtë të poshtër. Pastaj në Stamboll ka frekuentuar fshatin e Nerdubanit. Po ashtu në Manisa, me pretekstin për të mësuar persisht ka plotësuar mangësitë nga disa iranianë e bektashinjtë. Duke qenë se ky njeri nuk mjaftohet me Shiizmin e vet por dëshiron që i gjithë *ehl-i sunneti* [sunnitët, përkth.] të bëhen shia, kur erdhi në Konja për disa muaj nuk e dha veten, por pastaj dalëngadalë, me premtimet se do t'u jepte grada e tituj nisi t'i fuste nën hijen e në rrugën e tij shumë çelebinj (fisnikë) e dervishë të pamësuar e naivë nga ata që kishte pranë.

Abid Çelebiu betohet se ata që kanë dashur t'i japin besën Abdylvahidit i ka bërë të therrin kurban duke thënë “bism-i Shah”, domethënë në emër të shahut dhe ka kryer shumë “blasfemi e poshtërsi” të ngjashme. Abidi madje e mallkon kushëririn: “Megjithëse ka shumë gjëra për t'u bërë të ditura, gjuha ka turp t'i thotë e pena t'i shkruajë. Zoti e poshtëroftë!” Edhe “biri njëzet vjeçar i Abdylvahidit, Abdylhalim Çelebiu të cilin i ati e ka caktuar shejh në Manisa, ka marrë rrugën e të atit, madje ua ka ndaluar dervishëve kostumet blu.” Nëse vazhdon kështu tarikatin melevi do t'i mbetet vetëm emri dhe “s'ka mbetur më vend për të dyshuar se të gjithë mevlevinjtë do ta lënë tarikatin e tyre për t'u bërë shia dhe një e keqe e madhe do të ndodhë.” Abid Efendiu pastaj e sjell fjalën tek Agahu i cili prej kohësh ka sjellë prostituta me tren për Çelebi Efendiu. Çelebi Efendiu, “për shërbime të shenjta për tarikatin e për të tilla që i përkasin derës së tij, si këndimi i mevludeve e i miraxhijeve në ditët e semasë në teqenë e Mevlanës, ka caktuar një të përdalë të quajtur Agahu nga Manisa, të cilin prej vitesh e përdor si skllav e këngëtar të tij dhe të cilin e ka futur në punë edhe si llogaritar në vilajet.” Një tjetër të ngjashëm me këtë, “një djalosh të cilin para dy vjetësh e nxirrte për shëtitje në mënyrë të padenjë nëpër vende të pabanuara, e ka caktuar shejh melevi në një pozicion të rëndësishëm siç është ai i komentuesit të hadithit e nga ana tjetër “ka shkarkuar pa arsye postnishinin e mevlevihanes së Selanikut të cilin e njohin të gjithë për qëndrimin e mirë dhe ka vënë në vend të tij vëllain e vet i cili është i të njëjtit kallëp me të e gëzon famë këtu për bëmat e tij.”²⁸⁹

Pas rreth një jave Ferit Pasha i bën të ditur Stambollit një detaj tjetër lidhur me Abdylvahid Çelebiun. Njëfarë Shejh Ahmedi, në Sivrihisar të vilajetit të Ankarasë dhe në disa nga fshatrat e nahijes së Xhihanbejliut që ndodhet në afërsi por i përket vilajetit të Konjës, “ka formuar një tarikat të quajtur ‘Babi’ që nuk dihet se ç'është”. 1000 lira nga paratë e donuara për disa vepra bamirëse nga

²⁸⁹ Po aty, No. 4.

Konevi Haxhi Hysen Aga, një nga pasanikët e Xhihanbejliut, janë sjellë nëpërmjet njëfarë Topall Haxhi Hasani për të ndërtuar teqe dhe i janë dhënë Shejh Ahmedit. Pasi këto para si dhe “besimet e ngjarjet e atjeshme” i kanë tërhequr vëmendjen guvernatorit, janë bërë hetime dhe ka dalë në shesh se banorët e fshatit “Dah-i Axhem” si dhe ata të disa fshatrave të tjera kanë aderuar në këtë tarikat dhe ndodhen “nën hijen e ndikimin” e Baba Haxhi Bektashit që ndodhet në afërsi të këtyre fshatrave, kurse teqeja bektashiane e Abdall Musait në qytezën e Elmallësë po ushtron shumë pak ndikim në sanxhakun e Antaljas. Ferit Pasha vë në dukje se masat e marra ndaj këtyre kanë qenë faktor në ankesat e Abdylvahid Çelebiut për të: “Po bëhet ç’vjen ndoresh për t’ia kufizuar ndikimin e çorientimin. Madje shejhu i Abdall Musait Baba Abdullahu, për ca fjalë të padenja që ka thënë është dëbuar që andej dhe megjithëse më pas ka kërkuar leje për t’u kthyer, nuk është lejuar. Një nga situatat që janë bërë shkas për ankesat e Abdylvahid Çelebiut ndaj meje, janë pikërisht këto masa e vëzhgime që ka ndërmarrë i përluri juaj.” Për ta këshilluar popullin e “Xhihanbejliut që ka marrë këtë rrugë të gabuar” e që ndodhet brenda kufijve të vilajetit të tij, si dhe për të hapur një shkollë në këto fshatra, Ferit Pasha mendon të dërgojë menjëherë atje myftiun e Akshehirit Salim Efendiun bashkë me një nëpunës tjetër me shpenzimet e udhëtimit dhe i kërkon leje sulltanit për këtë.²⁹⁰

Një nga hetimet që Ferit Pasha thotë se ka kryer, duhet të jetë “raporti i përgatitur nga Salim Efendiu, i diplomuar në Akademinë e Shkencave Politike dhe kajmekam i kazasë së Ëllgënit”, një kopje të të cilit ato ditë guvernatori ia dërgonte pallatit.²⁹¹ Sipas këtij raporti, disa persona në sanxhakun e Nides kanë hyrë në tarikatin bektashi dhe po e përhapin këtë tarikat në Aksaraj. Këta “thonë se ndalesat e sheriatit për ta janë sevape dhe i refuzojnë gjëra si shkrim-këndimi, adhurimet e bindjen.” Ata që kanë përqafuar këtë rrugë e traditë epiqendra e së cilës është postnishini i hangjahut²⁹² të Baba Hafiki Jusufit në Aksaraj, Ahsen Efendiu, janë fshati Sarëatllë që ndodhet pesë orë larg Aksarajit dhe Delihebili e dy fshatra të tjerë pranë, si dhe një fshat tjetër i quajtur Abdallar pranë Sarë Karamanit. Me pretekstin për të kontrolluar llogaritë dhe të dhjetën e fshatrave që u përkasin vakëfeve të Mevlanës dhe Piri Pashës në kazanë e Aksarajit, Abdylvahid Çelebiu në Konja ka dërguar atje Sertarikizade Adil Çelebiun dhe ish shkruesin e zyrës së tapive në Konja, Osman Efendiun. Kur shkojnë atje, sipas udhëzimeve të Abdylvahid Çelebiut takohen me banorët e fshatrave në fjalë dhe

²⁹⁰ Y.PRKUM 45/81,1316 Z 6.

²⁹¹ Y.PRKUM 46/44, 1317 M 17.

²⁹² Vend ku u ofrohej strehë e ushqim të varfërve, dervishëve e nxënësve të dijes, për hir të Zotit e pa pagesë (përkth.).

u injektojnë ide të dëmshme: “Sipas urdhrit që kanë marrë nga Abdylvahid Çelebiu i cili prej kohësh është shkaku i vetëm i përhapjes së rrugës së Shiizmit, këta persona në një mënyrë të çuditshme shesin të dhjetën e Piri Pashës e të vakëfeve të Xhelalijes dhe nëpërmjet Ahsen Efendiut të lartpërmendur i nxjerrin nga rruga edhe të tjerët në Sarëatllë, Axhem e në fshatrat e tjera përreth.” Banorët e këtyre fshatrave “janë të privuar nga ndërtesa të qytetërimit, si shkollat, medresetë e xhamitë dhe janë neglizhentë në çështje të fesë si namazi, abdesti e gusli. Nuk kanë dëshirë të shkruajnë e të këndojnë.” Për më tepër, “i gjithë fshati i Kynedit dhe një pjesë e Sarëatllëlinjve lëngojnë nën sëmundjen e tmerrshme të sifilizit.” Të dhjetën e këtyre fshatrave çelebinjtë e shesin drejtpërdrejt dhe më së shumti e blejnë Çorakçi Haxhi Ali Efendiu nga Aksaraji dhe disa nevshehirinjtë. Shumë toka megjithëse janë të shtetit, janë përfshirë në vakëfe. Banorët e fshatit Axhem janë të ardhur aty nga Irani; “për shkak të mentalitetit dhe injorancës që u buron nga prirja e natyrshme që kanë drejt Shiizmit,” gënjehen. Interesant është fakti se raporti i Salim Efendiut përfundon pikërisht me propozimet për të cilat kërkon leje Ferit Pasha: “...shtimi i shkollave, bërja e mundur që të shkojnë e të vijnë disa hoxhallarë dhe mbi të gjitha hetimi i atyre që kanë marrë këtë rrugë të shtrembër dhe marrja e masave ndaj tyre...”

Tre javë më vonë meshihati [zyra e shejhulislamit, përkth.] i përcjell padishahut dy ankesa për Çelebi Efendiun dërguar nga hoxhallarët e Konjës. Në të parën, pasi lihet të kuptohet se Çelebi Efendiu e ka tradhtuar tarikatin e tij dhe kalifin, tregohet se si është llastuar ngaqë populli i ka besuar gënjeshtat historike rreth teqesë dhe se si i ka gënjyer e shtyrë në besime të gabuara disa dervishë e naivë nga populli:

Abdylvahid Çelebi Efendiu jo vetëm që nuk i ka qëndruar besnik tarikatit të lartë që konsiston në ndjekjen e rrugës së Islamit e në përsosjen e sinqeritetit, si dhe nuk e konsideron si një mirësi të madhe që i është dhënë detyra e bekuar për t'u lutur për të mirën e kalifatit, por i mashtruar nga reputacioni i rremë që kanë në këto anë disa gënjeshtat historike se gjoja Çelebinjtë na u quajtkëshin Bijtë e Mulla Hynqarit²⁹³, se këta ia kanë ngjeshur të parët në brez shpatën e kalifatit Osman Hanit²⁹⁴, *Zoti e mëshiroftë e qoftë i kënaqur me të* dhe se kjo traditë vazhdon ende, u shërben disa iluzioneve të kota dhe, duke ua marrë mendtë disa naivëve nga Çelebinjtë e të tjerë, i ka bërë të besojnë se Aliu, *Zoti qoftë i kënaqur me të* dhe pasardhësit e tij të begatë janë të pagabueshëm dhe u takon kalifati me fé²⁹⁵ dhe se edhe ata vetë janë nga pasardhësit e Aliut. I ka udhëzuar

²⁹³ Domethënë pasardhës të Mevlana Xhelaledin Rumiut. Siç kuptohet deri tani, Çelebinjtë janë fisi që mbajnë postnishinllëkun e tarikatit mevlevi. (përkth.)

²⁹⁴ Themeluesi i dinastisë osmane. (përkth.)

²⁹⁵ Thënë ndryshe, i ka bërë shia. (përkth.)

të thonë *bism-i shah* [në emër të shahut] gjatë prerjes së kurbanit si dhe t'i mallkojnë e t'i shajnë shokët e Profetit, *Zoti i lartë qoftë i kënaqur me të gjithë ata*, si dhe i ka shtyrë në shumë besime të tjera të kota. Është kujdesur që t'i shtojë përkrahësit e tij, ta forcojë bashkësinë në fjalë nëpër teqetë e qytetit dhe t'i gënjejë me autoritetin e tij injorantët që përpiqen për të përhapur e reklamuar besimet e tij të shtrembra.

Ndërsa lidhur me shturjen morale të Abdylvahid Çelebiut janë shkruar këto rreshta:

Megjithëse herën e parë kur i solli prostitutat nga Manisa bashkë me nënën e tij, për shkak të ankesave që u bënë iu dha urdhër nga qeveria që t'i kthente, sërish ka sjellë prostituta nga jashtë me anë të sazexhiut të tij personal Agahut dhe bashkë me disa prostituta që ka gjetur këtu pa pikën e turpit i ka strehuar në haremën e tij dhe në shtëpinë publike që ka ndërtuar për turp të botës në konakun e tij. Këto ai i vë të kërcejnë nëpër orgjira që organizon sa në konakët e tij jashtë qytetit, sa në shtëpitë e llafazanëve e të lypësve dhe në këtë mënyrë i shton përkrahësit e tij... Po e shton bashkësinë e tij dhe gradualisht po i ngulit besimet e tij të mbrapshta. Që prej një a dy vjetësh ka filluar t'u bëjë shantazh me lloj lloj intrigash nëpunësve të qeverisë e besnikëve të tjerë të shtetit. Së fundmi një fletushkë shpifjesh është ngjitur nga i shtururi i lartpërmendur Agahu. Ky njeri po prish moralin e popullit tonë që deri tani e ka ruajtur këtë moral...

Ky denoncim mban firmën e tridhjetë e shtatë hoxhallarëve, shumica prej të cilëve myderrizë, si dhe miratimin e myftiut.²⁹⁶ Kërkesa e këtyre për “shpërbërjen e kësaj bashkësie keqbërëse dhe zhdukjen e akteve të jashtëligjshme që bien ndesh me pëlqimin e kalifit,” tregon se si e shohin teqenë mevlevite hoxhallarët e vendit, shumica e të cilëve dihet se ishin nakshibendinj. Shkresa e dytë është e njëjtë me letrën e Abid Hysen Çelebi Efendiut, të cilën tri javë më parë Ferit Pasha ua pati përcjellë autoriteteve të Stambollit, ku Abdylvahid Çelebiu akuzohej se është bektashi e shia, se i ka bërë postnishinë nëpër provinca ndjekësit e tij dhe se ka sjellë prostituta në haremën e tij.²⁹⁷

Ankimi në meshihat i tridhjetë e shtatë hoxhallarëve, shumica prej të cilëve nakshibendinj, për Çelebi Efendiun për shkak të akteve të tij që binin ndesh me sheriatin, duhet parë si një reagim që buronte nga instinkti për ta ruajtur tarikatën si institucion nga prishja. Fakti që shumica e myderrizëve në Konja, që ishte qendra e tarikatit mevlevi, ishin nakshibendinj,²⁹⁸ i siguronte Ferit Pashës një mbështetje të rëndësishme në konfliktin e tij me Çelebi Efendiun. Megjithëse Nakshibendizmin në Konja e në krahinat përreth e pati sjellë Mustafa el-Hadimiu (vd.

²⁹⁶ Y.PRKAZJ 38/39,1316 Z 29, Belge No. 2.

²⁹⁷ Po aty, Belge No. 3.

²⁹⁸ Hüseyin Köroğlu, *Konya ve Anadolu Medreseleri* (Konya 1999), 285.

1734), prurja e vërtetë pati ndodhur nëpërmjet nxënësit të Mevlana Halid Bagdadit (vd. 1827), Bozkërlilë Shejh Muhammed Kudsiut (vd. 1852). Fakti që shejherët nakshibendinj ishin në të njëjtën kohë myderrizë dhe kishin hapur medrese e jepnin vetë mësim, i kishte bërë ata një pikë tërheqjeje për kërkuesit e dijes duke krijuar traditën që myderrizët në Konja të ishin nakshibendinj. Për krijimin e një tradite të tillë pati kontribuar edhe mungesa e interesit të mevlevinjve për medresetë.²⁹⁹ Vihet re se për ta përforcuar balancën kundër mevlevinjve të cilët ishin të përjashtuar nga disa përgjegjësi si shërbimi ushtarak apo taksa e fitimit dhe gëzonin ndikim të madh, pallati i mbështeste përpjekjet për përmirësimin e gjendjes së medreseve dhe shkollave, madje pretendohet se sulltani vetë i ka favorizuar medresetë.³⁰⁰

Ferit Pasha ishte nakshibendi?

Krahas këtyre balancave, ka fjalë se edhe vetë guvernatori ishte nakshibendi, për çfarë ka edhe të dhëna. Sipas asaj që shkruan në raportin e përgatitur pas udhëtimit të parë inspektues në vitin kur erdhi në Konja, në Sejdishehir guvernatori ka vizituar “Shejh Haxhi Abdullah Efendiun i cili me devotshmërinë dhe modestinë e tij ka fituar opinionin e mirë të popullit në Anadoll dhe famë në vilajet” dhe ka marrë lutjen e këtij personaliteti që i ka kaluar të tetëdhjetë e pesë vjetët. Kush është ky Shejh Haxhi Abdullah Efendiu për të cilin shpreh respektin e tij Ferit Pasha, i cili me këtë vizitë ka vepruar sipas hadithit që thotë “*khajru'l-umera men zare'l-ulema*”, domethënë “shtetari më i mirë është ai që viziton dijetarët”?

Haxhi Abdullah Efendiu (1806-1903) i cili pasi shërbeu si myderriz në medrese për 36 vjet mes viteve 1833-1869, 34 vjet i kaloi si shejh nakshibendi, megjithëse ishte me origjinë nga fshati Karaxhahisar i Bozkërit, pas vdekjes së të atit pati shkuar në fshatin Hoxhakoç (sot Yçpënar) të po asaj kazaje, ku rronte shoku i shkollës i të atit, Myderriz Memish Efendiu i cili pasi e edukoi, në vitin 1833 e martoi dhe e dërgoi si myderriz në medresenë e Shejh Nuri Efendiut në Sejdishehir. Më vonë, kur Memish Efendiu shkoi të jetonte në nahijen e Çavushit afër Sejdishehirit, Abdullah Efendiu të cilit tashmë edhe bijtë i kishin marrë *ixhazet*³⁰¹ e kishin filluar të jepnin mësim, gjente mundësinë për ta vizituar më shpesh mësuesin e tij. Pas vdekjes së këtij të fundit, Abdullah Efendiu tërhiqet nga preo-

²⁹⁹ Sarıkaya, 221-236.

³⁰⁰ Caner Arabacı, 67-68; Köroğlu, 329.

³⁰¹ Diplomë në traditën arsimore islame për një subjekt të caktuar, e cila jepej me autoritetin e një dijetari dhe i njihje të drejtën marrësit për t'ua mësuar atë subjekt të tjerëve. (përkth)

kupimet e kësaj bote dhe ndërkohë kryen edhe haxhin. Që nga viti 1869 Abdullah Efendiu nis të dalë nga shtëpia për në xhami me *nikab*, domethënë duke e mbuluar fytyrën, si dhe bëhet shejh në xhaminë e Sejid Harunit. Gjatë tre muajve kur nxënësit e medreseve bënin pushim, Sejdishehiri bëhej dëshmitar i njerëzve të shumtë që dyndeshin në qytet për të vizituar Abdullah Efendiun e për t'i kaluar tre muajt në adhurime bashkë me të. Mes këtyre vizitorëve kishte edhe personalitete të rëndësishme nga qeveritarët e pashallarët. Madje në Botimet e Shtëpisë së Kulturës të Konjës (1941) tregohet se sulltan Abdylhamidi II ishte pasues i Haxhi Abdullah Efendiut dhe se ky i fundit në ritualin e dhikrit gjithnjë linte një vend bosh në të djathtën e tij duke thënë se “këtu do të vijë të ulet sulltan Abdylhamid Hani”. Tregohet gjithashtu se kur ndodhën trazirat në Kretë, sulltani, i pavendosur për t'i shpallur luftë apo jo Greqisë, ka shkuar vetë në zyrën e telegrafit dhe i ka kërkuar mendim Haxhi Abdullah Efendiut, e kur ky i është përgjigjur: “Shpalle luftën e me leje të Zotit do të dalësh fitimtar,” ka vendosur për luftë. Kur shejhu ndërron jetë në vitin 1903, sulltani i ndërton tyrbe, kurse kryeministri Ferit Pasha dërgon një cohë prej atlas jeshil të qëndisur me sërma për të mbuluar sëndukun³⁰² me të. Siç tregohet, kur Ferit Pasha ishte guvernator në Konja, Abdullah Efendiu i pati thënë se do të bëhej kryeministër.³⁰³

Sipas kujtimeve të rrëfyera gojarisht prej tij e të hedhura në letër prej të tjerëve, Ferit Pasha, si nakshibendi që ishte, me pretekstin e inspektimit shkonte shpesh në Sejdishehir për të vizituar shejh Haxhi Abdullah Efendiun. Madje herën e fundit që ka shkuar për inspektim ka qëndruar disa ditë dhe shejh efendiu i ka nxjerrë në oborr qindra nxënës të medresesë e është lutur për të. Gjatë lamtumirës i ka thënë se “ky është takimi ynë i fundit”. Guvernatori ka kujtuar se shejhu ka nënkuptuar vdekjen e tij, ndaj është shqetësuar, por shejhu e ka ndjerë këtë dhe i ka thënë: “Ne nuk do të shihemi më dhe kjo është më mirë për ju”. Guvernatori ka vazhduar udhëtimin e tij të inspektimit dhe kur ka arritur në Antalja ka marrë një telegram që e thërriste të shkonte në Stamboll. Pas një kohe të shkurtër Ferit Pasha emërohet kryeministër dhe ia tregon sulltanit këtë qeramet. Ndërsa kur sulltani i cakton rrogë shejh efendiut ky i thotë: “Ç’na duhen neve paratë, nuk pranojmë sadaka.”³⁰⁴

³⁰² Sënduk në formë tabuti që vendosej lart nga toka nëpër tyrbe si shenjë e varrit. (përkth)

³⁰³ Abdurrahman Ayaz, *Seydişehir Tarihi: Seyyid Harun Veli ve Şeyh Hacı Abdullah Efendi*, 4. bs. (Seydişehir 2003), 97-123.

³⁰⁴ Celalettin Keşmir, *Konya Yazıları*, përg. Mustafa Özcan (Konya: Tablet, 2004), 85; Dr. Haşan Önder, *Konya Velileri*, 2. bs. (Konya, 1990), 249. Në versionin e Ayaz-it thuhet se kur Ferit Pasha deshi t'i puthte dorën Abdullah Efendiut, nuk u lejua, prandaj puthi kindin shejhut dhe “meqë edhe Ferit Pasha është nakshibendi, u ul bashkë me shejhun në dhikër.” Shih: Ayaz, 144-145.

Po sipas raportit të inspektimit të vitit 1898, Haxhi Abdullah Efendiu me anë të të birit i ka kërkuar guvernatorit të rregullojë xhaminë e rrënuar të Evlija Harunit i varrosur në Sejdishehir dhe guvernatori menjëherë i ka dhënë udhëzim kajmekamit të Sejdishehirit për të filluar punën. Veç kësaj, myderrizët e atjeshëm e në vende të tjera kanë kërkuar që të sillen rreth njëqind kopje të shtypura të koleksionit me hadithe Sahih Buhari për t'u shpërndarë në xhami e medrese si donacione në emër të padishahut. Guvernatori ia ka përcjellë padishahut këtë kërkesë duke shpresuar që të pranohet.

Nëse do të na duhet ta lëmë temën e Nakshibendizmit për t'iu kthyer asaj të mevlevinjve, duhet të themi se Ferit Pasha doli fitimtar nga konflikti me postnishinin e teqesë mevlevite, Abdylvahid Çelebiun. Më shumë se një vit pas ngjarjeve të treguara më lart, në një shkresë dërguar pallatit Ferit Pasha do të bënte të ditur se megjithëse Çelebi Efendiu ka ca kohë që “është tërhequr në shtëpinë e tij duke shfaqur një lloj droje, vazhdon të mbahet nën vëzhgim.” Por guvernatori nuk do ta linte t'i shpëtonte rasti për t'i fryrë në vesh sulltanit duke i përmendur një ndodhi që ka ngjarë disa muaj të shkuar:

Para tetë muajsh, një nga kafebërësit e princ Reshat Efendiut, Osman Efendiu, ka ardhur në Konja për të shkuar në vendlindjen e tij në fshatin Enegi të Nides dhe ka dashur të takohet me Çelebi Efendiun e t'i përcjellë të fala, por duke e kuptuar se pranë këtij të fundit kishte hafije, nuk ka mundur të bisedojë me të. Këtë e tregon një i krishterë me të cilin kafexhiu ka biseduar konfidencialisht në fshatin Enegi dhe në Nide është konfirmuar se ka shprehur mjaft ankesa për trysinë që kam ushtruar ndaj Çelebinjve e të tjerëve e më pas është kthyer drejt e në Stamboll.³⁰⁵

Çelebi Efendiu vazhdoi të bënte një jetë të padenjë për postin e tij. Drejtori i *Rexhit* (kompania e duhanit) Mësjë Ramber, në *Shënimet Sekrete* të tij ofron disa vëzhgime lidhur me këtë jetë. Këto vëzhgime janë nga udhëtimi në Konja që Ramber pati bërë në verën e vitit 1901 duke përshkuar 800 kilometra në 23 orë me një tren privat, bashkë me njerëz si drejtori i Kompanisë Hekurudhore të Anadollit Mësjë Hungen dhe këshilltari juridik i Ramber-it, ish konsulli francez Gaze. Pas Ferit Pashës të cilin e përshkruan si “një administrator të mirë, njeri të dhënë pas rregullit e të vullnetshëm,”

protokolli e do që t'i bëjmë vizitë edhe kreut të dervishëve mevlevinj, Çelebi Efendiut. Ky banon tre orë e gjysmë larg qytetit. Hyjmë në një shtëpi të rrethuar me kopshte ku janë mbjellë pemë shumë të këndshme. Kati i poshtëm i shtëpisë është një oborr i mbuluar përmes të cilit kalon një përrua i gjerë. Në të djathtë e në të majtë ka dhoma me tavan të lartë. Të gjitha janë të shtruara rreth e përqark

³⁰⁵ YEE 15/20,1318 Ra 4 (19 Haziran 1316, 2 Temmuz 1900).

me divanë dinjitarësh. Shfaqet Çelebi Efendiu. Ç'njeri gazmor! Në kokë ka një feste të madhe të kuqe të bërë me lesh deveje. Na takon si të ishim miq të vjetër dhe menjëherë urdhëron të sjellin shampanjë. Por në shtëpi nuk ka kupa vere për të gjithë, ndaj sjellin gota të çuditshme, madje edhe ca çanakë. Ngaqë jemi shumë zbrazim disa shishe mes gazit e haresë.

Në vazhdim Ramber thotë gjëra që i konfirmojnë fjalët për Çelebi Efendiun në dokumentet e cituara më lart:

Megjithëse është në krye të një detyre të rëndësishme fetare, Çelebi Efendiu është mjaft i dhënë pas pijes, e po ashtu edhe pas grave evropiane të cilave mund t'u afroresh lehtë. Kur në Izmir vjen ndonjë grup artistesh apo akrobatesh, miqtë e tij zgjedhin më të bukurën mes tyre e ia çojnë në Konja me tren. Në këtë mënyrë, shpirti i këtij përfaqësuesi të madh fetar interesohet që njerëzit t'i bëjnë mirë njëri-tjetrit dhe krijojnë lidhje dashamirëse me evropianët. Para do kohësh, dy gra franceze të një estrade që kishte ardhur në Izmir, po dërgoheshin në Konja për hesap të Çelebi Efendiut. Për fat të keq në atë çast në stacion paskësh ndodhur guvernatori i cili është njeri fetar dhe i paskësh kthyer mbrapsht aktoret.³⁰⁶

Guvernatori nuk kishte ndonjë problem me mevlevinjtë e tjerë përveç Abdyl-vahid Efendiut e shpurës së tij dhe as me tarikatin vetë. Kjo kuptohet nga opinioni i mevlevinjve për të. Sipas Mevlevi Halil Ibrahim Efendiut i cili njihet si Dede Ashçiu, Ferit Pasha e kishte fituar postin e kryeministrit "si një favor e mirësi të Mulla Rumiut [Mevlana Xhelaledin Rumi, përkth.] duke qenë se qëndroi gjatë në praninë e tij në Konja dhe i hyri në zemër Hazreti Pirit."³⁰⁷ Ferit Pasha "ishte i dashuri ynë, rojtar i selisë së zotërisë sonë Mevlana Rumiut, iu shenjtëroftë shpirti bujar."³⁰⁸

Çështje të rendit, rrëmbimi i grave dhe vënia e tyre për të kërcyer

Pasi u kthye nga një udhëtim i gjatë nëpër vilajet, guvernatori mori masa rrënjësore për të siguruar rendin në Konja. Nisi të krijonte policinë e vilajetit. Siç tregon Ibrahim Axhziu:

Para kësaj policët ishin tri pleq me uniformë të hirtë. Pashai... themeloi trupën policore. Në vendin që sot quhet karakolli i Haxhi Hasan Pashës, ngriti telefo-

³⁰⁶ Lui Ramber, *Gizli Notlar*, përkth. Niyazi Ahmet Banoğlu (İstanbul: Kervan, 1975), 101-102.

³⁰⁷ Hazreti Piri, Rumi pra, poeti i madh me famë botërore dhe frymëzuesi i tarikatis mevlevi, sigurisht, ka vdekur, por shkruesi i këtyre rreshtave nënkupton që megjithatë ai është i gjallë e i pranishëm shpirtërisht. (përkth)

³⁰⁸ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları: Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tannverdi (İstanbul: Kitabevi, 2006), 3/1221-1224.

ninë e parë në atë karakoll me shap e kripë amoniaku në kavanozë qelqi dhe me një lloj baterie bakri e qymyri. Pastaj bëri një karakoll tjetër në anë të rrugës së garnizonit dhe e lidhi edhe atë me telefon. Pastaj bëri një karakoll edhe në lagjen e Çeshmes së Dede Qerimit. Vuri në to nga tre policë dhe një zëvendëskomisar. Kështu u veprua me policinë në Konja. Drejtor policie u emërua Haxhi Ali Efendi, një nga figurat e shquara të Konjës. Për ta disiplinuar edhe më këtë profesion, Ferit Pasha solli nga Stambolli një drejtor policie të quajtur Hasan Beu... U shtua numri i policëve.³⁰⁹

Në Konja ishte zakon i përhapur rrëmbimi i grave dhe kërcimi i grave në ahengjet me pije e muzikë. Guvernatori, i cili në një shkresë me datë 12 dhjetor 1899 vë në dukje se shumicën e shkeljeve të ligjit në statistikat e vilajetit të Konjës e përbëjnë paudhësi si rrëmbimi i grave e vënia e tyre për të kërcyer, është në kërkim të “një mase të rreptë, duke qenë se vazhdimi i të tilla ngjarjeve e situatave do të sjellë përhapjen e tyre e do të ndikojë për keq në moralin e gjindes”. Sigurisht, gjykatat i ndëshkojnë vepruesit e të tilla punëve, megjithatë duhen marrë “masa urgjente që të tilla zakone të liga që po përhapen në disa vende të Anadollit, edhe nëse nuk arrihet të zhduken plotësisht hëpërhë, të paktën të ulen në nivelet e natyrshme”. Sepse zgjatja e hetimeve dhe e proceseve gjyqësore bën që vendimet ta humbin forcën për shkak të limiteve kohore. Si zgjidhje Ferit Pashë Vlora propozon ringjalljen e një rregulloreje të vjetër: “Zbatimi i dispozitave të dekretit kryeministrot të muajit Safer të vitit 1276 [shtator 1859], i shpallur si shtojcë e Rregullores së Zaptijes,” do ta bëjë efektin e dëshirueshëm. I vetmi problem është se ky dekret është shpallur para sistemit të ri gjyqësor. Duke qenë se dispozitat e vlefshme për të tilla faje do të mbeten në fuqi lidhur me krimet ordinere, mund të lindë një dualitet. Prandaj Ferit Pasha pyet kryeministrinë nëse dispozitat e këtij dekreti të cilin e dërgon bashkangjitur, mund të jenë të vlefshme aktualisht.³¹⁰

Kjo rregullore me titull “Dekret kryeministrot me numër 71 i vitit 1276 për masat ndaj të kapurve në flagrancë duke kryer prostitucion”, i ndan në tre kategori vendet e bastisura për prostitucion, për sa i përket dënimeve të parashikuara: (1) ato që ndodhen në vende me reputacion të keq, (2) ato që ndodhen në shtëpi dhe lagje me reputacion të mirë dhe (3) në shtëpinë apo hapësirat e dikujt tjetër pa dijeninë e të zotit të vendit. Një tjetër dallim për sa i përket dënimit bëhet edhe në gjini: Nëse të kapurit janë meshkuj parashikohet burg nga 48 orë deri në një muaj; nëse janë gra, sa gjysma e kësaj kohe. Dekreti parashikon dënim më të ashpër për “atë që kapet me një grua në banesën e saj ku mund të ketë hyrë në çfarëdo lloj mënyre,” për shkak se një gjë e tillë e shkatërron nderin dhe repu-

³⁰⁹ İbrahim Aczi, 37-38.

³¹⁰ ŞD 1742/1,1319 L 25, Belge 2.

tacionin e familjes: “Duke qenë se një gjë e tillë mund të bëhet shkak për shkatërrimin e rrënimin e një familjeje apo që kjo e fundit të pësojë dëme e fatkeqësi nga më të ndryshmet, kushdo që kapet në një vend të tillë, sipas të keqes që ka shkaktuar dënohet me një javë deri në tre muaj burg, ose me tre deri në gjashtë muaj dëbim.”³¹¹ Kjo ruhet të jetë masa urgjente që Ferit Pasha kërkon të vihet në jetë. Në përgjigjen e dhënë me firmën e ministrit të Drejtësisë nga Komisioni i Drejtësisë të cilit Këshilli i Shtetit i kërkon mendim, aprovet zbatimi i dekretit.

Kurse për të parandaluar ahengjet me gra Ferit Pasha nxjerr vendim nga Këshilli Administrativ i Vilajetit për hapjen e një shtëpie publike. Vetëm myftiu nuk e firmos vendimin. Ferit Pasha me ashpërsi i kërkon arsye. Myftiu i përgjigjet kështu: “Për t’ju ruajtur ju nuk desha të firmosja. Para jush ka qenë një guvernator në Konja i cili ishte shumë i dhënë pas mishit të viçit e nuk e ndante kurrë nga sofa, prandaj populli i vuri nofkën ‘pasha viçmadhi’. Nëse hapni bordel, juve do t’ju quajnë ‘pasha bordelmadhi’. Nëse e dëshironi një gjë të tillë, hapeni shtëpinë publike.” I skuqur nga turpi Ferit Pasha heq dorë nga kjo gjë.³¹² Në fakt guvernatori në këtë rast ka vepruar sipas parimit për të zgjedhur të keqen e vogël për të mirën e madhe. Por myftiu duhet të ketë menduar se guvernatori ka qenë i aftë për ta eliminuar të keqen e madhe pa zgjedhur këtë më të voglën.

Në kohën kur Ferit Pasha ishte kryeministër, në vilajetin e Konjës, “në pjesën më të madhe të vendit, përhapet në shkallë të ndryshme sipas lokalitetit, sëmundja e tmerrshme e sifilizit”. Megjithëse dikur, me ndihmën e bashkive lokale e të dinjitarëve të popullit që hapur nga një spital në sanxhakët e Konjës, Antaljas, Nides dhe Ispartës për parandalimin e kësaj sëmundjeje, për shkak të mungesës së fondeve për rrogat e mjekëve ambulantë që do të punonin në to dhe për ilaçet, këto spitale nuk kishin filluar të funksiononin. Kryeministri do t’i kërkonte Ministrisë së Financave të ndërmernte menjëherë veprimet e duhura në këtë drejtim.³¹³

Disa syrgjynë në Konja: Ebuzija Tevfiku dhe Riza Selaniku

Në atë mbrëmje kur Ebuzija Tevfiku mbërriti në Konja si syrgjyn bashkë me të birin, Talhain, më 11 prill 1900, ata i priti kryekomisari i policisë së vilajetit Hasan Efendiu, i cili u tha kështu: “Guvernator pasha po ju pret. Do të shkojmë drejt e në konakun e tij...” “Derisa të sigurohet një banesë, do të shkojmë në ndonjë hotel të

³¹¹ Po aty, Belge 1.

³¹² M. Ali Uz, *Baha Vele'den Günümüze Konya Alimleri ve Velileri I* (Konya 1993), 133- 134.

³¹³ BEO 2146/160924, 1321 Ca 26, Sadaretten Maliye'ye.

pastër. S'dua t'i bëhem barrë askujt," i përgjigjet Ebuzijai. "Këtu nuk ka hotel të denjë për ju. Me të hyrë do të ktheheni mbrapsht," ia kthen kryekomisari.³¹⁴

Ebuzijai, të cilit i bën përshtypje qyteti teksa e kundron gjatë rrugës për në konakun e guvernatorit, na ofron përshkrime të bukura të Konjës së Ferit Pashës:

Karrocat në çdo drejtim janë më të rregullta e më të mirëmbajtura se ato që u hipim në Stamboll. Janë prej atyre karrocave të gjera që i quajmë "Viktoria". Futemi në një xhade të bukur të asfaltuar pingul me shinat e trenit. Në të dyja anët qenë mbjellë në dy rreshta fidanë kavaku dhe plepi. Mesi i rrugës është rezervuar për karrocat. Është një rrugë e drejtë njëzet e gjashtë metra e gjerë bashkë me pjesët për këmbësorët. Pas gjysmë kilometri shfaqet përballë një karakoll që e ndante rrugën me dysh, majtas e djathtas. Marrim rrugën djathtas. Në të majtë të kësaj rruge ndodhet lulishtja e Kombit e rrethuar me gardh.

Fotografia 8: Vila e Ebuzijait

Burimi: *Fotografiagraflarla Geçmişte Konya*, f. 154

Vila ku ka banuar gjatë syrgjynit në Konja gazetari dhe autori Ebuzija Tevfik Bej, gjyshi i Zijad Ebuzijait.

Kjo vilë ndodhej në vazhdim të Bulevardit Kazim Karabekir, pa mbërritur në Battëçëktë, ngjitur me komplekset e vilave në të djathtë. Ebuzija Tevfik Beu ishte nga Atçekenlerët e Koçhisarit të Aksarajit.

Në Konja Ebuzija Tevfiku do të merrej me pikturë dhe me përgatitje modelesh për tapetë.

³¹⁴ Për "Rûznâme-i Hayatımdan Ba'zı Sahâif" shih: Adnan Akgün, *Ebüzziya Tevfik'in Mecmûa-i Ebüzziya'daki Hatıraları* (Marmara Üniversitesi SBE, 1987), 173.

Habinë e vërtetë Ebuzijai do ta përjetonte kur të shihte ndërtesat e quajtura me emrin e guvernatorit: “Rruga dhe karakolli janë quajtur ‘Feridije’; në një kohë kur guvernatorët edhe qorrrokakët i quajnë ‘Hamidije’, vënia e emrit të vet kësaj xhadeje të madhe bashkë me karakollin është guxim i madh nga ana e Ferit Pashës!” Dhe rrotat e karrocës vazhdojnë të përshkojnë rrugicat e Konjës.

Gjithandej qerpiçë, mure të rrënuara, pircje dheu. Thua se një luftë e madhe ka ndodhur, qyteti është bombarduar dhe shtëpitë e godinat janë shkatërruar.

Pasi kaluam nëpër shumë rrugica, pas njëzet minutash u ndalëm para një porte me dy fenerë të varur në të, në një vend si biçim sheshi. Hymë në një kopsht të vogël dhe as pesë hapa më tutje u futëm brenda nga një derë në anën e djathtë. Një banesë e ndërtuar shumë keq. Nga një shkallë e ngushtë u ngjitëm në një paradhomë të vogël dhe që aty hymë në një dhomë të vogël. Ferit Pasha u ngrit e na priti me një pamje të rëndë. Brenga në fytyrën e tij nuk ishte e shtirur. Kisha menduar se do ta shihja ndryshe, të paktën të shkujdesur. Pasi u largua komisar i që na përcolli deri atje, e shprehu edhe me fjalë shqetësimin e tij dhe duke na thënë që të ndiheshim krejtësisht komodë aty ku do të bunim, na u lut të vinim të nesërmen për drekë. E përshëndetëm dhe u larguam.

Të nesërmen Ebuzijai vjen tek guvernatori bashkë me të birin dhe Haxhi Ali Efendiun tek i cili ka kaluar natën.

Rrugicat nga kaluam për të shkuar në shtëpinë e guvernatorit, krahasuar me ato të Stambollit ishin edhe më të gjera, edhe më të pastra. Por ishte e vështirë të ruheshin prej ujërave të shiut që rridhnin nga ulluqet. Rrugicat anësore që dilnin prej rrugëve kryesore, në përgjithësi në të dyja anët shfaqnin mure dhe porta. Thua se nuk ka shtëpi drejt e mbi rrugë. Shtëpitë e këtushme qenkan një katëshe. Dritaret zakonisht shohin nga kopshti që përbën oborrin.³¹⁵

Shtëpia ku Ferit Pasha banon në Konja është e Lazar Efendiut. Është një shtëpi me hapësirë përreth, plot ajër e diell dhe e madhe. Ka edhe një kopsht prej dhjetë dynmësh.³¹⁶

Ebuzijai habitet edhe njëherë kur sheh tërë ata mysafirë në konakun e guvernatorit që mendonte se do të ishte i qetë. Ishte nisur nga Stambolli të martën kur po falej Bajrami... Atë ditë ishte dita e tretë e Bajramit. Por nuk ardhkësh njeri për urim në ditën e parë të bajramit, prandaj qenkësh mbushur me vizitorë konaku i guvernatorit. Zyrtarë të administratës si financieri, sekretari, kadiu dhe myftiu, janë ulur përdhe në gjunjë, kurse në karrige janë ulur disa persona të tjerë. I befarsuar kur sheh aty adashin e guvernatorit, drejtorin e fabrikës së telegrafisë Ferit Beun dhe arkitekt Qemaledin Beun, Ebuzijai pyet veten nëse “vallë edhe këta

³¹⁵ Po aty, 175.

³¹⁶ Mehmed Tevfik Bey, 223.

janë dëbuar nga Stambolli?” Por këta persona të rëndësishëm kanë ardhur një ditë më parë për të përfituar nga pushimi i Bajramit. Hoxhallarë të shumtë urojnë Bajramin e dilnin nga konaku. Ebuzijai u ul në sofër bashkë me ata që qëndruan. U vu përpara një gatim që Ebuzijai nuk e kishte parë kurrë më parë. Megjithatë Ferit Pasha i thotë se “është një lloj tartufi i Konjës që quhet ‘domallan’, merrni me bollëk, është mjaft i shijshëm,” Ebuzijai mendon me vete se “mes kësaj gjëje e tartufit ka dallim sa ç’ka mes beduinllëkut e qytetërimit.”

Në dhomën e ngrënies ishte një orë me qyqe, prodhim i Schwarzwald-it, kujtim nga ambasadori gjerman Baron Marschall. Ebuzijai ofron një përshkrim të hollësishëm të ndërtesës së vilajetit ku Ferit Pasha ka qeverisur Konjën:

Selia administrative sheh mbi një shesh rreth dyzet-pesëdhjetë metra të gjerë e të gjatë. Është një ndërtesë e mrekullueshme e mjaft e rregullt, e ndërtuar nga i ndjeri Said Pasha Anglezi kur ishte guvernator, sipas planit të vizatuar prej atij vetë. Madje vetë ai ka bërë edhe arkitektin, edhe mbikëqyrësin e punimeve. Por afër përfundimit është ndërprerë ndërtimi dhe pjesën e mbetur e ka përfunduar pasardhësi i tij. Për këtë arsye tavanet dhe muret e katit të parë kanë mbetur pa lyster. Guvernatorët që kanë ardhur më vonë nuk janë kujdesur fare. Për të kryer një restaurim siç duhet dhe për ta përforcuar ndërtesën duhen shpenzuar të paktën tre-katër mijë lira. Me një shpenzim të tillë konakut do t’i zgjatet jeta për tridhjetë-dyzet vjet dhe pas dhjetë vjetësh gjithsesi duhet bërë patjetër.

Në mes të sheshit Aqif Pasha ka bërë një shatërvan krejt të panevojshëm që ia ka prishur elegancën sheshit. Në katin e parë të konakut ngjitesh nëpërmjet një shkallareje të gurtë me pesë-gjashtë shkallë. Mbi këtë platformë ngrihen katër shtyllat e stërmëdha që mbajnë sallën e këshillit të vilajetit. Kjo platformë është dy metra e gjysmë e gjerë dhe gjashtë-shtatë metra e gjatë dhe në mes të saj ndodhet porta e selisë administrative. Zyra e komisarit është në gjendje shumë të keqe: “Sado të habiteni me zyrën tonë keni hak. Megjithatë guvernator pasha i ka shkruar katër herë ministrisë, nuk ka ardhur përgjigje pozitive për njëmijë e pesëqind grosh që kushton rregullimi i saj. Prandaj notojmë në mjerim në sy të të njohurve e të të panjohurve.”³¹⁷

Sipas drejtorit anglez të Kompanisë së Duhanit, siç i ka treguar një nga guvernatorëve të mëvonshëm të Konjës, Tevfik Beut, Ferit Pasha “nga njëra anë e kishte zakon të fliste mbarë e prapësht për sulltanin në prani të disa njerëzve të njohur nga syrgjynët në Konja, e nga ana tjetër bënte denoncime për këta të fundit në pallat, madje nuk druhej t’i bënte vetë paturpësisht ato gjëra për të cilat i akuzonte ata.”³¹⁸ Dhe vërtet, një vit më vonë, në përgjigjen dhënë pallatit kur e pyet për gjendjen e Ebuzijait, Ferit Pasha përnjëherë merr rolin e një guvernatori

³¹⁷ Po aty, 176-177.

³¹⁸ Mehmed Tevfik Bey, 246.

despotati dhe përdor një gjuhë shumë të ndryshme nga përshtypja e mirë që i lë Ebuzijait:

Që nga dita kur Ebuzija Tevfik Beu erdhi në Konja e deri tani, për një vit rresht është treguar kujdesi më i madh për ta ruajtur. Madje i është hequr një shërbëtor që ndillte dyshime dhe i është vënë pranë për ta shoqëruar një ushtar zaptijeje, në dukje për t'i shërbyer por në të vërtetë për ta ruajtur më mirë akoma. Po ashtu i janë kufizuar tërësisht marrëdhëniet me disa persona me të cilët deshi të miqësohej në fillim. Ju bëj me dije se ky vëzhgim që po kryhet në mënyrën e duhur pa i dhënë arsye për t'u ankuar, do të vazhdojë të kryhet sa të jetë e mundur më mirë edhe në të ardhmen.³¹⁹

Stuhia e papritur do të shpërthejë një vit më vonë. Guvernatorit iu kërkua “të njoftojë përfundimin që do të dalë pas gjykimit të Ebuzijait, i ngarkuar me qëndrim në Konja, për përmbajtjen e një letre delirante që i ka dërguar përkthyesit të vilajetit të Mamuretulazizit, Hysni Beut” (6 qershor 1902). Guvernatori u dha udhëzimet e paralajmërimet e nevojshme prokurorit dhe inspektorit gjyqësor. Letra që Ebuzijai kishte dërguar në Elaziz përmbante mendime të dëmshme për ministrin e Zaptijes, i cili qe bërë shkak për dëbimin e tij në Konja, si dhe disa persona të tjerë. Por interpretohej e sqarohej edhe se “besnikëria dhe bindja e tij” kundrejt sulltanit “është e pacenuar”. Nuk qe dyshuar për mosngjashmërinë e shkrimit në letër me shkrimin e tij dhe letra nuk qe mbajtur në postën e Konjës. Fundja ditën kur ishte dërguar letra, veprimet e postës i kishte mbikëqyrur njëri nga shkruarit. Si përfundim, u bë një kontroll në shtëpinë e Ebuzijait por “nuk u gjetën dokumente të dëmshme”. Krahës këtyre të dhënave Ferit Pasha shton edhe se është paralajmëruar posta, se “i është prerë çdo lidhje e marrëdhënie” Ebuzijait dhe se ky i fundit është burgosur në shtëpinë e tij.³²⁰

Edhe ata që qenë ngarkuar për ta ruajtur janë zëvendësuar me të tjerë vigjilentë e të aftë për të mos e lejuar të komunikojë me asnjë anë e të mos ketë marrëdhënie me askënd. Çdo veprim i tij mbahet nën vëzhgim e regjistrim të rreptë. I është komunikuar që të mos dalë jashtë shtëpisë por të qëndrojë aty dhe duke iu prerë çdo lidhje me jashtë...

Se pse preferohej Konja si vend syrgjyni, mund të kuptohet nga një sugjerim që i shkruan Stambollit lidhur me Osman Pashën, birin e Bedirhan Pashës, guvernatori i Ishujve të Mesdheut, Abidin Pasha. “Nëse dërgohet në Ankara ose në Konja që nuk janë pozita ushtarake, mund të ruhet lehtë dhe ka shumë pak mundësi t'ia mbathë,” thoshte guvernatori me përvojë.³²¹ Por megjë këta nuk rrinë

³¹⁹ Y.PRKUM 53/57,1318 Za 20.

³²⁰ Y.PRKUM 58/104,1320 Ra 13.

³²¹ Y.PRK.UM 59/25,1320 Ra 24.

urtë, jo çdo i syrgjynosur në Konja mund të ruhet lehtë apo ta ketë të pamundur t'ia mbathë. Për shembull, Mehmet Riza Selaniku i përjashtuar si mjek ushtarak dhe i syrgjynosur në Konja me tre grosh në ditë mëditje, historia e të cilit del në pah kur Ferit Pashës i kërkohet informacion për të pasi është ankuar se i është prerë dieta për shkak të disa akuzave ziliqare dhe se është marrë në qafë duke u degdisur në kazanë e Hadimit. Riza Selaniku ndërkohë që ishte mjek ushtarak, qe arratisur në Greqi dhe teksa kishte dashur të merrej me botime opozitare (*keqdashëse*) qe kapur. Pasi gjatë hetimit qe “marrë vesh se është person me mendime jo të shëndosha,” qe përjashtuar nga profesioni dhe qe dërguar në Konja për t'u mbajtur nën vëzhgim. Por edhe atje, për shkak të qëndrimeve të këqija qe nxjerrë disa herë para gjykatës penale e qe dënuar. Pastaj me qëllimin për të vjedhur kishte thyer hambarët e drithit të të vjehrrit në fshatin Davgana të kazasë së Bejshehirit, ishte përvjedhur për t'ia mbathur sërish në Greqi dhe pas një muaji qe kapur pranë Antaljas dhe qe sjellë në Konja. Për shkak të këtyre ngjarjeve, nëpërmjet komunikimit me Ministrinë e Brendshme i qe prerë dieta për sa kohë ndodhej i burgosur dhe i qe dhënë një tjetri nga “të ngarkuarit me qëndrim” si puna e tij, i cili dukej se ishte në nevojë. Pasi Riza Selaniku kishte dalë nga burgu, qe parë “e palejueshme që të qëndrojë në qytetin e Konjës ku ka çdo lloj mjeti transporti” dhe megjithëse si fillim qe dërguar në kazanë e Bozkërit, ia kishte mbathur edhe prej aty, por qe kapur prapë e qe dërguar “në kazanë e Hadimit ku mjetet që do ta lehtësonin arratisjen janë më të kufizuara.”³²²

Dhjetë ditë pasi Ferit Pasha jep këto të dhëna, kajmekami i Hadimit i dërgon guvernatorit një kërkesë të myderrizëve të vendit për dërgimin gjetskë të Riza Selanikut “duke qenë se nuk i kanë bërë fajde këshillimet e shumta për shkak se është marrë me paudhësi e punë të këqija, nuk është e shëndetshme që të qëndrojë në kaza.”

Ndërkohë që është e ditur dhe e vërtetuar jo vetëm në vilajetin e Konjës, por ndoshta në të gjitha vilajetet e perandorisë se kazaja e bekuar e Hadimit që prej njëqind e pesëdhjetë vjetësh nuk ka parë të kryhen ndalesat e fesë në këtë vend, Riza Efendiu nga Selaniku, i cili duke ndjellë zemërimin e sulltanit është syrgjynosur në kazanë tonë, jo vetëm në ditët e tjera, por edhe gjatë Ramazanit të shenjtë ka guxuar të pijë verë, të zdërhallet me gra e të kryejë sodomizëm si dhe çdo lloj ndalese tjetër si këto, gjëra që i janë bërë të njohura kajmekamit. Përdërisa Riza Efendiu do të qëndrojë këtu, çdo lloj ligësie është e pritshme, prandaj, për të mos lejuar të ndodhin të tilla maskarallëqe të mundshme e të imagjinueshme, kërkojmë që Riza Efendiu sa më parë të dëbohet gjetskë...³²³

³²² Po aty, No. 3. Konya Valisinden Şura-yı Devlet'e, 26 Ramazan 1317.

³²³ Po aty, No. 4.

Por për një të syrgjynosur që vazhdimisht tentonte të arratisej, nuk mund të gjendej vend më i mirë se një kasaba e largët dhe e izoluar, edhe pse ndoshta nuk përshtatej mirë me atmosferën konservatore të vendit. Kërkesës së kajmekamllëkut Ferit Pasha iu përgjigj duke thënë se “duke qenë se nuk është me vend të silltet në qendër të vilajetit apo të dërgohet diku tjetër, të bëhet kujdes që të ruhet mirë.”³²⁴

Xhonturqit dhe Shqipëria

Memorandumi i vitit 1899 lidhur me problemet e Shqipërisë i Faik Bej Konicës, një nga pionierët e lëvizjes kombëtare shqiptare, e sqaronte kështu pozitën e disa personave nga dera e Vlorajve:

Ferit Bej Vlora: I famshëm për hakmarrjet e tij me anë të denoncimeve të rreme. Në shumë raste ka marrë qëndrim kundër lëvizjes kombëtare. Aktualisht është guvernator në Konja.

Syrja Bej Vlora: Anëtar i Këshillit të Shtetit; njeri shumë i vyer e i nderuar. Nuk i mungon patriotizmi.

Xhemil Bej Vlora: Një nga patriotët e rinj më të flaktë e inteligjentë.³²⁵

Domethënë se ende pa u emëruar në Konja Ferit Beu mbante distancë me lëvizjen kombëtare. Ose të gjitha denoncimet e bëra për të më parë ishin të rreme, ose kishte ndryshuar gjatë kalimit nëpër ingranazhet e burokracisë qendrore.

Përkundër denoncimeve se sillte gazeta të ndaluara nga Evropa nëpërmjet drejtorit të Kompanisë së Duhanit në Konja,³²⁶ nga njoftimet që i ka dhënë pallatit për kushëririn e tij i cili kishte lidhje edhe me lëvizjen kombëtare shqiptare edhe me xhonturqit që po organizoheshin në Evropë, kuptohet se ka qenë kundër të dyja këtyre lëvizjeve. Siç njoftonte Ferit Pasha, “sipas informacionit të rrjedhur nga një vend mjaft i besueshëm, të gjithë të poshtrit që ishin përvjedhur në Evropë si Mahmut Pasha, Ismail Qemal Beu e të tjerë, e kishin kuptuar se nuk do të mund t'i vinin në jetë askund ligësitë e tyre dhe qenë hutuar pasi nuk e dinin ç'do të bënin e si do të përshkoheshin.” Anglia s'kishte asnjë mundësi të ndihmonte ndokënd për sa kohë ishte e zënë me çështjet e Kinës e të Transvalit. Por megjithëse

³²⁴ ŞD 1742/3, 1317 Z 21, No. 6, Konya valisinden Şura-yı Devlet riyasetine, 6 Şevval 1317.

³²⁵ Orhan Koloğlu, “Faik Bey Konitza'nın Arnavutluk Sorunlarına İlişkin 1899 Tarihli Memorandumu”, *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003 (İstanbul: IRCICA, 2006), (13-27) 26.

³²⁶ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, 199.

Ismail Qemal Beu ka shpërndarë disa dokumente në Shqipëri, shërbëtorët tuaj e vëllezërit e mi, duke qenë se nuk janë nga ata njerëz që mund të gënehen e t'u japin rëndësi fjalëve të një të poshtri i cili, duke hequr dorë nga respekti e bindja ndaj kalifatit të shenjtë që është themeli i sheriatit islam, ka hyrë mes të pafeve, bashkë me shumë dinjitarë të tjerë i kanë bërë të ditur popullit qëllimet e tij të pabesa si dhe kanë shprehur gatishmërinë për t'u sakrifikuar për madhërinë e tij begatishumë.

Në këtë mënyrë Ferit Pasha konfirmon jo vetëm besnikërinë e tij, por edhe atë të vëllezërve të tij dhe kërkon ta qetësojë sulltanin lidhur me Shqipërinë. Megjithatë nuk duhet rënë në plogështi sepse “në Stamboll ka disa njerëz të cilët duan të shfaqin armiqësi duke përfutur nga kriza, prandaj vëzhgimi i veprimeve dhe qëllimeve të tyre është detyrë që buron nga besnikëria.” Domethënë se besnikëria e do që të konstatohen e të ndiqen xhonturqit. Këta janë gënjyer nga të huajt. Sepse në Konja nuk ka prej këtyre: “Në vilajetin e Konjës nuk ka asnjëri që t'u vërë veshin agjitacioneve të huaja dhe Çelebi Efendiu, megjithëse është tërhequr në shtëpinë e tij, nuk është lënë pa vëzhguar.” Kur njerëzit e princ Reshad Efendiut vijnë për t'u takuar me Çelebi Efendiun e duan t'i çojnë selame, e kuptojnë se rreth tij ka hafije e i qëndrojnë larg. “Të shumta janë ankesat për trysinë e ushtruar nga shërbëtori juaj ndaj Çelebinjve e të tjerëve.”

Duke qenë se shërbëtori juaj nuk dëshiron gjë tjetër veçse të tregojë besnikërinë që i takon ndaj mirëbërësit, zotërisë sonë sulltanit si dhe të kryejë detyrën që i është besuar, duke qenë se gjykimi dhe mëria e këtyre njerëzve për mua nuk kanë kurrfarë vlere por shpëtimin, zhvillimin e lumturinë e vendit e shoh në kryerjen e asaj çka kërkon bindja, nuk e kam lënë pas dore punën për ruajtjen e qetësisë publike. Kësisoj veprimet e disa personave që janë dërguar të ngarkuar me qëndrim në Nevshehir e Yrgyp dhe kanë pretenduar se janë ithtarë të princit, janë vënë nën vëzhgim të rreptë nga autoritetet lokale e po ashtu nuk është lejuar asnjë veprim apo ankesë nga gjashtëmijë e katërqind muhaxhirët e sjellë nga Kreta në Antalja. Sikur disa njerëz që dikur mbanin marrëdhënie me Ismail Qemal Beun e nuk di se me kë tjetër në Stamboll, ta kishin kuptuar se ç'pasoja do të sillte guximi e veprimi i tyre, do të kishin vepruar më me kujdes.

Me bindjen se i madhi Zot do t'i shkatërrojë përjetë armiqtë e mirëbërësit tonë padishahut kudo e kurdo qoftë dhe do ta marrë nën mbrojtjen e Tij hyjnore madhërinë e tij, ju siguroj për besnikërinë time.³²⁷

Ferit Pasha është i singertë në qëndrimin armiqësor kundrejt kushëririt të tij. Këto fjalë janë në koherencë me ato që i thotë ambasadorit belg për Ismail Qemalin në mars të vitit 1903 kur ende sapo qe emëruar kryeministër: “Po ju flas hapur,

³²⁷ YEE 15/20,1318 Ra 4 (19 Haziran 1316).

jo si kryeministër, por si një mik, si një njeri i ndershëm. Ky i strehuar politik është kushëriri im. Megjithatë nuk druham ta them se është një *canaille* (qen). Ka lidhur marrëdhënie të ngushta me bijtë e Dhëndërr Mahmudit dhe bashkë me ta kurdis intriga.”³²⁸

Është mësuar se janë bërë disa përpjekje për ta sjellë në Stamboll Ismail Qemal Beun në fjalë, madje për këtë qëllim është dërguar me detyrë të posaçme pranë tij edhe i biri.

Ky njeri, të cilin bota e qytetëruar e konsideron një të vulëhumbur të ulët e të urryer ngaqë ka bërë poshtërsitë më të mëdha përkundër tërë mirësive e ndereve që ka parë nga mirëbërësi i tij, nuk është mirëpritur në asnjë vend të Evropës dhe po ashtu orvatja e tij për të gjetur mbështetje në Shqipëri është pritur me neveri. Kudo ky njeri është trajtuar siç e meriton, me refuzim e përbuzje. Me këtë famë të keqe nuk ka arritur të shkruajë gjë në shtypin serioz.

Evropa sot po përballët me çështjet e Kinës e Transvalit si dhe me krimet e kryera nga anarkistët, prandaj nuk ka asnjëri sot në Evropë që t’ia vërë veshin avazit të gënjeshtreve të mjeranëve që nuk kanë turp ta shfaqin para miqve e armiqve karakterin e tyre të ulët nga sevdaja për të përfituar nga cenimi i rendit e i paqes që mbretëron sot në Perandori. Veç kësaj, kërkesat e qëllimet e të tillë njerëzve të urryer e të shokëve të tyre shumica e politikanë evropianë i konsiderojnë si parathënie të akteve anarkiste, prandaj rëndësia që u jepet të tillë njerëzve është e pavend. Për mendimin tim, do të jetë me vend sot e në të ardhmen që qeveria të marrë disa masa për t’ua prerë guximin këtyre fundërrinave numri e pesha e të cilëve brenda dhe jashtë vendit është gjithsesi mjaft e kufizuar.

Ndërsa është e nevojshme që të përshpejtohen negociatat për rinovimin e marrëveshjeve tregtare në Stamboll duke përfituar nga qetësia aktuale, që të përmirësohen thelbësisht çështjet financiare, që të përmirësohet edhe më tutje qeverisja e vilajeteve të Rumelisë kundrejt çdo situatë e mundësie, që të zgjerohen veprat publike në rajonet e Anadollit e të Arabisë, i tërhiqet vëmendja lartmadhërisë së tij lidhur me nevojën për t’i çrrënjësuar këta xhonturqit që duan t’i sjellin bela shtetit dhe në përgjithësi pritet që lartmadhëria e tij ta lërë mënjanë për pak kohë mëshirën dhe butësinë e zakonshme e të urdhërojë për masa të rrepta e të forta në këtë drejtim.

Guximi për një raportim të tillë buron nga besnikëria dhe përunjësia.³²⁹

³²⁸ Nga një dokument i Arkivit Belg përcjell Orhan Koloğlu, *Üç İttihatçı* (İstanbul: Kırmızı Kedi, 2011), 261.

³²⁹ YEE 15/21, 13 R 1318 (28 Temmuz 1316).

Herëpashere sulltani i kërkonte guvernatorit të vërtetonte njoftimet që merrte për Konjën. Lidhur me informacionin për të cilin pyetet më 20 dhjetor 1898 do të jepte këtë përgjigje: “Këto ditë në Konja nuk ka ardhur njeri nga Londra apo Evropa. Nuk është dukur as Mësjë Nezi.” Guvernatori shkruante se nëse do të vinte dikush, do të njoftonte për këtë, duke shtuar se “vilajeti i Konjës ka shumë pak popullsi të krishterë, kurse myslimanët janë plotësisht të bindur e besnikë ndaj kalifatit të shenjtë.”³³⁰ Megjithë “bindjen e besnikërinë e plotë”, në korrik të vitit 1901 në burgun e Konjës ndodheshin 456 të burgosur. Nga këta 261 ishin të dënuar për vrasje, 68 të pandehur për vrasje, 50 të dënuar për faje të ndryshme e 77 të pandehur për faje të ndryshme.³³¹

Jomyslimanët në Konja

Por sa ishte “popullsia e krishterë në vilajetin e Konjës” për të cilën guvernatori thoshte se ishte pak? Në vjetarin e vitit 1322/1904, popullsia e përgjithshme e vilajetit figuron si 51.284, ndër të cilët 1.110 armenë dhe 538 grekë.³³² Sa të sakta janë këto shifra?

Duke qenë se dioqezat më të afërta për bashkësinë armene të Konjës dhe të krahinës përreth ishin Ankaraja dhe Kajseri, kur Patrikana Armene në Stamboll kërkoi të hapte një dioqezë për shkak të largësisë, për këtë gjë iu kërkua mendim guvernatorit. Ngaqë kjo kërkesë me datë 17 maj 1898 i mbërriti Ferit Pashës kur ndodhej në sanxhakun e Nides, arriti t’i kthente përgjigje vetëm pas dy javësh. Sipas Ferit Pashës, nga 1.480.000 banorë që ka Konja gjithsej, armenët janë vetëm 9.000. Nga këta 800 janë në Konja, mbi 1.400 në kazanë e Akshehirit që i përket qendrës së vilajetit, mbi 500 janë në kazanë e Borit në sanxhakun e Nides dhe 6.000 të tjerët janë të shpërndarë nga dyqind e treqind në sanxhakët e kazatë e Nides, Burdurit, Nevshehirit, Yrgypit, Hamidijes, Tefennisë dhe Elmallësë. Guvernatori thotë se këta armenë të cilët i cilëson si “në përgjithësi njerëz të varfër që shohin punën e tyre” gëzojnë siguri e qetësi të plotë ashtu si kombësitë e tjera të vilajetit dhe për shkak se janë pak e të shpërndarë, nuk e sheh me vend hapjen e një dioqeze në Konja: “Duke qenë se janë pak në numër e të shpërndarë, nuk ka vend për të hapur dioqezë. Fundja një dioqezë në Konja nuk do t’i sjellë ndonjë shërbim një sanxhaku apo kazaje pesë-gjashtë ditë larg dhe meqë do ta kishin më të afërt e më të lehtë shërbimin nga dioqeza e Ankarasë që ndodhet tetëmbëdhje-

³³⁰ Y.PRKUM 44/79, 1316 § 6.

³³¹ DH.TMIKS 35/10,1319 Ca 10 (25 Ağustos 1901).

³³² *Konya Vilayeti Salnamesi 1322* (1904), 93.

të orë larg nga Konja dhe ajo e Kajserit njëzet e gjashtë orë larg Nides, mendimi i Patrikanës nuk është i vlefshëm.”³³³

Patrikana Armene nuk e pëlqen përgjigjen negative të ministrisë me këtë arsyetim. Në përgjigjen që i dërgon Ministrisë së Drejtësisë dhe Ministrisë së Bashkësive Fetare, patriku e akuzon Ferit Pashën se nuk ka dhënë informacion të saktë, duke theksuar se popullsia armene është 12.000, kurse distanca me Ankaranë është gjashtëdhjetë orë: “Vumë re se informacioni që ju është dhënë nga vilajeti për sa i përket popullsisë armene në Konja dhe përreth si dhe lidhur me distancat mes qyteteve e kasabave, nuk është i vërtetë, çka na detyron t’ju ofrojmë sqarimet përkatëse. Në Konja dhe në sanxhakët e kazatë e saj jetojnë dymbëdhjetë mijë armenë, kurse distanca mes Konjës e Ankarasë nuk është tetëmbëdhjetë, por gjashtëdhjetë orë.” Patriku përpiqet ta bindë ministrinë me një argument të fortë mbështetur mbi strukturën administrative të shtetit; si japin e marrin me shtetin në çështje të tjera armenët e Akshehirit, Karamanit, Ereglisë, Sejdishehirit, Bejshehirit, Antaljas, Elmallësë, Burdurit, Ispartës, Borit, Hamidijes, Aksarajit e Nevshehirit, vendbanime të bashkangjitura dioqezave të Ankarasë, Kajserit e Izmirit, por larg prej këtyre qyteteve e afër me Konjën? Qendrat administrative, juridike e financiare të kësaj popullsie nuk ishin vilajetet e Ankarasë e të Ajdënit, por vilajeti i Konjës. Atëherë, “qoftë për një trajtim dhe administrim të lehtë të çështjeve shpirtërore e fetare, qoftë për t’ia komunikuar e shpjeguar komunitetit urdhrat dhe vendimet që do të dalin nga guvernatoriati, është e nevojshme prania e një dioqeze në Konja.” Ngaqë vendbanime që i përkasin vilajetit të Konjës u janë bashkangjitur dioqezave të vilajeteve të tjera, jo vetëm që ka probleme për sa i përket zgjidhjes së çështjeve shpirtërore, por është hasur në vështirësi edhe në zbatimin e urdhrave dhe sugjerimeve të qeverisë. Patriku jep edhe një shembull të pak kohëve më parë.

Për shembull, gjatë shqyrtimit të librave të përdorur për mësimdhënie në shkollat për fëmijët grekë e armenë në Konja, u gjet një libër i dëmshëm gjeografie me germa greke e armene në gjuhën turke, për të cilin Ministria e Arsimit Publik i dërgoi një memorandum Patrikanës me datë 20 qershor 1314 [2 korrik 1898, përkt.] ku kërkonte ndalimin e këtij libri. Por për shkak të mungesës së një prijësi shpirtëror, Patrikana ka hasur në vështirësi lidhur me kryerjen e një hetimi zyrtar se kush e ka përzgjedhur e përfshirë në mësimdhënie këtë libër, megjithëse tekstet mësimore që përzgjidhen nga Patrikana për t’u mësuar në shkollat e bashkësisë armene kontrollohen e miratohen nga Ministria e Arsimit, e nëse shkolla ku është gjetur libri është shkollë e bashkësisë armene apo shkollë private e hapur nga një person çfarëdo, si dhe për t’i mbajtur nën vëzhgim e kontroll të vazhdueshëm këto shkolla.

³³³ ŞD 1734/12, 1316 Ş 21, No. I, dokument i Ministrisë së Drejtësisë dhe Sekteve të 3 qershorit të vitit 1898, firmosur nga “Guvernatori i Konjës nga Nigdeja”.

Patriku e përfundon letrën duke vënë në dukje se nuk ka asnjë të keqe që të hapet një dioqezë për Konjën dhe se prania e dioqezës në qendrën e vilajetit “do të lehtësojë adresimin e problemeve shpirtërore e materiale të bashkësisë si dhe do të përshpejtojë zbatimin e urdhrave e vendimeve të qeverisë.”³³⁴

Në përgjigjen e dhënë pas shqyrtimit të çështjes, bëhet i ditur konkluzioni i arritur si rezultat i përmbledhjes së shkresave të vilajetit e Patrikanës dhe shqyrtimit të të dhënave të mëparshme. Që nga kohët e hershme, në mandatet e patrikëve armenë gjendet kjo dispozitë: “Kur të jetë i nevojshëm zëvendësimi i ndonjërit prej peshkopëve, paraqitet propozimi i vulosur me vulat e patrikut e të Kuvendit të Bashkësisë dhe sipas plotësimit të kushteve jepet mandati perandorak. Askujt nuk mund t’i jepet mandati i peshkopit me një kërkesë të bërë në çfarëdo lloj forme tjetër.” Kështu që nëse Patrikana Armene e sheh të nevojshme hapjen e një dioqeze diku, propozimi me vulat e patrikut dhe të Kuvendit të Bashkësisë Armene për postin dhe personin që do të emërohet në të duhet t’i paraqitet padishahut dhe nëse plotësohen kushtet, të jepet mandati perandorak. Emërimi i një ndihmëspeshkopi në një vend ku nuk është dhënë leje zyrtarisht për hapjen e një dioqeze, bie ndesh me dispozitën në fjalë. Duke qenë se edhe vilajeti nuk e sheh të nevojshme hapjen e një dioqeze në Konja, çështja mund të zgjidhet duke vendosur një prift armen në Konja me titullit e ndihmëspeshkopit të njëres prej dioqezave të Ankarasë e të Kajserit. Nëse kjo mënyrë nuk është e preferuar por tregohet nevoja për hapjen patjetër të një dioqeze në Konja, atëherë duhet vepruar sipas dispozitës për mandatet.³³⁵

Mostoleranca e guvernatorit nuk është vetëm kundrejt armenëve. Mitropoliti grek i sapoardhur në Kajseri vendos për mbledhjen e kontributeve për mitropolinë dhe thërret dy delegatë nga çdo kaza për të diskutuar disa pika. Ferit Pasha i cili e merr vesh këtë gjë në Nevshehir ku ndodhej me shërbim, menjëherë e ndalon dërgimin e delegatëve me arsyetimin se “mbledhja e një kuvendi prej gjashtëdhjetë anëtarësh në mes të Anadollit pa lejen e autoriteteve qendrore perandorake do të sjellë probleme të tjera më vonë e gjithsesi hëpërhë populli nuk është në gjendje të ofrojë kontribute.” Në shkresën ku me krenari ia njofton pallatit këtë vendim, shton edhe se i duhen “bërë komunikimet e nevojshme Patrikanës”.³³⁶

Këmbëngulja e guvernatorit në drejtim të rregullave vihet re edhe në çështjen e nxjerrjes së licencës zyrtare për shkollat e jomyslimanëve. Shkolla armene e Sahakianit e cila vepronte që nga viti 1840, merr licencë më 28 gusht 1898, kurse

³³⁴ Po aty, Belge No. 2.

³³⁵ Po aty, No. 3. Tarihi 15 Rebiülevvel 1316 ve fi 22 Temmuz 1314.

³³⁶ Y.PRKUM 59/91,1320 C 9, “21 Ağustos 1321, Nevşehirde Konya Valisi Ferid”.

shkolla e Xhenanianit më 18 maj.³³⁷ Domethënë se guvernatori i ri me të ardhur në detyrë ka bërë që shkollat pa licencë të regjistrohen rregullisht.

Në raportin e vilajetit dërguar me datë 25 shtator 1901 nga guvernatori, ka një kapitull të titulluar “Shkollat jomyslimane dhe të huaja”. Sipas këtij raporti, nga rreth njëqind shkolla jomyslimane, shumica greke e disa armene, vetëm shtatëmbëdhjetë i kanë përfunduar procedurat për licencë. Në këto shkolla bëhet shumë kujdes që të mos zhvillohet mësimdhënie e dëmshme për shtetin dhe thajse në të gjitha mësohet edhe turqishtja. Por për shkak të mungesës së fondeve vazhdimisht kërkohet të caktohen mësues turqishteje. Megjithëse janë caktuar 150 grosh për mësuesit e turqishtes që do të caktohen në shkollat greke e armene të Konjës, ngaqë thajse çdo klasë e këtyre shkollave përmban mësim të dendur turqishteje, është e vështirë, madje e pamundur të gjendet një mësues që ta kryejë siç duhet e me kaq pak rrogë një detyrë të tillë. Në vijim guvernatori cek një vakum shumë të rëndësishëm në rregullore. Nuk ka një udhëzim që të rregullojë marrëdhëniet e stafit administrativ e pedagogjik të shkollave jomyslimane me nëpunësit e arsimit, si dhe inspektimin e këtyre shkollave. Nuk regjistrohet numri i mësuesve e nxënësve në këto shkolla. Duhet të detyrohen të dorëzojnë çdo tre muaj statistika për frekuentimin e ngjarjet dhe çdo vit për rezultatet e provimeve. Për këtë duhet komunikuar me patrikanat dhe duhet hartuar një udhëzues që do të botohet në turqisht, frëngjisht, greqisht e armenisht. Pasi e mbyll temën e shkollave jomyslimane, guvernatori raporton se në të gjithë vilajetin nuk ka asnjë shkollë të huaj, por se në kohën e ish drejtorit të Arsimit Halil Qamil Efendiut, priftërinjtë francezë kanë hapur një shkollë në Konja me një licencë të dhënë pa leje nga qendra.³³⁸

“Shkollat jomuslimane dhe të huaja” në raportin e vilajetit me datë 25 shtator 1901 (Y.PRK.UM 56/21, 1319 C 11, 15-16)

Aktualisht në vilajet gjenden gati njëqind shkolla jomuslimane. Ndonëse shumica janë me licencë të rregullt, shtatëmbëdhjetë syresh janë pa licencë dhe po kryhen komunikimet e inspektimet e nevojshme për t'i licencuar edhe këto shkolla.

Shumica e këtyre shkollave u përkasin grekëve dhe armenëve. Kujdes maksimal po tregohet që në to mos zhvillohet mësimdhënie e propagandë e dëmshme. Përveç shkollave që janë vetëm fillore, thajse në të gjitha të tjerat mësohet edhe

³³⁷ Kerim Sarıçelik, *Konya'da Modern Eğitim Kurumları* (1869-1919) (Konya: Çizgi, 2010), 290-292. Megjithëse në Konja, siç e vë në dukje Ferit Pasha më poshtë, në vitin 1901 ishin gati njëqind shkolla të huaja e jomyslimane, Sarıçelik në librin e tij flet vetëm për dy shkolla greke, tre armene dhe dy franceze.

³³⁸ Y.PRKUM. 56/21,1319 C 11,15-16.

turqishtja. Por shkollat thonë se fondet e ndara për këtë qëllim janë të pamjaftueshme dhe vazhdimisht luten për caktimin e mësuesve të turqishtes. Dhe ç'është e vërteta, edhe pse janë ndarë njëqind e pesëdhjetë grosh për mësuesin e turqishtes për shkollat greke dhe armene të Konjës, duke qenë se i takon të jepet mësim thuajse në çdo klasë në të dyja shkollat, bëhen gjithsej dyzet e tetë orë mësim në javë dhe, natyrisht, është shumë e vështirë, për të mos thënë e pamundur, që të gjindet një mësues që mund ta kryejë siç duhet këtë detyrë me një rrogë kaq të vogël.

Ngaqë nuk ka një rregullore që të përcaktojë marrëdhëniet midis stafit mësimor e administrativ të shkollave jomuslimane dhe nëpunësve vendorë për arsimin si dhe mënyrën e mbikëqyrjes e të inspektimit të këtyre shkollave, nevojitet që në drejtoritë arsimore të jetë i regjistruar numri i mësuesve dhe i nxënësve të rregullt të këtyre shkollave dhe këto të fundit të jenë të detyruara që njëherë në tre muaj të japin grafikun e zhvillimit të mësimeve dhe të aktiviteteve si dhe njëherë në vit rezultatet e provimeve. Në këtë kuadër është e nevojshme që të hartohet një rregullore e hollësishme, në qoftë nevoja edhe duke shkëmbyer mendime me patrikanat. Kjo rregullore duhet botuar në gjuhët turke, franceze, greke e armene dhe u duhet komunikuar shkollave në fjalë.

Në vilajet nuk ka asnjë shkollë të vetëdeklaruar të huaj. Por me një licencë të dhënë pa kërkuar leje nga qendra në kohën e ish-drejtorit të arsimit Halil Kamil Efendiut, në Konjë ka qenë hapur një shkollë për djem nga priftërinjtë francezë. Më vonë kësaj i është shtuar edhe një shkollë për vajza, kurse kishës së posaçme të shkollës i është shtuar edhe një këmbanore. Kjo gjë më pati tërhequr vëmendjen në fillim të detyrës sime në Konja, por megjithëse u është shkruar disa herë ministrive të Brendshme dhe të Arsimit lidhur me këtë si dhe nga drejtoria e Arsimit është kërkuar udhëzim se si duhet të veprojë, nuk është marrë ndonjë përgjigje.

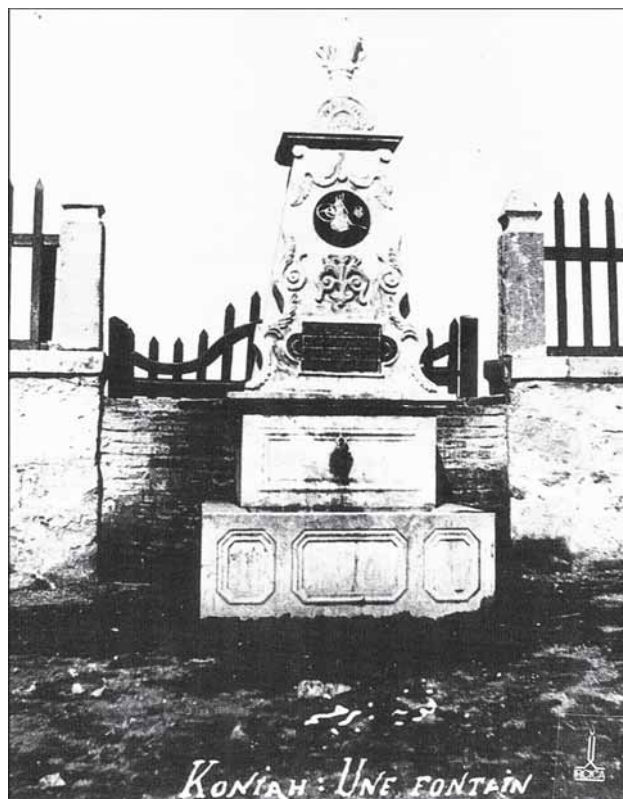
Pas emërimit të Ferit Pashës kryeministër, njëri nga guvernatorët e Konjës, Faik Beu, i pyetur nga pallati do të jepte informacionin se në qendër të vilajetit është një shkollë protestante dhe se “nuk ka fëmijë myslimanë që frekuentojnë këtë e shkollat e tjera jomuslimane”.³³⁹

Gjurmët e Ferit Pashës në Konja

Performanca e jashtëzakonshme e treguar nga Ferit Pasha në Konja është e pakrahasueshme me zhvillimet në vilajetet e tjera në atë periudhë. Edhe konjarët ia kanë ditur vlerën guvernatorit e në çdo rast i kanë dhënë hakun. Qazim Gyreli i cili ka qenë pjesë e ekipit të tij në Konja dhe më vonë deputet i Konjës pas

³³⁹ Y.PRKUM 77/30,1323 § 1.

shpalljes së Konstitucionalizmit, thotë se Ferit Pasha e rivendosi me shpejtësi rendin dhe sigurinë që kishte degraduar deri në atë pikë sa të rrëmbeheshin ditën për diell në mes të qytetit gratë nga hamamet e fëmijët nga shkollat, se i ofroi popullit një qetësi që nuk e kishte njohur më parë, ndërtoi pesëqind kilometra rrugë të asfaltuar në të gjithë vilajetin, i njohu fermerët me mjetet e reja bujqësore, siguroi ujitjen e një sipërfaqeje prej 580.000 dynmësh me ujin e liqenit të Bejshehirit, se me ujin e Çajërbagut që e pruri në qytet e shpëtoi njerëzinë nga sëmundjet, madje e zbukuroi. Gyreli, krahas veprave të lartpërmendura ndërtuese të guvernatorit, përmend edhe parkun publik, fermën eksperimentale, fermën për përmirësimin e kafshëve, përhapjen e kultivimit të patates, përmirësimin dhe mbështetjen e punimit të qilimave.³⁴⁰ Madje edhe pasardhësi i Ferit Pashës i cili nuk e ka shumë qejf pararendësin e tij, ia jep hakun duke thënë: “S’mund të mohohet se Ferit Pasha ka qenë një guvernator mjaft aktiv e i aftë. Është për t’u përshëndetur për veprat e shumta me vlerë që i ka dhënë vilajetit, e sidomos për ndërtimin e rrugëve, sjelljen e ujit në Konja dhe hapjen e shkollave të reja.”³⁴¹

Fotografia 9: Çezma e Ferit Pashës

Burimi: *Fotografiağraflarla Geçmişte Konya*, f. 122

Ndërtuar në vitin 1901 nga guvernatori i Konjës Ferit Pasha. Epitafi është gërryer. Ferit Pasha do të realizonte shumë vepra të rëndësishme në Konja, si sjellja e ujit të liqenit të Bejshehirit në Çumra, ndërtimi I ujësjellësit të qytetit, shkolla, rrugë, etj.

³⁴⁰ İbnülemin, 1650-52.

³⁴¹ Mehmed Tevfik Bey, 227.

Kjo nuk u trajtua nën një kapitull të veçantë, por u cek jo pak: rëndësia që Ferit Pasha i jepte ndërtimit të rrugëve deri në obsesion. Në kujtimet e tij Ibrahim Avxhë i kushton shumë hapësirë kësaj karakteristike të guvernatorit: Mëngjeseve guvernatori, me adjutantit nga pas eshëtiste lagje më lagje në këmbë çarshinë e Konjës dhe e njihte baltën e pluhurin e rrugëve të çarshisë. Kur erdhi ai s'kishte rrugë të saktë, as në qytet e as jashtë qytetit.

Ferit Pasha solli një inxhinier të quajtur Shefik Beu nga Stambolli, bashkë me një inxhinier tjetër dhe dy drejtues punimesh. Dhoma e madhe në krye të shkallëve nga ana e kibles në katin e dytë të selisë administrative u bë zyra e kryeinxhinierit. Pastaj guvernatori mblodhi këshillin administrativ të vilajetit dhe e rriti kontributin për rrugën nga 6 në 12 grosh duke e ndarë në dy pjesë: monetar dhe me punë të detyruar. Ata që paguanin do të vazhdonin punën e tyre, kurse ata që nuk ishin në gjendje do të punonin për shtrimin e rrugës.

Fotografia 10: Fillimi i Rrugës së Stacionit

Burimi: *Fotografiagraflarla Geçmişte Konya*, f. 134

Fotografiagrafi e fillimit të shekullit të 20-të. Shtëpia e madhe në të majtë një kohë shërbeu si shkollë fillore.

Sot në vend të saj ndodhet drejtoria rajonale e Administratës Shtetërore të Ujrave.

Ndërsa nga njëra anë nisi kjo punë për ndërtimin e rrugëve, nga ana tjetër nxori një urdhër të tillë... Pasi kaloi një muaj e gjysmë guvernatori shëtiti kazatë e afërta të vilajetit, si Akshehiri, Bejshehiri, Ëllgëni e Karamani. Gjatë këtij udhëtimi me karrocë vuri re gjendjen e keqe të rrugëve që lidhnin kazatë dhe duke bërë së pari planin për

rrugët Konja-Bejshehir e Akshehir-Jallvaç, ua dha me tender sipërmarrësve. Rrugët e Bejshehirit i mori Teneqexhi Haxhi Osman Aga, kurse atë mes Akshehirit dhe Jallvaçit e mori një inxhinier austriak i quajtur Shilzinger. Rrugën e Karamanit e mori njëfarë Gylbenkijani nga pasanikët armenë. Menjëherë nisi sheshimi i dheut nga Akjokushi. Nga njëra anë mblidheshin paratë për rrugën, nga ana tjetër shkonin grupe-grupe përgjatë rrugëve ata që do të punonin... Pastaj Ferit Pasha ia drejtoi vëmendjen rrugës së stacionit ku balta arrinte deri në gju dhe pasi e zgjeroi e asfaltoi, deri në tyrben e Mevlanasë në të dyja anët mbolli fidanë akacie e rrapi që i solli nga Stambolli. Kur vuri re se disa armiq pemësh trutharë i kishin thyer fidanët gjatë natës, i kapi e i rrasi në burg. Përgjatë rrugës vuri kabina rojesh dhe roje.³⁴²

Ata që do të vështrojnë sot me kujdes, do t'i vënë re menjëherë gjurmët e Ferit Pashës në Konja: lagjja Feridije, rruga Feridije, karakolli Feridije... Rruga që zgjatet nga busti i Ataturkut deri tek stacioni e që i thonë "rruga e stacionit", në të vërtetë është rruga Feridije dhe lagja po ashtu quhet lagja Feridije. Në Musal'la, domethënë në zonën ku dikur gjendeshin Spitali i Vjetër dhe Spitali i Aladinit, Ferit Pasha pati ndërtuar një Spital të Varfërisht. Një pjesë e kësaj godine e ndarë nga rruga me Spitalin Shtetëror, është në këmbë edhe sot. Pllakati ndodhet në murin që sheh nga dispanseria Mymtaz Koru.³⁴³

Fotografia 11: Lulishtja e vjetër e Bashkisë
Burimi: *Fotografiağraflarla Geçmişte Konya*, f. 139

³⁴² İbrahim Aczi, 30-35.

³⁴³ Hüseyin Köroğlu, *Konya ve Anadolu Medreseleri* (Konya 1999), 185.

Xhamia dhe tyrbeja e Sadredin Koneviut që datojnë nga viti 1274, u restauruan nga Ferit Pasha në vitin 1899 dhe inaugurimi u bë në përvjetorin e fronëzimit të Abdylhamidit, siç shprehet vetë Ferit Pasha, “në ditën e lumtur që përkon me ngjytjen në fron të madhërisë së tij begatishumë.”³⁴⁴ E thotë edhe pllakati me tre rreshta të gdhendura në mermer me një *sylys*³⁴⁵ të mrekullueshëm, vënë mbi pllakatin selxhuk në portën kryesore: “Kjo xhami dhe tyrbe e nderuar u rinovuan si një mirësi nga mirësitë e madhërisë së tij sulltan Gazi Abdylhamid Hanit që mban fronin dhe titullin e kalifit famëlartë, në kohën e detyrës së Mehmet Ferit Pashës si guvernator i vilajetit. Viti 1317.” Në fakt ky ishte më shumë se një restaurim; kubeja prej tulle e xhamisë që shembur e që mbuluar me një çati prej druri dhe xhamia vetë që zgjeruar.³⁴⁶

Në Perandorinë Osmane vazhdonte zakoni i vënies së një pllakati në veprat arkitekturore, si shenjë mirënjohjeje e për ta përjetësuar emrin e atij që e kishte bërë atë vepër. Shërbimet e Ferit Pashës mund të ndiqen nëpërmjet pllakateve në Konja. Një prej tyre është edhe pllakati me tre rreshta në stilin *ta'lik*, i gjetur në teqenë dhe tyrben e Ali Gavit që ndodhet në gjysmën veriore të Kodrës së Aladin-it, pranë medresesë së Karatajit, ngjitur me oborrin e pasmë të gjimnazit për vajza Ataturk e që mendohet se ka mbetur nga shekulli i 13-të: “Një nga sukseset e shkëlqesisë së tij Mehmet Ferit Pashës, guvernator i vilajetit, falë begatisë së madhërisë së tij kalifit, është edhe kjo medreseja Mahmudije e restauruar dhe e risjellë në jetë në mënyrë të përsosur. Hixhri 1319, rumi 1317.” Teqenë e Ali Gavit e cila për njëfarë kohe që përdorur si teqe bektashiane, Ferit Pasha ia dha Hadimli Hoxha Mehmed Vehbi Efendiut për ta përdorur si medrese. Ky i fundit edhe me kontributet e popullit e restauroi dhe e zgjeroi teqenë. Guvernatori e quajti medresenë Mahmudije për nder të sulltanit që kishte zhdukur Bektashizmin.³⁴⁷ Një tjetër vepër selxhuke e rinovuar nga Ferit Pashë Vlora është edhe Medreseja Minarehollë (İnce Minareli) e restauruar në vitin 1899.³⁴⁸

Po ashtu, në parkun pranë monumentit sot ndodhet akoma një çezmë që furnizohej nga uji i Çajërbagut që u pru në qytet me nismën e Ferit Pashës. Ngaqë ndodhej në hapësirën e rrugës që do të hapej, në periudhën e Republikës kjo çezmë u shkëlqy e ndërroi vend disa herë. Krahas disa detajeve dekorative të thyera e të humbura gjatë këtyre zhvendosjeve, vihet re edhe shkëlqja e tigrës së padishahut bashkë me pllakatin.³⁴⁹

³⁴⁴ DH.TMIKS 27/8,1317 Ca 12.

³⁴⁵ Stil kaligrafik. (përkth)

³⁴⁶ Atçeken, 129-130.

³⁴⁷ Sot është Biblioteka e Fëmijëve. Atçeken, 27 İ.

³⁴⁸ Sot është Muzeu i Veprave prej Guri dhe Druri. Atçeken, 257.

³⁴⁹ Mehmet Önder, *Konya Çeşme ve Şadırvanları* (Konya 1955), 66.

Fotografia 12: Spitali i të Varfërve

Burimi: *Fotografiagraflarla Geçmişte Konya*, f. 147

Ndodhej diku pranë spitalit të sotëm shtetëror. Sot nuk është më.

Është e pamundur të mos hasësh në kujtimet e udhëtarëve të huaj që kanë vizituar Konjën pasazhe ku lëvdohen veprat e Ferit Pashës në vilajet. Për shembull, H. J. Whigham përcjell fjalët e Kolonel Massy-t: “Është e sigurt se në të gjithë Turqinë nuk ka një administrator më përparimtar se Ferit Pasha; askush nuk e ka bërë atë që ka bërë Ferit Pasha për mirëqenien shoqërore në Konja...”³⁵⁰ Diku tjetër autori sërish lëvdon qeverisjen mirëbërëse të Ferit Pashës duke vënë në dukje se disa rrugë në këtë vilajet janë më të mira se rrugët e Evropës dhe se qendra e vilajetit është një qytet model. Gjithashtu shton se një shkollë e lartë e hapur në Konja është e një niveli të pakrahasueshëm në Azinë e Vogël përveç shkollave të misioneve të huaja.³⁵¹ Një shkencëtar gjerman i cili shëtiste Anadollin në verën e vitit 1902 bashkë me tre oficerë topografë për të studiuar luftërat e Aleksandrit të Madh, e përshkruan Ferit Pashën, me të cilin njihet në Konjën me 48.000 banorë, si një zotëri të sjellshëm i cili e ka vërtetuar veten me shërbimet e vyera që i ka bërë vilajetit, pa harruar të shtojë se dhëndri i tij ndërkohë është artilier në garnizonin e Koblenzit në Gjermani.³⁵² Kurse përshtypjet e drejtorit të

³⁵⁰ H. J. Whigham, *The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with some account of the Persian Gulf and the Bagdad Railway* (Londër: Isbister & Co., 1903), 228.

³⁵¹ Po aty, 244.

³⁵² A. Janke, *Auf Aleocanders des Grossen Pfaden: Eine Reise durch Kleinasien* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1904), 122.

Kompanisë së Duhanit, Ramber-it, gjatë vizitës së tij në qershor të 1901-shit që është përmendur më lart, janë si vijon:

Na priti shumë mirë dhe hëngrëm bashkë. Pashai është një administrator i mirë. E do rregullin dhe është njeri me vullnet. Punët e duhanit në vilajetin e tij janë në rregull. Edhe të ardhurat e shtetit edhe tonat shtohen çdo vit. Guvernatori ka hapur një ekspozitë të hallive të vendit. Edhe pse ka disa mostra të bukura, një pjesë e madhe janë pa vlerë ose të shëmtuara. Bleva hallinë e prodhuar në Sivas që fitoi çmimin e parë. Ka forma shumë të bukura kurse mënyra e thurjes është e mrekullueshme.³⁵³

Mbështeti prodhimin e hallive dhe të qilimave

Ekspozita e Hallive dhe Qilimave që përmend Ramber-i u hap më 5 maj 1901. Aty ekspozoheshin halli dhe qilima të prodhuar në vilajet.³⁵⁴ Nga vendimi i Këshillit të Shtetit për miratimin e hapjes së kësaj ekspozite në Konja, mësojmë se ky aktivitet i menduar “*për të nxitur dhe zhvilluar prodhimin e brendshëm*”, në fakt është planifikuar të vazhdojë nga 1 prilli deri në fund të majit, kështu që ekspozita është çelur me një muaj vonesë.³⁵⁵ Por duhet kujtuar se Ferit Pasha, që në vitin e parë të emërimit guvernator, në një raport pati propozuar “marrjen e masave të nevojshme për zhvillimin e prodhimit të qilimave dhe tekstileve”. Sipas guvernatorit i cili vinte në dukje se si rezultat i zhvillimit të shënuar në prodhimin e hallive në Indi kishte rënë ndjeshëm kërkesa për hallitë osmane në Londër dhe se këtyre të fundit u vihehin taksa të mëdha në Francë, Itali e në vende të tjera, për vazhdimin e kërkesës propozonte që nëse ishte e nevojshme shteti t’i blinte vetë hallitë e prodhuara në Isparta, Bor e Konja dhe ta ndalonte importin e hallive, që Ministria e Jashtme t’ua bënte të ditur dhomave të tregtisë nevojat për halli në ambasadat e konsullatat jashtë vendit, që të hartohesh një udhëzues i posaçëm për prodhuesit e qilimave për t’i shpëtuar nga zilitë personale për motive morale e materiale, që të hartohesh edhe këtu si në Evropë një rregullore që do të adresonte nevojat e punëtorëve të fabrikave dhe do të siguronte mirëqenien e punëtorëve të tezgjahëve duke përcaktuar të drejtat e përgjegjësitë e tyre, si dhe nderimin me medalje të atyre që tregojnë përpjekje të veçantë në prodhimin e hallive e qilimave.³⁵⁶

³⁵³ Lui Ramber, 100-101.

³⁵⁴ Önder, 335 ve 365.

³⁵⁵ YA.RES 105/28,1317 L 7 (Şura-yı Devlet kararının tarihi 23 Ş 1317/14 Kanunievvel 1315).

³⁵⁶ DH.TMIK.S 27/25, 1317 Ca 25, No. 1, Konya Valisinden Dahiliye Nezareti'ne, 6 Şaban 1316.

Ferit Pasha e jep sihariqin e çeljes së ekspozitës duke thënë se “sot rreth orës katër u bë me bujë e pohe hapja zyrtare e Ekspozitës së Qilimave plot me prodhime të shumta të mrekullueshme të vendit.”³⁵⁷ Në këtë ekspozitë të parë të hallive e qilimave në Turqi të çelur me një ceremoni të bujshme, ditët e hëna e të enjte u qenë rezervuar grave dhe megjithëse hyrja kushtonte 40 pare, ditën e parë ekspozita u frekuentua nga njëmijë njerëz.

Fotografia 13: Gazeta prej qilimi
“Konja” e Akshehirit

Objekti më interesant i ekspozitës ishte një gazetë prej hallie me titullin “Konja”, e thurur në tezgjahët e Akshehirit dhe e varur në anën e djathtë të hyrjes kryesore. Në pjesën ballore të kësaj gazete të thurur në hallinë që sot ekspozohet në sektorin e hallive të Muzeut Etnografik të Konjës, krahas datave “21 prill 317

dhe 15 Muharrem 319” shkruan edhe “nxirret për herë të parë”.³⁵⁸ Lajmi i parë në kronikën e gazetës është hapja e Ekspozitës së Hallive dhe Qilimave dhe në këtë aspekt ngjan si një shaka postmoderne:

Meqë Ekspozita e Hallive dhe Qilimave që u zhvillua dy vjet më parë në Konja solli shumë dobi, është e qartë se me hapjen e një Ekspozite Tekstiles në Izmir apo edhe në Ushak në fund të këtij viti, ekspozimi para publikut i tekstileve të mrekullueshme nga çdo anë e Perandorisë do të sjellë shumë të mira dhe po ashtu është jashtë çdo dyshimi se përmbajtja e udhëzimit të shpallur në kuadër të lejes perandorake për ekspozitën e vjetshme të Konjës do ta kryejë qëllimin pa qenë nevoja për një rregullore të veçantë.³⁵⁹

Dëshira për të zhvilluar qilimpunimin, për pak do t'i sillte një telash të madh Ferit Pashës gjatë detyrës si kryeministër. Rolin kryesor në planin e një atentati të planifikuar kundër sulltanit nga Aziz Efendiu, bir i një myderrizi, me nxitjen e Ebuzija Tevfikut, do ta luante një halli. Sipas planit këta do të komunikonin me kryeministër Ferit Pashën me të cilin njiheshin nga Konja dhe, teksa do t'i dhuronin një halli sulltanit me ndërmjetësinë e tij, Azizi do ta kryente atentatin me një revole të vogël të fshehur nën çallmë. Pasi hallia e zbukuruar me motive të bukura e në mes të së cilës shkruhej “Sulltan e bir sulltani, Gazi Abdylhamidi i Dytë, Zoti ia zgjattë sundimin”, u përfundua në tre muaj e gjysmë, Azizi shkoi në Stamboll. Por Ferit Pasha, si duket ngaqë nuhati diçka, nuk ndërmjetësoi për pranimin e Azizit në audiencë, por u mjaftua duke ia dorëzuar vetë sulltanit hallinë e duke u dhënë atyre që e kishin përgatitur e sjellë medaljet dhe paratë e akorduara nga sulltani.³⁶⁰ Pa e ditur Ferit Pasha u bë pengesë për vrasjen e sulltan Abdylhamidit.

Tregu i drithit

Në pllakatin mbi portën e Tregut të Drithit të ndërtuar në vitin 1901 shkruan: “Gjatë sulltanatit të zotërisë sonë GaziSulltan Abdylhamid Hanit të Dytë, një nga veprat e ndërtuara rishmi si fryt i kontributit ndërtues të shkëlqesisë së tij, guvernatorit të vilajetit Ferit Pashës, është edhe ky treg i drithit. Viti 1319 hixhri, 1317 rumi.”

Por me përfundimin e tregut nuk mbaruan hallet e tij; përveç kosos duhej paguar edhe taksa për drurin e përdorur në ndërtim. Raporti “lidhur me përfundimin nga taksa të drurëve të sjellë nga pylli i Ëllgënit për t'u përdorur në ndërtimin e Tregut të Drithit ndërtuar e inauguruar në Konja,” iu dërgua Ministrisë së Brendshme më 4 dhjetor 1901, por iu kalua kryeministrit vetëm më 31 dhjetor.

³⁵⁸ Ali Tekin Çağlav, “Akşehir'in Konya Adlı Halı Gazetesi”. <http://www.eskimeyen-dostlar.net/fotoalbum/1761.jpg>

³⁵⁹ Y.PRKUM 58/95,1320 Ra 11.

³⁶⁰ Caner Arabacı, “Abdülaziz Efendi”, *Merhaba Gazetesi, Akademik Sayfalar*, 3 Haziran 2009.

Fotografia 14: Pazari i drithit

Burimi: *Fotografiagraflarla Geçmişte Konya*, f. 100

Ndërtuar nga guvernator Ferit Pasha në vitin 1902 si një pazar modern me një shesh të madh të rrethuar me dyqane.

Nga kërkesa për sqarime që Këshilli i Shtetit i bën Ferit Pashës më 3 shkurt 1902, kuptohet se nga kryeministria çështja i është kaluar këtij institucioni. Në sqarimin e tij Ferit Pasha thotë se falja e kësaj takse të vogël do t'i ketë hije lavdisë së shtetit dhe do t'i japë dorë bashkisë. Ndërkohë që nga drithërat që silleshin në treg prej kohësh merrej vetëm një taksë që i takonte bashkisë, për shkak të deficitit në buxhetin shtetëror edhe kjo taksë bashkë me të tjerat i qe kaluar e gjitha arkës së shtetit. Vërtet që pas kërkesave të bëra gjysma i qe lënë sërish arkës së shtetit e gjysma bashkisë, por jo vetëm që të ardhurat e bashkive në provinca ishin pakësuar mjaft, por sipas dekretit sulltanor të shpallur së fundmi me qëllim rritjen e kërkesës dhe të ofertës për drithërat e vendit që do të dërgohen në Stamboll e gjetkë, i qe dhënë fund taksës së vjelë nga bashkitë për drithërat që do të transportohen me tren në vendet ku kalon hekurudha dhe të ardhurat e bashkisë së Konjës qenë ulur edhe njëherë aq. Tregu i Drithit qe ndërtuar pjesërisht me kontributin e popullit e pjesërisht me atë të bashkisë; qenë ndërtuar shumë magazina dhe bashkia që nga ky vit kishte filluar të përfitonte nga qiratë. Por në raport me shpenzimet dhe sakrificat që duhet të bëjë bashkia,

këto të ardhura janë fort të pakta. Fundja edhe qëllimi i vërtetë me ndërtimin e Tregut të Drithit nuk ishte përfitimi i bashkisë, por lehtësimi i tregtisë së drithit. Por “duke pasur parasysh se meqë sado të shtohen e të zhvillohen të ardhurat e bashkisë, sërish do të përdoren për ndërtimin e vendit, po aq do të rritet edhe ndërtimi e lulëzimi i qyteteve, do t’i kishte hije lavdisë së shtetit e do të ishte dobiprurëse që” taksa e drurëve të përdorur në ndërtimin e Tregut të Drithit, “meqë ishte edhe e pakët, të falej.”³⁶¹

Minierat e nitrat potasiumit

Një tjetër përpjekje e Ferit Pashës me mentalitetin centralist të Stambollit kishte të bënte me minierat e nitrat potasiumit. Si duket ngaqë nuk kishte arritur të merrte përgjigje nga instancat e tjera, më 20 janar 1902 guvernatori i dërgoi një shkresë kryeministrit ku ankohej se megjithëse kishte përgatitur e dërguar shumë kohë më parë një rregullore për një menaxhim më efikas të Fabrikës së Nitrat Potasiumit në Konja, produktet e së cilës dërgoheshin në Tophane dhe përdoreshin për prodhimin e municioneve luftarake, që prej tre vjetësh – e ekzagjeron paksa – nuk kishte marrë rezultat. Kjo fabrikë që varej nga Komanda e Tophanes drejtohej nga një major pa iu nënshtruar kurrfarë ligji e kontrolli. Sipas Ferit Pashës nuk mund të vazhdonte kështu.³⁶²

Por ministri i Brendshëm Memduh Pasha e kishte bërë atë që i takonte pas kërkesës në fjalë duke ia paraqitur pa vonesë kryeministrit vendimin e këshillit administrativ të vilajetit që Ferit Pasha i kishte dërguar nga Konja më 21 prill 1900. Guvernatori, shkresën ankuese të mësipërme që ia dërgonte drejtpërdrejt kryeministrit, ia dërgonte sërish edhe Memduh Pashës. Ky i fundit më 22 janar 1902 e pyet kryeministrin se ç’është bërë me kërkesën e para tre viteve. Memduh Pasha shpjegon se ia kishte paraqitur kryeministrit më 20 maj 1900 draftin e rregullores me njëzet e tre pika të përgatitur nga guvernatori i Konjës për shtimin e minierave të nitrat potasiumit, uljen e çmimit të nitrat potasiumit dhe rregullimin e disa procedurave si pagimi i kostove etj. dhe pati marrë vesh se dokumenti i qe përcjellë Këshillit të Shtetit. Megjithëse kishte kaluar më shumë se një vit që atëherë, ende nuk kishte dalë ndonjë përfundim.³⁶³

Por guri që hodhi këtë herë guvernatori e ndolli një zë. Më 24 qershor 1902, Këshilli i Shtetit ia përcolli guvernatorit mendimin e Mareshalit të Komandës së

³⁶¹ ŞD 1752/21, 1320 S 25.

³⁶² ŞD 1753/10, 1320 Za 14, No. 5.

³⁶³ Po aty, No. 1.

Tophanes, Zeki Pashës dhe i kërkoi të jepte konsideratën e tij. Mendimi ushtarak i Mareshalit të Tophanes shkurt vinte në dukje se nëpunësit civilë nuk kishin kompetencë për të ndërhyrë në këtë fabrikë, çka nuk do t'i shkonte për shtat guvernatorit:

Duke qenë se fabrika perandorake e nitrat potasiumit në Konja varet nga Komanda e Tophanes e, natyrisht, administrohet prej saj, *nëpunësit civilë nuk mund të kenë kompetencë për të ndërhyrë në këtë fabrikë* përveç kryerjes së veprimeve për kalimin e shumë vjetore që i takon arkës së vilajetit. Nga ana tjetër. Për sa i përket idesë se administrimi financiar i fabrikës nga një komision i përbërë nga nëpunësit e vilajetit do të jetë patjetër me përfitim, mendoj se do të ishte me e drejtë që para se drafti i rregullores të hyjë në fuqi, të zbatohet përkohësisht për t'u provuar e nëse si rezultat shtohet prodhimi i nitrat potasiumit, atëherë le të hyjë në fuqi plotësisht...

Ferit Pasha e kundërshtoi këtë mendim. Për shkak se nuk kishte një rregullore, kushdo mund të hapte minierë nitrat potasiumi në vilajet dhe “kishte shumë ankesa, kurse qeveria haste në vështirësi për sa i përket ruajtjes së nitrat potasiumit që ndalohej të shitej nga kuadri i përcaktuar.” Pasi përmend disa probleme të tjera që vinin si pasojë e situatës, Ferit Pasha e ashpërsos gjuhën duke thënë se nuk e sheh të logjikshme që ndërsa të gjitha institucionet shtetërore funksionojnë nën një mbikëqyrje të vetme, “nuk e di se sa i drejtë është mendimi që veprimtaria e Fabrikës së Nitrat Potasiumit në Konja të inspektohet nga Stambolli”. Sipas Ferit Pashës, prapambetja teknologjike bënte që fabrika të prodhonte me kosto të lartë; në Indi dhe Angli nitrat potasiumi shitej me gjysmën e kostonë së prodhimit në këtë fabrikë. (“Duke qenë se administrimi dhe pajisja aktuale nuk përkon me nivelin e sotëm shkencor, krijohet kosto e madhe shtesë dhe çdo okë e nitratit të potasiumit i kushton shtetit katër grosh, ndërkohë që në Indi e Angli shitet për gjysmën e këtij çmimi...”)

Këtë përgjigje Ferit Pasha e shkruante më 28 qershor 1902. Ndërkohë Këshilli i Shtetit ia përcolli atë Tophanes. Përgjigja që vjen pas disa muajsh, më 8 tetor, nga Mareshal Zeki Pasha, sërish qe shkruar me një reagim tipik prej ushtaraku. Zeki Pasha, i cili nuk e pranonte se kostoja e prodhimit ishte e lartë dhe nuk donte që guvernatori të ndërhynte në punët e fabrikës, shkruante se

Përveç se është konfirmuar nga këshilli administrativ se çmimi i blerjes në fabrikën e nitrat potasiumit që administrohet drejtpërdrejt nga Komanda e Tophanes, është normal krahasuar me vlerën lokale, ndërkohë që *mosndërhyrja në punët e fabrikës nga vilajeti* është parimi i zbatuar prej kohësh lidhur me këtë kategori fabrikash që ndodhen në provinca, është krejt e natyrshme që Tophaneja të mos japë pëlqimin për vënien në zbatim në mënyrë të përhershme pa u provuar

dobia e rregullores në fjalë e cila parashikon që fabrika të inspektohet e mbikëqyret nga vilajeti.

Pra, nuk e kishte ndryshuar qëndrimin e tij të para disa muajve, por donte që një komision civil t'i mbikëqyrte përkohësisht të ardhurat e shpenzimet e fabrikës dhe pa u parë dobia e kësaj metode, të mos vihej në zbatim të përhershëm dhe propozonte që rregullorja hëpërhë të zbatohet si udhëzues. Si duket Ferit Pasha është detyruar ta pranojë këtë propozim sepse kjo është shkresa e fundit në dosje.³⁶⁴

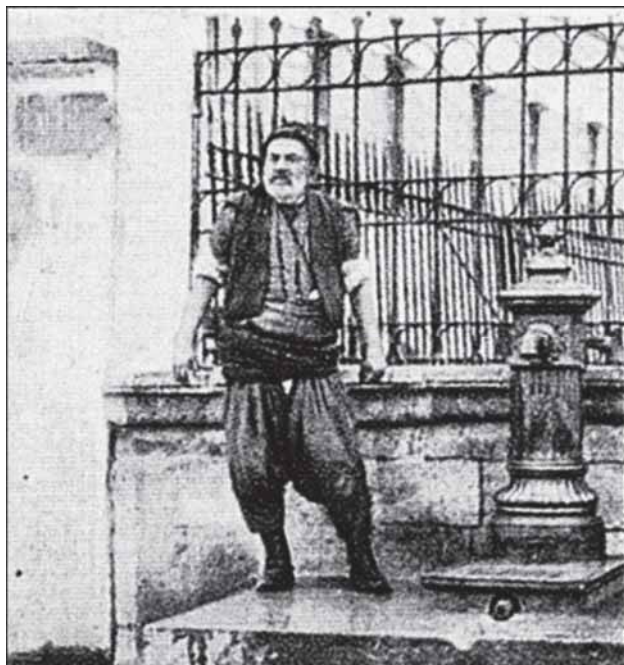
Projekti për ujin e Çajërbagut

Dr. Lamec Saad i cili ka shërbyer për gjashtëmbëdhjetë vjet rresht si mjek karantine në qytete të ndryshme osmane, kur e pati vizituar Konjën në vitin 1895, qe ankuar për mungesën e ujit të pijshëm. Sëmundjet nefrotike shiheshin më shpesh në Konja për shkak të ujërave me rërë që piheshin pa u filtruar. Ky ujë që kërcënonte shëndetin publik vinte nga një përrua i shkurtër, Merami, që arrinte në Konja pasi kalonte nëpër shumë fshatra ku njerëzit lanin rrobat e hidhnin plehrat. Në dimër ky ujë mbledhej në depozita të nëndheshme ku lihej një a dy vjet që rëra të binte vetë në fund dhe pastaj pihej. Populli mendonte se uji i pas-truar kështu nga era e keqe e ndyrësitë, kishte shije të këndshme. Madje konjarët që jetonin në Stamboll kërkonin t'u çonin nga ky ujë. Shëndetin e kërcënonin edhe banjat e hapura, mungesa e kanaleve kulluese dhe pellgjet nëpër kopshte e rrugica.³⁶⁵ Hapja e puseve në oborre, mbledhja e ujit të shiut nëpër fuçi dhe bartja e ujit nga përrrenjtë e liqenet e afërta ishin metodat e tjera që përdornin njerëzit për të siguruar ujë të pijshëm. Linjat e ujit të ndërtuara në kohën e Sulltan Sulej-manit e të Javuz Selimit, nga koha dhe trysnia demografike kishin dalë jashtë funksionit dhe në kohën kur Ferit Pasha ishte guvernator përjetohej një krizë serioze uji. Për ta zgjidhur këtë problem guvernatori bëri disa mbledhje për t'u këshilluar me parinë e qytetit.

Nga studimi që u bë për ujin e Bilexhikut “që rrjedh nga burimet afër fshatrave Bilexhik e Milas njëzet e tetë kilometra larg Konjës”, doli një kosto prej 16 mijë lirash. Guvernatori siguroi që 6 mijë të paguheshin prej dinjitarëve të vendit (*do të sigurohen në vend si kontribute*), kurse për pjesën e mbetur kërkoi që të plotësohej nga fondi për rrugët e vilajetit, për çka sulltani i dha leje.

³⁶⁴ ŞD 1753/10, 1320 Za 14, No. 7.

³⁶⁵ Saad, 310.

Fotografia 15: Kujtim nga Konja
Burimi: *Fotografiagraflarla Geçmişte Konya*, f. 23

Xhambaz Deli Osmani i cili pati kontribut të madh në sjelljen e ujit në Konja në kohën e Ferit Pashës.

Ky i fundit madje mbeti i kënaqur që kostoja kishte dalë më e ulët se ajo që kishin nxjerrë inxhinierët e dërguar nga Stambolli. Atëherë projekti iu dërgua Ministrisë së Veprave Publike. Duke qenë se “uji do të rridhte vazhdimisht” pasi të ndërtoheshin nga dy çezma për çdonjëren nga 140 lagjet e Konjës si dhe shumë shatërvanë nëpër medrese e shkolla, sheshe e tregje, në kodrën e Aladinit u ndërtua edhe një depozitë për ndarjen e ujit.³⁶⁶ Por kur administratori i haneve dhe tregtari i kuajve Xhambaz Deli Osman Aga merr vesh për këtë plan pas mbledhjeve ku nuk ka marrë pjesë vetë, vrapon tek guvernatori dhe e njofton për një burim më të mirë, atë të Çajërbagut. Pasi shkojnë bashkë dhe e shohin, guvernatori dhe dinjitarët ndërrojnë mendim dhe vendosin për këtë ujë.³⁶⁷

Ferit Pasha formon menjëherë një komision, urdhëron kryerjen e studimeve dhe merr lejet e nevojshme për realizimin e projektit. Uji Çajërbagut do të sillej me tuba hekuri 160 mm-sh nga 22 kilometra larg dhe 250 metra lartësi nga niveli i qytetit në një depozitë të madhe në kodrën e Aladinit e që aty do të shpërndahej nëpër çezma. Më 28 nëntor 1902 gazeta *Sabah* jepte lajmin se “uji do të rrjedhë në qytet brenda njëzet-njëzet e pesë ditësh.”³⁶⁸ Por emërimi tre ditë më vonë i Ferit

³⁶⁶ Y.PRKUM 57/29,1319 N 12 (23.12.1901).

³⁶⁷ Nurettin Rüştü Büngül, *Cambaz Deli Osman*, Konya 1944; A.Sefa Odabaşı, 20. Yüzyıl Başlarında Konya'nın Görünümü (Konya 1998), 214; Haşan Özönder, “Konya'nın Su Teşkilatı Tarihinde Çayırbağı Suyu ve Canbaz Deli Osman Ağa”, *Yeni İpek Yolu: Konya Ticaret Odası Dergisi I* (Mayıs 1998), 154-211.

³⁶⁸ *Sabah*, No. 4698, 28 Novembre 1902/ 27 Şaban 1320, 3.

Pashës si kryeministër e thirrja në Stamboll do ta vononte realizimin e këtij projekti. Lajmin për përfundimin e ujësjellësit gazeta *Sabah* do të mund ta jepte vetëm më 9 maj 1903: “Përfundoi shtrimi deri në ndarësin e ndërtuar në kodrën e Aladinit i tubave prej hekuri që janë shtruar përgjatë rrjedhës së ujit të pijshëm që do të sillet në Konja. Pasi të kryhen analizat e nevojshme, me hirin e të Lartit së shpejti uji do të mbërrijë në ndarës.”³⁶⁹ Mbërritja e ujit në qytet u vonua deri në fund të muajit: “Na është njoftuar nga banorët se uji i Çajërbagut u soll në qytetin në fjalë dhe me këtë rast u bënë lutjet që duheshin bërë për madhërinë e tij.”³⁷⁰ Por që uji të rridhte nga çezmat duhej prituri mesi i qershorit: “Uji i burimit nisi të rrjedhë nga çezma e bërë në sheshin para selisë administrative dhe në disa vende të tjera, duke i hijeshuar ato vende.”³⁷¹ Në dhjetor merret leje për shtimin e çezmave pasi u vu re dobia e tyre: “Nga instancat përkatëse i është përcjellë vilajetit çështja e ndërtimit të çezmave në disa vende të tjera akoma në mënyrë që të mund të përfitojë i gjithë vendi nga uji i Çajërbagut i cili ka rezultuar jetëdhënës për banorët e vendit, duke u bërë të ditura edhe vendet në fjalë.”³⁷² Por vendimi për zgjerimin e rrjetit të çezmave nuk është realizuar as pas gjashtë muajsh: “Është marrë vendim për ndërtimin e çezmave në pikat e nevojshme në qytet dhe pritet dekreti sulltanor për akordimin e shumës që nevojitet për këtë.”³⁷³ Projektin për zgjerimin e rrjetit e ka marrë përsipër një armen: “Duke qenë se kanë mbërritur në doganën e Hajdarpashës mjetet e tubat e porositura nga fabrikat e hekurit në qytetin Lize të Belgjikës nga Ashxhijan Sarkiz Efendiu i cili ka marrë përsipër shpërndarjen e ujit të Çajërbagut në çdo anë të qytetit, i është shkruar instancës përkatëse të lejojë kalimin e tyre pa doganë.”³⁷⁴

Gazeta *Konja*, pasi numëronte me lavde shërbimet e kryera nga Ferit Pasha i thirrur nga vilajeti në Stamboll për një detyrë më të lartë, shkruante se shërbimi më i rëndësishëm prej tij kishte qenë sjellja në Konja e ujit të Çajërbagut:

Si më e madhja nga të gjitha veprat nisur nga rëndësia që ka për shëndetin dhe jetesën e popullit, falë ndihmës së mirëbërësit të madh, madhërisë së tij, edhe prurja e ujit të pijshëm të Çajërbagut u arrit në kohën e këtij kontribuesi të madh e shtetari të drejtë.³⁷⁵

Megjithëse u vendos në vitin 1904, pllakati në depozitën 500 metërkubëshe të ujit në kodrën e Aladinit e cila u përdor deri në vitin 1954 ishte thujse një mo-

³⁶⁹*Sabah*, No. 4860, 9 Maj 1903/ 11 Safer 1321, 3.

³⁷⁰*Sabah*, No. 4881, 30 Maj 1903/ 3 Rebiülevvel 1321, 1.

³⁷¹*Sabah*, No. 4930, 18 Julliet 1903/ 22 Rebiülevvel 1321, 3.

³⁷²*Sabah*, No. 5086, 21 Decembre 1903/ 1 Şevval 1321, 2.

³⁷³*Sabah*, No. 5255, 7 Juin 1904/ 22 Rebiülevvel 1322, 3.

³⁷⁴*Sabah*, No. 5334, 25 Août 1904/ 13 Cemadilahir 1322, 4.

³⁷⁵ Përcjell nga gazeta *Konya Sabah*, 1 Decembre 1902/ 1 Ramazan 1320, 2.

nument falënderimi për Ferit Pashën, i cili në fund të vitit 1902 qe larguar si guvernator i Konjës dhe tashmë ishte kryeministër.³⁷⁶ Pllakati ishte një poezi e shkruar nga sekretari i vilajetit, Edirneli Badiu.

Sulltani mirëbërës e bujar Abdylhamid Hani
Ujin e bekuar e lëshon përpjetë e poshtë
Të zhuritur për ujë Konjën kur e pa
Të merren masa, urdhëroi, dhe uji vërshoi

Veziri besnik, guvernatori zemërgjerë Ferit Pasha
Çdo vend nga i kthen sytë, si uji vjen në jetë
Nga Çajërbagu e solli këtë ujë të kulluar
Me tuba hekuri e solli në këtë kodër

Aty e ndau ujin në degë, brenda në qytet
Me shpirt e me zemër punoi etjen për t'ia shuar
Edhe shpirtrat e pasardhësve të të Dërguarit e bekuan
Për hir të Zotit e bëri të rrjedhë të bekuarin në çdo anë

Kush pi nga ky ujë, kokën le ta ngrejë e dua t'i bëjë
për padishahun Zotit që i pranon duatë
Ceremoninë e hapjes ky rob kur pa
Me dy vargje datën e inagurimit la

Sa i mirë ky ujë e sa i lumtur ky vend
Bukuria e këtij ujësjellësi edhe ujrat i bën të ndalin³⁷⁷
Viti 1320

Kur ideatori i projektit, Xhambaz Deli Osman Aga u sëmur, kryeministri Ferit Pasha u interesua personalisht dhe siguroi që të operohej nga sytë në Stamboll.³⁷⁸ Ndërsa konjarët në çdo rast i dërgonin nga ky ujë kryeministrit në Stamboll.³⁷⁹

Arsyen pse ecuria e projektit mund të ndiqet kaq qartë nga gazeta *Sabah*, ndoshta e bën të qartë një informacion interesant që jep guvernatori pasardhës i Konjës, Mehmet Tevfik Beu. Sipas tij, thuhej se Ferit Pasha, për ta paraqitur më të madhe se ç'ishte veprën e tij në vilajet, "kishte shtënë në dorë gazetën *Sabah* dhe nëpërmjet saj botonte lajme që i shërbenin këtij qëllimi."³⁸⁰

³⁷⁶ Mehmet Önder, *Mevlana Şehri Konya: Tarihi Kılavuz* (Konya 1962), 240-41; Özönder 201; M. Sabri Doğan, *Konya Su Tarihi* (Konya 2003), 56-57.

³⁷⁷ Lojë fjalësh me një shprehje frazeologjike që në turqisht përdoret për të shprehur mahni. Dyvargëshi i fundit përmban datën e inagurimit të ujësjellësit, sipas vlerës numerike të gërmave. Poezia në origjinal është e rimuar. (Përkth.)

³⁷⁸ Odabaşı, 217.

³⁷⁹ Özönder, 199-201.

³⁸⁰ Mehmed Tevfik Bey, 228.

Historitë e ndërthurura të bezistanit, shkollës dhe muzeut

Muzeu i parë në kuptimin modern në Konja është hapur nga Ferit Pasha në oborrin e Gjymnazit të Konjës me emrin Muzeu Perandorak – Dega e Konjës. Rregullorja për Muzetë Perandorakë e shpallur në vitin 1889, jepte sihariqin për themelimin e muzeve të vilajeteve. Por deri në ardhjen e Ferit Pashës si guvernator më 1898, shumica e veprave të zbuluara në Konja transferoheshin në Stamboll kurse pjesa tjetër ruhej në xhaminë e Aladinit dhe tyrbet pranë saj e më vonë në bezistanin e Kadri Efendiut.

Kjo godinë tregtare e cila në atë kohë përdorej si depo për veprat antike në Konja e që nuk ka mbërritur në ditët tona, ndodhej në parcelën ku sot gjendet ndërtesa e administratës së rrethit dhe që ndërtuar në vitin 1538. Prej saj na ka mbetur pllakati që gjendet i ekspozuar në Muzeun e Mevlanasë me numër inventari 937. Udhëtari Clémence Huart i cili ka kaluar në qytet në vitin 1891, thotë se bezistani është gjysmë i fundosur në dhë e në gjendje të rrënuar. Ndërtesa përdorej si depo për veprat antike të periudhës helene e romake, por Huart shkruan se ky katakomb, ku duhej marrë leje nga bashkia për të hyrë pasi të hapej një alamet dryni, që në atë kohë ishte Muzeu Bashkiak i Konjës.³⁸¹

Fotografia 16: Një Fotografiografi e vjetër e Shkollës Industriale

Burimi: *Fotografiagraflarla Geçmişte Konya*, f. 80

Shkolla e ndërtuar në vitin 1901 në vend të bezistanit solli risi të shumta në qytet. Në anën e djathtë duket godina e ateliesë. Kurse ndërtesa me shumë oxhaqe është medreseja e Zijaijes.

³⁸¹ Clemence Huart, *Mevleviler Beldesi Konya*, çev. Nezi Uzel (İstanbul: Tercüman, 1978), 121-123.

Fotografia 17: Shkolla pasfilllore e Konjës

Burimi: *Fotografiagraflarla Geçmişte Konya*, f. 142

Shkolla pasfilllore u hap në vitin 1899 si sulltaniye. Kjo ndërtesë është shembur dhe në vend të saj ndodhet pasfillorja e përzier e sotme.

Bezistani u shemb në vitin 1899 nga Ferit Pasha dhe në vend të tij u ndërtua Shkolla e Arteve, kurse veprat antike që ndodheshin aty u transferuan në një godinë të vogël ndërtuar në një cep në hyrje të rrugës që shkonte në vreshtat e Musalës, në oborrin e gjimnazit. Pastaj kësaj ndërtese iu shtua një tjetër sa ajo dhe pa kaluar shumë kohë të dyja iu lanë gjimnazit, kurse antikrat u dërguan në qelat e teqesë së Mevlanasë. Si përfundim, ndërtimi i Shkollës së Arteve si një nga godinat pararendëse në Konja të Periudhës së Parë Kombëtare Arkitekturore, solli me vete edhe prishjen e bezistanit treqind e gjashtëdhjetë vjeçar. Për ndërtimin e Shkollës së Arteve guvernatori pa të përshtatshëm truallin e bezistanit të rrënuar që në ato vite përdorej si depo antikash dhe e shtetëzoi truallin.³⁸² Ibrahim Axhziu thotë se vepra selxhuke me dy kube, e rrënuar dhe e kthyer në baltovinë për shkak të zhytjes në dhé deri në gjysmë të saj, në vendin ku ndodhet Shkolla e Arteve, ka qenë xhami. Guvernatori e prishi duke përdorur dinamit të sjellë nga Stambolli dhe të dënuarit e burgjeve, e pastroi vendin dhe thirri nga Stambolli arkitekt Qemaledin Beun për të ndërtuar shkollën e arteve. Arkitekt Qemaledini qëndroi në Konja derisa përfundoi godina.³⁸³ Në këtë kohë duhet të

³⁸² Ali Baş & Tolga Bozkurt, "Konya Bedesteni", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2003/), 507-529.

³⁸³ İbrahim Aczi, 33-34.

ketë ndodhur edhe takimi i Ebuzija Tevfikut me arkitekt Qemaledinin në konakun e guvernatorit kur erdhi syrgjyn në Konja.

Muzeu Perandorak – Dega e Konjës është muzeu i parë osman i themeluar jashtë Stambollit.³⁸⁴ Sihariqi për hapjen e këtij muzeu që dhënë me qarkoren që guvernatori u dërgoi të gjithë sanxhakëve e kazave më 10 gusht 1899. Në këtë qarkore guvernatori lajmëronte se një godinë e përsosur po ndërtohej me shpenzime të mëdha në Konja si degë e muzeut të Stambollit dhe vinte në dukje se ky muze i përkiste të gjithë vilajetit dhe se do të kishte shumë dobi që veprat e të gjithë popujve që kishin rrojtur në këto troje që nga Hazreti Ademi të mblidheshin në një vend. Prandaj çdo vepër antike që mund të transportohej duhej dërguar në muze, kurse të patransportueshmet duheshin ruajtur aty ku ishin e të jepej informacion për to. Gjithashtu do të njoftohej se emrat e atyre që i dhuronin veprat antike që gjenin, do të shpalleheshin në gazetë e në muze, do të shqyrtohej e zbatoheshin më së miri rregullorja lidhur me veprat antike dhe do të parandaloheshin nxjerrja e këtyre veprave jashtë vendit apo dëmtimi i tyre.³⁸⁵

Shkresë e guvernatorit për hapjen e Muzeut të Konjës, Y.PRK.UM 47/75, 1317 R 4

Të gjitha administratave vartëse,

Falë madhërisë së tij suksesdhënëse, në qendrën e vilajetit është ndërtuar një muze i mrekullueshëm që do të jetë degë e Muzeut Perandorak të Stambollit dhe ku do të ekspozohen shumë vepra të lashta. Por sigurisht, ky muze nuk i përket vetëm qendrës së vilajetit, por aty do të mblidhen në një vend vepra nga çdo pjesë e vilajetit, të mbetura prej *popujve të shumtë që kanë jetuar në këto troje që nga krijimi i birit të Ademit*, gjë që do të sjellë shumë përfitime e dobi. Për këtë arsye, nga veprat që do të gjinden apo shtihen në dorë nga administratat lokale, ato që mund të barten duhet të dërgohen menjëherë në këtë muze, kurse ato që s'mund të barten duhen ruajtur me kujdesin më të madh si dhe duhen dhënë informacione e shpjegime lidhur me to. Veç kësaj, personat që posedojnë të tilla vepra, sido që t'i kenë shtënë në dorë, duhen nxitur që t'ia dhurojnë vullnetarisht muzeut, duke iu bërë e ditur se për këtë do t'u shkruhet emri në gazetë e madje në legjendat shpjeguese të veprave përkatëse që do të ekspozohen në muze. Rregullorja në fuqi lidhur me veprat antike duhet të përvetësohet e zbatohet me përpikmëri dhe duhet treguar përkushtim maksimal për ruajtjen sa më mirë të këtyre veprave, që ato të mos nxirren jashtë vendit dhe të mos dëmtohen. Më 4 Rebiulahir 1317 dhe 29 korrik 1315, guvernatori i Konjës.

³⁸⁴ Hüseyin Muşmal, *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası: Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)* (Konya: Kömen, 2009), 92.

³⁸⁵ Y.PRKUM 47/75,1317 R 4.

Meqë muzeu ndodhej ngjitur me gjimnazin, inaugurimi i këtyre dy institucioneve u bë në të njëjtën ditë, të dielën më 10 dhjetor 1899. Gjatë katër muajve (gusht-dhjetor) nga themelimi deri në inaugurimin e muzeut duhet të ketë përfunduar transferimi në muze i veprave të sjella nga i gjithë vilajeti. Ja si e njofton drejtori i Arsimit në Konja Azmi Beu ministrin e Arsimit për mbajtjen e ceremonisë së inaugurimit:

Në sajë të madhërisë së tij, kalifit ngadhënjyes, me përpjekjet e shtuara të shkëlqesisë ministrore, përfundoi plotësisht ndërtimi i Gjimnazit të Konjës dhe sot u mbajt ceremonia e inaugurimit me pjesëmarrjen e guvernatorit të vilajetit, dinjitarëve e hoxhallarëve të vendit, të komandantëve ushtarakë e të nëpunësve. Gjithashtu u bë edhe inaugurimi i Degës së Muzeut Perandorak ndërtuar rishmi pranë gjimnazit, ku ndodhen mbi gjashtëdhjetë-shtatëdhjetë vepra antike. Me këtë rast të gjithë u lutën para Zotit për të mirën e madhërisë së tij, hijes së Zotit mbi tokë. 28 tetor 1315, drejtori i Arsimit në Konja, Azmiu.³⁸⁶

Gustave Mendel i cili që në vitin 1902 jep një listë të veprave në muzeun e Konjës, shkrimin e tij të gjatë e niste me një falënderim për Ferit Pashën: “Pllakatet dhe monumentet e mëposhtme u mblodhën në muzeun e Konjës dhe unë pata rastin t’i studioj falë shkëlqesisë së tij Ferit Pashës i cili e vuri në funksionim muzeun. E falënderoj sërish nga zemra.” Me ç’kuptohet nga inventari i Mendel-it, në muze qenë sjellë vepra të ndryshme nga Ereglija, Isparta, Ladiku, Istanosi (Korkuteli), Nide, Koçhisari, Kavakkoji në Sejdishehir, Bozkëri dhe rrethinat e Antaljas.³⁸⁷

Shpëtimi i tarracave të Konjës nga “tradita e keqe”

Ibrahim Azxhiu i cili ka qenë dëshmitar i veprimtarisë së guvernatorit për rregullimin e pamjes së qytetit, në dorëshkrimin e tij na e përcjell këtë proces me stilin e tij të thjeshtë:

Në atë kohë në Konja thuajse nuk kishte asnjë shtëpi me tjegulla; ishin vetëm dy të tilla në lagjen e Tyrbes që u përkisnin Çelebinjve. Të gjitha shtëpitë ishin të mbuluara me tarraca prej dheu. Po të hidhje vështrimin nga kodra e Aladinit, përveç xhamive të gjitha shtëpitë dukeshin si një fushë e ngritur me terren të thyer. Guvernator Ferit Pasha e kundron nga dritarja e zyrës së tij këtë gjendje të ngecur në kohë. Kishte një adjutant mjaft të moshuar të quajtur Ibrahim Aga, toger xhandarmërie. Me të nga pas mëngjeseve guvernatori e shëtiti çarshinë e Konjës lagje më lagje... [Pastaj] nxori një urdhër të tillë që e shpalli në çarshi e

³⁸⁶ MF.MKT. 482/8.

³⁸⁷ Gustave Mendel, “Le Musée de Konia”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 26 (1902), 209-246.

pazar me anë të tellallëve: Kush do të ndërtojë shtëpi këtej e tutje, do ta bëjë me çati me tjegulla! Të gjithë trembeshin nga këto urdhra të guximshme të guvernatorit dhe nuk guxonin të dilnin kundër.³⁸⁸

Paralel me këtë rrëfim, pasionin e Ferit Pashës për një pamje moderne të qytetit e gjejmë edhe në dokumente. Siç mund të kujtohet, në një raport të gjatë që i pati paraqitur Portës së Lartë në dhjetor të 1898-ës lidhur me thatësirën që u përjetua në vitin kur erdhi në Konja, Ferit Pasha pati kërkuar edhe “gjetjen e një investitori për t’i dhënë koncesion për ndërtimin e një fabrike për prodhimin e tullave dhe tjegullave për ndërtimin dhe mbulimin e ndërtesave”.

Ferit Pashës nuk i pëlqenin shtëpitë tradicionale të Konjës dhe ishte për ndryshimin e stilit arkitekturor. Një shkresë që i ka dërguar Ministrisë së Brendshme më 4 tetor 1902 “lidhur me mbulimin me çati e tjegulla të shtëpive dhe ndërtesave në Konja që do të ndërtohen të reja apo do të rinovohen,” hedh dritë mbi idetë dhe veprimtarinë urbanistike të guvernatorit. Sipas tij, stili i ndërtimeve në Konja është ende në fazat primitive të qytetërimit e urbanistikës dhe tejet i thjeshtë; përdorej qerpiç dhe nuk kishte kurrfarë bukurie arkitekturore. Por “falë padishahut që zbukuron viset e qytetit dhe sjell zhvillimin,” që me ardhjen e hekurudhës këtu kishin nisur të nxirrnin krye godina me stil elegant e të rregullt. Këta shembuj të bukur që mund të shiheshin prej tre-katër vjetësh, sidomos me shkollat e reja të ndërtuara, ua kishin hapur sytë njerëzve largpamës duke “i shpëtuar nga tradita e keqe”.

Qoftë në ndërtesat shtetërore, qoftë në ato të ndërtuara si vepra bamirësie, nuk është zakon t’i kushtohet vëmendje stilit e rregullsisë dhe sidomos lyerjes së shtëpive, nga jashtë e nga brenda. Të gjitha ndërtesat, të reja e të vjetra, konsistnin në dyer e mure monotone në ngjyrë dheu që reflektonin rrënim. Por kohët e fundit, lyerja me ngjyra të bukura dhe mbulimi me çati e tjegulla i shtëpive të bëra në zonën e stacionit, në shkollat e lartpërmendura e në godinat e bashkisë, i ka nxitur të pasurit dhe, ndërtesat që ndjekin shembullin e këtyre që u përmendën po shtohen dita ditës, po davaritet ajo pamja e vjetër e trishtë e qytetit dhe ky i fundit po bëhet gjithnjë e më tërheqës për syrin. Që një qytet të jetë i ndërtuar përsëmbari me shtëpitë dhe ndërtesat e tij, kjo varet nga fortësia e materialit të ndërtimit, domethënë nga përdorimi i gurëve, tullave e harxhit të pastër. Por Konja është e varfër për sa u përket gurëve. Gurët e kalasë së shembur janë përdorur në rinovimin e selisë administrative dhe të disa xhamive. Duke qenë se jo çdokush ka mundësi të sjellë gurë nga larg, shtëpitë detyrimisht vazhdojnë të bëhen me qerpiç. Ferit Pasha e sjell fjalën tek rregullorja e saposhpallur për guroret. Megjithëse në afërsi të Siles ka disa lloje gurësh të përshtatshëm për

³⁸⁸ İbrahim Aczi, 30-31.

ndërtim, për shkak të përgjithësisë së rregullore që nuk merr parasysh veçoritë krahinore, njerëzit janë të detyruar të nxjerrin leje nga Stambolli, të përgatisin harta e të paguajnë taksa, e për këtë arsye nuk po bëhet e mundur hapja e guroreve. Duke vënë në dukje se kjo rregullore i ka sjellë më shumë dëm sesa dobi Konjës dhe se gjithsesi kjo i gjë nuk i takon atij, Ferit Pasha propozon që të bëhen ndryshime në rregullore. Përndryshe “populli, megjithëse është lënë i lirë në punët e ndërtimit, nuk do të arrijë të shkëputet kurrë nga tradita” dhe do të vazhdojë të bëjë ndërtesa të shëmtuara me qerpiç në stil të vjetër ngaqë nuk gjen dot tulla e gurë. Por pasi të korrigjohen dispozitat, ata që do të vazhdojnë t’i përmbahen zakonisht duhen ndëshkuar qoftë edhe në Stamboll. Ferit Pasha dëshiron t’ua tregojë qejfin atyre që do ta marrin në sy gjobën prej njëzet e pesë lirash e do të vazhdojnë të bëjnë tarraca në stil të vjetër. Funksionimi i kuadrit të vendosur për ndërtimin dhe rregullin urbanistik e do që ndonjë nga këto tarraca të shembet me zor për t’u bërë mësim. Sipas guvernatorit, “të tilla kundërvajtje këtu janë të pandikueshme nga stimulimi,” domethënë stimulimi në Konja nuk hyn në punë, por duhet ndëshkimi. Duke paraqitur vendimin e këshillit administrativ se mund të shembet “një nga kundërvajtjet në mënyrë që të tjerët të marrin mësim,” Ferit Pasha kërkon miratimin për zbatimin e këtij vendimi.³⁸⁹ Me një qëndrim të tillë Ferit Pasha shfaq portretin e një modernisti radikal.

Raport i Ferit Pashës lidhur me ndërtimin me çati e tjegulla të godinave që do të restaurohen apo që do të ndërtohen nga fillimi në Konja, ŞD 1755/12 1320 Za 28

Mënyra se si janë ndërtuar gjer më sot shtëpitë e godinat e tjera në Konja, në përgjithësi ka qenë shumë e thjeshtë: prej qerpiçi dhe pa kurrfarë bukurie arkitekturore, në stilin e rëndomtë të fshatit që ndoshta është përdorur në fillimet e qytetërimit. Por falë progresivizmit të madhërisë së tij që i zbukuron viset e qytetet, rregulli dhe eleganca në stilin e veprave të ndërtuara, që ka sjellë detyrimisht zgjatja e Hekurudhës së Anadollit deri këtu, i ka shpëtuar nga ndikimi negativ i traditës njerëzit largpamës e të ndjeshëm të cilët kishin nevojë për shembuj të mirë. Brenda trekatër viteve të fundit, disa godina të mëdha si shkolla pasfillore e ajo industriale janë ndërtuar në një stil të ri në sipas stilit të vjetër të veçantë të Konjës. Veç kësaj, edhe në veprat e bashkisë apo të vakëfeve që janë ndërtuar aty-këtu, i është përmbajtur një stili i rregulli të caktuar. Siç dihet, në këtë zonë njerëzit nuk e kanë zakon t’i lyejnë shtëpitë, qoftë nga brenda apo nga jashtë dhe të gjitha shtëpitë janë në të njëjtën ngjyrë dheu që të jep më shumë përshtypjen e një rrënoje sesa të një ngrehine. Por shtëpitë e reja të ndërtuara afër stacionit, dy shkollat e lartpërmend-

³⁸⁹ ŞD 1755/12 1320 Za 28.

ura si dhe të tjera ndërtesa të bashkisë janë lyer me ngjyra tërheqëse për syrin dhe janë mbuluar me çati e tjegulla dhe bashkë me nxitjen e disa të pasurve që kanë ndërtuar apo po ndërtojnë aktualisht, ndërtesat që bëhen sipas këtij modeli po shtohen dita-ditës dhe nga ajo atmosferë e zymtë qyteti tashmë ka filluar të marrë një pamje të këndshme.

Nuk ka dyshim se ndërtimi i shtëpive dhe veprave jetëgjata varet nga qëndrueshmëria dhe fortësia e materialeve të ndërtimit, çka konsiston në përdorimin e gurëve e tullave dhe të harxhit të pastër. Por në këtë krahinë guri nuk është aq i bollshëm sa në vende të tjera. Gurët e kalasë së vjetër janë përdorur për restaurimin e selisë qeveritare e të disa xhamive dhe tashmë prej kalasë s'ka mbetur më asnjë gjurmë. Ata që duan të përdorin gurë, janë të detyruar t'i sjellin nga larg me kosto disa herë më të lartë dhe duke qenë se jo çdokush mund ta bëjë këtë sakrificë, zakoni i ndërtimit me qerpiç vazhdon ende. Megjithëse në Sile ka gurë që mund të përdoren për ndërtim, madje edhe për qëllime dekorative, rregullorja për guroret e miratuar së fundmi është hartuar me një kuadër të përgjithshëm që nuk merr parasysh klimat dhe gjrografitë e ndryshme të perandorisë, nuk përmban qoftë edhe një dispozitë përjashtuese dhe veç kësaj parashikon që licenca të jepet nga Stambolli dhe për të të bëhet një hartë e të paguhet edhe disa taksa. Në këtë formë rregullorja ka sjellë më shumë vështirësi në Konja sesa lehtësi.

Sigurisht, shprehja e opinionit lidhur me rregulloren në fjalë përbën harresë të kufinjve të detyrës sime dhe një guxim që e tejkalon hapësirën time të kompetencës, ndaj do të duhej të heshtja lidhur me këtë çështje, por besoj se do të më jepni të drejtë se detyrimet dhe taksat që parashikon neni 18 i rregullores shkaktojnë barrë e vështirësi, çka me gjendjen dhe financat aktuale të Konjës më prek edhe mua si guvernator. Ndërtimi me gurë dhe tulla varet si nga disponueshmëria e këtyre materialeve, edhe nga përhapja e kërkesës estetike ndër popull, çka varet nga krijimi i shembujve. Nëse populli lihet i lirë në çështjen e ndërtimit, kurrë nuk do ta braktisë traditën, prandaj duket e domosdoshme që këmbëngulësit në mënyrat e vjetra përkundër masave të qeverisë për ta futur disi vendin në rrugën e rregullit e të ndërtimit, të ndëshkohen. Në disa raste kjo madje është domosdoshme edhe në kryeqytet. Prandaj nëse ka prej atyre që e marrin në sy gjobën prej njëzet e pesë lirash për ndërtimet e paligjshme sipas rregullores së re dhe vazhdojnë t'i bëjnë tarracat sipas mënyrës së vjetër, bashkia le t'ia shembë ndonjërit prej tyre tarracën në mënyrë që të bëhet shembull për të gjithë, pasi një ndëshkim i tillë në këtë vend do të bënte më shumë fajde se çdo lloj stimulimi.

Muri i Antaljas

Ferit Pasha është marrë edhe me çështje të urbanistikës në qendrat e sanxhakëve të vilajetit të Konjës. Heqja e murit në rrënim e sipër të Antaljas që një nga punët që nuk i përfundoi dot. Kjo për arsye se kurrë nuk doli leja dhe fondi i nevojshëm nga Stambolli. Madje qendra ngurroi edhe për të lejuar përdorimin e burimeve të propozuara nga vendi.

Pyetjes së guvernatorit se sa rrezik paraqesin dhe sa restaurim kërkon muri i Antaljas, mutesarri i sanxhakut në shkresën e datës 16 nëntor 1899 i përgjigjet duke përcjellë edhe studimin paraprak të kryeinxhinierit dhe arkitektit të bashkisë. Megjithëse muri në Kapuazë është në të shembur dhe paraqet rrezik e prandaj duhet prishur sa më shpejt, ka një dekret sulltanor të mëparshëm që të mos i preket asnjë gur. Tani këshilli bashkiak i sanxhakut kërkonte leje për shembjen e murit.³⁹⁰ Këtë kërkesë guvernatori ia përcjell Ministrisë së Brendshme. Në përgjigjen që vjen pas pesë ditësh nga ministria, bëhet e ditur se në buxhet nuk parashikohet ndonjë fond për restaurimin e murit, por duke qenë se duhet parandaluar sa më shpejt rreziku, së pari pyetet nëse ishte i mundur sigurimi i një fondi nga bashkia dhe gjithashtu njoftohet vendimi i Këshillit të Shtetit për prishjen “pa humbur kohë nga bashkia të atyre pjesëve të murit që janë gati për t’u rrëzuar, në mënyrë që të zhduket rreziku”. Sipas guvernatorit i cili vinte në dukje se kishin kaluar dhjetë vjet nga dekreti sulltanor për autoritetet ushtarake që murit të mos i prekej asnjë gur, ky mur që nuk kishte ndonjë vlerë historike, përbënte pengesë për zhvillimin e qytetit: “Muri nuk bart ndonjë vlerë historike. Me kohë është rrënuar thuajse në çdo pjesë të tij dhe me pozicionin e gjendjen në të cilën ndodhet, përbën një pengesë të vazhdueshme për ndërtimin e qytetit.”³⁹¹ Më shumë se për vlerën historike të murit Ferit Pasha mendonte për zhvillimin e Antaljas. Këshilli bashkiak i Antaljas do të propozonte dy burime për fondin për prishjen e murit: (1) Shitja e gurëve që do të nxirreshin, (2) të ardhurat që do të krijoheshin duke i lënë bashkisë gjashtë dyqane e një kafene që ishin ndërtuar më parë nga bashkia por pastaj qenë marrë nën zotërim nga komanda ushtarake për arsye se ndodheshin ngjitur me kalanë, prej të cilave merrej 6-7 mijë grosh qira në vit.³⁹² Megjithëse kaloi një vit, problemi nuk arriti të zgjidhej. Zëvendësguvernatori i vilajetit Abdurrahman Efendi, më 6 nëntor 1900 kërkonte leje “për të sosur punë sa më shpejt, sepse ende nuk ka ardhur ndonjë urdhër dhe ndërkohë shkëlqesia e tij guvernatori i cili ndodhet në Antalja me shërbim, njofton se rreziku

³⁹⁰ ŞD 1750/6,1319 L 27, Belge No. 1.

³⁹¹ Po aty, Belge No. 2.

³⁹² Dosja e njëjtë, Belge No. 7.

është shtuar shumë.”³⁹³ Një vit më vonë, më 5 dhjetor 1901, duke i kujtuar Këshillit të Shtetit se ende nuk qe dhënë ndonjë urdhër dhe ndërkohë rreziku qe shtuar akoma më shumë, guvernatori kërkonte sërish leje “për të kryer sa më shpejt punë në mënyrë që të mos lejohet të ndodhë ndonjë tragjedi, ruajna Zot!”³⁹⁴

³⁹³ ŞD 1745/1, 1318 B 13.

³⁹⁴ Po aty, Belge No. 12.

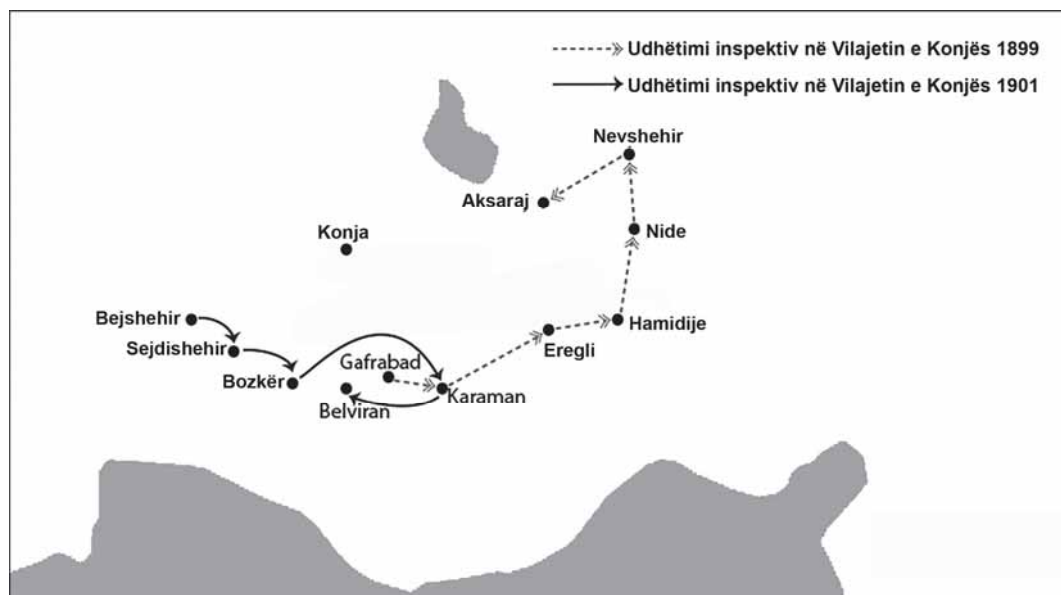
UDHËTIMET INSPEKTIVE DHE RAPORTET E VILAJETIT

Sipas pikës së shtatë të *Rregullores për Administrimin e Përgjithshëm të Vilajeteve* të vitit 1871, guvernatorët osmanë ishin të detyruar të bënin udhëtime inspektive në vilajet njëherë në vit dhe jo më shumë se tre muaj. Në gjuhën burokratike kjo detyrë quhej *shërbim*. Qëllimi kryesor në këto udhëtime ishte inspektimi i nëpunësve. Mytesarifëve, kajmekamëve dhe nëpunësve të tjerë të provincave të cilët genë denoncuar për sjellje në kundërshtim me ligjin, korrupsion apo dhunim, gjatë dhe pas këtyre udhëtimeve u kërkohej llogari, nëse duhej pezulloheshin e hidheshin në gjyq, ku si përfundim dilnin të pafajshëm, përjashtoheshin nga detyra ose emëroheshin gjetkë. Gjatë shërbimit guvernatorët mbanin takime me nëpunësit vendorë, vizitonin vendet publike të zonës dhe takoheshin me dinjitarët e vendit.

Pas këtyre shërbimeve dhe udhëtimeve inspektive, guvernatorët ia njoftonin me shkrim qeverisë qendrore dhe pallatit ato që kishin parë dhe bërë gjatë procesit në fjalë. Raportet e vilajeteve që dërgoheshin në Stamboll përbënin një burim të rëndësishëm prej ku sulltani merrte informacion për cepat e ndryshëm të perandorisë. Këto raporte ofronin të dhëna të rëndësishme për vendet e shëtitura, nën shumë tituj, si administrata, gjykatat, arsimi, financat etj. Për shembull, nën titullin e financave mund të gjenden të dhëna interesante e të drejtpërdrejta lidhur me çështje si regjistrat e taksave, mbledhja e taksave, pagimi i rrogave e korrupsioni, si dhe informacione të rëndësishme për aktorët e provincës, si tagrambledhësi, nëpunësi tatimor, llogaritari, drejtori i arkës etj. Ndërsa në kohë të tjera guvernatori ishte i detyruar të kënaqej me të dhëna nga vartësit e tij, gjatë shërbimeve e inspektiveve mund t'i këqyrte vetë ngjarjet dhe rrjedhën e punës. Është e qartë se sa të rëndësishme ishin për guvernatorët këto udhëtime, për sa i përket jo vetëm konstatimit personalisht e në vend të nevojave lokale, por edhe për të parandaluar abuzimet si dhe për të njohur drejtuesit e sanxhakëve e të kazave për të cilët ishin përgjegjës t'i nxisnin në drejtim të shërbimit.

Edhe Ferit Pasha ka raporte vilajeti që ofrojnë detaje shumë të rëndësishme nga ajo periudhë për qytetet e vilajetit, raporte të cilat nuk janë shfrytëzuar ende si duhet.

Në muajin tetor të vitit të parë pasi erdhi në Konja, Ferit Pashë Vlora u nis në një udhëtim të gjatë inspektiv, ndryshe “shërbim”.

Harta 8: Trajektoret e dy udhëtimeve inspektuese të Ferit Pashës

Nga raporti me datë 20 nëntor 1898 mësojmë se “prej një muaji ka përkshuar kazatë e Bejshehirit, Sejdishehirit, Aksekisë, Ibradisë, Alaijes e Elmallësë, si dhe Antaljan.”³⁹⁵ Në këtë raport të parë inspektiv Ferit Pasha thotë se detyra e tij kryesore ka qenë “të sigurojë mbarëvajtjen e drejtësisë dhe krijimi i kushteve për zhvillimin e vilajetit.

Guvernatori kritikon ligjin për vilajetet

Si fryt i udhëtimeve inspektive që ndërmerr, ende pa mbushur vitin si guvernator Ferit Pasha hedh në letër kritika të rëndësishme lidhur me ligjin dhe organizimin e vilajeteve. Në raportin me datë 6 shkurt 1899³⁹⁶ që siç kuptohet e ka përgatitur pasi ka shëtitur sanxhakët e Hamidabadit dhe të Burdurit, shkruan se kapitulli për kajmekamët i Rregullores për Vilajetet është plot me paqartësi dhe “ka nevojë për shpjegime e interpretime”. Duke qenë se dispozitat e përgjithshme që përcaktojnë detyrat e kajmekamëve në Rregulloren për Vilajetet janë ndryshuar me urdhra të ndryshëm të nxjerrë më vonë, ka lindur nevoja që të qartësohen kompetencat, e drejta për inspektim dhe mbikëqyrja e nëpunësve të admi-

³⁹⁵ 2. Y.PRKUM 44/46, 1316 B 6.

³⁹⁶ YEE 80/19, 1316 N 25 (6 Shubat 1899).

nistratës. Ferit Pasha mendon se pikat e rregullores që kanë të bëjnë me detyrat e guvernatorëve dhe mytesarifëve “nuk i përgjigjen dot qëllimit dhe realitetit.”

Kjo pjesë e raportit që kishte të bënte me kajmekamët shkaktoi emocion në Portën e Lartë. Pasi Departamenti i Reformës në Këshillin e Shtetit i kërkon informacion të detajuar Kryeministrit lidhur me korrigjimet që kërkon guvernatori dhe arsyet për to, kryeministri i jep rëndësi kësaj çështjeje dhe ia kalon Komisionit për Përsheptimin e Procedurave dhe të Reformave. Me njoftimin e këtij komisioni Ministria e Brendshme kërkon sqarime lidhur me nevojën për korrigjime për të cilën bën fjalë guvernatori në shkresën e tij. Si përgjigje ndaj ministrit e cila pyet se cilat dispozita lidhur me detyrat e nëpunësve civilë duhen korrigjuar apo plotësuar dhe pse, Ferit Pasha harton një raport të detajuar:

- Megjithëse ligji e lejon emërimin e drejtorëve të nahijeve nga populli, aktualisht këta emërohen nga Stambolli. Drejtorët e nahijeve sa më shpejt duhen të zgjidhen nga populli.
- Vjelja e taksave u është lënë tagrambledhësve, komunikimi i njoftimeve juridike e penale i është lënë gjykatës, shpenzimet nëpunësve të financës, kurse xhandarmëria, me urdhrat e komunikuar së fundmi ka marrë formën e një administrate më vete. Detyrat e të gjitha këtyre institucioneve duhet përcaktuar qartë se ku fillojnë e ku mbarojnë.
- Megjithëse mytesarifët dhe kajmekamët në ligj figurojnë si të ngarkuar për kryerjen e inspektimeve lidhur me shumë procedura në kazatë, me vendimet e marra më vonë shumë nëpunës janë përjashtuar nga këto inspektime.
- Për anëtarë të Këshillit Administrativ, ndër ata që janë të përshtatshëm për sa i përket statusit fiskal, nuk gjenden dot prej atyre që t'i përmbushin cilësitë e tjera dhe në shumicën e vendeve i njëjti person vazhdon të jetë anëtar për vite me radhë. Rreziqet që bart kjo gjë janë të qarta. Nga ata që janë të ngarkuar me më pak taksa kudo ka njerëz të ndershëm e kompetentë. Për këtë arsye thjesht përgjegjësia fiskale në masën e parashikuar nga ligji nuk duhet të jetë kriter preference për anëtarësinë në fjalë dhe kjo detyrë nuk u duhet dhënë gjithnjë të njëjtëve persona.
- Ndonëse pika 5 e Rregullores për Administratën e Vilajeteve u njeh kompetenca të gjera guvernatorëve, vendimet e marra më vonë e kanë ndryshuar e lënë pa fuqi shumicën e dispozitave të kësaj pike. Për shembull,
 1. Megjithëse rregullorja parashikon që përgjegjësia e çdo nëpunësi shkallë pas shkallë arrin deri tek guvernatori (neni 2) dhe se ky i fundit mbikëqyr zbatimin e kuadrit ligjor (neni 5), nëpunësit dhe departamentet gjyqësore, të arsimit, financave, kadastrës dhe të bankave bujqësore kanë marrë formën e administratave të pavarura. Për shembull nëpunësit gjyqësorë,

me pretendimin se janë pjesë e një administrate të pavarur nuk e pranojnë të drejtën për mbikëqyrje të guvernatorëve dhe përforcimi i përditshëm në njëfarë mënyre i këtij pretendimi nga ana e Ministrisë së Drejtësisë i ka lënë guvernatorët në një pozitë të vështirë përballë veprimeve të këtyre nëpunësve.

2. Në nenet 29 dhe 30 të Rregullores për Administratën e Vilajeteve parashikohet prania e një drejtori kadastrë në qendrat e vilajeteve, thuhet se për shkarkimin dhe zgjedhjen e këtyre nëpunësve duhen pyetur guvernatorët dhe se çdo vit këtyre u duhet dorëzuar një përmbledhje e punës së bërë. Por në shumicën e vilajeteve nuk ka drejtor kadastrë. Duke qenë se nëpunësi i sanxhakut është i varur drejtpërdrejt nga ministria, vilajeti nuk informohet për veprimet e kryera. Jo vetëm që e drejta për zgjedhjen dhe zëvendësimin e këtyre drejtorëve ka mbetur në letër, por me rregullimet e fundit është hequr edhe kompetenca për inspektimin e departamenteve të kadastrës, popullsisë dhe taksave. Meqë procedurat e lartpërmendura për nëpunësit e financave e të departamenteve të tjera zbatohen edhe për ata të kadastrës, është kufizuar hapësira e zbatimit të masave të shkarkimit, emërimit dhe ndëshkimit për kundërvajtje. Po ashtu duhet përcaktuar një kuadër edhe për shkruesit e tapive në kazatë të cilët nuk marrin rrogë të rregullt por një mëditje prej dyzet-pesëdhjetë groshësh kundrejt detyrave të ndryshme që u ngarkohen.
3. Neni 31 i rregullores është për detyrat e gjera të nëpunësve të pronave të paluajtshme dhe popullsisë. Është shumë e vështirë që një mbikëqyrës, i cili është përgjegjës edhe për inspektimin e vendeve që varen prej tij dhe dy shkrues me rrogë të pamjaftueshme t'i kryejnë këto detyra të rëndësishme. Të paktën nëpër nahije duhet ngarkuar një shkrues ditari. Sipas detyrave që iu ngarkohen drejtorëve të vakëfeve në nenet 32 dhe 33, nëpunësit e vakëfeve janë si ata të kadastrës dhe popullsisë. Duke qenë se edhe këta varen drejtpërdrejt nga Ministria e Vakëfeve, veprimet e tyre mbeten të panjohura për guvernatorët.
4. Ndonëse këto që u përmendën mjaftojnë për të dhënë një ide për pavarësinë që kanë fituar prej disa kohësh nëpunësit financiarë dhe për pushtetin e tkurrur të guvernatorëve nga ana tjetër, është mirë të ilustrohet me një shembull konkret: Shkruesi i taksave i Arabsuit prej një viti është në gjykim. Që të mos ngatërrohen më shumë procedurat, u zgjodh për këtë detyrë Mehmet Efendiu nga dinjitarët dhe anëtarët e këshillit administrativ të kazasë dhe u bënë përpjekje për të vënë rregull në procedurat e bëra lëmsh nga paraardhësi i tij. Pasi iu njoftua kjo situatë Ministrisë së

Financave, nëpunësit të parë i doli një mbrojtës në drejtorinë e përgjithshme të tatimeve. Nuk u lejua të emërohej Mehmet Efendiu dhe deri në përfundimin e gjyqit deshën ta linin bosh këtë shërbim të vogël. Megjithëse iu shkrua drejtorisë për punët në dobi të arkës së shtetit që kish bërë më parë Mehmet Efendiu, për të cilin u kundërshtua me arsyetimin se nuk kishte punuar më parë në tatime, emërimi i tij nuk u miratua. Po ashtu, nëpunësi i kadastrës së Konjës Hilmi Efendiu, pasi u shkarkua nga detyra për shkak të abuzimeve të shumta që i dolën në shesh, shkoi në Stamboll. Rreth njëqind dokumente hetimore paraprake iu dërguan nga vilajeti Ministrisë së Tapi-Kadastrës me kërkesën për zbatimin e masave ligjore për Hilmi Efendiu. Pas gjashtë muaj pritjeje, Ministria nuk e pa të nevojshme ta ndiqte çështjen dhe Hilmi Efendiu u emërua nëpunës kadastrë në vilajetin e Sivasit e kështu iu pre rruga nismës së vilajetit të Konjës.

5. Ndonëse neni 12 i Rregullores për Vilajetet dhe nenet 23 e 4 të Rregullores për Administratën e Përgjithshme të Vilajeteve parashikojnë praninë e një drejtori bujqësie në vilajete, i cili duhet të marrë masa për zhvillimin e bujqësisë e tregtisë, këto nene nuk janë vënë në zbatim. Këto detyra i janë ngarkuar një komisioni me funksion këshillues të përbërë nga njerëz të bujqësisë e tregtisë. Tashmë duhet rregulluar e përcaktuar pozita e nëpunësve civilë kundrejt dhomës së bujqësisë dhe bankave bujqësore që duan të mbeten të pavarura ndaj çdo lloj inspektimi.
6. Duhet shqyrtuar e analizuar neni 11 i Rregullores për Vilajetet që ka të bëjë me çështjet ndërtimore si dhe neni 27 i Rregullores për Administratën e Përgjithshme të Vilajeteve. Ndonëse këto nene parashikojnë praninë e një nëpunësi për çështjet ndërtimore në vilajet, këto çështje i janë ngarkuar një komisioni të kryesuar nga nëpunësit civilë dhe pjesërisht kryeinxhinierëve dhe disa detyra u janë lënë guvernatorëve.
7. Në nenet 15 dhe 16 të Rregullores për Administratën e Vilajeteve parashikohet që komunikimet e procedurave penale e juridike të gjykatave në qendrat e vilajeteve duhet të kryhen nga guvernatorët, kurse në sanxhakë dhe kaza respektivisht nga mytesarifët dhe kajmekamët, sipas neneve 35 dhe 43. Por kapitulli për ekzekutimin e Ligjit për Procedurën Gjyqësore ua jep nëpunësve të vet këto detyra, duke i shfuqizuar nenet e rregullores.
8. Sipas nenit 26 të rregullores drejtorët e arsimit duhet ta njoftojnë guvernatoriati për veprimet që kryejnë, por ngaqë Ministria e Arsimit i ka marrë nën administratën e vet drejtorët e arsimit, edhe vlefshmëria e këtij neni mbetet për t'u sqaruar.

9. Sipas nenit 15 të Rregullores për Vilajetet dhe neneve 12, 13 e 14 të Rregullores për Administratën e Vilajeteve, çështjet që kanë të bëjnë me zaptijen në vilajet janë në kompetencën e përgjithshme të guvernatorit dhe janë përcaktuar përgjegjësitë specifike të guvernatorit, mytesarifëve e kajmekamëve lidhur me rendin. Por me vendimet e marra kohët e fundit, përgjegjësitë dhe marrëdhëniet e zaptijeve për sa i përket detyrës janë ndarë në tri pjesë; në lidhje me administratën civile, gjyqësore e ushtarake, kështuqë ka lindur nevoja që të qartësohet e drejta për mbikëqyrje e guvernatorëve përmbi ta. Në gjendjen aktuale, për shkak se edhe nuk ka një rregullore të plotë për zaptijen dhe policinë, nëpunësit civilë vazhdimisht hasin në vështirësi.
10. Në nenin 7 të Rregullores për Administratën e Vilajeteve shkruan se guvernatorët janë të detyruar të dalin një herë në vit për shërbim e inspektim në vilajet, çdo herë jo më shumë se tre muaj. Por këtë periudhë guvernatorët e kalojnë në një apo dy kaza dhe pjesët e tjera të vilajetit nuk përfitojnë nga kjo. Ky detyrim duhet përcaktuar në mënyrë të qartë.
11. Paragrafi 3 i nenit 5 të Rregullores është për inspektimin dhe konfirmimin e veprimeve zyrtare. Ndonëse nëpunësit që duhet dërguar për kryerjen e këtyre veprimeve në provincat e vilajetit janë nga nëpunësit e përhershëm, sipas Rregullores për Shpenzimet e Shërbimit, parashikohet të marrin para për mbulimin e këtyre shpenzime dhe nëse janë nëpunës jo të përhershëm të marrin mëditje nga 20 deri në 50 grosh për çdo ditë. Por ngaqë mbulimet që marrin nëpunësit e përhershëm në raport me rrogat e tyre nuk mjaftojnë as për shpenzimet e domosdoshme, këta nuk kanë dëshirë të marrin përsipër këtë detyrë dhe është vështirë të dërgohen. Kurse mes nëpunësve jo të përhershëm kompetentët janë shumë të rrallë. Qoftë për të ulur shpenzimet, qoftë për kryerjen e punës, konsiderohet se do të ishte me vend që nëpunësit e ngarkuar me inspektim dhe konfirmim, krahas parave për mbulimin e shpenzimeve të marrin një mëditje të arsyeshme.

Në kryerjen e veprimeve konform Rregullores për Gjykimin e Nëpunësve për nëpunësit që duhen gjykuar, ka vështirësi. Në fakt i gjithë kuadri ligjor për gjykimin e nëpunësve duhet ndryshuar. Rregullorja në fuqi nuk përputhet me dispozitat e nenit për detyrat e guvernatorit. Dokumenti lidhur me nëpunësin që duhet gjykuar sipas dispozitave të neneve 1, 2 dhe 3 të rregullores dhe sqarimeve përkatëse, natyrshëm i lihet hetimit paraprak nga drejtoria apo ministria nga e cila varet nëpunësi kundërvajtës, kurse kryerja e gjykimit, rezultatit të hetimit dhe lejes nga institucioni në fjalë. Kjo bën që ose nëpunësi të merret nën mbrojtje me verdiktin se nuk është e nevojshme të gjykohej, ose të vazhdojë problemi

derisa të përfundojë procesi nëse nëpunësi vazhdon të jetë në krye të detyrës, ose që ky i fundit të mos ketë mundësi të punojë nëse hiqet nga puna. Në të vërtetë, jo dokumenti e rezultati i hetimit paraprak, por as hetimet dhe vendimet e hetuesve nuk kanë fuqi vendimi; këto thjesht bëjnë të nevojshëm procesin gjyqësor. Kjo situatë nënkupton veçse zvarritjen e çështjes dhe vonimin e masave duke bërë të nevojshme t'i shkruhet ministrisë apo drejtorisë nga varet nëpunësi. Meqë rrugët e gjykimit janë të hapura, përveç nëpunësve të emëruar me dekret sulltanor, për të tjerët vilajetet duhet të kenë leje për t'i shkarkuar e gjykuar. Kjo procedurë duhet zbatuar për nëpunësit e Bankës Bujqësore, postë telegrafit dhe pyjeve, të cilët pretendojnë se varen nga një administratë më vete. Fundja neni 2 i Rregullores për Administratën e Vilajeteve nga shkalla në shkallë i bën përgjegjës guvernatorët për degët e administratës së vilajetit, kurse paragrafi 1 i nenit 5 u njeh të drejtën e mbikëqyrjes së zbatimit të ligjit. Kjo e drejtë dhe përgjegjësi nuk përputhen kurrësi me situatat e përshkruara dhe për këtë arsye hasen vështirësi në vënien e rregullit siç e urdhëron dhe e pret padishahu. Prandaj është absolutisht e domosdoshme që të përcaktohet kuadri i së drejtës së mbikëqyrjes.

Ferit Pasha bën edhe krahasime me organizimin guvernatorial të Francës: Udhëzimet dhe ligjet mbi detyrat e mytesarifëve në Francë të cilët quhen “*prefe*” (préfet) dhe kajmekamëve që quhen “*suprefe*” (sub-préfet), janë plotësisht në përputhje me linjat e rregullores për vilajetet e nuk ka kontradikta mes tyre. Megjithatë cilësitë e kushtet që duhet të plotësojnë si dhe detyrat që duhet të kryejnë mytesarifët e kajmekamët, në rregulloren franceze janë përcaktuar e paraqitur më qartë, janë renditur e shpjeguar detyrat civile, prapëseprapë më vonë është dashur të bëhen disa rregullime. Madje në vitet 1871 dhe 1876, kjo vetëm për Algjerinë, nëpërmjet një organizimi të posaçëm është zgjeruar e drejta për inspektim e guvernatorëve të provincave mbi departamentet e varura prej tyre. Sipas ligjeve të botuara në vitet 1872 dhe 1876, vetëm çështjet ushtarake e detare janë lënë jashtë kompetencave inspektive të guvernatorëve, kurse të gjitha departamentet e tjera u janë lënë në kompetencë guvernatorëve, madje edhe e drejta për të inspektuar gjykatat.

Ferit Pasha e përfundon raportin duke vënë në dukje se që para tetë vjetësh kur ishte me detyrë në Departamentin e Reformës të Këshillit të Shtetit, kishte hartuar e paraqitur një raport që përmbante disa shtjellime mbi pamjaftueshmërinë e kuadrit ligjor për detyrat e drejtorëve, kajmekamëve e mytesarifëve. Duke marrë parasysh qoftë atë raport, qoftë shtjellimet e mësipërme, me siguri do të ishte e dobishme kryerja e disa rregullimeve sipas nevojave të kohës.

Komisioni për Përsheptimin e Procedurave dhe Reformave i paraqiti një vlerësim Kryeministrit lidhur me këto ide të guvernatorit. Një pjesë e dispozitave

të rregullores lidhur me detyrat e drejtorëve dhe këshillave të nahijeve janë përforcuar me draftin e fundit reformues. Por duke qenë se nahijet nuk janë organizuar ende tërësisht, nuk mund të parashikohen që tani rezultatet që do të sjellë zbatimi siç duhet i detyrave në fjalë. Prandaj hëpërhë nuk është me vend të merren parasysh rregullimet që kërkon guvernatori i Konjës lidhur me detyrat e drejtorëve të nahijeve. Por shpjegimet dhe vlerësimet e tij për sa u përket detyrave të guvernatorëve, mytesarifëve e kajmekamëve duken me vend. I takon Këshillit të Shtetit t'i analizojë një për një e të marrë masat e duhura.³⁹⁷

Ndërkohë ministri i Brendshëm, nëpërmjet një shkrese që i dërgoi pallatit dhe Kryeministrit më 7 mars 1899, kërkoi që Ferit Beut t'i rritej rroga, nga 15.300 grosh që e kishte, në 20.000 grosh. Por nga një kërkesë e Ministrit të Brendshme për Kryeministrinë që thoshte se “duke qenë se shkresa për rritjen e rrogës së guvernatorit të Konjës, Ferit Bejefendiut në njëzetmijë grosh është shkruar bashkë me kryesekretarinë e pallatit, t'i bëhet kërkesë arkës së posaçme,” kuptohet se kjo kërkesë në fakt ka ardhur nga pallati.³⁹⁸ Sulltani duhet të ketë qenë shumë i kënaqur nga performanca e Ferit Beut në vitin e parë të tij në Konja.

Nide, Qershor 1899

Nga një telegram i guvernatorit për pallatin³⁹⁹ mësojmë se më 15 maj 1899 me therje kurbanesh është hedhur themeli i një selie administrative që ka qenë vendosur për t'u ndërtuar në kazanë e Borit dhe *ndërkohë u bë përsëri lutje për vazhdimësinë e punëve të larta sulltanore*. Veç kësaj në katër vende njëherësh qenë dërguar shumë punëtorë e qenë filluar punimet për përfundimin e rrugës Nide-Mersin. Kishte filluar të ndërtohej edhe rruga e asfaltuar mes Jallvaçit e Karaagaçit, e dhënë me tender për 600 mijë grosh, e cila do të lidhej me hekurudhën. Njoftohej se do të vazhdonte edhe ndërtimi i rrugëve në sanxhakun e Antaljas. Si referencë për këto lajme Ferit Pasha tregonte telegramet e marra nga mytesarifati i Nides dhe ai i Tekes, si dhe nga kajmekamllëku i Akshehirit dhe e përfundonte telegramin e tij duke shtuar se *në pjesën më të madhe të vilajetit kishte përfunduar me drejtësi e lehtësi të plotë mbledhja e të dhjetës dhe rezultati i qe njoftuar Ministrit të Luftës*.

Menjëherë pas kësaj guvernatori shkon vetë në Nide dhe më 7 qershor 1899 përgatit një raport për disa kaza dhe për sanxhakun e Nides që ka inspektuar. Si

³⁹⁷ DH.TMIK.S 31/35, 1318 Ca 13. Kur ky vlerësim i kërkuar më 10 shtator 1900 nuk erdhi as pas gjashtëmbëdhjetë muajsh, kryeministri Said Pasha më 16 janar 1902 kërkoi shqyrtimin e menjëhershëm të çështjes dhe përcjelljen urgjente të përfundimit me anë të një raporti. ŞD 1744/14,1319 Za 25, Sadaretten Şura-yı Devlet'e.

³⁹⁸ DH.MKT. 2175/15, 1316 L 24 (7 Mart 1899).

³⁹⁹ Y.PRKUM 46/15,1317 M 5 (16 Mayıs 1899).

shtojcë për të dhënat e këtij raporti dërguar edhe sekretariatit të pallatit, pas dy javësh dorëzon edhe një raport tjetër.⁴⁰⁰ Sipas Ferit Pashës, stina e të korrave në verën e 1899-s do të ishte e begatë dhe popullit do t'i mbusheshin duart. Ndonëse falë kësaj do të bëhej më e lehtë që të përfundoheshin nismat e filluara, guvernatori sërish do të jetë i detyruar t'u drejtohet vazhdimisht disa departamenteve të shtetit për ndihmë.

Qëllimi i guvernatorit në shkrimin e kësaj shtojce del në pah në rreshtat që vijnë. Duke shpjeguar arsyet e kërkesave që do t'u bëjë departamenteve të shtetit, Ferit Pasha synon t'u dalë përpara e të mbrohet paraprkishtë kundrejt ankesave të mundshme për të nga këto departamente. Për shembull, do t'i ankohej Ministrisë së Drejtësisë për një vendim të jashtëligjshëm të kryetarit të Gjykatës Penale të Shkallës së Dytë të Konjës, Shevki Efendiut, i cili me një vendim të dhënë bazuar mbi një rregullore të vjetër, i kishte lëshuar me një dënim të lehtë tre persona të akuzuar për vrasje sipas nenit 166 të shtuar të ligjit përkatës, të cilët ishin kapur në Eregli pasi kishin trafikuar sasi të mëdha baruti drejt Tarsusit. Shevki Efendiu i kishte lënë të lirë autorët duke u mjaftuar me një gjobë prej dy mexhidijesh për çdo okë barut, "sipas Rregullores së Barutit të shfuqizuar prej kohësh, pa marrë aspak parasysh rëndësinë e vendimit dhe efektin negativ që do të ketë, e sidomos rëndimin e masave që parashikon shtojca e lartpërmendur në rast përsëritjeje të shkeljes."

Në vijim Ferit Pasha jep informacione të rëndësishme lidhur me nevojat e vilajetit duke sqaruar se çfarë u qe shkruar institucioneve përkatëse lidhur me to. Sipas tij, dy çështje jetike për vilajetin ishin përhapja e zhvillimi i arsimit dhe realizimi i projekteve ndërtimore. Prandaj në vitin e parë të guvernatoriatit u hapën mbi njëqind shkolla; u bënë përpjekje për shtimin e shkollave në qyteza e fshatra dhe iu shpërndanë nxënësve libra shkollorë. Brenda një viti, me përpjekjet e guvernatorit u shtruan 300 kilometra rrugë e asfaltuar dhe falë kësaj atë vit u lehtësua mbledhja dhe dërgimi i taksave nga shumë vende të rëndësishme. Vënia në dukje e lidhjes rrugë-taksa nga ana e guvernatorit mund të merret edhe si tregues se me ç'sy e shihte çështjen e infrastrukturës, por edhe si një argument i pafajshëm kundrejt Stambollit për të justifikuar veprimtarinë në fjalë.

Nga rreth njëzetmijë muhaxhirë Krete që ndodheshin në Izmir, tremijë u transferuan në vilajetin e Konjës me dekret sulltanor dhe nga të ardhurat lokale njëqindmijë lira që i takonin arkës së shtetit u ndanë për strehimin e ushqyerjen e tyre. Në krye të komisionit të formuar për kryerjen e kësaj pune pa ardhur dimri, u emërua ish sekretari i vilajetit të Hydavendigarit [Bursës, përkth.]. Disa vende bosh që u gjendën për muhaxhirët në vilajet, "u gjetën të papërshtatshme për

⁴⁰⁰ Y.PRKUM 46/117,1317 S 13.

strehim për shkak të klimës së keqe dhe faktit se shumë prej muhaxhirëve të Rumelisë e Kaukazit të vendosur aty më parë kanë humbur jetën.” Kurse klima e sanxhakut të Antaljas në bregdetin e Antaljas të mbushur me ullinj të egër dhe limona e portokaj, të përshtatshëm “për t’u ndërtuar e zhvilluar”, është e ngjashme me klimën e vendit nga kanë ardhur këta muhaxhirë, prandaj është miratuar vendosja e tremijë muhaxhirëve të Kretës në Antalja.

Numri i muhaxhirëve në Antalja të ardhur më parë nga Izmiri e të cilët ushqehen nga shteti, ka arritur në tetëqind e pesëdhjetë. Të tjerët duhen dërguar në portet e Alajes, Fenikes, Anezkallësë dhe Antaljas. Ndërsa vaporët niseshin nga Izmiri, vilajetit të Ajdënit iu kërkua që t’i njoftonte drejtpërsëdrejti me telegram mytesarifatit të Antaljas se sa njerëz po transferoheshin në secilin port, kurse Ministrisë së Financave të bënte menjëherë transfertën e shumës që u takonte këtyre tremijëve nga njëqindmijë lirat e ndara nga arka e shtetit për shpenzimet e strehimit dhe të ushqimit. Po ashtu iu komunikua Komisionit për Muhaxhirët Myslimanë që të dërgohej sa më parë nëpunësi përkatës për t’iu bashkuar komisionit që duhej të formohej në vend për t’u kujdesur për sigurimin e banimit e çështjet e tjera para se të vinte dimri.

Për të kryer analizat dhe kurën për epideminë e kafshëve që qe shfaqur në disa vende në sanxhakët e Tekes dhe Burdurit, u dërgua atje inspektori veteriner i vilajetit. Në raport që ky i fundit dha në kthim, përcaktoi se disa vende duheshin mbajtur nën vëzhgim të vazhdueshëm derisa të zhdukej sëmundja si dhe duheshin marrë disa masa të tjera akoma. Një nga burimet më të rëndësishme të të ardhurave dhe pasurimit në vilajetin e Konjës ishte mbarështimi i kafshëve shtëpiake. Por herëpashere, për shkak të shfaqjes së të tilla sëmundjeve epidemike, të kushteve të këqija atmosferike apo të problemeve të tjera, ky burim i rëndësishëm nuk arrihej të shtohej dhe dëmtoheshin si ata që merreshin me blegtori, si arka e shtetit. Prandaj ishte detyrë e shtetit t’u shpjegonte njerëzve dobinë e masave parandaluese. Megjithatë, për shkak të madhësisë së vilajetit dhe shumësisë së fiseve e kafshëve shtegtuese të tyre, njoftimi i qendrës pas shfaqjes së sëmundjes që në njëfarë pike bëhej e pashmangshme dhe dërgimi i specialistit nga qendra, merrte shumë kohë. Duke qenë se trajtimi i problemeve veterinare në të gjithë vilajetin nuk mund të bëhej vetëm me një specialist, nga një i tillë duhej dërguar edhe nëpër sanxhakë. Gjithashtu i bëhej e ditur Ministrisë së Pyjeve, Minierave e Bujqësisë nevoja për të vënë në zbatim Rregulloren për Blegtorinë në vilajet duke filluar që nga ai vit. Ferit Pasha e përfundon raportin duke vënë në dukje se “rendi dhe siguria është e plotë në të gjithë vilajetin”.

Ispartë, shtator 1898

Raporti tjetër i vilajetit mban datën 23 tetor 1899.⁴⁰¹ Pasi është nisur në ditën e fundit të gushtit nga Konja, guvernatori në fillim ka inspektuar Ulluborllunë dhe më 3 shtator ka ardhur në Isparta. Ndërkohë financierin e vilajetit e ka dërguar në Nide, inspektorin financiar në Burdur dhe drejtorin e tatimeve në Aksaraj. Sipas guvernatorit, i cili në vendet që ka përshkruar është përqendruar në vjeljen e taksave në mënyrë që të plotësohen nevojat e arkës së financave, të paktën po aq sa vjelja e taksave me rëndësi është edhe “përfundimi i rrugëve dhe veprave që po ndërtohen në vilajet”. Prandaj ka përshpejtuar ndërtimin e rrugës Isparta-Dinar, ka vendosur për kryerjen e studimeve për ndërtimin e rrugës së asfaltuar Ulluborllu-Dinar dhe e ka diskutuar këtë çështje me kryeinxhinierin e ndërtimit të vilajetit. Pastrimi i liqenit të Egirdirit që filloi vitin e kaluar, i ka shpëtuar shumë toka nga uji dhe i ka siguruar dobi të mëdha financiare shtetit, prandaj pas një jave do të fillojë edhe pastrimi i një pjese tjetër. Është përshpejtuar edhe ndërtimi i selisë ushtarake dhe burgut në Isparta si dhe i depos në Egirdir. Duke qenë se duket “absolutisht i nevojshëm ndërtimi i një selie administrative në Egirdir,” është vendosur për këtë duke u dhënë një fond deri në tridhjetëmijë grosh si dhe duke u përdorur edhe materialet e selisë aktuale të rrënuar. Duke zgjidhur edhe çështjen e myftiut që e kishte ndarë Ispartën në dy palë, Ferit Pasha i dha fund edhe kësaj mosmarrëveshjeje që vazhdonte që prej tre vjetësh.

Megjithëse që prej gjashtëmbëdhjetë vjetësh Kompania e Duhanit nuk pranonte ta blinte duhanin e prodhuar në vilajetin e Konjës, si rezultat i trysnive së ushtruar nga guvernatori, që siguruar shitja e duhanit për atë vit. Atë javë qenë shitur 15 tonë duhan në Isparta duke i siguruar të ardhura të konsiderueshme popullit dhe kishin marrë fund ankesat në këtë drejtim. Ditën kur u nis nga Konja guvernatori e dërgoi mytesarifin e Nides në nahijen e Jahjallësë. Ditën kur përgatiti raportin, mytesarifi u kthye në qendrën e sanxhakut dhe i dërgoi telegram guvernatorit: Kishte mbetur pak nga përfundimi i një xhamie dhe medreseje të filluar në nahijen e Jahjallësë dhe me nxitjet e bëra kishte filluar ndërtimi i katër shkollave fillore. Gjithashtu kishte përparuar mjaft ndërtimi i selisë administrative në Nide.

Shtëpitë që po ndërtohen për muhaxhirët në Antalja, kanë nisur të bëhen sipas planit të dërguar nga Komisioni për Muhaxhirët Myslimanë. Megjithëse janë marrë të gjitha masat për parandalimin e abuzimeve, ankesat e muhaxhirëve drejtuar autoriteteve shtetërore burojnë nga disa provokatorë që duan të përfitoj-

⁴⁰¹ DH.TMIKS 23/57,1316 L 12.

në nga kjo situatë. Sipas guvernatorit, “rendi dhe siguria në të gjithë vilajetin janë të plotë dhe nuk është shënuar asnjë krim për t’u përmendur.”

Guvernatori përsërit nevojën për shkëmbimin e kajmekamëve të Aksarajit, Egirdirit dhe Akshehirit dhe për zëvendësimin e llogaritarit të Ispartës, si dhe i shkruan mytesarifit të Hamidabadit për kryerjen e hetimeve për disa shkelje të kajmekamit të Ulluborllusë, Vasfi Efendiut. Raportin Ferit Pasha e përfundon me këto fjalë: “Për të parë gjendjen dhe ecurinë në vilajet, krahas paraqitjes së përmbledhur të nismave dhe ndërmarrjeve të mia modeste, do të kërkoj sërish shpejtimin e disa dokumenteve të mbetura nëpër departamente të ndryshme.”

Veç kësaj, të gjitha çështjet e përmendura në këtë raport, guvernatori i klasi-fikon dhe ua dërgon ministrive përkatëse. Ferit Pasha i cili edhe në raportet e mëparshme i është përmbajtur kësaj metode, sipas udhëzimit të marrë më parë nga Ministria e Brendshme, e tregon në shtojcën e raportit se cilës instancë i është dërguar secila prej çështjeve:

Çështjet që përmban ky raport janë klasifikuar dhe secila prej tyre i është komu-nikuar departamentit përkatës. Veç kësaj, sipas urdhrit të lartë ministror që më është përcjellë më parë, çështjet që i përkasin çdo ministrie e departamenti janë paraqitur veç e veç e në formë zyrtare dhe i janë bashkangjitur raportit në fjalë.

Për çështjet që i takonin Ministrisë së Drejtësisë, kryeministri ia kaloi kësaj ministrie këtë raport. Në përgjigjen e dërguar një javë më vonë, ministri i Drejtë-sisë shkruante se sipas raportit që arritur në përfundimin se çështjet gjyqësore në Isparta dhe Burdur ishin në rregull dhe se ankesat për parregullsi në disa burgje i duheshin përcjellë Ministrisë së Brendshme.⁴⁰²

Ky udhëtim përkoi me përvjetorit e fronëzimit të sulltanit. Siç kuptohet nga një tjetër telegram, në këtë përvjetor më 1899 (*në ditën e lumtur që përkoi me ngjitetjen në fron të madhërisë së tij*) në Ulluborllu u bë inaugurimi i xhamisë së Emremit ndërtuar me kontributet e popullit dhe u hodh themeli i një burgu të madh në Isparta. (Po me këtë rast u inaugurua rruga e asfaltuar prej nëntë kilometrash nga stacioni i Kadënhanit deri në kasaba, shtatë ura dhe dy ura të mëdha në Akshehir e Antalja.)⁴⁰³

Para se të hidhej themeli i burgut të Ispartës, të burgosurit mbaheshin në kushte shumë të këqija në një burg tridhjetë vjeçar të sajuar nga ahuri i garnizonit të kalorësisë, nën nivelin e terrenit, prej qerpiçi, që nuk shihte diell me sy e plot me lagështirë. Ndërkohë që kishte dhjetë vjet që vazhdonte korrespondenca mes Ispartës, Konjës e Stambollit për ndërtimin e një burgu të ri, Ferit Pasha e përsh-

⁴⁰² DH.TMIKS 22/77, 1316 § 17.

⁴⁰³ DH.TMIKS 27/8, 1317 Ca 12 (18 Eylül 1899).

pejtoi procesin pasi erdhi në Isparta më 1898 dhe e pa gjendjen me sytë e tij. Duke qenë se edhe godina e re do të bëhej në një truall që i përkiste ushtrisë, i qe kërkuar leje komandës ushtarake, por nuk qe marrë përgjigje. Pasi guvernatori njoftoi Ministrinë e Brendshme në janar të 1899-s për këtë qëndrim të autoritetit ushtarak, po atë vit u hodh themeli i ndërtesës dhe burgu u përfundua në vitin 1901. Por ngaqë uji i pijshëm për nevojat e të burgosurve mbeti në oborrin e garnizonit, pasuan edhe dy vjet vuajtje për ta sjellë ujin në burgun e ri.⁴⁰⁴

Një anekdotë e tillë tregohet lidhur me inspektimin e Ferit Pashës në Isparta: Duke shkuar për shërbim në një nga kazatë e Ispartës, guvernatori ndesh një fshatar në rrugë. “Si sorollatesh i vetëm në këto vende pa njerëz, nuk ke frikë?” e pyet guvernatori. “Kemi Ferit Pashën në Konja, na mbron ai,” i përgjigjet fshatari. “Konja është shumë larg prej këtu. Si do t’ju mbrojë guvernatori që atje?” ia kthen guvernatori. Atëherë fshatari tund kokën dhe me natyrshmëri e singëritet i përgjigjet: “Ah, ç’kopil është ai, ç’kopil është, nuk e di ti!”⁴⁰⁵

Gafrabad, Karaman, Eregli, Hamidije (Shyxhaedin), Nide, Nevshehir dhe Aksaraj, Nëntor 1899

Në një shkresë paraprake me datë 24 tetor 1899 që i dërgonte Ministrisë së Brendshme, guvernatori njoftonte se “është bashkangjitur raporti që paraqet përfundimet e arritura dhe masat e marra nga shërbëtori juaj lidhur me çështjet e administratës pasi janë shëtitur e inspektuar sanxhakët e Hamidabadit, Burdurit dhe Tekes,” por shtojcat në fjalë nuk gjenden në dosje.⁴⁰⁶

Siç mësohet nga raporti vijues me datë 20 nëntor 1899, përgatitur pa kaluar as një muaj, Ferit Pasha ka kryer një udhëtim shërbimi njëzet ditor duke ndjekur trajektoren Gafrabad (Gaferjad), Karaman, Eregli, Hamidije (Shyxhaedin), Nide, Nevshehir dhe Aksaraj.⁴⁰⁷ Pas këtij udhëtimi guvernatori harton një raport prej njëzet faqesh të mëdha që përmban kapituj për administratën civile, financat, arsimin, gjykatat, veprat botore, vakëfet dhe minierat. Ky raport i gjatë e i rëndësishëm ofron një tablo krahasuese me çfarë ka parë e ka bërë guvernatori në udhëtimin inspektiv të një viti më parë.

⁴⁰⁴ Ali Rıza Gönüllü, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İsparta Hapishanesi (1867- 1920)”, *Türkiyat Araştırmaları* 29 (Konya 2011), 349-392.

⁴⁰⁵ Kutay, 9144.

⁴⁰⁶ DH.TMIKS 27/53,1317 C 18.

⁴⁰⁷ DH.TMIKS 28/1, 1317 B 3.

Gafrabad (Gaferjad, Kazëmkarabekir)

Guvernatori niset nga Konja dhe së pari vjen në nahijen e Gafrabadit të kazasë së Karamanit. Sot kjo është komuna Kazëmkarabekir e rrethit të Karamanit. Atje guvernatori vë re se shumica e popullsisë, që prej njëzet-tridhjetë vitesh është shpërndarë në fshatrat e tjera përreth e në nahijen e Alladagut dhe interesohet për shkaqet e kësaj situatë. Sipas informacionit që i jep drejtori i nahijes Remzi Efendiu, popullsia është zhvendosur “një pjesë për shkak të shterjes nga taksat e ndryshme, e një pjesë me shpresën për mundësi më të mëdha pune në bujqësi e mirëqenieje,” e veç kësaj “për shkak se uji nuk mjafton për nevojat dhe se toka është e tillë që nuk jep prodhim sa ç’duhet nëse nuk ujitet”. Domethënë se njerëzit i kanë detyruar të ikin taksat e rënda, shpresa për t’u marrë me bujqësi dhe mungesa e ujit. Por ka edhe një arsye tjetër që e bën të shqetësohet vërtet guvernatorin: në kasaba ka rënë sifilizi. Guvernatori që prej një viti përpiquej të pajiste një spital të posaçëm për këtë sëmundje në Konja. Pesëmbëdhjetë persona që u diagnostikuan me sifiliz në kasaba u dërguan menjëherë në këtë spital në qendrën e vilajetit. Kurse çështja e ujit që nevojitej për të ujitur tokën, duke qenë se sjellja e ujit nga malet do të ishte shumë e kushtueshme, hëpërhë nuk mund të zgjidhej. Ndoshta kjo do të bëhej e mundur më vonë me lehtësitë që do të sillte hekurudha e planifikuar të kalonte nga Karamani. Pasi bujti një natë aty, të nesërmen guvernatori u hodh në qendrën e kazasë së Karamanit, ndryshe Larendë.

Karaman (Larendë)

Karamani që para tre shekujsh kish qenë një qytet i madh me 80.000 shtëpi e 300.000 banorë, tani si kaza kishte gjithsej 5.848 shtëpi dhe 31.377 banorë, kurse qendra e kazasë ishte një “gërmadhëhane” me 1.570 shtëpi e 5.117 banorë. Megjithëse atje ndodheshin disa vepra të vjetra si varri i nënës së Mevlana Xhelaledin Rumiut e medreseja e Hatunijes, këto me kalimin e kohës ishin rrënuar. Megjithëse para pesë vjetësh qe ndarë fond e qe dhënë urdhër për restaurimin e risjelljen në jetë të këtyre ndërtesave, për kushedi ç’arsye nuk qe kaluar në zbatim. Së shpejti çështjet lidhur me vakëfet në Karaman do të merreshin në shqyrtim dhe këto struktura do të restauroheshin.

Guvernatori qëndroi dy ditë në Karaman ku pasi shqyrtoi çështjet administrative, i ngarkoi disa punë kajmekamit. Guvernatori ka vënë re se tregu i drithërave “është ngritur në një vend tejet të papërshtatshëm” dhe se drithërat që grumbullohen aty ndonjëherë bëhen pengesë edhe për kalimin, çka bën që drithi të

shkelet me këmbë e të përzihet me pluhurin e baltën. U formua një komision për bartjen e tregut në një vend tjetër si dhe për kryerjen e disa punëve të tjera të kasabasë. Ndër këto punë të tjera ishin mbledhja e parave që i takonin arkës së bashkisë, sjellja e një zjarrfikëseje bashkë me pajisjet e tjera nga Stambolli ose Izmiri, riparimi i asaj që ishte, sjellja e ilaçeve që mungonin në farmacinë e bashkisë, kalimi i shumës së papaguar që i qe ngarkuar bashkisë së Karamanit për mirëmbajtjen e spitalit të sifilizit të hapur në qendrën e vilajetit dhe, së fundmi, dërgimi menjëherë në këtë spital i të sëmurëve me sifiliz.

Ndërkohë, komandanti i taborit të qendrës i cili shoqëronte guvernatorin, inspektoi nëpunësit e zaptijes të kazasë. Guvernatori vëzhgoi gjithashtu burgun dhe pa se kushtet e të burgosurve ishin më se në rregull; megjithëse tregohej kujdes mjaft i madh për pastërtinë, iu shpjegua nëpunësve nevoja për pastrimin dhe ajrosjen e shpeshtë të kabanoneve për shkak të stinës.

Gjatë shqyrtimit dhe inspektimit të akteve financiare në kazanë e Karamanit, vihet re se kazaja ka 522.038 grosh të papaguara nga e dhjeta dhe taksat e tjera nga vitet 1300-1314 dhe se nga këto, 433.145 grosh nuk janë paguar nga tagrambledhësit e Konjës. Guvernatori ia dërgon financierit të vilajetit fletoren e marrë nga financa e kazasë që tregon emrat e tagrambledhësve dhe shumat që detyrohen dhe i kërkon që ta ndjekë personalisht mbledhjen e parave në fjalë. Gjithashtu i jep urdhër të prerë kajmekamllëkut dhe drejtorisë së financave që të fillohet menjëherë nga mbledhja e këtyre borxheve, që për ata të cilët rezistojnë për të mos paguar t'i drejtohet gjykatës dhe që nëse është e nevojshme t'u konfiskohen pronat e t'u nxirren në ankand.

Pasi merret vesh se borxhi i fermerëve të Karamanit nga taksa e fitimit nuk është zvogëluar, menjëherë hetohet gjendja dhe pyeten për arsyet drejtori i financave dhe shkruesit e tatimeve. Nga përgjigja mësohet se këshilli i pleqve të fshatit, në kërkesën e fermerëve që kanë kërkuar zbritjen e taksës së fitimit sipas dekretit sulltanor, ka vënë sqarimin se nuk ka borxh tatimor. Në të dhënat e shënua-ra nga financat, shumat e paguara që i janë dorëzuar arkës, janë shënuar vetëm me cilësimin "taksë", pa u saktësuar lloji i taksës. Prandaj nuk mund të përcaktohet se ç'takse i përket borxhi tatimor i fshatrave.

Kur u tentua të mblidhej borxhi në fjalë, gjindja pretendoi se ishte nga taksa e fitimit për fermerët, e falur nga sulltani. I duhej dhënë një zgjidhje e prerë ngërçit që u krijua për shkak se nuk bëhej dot mbledhja ngaqë i druhej veprimit në kundërshtim me dekretin sulltanor nga njëra anë dhe nuk zbritej dot borxhi nga frika se mos veprohej në kundërshtim me interesin e arkës nga ana tjetër. Duke qenë se situata të ngjashme ndodhnin edhe gjatë në vilajet, guvernatori i shkroi

posaçërisht financierit, i cili gjendej në këmbë të tij në qendrën e vilajetit që vendimi që do të merrej të përgjithësohej e të zbatohet në të gjithë vilajetin.

Një tjetër çështje që i interesonte mbarë vilajetit por që doli në pah në kazanë e Karamanit, ishin problemet e hasura në regjistrimin e pronave. Gjatë regjistrimit, pronat dhe trojet qenë vlerësuar më pak ose më shumë se vlera e tyre e vërtetë, troje të cilësuar e qëllimin për të arritur kuotën e taksave të vjetra apo për t'u treguar të dobishëm duke gjetur taksa që ishin regjistruar si ara dhe në disa fshatra komisioni i regjistrimit kishte bërë veprime të gabuara me qëllim të shtimit të dobisë. Shtuar këtyre praktikave që i kishin bërë lëmsh që atëherë punët e regjistrimit të pronave në vilajet edhe aktet korruptive në drejtoritë e tapive, që bërë e domosdoshme të ndryshohej e përmirësohej kjo metodë pune. Komisioni për Reformat Financiare e pranoi në parim kërkesën e bërë në këtë drejtim dhe si përgjigje shtoi një paragraf “për nevojën për shqyrtimin dhe rishikimin e taksave të vilajeteve”. Por duke qenë se nuk kishte dalë ende gjë në dritë në këtë drejtim, për çështjen e rishikimit në fjalë iu shkrua Ministrisë së Financave dhe Këshilli Administrativ i Vilajetit i kërkoi zyrës së financave ndjekjen e çështjes. Duke qenë se e dhjeta e kazasë së Karamanit për vitin 1304 që dhënë me tender pa garanci, nuk kishte asnjë autoritet që ta vilte këtë taksë. Ngaqë regjistrat për atë kohë ishin në gjendje të mjerueshme e kaotike, iu bë komunikimi i nevojshëm kajmekamllëkut për konfiskimin e drithërave të atyre që ishin bërë shkas për dhënien pa garanci të së dhjetës.

Guvernatori vizitoi edhe shkollat fillore e pasfilllore të Karamanit dhe i vuri në provë nxënësit duke u bërë pyetje të ndryshme. Mbeti i kënaqur nga niveli i nxënësve dhe rregulli në shkolla, çka ua komunikoi mësuesve nëpërmjet kajmekamit.

Por kasabaja e Karamanit ishte e madhe dhe me popullsi të dendur e një shkollë fillore nuk mjaftonte. Vërtet që në kasaba ndodheshin edhe nëntë shkolla parafillore, por guvernatori ishte i mendimit se për sa i përket metodës së mësimdhënies, këto shkolla “nuk kanë ndonjë dobi”. Duhej ndërmarrë një nismë që edhe këto të kthehen në shkolla fillore dhe “të detyrohen të punojnë e ta zhvillojnë në mësimdhënien sipas metodës moderne”. Guvernatori thirri në kajmekamllëk Telhak Xhividi Efendiun, i cili jepte mësimë frëngjishteje në pasfilllore në Karaman, për t’iu lutur që “si shërbim pa pagesë” të veçonte dhjetë nxënës me prirje për gjuhë të huaj e t’u jepte mësimë shtesë. Duke qenë se një dhomë e medresesë së Hatunijes e cila përdorej si shkollë parafilllore ishte jashtë kushteve shëndetësore, u vendos të ndërtohej një godinë më vete për shkollë fillore edhe me kontributin e lagjes. Kryerja e kësaj pune bashkë me kthimin e shkollave të tjera parafilllore në filllore, iu ngarkua komisionit të formuar për zhvendosjen e tregut të

drithit, kurse ndjekja e punës kajmekamllëkut. Vendi ku do të bartej tregu i drithit ishte trualli i një hani nga vakëfet e braktisura. Ky truall u mor nën zotërimin e shtetit në emër të arsimit për të krijuar një burim mjaft të rëndësishëm të ardhurash për shkollat fillore.

Hoxhallarët e Karamanit thanë se 300 kopjet e Kur'anit që qenë shpërndarë në shkolla fillore e xhami në emër të padishahut nuk kishin mjaftuar dhe kërkuan të dërgohej edhe një sasi tjetër. Sekretariati i pallatit i bëri të ditur Ministrisë së Arsimit se qe dhënë urdhër për t'u dhuruar edhe 600 kopje të tjera të Kur'anit e 250 kopje të përmbledhjes me hadithe të Buhariut. Kur këto të mbërrinin në Konja do të shpërndaheshin nga drejtoria e arsimit.

Dy ura, njëra në rrugën e asfaltuar Konja-Karaman e tjetra në afërsi të kasabasë së Karamanit, ishin në gjendje të shkatërruar dhe pengonin qarkullimin. Iu dha urdhër kajmekamllëkut që të fillohej menjëherë ndërtimi me gurë dhe dru, me 800 grosh shpenzime, e të përfundohej sa më shpejt. Duke qenë se një pjesë prej rreth tre kilometrash e rrugës nga Karamani deri në kufi të Silifkes kishte mbetur e papërfunduar, qe marrë vendim dhe kishte filluar studimi për përfundimin e kësaj pjese dhe të pjesës së papërfunduar të rrugës Konja-Karaman. I qe shkruar vilajetit të Adanasë për ndërtimin dhe përfundimin sa më parë të pjesës që i takonte Silifkes dhe qe marrë përgjigja se vazhdonin punimet me angazhimin e punëtorëve me punë të detyruar. I qe shkruar Ministrisë së Ndërtimit që të jepej leje për rregullimin e rrugës në të hyrë e në të dalë të Karamanit, e cila qe ndërtuar dikur nga fondi i ndërtimit e tani ishte në gjendje mjaft të dëmtuar, me angazhimin e njëmijë punëtorëve – meqë buxheti i bashkisë nuk mjaftonte dhe në kasaba bëheshin 14.620 persona që i kapte puna e detyruar e të cilët kishin borxhe tatimore të prapambetura – kjo edhe për lehtësimin e këtyre borxheve, edhe për përfundimin sa më të shpejtë të punimeve. Por nuk qe marrë ende përgjigje.

Pjesa më e madhe e veprave vakëf dhe e ndërtesave të vjetra në Karaman ishin rrënuar dhe trojet e tyre etj. ishin marrë nën pronësi, duke u shkelur e drejta e vakëfeve. U formua një komision i përbërë nga ish anëtari i këshillit administrativ Rashit Efendiu, dinjitarët Arif Efendiu e Emin Efendiu dhe përfaqësuesi i vakëfeve dhe iu la detyrë kajmekamllëkut të Karamanit mbajtja e llogarive dhe ruajtja e së drejtës së vakëfeve. Ngaqë përfaqësuesi i vakëfeve ishte një plak i pafuqishëm, iu shkrua vilajetit që të dërgohej një nëpunës për mbikëqyrjen e këtyre veprimeve dhe që detyra e përfaqësuesit të vakëfeve t'i jepej ndonjë personi kompetent, kurse ndjekja e çështjes iu la kajmekamllëkut.

Eregli

Rrugës për në Eregli guvernatori vuri re se të mbjellat përgjatë rrugës ishin të mira dhe dha sihariqin se të ardhurat për arkën atë vit do të ishin të mira. Sipas guvernatorit kasabaja e Ereglisë ishte më e përshtatshme si pozitë për t'u zhvilluar se Karamani. Toka ishte më pjellore dhe uji më i bollshëm. Megjithatë në Eregli kishte shumë pak vepra ndërtimore dhe të angazhuarit me bujqësi ishin relativisht pak. Prandaj guvernatori dha disa udhëzime me gojë "për ndërtimin e veprave sipas kapaciteteve të vendit dhe nxitjen e popullatës për t'u angazhuar më shumë me agrikulturë". Guvernatori, i cili e kishte inspektuar edhe vitin e kaluar kazanë, i inspektoi edhe njëherë çështjet financiare, bashkiake e gjyqësore, vendosi për ndërtimin e një shkolle fillore e një ndërtese bashkie, madje hodhi themelin e kësaj të fundit.

Arka e financave e Ereglisë u inspektua nëpërmjet një komisioni të kryesuar nga kryeinxhinieri i vilajetit. Shifrat e dhëna japin një informacion për të ardhurat e shpenzimet mesatare të një kazaje:

Të ardhurat: 41.681 grosh, 19 pare

Shpenzimet ditore: 28.683 grosh argjend

Shuma ekzistuese në arkë: 12.999, 19 pare

Nga inspektimi doli se ishin të vërteta fjalët se zëvendës drejtori i arkës dhe shkruesi i taksave i kazasë Shevqet Efendiu ka marrë dy herë mëditje, edhe si drejtor i arkës, edhe si zëvendës dhe se ka marrë gjithashtu para nga arka e i ka përdorur. Kjo situatë iu njoftua zyrës së financave të vilajetit.

Gjatë shqyrtimit të regjistrave financiarë doli në pah se i qe dhënë rrogë rregullisht një gruaje të vé. Kur u pyet për arsyen, u tha se shkruesi i taksave i cili zëvendësonte drejtorin e financave – i cili qe pezulluar ngaqë ishte në proces gjyqësor – nuk arrinte t'i kryente dot të dyja punët njëherësh. Atëherë guvernatori i njoftoi zyrës së financave të vilajetit që t'i shkruante Ministrisë së Financave për problemet e zgjatjes së zëvendësimit të drejtorit dhe se duhej të vinte patjetër brenda një jave drejtori i ri. Nëse nuk bëhej as kjo, le të caktohej një zëvendës drejtor nga zyra e financave të vilajetit. Parregullsia dhe mangësitë në mbajtjen e regjistrave tatimorë ishte një problem që hasej shpesh nëpër kaza. Guvernatori i tërhoqi vëmendjen shkruesit të taksave në Eregli që t'i mbante në rregull regjistrat.

Një vit më parë guvernatori pati vizituar dy shkollat fillore dhe atë pasfilllore në Eregli, ku pa se disa prej nxënësve dëshironin të shkonin në gjimnazin e Kojnës dhe ai vetë ua mbështeti këtë dëshirë. Po vitin e kaluar qe vendosur të ndër-

tohej edhe një shkollë tjetër fillore e qe hedhur themeli. Veç kësaj, shkollat parafillore në kasaba qenë kthyer në fillore dhe i qenë dhënë udhëzime me gojë kajmekamllëkut për “t’i detyruar mësuesit të zhvillonin mësimdhënie moderne”. Duke shkuar në Eregli guvernatori kaloi edhe nga disa fshatra të nahijes së Divles që i përkiste po asaj kazaje dhe si pa se nëpër fshatra kishte nga një shkollë parafillore, i kërkoi drejtorit të nahijes që këto të ktheheshin në fillore.

Mes Ereglisë dhe Nides nuk kishte një rrugë të rregullt. Vërtet që terreni ishte fushor e kalohej lehtë, por në dimër pjesa më e madhe kthehej në baltovina, një pjesë e të cilave qëndronte deri në verë. Për ta zgjidhur këtë situatë që e bënte tejet të paqëndrueshme vajtje-ardhjen dhe shërbimin postar, qe vendosur që të ndërtohej një rrugë nga Nideja përmes Borit dhe vitin e kaluar patën filluar punimet. Pjesa e Nides e kësaj rruge ishte afër përfundimit. Atë vit kishte nisur edhe ndërtimi i një rruge tjetër për ta lidhur Ereglinë me Konjën e për të siguruar kalimin nga Karapënari, pjesa Karapënar-Konja e së cilës ishte në fazë tenderi. Drejtoria inxhinierike e vilajetit kishte ndërmarrë studimin për ndërtimin edhe të pjesës Eregli-Karapënar vitin e ardhshëm.

Edhe mes Ereglisë e Ullukëshllasë nuk kishte rrugë sepse në atë drejtim kalohej nëpër një shteg të thyer që quhej Çijanbeli. Por duke qenë se kjo ishte trajektore postare, ndihej nevojë e madhe për një rrugë të asfaltuar. Për ta shpejtuar postën iu dha udhëzim drejtorisë inxhinierike që të paktën të nivelohesh shtegu atë vjeshtë dhe të nisej që tani studimi për të filluar nga ndërtimi i pjesëve të tjera e i pjesës që do ta lidhte Ullukëshllanë me rrugën Nide-Mersin.

Hamidije (Shyxhaedin, Ullukëshlla)

Nga Ereglija guvernatori kaloi në qendrën e kazasë së Hamidijes që i përkiste sanxhakut të Nides, në kasabanë e Shyxhaedinit (sot quhet Ullukëshlla). Popullsia e këtij vendbanimi në përmasat e një fshati të madh të vendosur në një pellg të rrethuar nga malet Toros, përbëhej nga pesë-gjashtëqind shtëpi minatorësh të krishterë të cilët kishin mërguar nga sanxhaku i Gymyshhanes për të punuar në minierën e Bullgardagut. Veprimtaria tregtare e industriale në këtë vend ngrihej mbi këtë minierë e cila kishte nevojë për disa investime të kushtueshme. Njëra nga këto nevoja ishte lidhja e kasabasë nëpërmjet një rruge të asfaltuar me rrugën Nide-Mersin. Duke qenë se Hilmi Efendiu i cili krahas detyrës së drejtorit të minierës kryente edhe atë të kajmekamit, “është njeri vërtet i aftë, punët e kazasë janë në vijë”.

Në kazanë e Hamidijes ku u ndalua rrugës nga Ereglija për në Nide, u pa se llogaria tre vjeçare e taksës së të dhjetës në këtë kaza nuk ishte zgjidhur ende dhe se dokumentet përkatëse ishin dërguar në qendrën e sanxhakut, domethënë në Nide. Kur mbërriti atje, guvernatori i kërkoi mytesarifit ta ndiqte këtë çështje.

“Duke qenë se popullsia e Hamidijes ka shkollat e veta ngaqë janë të gjithë të krishterë e minatorë,” u theksua që të bëhej kujdes që mësimdhënia të zhvillohej në linjë të rregullt. Në burgun e Hamidijes mbaheshin gjithsej njëqind e njëzet të pandehur, arrestuar për faje të ndryshme. Dokumentet hetimore për këta i qenë dërguar një pjesë prokurorisë vendore e një pjesë asaj qendrore dhe së shpejti do të kryheshin procedurat e nevojshme.

Miniera e Bullgardagut, e cila shfrytëzohet që prej shtatëdhjetë vjetësh nga shteti, përbëhet nga mbi njëqind galeri, por vetëm trembëdhjetë prej këtyre janë në funksion. Kapitali i minierës dikur ishte 24 mijë lira, kurse para dhjetë vjetësh pati rënë në 8.000 lira e që nga viti 1313 [1895-96], në 6.880 lira. Janë rreth 600 punëtorë nga 200 shtëpi që punojnë si në galeri ashtu edhe në sipërfaqe dhe prej këtyre vetëm disa janë myslimanë e pjesa tjetër janë të gjithë të krishterë. Duke ofruar statistika të hollësishme për minierën, guvernatori ankohet se miniera punon pa rendiment dhe se të ardhurat nuk iu përgjigjen shpenzimeve. Sipas tij, sa më shumë të rritet fondi për minierën, aq më shumë do të shtohet edhe minerali i përpunuar e po aq edhe fitimi. Shpenzimi kryesor i minierës është “qymyri që sillet në mënyrë të parregullt me mushka e më njëmijë vështirësi”. Nëse qendra e kazasë lidhet me rrugë të asfaltuar Nide-Mersin nëpërmjet një rruge të posaçme, do të lehtësohet transporti i qymyrit, do të ulen shpenzimet dhe do të “rritet interesi për minierën”. Guvernatori jep sihariqin se e ka ndërmarrë nismën për ndërtimin e kësaj rruge. Por sipas Ferit Pashës, “një nismë kaq e vogël nuk mund ta sigurojë zhvillimin e gjithanshëm të minierës,” por duhej shtuar edhe kapitali. Sepse nga minerali i nxjerrë, argjendi nuk po mund të ndahej e përfytohej në mënyrë rentabël. Për shkak të teknologjisë së prapambetur, 25% e argjendit humbiste. Zgjidhja ishte “modernizimi i fonderisë”. Ishte llogaritur se nëse modernizohet fonderia (furra ku pastrohet argjendi i përzier), miniera do të sillte 1000-1200 lira fitim neto në vit. Guvernatori tregon edhe një mënyrë të dytë, që është privatizimi i minierës: “Nëse qeveria nuk e vlerëson si zgjidhje rritjen e kapitalit të minierës duke siguruar vazhdimësinë e punës dhe të përfitimit të popullit, ose kalimin e minierës me tender një kompanie,” por kërkon zgjidhje nëpërmjet masash të vogla e të përkohshme, do të bëhet shkas që një burim i konsiderueshëm të ardhurash të mbetet i pashfrytëzuar.

Së fundmi guvernatori propozon që të kërkohet qymyr në këtë zonë që dikur ka qenë me pyje për të përmbushur nevojat e minierës:

Nga disa shenja kuptohet se zona ku ndodhet miniera perandorake dikur ka qenë e mbushur me pyje të shumta, por më kohë këto janë zhdukur. Nëse do të kërkohej e gjenden rezerva qymyri në këtë zonë, shpenzimet e minierës do të ulen shumë dhe shuma që do të kursehet kështu mund të shpenzohet në mënyra më të dobishme e të rëndësishme. Madje është bërë me dije se në kazanë e Arapsunit dhe në anën e përtejme të lumit të Këzëllërmakut ndodhet një rezervë e pasur qymyri dhe të tilla mund të ketë edhe afër kazasë së Hamidijes. Por duke qenë se prej personit që është në cilësinë e inxhinierit të minierës aktualisht nuk mund të pritet një shërbim i tillë, kjo punë i duhet ngarkuar një inxhinieri kompetent e me përvojë në kërkimet shkencore.

Nide

Në vazhdim guvernatori arrin në qendrën e sanxhakut, në Nide, ku i kanalizon drejt veprimtarive ndërtimore shpenzimet e bashkisë pjesa më e madhe e të cilave janë rroga dhe duke ndërmarrë një pastrim, arrin të bëjë një zbritje prej 12 groshësh nga buxheti i bashkisë. Formon një këshill të përbërë nga përfaqësuesit e këshillit administrativ dhe ata të bashkisë, e ngarkon këshillin në fjalë me marrje vendimesh këtej e tutje lidhur me përmirësimin e shërbimeve të bashkisë dhe ekzekutimin e këtyre vendimeve ia ngarkon mytesarifllëkut.

Ngaqë selia administrative në Nide e ndërtuar para tetëdhjetë vjetësh po shkonte drejt rrënimit, gjatë udhëtimit inspektiv të vitit të kaluar që vendosur për ndërtimin e një selie të re. Para pesë muajsh kishte dalë dekreti sulltanor për këtë dhe kishte filluar ndërtimi. Por u vu re se qenë bërë disa shtesa të panevojshme dhe numri i dhomave ishte rritur në dyzet. Duke pasur parasysh barrën financiare shtesë që do të sillte kjo gjë, iu kërkuar kryeinxhinierit të vilajetit që të bënte ndryshime. Në këtë mënyrë u kursyen rreth 700 lira. Gjithashtu iu dha fund mosmarrëveshjes që kishte lindur mes popullit për pozicionin e selisë administrative dhe mytesarifati u ngarkua me mbledhjen e shumës së pavjelë ende nga kontributet për ndërtimin si dhe me shitjen e truallit të selisë së vjetër.

Edhe në kazanë e Borit kishte nisur ndërtimi i një selie administrative me 60 mijë grosh kosto dhe që vënë re se edhe kjo ndërtesë po bëhej më e madhe se ç'nevojitej. Guvernatori e dërgoi në Bor kryeinxhinierin e vilajetit që e kishte me vete në shpurën e tij dhe më vonë thirri kajmekamin Qemal Efendiun dhe pas diskutimeve që u bënë u vendos të hiqej dorë nga pjesët e tepërta. Pasi shqyrtoi ankesat e banorëve të Borit për kajmekamin, guvernatori nuk gjeti ndonjë shkelje. Si duket kajmekami që treguar paksa i rreptë lidhur me hapjen e shkollave, mble-

dhjen e të ardhurave shtetërore dhe ndërtimin e selisë administrative dhe kjo kishte bërë që disa nga dinjitarët e kasabasë të shprehnin pakënaqësi.

Drejtori i Korrespondencës së Nides Lytfi Beu që shkarkuar për disa arsye por ende nuk kish ardhur ai që do ta zëvendësonte. Duke qenë se puna e korrespondencës në sanxhak ishte mjaft e dendur, iu shkrua sërish ministrisë për ta njoftuar për nevojën urgjente për ardhjen e drejtorit të ri.

Kur guvernatori pati ardhur vitin e kaluar në Nide, i pati gjetur në gjendje të shpartalluar llogaritë e sanxhakut, ndaj e pati shkarkuar llogaritarin. Kurse nga llogaritari i ri kish mbetur i kënaqur. Gjatë inspektimit të përgjegjës të arkës të cilit i kishte mbetur pak kohë për të dalë në pension, pa se arka kishte borxhe të shumta për shkak të vështirësive në mbledhjen e taksave të prapambetura. Ndonëse nga shqyrtimi i dokumenteve të këtyre taksave nuk u arrit të nxirrej shuma e vjelë e viteve të shkuara, duke qenë se sidoqoftë ishte mjaft e pakët, iu dha udhëzim tagrambledhësve që të bënin menjëherë përpjekje për vjeljen e taksave dhe të detyrimeve të prapambetura. Gjithashtu mytesarifit iu tha që të merrte masa për përsheptimin e vjeljes së taksave për bagëtinë dhe që t'i udhëzonte kazatë në këtë drejtim. Zyrës së llogarive iu dhanë udhëzimet e duhura për formimin e një komisioni nën kryesinë e drejtorit të financave të Arapsunit për t'u dhënë një zgjidhje përfundimtare llogarive të taksave dhe detyrimeve të papaguara.

U pa se procedurat tatimore në Nide kishin arritur në një gjendje tërësisht të mjeruar, se nuk kishte përfunduar ende shqyrtimi i llogarive të kryepjeve megjithëse një gjë e tillë që kërkuar disa herë që prej një viti, se si përfundim nuk qenë mbledhur borxhet e këtyre kryepjeve e të grosistëve të fruta-perimeve dhe se nuk qenë përfunduar as procedurat për zbritjen e taksës për fermerët. Këtë situatë Ferit Pasha ia atribuoi përtacisë së nëpunësit tatimor dhe faktit se ishte vendali, ndaj që të mos shkonin punët më keq akoma i shkroi zyrës së financave për shkëmbimin e tij më dikë tjetër.

Megjithëse gjendja e procedurave tatimore në sanxhakun e Nides dhe përmasat e të ardhurave të pavjela që arrinin në 177 mijë lira, bënin të nevojshme ardhjen e një inspektori financiar, Ministria e Financave nuk e përmbushi kërkesën e guvernatorit në këtë drejtim. Për t'u dhënë fund sistematikisht ankesave që qenë shtuar për shkak të rrogave dhe dietave të papaguara të ushtarëve, guvernatori e këshilloi llogaritarin që çdo pesëmbëdhjetë ditë të përmbusheshin nevojat e një reparti.

U vu re se që zhvatur një pjesë e të dhjetave dhe drithërave të depozituara si borxhe dhe amanete. Pas shqyrtimit të regjistrave u përgatitën dokumente hetimore për ish drejtorin e financave të Yrgypit Dhimitër Efendiun, përgjegjës në arkës Avraham Joakim Efendiun e Ali Efendiun dhe me ndjekjen e çështjes u ngarkua mytesarifati.

Duke shkuar në Nide, guvernatori bëri një ndalesë dy orëshe në fshatin Kilisehisar (sot Kemerhisar) që ndodhej mbi truallin e qytetit të Tijanshehirit, qendra e provincës së lashtë të Tiantisit (Tiana), brenda territorit të kazasë së Borit. Në Kilisehisar ishin dy shkolla parafillore. Pasi bisedoi me dinjitarët dhe këshillin e pleqve të fshatin për dobinë që do të kishte kthimi i këtyre në shkolla të rregullta fillore, guvernatori i dha udhëzimet e nevojshme për këtë kajmekamit i cili e kishte shoqëruar deri atje.

Nga katër shkolla fillore, tre për djem e një për vajza, që ndodheshin në kasabanë e Borit, njëra që ndërtuar gjashtë vjet më parë me kontributin e Jazëxhëzade Ali Efendiut nga dinjitarët, kurse tre të tjerat ishin ndërtuar me nismën e kajmekamit dhe kontributin e popullit në tre-katër vitet e fundit. Për nevojat e përhershme të këtyre shkollave rreth 1500 grosh qenë siguruar nga tenderi i dy mullinjve, 6200 grosh nga çmimi i dy trojeve të lëshuara nga vakëfet e shpërbëra dhe një pjesë me ndarjen për arsimin e gjysmës së taksës së tregut. Guvernatori e përgëzoi dhe e lavdëroi kajmekamin për kontributin dhe punën e tij.

Guvernatorit nuk i pëlqeu gjendja e arsimit në kasabanë e Nides dhe u shpreh se “edhe pse ka një shkollë pasfillore dhe dy fillore, këto janë lënë pas dore dha kanë nevojë për përmirësime”. Megjithatë mytesarifi mendonte se kishte bërë përpjekjet dhe kishte ushtruar kompetencën e duhur për shtimin dhe përmirësimin e tyre.

Llixhat që ndodheshin në rrugën Nide-Mersin e që ishin vakëfe të shpërbëra të shtetëzuara për arsimin, ishin në gjendje tejet të rrënuar dhe sillnin vetëm 50-55 lira të ardhura në vit. Me mendimin se me rregullimin e tyre, me ndërtimin e pesë-gjashtë dhomave për bujtje, të një furre e një dyqani si dhe me rregullimin e rrugës së pashtuar, këto llixha do të sillnin pesë a gjashtë herë më shumë të ardhura, guvernatori e ngarkoi kryeinxhinierin e vilajetit me studimin, projektin dhe planifikimin e kësaj pune. Në këtë mënyrë deri vitin tjetër llixha do të kompletohej më së miri.

Banorët e fshatit Fertek që ishte qendra e nahijes së Fertekut, me garancinë se do të jepnin një sasi parash për çdo shtëpi kishin hapur një shkollë fillore, por e kishin vazhduar mësimdhënien vetëm dy muaj, pasi një pjesë e banorëve nuk i kishin kryer detyrimet dhe shuma e mbledhur nuk kishte mjaftuar për rrogën e mësuesit, prandaj mësimdhënia që ndërprerë. Banorët propozuan këtë zgjidhje: Bashkia merrte 15 grosh taksë për ujin që furnizonte fshatin nga një liqen aty afër. Nga këto, 6 grosh u jepeshin dy rojeve që ruanin rrjedhën e ujin kurse pjesa tjetër grumbullohej në arkën e bashkisë. Nëse këto para i liheshin arsimit, mund të vazhonte mësimdhënia. Guvernatorit i pëlqeu ky mendim dhe dha urdhër të zbatohet.

Duhet folur patjetër për procedurat gjyqësore në sanxhakun e Nides. Në gjykatën e Nides ishin grumbulluar gati tremijë procese civile e penale për të cilat nuk qe marrë ende vendim. Shkak për këtë gjendje qe bërë shpërbërja e një prej dy degëve të gjykatës së sanxhakut, ulja e rrogës së anëtarëve të saj në 250 grosh sa ç'e kishin anëtarët e gjykatave të kazave dhe shpërbërja e personelit të stazhierëve dhe të shkruarit të procesverbaleve. Gjithashtu mungesa e një hetuesi në sanxhak i kishte vështirësuar procedurat duke bërë që proceset penale të zvarriteshin me muaj, madje vite të tëra. Megjithëse i qe shkruar dy-tre herë Ministrisë së Drejtësisë për nevojën absolute për emërimin e një hetuesi, madje ishte treguar edhe fondi për rrogën që do t'i paguhej, kërkesa e vilajetit kishte mbetur pa rezultat. Po ashtu, me shpërbërjen e degës penale të Burdurit, megjithëse qe kërkuar krijimi i një gjykate penale më vete në Nide, as kjo nuk qe realizuar. Ministria e Drejtësisë duhej të emëronte një hetues të pavarur e të hapte një gjykatë penale në Nide. Edhe inspektori gjyqësor i konfirmoi këto propozime që i kishte bërë më parë.

Nevshehir (Nisa)

Kazaja e Nevshehirit që guvernatori e vizitoi pas Nides, ishte një nga vendbanimet më të rëndësishme të vilajetit të Konjës me 7.821 shtëpi dhe 20.337 banorë meshkuj, ndër të cilët 5.000 të krishterë (grekë, katolikë armenë dhe protestantë). Si vendlindja e Damat Ibrahim Pashës, në qytetin e Nevshehirit kishte shumë vepra bamirësie e ndërtesa të mëdha, por “ky qytet i cili dikur quhej Nisa dhe gëzonte famë të madhe, nuk është zhvilluar sa duhet”. Kjo ka ndodhur për shkak se populli nuk ka treguar interes për arsimin e prodhimin, kjo edhe me mbetjen larg hekurudhës e linjave detare. Prej disa vitesh, pas përfundimit të linjave të Ankarasë e Konjës dhe të rrugës Nide-Mersin, “në mentalitetin e popullit ka zënë vend dëshira për tregti e ka nisur të zhvillohet edhe arti i qilimpunimit,” kështu që brenda periudhës së shkurtër që nga vizita e guvernatorit një vit më parë kishin nxjerrë krye mjaft vepra ndërtimore. Për shembull, në qendër të qytetit qe ndërtuar një godinë e madhe bashkie, ndërsa me shtimin e shkollave fillore qenë “zgjuar dukshëm ndjenjat arsimdashëse të popullit”. Për Haki Beun i cili është kajmekam në kazanë e Nevshehirit që prej tetë muajsh, mësojmë se “megjithëse para pak kohësh ka ardhur në vendin e detyrën dhe nuk ka vepruar në përputhje me dëshirat e mia modeste, meqenëse i është vënë re dëshira e mirë për ta kryer sa më mirë detyrën, i është këshilluar që të ushtrojë rregull më të rreptë në çështjet e arsimit e të tjera, si dhe janë shqyrtuar çështjet në detaje.”

Në një fshat të madh të quajtur Melekubi, mes popullsisë myslimane e asaj të krishterë ka lindur një mosmarrëveshje lidhur me një shkollë. Trualli në mes të fshatit është ndarë mes myslimanëve e të krishterëve dhe të parët kanë nisur të ndërtojnë një shkollë në pjesën e tyre. Të krishterët kanë dashur ta pengojnë një gjë të tillë sepse dritaret e shkollës shihnin nga trualli i të krishterëve. Të tilla mosmarrëveshje normalisht duhet të zgjidhen nga gjykatat. Meqë dikur i janë drejtuar gjykatës lidhur me truallin, mbeten për t'u shqyrtuar dokumentet dhe të pritët përfundimi i çështjes për të ditur nëse mund të hapen dritare apo jo. Megjithatë guvernatori i kërkoi kajmekamit që t'i thërriste në këshillin administrativ përfaqësuesit e të dyja palëve për të rënë dakord në njëfarë mënyrë dhe e dërgoi posaçërisht mjekun e zonës Andoniadi Efendiun në fshatin Melekubi. Në këtë mënyrë "iu shpjegua popullsisë së krishterë" se nxjerrja e pengesave dhe mosmarrëveshjeve të tilla rreth një ndërtese që myslimanët po e ngrinin për qëllime arsimore, "binte ndesh me atributet e shtetësisë dhe bindjes" e kështu u qetësuan mendjet.

Guvernatorit i pëlqyen procedurat financiare në Nevshehir dhe përdori shprehje lëvduese për drejtorin e financave për rregullsinë e regjistrave. Në këtë kaza, nga viti 1300 deri në fund të vitit 1314 qenë grumbulluar 2.180.507 grosh detyrime të papaguara, si dhe një borxh i shtetit prej 270.728 grosh e 30 pare nga rrogat e pagesat e tjera. Guvernatori e udhëzoi kajmekamin për ndjekjen e njësive që silleshin me neglizhencë për sa i përket mbledhjes së taksave, si dhe mori disa masa për lehtësimin e vjeljes së të ardhurave, si për shembull duke urdhëruar shitjen e drejtpërdrejtë të pronave që u ishin sekuestruar borxhlinjve, por të cilat nuk qenë shitur dot me ankand. Kjo sepse për shkak të kërcënimeve, askush nuk ofronte çmim për mallrat në ankand. Procedurat tatimore në Nevshehir ishin në gjendje më të mirë se në kazatë e tjera, madje edhe se në qendrën e sanxhakut, Nide.

Edhe në Nevshehir, në përfundim të diskutimeve të bëra bashkërisht nga këshilli administrativ e ai bashkiak, qe vendosur për ndërtimin e një shkolle fillore e një pasfillore dhe qenë hedhur themelet. Ishin kryer veprimet paraprake edhe ndërtimin e një shkolle në fshatin Nar.

Në Nevshehir u vu re se një pjesë e të ardhurave të vakëfeve të Damat Ibrahim Pashës pësonin humbje dhe iu shkrua kajmekamllëkut për të mos u lejuar më tej një gjë e tillë. Iu kërkua zyrës së financave që ta përforconte kërkesën drejtuar Ministrisë së Financave për të lejuar shpenzimin e shumës së duhur për kryerjen e rregullimeve të nevojshme në vakëfet në fjalë. Ishte e nevojshme të bëheshin disa shpenzime për të siguruar mirëmbajtjen dhe vazhdimin e të ardhurave të vakëfeve të Damat Ibrahim Pashës, të cilat mbikëqyreshin dhe administroheshin nga Ministria e Financave për shkak se mungonin dispozitat origjinale.

Sidomos nëse nuk jepej këtë vit leja e kërkuar për meremetimin e kanaleve të çezmave të ndërtuara nga Ibrahim Pasha, vitin tjetër kjo do të kërkonte shpenzime edhe më të mëdha.

Përgjigja e dhënë nga Ministria e Financave ndaj shkresave të mëparshme lidhur me administrimin e këtyre vakëfeve, se “nuk është e nevojshme që të përcaktohet një kuadër për administrimin,” e irritoi Ferit Pashë Vlorën. Sepse administratori i vakëfit vetë jetonte në Nide, prandaj ia kishte lënë një mëkëmbësi këtë punë. Por një pozicion të tillë e dëshirojnë të gjithë, qoftë edhe për të përfutur diçka nga shpenzimet e meremetimeve. Madje ish mytesarifi, para se të largohej nga Nideja e kishte ndryshuar mëkëmbësin duke emëruar në vend të tij njëfarë Çelebi Muhammed Efendi. Mëkëmbësi i ri kishte dhënë 40 lira për këtë nën cilësimin “pagesë mëkëmbësie”! Por ngaqë mytesarifi e kishte bërë emërimin pasi që larguar nga detyra, ky emërim nuk vlente. Shkurt, çështja e administrimit të vakëfeve duhej vënë mbi një bazë të shëndoshë.

Aksaraj

Në Aksaraj guvernatori bëri një vlerësim për zgjidhjen e një mosmarrëveshjeje mes kajmekam Mahmud Xhelaledin Efendiut dhe disa prej banorëve të vendit, në përfundim të të cilit i dha karar se kajmekami ishte një drejtues kompetent i cili e kryente mirë detyrën, si dhe i udhëzoi e këshilloi kundërshtarët e tij.

Guvernatori i shpjegoi këshillit administrativ dhe atij bashkiak se duhej sjellë sa më parë uji i vendosur për t'u sjellë në Aksaraj, se kjo punë nuk i duhej lënë kontributit të popullit por duhej caktuar fond nga buxheti i bashkisë dhe se, që të realizohej kjo, duheshin mbledhur në kohë detyrimet e prapambetura që i takonin bashkisë dhe të ardhurat që i takonin shtetit. Ndonëse qyteti i Aksarajit ndodhet në anë të një fushe të gjerë dhe është i përshtatshëm për t'u zhvilluar në çdo drejtim, klimën e ka të keqe. Prandaj banorët vuajnë vazhdimisht nga ethet e sëmundje të tjera. Por meqë sëmundjet do të pakësohen nëse ndryshon uji i pijshëm, “këtë vit duhet sjellë uji i pastër,” çka që projektuar që prej një viti, “e duhen përmbushur nevojat e banorëve në këtë drejtim.”

Një tjetër ankesë e banorëve të Aksarajit ishte për shërbimin jo të mirë të postës. Aksaraji ishte 28 orë larg nga Konja ku ndodhej hekurudha dhe duhej të dërgohej korrespondenca. Por ndërsa korrespondenca duhej të mbërrinte në Konja për një ditë e gjysmë dhe mund të dërgohej dy herë në javë nga një korrier me kalë, në fillim dërgohej në Nide, ku shpesh mbërrinte pasi që nisur posta dhe ndonjëherë arrinte në Konja pas njëmbëdhjetë ditësh. Tregtarëve u kishte ardhur

në majë të hundës nga kjo gjë, prandaj u drejtoheshin udhëtarëve. Edhe vetë administrata vendore për ta shmangur këtë vonesë në çdo punë përdorte telegramin. Duhej vendosur patjetër një linjë postare mes Konjës e Aksarajit.

Ngaqë të gjitha regjistrat financiarë ishin djegur në zjarrin që e përfshiu selinë administrative më 5 shkurt 1898, procedurat financiare po krijoheshin nga fillimi. Regjistrat e djegur qenë riplotësuar nga dëftesat e mbledhësve të së dhjetës dhe dëftesat tatimore të fshatrave. Nga këto burime, zyra e financave kishte vërtetuar 450 mijë grosh detyrime të prapambetura, nga të cilat 400 mijë grosh dilnin të paguara dhe po ashtu 90% e llogarive tatimore dilnin të mbyllura kurse pjesa tjetër dilte se ishin të personave që kishin ndërruar jetë dhe të mbledhësve të së dhjetës të cilëve nuk u ishin shtënë në dorë regjistrat e dëftesat. Ishin vërtetuar 200 mijë grosh të përvetësuar nga e dhjeta dhe mbledhësve që nuk tregonin dëftesat u qenë konfiskuar pronat e luajtshme e të paluajtshme. Ndonëse gjysma e këtyre i kishin treguar pastaj dëftesat duke vërtetuar se nuk kishin pasuri të përvetësuar, duke qenë se mbledhësit e së dhjetës që ndodheshin në Konja, Nide e të tjera vende nuk i kishin treguar këto dokumente, pronat e tyre ende figuronin të konfiskuara. Nga mandatet e mbledhura, ato që dukeshin të dyshimta qenë dërguar në gjykatë. Procedurat tatimore të kazasë ishin në gjendje tejet kaotike. Megjithëse që kërkuar me ngulm fondi për rishkrimin e të dhënave, Ministria e Financave nuk e kishte dërguar një fond të tillë.

Brenda disa muajve në Aksaraj që ndërtuar një shkollë fillore e qenë hapur disa të tjera dhe veç kësaj kishte filluar rregullimi i shkollave parafillore në fshatra. Iu shpjegua përfaqësisë së kazasë “nevoja për zgjerimin e kapaciteteve mikpritëse të kazasë që nuk janë në raport me përmasat e saj”.

Rrugët dhe urat

Pas përshkrimit kronologjik të këtij udhëtimi duke vënë në qendër vendet që ka shkelur, guvernatori hap një kapitull më vete për transportin. Duke qenë se rrugët dhe urat janë strukturat që lidhin me njëra-tjetrën qytetet e fshatrat e lartpërmendura, ky kapitull paraqet një rend përshkrues që përfshin të gjithë vilajetin.

Nga qendra e kazasë së Hamidijes nuk ka asnjë dalje që të lehtësojë vajtje-ardhjen dhe transportin e mineralit. Iu shkrua menjëherë Ministrisë së Ndërtimit për kryerjen e studimit për një rrugë deri në Çiftehan që ndodhej mbi rrugën Nide-Mersin si dhe për të marrë leje për kryerjen e punimeve duke shfrytëzuar orët e punës së detyruar të kazasë. Po ashtu u lajmërua qendra e vilajetit që të niseshin menjëherë dy inxhinierë për të përcaktuar trajektoren e rrugës dhe u mor përgjigja se qenë nisur.

Katër vjet më parë i qe dhënë me tender një sipërmarrësi rindërtimi i pesë kilometrave e gjysmë nga pjesa që i takonte Nides nga rruga Nide-Mersin dhe rregullimi i trembëdhjetë kilometrave të tjera, por ngaqë sipërmarrësit nuk i qenë bërë pagesat e duhura, punimi kishte mbetur i mangët. Vitin e kaluar, sapo pati filluar detyrën në Konja, guvernatori e pati kuptuar rëndësinë e kësaj rruge dhe duke komunikuar me Ministrinë e Ndërtimit pati vendosur që ajo t'i jepej me tender një sipërmarrësi. Kështu që pati filluar ndërtimi sipas korigjimeve të kryera dhe udhëzimeve të dhëna nga vetë kryeinxhinieri i vilajetit. Pasi mes inxhinierit të Nides dhe sipërmarrësit të rrugës kishte ndodhur një mosmarrëveshje, nuk qe bërë dot një raport për të përcaktuar sasinë e punës së kryer nga sipërmarrësi. Duke qenë se inxhinieri në fjalë, i cili nuk ua kishte vënë veshin urdhrave të përsëritura disa herë nga guvernatori, kishte edhe probleme të tjera, u njoftua Ministria e Ndërtimit për situatën dhe në vend të tij u emërua njëfarë Ruhi Efendiu. Për të kuptuar arsyet e mosmarrëveshjes, Ferit Pasha mori me vete edhe kryeinxhinierin e shkoi deri në urën që ndodhej në kufirin e vilajetit, e cila po restaurohej. Pasi i këqyri nga fillimi deri në fund pjesët e rrugës të ndërtuara nga sipërmarrësi duke kryer matjet dhe llogaritë e nevojshme, guvernatori arriti në përfundimin se sipërmarrësit i takonte të merrte 16 mijë grosh. Por ngaqë ura e Koçakut e cila ndodhej mbi një hapësirë prej dhjetë metrash dhe kishte arritur deri në gjysmë, bashkë me muret mbështetës me dy shtresa suvaje në pjesën e poshtme të rrugës, qenë ndërtuar në muajin nëntor, suvaja nuk ishte ngurtësuar ende si duhej. Prandaj kryeinxhinieri përgatiti një udhëzim që të gërryhej së pari suvaja e urës dhe e mureve dhe pastaj këto të kontrolloheshin nga një komision i përbërë nga dy inxhinierët që qenë sjellë nga qendra për rrugën e Hamidijes dhe konduktori i Nides Permok Efendiu, si dhe iu kaluan mytesarifatit të Nides 16 mijë grosh për t'ua dhënë këtyre.

Sipas guvernatorit sipërmarrësit nuk po e shpejtonin punën siç e kërkonte rëndësia e rrugës. Raporti i përgatitur nga kryeinxhinieria u shqyrtua në komisionin e ndërtimit të sanxhakut dhe u thirrën sipërmarrësit për t'u njoftuar lidhur me masat që duheshin marrë për përfundimin e rrugës deri në fund të shtatorit. U paralajmëruan për numrin e mjeshtërve e të punëtorëve që duheshin pajtuar me ditë sipas përmasave, rëndësisë dhe urgjencës së veprës dhe iu kërkua të jepnin garanci me shkrim se nëse deri në fund të majit nuk e vërtetonin se po vepronin në kuadër të udhëzimeve, do t'u anulohesh kontrata dhe nuk do të kishin të drejtë juridike kundrejt kësaj mase. Kështu që pritej që rruga të përfundonte brenda vitit.

Ngaqë në urën e Akkyprysë që ndodhej në kufirin e sanxhakut të Nides në rrugën Nide-Mersin, e cila ishte ndërtuar sipas stilit të vjetër me qemere me majë

dhe e ngritur nga rruga, nuk mund të kalonin karrocat, ishte bërë e nevojshme që të rindërtohej në stil të ri. Pas studimit u bë tenderi, të cilin e fitoi sipërmarrësi i Nides për 27.600 grosh, nga të cilat gjysmën do ta paguante vilajeti i Adanës e gjysmën sanxhaku i Nides. Për pjesën e kësaj rruge të madhe afër fshatit Borsuk të kazasë së Hamidijes si dhe për pjesën e papërfunduar afër fshatit Kilisehisar të kazasë së Borit, u organizuan dy turne pune të detyruar. Duke qenë se në çdo turn punonin 120 punëtorë, edhe këto pjesë pritej të përfundoheshin brenda vitit.

Për të vërejtur punimet në rrugën e cila qe filluar të ndërtohej vitin e kaluar për ta lidhur Niden me qendrën e vilajetit përmes rrugës së Ereglisë dhe ishte përfunduar pjesërisht, u dërgua kryeinxhinieri. Nga vrojtimi ishte parë se në pjesën e papërfunduar të rrugës po punonin rreth 140 punëtorë me punë të detyruar dhe se në pjesën e përfunduar kishte disa deformime në nivel, prandaj iu dhanë udhëzimet e nevojshme mytesarifatit për rregullimin e tyre. U vendos që të përfundohej brenda vitit nivelimi nga pjesa Bor-Eregli e kësaj rruge deri në kufirin ku mbaronte sanxhaku i Nides. Ishin sjellë aty 150 punëtorë me punë të detyruar dhe sipas ecurisë dukej se nivelimi do të përfundonte brenda vitit. U vu re gjithashtu se gurët që po shtroheshin në pjesën Nide-Bor të rrugës qenë ngulur me tokmak dhe duke qenë se kjo metodë nuk e siguronte ngjeshjen e duhur, iu dha udhëzim mytesarifatit për të përdorur si rul një kolonë antike prej mermeri.

Që tani vilajeti i kishte kërkuar kryeinxhinierisë përgatitjen e studimit që nevojitej për përfundimin brenda vitit të ardhshëm të rrugës Nevshehir-Yrgyp-Inxhesu. Mbi lumin Këzëllërmak pranë kasabasë së Arapsunit do të ndërtohej një urë guri 130 metra e gjatë. Gjysma e kostos do të paguhej me kontributin e banorëve vendas dhe gjysma nga fondi për ndërtimet. Për studimin dhe shqyrtimin e materialeve ndërtimore që nevojiteshin për këtë vepër, u dërgua kryeinxhinieri i vilajetit dhe në përfundim të vrojtimit, banorët siguruan një sasi të konsiderueshme gurësh të gdhendur e të zakonshëm dhe rreth 80 kantarë gëlqere. U vu re se banorët të cilët kishin mbledhur 20 mijë grosh, “e dhanë me dëshirë kontributin e tyre”. Tenderi i parë për ndërtimin e urës do të zhvillohej në fund të majit dhe me çmimin që do të vendosej pasi të qëndronte i shpallur për gjashtë ditë, menjëherë do të nisnin punimet e do të bëheshin përpjekje që të përfundonin brenda vitit.

Prej gjashtë-shtatë vjetësh ndërtimi i rrugëve në Konja qe braktisur krejt dhe nuk i qe kushtuar fare rëndësi mbledhjes së pagesës për moskryerjen e shërbimit ushtarak dhe shfrytëzimit të punëtorëve me punë të detyruar. Por në sajë të padishahut i cili e përkrahte zhvillimin, vitin e kaluar kishte filluar ndërtimi e meremetimi i shumë rrugëve. Kompensimi për ushtrinë që në vitin 1313 kishte qenë 3 mijë lirë, një vit më vonë kishte arritur në 11 mijë lira. 90.000 punëtorë me

punë të detyruar ishin dërguar në pika të ndryshme. Për të arritur të njëjtin rezultat edhe këtë vit, në shkurt qenë dhënë udhëzimet e duhura në çdo anë të vilajetit. Duke qenë se sanxhaku i Nides kishte mbetur pas çdo vendi tjetër duke shfaqur aktivitet shumë të dobët, për të arritur qëllimin i qe bërë sërish një paralajmërim i fortë dhe brenda një kohe të shkurtër qenë mbledhur 40 mijë grosh dhe qenë mobilizuar një numër i konsiderueshëm punëtorësh.

Administrata, financat, arsimi, gjykatat, ndërtimet dhe konkluzione

Çfarë kishte bërë dhe çfarë duhej bërë, Ferit Pasha i shtjellon në vijim në raportit nën titujt e administratës, financave, arsimit, gjykatave dhe ndërtimeve. Për sa u përket procedurave administrative, guvernatori bën të ditur se janë zëvendësuar kajmekamët e Ereglisë dhe Arapsunit, Nevshehirit dhe Aksarajit për shkak të paaftësisë, se kajmekami i Borit është shkëmbyer me një tjetër dhe se si fryt i përzgjedhjes së duhur nga Porta e Lartë, “të gjithë kajmekamët e dërguar këtu janë njerëz të aftë të dalë nga shkollat Fejz dhe Akademia e Shkencave Politike (Mekteb-i Mülkiye), kështu që brenda një kohe të shkurtër kanë bërë punë mjaft të mirë e kanë treguar kompetencë qoftë në çështjet arsimore, qoftë në ato ndërtimore e fiskale.” Duke qenë se vilajeti u ofronte çdo mbështetje për të qenë edhe më të suksesshëm, së shpejti “rregulli e zhvillimi” do të shtoheshin edhe njëherë aq.

Për sa u përket financave, guvernatori shkruan se stafi aktual në sanxhakun e Nides nuk mjafton për të vënë në vijë çështjet financiare e për të nxjerrë llogaritë e kryepleve e të grosistëve të fruta perimeve. Nëse Ministria e Financave nuk formon një komision llogarie atje duke ndarë edhe 2-3 grosh në muaj për këtë punë, nuk do të zgjidhet dot lëmshi. Jo vetëm që do të vazhdojë kaosi i llogarive, por nuk do të përcaktohet dot as sasia e vërtetë e detyrimeve të papaguara e kjo do t'i shkaktojë dëm arkës së shtetit. Veç kësaj, nuk do të mund të bëhen korrigjimet tatimore dhe do të vazhdohet t'u kërkohen shuma të mëdha taksapaguesve, të cilëve u ka ndryshuar gjendja financiare, si dhe të merren taksa të ulëta nga ata të cilëve dikur u është regjistruar pasuria në shifra më të vogla.

Në kapitullin e arsimit guvernatori bën të ditur se ka bërë çdo përpjekje për zhvillimin e arsimit, se gjithandej janë shtuar shkollat fillore dhe se sipas udhëzimit të fundit të Portës së Lartë, “vazhdohet të ushtrohet trysni e të nxitet popullata në mënyrë që në çdo fshat të hapet një shkollë fillore”. Por shpreh edhe kritika duke thënë se vetëm një pjesë e vogël e të ardhurave për arsimin u është kushtuar shkollave fillore, se disa studentë pranohen pa pagesë në shkollat e Stambollit, se nuk bëhet përpjekje për të gjetur mënyra për t'i shfrytëzuar

medresetë dhe se nuk është emëruar një mësues i dytë në Pedagogjiken e Konjës në mënyrë që të rritet numri i nxënësve. Po ashtu, nëse nuk hapet një gjimnaz në sanxhakët e Ispartës dhe të Burdurit dhe “nuk kërkohet zgjidhje për arsimimin e popullatës së këtyre dy sanxhakëve, nuk do të mund të arrihet ndonjë dobi e shpejtë nga nismat dhe përpjekjet e vazhdueshme të vilajetit,” prandaj kërkon që të merren parasysh përsëri kërkesat që ka bërë më parë.

Për sa u përket çështjeve gjyqësore në kazatë e Karamanit, Ereglisë dhe Hamidijes, guvernatori nuk e sheh të nevojshme t'i shpjegojë me hollësi, por thotë se “çështjet gjyqësore në këto kaza kanë hyrë goxha në udhë dhe si rezultat i ndjekjes nga inspektori gjyqësor dhe i mbështetjes së dhënë e rreptësisë së treguar prej meje, janë eliminuar ankesat e popullit në këtë drejtim.” Kurse në qendrën e vilajetit, për shkak se mungon prokurori i përgjithshëm dhe zëvendësi i tij, grumbullohen shumë dosje dhe i dëmton edhe pjesët e tjera të vilajetit. Duhet dërguar patjetër në Konja prokurori, i cili që prej katër muajsh ndodhet në Stamboll dhe duhen shqyrtuar ankesat për disa nëpunës gjyqësorë. Ngaqë nuk ka as komisar e nëpunës të tjerë policie që të mund të bëjnë punën e zëvendës-prokurorit si në qytetet e tjera të vilajetit, detyrimisht kjo punë u lihet oficerëve të xhandarmërisë. Por duke qenë se mes tyre nuk ka ndonjë që t'i njohë procedurat gjyqësore, madje as që të dijë shkrim e këndim, këta mezi arrijnë t'i kryejnë detyrat e veta civile e ushtarake, kështu që procedurat në fjalë e disa dosje të rëndësishme vrasjesh ia kalojnë kujt t'u dalë përpara nga tetarët e xhandarmërisë e përgjegjësit e njësive. Kur këta oficerë dalin jashtë kazasë, detyrat në qendër u lihen ushtarëve. Guvernatori kërkon që t'i jepet fund kësaj gjendjeje.

Së fundmi guvernatori flet për ndërtimet dhe shprehet me mburrje se gjatë kohës së shkurtër pasi erdhi si guvernator, ka bërë mjaft punë në këtë drejtim. “Ndërkohë që më parë ndërtimet në Konja ishin ndërprerë plotësisht, gjatë kësaj kohe të shkurtër janë përfunduar shumë vepra dhe është vazhduar të ndërtohet gjithandej.” Fjalja përmbyllëse e guvernatorit është: “Nga ky raport i detajuar bëhet e qartë se vilajeti po zhvillohet çdo ditë e më shumë dhe se rendi është i përsosur. Si fjalë e fundit ju njoftoj se do të vazhdohet të bëhet çdo përpjekje për ndërtimin e mëtejshëm të vendit.”

Bejshehir, Sejdishehir, Bozkër, Karaman dhe Belviran, 1901

Nga një tjetër raport vilajeti që mban datën 28 shkurt 1901, mësojmë se guvernatori në mes të dimrit brenda dymbëdhjetë ditësh ka vizituar katër kaza dhe një nahije “për të inspektuar gjendjen e përgjithshme dhe punën e administratës.”⁴⁰⁸ Ja si i paraqet qëllimin dhe rezultatet e udhëtimit:

⁴⁰⁸ Y.PRK.UM 53/37,1318 Za 9.

Udhëtimi dhe ndërmarrja ime modeste për të vërejtur nevojat e vendit në mes të dimrit të ashpër, kishte për qëllim përhapjen edhe më shumë të drejtësisë dhe sigurimin e vazhdimet të veprave ndërtimore e, për rrjedhojë, nxitjen e gjendjes për t'u lutur për mirëqenien e madhërisë së tij sulltanore, prandaj po marr guximin t'ju jap pak informacion të përmbledhur mbi ecurinë e punëve.

Pse duhej vajtur në Bejshehir në mes të dimrit? Çështja ishte se prej kohësh kjo kaza kishte mbetur pa kajmekam dhe drejtohej nga majori i batalionit redif të vendit. Kjo sepse ende nuk kishte ardhur leja nga Porta e Lartë për gjykimin e kajmekam Ruzhdi Beut "i cili ishte pezulluar nga detyra për shkak të shkeljeve". Meqë nëse nuk jepej leja për gjykimin e tij, do të lindte mundësia që kajmekami të emërohej sërish aty ku ishte, nuk po emërohej dot një tjetër. Ferit Pasha, i cili shqetësohej "për ecurinë e përgjithshme të punëve në kazanë e Bejshehirit më shumë për çdo vend tjetër," "sapo kishte mbërritur atje kishte marrë në shqyrtim çështjet që ishin grumbulluar" prej muajsh dhe prisnin zgjidhje.

Fotografia 18: Stacioni

Burimi: *Fotografiağraflarla Geçmişte Konya*, f. 159.

Hekurudha Anadoll-Bagdad përfundoi së ndërtuari në vitin 1895. Treni i parë arriti në Konja në vitin 1896-97. Kjo linjë qe ndërtuar nga gjermanët. Një pjesë e udhëtarëve që zbrisnin në stacion qëndronin në hotelet Bagdadi, Stambolli, Augusti dhe Haxhi Et'hem Efendiu. Veç kësaj udhëtarët shkonin në qendër të qytetit me tramvaj me kuaj.

Me të shkuar në kaza, guvernatori konstatoi nevojat dhe si përfundim vendosi për restaurimin e selisë administrative të Bejshehirit që kishte nisur të rrënohej si dhe miratoi përfundimin e një shkolle të madhe fillore që kishte nisur më parë por kishte mbetur në gjysmë. Shkolla do të përfundohej në sajë të "të ardhurave nga vakëfet e braktisura dhe të kontributeve nga dinjitarët e vendit." Vuri re se daljani i vendosur në hyrje të qytezës për të gjuajtur peshk, përhapte erë të

keqe dhe me miratimin edhe të inspektorit shëndetësor të vilajetit i cili e shoqëronte, i kërkoi Ministrisë së Financave fondin e nevojshëm për bartjen e daljanit në një vend një orë larg kasabasë.

Në fshatin Davgana, i cili qe zgjeruar duke arritur në tetëqind shtëpi, guvernatori pa se për shkak të mungesës së nëpunësve të shtetit nuk parandaloheshin dot rastet problematike, prandaj ndërmoi nismë që fshati të bëhej nahije. Po ashtu u bë kujdes që derisa të përfundonin procedurat zyrtare të kësaj nisme, për të bërë të ndihej prania e shtetit dhe për të siguruar rendin në rast nevoje, të vendosej aty një oficer dhe disa xhandarë.

Pasi u mor vesh se kapitali prej njëqindmijë groshësh i bashkisë së Bejshehirit “kish mbetur në dorë të këtij e atij” dhe se bashkia paguante qira të lartë për godinën ku punonte, iu drejtua procedurave ligjore duke bërë të mundur mbledhjen e parave në fjalë të bashkisë si dhe u vendos për ndërtimin e një godine bashkiake e të një depoje municionesh. Kryekomisarit të vilajetit iu ngarkua konstatimi dhe regjistrimi i punëtorëve me punë të detyruar që do të viheshin në punë për veprat ndërtimore.

Guvernatori bën të ditur se qëllimi i vërtetë i udhëtimit ka qenë “marrja e masave për mbledhjen në mënyrë sa më të mirë e korrekte të taksës për bagëtinë, pa lejuar fshehje e abuzime të tjera që cenojnë të drejtën e arkës së shtetit, duke qenë se kjo taksë përbën pjesën më të madhe të të ardhurave të vilajetit të Konjës” dhe lidhur me këtë ka caktuar nëpunësit për mbledhjen e kësaj takse. Së fundmi, pasi ka parë kushtet e burgut dhe gjendjen e të burgosurve, guvernatori i ka dhënë këshillat e duhura kryetarit të Gjykatës së Shkallës së Parë si dhe i ka kërkuar prokurorit që të përgatisë një listë të çështjeve për t’u hetuar e ta dërgojë në Konja.

Pastaj Ferit Pasha kalon në Sejdishehir ku interesohet për vjeljen e të ardhurave të së dhjetës që kanë mbetur në zotërimin e mbledhësit të së dhjetës, zëvendësimin e drejtorit të financave, riparimin e rrugës Konja-Sejdishehir dhe restaurimin e xhamisë së Mualimhanes. Ndërkohë që mbyllur kanali i ujit që rridhte nga liqeni i Karaviranit në fushën e Konjës, ndaj u fillua studimi për rihapjen e tij.

Që atje guvernatori kalon në Bozkër ku ashtu si në Bejshehir cakton nëpunësit për mbledhjen e taksës për bagëtinë. Veç kësaj merret me përfundimin e depos ushtarake të trupës redif, zgjidhjen e mosmarrëveshjes midis oficerëve redif dhe nëpunësve civilë, restaurimin e burgut, parandalimin e prodhimit të jashtëligjshëm të barutit nëpër fshatra, thirrjen e komandantit të taborit nga vilajeti për të vënë rregull në zaptije dhe sigurimin e pranisë së vazhdueshme atje të një togeri.

Në raport guvernatori cek edhe çështjen e trafikimit të duhanit. Ndonëse kishte arritur t’i pengonte duhantrafikuesit e Konjës, guvernatori bënte të ditur se

nuk mund t'ia dilte i vetëm me ata që vinin nga Izmiti e Bursa dhe ankohej për vilajetin e Bursës, madje edhe për Portën e Lartë.

Ndonëse është arritur sukses në parandalimin e duhantrafikuesve nga banorët e vilajetit, e njëjta gjë nuk mund të thuhet për ata që vijnë nga Izmiti e Bursa, kjo ngaqë në vilajetin e Bursës nuk i kushtohet rëndësia e duhur kapjes dhe ndëshkimit të këtyre personave. Madje duke qenë e ditur se sa shkelje e krime ka kryer në vilajetin e Konjës, personi i quajtur Gymysh Ali nga fshati Sarnëç, i cili qe dënuar me vdekje por arriti të arratiset nga burgu i Sinopit, nga dokumentet përkatëse është kuptuar se vilajeti i Bursës ka pranuar ta strehojë atë dhe ka marrë miratim edhe nga Porta e Lartë në këtë drejtim.

Së fundmi guvernatori shkon në Karaman ku e përgëzon stafin drejtues të kazasë, fillon restaurimin e burgut dhe shpreh opinion të mirë për mjekun e bashkisë, për të cilin ka ankesa. Në përfundim të raportit Ferit Pasha cek çështje të përgjithshme duke propozuar disa masa kursimi si ulja e rrogës së nëpunësve të bagëtisë si dhe uljen e taksës për fitimin për fermerët. Vë në dukje gjithashtu se për shkak të çmimeve të ulëta edhe pse prodhimi është i lartë, të pengesave në tregti për shkak të sëmundjes së shfaqur dy herë në Izmir, të rënies së çmimeve për shkak të Luftës së Transvalit, për shkak të rritjes së taksës së doganës nga Franca dhe të rënies së shitjeve të hallive në Angli, Francë e Amerikë, në vilajet hyjnë shumë pak para dhe taksat nuk arrihet të vilen në kohë.

FERIT PASHA KRYEMINISTËR

Një pasdite të ftohtë në Konja, me një padurim të hareshëm Ferit Pasha i hipi trenit që shkonte në Stamboll. Kalendarit diellor shënonte datën 29 nëntor 1902. Nisja e guvernatorit me urgjencë për në Stamboll pasi la në këmbë të tij zëvendëskomandantin e Konjës, gjeneral Ismail Pashën, ngjalli habi. Dukej se kishte marrë një lajm të gëzueshëm. Telegrami i fundit që Ferit Pasha kishte dërguar nga Konja, ajo fjali e vetme që i shprehte me entuziazëm pallatit falënderimin dhe mirënjohjen e tij, kishte filluar të përhapej gojë më gojë:

Kryesekretariatit të sekretariatit të lartë perandorak,
Megjithëse jam tërësisht i përfshirë nga mirënjohja e falënderimi i pakufishëm për mirësinë e nderin që m'u bë në këtë mënyrë nga ana mirëbërësit tonë të madh, pa qenë i denjë nxitoj për të puthur pragun e lartë e madhështor perandorak për të shprehur mirënjohjen time, duke ju njoftuar se po përgatitem për t'u nisur që sot me tren duke lënë në këmbim komandantin e Konjës, gjeneral Ismail Pashën.⁴⁰⁹

Ç'ishte kjo mirësi? Pse shkonte në Stamboll? Edhe telegramin tjetër para këtij ia kishte shkruar po sekretariatit të pallatit me shënimin "shumë urgjent".

Detyrën për të më zëvendësuar ia lashë gjeneral Ismail Pashës i cili është burrë i ndershëm e besnik. I dhashë udhëzimet e duhura për të mos lejuar krijimin e ndonjë situatë në kundërshtim me pëlqimin e madhërisë së tij. Po ashtu i dha porosi të forta përgjegjësit të korrespondencës së vilajetit Rashid Efendiut, i cili ka fituar besimin tim në çdo drejtim, që të tregojë dyfish kujdes për të siguruar mbarëvajtjen e punëve të vilajetit. Ju njoftoj se sot do të nisem nga Konja me një tren të posaçëm në orën dhjetë dhe nesër, në dashtë Zoti, do të mbërrij në Stamboll në pesë e gjysmë për të shprehur falënderimin tim për besimin dhe mirësinë e treguar ndaj meje.⁴¹⁰

Të dyja telegramet ishin shkruar si përgjigje, çka do të thoshte se atë ditë kishte ardhur një urdhër me rëndësi; një dekret që siç dukej e kishte bërë shumë të lumtur guvernatorin...

Shkak për nisjen e hareshme të Ferit Pashës nga Konja që bërë në fakt një varg ngjarjesh aspak të gëzueshme për qeverinë osmane. Problemet që perandoria po përjetonte lidhur me rendin në Rumeli kishin arritur kulmin; çetat, duke

⁴⁰⁹ Y.PRK.UM 61/27,1320 § 27, No. 2.

⁴¹⁰ Dokumenti i njejtë, Nr.

vepruar me motive nacionaliste e sektare, po masakronin popujt që nuk ishin prej tyre. Në korrik të vitit 1902, me trysninë e shtuar të fuqive të mëdha, në Stamboll u formua një komision që do të përcaktonte masat që duheshin marrë në drejtim të reformës. Kur dy muaj më vonë bullgarët e ngritën zërin me Krye-ngritjen e Xhumaibalasë, puna për reformën u përshpejtua.⁴¹¹ U përgatit një udhëzues për reformat që do të zbatoheshin në krahinë: të krishterët do të emëroheshin në numër të barabartë me myslimanët në xhandarmëri dhe në postet gjyqësore, 5% e të ardhurave të vilajeteve do të shpenzoheshin për godinat zyrtare, në çdo fshat do të hapej një shkollë fillore dhe për zbatimin e kësaj reforme do të dërgohej një inspektor i përgjithshëm në Selanik e do të formohej një komision në Portën e Lartë. Prandaj qe dekretuar “ardhja menjëherë në Stamboll e shkëlqesisë së tij, guvernatorit të Konjës, Ferit Pashës, për t’u emëruar inspektor për zbatimin e Udhëzimit të shpallur për vilajetet e Rumelisë, ose kryetar i komisionit që do të formohet në Portën e Lartë si autoriteti shqyrtues i njoftimeve që do të vijnë nga vilajetet dhe inspektori në fjalë në këtë drejtim.”⁴¹² Pra, guvernatori i Konjës qe thirrur në Stamboll për dy detyra të mundshme. Do të bëhej ose inspektori i përgjithshëm për vilajetet e Rumelisë, ose kryetari i komisionit që do të formohej në Stamboll për të ndjekur zbatimin e reformave.

Kryesekretari i sekretariatit të pallatit Tahsini e njoftonte padishahun për ardhjen e Ferit Pashë Vlorës duke thënë se “shërbëtori i madhërisë suaj Ferit Pasha sapo ka ardhur nga Konja dhe i shpreh falënderimet e tij duke puthur pluhurin e bekuar të këmbëve të madhërisë së tij sulltanore.”⁴¹³ Dekreti që shpallte se në ç’detyrë emërohej Ferit Pasha, nuk vonoi. “Si inspektor për zbatimin” e Udhëzuesit të hartuar për vilajetet e Rumelisë u emërua guvernatori i Jemenit Husejn Hilmi Pasha, ndërsa në krye të komisionit në Portën e Lartë që do të shqyrtonte shkresat që do të vinin prej andej, u emërua guvernatori i Konjës Ferit Pashë Vlora. Ferit Pashës iu caktua po ajo rrogë që merrte si guvernator.⁴¹⁴ Qëndrimi në Stamboll kur qe emëruar si inspektor i përgjithshëm me seli në Selanik, do të rezultonte me rëndësi për të ardhmen e Ferit Pashës.

⁴¹¹ Për më shumë informacion shih: Kemal Beydilli, “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesi’ne Dair”, *Osmanlı Araştırmaları IX* (1989), 77-99; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Afa, 1996), 40-43; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Catay (İstanbul: Tarih Vakfı, 1996), 144-171.

⁴¹² İ.DH 1404/1320 Ş/54, 1320 Ş 28.

⁴¹³ Y.PRK.BŞK 67/94, 1320 Ş 29.

⁴¹⁴ İ.DH 1404/1320 Ş/48, 1320 Ş 30.

Komisioni për vilajetet e Rumelisë

I vendosur në një vilë të madhe, ngjitur me portën e Kolegjit të Vajzave në Arnavutkoj, pranë vilës së Musurus Pashës,⁴¹⁵ në atë muaj të shenjtë në atë stinë të ftohtë – por me agjërime të lehtë ngaqë ditët ishin të shkurtra – pra në Ramazanin e vitit 1320, Ferit Pasha iu vu punës pa vonuar. Ditën e parë shqyrtoi buxhetet e gjashtë vilajeteve dhe 137 kazave të Rumelisë.⁴¹⁶ Ditën e dytë u shpall udhëzuesi “i hartuar për organizimin dhe administrimin e vilajeteve të Rumelisë, për shpalljen dhe zbatimin e të cilit është nxjerrë dekret me vendim të Këshillit të Ministrave.” Në fjalinë e fundit të dekretit, për komisionin që do të kryesohej nga Ferit Pasha thuhej kështu: “Formimi i një komisioni në Portën e Lartë të përbërë nga një kryetar dhe tre anëtarë, si autoriteti shqyrtues i njoftimeve që do të vijnë në Portën e Lartë për punën e guvernatorëve për sa u përket çështjeve në fjalë dhe i inspektimeve të inspektorit të përgjithshëm, për të komunikuar me guvernatorët dhe inspektorin e përgjithshëm dhe për t’i komunikuar vendimet kryeministritë.”⁴¹⁷ Anëtarët u emëruan në ditën e tretë të Ramazanit, por në dekret përmendej vetëm emri i dy anëtarëve: “Emërohen anëtarë të komisionit të formuar me dekret sulltanor nën kryesinë e shkëlqesisë së tij Ferit Pashës anëtari i Komisionit për Nëpunësit Civilë Muhidin Bejefendiu dhe anëtari i Gjykatës së Apelit Emin Bejefendiu.” Kryesekretar i komisionit u emërua punonjësi i Këshillit të Shtetit Faik Bejefendiu.⁴¹⁸ Ndërsa ky dekret i lëshuar nga sekretariati i pallatit shprehej “kryetar i komisionit të lartë shqyrtues për vilajetet perandorake të Rumelisë,” titulli i përdorur në shkresën e parë të komisionit më 8 Ramazan/9 dhjetor ishte “Komisioni shqyrtues i Portës së Lartë për vilajetet perandorake të Rumelisë”.⁴¹⁹ Kurse kryeministri Said Pasha, në përgjigjen që shkruante, preferonte të referohej shkurt “Komisioni për vilajetet e Rumelisë”.⁴²⁰ Madje në një dokument e ka theksuar këmbënguljen e tij për këtë preferencë duke i rënë përsipër emërimit “autoriteti shqyrtues”.⁴²¹

Dokumentet që kishin të bënin me nismat për reformën të ndërmarra nga inspektori i përgjithshëm sipas dispozitave të udhëzuesit në vilajetet e Rumelisë, tashmë i kanalizoheshin vetëm komisionit. Në këtë situatë duheshin njoftuar pa vonesë edhe njësitë vartëse përkatëse të komisionit. Kërkohej që Ministria e Jasht-

⁴¹⁵ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 7.

⁴¹⁶ BEO 1958/146786 ve 146812, 1320 N 1 (2 Aralık 1902).

⁴¹⁷ BEO 1958/146786, 1320 N 2.

⁴¹⁸ BEO 1959/146874, 1320 N 4.

⁴¹⁹ BEO 1960/146990, 1320 N 9.

⁴²⁰ BEO 1960/146991, 1320 N 9.

⁴²¹ BEO 1962/147087, 1320 N 11.

me të njoftohej në çast për korrespondencat dhe idetë e komisionit për sa i përket realizimit të reformave. Kryeministri kërkoi që sipas nevojës kësaj ministrie t'i dërgoheshin shënime të posaçme dhe të informohej edhe inspektorati i shtypit.⁴²²

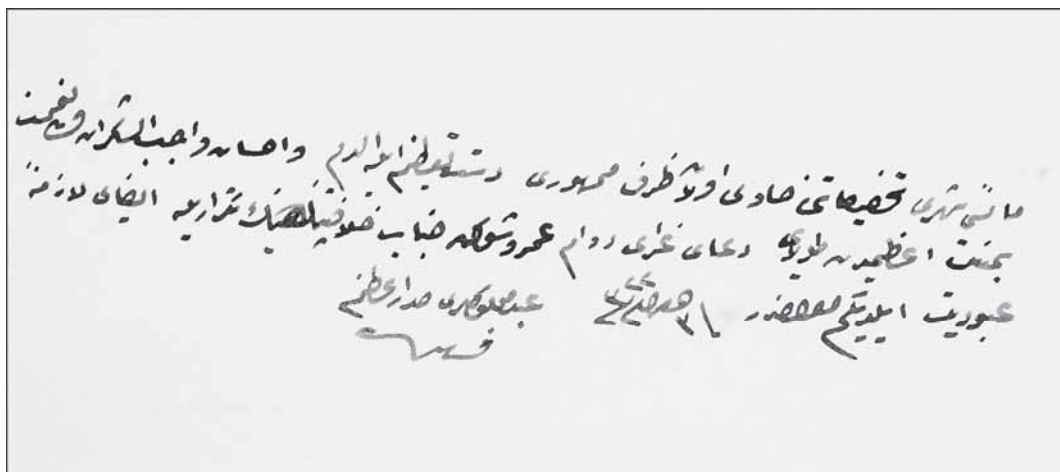
Gjithashtu kërkohet të emërohej edhe një anëtar i krishterë në komision. Ambasadori anglez, në bisedën e gjatë që zhvilloi me sulltanin pas iftarit të ngrënë në kokë më kokë më 17 Ramazan, i pati sugjeruar këtij se do të ishte e dobishme prania e një të krishteri edhe në komision, edhe në inspektorat. Sulltani tha dy emrat që kishte në mendje: Aleksandër Karateodor Pasha dhe Naum Pasha; i pari në komision meqë ishte i moshuar, i dyti në inspektorat.⁴²³ Por më 24 Ramazan, sulltani kërkoi emërimin “e Naum Pashës në Komisionin për Vilajetet e Rumelisë, duke qenë se është i papërfshirë në marrëdhënie kombësie dhe për arsye se është i aftë”. Kurse kryeministri Said Pasha të nesërmen komunikoi preferencën e tij për Aleksandër Karateodor Pashën në këtë post. Ndërkohë Rusia nuk e kishte parë të mjaftueshëm Udhëzuesin për vilajetet e Rumelisë dhe i kishte dhënë urdher ambasadorit të vet Zinovievit që të vepronte bashkërisht me ambasadorin austriak për të negociuar e propozuar Portës së Lartë përfshirjen e të krishterëve edhe në nëpunësi krahas xhandarmërisë si dhe çështje të tjera. Në gazetën e Sofjes thuhej se “përderisa mytesarifët e kajmekamët të jenë turq, paqja nuk mund të jetë e qëndrueshme.” Duke thënë se prania e Aleksandër Teodori Pashës si anëtar në komision do t'i parandalonte të tilla probleme, kryeministri i kujtonte sulltanit se edhe ambasadori anglez i kishte shprehur të njëjtin mendim. Ndërsa ambasadori anglez e kishte sugjeruar këtë gjë mbështetur mbi “arsyetimin se prania e Aleksandër Pashës në komision do t'u japë siguri fuqive jo aq me personin e tij sesa për faktin se njihet në Evropë,” kryeministri vinte në dukje se emërimi i Naum Pashës, “për shkak se nuk ka lidhje me shtetet, pra nuk është as bullgar e as grek,” (ishte sirian katolik që pjesën më të madhe të karrierës e kishte kaluar në provincë) nuk do të bënte efektin e duhur. Ndërkohë që mund të ishte i dobishëm si ambasador apo këshilltar, nga prania e Naumit në komisionit nuk mund të pritej ndonjë dobi; Aleksandër Pasha ishte figurë më e përshtatshme për të siguruar mbështetjen e Anglisë.⁴²⁴ Megjithë këto konsiderata të kryeministrit, si duket edhe pas njëzet ditësh vazhdonin mëdyshjet pasi flitej se ambasada ruse do të mbështeste emërimin e Kostandin Karateodori Pashës (vëllai i Aleksandër Pashës) si anëtar i komisionit për reformën.⁴²⁵

⁴²² BEO 1967/147456, 1320 N 23.

⁴²³ *Notes from Constantinople*, 189 (Dec 18th, 1902).

⁴²⁴ YA.HUS. 438/58, 1320 N 25.

⁴²⁵ YEE 9/35, 1320 L 15.

Burimi: BOA, HSD.AFT 11/81, 1321 R 29

Sigurisht që dy-tre anëtarë dhe një kryesekretar nuk mjaftonin që një komision i sapoformuar për zgjidhjen e një problemi të madh sa një mal, të punonte me efikasitet. Ferit Pasha iu lut kryeministrit që “Nyz’het Beu nga ndihmësit e sekretariatit të kryeministrit, kryezbardhësi i sekretariatit të Këshillit Perandorak Rauf Jekta Beu, Ahmet Muhtar Beu dhe Shefik Beu stazhierët e Departamentit të Reformës në Këshillin e Shtetit dhe zbardhësi i sekretarisë së drejtorisë së financave të Ministrit të Arsimit Shevket Beu, të cilëve u njihej kompetenca e aftësia,” të kaloreshin sa më shpejt në komision nga departamentet e tyre, duke vazhduar ta merrnin rrogën nga departamentet në fjalë. Ja shënimi që është mbajtur në një copë letër lidhur me përgjigjen e kryeministrit: “Nyz’het Beu është i nevojshëm aty ku është, prandaj nuk mund të ngarkohet me detyrë në komision. Për sa u përket të tjerëve u dha urdhër t’u shkruhet departamenteve përkatëse dhe të përgatiten lejet e nevojshme.”⁴²⁶ Domethënë se kryeministri kishte dhënë udhëzim që të tjerët përveç Nyz’het Beut të punonin në komisionin e kryesuar nga Ferit Pasha.

Ishte edhe problemi i vendit; në Portën e Lartë që ishte zemra e qeverisë, nuk kishte dhomë bosh. Komisionit iu caktua dhoma e kryesekretarisë së Këshillit të Shtetit.⁴²⁷ Por duheshin dy dhoma; dhoma e mbledhjeve dhe ajo ku do të punonin shkruarit duhej të ishin të ndara. Ja si i shkruan kryeministrit Ferit Pasha lidhur me problemin e vendit:

Pas urdhrat të dhënë nga ana e kryeministrit mirëkuptuese për rregullimin dhe kompletimin e dy dhomave për Komisionin për Vilajetet e Rumelisë, mezi na u

⁴²⁶ BEO 1960/ 146994, 1320 N 9.

⁴²⁷ BEO 1962/ 147087, 1320 N 11.

dha një dhomë e vetme, por edhe asaj i mungojnë tryeza e orenditë e tjera të nevojshme. Duke qenë se deri më sot nuk është caktuar ende një dhomë tjetër dhe, siç arritëm të marrim vesh, kjo punë mund të zgjasë akoma për ditë të tëra dhe duke qenë se hapësira e tanishme mjafton vetëm për komisionin dhe nuk lejon kryerjen e veprimeve sekretariale e korrespondencën e nevojshme, komisioni ka hasur në vështirësi që nuk duhej t'i haste.

Ferit Pasha ia kish vënë syrin një dhomë të vogël ngjitur me atë të komisionit dhe kërkonte që kjo dhomë “sot të zbrazet e t'i caktohet sekretarisë së komisionit dhe të jepet urdhër i prerë për plotësimin e orendive të nevojshme.” Me këtë rast kërkonte edhe dy shërbyes dhe ua kishte vënë syrin “për të shërbyer në dhomën e komisionit e atë të sekretarisë, Ismail Agës e Hajdar Agës të cilët prej kohësh shërbejnë si stazhierë në departamentet e Këshillit të Shtetit”. Por nuk mbaronte me kaq. Kërkonte dy tryeza për kryesekretarin dhe mbajtësin e regjistrave, një vitrinë prej xhami për mbajtjen e dokumenteve në dosje, katër-pesë regjistra për regjistrimin e dokumenteve, një vulë dhe së fundmi 200 grosh në muaj për shpenzime kancelarie. Plotësimin e këtyre kërkesave kryeministri pas dy ditësh (19 dhjetor/18 Ramazan) ia ngarkoi këshilltarit të tij.⁴²⁸

Pse vallë Ferit Pasha shkruan se puna e dhomave do të zgjasë disa ditë? Del se të njëjtat kërkesa ia ka bërë po atë ditë (17 dhjetor/16 Ramazan) më herët edhe ministrit të Brendshëm Memduh Pashës, por si përgjigje ka marrë një leksion themelor burokracie. Memduh Pasha i ka shpjeguar se për dy dhomat duhet t'i drejtohet kryesisë së Këshillit të Shtetit, për orenditë e nevojshme zyrës së furnizimit, kurse për shpenzimet kancelarike kryeministrit.⁴²⁹

Kundërpërgjigjen ndaj këtij qëndrimi që i kishte lënduar sedrën prej shqiptari Ferit Pashës, ministri i Brendshëm do ta merrte pas tre javësh, në ditët pas Bajramit të Ramazanit. Kur sulltani deshi të mësojë nga Memduh Pasha se çfarë qe zbatuar gjer më tani nga dispozitat e udhëzuesit për vilajetet e Rumelisë, ky i fundit i kërkoi informacion komisionit, por Ferit Pasha nuk pranoi ta informojë duke deklaruar se nuk ka marrë ndonjë urdhër të tillë nga sulltani dhe “megjithëse me komunikim të ndërmjetëm sërish iu vu në dukje se ministri është i detyruar të kërkojë informacion sipas urdhrit të sulltanit, prapë ngurroi të japë informacion.” Memduh Pasha në vijim u kërkon informacion vilajeteve, por merr përgjigje të shpejtë vetëm nga vilajeti i Shkodrës dhe detyrohet të njoftojë se përgjigjet nga vilajetet e tjera do të përcillen eventualisht.⁴³⁰ Si duket Ferit Pasha nuk donte që komisioni i formuar nën varësi të drejtpërdrejtë nga kryeministria

⁴²⁸ BEO 1965/147370, 1320 N 22.

⁴²⁹ DH.MKT 624/113, 1320 N 16.

⁴³⁰ Y.MTV. 238/27, 1326 L 7, Belge No. 1.

të vinte në atë pozitë që t'i jepte llogari Ministrisë së Brendshme, prandaj këmbëngulte të mos i raportonte ministrisë pa një dekret me shkrim nga sulltani. Nëse nuk e shfaqte këtë refleks burokratik mbrojtës, mund t'i binte pozita në shkallën burokratike. Një ditë pas shkresës ankuese të ministrit të Brendshëm, më 7 janar, Ferit Pasha i paraqiti vetë pallatit një raport të gjatë prej nëntë faqesh si “përmbledhje e vendimeve në kuadër të reformave dhe e çështjeve të tjera që janë trajtuar që nga krijimi i komisionit e deri tani”.⁴³¹

Sikur Memduh Pasha ta dinte se Ferit Pasha, i cili deri para pak kohe kishte qenë një guvernator nën urdhrat e tij, pas vetëm pesëdhjetë e pesë ditësh pune në Komisionin për Rumelinë, do të bëhej kryeministër, ndoshta nuk do t'i jepte leksione burokracie, por atë që kërkonte, menjëherë. Siç erdhën punët, kur Ferit Pasha u bë kryeministër, i mbeti Memduh Pashës të merrej me rrogën që i takonte për punën si kryetar komisioni nga 30 nëntori 1902 deri në 25 janar 1903:

Duke qenë se në balancat e ministrisë sonë nuk gjendet shuma prej dyzet e katërmijë e nëntëqind e gjashtëdhjetë e shtatë groshësh që i takojnë shkëlqesisë së tij kryeministrit për kohën kur ka shërbyer si kryetar i Komisionit Shqyrtues të formuar në Portën e Lartë nga data 17 nëntor 1318 deri në datën 2 dhjetor të po këtij viti kur u emërua kryeministër, sipas rrogës prej tridhjetë mijë groshësh në muaj caktuar me dekret sulltanor, u kërkua që kjo shumë të shtohet në buxhetin për rrogat e këtij viti.⁴³²

Si u bë Ferit Pasha kryeministër

Zëvendësimi i kryeministrit në kohën e Abdylhamidit nuk ishte një proces aq i dhimbshëm sa kërkimi për një kancelar që të zinte vendin e Bismarkut në Gjermaninë e Vilhelmit të II-të.⁴³³ Madje mund të thuhet se nën një sundues si Sulltan Abdylhamidi, i cili në pjesën më të madhe të sundimit të tij tridhjetë e tre vjeçar thuajse do të bënte vetë sulltanin e vetë kryeministrin, largimi i shtetarit në postin më të lartë pas tij nuk shkaktonte ndonjë zbrazëti kushedi se çfarë.

Kur marrëdhëniet mes sulltanit dhe kryeministër Said Pashës hynë në krizë në janar të 1903-shit, marrëdhëniet e Ferit Pashës me Said Pashën ishin miqësore. Marrëdhëniet e tyre duhet të kenë qenë shumë të vjetra, sepse që kur Ferit Beu gjendej inspektor në Dijarbekir në vitin 1880, konsulli anglez i Kurdistanit Trotter

⁴³¹ Po aty, Belge No. 2.

⁴³² BEO 2007/150486, 1320 Za 25.

⁴³³ Lidhur me problemin e gjetjes së një personi të fuqishëm në vend të Bismarck-ut, shih: J.A. Nichols, *Germany After Bismarck, The Caprivi Era 189-1894* (New York 1968), 32-33.

shkruante se inspektori “është i mbrojturi i kryeministrit aktual, Said Pashës”.⁴³⁴ Duhet kujtuar se e pati ndihmuar edhe në detyrat e mëvonshme. Për shembull, ishte Said Pasha kryeministër ai që kishte kërkuar lejen për emërimin e tij si anëtar i Gjykatës Tregtare të Shkallës së Dytë. Por në atë kohë Feriti për Said Pashën ishte një nëpunës si gjithë të tjerët. Sipas Tahsin Pashës, Said Pashës i kishin lindur dyshime nga thirrja e guvernatorit të Konjës në Stamboll dhe e kishte ndjerë se konsiderohej si kryeministër i mundshëm në vend të tij, prandaj e pati vënë në pozitë të vështirë Ferit Pashën duke mos ia dhënë ato që duhej t’ia kalonte për detyrën e tij në komision.⁴³⁵

Më 5 janar kryeministër Said Pasha i pati lënë të kuptonte ambasadorit anglez O’Conor se mund të jepte dorëheqjen; nuk mund ta përtypte mbajtjen e këtij posti sa për sy e faqe pa kompetencat që duhej t’i gëzonte si kryeministër. Sipas Said Pashës, “rënia në kaos e të gjitha departamenteve të qeverisë për shkak të sistemit personal e të papërgjegjshëm qeverisës që kontrollon vendin, po e vinte në rrezik perandorinë.” Në mospajtimet serioze që kishte me ministrin e Luftës në çështjet e Maqedonisë, të problemeve financiare e të përcaktimit të kufirit të Adenit, Said Pasha nuk gëzonte mbështetjen e sulltanit.⁴³⁶ Diplomatat austriakë thuajse që një vit më parë kishin shkruar se përmirësimi në qeverisje dhe rend publik nuk do të zgjaste shumë sepse Said Pasha nuk do të mund të mbahej më gjatë si kryeministër. Një personalitet i tillë nuk mund të gjente vend në afat të gjatë pranë sulltanit. Të gjithë simpatizantët e qeverisjes së keqe që kish qenë deri atëherë, kërkonin të hiqej qafe Said Pasha.⁴³⁷

Mosmarrëveshja thelbësore e kryeministrit me sulltanin për sa i përket çështjes së Maqedonisë ishte se si duhej vepruar me shqiptarët. Sipas Said Pashës për t’i qetësuar shqiptarët duheshin marrë masa të rrepta, qoftë edhe duke përdorur forcën. Por në këtë pikë binte ndesh me kryetarin e komisionit për reformën, Ferit Pashën, i cili mendonte se shqiptarëve u duhej fituar zemra. Në këtë çështje sulltani ishte i një mendimi me Ferit Pashën.⁴³⁸ Burimet gjermane tregojnë se Said Pasha që më 24 nëntor të 1902-shit (domethënë që një vit para ardhjes së Ferit Pashës) këmbëngulte për zbatimin me rreptësi të ligjeve aktuale në krahinat

⁴³⁴ FO 424/107, No. 156, Inclosure 2 in No. 184, List of some of the more important Officials and ex-Officials connected with the Kurdistan Consulate with whom Major Trotter is personally acquainted, with a few Notes added as to Character, &c., [October 1880].

⁴³⁵ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, 94-95.

⁴³⁶ FO 881/8175, No. 62, Sir O’Conor to the Marquess of Lansdowne, January 13, 1903.

⁴³⁷ F. R. Bridge, *Austro-Hungarian Documents Relating to the Macedonian Struggle, 1896-1912* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1976), No. 51, Athen, No. 3C, 2711902.

⁴³⁸ FO 881/8175, No. 84, Mr. Whitehead to the Marquess of Lansdowne, January 21, 1903.

shqiptare.⁴³⁹ Pikërisht në këtë kohë erdhën tre shqiptarë në Stamboll për t'i bërë atentat Said Pashës. I njoftuar nga një konsull, ambasadori anglez dërgoi Sir Adam Block-un (për shumë vjet dragoman i ambasadës, përfaqësuesi anglez dhe më vonë kryetari i Administratës së Borxheve Shtetërore) për ta lajmëruar ministrin e Jashtëm Tefvik Pashën në mënyrë që të parandalohej atentati.⁴⁴⁰ Për shkak të karakterit dyshues që s'binte më poshtë se ai i sulltanit, Said Pasha mendonte se Abdylhamidi ishte në dijeni të këtij plani për ta vrarë.⁴⁴¹

Kur Mr. Block-u i shkoi për vizitë më 13 janar, Said Pasha nuk kishte dalë nga shtëpia që më datë 8. I tha Mr. Block-ut se nuk mund ta vazhdonte më gjatë detyrën, se i kishte ardhur në majë të hundës dhe se nuk kishte arritur ta bindte sulltanit për idetë dhe propozimet e tij në drejtim të qeverisjes më të mirë të vendit. Sipas tij, qeveritarët ia prisnin rrugën; çdo injorant i papërgjegjshëm rreth sulltanit i kurdiste intriga pas shpine dhe ia pengonte përpjekjet e tij më të mira. “Nëse nuk ndryshon diçka, nëse vazhdon të drejtojë ky padishah, fundi nuk është larg; nuk mund të vazhdojë kështu. Nëse vazhdon ky kaos, nuk do të shkojë gjatë dhe do të rroni e ta shihni Turqinë të copëtuar,” thoshte Said Pasha dhe shtonte kishte bërë ç’kishte mundur, por derisa padishahu vazhdonte aty ku ishte, askush nuk do të mund të bënte më gjë: “*c’est humainement impossible.*”⁴⁴²

Said Pasha vërtet dha dorëheqjen dhe megjithëse sulltani dërgoi lajmëtar pas lajmëtar, nguli këmbë në të tijën dhe nuk e tërhoqi dorëheqjen. Për më tepër shkroi një letër dorëheqjeje ku kritikonte politikën e sulltanit në përgjithësi dhe sidomos pamjaftueshmërinë e propozimeve të tij për reformimin e administratës në Maqedoni. Nëse nuk dëshirohej që vilajetet e “Evropës osmane” të përfundonin si Kreta, duheshin zbatuar reforma serioze si pjesëmarrja e elementeve të krishtera në administratë. Në letërën ku vinte në dukje situatën e rrezikshme ku ndodhej perandoria dhe gjendjen e mjerueshme të administratës aktuale, ia thoshte troç sulltanit se nëse u dashkësh të qëndronte në këtë post, u duhej kushtuar vëmendja e duhur propozimeve të tij, çka nuk e kishte parë deri tani, përkundrazi propozimet e tij kurrë nuk ishin zbatuar. Megjithëse sulltani i kërkoi ta merrte mbrapsht këtë letër të vrazhdë, Said Pasha jo vetëm nuk e bëri këtë, por e refuzoi edhe ftesën e sulltanit për ta biseduar më në hollësi këtë çështje. Në

⁴³⁹ *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, e d. J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Time (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.B.H., 1924) 18. Band, Nr. 5460, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt, Pera, den 24. November 1902, Nr. 405. Ky koleksion shumë i madh dokumentesh këtej e tutje në poshtë-shënime do të shkurtrohet si GPdEK.

⁴⁴⁰ FO 881/8175, No. 64, Sir O’Conor to the Marquess of Lansdowne, January 14, 1903.

⁴⁴¹ FO 881/8175, Inclosure in No. 64, Memorandum by Mr. Block, January 13, 1903.

⁴⁴² FO 881/8175, Inclosure in No. 62, Memorandum by Mr. Block, January 13, 1903.

fund fare sulltani i kërkoi që në letrën e dorëheqjes të paraqiste si arsye problemet shëndetësore. Said Pasha mendonte se po ta bënte një gjë të tillë, tërthorazi do të pranonte përgjegjësinë për ato që do të ndodhnin si rezultat i kësaj keqqueverisjeje. Në fund të bisedës me Block-un, si emra të mundshëm për ta pasuar atë në detyrë Said Pasha përmendi Farit Pashën dhe Memduh Pashën, duke thënë se këta të dy e synonin postin e kryeministrit.⁴⁴³ (Domethënë se pas fërkimit mes Feritit e Memduhut të rrëfyer më lart, ishte edhe një rivalitet i tillë.)

Ngaqë ambasadat e tjera nuk kishin marrëdhënie kaq të ngushta me Said Pashën, nuk e dinin se kryeministri po ndërrohej. Ambasadori gjerman Freiherr Marschall (Baroni Marschall), vetëm tre ditë para ndërrimit, kur e vizitoi Izzet Pashën më 11 janar, mësoi se “puna me Said Pashën nuk po shkonte mirë”.⁴⁴⁴ Izzet Pasha mendonte se Said Pasha tregohej tepër i ndjeshëm e kokëfortë dhe se përkundër ankesave, sulltani kishte miratuar gjithçka që vinte nga Porta e Lartë. Si informacion konfidencial, Izzet Pasha i tregonte ambasadorit gjerman se sulltani dyshonte se Said Pasha nuk kishte mundur të mbante distancë ndaj propozimeve angleze për reformat në Maqedoni. Ambasadori gjerman shpjegoi se nuk duhej ndërruar kryeministri në një kohë kritike si kjo kur rusët, austriakët dhe anglezët prisnin urgjentisht përgjigje për propozimet e tyre për reformë. Shkarkimi i Said Pashës do të krijonte përshtypjen se megjithëse ai dëshironte të bënte përmirësime në Rumeli, pallati përpiqej t’i pengonte masat efektive dhe një përshtypje e tillë do të shkaktonte dëme të pariparueshme na marrëdhënie. Pasi i thotë se edhe ai pikërisht në këtë linjë ka folur me sulltanin, Izzet Pasha, për t’i bërë përshtypje Baron Marschall-it si një *captatio benevolentiae*, i kërcet informacionin se sulltani mendon për Ferit Pashën si kryeministër. Duke qenë se Izzet Pasha dhe Ferit Pasha nuk i kishin edhe aq mirë punët bashkë, mbrëmjen e djeshme sulltani i kishte pajtuar. Por ambasadori gjerman vuri në dukje se kandidatura e Ferit Pashës nuk do t’ia ndryshonte mendimet e thëna më sipër.⁴⁴⁵

Memduh Pasha, në librin e shkruar gjatë syrgjynit në ishullin Sakëz [Hios, përkth.] dhe të botuar në vitin 1912, thotë se Ferit Pashën e solli në Stamboll kryesekretari i pallatit Tahsin Pasha. Tahsin Pasha dhe Izzet Pasha “ishin në oponencë me njëri-tjetrin. Prandaj Tahsin Pasha u përpoq ta afronte Ferit Pashën

⁴⁴³ Po aty.

⁴⁴⁴ “Vertraulich sagt mir izzet Pascha, mit dem Grosswesir gehe es nicht mehr recht. Said Pascha sei ‘susceptible’ und ‘entete’. Er beklage sich stets darüber, dass der Sultan seine Vorschläge nicht annehme, während in der Tat alles sanktioniert werde, was von der Pforte komme. Der Sultan habe auch -dies sei aber eine ganz geheime Mitteilungen den Verdacht, dass der Grosswesir den englischen Vorschlägen nicht ganz fremd sei. In den letzten Tagen behaupte Said Pascha, leidend zu sein, sie Bürde seines Amtes nicht mehr tragen zu können.” GPdEK, 18. Band, Nr. 5484, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt, Pera, den 11. Januar 1903, Nr. 25. Geheim.

⁴⁴⁵ Po aty.

me sulltanin duke pasur parasysh mosmarrëveshjen që ky kishte pasur më parë me Izzet Pashën. E solli në Stamboll dhe e bëri kryetar të komisionit të formuar për reformat në vilajetet e Rumelisë. Pa kaluar shumë e ngriti deri në postin e kryeministrit.⁴⁴⁶

Të mërkurën më 14 janar Said Pasha u largua nga posti i kryeministrit. Në vend të tij u vu ish guvernatori i Konjës dhe aktualisht kryetari i Komisionit për Reformën në Rumeli pranë Portës së Lartë, Ferit Pasha. Një natë më parë sekretari i pallatit Ragip Pasha qe dërguar pranë Ferit Pashës. Sulltani, i cili e kishte zakon të siguronte besnikërinë e njerëzve me garancira e nënshkrime, mori edhe prej Ferit Pashës një garanci se nëse i besohej kryeministria, do të shërbente sipas pëlqimit të sulltanit.⁴⁴⁷ Dekreti sulltanor që niste me adresimin “Kryeministri im Ferit Pasha,” ishte mjaft i shkurtër: “Me largimin nga detyra të Said Pashës, ju është ngarkuar juve posti i kryeministrit, si person që jua njohim drejtësinë e besnikërinë. Zoti i madhëruar ju dhëntë sukses, amin!”⁴⁴⁸

Mëngjesin e nesërm, pasi pranohet në audiencë nga sulltani, Ferit Pasha hipën në një karrocë të bukur të caktuar nga Stalla Perandorake, e cila e shpie në Dollmabahçe, e që atje, me avulllore, rreth orës dhjetë mbërrin në skelën e Sirkehxisë. Në Sirkexhi pritet nga kryetari i Këshillit Perandorak Nasiri, sekretari i Kryeministrit Zijai dhe nëpunësit e nderit e hipën në kalë. Sipas zakonit organizohet ceremonia e emërimit, ku kryesekretari i pallatit Tahsin Pasha, i cili mban dekretin për emërimin qëndron përpara, me kryeministrin dhe shejhulislam respektivisht në të djathtë e në të majtë. Në Portën e Lartë ku shkohet “nën shoqërinë e tingujve të orkestrës ushtarake perandorake,” organizohet ceremonia e pritjes. Pastaj hyhet në sallën e pritjes ku në prani të të gjithë ministrave dhe nëpunësve të lartë, Tahsin Pasha puth dekretin sulltanor dhe ceremonialisht ia dorëzon kryeministrit të ri. Ferit Pasha e puth me respekt dekretin dhe ia jep për ta lexuar kryesekretarit të Këshillit Perandorak, Mehmet Ali Beut. Pas leximit shejhulislam Xhemaledin Efendiu lutet, “amin” dëgjohet nga të pranishmit dhe ceremonia përfundon me urime.⁴⁴⁹ Thuhet se ata që ia kanë hedhur sytë atë ditë kanë thënë: “Mashalla, ç’kryeministër i pashëm!”⁴⁵⁰

Madhëria, Bujaria, Mirësia e Plotfuqia e tij, Mirëbërësi im imzot,

Me shpalljen e fermanit dashamirës e të bekuar të madhërisë suaj që më ngarkon me detyrën e kryeministrit si vepër e dashamirësisë së kulluar të hirësisë së tij ka-

⁴⁴⁶ Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, 48-49.

⁴⁴⁷ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, 90.

⁴⁴⁸ DÜİT 190/60, 1320 L 15.

⁴⁴⁹ Y.PRKAZI 45/19, 1320 L 15.

⁴⁵⁰ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 7.

lifnore ndaj personit tim, duke ma shtuar nurin si robi juaj i përunjur ndër tërë ata ministra të denjë dhe robër të tij nëpunës, bashkë me lutjen që e kemi borxh ditë e natë për jetën, begatinë e të ardhmen e madhërisë së tij, i bëj me dije madhërisë së tij se me besimin në favorin e lumturisë së tij hijes së Zotit mbi tokë, ku mbështeten të gjithë robërit e madhërisë së tij, se do të bëj ç'është e mundur për ta kryer më së miri detyrën time, e në çdo rast urdhri dhe fermani i takojnë madhërisë, bujarisë, mirësisë e plotfusiçë së tij, imzotit mirëbërës, hazreti padishahut.⁴⁵¹

Ishte një ditë shumë e ftohtë, mesi i dimrit. Gjatë ditëve në vazhdim i ftohti u bë edhe më i ashpër dhe bora më e dendur. Me këtë pretekst, dy ministra të cilët banonin në Bosfor, ai i Drejtësisë Abdurrahman Pasha dhe ministri i Brendshëm Memduh Pasha, nuk erdhën në departamentet e tyre në Portën e Lartë... Në fakt për shkak të smirës. Ziliqarët për ardhjen e Ferit Pashës në post ishin të shumtë.⁴⁵²

Si e pritën të huajt këtë emërim?

Ministri i Jashtëm Tevfik Pasha i njoftoi zyrtarisht me telegram ambasadorët në Perandorinë Osmane se Ferit Pasha qe bërë kryeministër.⁴⁵³

Diplomatë të rëndësishëm të shumë shteteve rendën drejt Portës së Lartë për ta uruar kryeministrin e ri. Ferit Pasha që të nesërmen do ta njoftonte pallatin për të huajt që erdhën ta uronin dhe se çfarë u fol aty me këtë rast.

Të ngarkuarit me punë të Anglisë, Greqisë dhe Serbisë, përfaqësuesi i Bullgarisë, kryepërkthyesit e ambasadave austriake, ruse e franceze dhe ambasadorët e Iranit e Gjermanisë e vizituan kryeministrin po atë ditë. Kryepërkthyesi i Rusisë njoftoi se ambasadori i tij nuk kishte ardhur dot për shkak të sëmundjes që e kishte bllokuar prej disa ditësh. Që në vizitat e urimit u zhvilluan biseda të gjata me një gjuhë të rafinuar për çështjet që do ta preokuponin më shumë Ferit Pashën gjatë detyrës si kryeministër. Kur kryepërkthyesi rus Jajkovi e hapi bisedën lidhur me administrimin aktual të vilajeteve të Rumelisë, Ferit Pasha i tha se vendimet e reja të vëna në jetë, që tani kishin bërë efekt pozitiv në qeverisje dhe i shpjegoi projektet e sulltanit në këtë kuadër. Ambasadori gjerman Baron Marschall (Freiherr Marschall von Bieberstein) i deklaroi Ferit Pashës se emërimi i tij si kryeministër "është perceptuar mirë nga ana e tij dhe e qeverisë së tij" dhe paskëtaj e solli fjalën në çështjet politike: Kur të vihen plotësisht në zbatim vendimet për përmirësimin e qeverisjes në vilajetet e Rumelisë, sidomos kur të përsoset

⁴⁵¹ YEE 75/34, 1320 L 16.

⁴⁵² İbnülemin, 1598.

⁴⁵³ Y.MTV. 238/96, 1320 L 15.

organizimi i xhandarmërisë, të vihen në vijë financat e vilajeteve dhe të bëhet e mundur dhënia e të gjitha rrogave në kohë, do të eliminohen ankesat që ngrenë disa shtete. Pastaj duhej përmirësuar gradualisht edhe mbledhja e së dhjetës dhe e taksave dhe “kjo arritje e dobishme për interesat administrative e financiare të perandorisë do të zhvlerësonte çdo kundërshtim.” Baroni Marschall mendonte se hëpërhë shtetet e ditura nuk do të ndërhyjnë drejtpërsëdrejti për të ndryshuar formën e administrimit të këtyre vilajeteve. Duke e kaluar bisedën tek çështjet financiare, “me dashamirësi” shprehu edhe nevojën për ta rritur reputacionin financiar të shtetit në arenën e jashtme duke ndërmarrë reformat e duhura në këtë drejtim. Pastaj iu kthye sërish temës së vilajeteve të Rumelisë duke më “thënë konfidencialisht se ambasadori rus Mësjë Zinovievi po vepron me shumë maturi dhe nuk i mbështet ndërmarrjet që do ta cenonin dinjitetin e perandorisë dhe se ai vetë shpreson se nëse i përfoluri e sheh të garantuar edhe njëherë efektin e mirë të qëllimit të pastër” të sulltanit, “gjithmonë do ta shtyjë shtetin e tij të marrë një linjë veprimi të matur e të qetë.” Pasi ambasadori gjerman e mbaroi fjalën, Ferit Pasha i shprehu kënaqësinë e tij dhe i kujtoi se për shkak të rëndësisë që sulltani i jepte çështjes së vilajeteve të Rumelisë, me dekrete perandorake të përsëritura kishte kërkuar plotësimin sa më të shpejtë të organizimit e rregullimit. Deri tani që plotësuar rregullimi i një a dy taborëve dhe pjesa më e madhe e organizimit policor, si dhe qenë marrë të gjitha masat e mundshme për të mos lejuar as krimet ordinere. Megjithatë, nuk është e lehtë “të eliminohet brenda ditësh antagonizmi shumëvjeçar mes elementeve të ndryshme në Rumeli e të zhduken menjëherë plotësisht të gjitha krimet që burojnë nga armiqësitë personale.” Nuk ka dyshim se me përsosjen e rregullit në qeverisje nuk do të ketë arsye për konflikte e ankesa dhe nëse edhe çetat bullgare nuk kryejnë aksione, qëllimi do të arrihet brenda një kohe të shkurtër. Për sa u përket çështjeve financiare, edhe këtyre “do t’u kushtohet vëmendje e energji”. Ambasadori gjerman “me ndjenja të sinqerta shprehu urimet e tij të përhershme për vazhdimësinë e pushtetit e të fuqisë” së perandorisë e veçanërisht të sulltanit. Pasi përcolli këto detaje të bisedës, Ferit Pasha shtoi edhe këtë koment të tij:

Mendimi im modest nga kjo bisedë është se ka arsye shumë të forta për të shpresuar dhe besuar se Rusia dhe Austria nuk do t’i zgjerojnë propozimet e tyre për sa i përket organizimit të xhandarmërisë dhe vënies së rendit. Në sajë të madhërisë suaj, së shpejti do të arrihet rregullimi dhe ngulitja e xhandarmërisë dhe e gjykatave. Pas kësaj do të mbetet vetëm çështja e organizimit dhe përmirësimit të financave, për çka do t’jua parashtroj shqyrtimet dhe mendimet e mia brenda pesë-gjashtë ditësh.⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ YA.HUS. 440/23,1320.10.19.

Katër ditë më vonë ambasadori rus dhe austriak erdhën personalisht për urime. Ambasadori austriak e solli fjalën tek gjendja e përgjithshme e vilajeteve të Rumelisë dhe vuri në dukje se Rusia dhe Austria “janë në union në kërkesën e tyre për marrjen e masave serioze nga perandoria”. Ferit Pasha i shpjegoi se ishin marrë të gjitha masat për sigurimin e rendit në Rumeli dhe i tregoi ç’ ishte bërë deri tani, duke shtuar se “do të vazhdojnë përpjekjet serioze” qoftë për përmirësimin e xhandarmërisë e gjykatave në këto vilajete, qoftë për “të siguruar zhvillimin e qytetërimit të tyre, por se është e qartë se duhet vepruar me kujdes në përputhje me moralin dhe natyrën e popujve të atjeshëm. Po ashtu duhet që shtetet t’ia tërheqin vërejtjen vazhdimisht Principatës Bullgare për të mos qëndruar neglizhente ndaj disa sulmeve bandite që kryhen atje.” Pastaj u ankua se shtypi i Vjenës i ekzagjeronte mjaft disa zënka të rëndomta dhe çështjen e Rumelisë në përgjithësi. Kurse ambasadori rus foli shkurt lidhur me Rumelinë; tha se i shihnin me urrejtje sulmet e çetave bullgare dhe vuri në dukje se perandoria kishte forca të mëdha në Rumeli për t’i parandaluar veprimet e tyre. Pastaj tha se gjithmonë i dëshironte suksesin sulltanit dhe kaloi në çështjet aktuale që i interesonin Rusisë në Portën e Lartë. Në fund u largua duke kërkuar ndjesë që nuk kishte ardhur dot më parë për shkak të shqetësimeve shëndetësore. Ferit Pasha ia përcolli sulltanit këto biseda duke e njoftuar se të nesërmen pas faljes së xhumasë do t’ua kthente vizitën ambasadorit austriak, rus e italian.⁴⁵⁵

Ditën kur Ferit Pasha u bë kryeministër, në një letër të shkurtër pa firmë e vulë paraqitur sulltanit, bëhej e ditur se edhe Rusia ishte e kënaqur nga ky ndryshim:

Largimi nga detyra i Said Pashës është pritur me kënaqësi nga ambasada ruse, e cila madje e shihte me habi vazhdimin e qëndrimit të zotërisë në fjalë në atë post. Kurse me emërimin e shkëlqesisë së tij Ferit Pashës në postin e lartë të kryeministrit, si njeri i aftë, kompetent e aktiv, ambasada ruse shpreson se kjo do të ketë rezultate pozitive për sa u përket reformave të ndërmarra në vilajetet e Rumelisë.⁴⁵⁶

Marrëdhëniet me ambasadorët e huaj

Në burime të ndryshme thuhet se ambasadori gjerman Baron Marschall ka ndikuar në emërimin kryeministër të Ferit Pashës, i cili mendohej se ishte për një bashkëpunim sa më të ngushtë me Gjermaninë e Austro-Hungarinë.⁴⁵⁷ Siç tregon dhëndri i tij Fahredin Beu, i cili më vonë u bë ministër Arsimi, pas udhëtimit të tij të dytë në Konja Baron Marschall-i takoi sulltanin të cilit i tha se kishte parë

⁴⁵⁵ YA.HUS, 440/49,1320 L 23.

⁴⁵⁶ YEE 9/35,1320 L 15.

⁴⁵⁷ İnal, 1605; Adanır, *Makedonya Sorunu*, 180.

ndryshim të madh mes dy udhëtimeve që kishte bërë atje dhe e përgëzoi për këtë guvernator kaq të aftë.⁴⁵⁸ Edhe xhonturku Muhitin Birgen, në kujtimet e tij e përmend Ferit Pashën si përfaqësues të politikës gjermane.⁴⁵⁹

Sipas Abdylhak Hamidit, “Ferit Beu konsiderohej si simpatizant i politikës austriake ngaqë shkonte shpesh në ambasadën austriake.”⁴⁶⁰ Gjatë detyrës së tij si kryeministër Ferit Pasha mbajti një marrëdhënie mjaft të mirë me ambasadorin austro-hungarez Markez Pallivicini-n dhe i vazhdoi marrëdhëniet miqësore me këtë vend. Madje i biri i Ferit Pashës tregon se perandori austro-hungarez Franc Jozefi, i akordoi kryeministrit dekoratën më të lartë të Hungarisë, e cila nuk i qe dhënë askujt tjetër veç Abdylhamidit II, Udhrin e Shën Stefanit që u jepej vetëm sundimtarëve.⁴⁶¹ Por dekorata të larta Ferit Pashës i kanë dhënë edhe Franca, Spanja, Greqia, Irani, madje edhe Papa. Kur një shtet i huaj donte t’i jepte dekoratë dikujt, e njoftonte më parë me shkrim. Pastaj personi i shkruante institucionit të vet, institucioni ministrisë së Jashtme dhe kjo e fundit i kërkonte leje pallatit nëpërmjet kryeministrit. Ferit Beut i janë dhënë dekorata nga shumë shtete. Më 9 shtator 1888 është dhënë leja për pranimin e Urdhrit Katolik të Izabelës të Klasit të Parë nga Spanja.⁴⁶² Gjashtë muaj më vonë, Patrikana Katolike Armene i shkroi drejtpërdrejt kryeministrit për kryerjen e veprimeve përkatëse duke qenë se “Papa i ka akorduar shkëlqesisë së tij Ferit Bejefendiut nga anëtarët e nderuar të Departamentit të Reformës në Këshillin e Shtetit gradën e Oficerit të Lartë [*Grand Officier*] të urdhrit Pinov”. Më 17 mars 1889 doli dekreti për pranimin e dekoratës.⁴⁶³ Më 29 qershor 1889 Ferit Beut iu dha nga Irani titulli Shir u Hurshid,⁴⁶⁴ më 28 janar 1892 Urdhri Suver i Klasit të Dytë nga Greqia,⁴⁶⁵ dhe më 30 qershor 1892 Urdhri i Legjioni të Nderit i Klasit të Tretë nga Franca.⁴⁶⁶ Kurse bashkëshortes dhe bijës së Ferit Beut, në një ditë Ramazani në mes të dimrit, më 8 shkurt 1898 iu akordua Urdhri i Dhembshurisë.⁴⁶⁷

Ferit Pasha kishte marrëdhënie të mira edhe me ambasadorin anglez Nicholas O’Conor.⁴⁶⁸ Por emërimi i kryeministrit të ri u shpall disa orë pasi ambasadori kishte hipur në “Orient Ekspres” për të shkuar në Londër për një qëndrim pesë-

⁴⁵⁸ Kutay, 9144-45.

⁴⁵⁹ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?* (İstanbul: Kitap, 2006), 146.

⁴⁶⁰ *Âbdülhak Hâmid’in Hatıraları*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh, 1994), 379.

⁴⁶¹ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 55.

⁴⁶² İ.HR 311/19882, 1306 M 3.

⁴⁶³ İ.HR 313/20031, 1306 B 15.

⁴⁶⁴ İ.HR 314/20117, 1306 ZA 1.

⁴⁶⁵ İ.HR 324/20969, 1309 C 27.

⁴⁶⁶ İ.HR 326/21128, 1309 Z 4.

⁴⁶⁷ İ.TAL 129/1315 N-70.

⁴⁶⁸ İnal, Son Sadrazamlar, 1587-1654.

javor. Madje disa menduan se sulltani kishte pritur pikërisht vajtjen e ambasadorit për të zëvendësuar kryeministrin.⁴⁶⁹ Në raportin e përgatitur për Londrën nga përkthyesi i ambasadës Adam Block një javë pas emërimit, thuhej se Ferit Pasha është nga zyrtarët e pakënaqur, madje “*aderues i lëvizjes ‘xhonturke’* dhe i papërfillur nga pallati”. Ferit Pasha i paskësh treguar vetë Mr. Block-ut se sulltani qe përpjekur ta vriste me anë të shqiptarëve dhe pas këtij rasti shqetësohej për jetën dhe mbrohej vazhdimisht nga një a dy njerëz të besuar! Por pesë vjet më parë, kur sulltani “e ndau mendjen ta shtypte përfundimisht çdo nismë për krijimin e një partie konstitucionaliste dhe të shpëtonte nga mbrojtësit e ideve liberale, Ferit Pasha qe pajtuar me pallatin dhe mendohet se është kthyer në agjent të këtij të fundit.” Ndërsa më parë ishte mik i ngushtë me kushëririn e tij, kundërshtarin e famshëm të regjimit të Abdylhamidit Ismail Qemal Beun, tani ishin armiq për vdekje. Ferit Pasha e pranoi një post të lartë si ai i guvernatorit të Konjës, pati sukses dhe “u bë mbështetës me zemër i politikës së Jëlldëzit”. Raporti i Block-ut vazhdon kështu:

Ambasadori gjerman gjithnjë e ka lëvdur hapur dhe nuk harroi t’i raportonte pozitivisht pallatit për të pasi u kthye nga inspektimi i hekurudhave gjermane. Tregohet shumë i sjellshëm me të huajt dhe në çdo rast përpigjet t’ua lehtësojë punët. Ishte kandidat për kryeministër edhe kur u emërua për herë të fundit Said Pasha në këtë post. Para disa javësh u emërua kryetar i komisionit për zbatimin e reformave në vilajetet e Rumelisë. Megjithatë ende përpigjet për t’u bërë kryeministër, çka e arriti me shkarkimin e Said Pashës. Sulltani vetë nuk qe prezantuar me të; me shumë gjasë kurrë nuk kishte folur me të, por kryesekretari i tij i cili ishte armik i Said Pashës, e mbështeste fuqishëm.

Pasi pohon se nuk e ka idenë pse e ka emëruar Ferit Pashën sulltani, ç’do të bëjë kryeministri i ri ose si do të reflektohet emërimi i tij në opinionin publik, Block vë në dukje se ky emërim mund të ketë lidhje me çështjen shqiptare. Sulltani i cili u trembet shqiptarëve dhe sigurinë e tij personale ua ka besuar disa shqiptarëve të zgjedhur, për dy arsye mund të ketë menduar se emërimi i një shqiptari si kryeministër do të ishte punë me mend: (a) Si një lëshim kundrejt shqiptarëve për t’i dalë përpara oponencës që kanë nisur kundër reformave, ose (b) nëse kjo oponencë bëhet serioze dhe armiqësia e shqiptarëve drejtohet kundër personit të tij, për t’u strehuar prapa krahëve të një kryeministri shqiptar e për t’i hedhur mbi krye këtij të fundit urrejtjen që mund të ngjallë çdo masë që do t’ua reduktojë gjysmëpavarësinë e tyre. Sipas llogarive të Block-ut, që prej shtatëdhjetë e pesë vjetësh nuk kishte pasur asnjë kryeministër shqiptar dhe emërimi i

⁴⁶⁹ *Notes from Constantinople: The Political Diary of Sir Nicholas O’Conor, Britain’s Ambassador to the Porte, 1898-1908*, ed. John Burman (İstanbul: Isis, 2010), 195-196.

një të tilli në një kohë kur shqiptarët po e kërkonin më shumë se popujt e tjerë pavarësinë, do të ndikonte për keq.

Një element tjetër që i tërhiqte vëmendjen Block-ut ishte fakti se Ferit Pasha dikur kishte punuar si vartës i shumicës së ministrave që tani i kishte në kabinet. Ministri i Drejtësisë Abdurrahman Pasha, i cili kishte qenë edhe kryeministër për një periudhë të shkurtër, tani ishte vartës i tij. Ferit Pasha dikur pati qenë një anëtar i rëndomtë në Këshillin e Shtetit të kryesuar nga Said Pashë Kurdi.⁴⁷⁰ Ministrat e vjetër të cilët mendonin se kryeministri i ri nuk kishte ndonjë aftësi për të rënë në sy, ndiheshin të lënduar nga ky ndryshim i papritur. Edhe pse mund të mos e donin (Kyçyk) Said Pashën, e shihnin si një burrë shteti dhe patriot me përvojë të madhe. Por nëse kryesekretari i pallatit arrinte ta ruante vazhdimësinë e simpatisë së sulltanit për Ferit Pashën, të gjithë këto nuk do të kishin shumë rëndësi. Duke vënë në dukje se edhe Ferit Pasha kishte armiq në pallat, Block përmend si të tillë Ragip Pashën dhe Izzet Pashën. Sipas tij, edhe pse të dytit kishte nisur t'i zbehej alli në pallat, këta mbeteshin armiq të vështirë.

Për sa i përket pushtetit, Block mendonte se mes Ferit Pashës e Said Pashës nuk do të kishte ndonjë dallim të madh; sulltani njësoj si më parë do të vazhonte të bënte vetë kryeministrin e vetë qeverinë. Ose, siç i qe shprehur një zyrtar i pallatit: *“Sikur të kthehej në jetë edhe Profeti vetë e të bëhej kryeministër, përderisa do të mbetej Abdylhamidi në fron, asgjë s’do të ndryshonte.”*

Raporti anglez për Ferit Pashën mbaronte kështu:

Ferit Pasha është zotëri burrë, i sjellshëm, i mirarsimuar, punëtor e i vullnetshëm. Krahas turqishtes di shqip, greqisht, italisht e frëngjisht dhe këtë të fundit e flet rrjedhshëm e pa gabime. Ka përvojë në punët administrative e juridike. Dikur kishte mendime të shëndosha e të përparuara lidhur me reformat e nevojshme, por ka edhe famën e sharlatanit. Edhe në mos qoftë i tillë, nuk mund ta detyrojë sulltanin të bëjë përmirësime duke iu mbështetur fisnikërisë së trashëguar dhe me shumë gjasë nuk do ta vërë në rrezik postin duke e tentuar një gjë të tillë. Gjermanët e shohin si filogjerman e austriakët si filoaustrak dhe ka raporte me shumicën e ambasadave, ndonjëherë të ngushta, si me tonën. Por mbështetja e tij te ky apo ai shtet, qoftë edhe me zemër, nuk do të ndikojë në politikën e jashtme të vendit. Ndonëse mund të preferojë ndonjërin nga ambasadat në çështje të vogla, në përgjithësi do të përpiqet t'i bëjë të gjitha për vete. Megjithëse nëpunësit shqiptarë në perandori janë veçanërisht të korruptuar, Ferit Pasha i cili ka një pasuri modeste, nuk është rryshfetmarrës. Por do ta kuptojë se përkrahësit e tij në pallat kanë nevojë për “bakshishe” të majme dhe se duhet të gjejë burime të tjera përveç rrogës së kryeministrit për t'i ngopur.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Abdurrahman Pasha, pas detyrës jetëshkurtër si kryeministër, nga viti 1882 shërbeu si guvernator në provincë dhe më 1895 u bë ministër i Drejtësisë, por atëherë Ferit Pasha ishte anëtar i Këshillit të Shtetit.

⁴⁷¹ FO 881/8175, Inclosure in No. 84, Memorandum by Mr. Block, January 13, 1903.

Një vit më parë do të ishte bërë ministër i Drejtësisë!

Në shumë gjëra Block-u gabohet. Si për shembull kur mendon se sulltani nuk ka folur më parë me Ferit Pashën. I biri i këtij të fundit, Xhelaledin Pasha tregon se Abdylhamidi e pati ftuar të atin në pallat kur ky ishte guvernator në Konja: Një ditë të ftohtë vjeshte, pasi priti pak në dhomën e sekretariatit, Ferit Pasha u pranua në audiencë. U afrua, i puthi kindën sulltanit, pastaj i puthi dorën dhe u ul me respekt në vendin që i tregoi ky. E pyet Sulltan Abdylhamidi: “Me kënaqësi kam marrë vesh për punët tuaja në Konja. Më parë paskëshit punuar për gjashtëmbëdhjetë vjet në Këshillin e Shtetit. Në një periudhë të vështirë si kjo do t’ju propozoj detyrën e kryeministrit. Si thoni?” “Madhëria juaj! Ju falënderoj nga zemra për interesin që po tregoni për mua. Mos kini dyshim se jam shërbëtori juaj më besnik. Në çfarëdo detyre të më urdhëroni, pa dyshim që aty do të më shihni,” i përgjigjet Ferit Pasha. “Fakti që jeni nga Vlora, madje që jeni shqiptar, nuk i zhvlerëson ato që kam dëgjuar për ju. Dinastia dhe shteti ynë kanë parë shumë të mira nga shqiptarët,” vëren padishahu dhe e përfundon këtë bisedë të shkurtër⁴⁷², e cila duhet të ketë ndodhur më 11 nëntor 1901, sepse nga dokumenti i mëposhtëm del se në këtë datë ka ardhur me një tren të posaçëm në Stamboll ku pasi ka zbritur, ka shkuar drejt e në pallatin e Jëlldëzit në Beshiktash me një avullore që po e priste:

Shkëlqesisë së tij, shkruesit të telegrameve të sekretariatit të pallatit, Asim Bejefendiut.

Ju njoftoj se sot në mëngjes, në orën një e dyzet e pesë minuta, guvernatori i Konjës Ferit Pasha mbërriti me tren të posaçëm nga Konja dhe me një avullore të posaçme shkoi në Beshiktash. Më 29 tetor 1917.

Nga adjutantët e madhërisë së tij, zëvendëskomandant i Yskydarit Ali Shamili.⁴⁷³

Domethënë se sulltani që një vit më parë i ka dhënë shpresë Ferit Pashës për t’u bërë kryeministër.

Si duket sulltani, për shkak të ndryshimit të rrethanave deri kur erdhi guvernatori, nuk arriti t’ia thoshte arsyen e vërtetë pse qe thirrur, ose rrëfimi i të birit është i mangët. Sepse arsyeja e vërtetë pse guvernatori qe thirrur nga Konja, ishte tjetër gjë: Kur në fillim të nëntorit të 1901-shit kryeministri Halil Rifat Pasha ndërroi jetë, u desh të vihej kryeministër ministri i Drejtësisë Abdurrahman Pasha. Por ky, duke dyshuar se qëllimi i vërtetë ishte që të shkulej nga posti i ministrit me një emërim jetëshkurtër si kryeministër, nuk pranoi.⁴⁷⁴ Kësisoj, Ferit Pasha u

⁴⁷² *Madalyonun Tersî*, 5.

⁴⁷³ Y.PRK.ASK 177/21, 1319 B 29 (11 Kasım 1901).

⁴⁷⁴ İbnülemin, 1328-1333 ve 1594.

kthye në Konja për të vazhduar edhe një vit si guvernator. Pra, pikërisht një vit më parë që shfaqur mundësia që Ferit Pasha të vinte në Stamboll: si ministër Drejtësie!

Vetëm një muaj para se të shfaqej mundësia për të ardhur në Stamboll si ministër Drejtësie, Ferit Pasha i pati shkruar pallatit se dëshironte të kthehej në Stamboll. Arsyet që ofronte për këtë ishin të natyrës familjare: klima e Konjës nuk i kishte bërë mirë të shoqes dhe në Konja nuk kishte mundësi për të gjetur dhëndurë të përshtatshëm për të bijat të cilat kishin arritur moshën e martesës. Përgjigja që erdhi nga pallati ishte plot me lëvdë që ia bënë me të tepërt qejfin dhe i jepnin shpresë për të ardhmen: pasi shprehej kënaqësia nga puna e tij si guvernator, i shkruhej se hëpërhë nuk shihej me vend që të largohej prej andej, por “kur të vijë koha do të transferohet në ndonjë detyrë në Stamboll”.⁴⁷⁵

Një kryeministër shqiptar ndërkohë që Rumelia zien

Duhet kujtuar se sjellja e Ferit Pashës nga Konja që e lidhur ngushtë me çështjen e Maqedonisë, të cilën Perandoria Osmane do të vazhdonte me këmbëngulje ta quante “Rumeli”. Është rrëfyer më sipër se me trysinë e shtuar të fuqive të mëdha, në korrik të 1902-shit u formua një komision për të përcaktuar reformat që duheshin ndërmarrë, se puna për reformën u përshpejtua kur bullgarët nisën ta ngrinin zërin me Kryengritjen e Xhumaibalasë dy muaj më vonë, se u hartua një udhëzues dhe Ferit Pasha u thirr nga Konja për t’u emëruar kryetar i komisionit që do të mbikëqyrte reformat në Rumeli. Me emërimin e tij si kryeministër, komisioni e humbi funksionin. Sipas kryesekretarit të pallatit Tahsin Pashës, Komisioni Shqyrtues “ishte një lloj përgatitjeje për ta sjellë Ferit Pashën në një post të lartë në Stamboll... Kjo detyrë ishte diçka krejt e panevojshme, e sajuar vetëm e vetëm për ta mbajtur afër Ferit Pashën për t’ia ngarkuar detyrën e planifikuar kur të vinte koha.”⁴⁷⁶

Në të vërtetë Ferit Pasha do të vazhdonte ta kryente misionin e këtij komisioni si kryeministër. Sepse çështja që do ta preokuponte më shumë kryeministrin e ri ishte ajo e Maqedonisë. Trojet e Rumelisë dukej se po u rrëshqisnin nga duart turqve si një sapun i lagur. Ngaqë fuqitë e mëdha e ngacmonin përditë Portën e Lartë, reformat në Rumeli qenë kthyer në çështje për jetë e vdekje për Perandorinë Osmane. Nga ky këndvështrim është e pamundur të pajtohemi me interpretimin e përhapur historik se gjatë periudhës së Abdylhamidit, për shkak të politi-

⁴⁷⁵ Po aty, 1594-95.

⁴⁷⁶ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, 90 ve 94.

kave panislamiste, Rumelia që neglizhuar e pati kaluar në radhë të dytë për nga rëndësia pas vilajeteve arabe. Vetëm gjatë detyrës së Ferit Pashës si kryeministër, shkresat për Rumelinë shkruar prej tij në adresë të pallatit ishin më të shumta se të gjitha të tjerat.

Që në shkresat e tij të para mund të ndihet rëndësia e Rumelisë. Që ditën e parë të detyrës Ferit Pasha u dërgoi të gjitha vilajeteve një telegram që vinte në dukje se “prej njëfarë kohe, në të gjitha vilajetet vihet re një ngathtësi në vjeljen e të ardhurave të shtetit dhe në arkën e shtetit vijnë të ardhura shumë të pakta” dhe urdhëronte që “të intensifikohet puna për vjeljen e të ardhurave”. Lidhur me këtë e njoftonte sulltanin se “ky urdhër u është dhënë në mënyrë të theksuar edhe vilajeteve të Rumelisë të cilave u takojnë veçanërisht shumë shpenzime për shkak të organizimit e rregullimeve të reja”. Po ashtu, “i është shkruar edhe inspektoratit se duhet bërë kujdes më shumë se kurdoherë për marrjen e masave për ruajtjen e rendit në Rumeli, për vënien sa më shpejt në zbatim të vendimeve përkatëse..., për përshpejtimin e masave dhe të rregullimeve.”⁴⁷⁷ Çdo javë Ferit Pasha do t’i paraqiste pallatit një përmbledhje që tregonte tematikën e dokumenteve që kishin ardhur për Rumelinë dhe sqaronte pikë për pikë trajtimin përkatës që u qe bërë.

Anglezët menduan se emërimi i Ferit Pashës kryeministër ishte një privilegj për shqiptarët të cilët qenë mbajtur jashtë reformave të planifikuara në Maqedoni.⁴⁷⁸ Vilajetet e Shkodrës dhe Janinës ku shqiptarët mbizotëronin, u lanë jashtë hapësirës së kompetencave të mareshal Hysejin Hilmi Pashës, i cili në fund të vitit 1902 u dërgua si inspektor i përgjithshëm për kryerjen e reformave në Tre Vilajetet, Kosovë, Manastir dhe Selanik. Teksa Kosovën, Manastirin e Selanikun i vinte nën kontrollin e Hilmi Pashës, Shkodrën dhe Janinën sulltani ndoshta kish-te preferuar t’i linte nën mbikëqyrjen e Ferit Pashës.

Një lajm i gazetës “Pester Lloyd” që konsulli osman i Pestit i dërgonte Ministrisë së Jashtme, kishte për temë emërimin e Ferit Pashës si kryeministër: Me këtë emërim sulltani kërkonte ta bindte Evropën për përpjekjet e tij në drejtim të përmirësimit të qeverisjes. Që Said Pasha nuk do të vazhdonte gjatë në detyrë ishte e qartë nga të sëmururit e shpeshtë; në Stamboll flitej se i qenë dobësuar edhe aftësitë mendore. Ajo që nuk dihej ishte se kush do t’ia zinte vendin. Këtë problem sulltani e zgjidhi me zgjuarsin duke vënë në atë detyrë Ferit Pashën, të cilin ndershmëria dhe aftësia e tij e kishin bërë veçanërisht të vyer në këtë kohë. Ambasadorët evropianë në Stamboll prej kohësh ia vlerësonin aftësitë e jashtëzakonshme, kthjelltësinë dhe të rrokurit e marrëdhënieve pa i shtrembëruar me paragjykim.

⁴⁷⁷ YA.HUS 440/7, 1320 L 16.

⁴⁷⁸ Tokay, 96’da F.O. 78/5209, Whitehead to Lansdowne, İstanbul, 21 Ocak 1903.

Ashtu siç kishin bërë para një muaji kur qe emëruar në krye të Komisionit për Reformën në Rumeli, edhe emërimin e tij kryeministër do ta prisnin mirë. Ndërkohë në poste të rëndësishme në Maqedoni u bënë emëime të reja. Në Shkup erdhi Edip Pasha, i cili ia kishte hapur rrugën vetes duke u treguar i vendosur kundrejt shqiptarëve. Në Manastir u vu Hafiz Pasha, i cili i kishte përballur me forcën e armëve shqiptarët në Kosovë, por që më vonë pallati i Jëlldëzit do ta lejon-te të binte. Edip Pasha dhe Hafiz Pasha shiheshin si zyrtarë që kishin meritën e vënies dhe sigurimit të vazhdimit të rendit në krahinat që u qenë besuar.⁴⁷⁹

Në numrin e tre ditëve më vonë të po kësaj gazete shkruhej se Tahsin Pasha e kishte ndihmuar Ferit Pashën për t'u emëruar në postin e kryeministrit. Kurse për rënien e Said Pashës përcilleshin dy skenarë: i pari, se kishte rënë në antag-onizëm me ministrin e Luftës; i dyti, se qe bërë viktimë e intrigave të pallatit (*Opfer einer Palastintrigue*). Sipas gazetës e cila këtë skenar të dytë e konsideronte më të mundshëm, programi financiar që Said Pasha i kishte paraqitur sulltanit, kishte ngjallur oponencën e partisë së pallatit (*Hofspartei*), e cila merrte pjesën më të madhe nga plani për unifikimin e borxheve. Vendimin për shkarkimin e Said Pashës i cili kishte tre ditë që nuk shkonte në Portën e Lartë, sulltani e nënshkroi në dy të natës. Sipas gazetës e cila bënte të ditur (gabimisht) se kryeministri i ri ishte rreth të dyzetave dhe se karrierën e kishte bërë në administratën civile, sulltani e kishte dërguar nga Këshilli i Shtetit guvernator në Konja dhe në këtë detyrë ai e kishte treguar veten dhe duke e drejtuar më së miri një staf aktiv që gjeti aty, kishte përmirësuar komunikacionin dhe i kishte menaxhuar mirë çështjet financiare. Ambasadorët të cilët e kishin vizituar vilajetin, ia kishin lëv-duar aq shumë sulltanit guvernatorin sa ky i fundit qe emëruar në krye të strukturës së komisionit për reformën. Kryeministri i ri i cili dinte disa gjuhë të huaja, në rrethet diplomatike njihej si një burrë shteti energjik, i ndershëm, mirëbërës e punëtor.

Sipas gazetës, edhe pse ky emërim shihet si një rikonfirmim i dëshirës së Turqisë për reformë, Ferit Pasha, i cili e dëshironte prej kohësh këtë post, mund të qe bërë kryeministër që me vdekjen e Halil Rifat Pashës – domethënë para emërimit të fundit të Said Pashës. Por në atë kohë reformat ende s'qenë përmendur as me emër. Ky emërim që logjikisht përputhej me hapat e mëparshëm të pallatit, megjithatë ishte domethënës politikisht dhe në dy aspekte dukej si vazhdim i përpjekjeve të sulltanit: Ferit Pasha ishte kandidati i rrethëve me ndikim në pallat dhe në sajë të tyre u emërua. Për këtë arsye do të mund t'u kundërvihej më pak se paraardhësit e tij dëshirave të pallatit. Në këtë mënyrë çohej përpara puna sistematike që vazhdonte prej kohësh për ta thyer autoritetin e Portës së Lartë

⁴⁷⁹ HR.SYS 197/76, 1903.1.17.

përballë pallatit. Porta e Lartë e fuqishme e cila dikur mund t'i vinte pritë vullnetit të pallatit, tashmë kishte arritur pozitën më të dobët. Të gjitha vendimet pak a shumë të rëndësishme duhej të kalonin se s'bën përmes Jëlldëzit, ose dilnin drejtpërdrejt që aty. Lajmet e rëndësishme nuk shkonin në ministrinë përkatëse, por drejt e në Jëlldëz. Zyrtarëve të huaj të cilët nuk zhvillonin marrëdhëniet e tyre drejtpërdrejt nga pallati, nuk u pranoheshin kërkesat. Në atë shkallë kishte arritur centralizimi sa disa institucione nuk komunikonin drejtpërdrejt me njëra-tjetrën, por nëpërmjet pallatit. Të gjitha këto kishin një lidhje organike me emërimin e Ferit Pashës: kryeministri i ri, meqë i detyrohej ndikimit të pallatit për postin e lartë, nuk do t'ia minonte pushtetin apo nuk do t'i kundërvihej pallatit. Së dyti, Ferit Pasha vinte nga një derë e shquar shqiptare. Javët e fundit shqiptarët e kanë shprehur irritimin dhe pakënaqësinë e tyre lidhur me reformat në Maqedoni, madje kanë protestuar para pallatit të Jëlldëzit kundër emërimit të nëpunësve të krishterë. Emërimi i një shqiptari si kryeministër do t'ua përkëdhelë sedrën e do t'ua qetësojë dyshimet krerëve shqiptarë, kështu që reformat në Maqedoni do të mund të kryheshin më në qetësi.⁴⁸⁰ Edhe sipas *The New York Times*-it, emërimi i Ferit Pashës si kryeministër ishte një përgjigje ndaj trysnisë ruse e austriake për reformat në Maqedoni.⁴⁸¹

Është e qartë se sulltani e shihte si avantazh faktin që Ferit Pasha ishte shqiptar. Ndonëse për shkak të skepticizmit të tij ndaj çdo zyrtari, sigurisht do ta vazhdonte ta mbante nën vëzhgim në përgjithësi, dyshimet e vjetra që i qenë ushqyer sulltanit për Ferit Pashën para se ky të bëhej guvernator i Konjës, dukej se ishin shuar. Ambasadori gjerman Baron Marschall, me rastin e emërimit të Ferit Pashës kryeministër në një kohë kur Maqedonia qe trazuar dhe shqiptarët po u rezistonin reformave, pati bërë këtë koment: "Ferit Pasha i cili vjen nga një derë e respektuar shqiptare, ka ndikim të madh mbi patriotët e tij. Sulltani, duke mos dashur të përdorë forcë kundër shqiptarëve, me gjasë kërkon ta shfrytëzojë këtë ndikim për ta qetësuar me rrugë paqësore këtë popull."⁴⁸² Historiani Kemal Beydilli thotë se "kujdesi që tregonte Abdylhamidi për t'i trajtuar me ndjeshmëri më të madhe ndjenjat dhe pritjet e myslimanëve, u bë më i qartë me politikën e kryeministrit të ri" dhe jep si shembull raportin e dërguar nga inspektori i përgjithshëm që në shkurt ku njoftonte se besnikëria ndaj shtetit e sulltanit qe përforcuar me një *besë*.⁴⁸³

Sulltan Abdylhamidi dëshironte t'i qetësonte sa të mundej me këshillë, butësi e qëndrim prej babaxhani shqiptarët të cilët u rezistonin reformave. Problemet

⁴⁸⁰ HR.SYS. 197/79,1903.1.20 içinde "Der neue Grossvezir" (Original-korrespondenz des "Pester Lloyd"). Konstantinopel, 15. Jänner. Beilage des "Pester Lloyd" zur Nr.17 (Dienstag, 20. Jänner 1903).

⁴⁸¹ *The New York Times*, February 13, 1903.

⁴⁸² Adanır, 180.

⁴⁸³ Beydilli, 94.

me shqiptarët duheshin zgjidhur në vend e pa zhurmë, pa u bërë shkas për ndërhyrjen e fuqive të mëdha. Por është interesante se Ferit Pasha herë herë sillej më katolik se papa duke përdorur forcë ndaj shqiptarëve përkundër sulltanit. Kryeministri e ka miratuar dërgimin e njërive ushtarake kundër shqiptarëve kryengritës, të cilët reagonin kundër reformave si emërimi i të krishterëve në xhandarmërinë osmane. Vetëm katër muaj pas ardhjes në detyrë, Ferit Pasha e theu rezistencën shqiptare me anë të forcave osmane që hynë në Pejë nga Kosova dhe duke i syrgjynosur në Anadoll krerët mes të cilëve ishte edhe myderriz Hasan Efendiu, u tregoi shteteve evropiane vendosmërinë e tij në drejtim të reformave.⁴⁸⁴ Në një rast tjetër, kur konsullatat ruse, austriake e angleze u ankuan me shkrim e gojarisht se “Ahmeti, i dënuar me pesëmbëdhjetë vjet galera për vrasjen e një të krishteri në Ohër vitin e kaluar, u lirua me vendim gjykate në gjyqin e zhvilluar së fundmi,” kryeministri dërgoi një inspektor gjyqësor, pas konstatimit për abuzim të të cilit e shkarkoi trupën gjyqësore.⁴⁸⁵ Aprovimi i të tilla masave të ashpra nga kryeministri duhet parë si përpjekje për të vërtetuar qëndrimin e tij.

Nga ana tjetër, sidomos në vitet që pasuan, Ferit Pasha në çdo rast është përpjekur ta bindë sulltanin për besnikërinë e shqiptarëve myslimanë e me një gjuhë të prerë t’ia shuajë dyshimet në këtë drejtim. Ja si do ta qetësonte sulltanin, i cili e pyeti lidhur me një informacion që kishte marrë sipas të cilit disa të krishterë nga Janina, me nxitjen e Ismail Qemalit donin të mbanin një demonstratë në Athinë: “Sipas të dhënave të sakta që kam unë, Ismail Qemali nuk ka kurrfarë ndikimi në Shqipëri dhe asnjë lidhje apo pronë në vilajetin e Janinës e po ashtu nuk ka asnjë mundësi që myslimanët të bashkohen me të krishterët atje e të nxjerrin ndonjë telash e problem.”⁴⁸⁶ Për të njëjtën çështje, një ditë më vonë Ferit Pasha do ta siguronte pallatin me këto fjalë:

Ndonëse përfillet se Ismail Qemali, i cili aktualisht ndodhet në Evropë, me anë të të tjerëve përpiket të shkaktojë trazira atje, duke qenë se është një person i urryer pa kurrfarë ndikimi e reputacioni, madje pa as edhe një pemë të mbjellë në asnjë cep të Shqipërisë dhe nga fakti se që prej tetë vjetësh kur është arratisur të gjitha mashtrimet e tij kanë shkuar huq, është bërë e qartë se askush nuk do të ndikohet prej orvatjeve të tij keqdashëse, ju siguroj se edhe këtë e tutje nuk do të krijohet asnjë situatë e nuk do të ndodhë asnjë ngjarje në kundërshtim me pëlqimin sulltanor...⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Adanır, 182.

⁴⁸⁵ Y.PRK.A 13/68, 1321 N 20.

⁴⁸⁶ YA.HUS. 514/80, 1325 B 18.

⁴⁸⁷ YA.HUS. 514/87, 1325 B 19.

Programi Vjenez për Reformën

Para se Ferit Pasha t'i mbushte dyzet ditët si kryeministër, qeveria mori në shqyrtim dhe miratoi Programin Vjenez për Reformën të sugjeruar në formë memorandumit nga Rusia dhe Austria e që nuk i jepte shumë hapësirë kontrollit evropian. Programi përmbante këto pika: përcaktimi i kohëzgjatjes së detyrës së inspektorit të përgjithshëm, i cili do të kishte kompetenca të gjera, përfshirë edhe atë për mobilizimin e forcave ushtarake në tre vilajetet; nënshtrimi i guvernatorëve të tre vilajeteve të emëruar nga Porta e Lartë ndaj urdhrave të inspektorit të përgjithshëm; ristrukturimi i xhandarmërisë në mënyrë që të realizohet përfaqësimi proporcional i të krishterëve dhe mbikëqyrja e kësaj pune nga oficerë të huaj të marrë nën shërbimin osman; parandalimi i akteve të jashtëligjshme të shqiptarëve; shpallja e amnistisë së përgjithshme për të dënuarit politikë; që secili nga tre vilajetet të paraqesë çdo vit buxhetin e vet të kontrollueshëm nga Banka Osmane.⁴⁸⁸

Pranimi i shpejtë i draftit me kërkesat e ambasadorëve rusë e austriakë, të cilin kryeministri ia paraqiti sulltanit më 21 shkurt 1903, vinte si rezultat i mendimit optimist e pozitiv të sulltanit lidhur me këto pika. Tahsin Pasha ia kishte përcjellë mjaft qartë e një për një këto mendime kryeministrit: Meqë inspektori i vilajeteve të Rumelisë Hysejin Hilmi Pasha qe zgjedhur e emëruar drejtpërdrejt nga sulltani dhe po punonte mirë, nëse do të ishte e nevojshme do të qëndronte jo tre vjet por edhe më shumë, prandaj kjo pikë as aq ia vlente të diskutohej. Për sa i përket përdorimit të forcave ushtarake në tre vilajetet, sigurisht për këtë ishte kusht që të mos abuzohej me një kompetencë të tillë, që arsyet dhe nevojat për përdorimin e trupave të ishin “të pranueshme ligjërisht e fetarisht” dhe që të informohej qendra për këtë. Po ashtu është e kuptueshme që guvernatorët e tre vilajeteve t'i zbatojnë udhëzimet e inspektorit brenda ligjeve e rregulloreve. Oficerët e huaj të sugjeruar për t'u marrë nën shërbimin e perandorisë për organizimin e policisë dhe xhandarmërisë, do të mund të pranohen si pjesë e ekipit inspektor të pashës me kusht që komanda të mos jetë kurrsesi në dorën e tyre. Kurse pranimi i jomyslimanëve në polici e xhandarmëri “në proporcion me popullsinë me njëzet përqind, si dhe pranimi edhe i grekëve, vllahëve e serbëve krahas bullgarëve,” duke plotësuar kushtet e nevojshme, do të ketë efekte të mira. Por “derisa të përgatiten ata që mund të shkruajnë e lexojnë turqisht, është e detyrueshme të merren ata që janë.” Përzgjedhja e oficerëve të xhandarmërisë nga njerëz të aftë e të njohur për ndershmëri, qe udhëzuar me ferman më parë. Edhe rojtarët e fshatrave do të përcaktoheshin në proporcion me popullsinë. “Për sa i përket nënshtrimit të shqiptarëve ndaj ligjit,” dihej pikëpamja e sulltanit

⁴⁸⁸ Adanır, 171.

mbështetur në parimin e shtetit të drejtë: “Qeveria perandorake nuk mund të bëjë asgjë që bie ndesh me drejtësinë; asnjë nga subjektet e perandorisë nuk mund të sulmojë e dhunojë një tjetër dhe mbrojtja e jetës, pasurisë dhe e nderit të gjithkujt është detyra e parë e shtetit dhe kush vepron në kundërshtim me ligjin, mysliman apo jomysliman qoftë nga çdo popull i perandorisë, do të ndëshkohet e dënohet sipas ligjit.” Shpallja e amnistisë politike do t’i kishte hije lavdisë së sulltanit. Kurse ata që kishin mërguar më parë e donin të ktheheshin, duheshin kontrolluar për të mos lejuar bartjen në vend të ndoca të huajve që me këtë rast mund të përpiqeshin të shtonin popullsinë jomyslimane, si dhe duhej hartuar një rregullore për këtë. Për përshpejtimin e proceseve gjyqësore për vrasje, qenë shpallur dekrete më parë. Edhe pika për çështjet financiare nuk dukej se paraqiste ndonjë problem. Më 22 shkurt sulltani kërkonte “të diskutohet në hollësi çështja në kuadër të këtyre mendimeve dhe sugjerimeve në Këshillin e Ministrave dhe procesverbali me vendimin sonte” t’i paraqitej atij.⁴⁸⁹ Për shkak të trysninë së ambasadorëve Këshilli i Ministrave ishte mjaft i kënaqur t’i pranonte pikat në fjalë dhe kështu programi u miratua.

Miratimi brenda dy ditësh nga qeveria dhe pallati i një programi reformash të propozuar nga fuqitë e mëdha, që një fillim i mirë për kryeministrin e ri për sa i përket reputacionit të tij ndërkombëtar. Por lufta për influencë në Maqedoni mes bullgarëve, serbëve, grekëve e shqiptarëve të inkurajuar nga mbrojtja apo mbështetja e shteteve të caktuara, do të shkaktonte ngjarje të rënda që do ta bënë kryeministrin të ndihej në një pozitë të pafat. Shumë ndodhi që zënë vend të rëndësishëm në historinë nacionaliste të vendeve të Ballkanit, që janë gdhendur në kujtesën e tyre gjithnjë e më të kombëtarizuar dhe që edhe sot e kësaj dite përkujtohen me ceremoni, do të ndodhnin pikërisht gjatë detyrës së Ferit Pashës si kryeministër.

Rreziku i luftës në Maqedoni

Në fillim u qëllua konsulli rus në Mitrovicë, Shqërbina, nga një shqiptar. U morën masa urgjente, shteti u alarmua. Një javë më vonë, ditën e shtunë, ndërsa vazhdonin përpyekjet për ndreqjen e dëmit diplomatik, sulltani i dërgoi kryeministrin Riza Beun nga pallati. “Një ngjarje e dëshmuar nga madhëria e tij ka shkaktuar keqardhjen e madhërisë së tij”.⁴⁹⁰ “Pas ceremonisë së mbajtur dje në

⁴⁸⁹ I.HUS 112/1321 L/147.

⁴⁹⁰ Qeveria kishte të paktën dy muaj që i trembej një atentati ndaj konsullit të Mitrovicës, sepse me gjithë paralajmërimet, “nuk qëndron në një vend, por bredh sa andej këtej” dhe nuk pranonte të shoqërohej nga xhandarë

selamllëk” lidhur me plagosjen dhe vdekjen e konsullit rus në Mitrovicë, “ambasadori rus dhe ai austriak hynë së bashku në audiencën e lartë dhe duke nxjerrë notën e përbashkët, në mënyrë të çuditshme njëri lexoi njëren pjesë e tjetri pjesën tjetër.” Pas kësaj vizite që e la pa mend sulltanin, erdhi ambasadori gjerman. Pasi iku edhe ai, i ngarkuari me punë i Gjermanisë komunikoi sugjerimet e perandorit gjerman. Nga fjalët e tyre sulltani nxori përfundimin se “duan t’ia ngarkojnë atij çdo gjë dhe se veprojnë në marrëveshje me njëri-tjetrin”. I ngarkuari me punë i Gjermanisë paskësh thënë se “koha është shumë e pakët, madje edhe sot mund të ndodhë diçka në Rumeli”. Sulltanit i ranë në sy “vështimet e ndërsjella armiqësore të ambasadorëve të Rusisë e Austrisë në audiencën e lartë, si dhe dyshimi ndaj njëri-tjetrit në të folurit e tyre, kuptimin e të cilit do të mund ta kapte kushdo”. Sipas sulltanit, Rusia, duke e ditur se Austria ëndërronte ta pushtonte Mitrovicën, nëse nuk do të mund ta ruante statuskuonë, e kishte ndarë mendjen që kundrejt këtij pushtimi austriak të pushtonte Bullgarinë. Kurse Italia dhe Anglia kishin rënë dakord për të pushtuar Selanikun. Prandaj sa më shpejt duheshin dërguar trupa në vilajete. Çfarëdo që duhej bërë nëse ndodhte diçka në Rumeli, duhej bërë me shpejtësi.

Këtyre mendimeve të shqetësuarra të sulltanit, Ferit Pasha do t’u përgjigjej me gjakftohtësi e në mënyrë qetësuese. Mbrëmjen e kaluar, ambasadorët e Rusisë dhe të Austrisë kanë shkuar në shtëpinë e kryepërkthyesit dhe kanë dashur t’i japin një kopje të notës së përbashkët të paraqitur sulltanit. Kryepërkthyesi u ka thënë se nuk është me vend që kopja e një note të paraqitur drejtpërdrejt sulltanit t’i jepet atij. Por sot në mëngjes ambasada ruse sërish ka sjellë e ka lënë kopjen e notës për kryepërkthyesin dhe ka aluduar se do t’i lutet sulltanit për faljen e vrasësit të konsullit të Mitrovicës. Sipas Ferit Pashës, në vendimin gjyqësor që do të jepet sot, “karshi rusëve duhet bërë patjetër sikur është vendosur në mënyrë të prerë për ekzekutimin e vrasësit.” Dërgimi i trupave në vilajetet e Rumelisë vazhdonte, por ministri i Luftës e ekzagjeronte punën e dislokimit. Ishte e sigurt se as Rusia dhe as Serbia nuk po bënin përgatitje për luftë. Edhe kryepërkthyesi i Rusisë kishte premtuar sot se do t’i jepte këshillat e dhura Bullgarisë. Ferit Pasha ankohej se ndërkohë që kishte vështirësi të mëdha në sigurimin e parave për furnizime, ministri i Luftës vazhdonte ta ekzagjeronte çështjen dhe shprehej se,

hëpërhë, qoftë Rusia, qoftë Austria nuk kanë plane pushtuese, por Austria shqetësohet për krijimin e një situatë kritike nga ngjarja e Mitrovicës që të mos rrijë duarkryq nëse Rusia bën diçka. Kurse Serbia ka dislokuar pak forca sa për ruajtjen e kufijve, gjë jo fort e rëndësishme. Duke qenë se disa nga krerët shqiptarë

apo ushtarë. Gjeneral Shemsi Pasha duke menduar për këtë gjë nuk e zinte gjumi dhe vazhdonte të përdorte agjentë. (YA.HUS 441/64,1320 ZA 7).

kanë prirje për trazira, sipas fermanit sulltanor, nesër do të diskutohet çështja e dëbimit të tyre në Anadoll ku do të mbahen për njëfarë kohe me një rrogë që t'u mjaftojë për jetesën. Nga ana tjetër do të merren vendime për të bërë të mundur që shqiptarët e tjerë të ulin kokën.

Ferid Pasha përpigjej ta zbuste padishahun duke thënë se, “ndërsa po vazhdon dislokimi i trupave perandorake në Rumeli dhe konsideratat e madhërisë suaj mbi situatën politike janë tërësisht të qëlluara, *nuk ka arsye për t'u shqetësuar shumë.*” Ambasadori austriak i ka thënë më parë se “shqiptarët kanë shfaqur shqetësim ngaqë u tremben çetave bullgare për sa i përket përkeqësimit të gjendjes lidhur me synimet e tyre.” Prandaj, “ndonëse vlerësimi i madhërisë së tij për gjendjen politike është tejte i kthjellët e i mprehtë, nuk shihte ndonjë situatë për t'u shqetësuar.”⁴⁹¹

Një urdhër i shpallur me dekret sulltanor institucioneve shtetërore më 7 prill, tregon se frika kishte arritur në atë shkallë sa të ndikonte në termat e përdorur në shkresat zyrtare: “Bëhet e ditur me dekret sulltanor se këtë e tutje, në raportet dhe urdhrat që kanë të bëjnë me vilajetet perandorake të Rumelisë, *ndalohej kategorikisht përdorimi i termit Maqedoni.*”⁴⁹² Ndërkohë që në çdo dokument të hartuar nga të huajt lidhur me këtë çështje jetike të Perandorisë Osmane, përdoret termi “Maqedoni”, ky term nuk kishte vend në gjuhën e dokumenteve osmane.

Tentativat e kryeministrit për dorëheqje

Ferit Pasha, i cili edhe vetë nuk ishte i pashqetësuar, që në muajin e parë të detyrës deshi të jepte dorëheqjen. Në pallat flitej se sulltani nuk ia kishte pranuar dorëheqjen. Në muajin e dytë sërish mendoi të jepte dorëheqjen.⁴⁹³ Gjatë vizitës që i bëri të ngarkuarit me punë gjerman von Wangenheim-it, i tha këtij se ndodhej në pikën e fundit të këputjes së lidhjeve me padishahun. Ferit Pasha tregoi se që prej një javë bashkë me ministrin e Jashtëm përpigeshin ta bindnin sulltanin për të marrë vendime të vendosura për Maqedoninë, se sulltani kishte dhënë disa herë fjalën për këtë, por çdo herë që paralizuar nga ndikime të çuditshme. Kryeministri mendonte se situata ishte shumë serioze dhe trembej se çdo çast mund të ndodhnin ngjarje të përgjakshme. Ishte i vetëdijshëm për mobilizimin e Austrisë në Bosnje e për zhurmën e Rusisë pas vrasjes së konsullit në Mitrovicë

⁴⁹¹ Po aty.

⁴⁹² BEO 2039/152863, 1321 M 9.

⁴⁹³ “A Palace report states that the Grand Vizier, Ferid Pasha, yesterday tendered his resignation, which the Sultan declined to accept”, *The New York Times*, February 13, 1903.

dhe e pranonte se nuk kishte mundur t'i shuante ndikimet opozitare në pallat. Këshilltarët e këqij të sulltanit nuk ishin shqiptarët të cilët sugjerorin deri edhe të kalohej në veprim kundër bashkëkombësve të tyre, por të tjerë. Ndikimin më mashtrues e kishte pasur biseda e ambasadorit anglez Nicholas O'Connor, të cilin kryeministri e quante "*est un homme funeste pour notre pays et un imbécile*" (një fatkeqësi për vendin tonë dhe njeri idiot) dhe thoshte se i kishte sugjeruar sulltanit të dërgonte pesëdhjetë-gjashtëdhjetë oficerë anglezë në Maqedoni. Ndonëse e kishte refuzuar në fillim një gjë të tillë, më pas sulltani u kishte propozuar ambasadorëve të dërgonin atashe ushtarakë në krahinë. Pastaj sugjeroi që fuqitë e mëdha të dërgonin anije luftarake në Selanik. Të gjitha këto ishin masa që mund t'i nxisnin edhe më fort kryengritjet. Ishte e kotë të kërkoje mençuri e koherencë në hapat e O'Connor-it, i cili kishte ushtruar një ndikim të habitshëm mbi sulltanin. "Aq shumë po më zbehet autoriteti me intriga oponentësh sa vërtet mendova të jap dorëheqjen," përfundoi kryeministri.⁴⁹⁴

Për të kuptuar intensitetin e punës së kryeministrit dhe vështirësitë që po kalonte në kabinetin e tij gjatë krizës politike, mjafton t'i hedhim një sy rendit të ditës të Këshillit të Ministrave të mbledhur të dielën më 19 prill: (1) Mobilizimi i divizionit të Konjës për shkak të gjendjes aktuale; (2) Ndërmarrja e veprimeve ushtarake në Gjakovë dhe Pejë; (3) Përmbajtja e ultimatumit të drejtuar sulltanit nga ambasadorët e Rusisë dhe Austrisë, duke qenë se i njëjti ultimatum i qe dërguar edhe kryeministrit; (4) Drafti i ministrit të Financave për unifikimin e borxheve dhe lëshimin e një milion lirave; (5) Vendimi i gjyqit ushtarak për Ibrahimin, vrasësin e konsullit rus. Gjatë mbledhjes erdhi në Portën e Lartë ambasadori austriak dhe kryeministri bashkë me ministrin e Jashtëm dolën nga mbledhja e u takuan me të dhe morën në dorëzim të njëjtin ultimatum që i qe drejtuar sulltanit. Në këtë mbledhje të rëndësishme ku mungonin ministrat e Vakëfeve dhe të Marinës, gjatë diskutimeve për mobilizimin e divizionit të Konjës, kryeministri, ashtu siç i kishte thënë edhe sulltanit, u shpreh kundër dërgimit të më shumë ushtarëve ndërkohë që shteti nuk kujdesej dot për ata që kishte atje. Edhe ambasadorët në Stamboll ishin të bindur se bullgarët nuk do të guxonin të nisnin luftë. Ferid Pasha,

nisur nga vështirësitë në furnizimin e trupave perandorake në Rumeli dhe në sigurimin e parave, si dhe nga bindja e shprehur në mënyrë të përsëritur prej ambasadorëve se nëse shteti i zbaton plotësisht vendimet e marra, bullgarët nuk do të guxojnë të bëjnë asgjë, shprehu mendimin se në vend të dërgimit të forcave të tjera në Rumeli, të dërgohen përforcime në Pejë nga rreth njëqind e

⁴⁹⁴ GPdEK, No. 5532, Der Geschäftsträger in Konstantinopel Freiherr von Wangenheim an das Auswärtige Amt, Pera, den 17. April 1903, Nr. 222.

pesëdhjetë taborët ekzistues dhe pas përfundimit të problemit të kthehen sërish në garnizonet e tyre e në këtë mënyrë t'i kursehen vështirësitë e mëtejshme arkës së shtetit.

Ministri i Luftës iu përgjigj me zemërim kryeministrit dhe mes tyre u zhvillua një polemikë.⁴⁹⁵

Në prag të një lufte të parakohshme ballkanike

Vërtet, nuk bëhej fjalë zyrtarisht për luftë, por në ditët e fundit të prillit qyteti i Selanikut u trondit nga sabotimet e komitëve bullgaro-maqedonas. U kryen sulme me bomba ndaj anijes franceze për pasagjerë *Guadalquivir* në port dhe ndaj rreth njëzet pikave në qytet. U hodhën në erë me dinamit shinat e hekurudhës që vinte nga Stambolli, rrjeti i gazit të qymyrit dhe i ujit, Kafe “Alhambra”, klubi gjerman i boulingut, shkolla gjermane, dega e Bankës Osmane. Natën gjithashtu u hodh dinamit nëpër vende të rastësishme pa ndonjë objektiv të caktuar. Luft-anijet e dërguara nga evropianët në fillim të majit ancoruan në port. Por këto ngjarje të dhunshme e dëmtuan çështjen e Maqedonisë, qoftë duke shkaktuar humbjen e mbështetjes evropiane, qoftë duke bërë që autoritetet osmane t'i shtrëngonin masat për ruajtjen e rendit e të arrestonin dymijë njerëz.⁴⁹⁶

Për shkak të një informacioni se katërmijë komitë bullgarë do të sulmonin godinat shtetërore në Selanik, Ferit Pasha e kaloi në këmbë tërë natën e 24 majit. Po atë ditë u zbulua një tentativë për atentat me bombë ndaj ambasadorit rus.⁴⁹⁷ Dy javë më vonë, natën e 10 qershorit, mbreti dhe mbretëresha e Serbisë (Aleksandri I dhe Draga) u masakruan barbarisht nga një grup oficerësh, simpatizantë rusë të pakënaqur nga afrimi i mbretit me Austrinë. Mendohej se kishte gisht edhe princi i kurorës Petar Karagjorgjeviqi, i cili u ngjit në fron. Këto krime e trembnin jo vetëm sulltanin osman, por edhe mbretin filorus të Bullgarisë, Ferdinandin.

Vera e 1903-shit për Perandorinë Osmane dukej sikur s'do të mbaronte kurrë. Mynxyrat ndiqnin njëra-tjetrën. Mbrëmjen e një të diele të shenjtë për ortodoksët më 2 gusht, komitët bullgarë prenë linjat e telegrafit në Manastir, Selanik, Prilep e Ohër dhe sulmuan garnizonet osmane duke nisur Kryengritjen e Ilindenit. Reagimi i Ferit Pashës qe shumë i ashpër. Kryeministri, i cili para disa muajsh e kishte qetësuar sulltanin, e humbi gjakftohtësinë dhe u bind për t'i hapur luftë Bullgari-

⁴⁹⁵ Y.PRK. ASK 194/67,1321 M 21.

⁴⁹⁶ Orhan Türker, “Selanik'te 28-29 Nisan 1903 Olayları”, *Tarih ve Toplum* 182 (Şubat 1999), 27-30; Adanır, *Make-donya Sorunu*, 184-187.

⁴⁹⁷ O'Connor, *Notes from Constantinople*, 209.

së e cila qëndronte pas çetave që trazonin Maqedoninë, çka ua shprehu hapur ambasadorëve të Austro-Hungarisë e Gjermanisë. Sulltanit, i cili trembej se mos Bullgaria sulmonte Perandorinë Osmane, Ferit Pasha i tha se në një luftë të tillë Bullgaria me siguri do të humbiste, se as nuk do t'i shkonte mendja për të sulmuar dhe se zhvillimi i bisedave me Bullgarinë lidhur me aktet e përgjakshme të çetave në Maqedoni mund të interpretohej si dobësi nga ana e perandorisë. Shumë shtetarë ishin të një mendimi me Ferit Pashën, përfshirë komisionarin osman në Sofje, Ali Ferruh Beun. Sipas Fikret Adanërit, sikur Abdylhamidi i II-të ta kishte dëgjuar kryeministrin e tij, “që në vitin 1903 do të kishte shpërthyer një luftë ballkanike me pasoja të paparashikueshme.”⁴⁹⁸ Por Sulltan Abdylhamidi, i cili në fillim të sundimit të tij nuk kishte arritur ta parandalonte luftën e 1877-78-ës me Rusinë, ngaqë nuk e pati frenuar dot dëshirën për luftë të kryeministër Mit'hat Pashës dhe të shtetarëve të tjerë, këtë herë nuk ua vuri veshin fjalëve të pashallarëve.

Por përpara këtyre ngjarjeve provokuese, në ditët e para të detyrës së tij, Ferit Pasha ishte më gjakftohtë e optimist për sa i përket Bullgarisë. Komisionari i Bullgarisë pati kërkuar edhe nderimin me grada të anëtarëve myslimanë të Sobranjes [parlamenti bullgar, përkth.] dhe të disa dinjitarëve nga popullata e Rumelisë Lindore, por Ferit Pasha i pati shkruar se kjo duhej shtyrë për ca kohë, pasi në një kohë kur një pjesë e myslimanëve të Bullgarisë përgatiteshin për t'u shpërngulur, një gjë e tillë do ta nxiste shpërnguljen, populli i Bullgarisë nuk do ta perceptonte mirë këtë akt dhe veçanërisht ngaqë “nuk duket veprim i urtë e i dobishëm në një kohë kur po i shfaqet një qëndrim i efektshëm pajtues Principatës Bullgare.”⁴⁹⁹

Ngjarjet e shkaktuara nga komiteti qenë planifikuar në Sofje, sepse bullgarët ishin të pakënaqur me pranimin e Programit të Vjenës të hartuar nga Rusia e Austria. Nëse do të arriheshin synimet e këtij programi, ëndrrat e bullgarëve do t'i merrte lumi.⁵⁰⁰

Vrasja e konsullit rus në Manastir

Më 8 gusht në Manastir, një ushtar osman në shërbim qëlloi konsullin rus Rostkovskin pse ky e qortoi ngaqë ushtari nuk e përshëndeti. Kjo ngjarje e trembi edhe më shumë sulltanin, i cili bënte llogaritë për mbështetjen e Rusisë në një luftë të mundshme me Bullgarinë. Si duket duke kujtuar problemet diplomatike

⁴⁹⁸ Adanır, *Makedonya Sorunu*, 209-210.

⁴⁹⁹ YA.HUS 441/19,1320 ZA 3 (1 Şubat 1903).

⁵⁰⁰ O'Connor, *Notes from Constantinople*, 221 (Sep. 26, 1903). Vetë ambasadori rus i ka thënë O'Connor-it se kryengritjet bullgare përgatiteshin në Sofje.

që pati shkaktuar “Masakra e Konsujve” në maj të 1876-ës në Selanik, menjëherë mori masa urgjente e të rrepta. Ja si e përmblidhte situatën Porta e Lartë në një shkresë dërguar ambasadës osmane në Rusi:

Mirëbërësi ynë, madhëria e tij është shqetësuar jashtë mase nga vrasja e Mësjë Rostkovskit në Manastir. Për të shprehur keqardhjen për këtë ngjarje, mbrëmjen e sotme kryeministri dhe ministri i Jashtëm shkuan në ambasadën ruse. Është shkarkuar menjëherë guvernatori i Manastirit dhe i është dhënë urdhër Hysejin Hilmi Pashës që të niset menjëherë nga Shkupi për të marrë në dorë drejtimin e vilajetit.

Siç kuptohet nga vazhdimi i dokumentit, rusët kishin kërkuar që ambasadën ta vizitonte një princ, por në vend të kësaj sulltani e kishte parë me vend që t'i shkruante personalisht një telegram perandorit.⁵⁰¹

Në kohën kur ndodhi krimi, në ambasadën ruse organizohej një mbrëmje. Kur mori në dorë telegramin me lajmin e zi, ambasadori Zinoviev qëndronte pranë kryeministrit. Pasi e lexoi përmbajtjen, me një çehre të vuajtur ambasadori tha, “Ah, ç’mynxyrë më gjeti!” dhe rrëfeu ç’kishte ndodhur. Duke nënkuptuar madje edhe përgjegjësinë e sulltanit për krimin, tha se “opinionin publik në Rusi edhe pa këtë ishte mjaft i acaruar e tani sapo ta marrë këtë lajm, do të ndizen gjakrat kundër qeverisë.” Sipas Melhame-s, i cili përcjell këtë reagim të shqetësuar të ambasadorit, vrasësi duhej çuar menjëherë në gjykatë dhe deri në mbrëmje duhej të dënohej me vdekje. I duhej komunikuar ambasadorit rus se oficeri përgjegjës i ushtarit që dëbuar nga ushtria dhe se ata që ishin bërë shkaktarë për ngjarjen ishin marrë nën gjykim. Njëri nga princat duhej të shkonte në ambasadë dhe sulltani duhej t'i dërgonte telegrame perandorit. Vetëm kështu mund të zbutej çështja mes ambasadorëve.⁵⁰²

Jo vetëm që ushtar Halimi i cili vrau ambasadorin dhe madje edhe ushtari tjetër i shërbimit Abazi për shkak se nuk e parandaloi krimin, pas gjyqimit që zgjati katër ditë, u ekzekutuan menjëherë, por u gjykua e u shkarkua edhe komandanti i vilajetit për arsye se kishte vënë në shërbim “shqiptarë të egër të cilët nuk dinin as turqisht”. Një ushtar i cili pretendoi se konsulli pasi e shau ushtar Halimin edhe e qëllloi me armë, u dënua me pesëmbëdhjetë vjet, kurse një pastrues i quajtur Teufik me pesë vjet burg. U përjashtuan nga profesioni komandanti i njësisë së Halimit dhe dy togerë të cilët kishin folur keq për të vvarin teksa shkonin në konsullatë pas ngjarjes. Hysejin Hilmi Pashës, i cili e ndoqi personalisht gjyqin, sulltani i dha urdhër që t'i kryente menjëherë ekzekutimet.⁵⁰³ Në këtë

⁵⁰¹ Y.PRK.A 13/78 (1321).

⁵⁰² Y.PRK.TNF 7/63,1321 Ca 14.

⁵⁰³ “Court-Martial of Assassin”, *The New York Times*, 16 August 1903.

mënyrë Sulltan Abdylhamidi arriti ta parandalonte luftën megjithëse flota ruse e tregoi menjëherë prezencën në Detin e Zi.⁵⁰⁴

Sulmet e mundshme kundër konsujve u bënë ndër makthet më të mëdha të Portës së Lartë. Deri në fund të detyrës si kryeministër Ferit Pasha nuk do ta harronte këtë krizë dhe do t'i trembej edhe mundësisë më të vogël për agresion ndaj konsujve. Për shembull, kur populli i Bitlisit deshi të hiqej guvernatori dhe u ngritën në revoltë për këtë dhe komandanti i vendit, i cili nuk kishte marrëdhënie të mira me guvernatorin, nuk ndërhyri në mënyrë efikase, kryeministri i kërkoi ministrit të Luftës që të jepte urdhra për shpërndarjen e menjëhershme të turmës duke e paralajmëruar se mosmarrëveshjet mes nëpunësve civilë e ushtarakë do t'ia shtojnë guximin popullit dhe “nëse në trazirë e sipër populli sulmon edhe konsujt, kjo do të ketë pasoja shumë të rënda”.⁵⁰⁵

Teksa Porta e Lartë i paralajmëronte ambasadorët në Stamboll për kërcënimet e komitëve bullgarë, vetë ambasadorët ishin të shqetësuar se në Stamboll mund të ndodhnin ngjarje të tmerrshme dhe mendonin t'u kërkonin qeverive të tyre të sillnin luftanije në Bosfor. Më 1 shtator, në një anije austriake që po vononte të arrinte në Stamboll për festimet e përvjetorit të fronëzimit të sulltanit, shpërthyen bomba të cilat vranë me dhjetëra njerëz. Plani kishte qenë që anija të hidhej në erë gjatë festimeve.⁵⁰⁶

Ndodhën edhe sulme të tjera ndaj të huajve. Vrasja e konsullit serb Martino-viqit në Kosovë, rrëmbimi i gruas dhe bijës së konsullit austriak, sulmi kundër Bankës Franceze në Shkup ia bënë jetën ferr Perandorisë Osmane. Stambolli mernte ultimatum pas ultimatumit dhe nëse nuk do t'i zbatonte më në fund pake-tat e reformave që i kishte lënë të pluhuroreshin në raftë që nga Traktati i Berlinit, Maqedonia do të pushtohej. Aq kaotike ishte situata sa një gazetë bullgare hodhi lajmin se sulltani e kishte urdhëruar kryeministrin që të shkonte në Manastir dhe të qëndronte atje derisa të stabilizohej gjendja në katër vilajetet.⁵⁰⁷

Programi për reformë i Mürzteg-ut dhe emërimi i oficerëve të huaj

Kryengritja e Ilindenit e cila e shkrumboi vilajetin e Manastirit duke shkak-tuar vdekjen e mijëra njerëzve dhe mërgimin e mijëra të tjerëve drejt Bullgarisë, përfundoi me takimin mes perandorit austro-hungarez dhe carit rus në Mürzteg

⁵⁰⁴ Adanır, *Makedonya Sorunu*, 210-211.

⁵⁰⁵ YA.HUS. 512/51,1325 CA 11.

⁵⁰⁶ O'Connor, *Notes from Constantinople*, 218-219 (Sep. I & 3, 1903).

⁵⁰⁷ Komisionari i Bullgarisë, në shkresën që i dërgon kryeministrisë përcjell lajmin e botuar atë ditë në gazetën *Veçerna Posta*. A.MTZ (04) 103/61, 1321.5.26 (20 Ağustos 1903).

në tetor të 1903-shit dhe me marrëveshjen mes tyre për një program reformash për Maqedoninë që do të zbatohet nën mbikëqyrjen ndërkombëtare. Drafti të cilin Perandoria Osmane u detyrua ta pranonte, përmbante pika shqetësuese për Stambollin: inspektorit të përgjithshëm do t'i caktoheshin dy ndihmës të huaj, me mbikëqyrjen e një gjenerali evropian do të ndërmerrej reformë në xhandarmëri dhe kufijtë administrativë do të përcaktoheshin sipas përqendrimit të kombësive.

Kryeministri trembej se ky qëndrim ndërhyrës i dy shteteve herët a vonë do të përfundonte me pushtim. Nenet e rëndësishme të draftit të Mürzteg-ut bartnin influencën e anglezëve. Franca, duke qenë se ishte në union me Rusinë, nuk do të binte ndesh me të në çështjen e Maqedonisë. Gjermania mund ta linte të lëkundej Portën e Lartë. Interesi i Italisë ishte vetëm mbi Shqipërinë, ndaj do të mbështeste Austrinë dhe Rusinë. Nisur nga kjo analizë, kryeministri mendonte se propozimi për reformën do të kishte mbështetjen e të gjitha fuqive, prandaj do të ishte më mirë që Porta e Lartë ta pranonte draftin para se të gjithë ambasadorët të merrnin udhëzim nga vendet e tyre për ta mbështetur atë. Por në fazën e parë, ambasadorëve rusë e austriakë iu dha përgjigja se drafti ishte i papranueshëm dhe i parealizueshëm në këto kushte.⁵⁰⁸ Kështu kishte dashur pallati...

Prapë tenton të japë dorëheqjen

Ngaqë rezistenca e pallatit e linte në pozitë të vështirë Portën e Lartë, Ferit Pasha në këtë kohë sërish deshi të jepte dorëheqjen. Siç tregon ambasadori gjerman më 17 nëntor, një ditë më parë kryeministri kish qenë në audiencë dhe i kish thënë sulltanit se nuk mund ta mbante më tepër përgjegjësinë e politikës së Portës së Lartë që sabotohej vazhdimisht nga njerëz të papërgjegjshëm. Po atë ditë shumë njerëz të pallatit i shkuan pranë dhe u përpoqën ta bindnin për ta tërhequr dorëheqjen. Madje Ragip Pasha përdori shprehje kërcënuese. Pasi i ktheu të gjithë mbrapsht, në mëngjes Ferit Pashën e thirri vetë sulltani, iu soll shumë ngrohtë, e siguroi për besimin e tij të plotë dhe i kërkoi që në rast se do të kishte ndonjë ankesë këtej e tutje, t'ia komunikonte atij vetë... Kryeministri i kërkoi që përveç njoftimeve zyrtare të mos i merrte parasysh lajmet që i përcillnin për politikën e jashtme dhe t'i jepte hapësirë më të gjerë veprimi atij në këto çështje.⁵⁰⁹

Në vazhdim të takimit u fol për vendimet e Mürzteg-ut. Sulltani pranonte që të ishin dy konsuj pranë Hysejin Hilmi Pashës, por kërkonte që këta të cilëso-

⁵⁰⁸ O'Conor, *Notes from Constantinople*, 225 (Oct. 28, 1903).

⁵⁰⁹ GPdDEK, Nr.5633, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Marschall an das Auswärtige Amt, Pera, den 17. Nov 1903, Nr. 698. Ganz geheim.

heshin si “*agents civils*”. Ferit Pasha tha se përgatitja e raporteve për njësitë ushtarake nga ana e oficerëve të huaj, do të ishte e dobishme për sa i përket verifikimit të informacioneve të gabuara e të pasakta që vinin nga ushtria. Së fundmi sulltani i kërkoi kryeministrit që të shkonte tek ambasadorët austriakë e rusë për t’i pyetur nëse mund të kishte ndonjë “zbutje në formë” (*un adoucissement dans la forme*) dhe pastaj të bisedonte me ambasadorin gjerman për t’i kërkuar mbështetjen e tij.

Ferit Pasha i bëri takimet që i kërkoi sulltani. Sipas ambasadorit gjerman Marschall-it, nuk ishte e mundur të bëheshin ndryshime; duke qenë se qe hartuar me miratimin e perandorëve, ambasadorët nuk mund ta ndryshonin programin. Edhe ambasadorët e Ruisë e Austrisë i dhanë të njëjtën përgjigje. Sipas Marschall-it, emërimi i dy konsujve do të sillte akoma më shumë ndërhyrje të huaj, pikërisht siç i trembej sulltani, por jo edhe aq shumë nën emërtimin pa ngjyrë “agent”. Ambasadori gjerman dha fjalën për mbështetje lidhur me xhandarmërinë, me kusht që të përmbusheshin sa më parë kërkesat e fuqive të mëdha. Në fund të bisedës Ferit Pasha nuk u druajt t’i jepte ambasadorit gjerman një informacion konfidencial: Sulltani ishte plotësisht i vetëdijshëm për situatën kritike ndaj ishte i gatshëm të bënte lëshime. Po të flitej me të nuk do të ishte e vështirë ta bindje me argumente logjike e politike. Ndërsa po të neglizhohej një gjë e tillë dhe çështja të lihej në rrjedhën e vet, gjithçka mund të përmysej për shkak të ndikimit të çetës së pallatit.⁵¹⁰ Të ndjerët e mbështetjes së ambasadorit gjerman në luftën me çetën e pallatit e cila ndikonte për keq në politikën e jashtme, sadopak do ta bënte Ferit Pashën të ndihej mirë.

Perandoria Osmane më 24 nëntor i pranoi në parim vendimet e Mürzteg-ut, me kusht që të negociohej për xhandarmërinë dhe “agents civils”. Pra rezistenca e shtetit në këtë çështje zgjati vetëm një muaj. Në fund të nëntorit u pranua programi për reformën, por çështja e emërimit të një gjenerali të huaj si mbikëqyrës i reformës në xhandarmëri në kuadër të programit u la të zvarritej edhe një muaj akoma.

Edhe sulltani edhe Porta e Lartë, të shqetësuar se programi për reformën do ta gërryente pushtetin osman në Maqedoni, përpiqeshin ta vononin sa më shumë çdo fazë të programit. Ndërsa dekreti për emërimin e gjeneralit italian Xhorxhis [de Giorgis] Pasha si mbikëqyrës i reformës më të sikletshme në kuadër të programit, që ishte ajo në xhandarmëri, i qetësoi fuqitë e mëdha, dhjetë ditë më vonë, në javën e dytë të 1904-ës u shfaq një krizë tjetër. Secila nga fuqitë e mëdha

⁵¹⁰ “Der Grosswezier, der sehr zuversichtlich schien, sagte mir endlich im strengen Vertrauen, der Sultan sehe zweifellos den vollen Ernst der Lage ein und sei zur Nachgiebigkeit bereit Sobald man mit ihm spreche, sei es nicht schwer, ihn mit logischen und politischen Argumenten zu überzeugen. Sobald man ihn aber verlassen habe, und ‘cette bande du Palais’ ihn wieder berate, so könne alles wieder umgeworfen werden.” Po aty.

duhej të dërgonte në Maqedoni oficerin e vet që do të vendosej në zonën e caktuar për të, sipas ndarjes që qe bërë. Qeveria osmane pretendoi se në emër të Italisë vepronte gjenerali Xhorxhis Pasha, i cili qe vënë në krye të misionit, ndaj nuk ishte nevoja të emërohej një tjetër oficer italian. Por kjo gjë do ta cenonte autoritetin e Xhorxhis Pashës, duke qenë se vendi i tij nuk do të kishte një zonë të mbikëqyrur nga oficeri i vet.

Më 18 janar, ambasadori anglez O'Connor e vizitoi kryeministrin për të biseduar për këtë çështje:

“Ashtu si shtetet e tjera, edhe Italia ka të drejtën për të dërguar një oficer krahas De Xhorxhis Pashës për të mbikëqyrur ristrukturimin e xhandarmërisë. Vënia në diskutim e kësaj do të thotë të vësh në dyshim qëllimin e Italisë dhe kjo nuk shkon.”

I përgjigjet kryeministri: “Pasi ka dërguar një gjeneral, shteti italian nuk ka pse të marrë mundimin për të caktuar edhe një oficer tjetër. Kundërshtimi ynë për të pranuar një oficer tjetër nuk e vë në dyshim qëllimin e Italisë; përkundrazi, këmbëngulja e kësaj të fundit duhet parë si jo e denjë për qëllimin e saj.”

Ambasadori atëherë e siguron kryeministrin se “nëse do të kryhet reforma në xhandarmëri, në prillin e ardhshëm banditët nuk do të gjejnë terren për agresionet e tyre dhe as do të guxojnë të sillen vërdallë në vendet e mbikëqyrura vazhdimisht nga oficerët evropianë.” Kryeministri i përgjigjet kështu:

“Ristrukturimi i xhandarmërisë është vendosur tashmë si një ndërmarrje për ta përforcuar edhe më tej rendin, por më shumë se ky strukturim dhe reformë, bullgarët do t'i qetësojë linja e veprimit që do të ndjekë Evropa e veçanërisht Anglia. Nëse bullgarëve u jepet ndihmë e jashtme shpresëdhënëse, është e natyreshme që ata të priren drejt kësaj e ta harrojnë fare çështjen e reformës së kërkuar në xhandarmëri.”

Ferit Pasha i cili s'kishte aspak besim tek bullgarët, pasi ia përcolli si më lart pallatit dialogun me ambasadorin, shtoi edhe konsideratën e tij. Sipas tij situata ishte e ndryshme nga viti i kaluar. Megjithëse u qenë bërë tërë ato lëshime, bullgarët, edhe pse kishin dhënë garanci për të kundërtën, po përgatiteshin për luftë. Për sa kohë nuk merreshin masa efikase kundër komitëve, shpallja e amnistisë së përgjithshme duhej vonuar:

Principata Bullgare, megjithëse në formë të ndryshme jep garanci për qëllimet e saj paqedashëse e të sigurtë, po i vazhdon përgatitjet ushtarake. Megjithëse qeveria perandorake ka lejuar që trenat e Hekurudhës së Lindjes të kalojnë nga Ura e Mustafapashës pa ndërruar linjë si dhe ka marrë masat e nevojshme që mallrat që do të hyjnë në Bullgari të trajtohen shpejt pa shkaktuar vonesa, nëse principata në fjalë nuk e demonstroi konkretisht qëllimin e saj të sigurtë duke i

penguar çetat bullgare dhe ndaluar prodhimin e mjeteve e pajisjeve luftarake në Bullgari e në Rumelinë Lindore, i shpreh mendimin modest madhërisë së tij se do të ishte me vend që të shtyhej për disa ditë shpallja e amnistisë së përgjithshme të vendosur tashmë nga qeveria perandorake.⁵¹¹

Një vit më vonë Ferit Pasha, mbështetur në një “informacion konfidencial nga një ambasador tjetër” që ka biseduar me ambasadorin anglez lidhur me arsyet e mundshme të udhëtimit në Angli të princit të Bullgarisë, do t’i analizonte kështu marrëdhëniet e këtyre dy shteteve: dëshira e anglezëve për emërimin e një guvernatori të krishterë dhe për mbikëqyrjen e çështjeve financiare të vendit nga fuqitë e mëdha, nuk kishte gjetur pranim nga shtetet e tjera. Prandaj “këto kohë Anglia nuk mund të bëjë gjë për të mbështetur qëllimet dhe keqbërjet e Bullgarisë.” Kështu që qëllimi i vizitës së Princ Ferdinandit në Londër ishte vetëm inkurajimi i shtypit dhe i Komitetit Ballkanik, një organizatë civile në Londër. Ç’duhej bërë kundër rrugës së ndjekur nga princi dhe shtetarët qëllimkëqinj anglezë? Ferit Pasha do të rendiste pesë pika:

Për mendimin tonë, ajo që duhet bërë *së pari* është: përmbushja sa më parë e vendimeve që po zbatohen në vilajetet perandorake të Rumelisë; *së dyti*: luftimi i çetave bandite me të gjitha veprimet e shpejtësinë e mundshme; *së treti*: vënia në jetë e dispozitave të marrëveshjes së nënshkruar sot me Bankën Osmane për çështjet financiare të krahinës; *së katërti*: derisa në arkën e shteti të hyjnë të ardhura nga taksa e shtuar prej 3% kundrejt zbatimit të përshpejtuar të marrëveshjes në fjalë, me një sasi parash nga të ardhurat e tepërta të Administratës së Borxheve të paguhen rrogat dhe mëditjet e ushtarëve e nëpunësve perandorakë duke mos lënë hapësirë për ankesa në këtë drejtim; *së pesti*: sigurimi i vjeljes së taksës së shtuar prej 3% dhe i interesave financiare të vendit, si dhe miratimi i draftit të fundit të komisionit të posaçëm për korrigjimet urgjente që duhen bërë në Rregulloren për Minierat.⁵¹²

Veçmas marrëdhënieve mes Anglisë e Bullgarisë, qeveria osmane nuk e linte t’i shpëtonte rasti për t’ia treguar vendin Bullgarisë. Procesverbali me datë 27 dhjetor 1903 për diskutimet e bëra në Këshillin e Posaçëm të Ministrave për çështje si zbatimi i plotë i vendimeve për vilajetet e Rumelisë, shpallja e amnistisë së përgjithshme për krimet e lehta, lehtësimi i procedurave doganore për mallrat e ardhura nga Bullgaria dhe pengimi i mërgimit në Bullgari nga trojet osmane, përmban një fjali mjaft interesante: “Duke qenë se dy nëpunësit që do të emërohen nga Bullgaria për linjën e përshpejtuar, nuk mjaftojnë dhe nga ana tjetër këta

⁵¹¹ YA.HUS. 464/98, 1321 L 29.

⁵¹² YA.HUS. 484/133, 1322 Z 29 (6 Mart 1905).

duhet të jenë të një niveli me nëpunësit osmanë në pikat e hyrjes së mallrave,” u vendos që kjo çështje të zgjidhet nëpërmjet komisionarit osman në Bullgari.⁵¹³

Ndërkohë kundërshtimi i Ferit Pashës ndaj kërkesave të italianëve për një oficer të dytë kishte sjellë rezultat. Ambasadori italian i cili e vizitonte kryeministrin më 1 dhjetor të 1904-ës, ende përpiquej për përmbushjen e kësaj kërke. Duke përcjellë fjalët e Xhorxhis Pashës për nevojën e disa oficerëve të tjerë të huaj në komisionin e përzier që kishte kryesuar në shtator në Selanik, ambasadori thoshte se Anglia do të dërgonte një syresh në Rumeli dhe Italia ishte e detyruar të dërgonte oficerë të tjerë po ashtu. Ferit Pasha sërish këmbënguli në përgjigjen e tij se *“duke qenë absolutisht i detyruar të refuzonte çdo vendim që binte ndesh me të drejtat e perandorisë, asnjëri nga këta oficerë të rinj nuk do të pranohej”*: “Ndërkohë që deri tani është bërë e ditur se De Xhorxhis Pasha është kundër emërimit të oficerëve të rinj dhe inspektori i përgjithshëm ka dhënë garanci në këtë drejtim, caktimi i një oficeri në këtë mënyrë dhe mosvënja në dijeni e inspektorit të përgjithshëm për këtë gjë, është për t’u habitur e për të ardhur keq.”⁵¹⁴ Në pjesën e pasme të raportit të posaçëm që ia përcjell pallatit këtë bisedë, Izzet Pasha ka lënë këtë shënim për sulltanin: “I njoftohet madhërisë së tij se është përgjigjur me betime për fé e namuz se sa më shumë përpjekje të bëhen për refuzimin e këtyre oficerëve, aq më shumë do të fitohet dashamirësia e madhërisë së tij.” Sulltani kish dhënë urdhër për t’i rezistuar deri në fund ardhjes së oficerëve shtesë.

Xhorxhis Pasha arriti në Selanik në mes të prillit. Qeveria osmane po e shfrytëzonte mirë mungesën e konsensusit mes fuqive të mëdha të cilat përpiqeshin për ta bërë perandorinë t’i pranonte reformat, duke i vonuar me sa mundej punët e Rumelisë. Porta e Lartë nga njëra anë shihte me tmerr se si po i rrëshqisnin duarsh frerët e qeverisjes në Rumeli e nga ana tjetër përpiquej ta shfrytëzonte hapësirën e veprimit duke shfrytëzuar mosmarrëveshjet mes fuqive të mëdha. Ferit Pasha, në një shkresë konfidenciale drejtuar sulltanit që e niste me fjalët: “Sipas një informacioni mjaft konfidencial që më dha ambasadori grek i cili më vizitoi sot,” shpjegonte se mes oficerëve të ngarkuar me mbikëqyrjen e ristrukturimit të xhandarmërisë qenë shfaqur kontradikta. Ndërsa oficerët italianë mendonin të shkonin në Manastir dhe nëse do të ishte e nevojshme ta zgjerinin misionin e tyre edhe në vilajetet e Janinës e të Shkodrës, ata të Austrisë e të dy-tri shteteve të tjera e kishin kundërshtuar një gjë të tillë. Duke shtuar se kjo kontradiktë e kishte shkaktuar edhe vonesën diplomatike, kryeministri përcillte edhe trafikun e mëtejshëm diplomatik: “Ambasadori anglez erdhi tek unë dhe në emër të qeverisë së tij më tha se është në interesin e qeverisë perandorake që të pra-

⁵¹³ I.HUS 112/1321 L/147.

⁵¹⁴ YA.HUS. 4.81/118,1322 N 23.

nohen urgjentisht kërkesat e oficerëve të huaj të xhandarmërisë duke mos lënë shkas për ndërhyrje e ankime. Zotërisë iu dha përgjigja e duhur.”⁵¹⁵

“Jashtë vendimeve të Mürzteg-ut nuk mund të bëhet asgjë!”

Fuqitë e mëdha donin ta zgjeronin vazhdimisht kuadrin e reformave në xhandarmëri. Ambasadorët e Austrisë dhe Rusisë ia dhanë në formë ultimatumit Portës së Lartë raportin e nëpunësve ushtarakë që mbikëqyrnin këtë proces, ndërsa qeveria u përgjigj se idetë e atij raporti binin ndesh me pikat e reformës. Ndërsa detyra e Xhorxhis Pashës dhe e oficerëve të huaj që ishin me të ishte vetëm ristrukturimi, tashmë kësaj i qenë shtuar kompetenca të gjera dhe kërkohej t’i shtohet edhe detyra e komandës. Ndonëse pagimi i fondeve për xhandarmërinë i qe ngarkuar Bankës Osmane, kërkohej ndërhyrja e Administratës së Borxheve në likuidimin e rrogave. Duke qenë kështu, kur më 3 mars 1904 erdhi edhe ambasadori anglez e i kërkoi zbatimin e ultimatumit, Ferit Pasha iu përgjigj ashpër se “qeveria perandorake nuk mund të bëjë asgjë jashtë vendimeve të Mürzteg-ut, të pranuar me ato kushte që dihen. Propozimet e reja që ua ka pjellë mendja ndoca oficerëve në paradhomën e atasheut ushtarak të Austrisë apo në ndonjë hotel të Bejollusë, në thelbin e tyre nëpërkëmbin nderin dhe lavdinë e perandorisë! Këshilli i Ministrave as që mund ta marrë parasysht një gjë të tillë!” Kur ambasadori anglez tha se këto propozime ishin konform vendimeve të vjetra dhe dëshirës së përgjithshme për rregullimin e xhandarmërisë, kryeministri i numëroi aspektet problematike të ultimatumit: “De Xhorxhis Pasha, megjithëse është përgjegjës vetëm për strukturimin, bashkë me oficerët që kërkohet t’i bashkohen, do të mund të marrë përsipër deri edhe komandën. Madje i jepet kompetencë edhe për ndarjen e caktimin e rrogave. Veç kësaj, jashtë kuadrit të ligjit mund t’i përjashtojë nga shërbimi oficerët e xhandarmërisë; administratat lokale të cilat gjithnjë kanë nevojë për forcat e xhandarmërisë, edhe në çështjet më të rëndomta lihen të detyruara t’i drejtohen De Xhorxhis Pashës; disa pozicione lihen jashtë strukturës së xhandarmërisë... Këto gjëra janë të papajtueshme me qëllimet fillestare.” Ndonëse ambasadori vazhdoi të mbrohej duke përmendur problemet dhe gjendjen me të cilën përballlej krahina për t’i paraqitur si legjitime propozimet, të dy u detyruan t’i jepnin fund bisedës. Sipas vëzhgimit të fundit që përcjell Ferit Pasha, “duke parë mënyrën se si argumentohet dhe bisedën që u zhvillua, u kuptua se çështja e xhandarmërisë më së shumti ndiqet prej tij. Iu deklarua e shpjegua qartë e prerë ambasadorit se Porta e Lartë nuk do të pajtohet

⁵¹⁵ YA.HUS. 467/74, 1321 Z 8 (12 Şubat 1319, 25 Şubat 1904).

kurrsesi me atë çka propozohet.”⁵¹⁶ O’Conor, i cili të njëjtën bisedë e përcjell në ditarin e tij, thotë edhe se kryeministri, i cili ishte i vendosur deri në fund për të mos i pranuar kërkesat e Xhorxhis Pashës, u shpreh se më mirë jepte dorëheqjen sesa t’i pranonte këto kërkesa që do të nëpërkëmbnin autoritetin e shtetit.⁵¹⁷ Sigurisht, Ferit Pasha s’mund t’ia thoshte sulltanit se kishte përdorur një kërcënim të tillë.

Me pranimin e Programit të Mürzteg-ut, shteti osman garantonte kthimin në vendin e tyre të krishterëve të shpërngulur, mbështetjen me burime për rindërtimin e shtëpive, kishave e shkollave të dëmtuara gjatë kryengritjes. Kjo çështje ngrihej herëpashere gjatë bisedave me ambasadorët. Ata që nënkuptoheshin me këtë pikë ishin kryesisht bullgarët. Në fillim të nëntorit të 1904-ës, Hysejin Hilmi Pasha i përcolli sekretariatit të pallatit dy kërkesa të diplomatëve rusë e austriakë: nënshkrimi i një huamarrjeje prej pesë milionë frangash për ndërtimin e disa shtëpive të bullgarëve dhe hartimi i buxhetit për tre vilajetet. Kryeministri i kundërshtoi këto kërkesa:

Deri tani janë dhënë më shumë se pesëdhjetëmijë lira asistencë për ndërtimin e shtëpive bullgare, si dhe shumë lëndë drusore falas, prandaj nuk ka vend për një ndihmë të tillë duke marrë hua. Për sa i përket buxhetit, duke qenë se në gjendjen aktuale ku ndodhet Rumelia nuk mund të ndahen fondet e vazhdueshme e të zakonshme nga shpenzimet e jashtëzakonshme, propozimet e Rusisë dhe të Austrisë në të dyja këto pika nuk qëndrojnë ndaj do të kundërshtohen.⁵¹⁸

Lufta diplomatike e kryeministrit

Ferit Pasha ishte i detyruar të zhvillonte një diplomaci akrobatike mbi ekuilibra tejet të hollë. Ambasadori anglez e kishte vënë re se kryeministri, si një prestigjioz i linte pa zgjidhur disa çështje për të cilat ai këmbëngulte që të zgjidheshin: “*Some hocus pocus and matter not terminated.*”⁵¹⁹ Kryeministri i cili ishte i detyruar të takohej vazhdimisht me ambasadorët e shteteve politikat e të cilave binin ndesh me njëra-tjetrën, bisedat që bënte me ta ia përcillte pallatit në raporte të posaçme.

Përsa u përket dialogëve që përmbajnë, këto rrëfimeve të ftohta që nisin me fjalët: “Sot erdhi tek unë ambasadori X,” përbëjnë një terren thelbësor për të depërtuar në mendimet e Ferit Pashës. Për më tepër, vlerësimet që gjenden në

⁵¹⁶ YA.HUS. 467/118,1321 Z 15.

⁵¹⁷ O’Conor, *Notes from Constantinople*, 237 (March 3, 1904).

⁵¹⁸ Y.PRK.MK 18/47, 1322 § 29.

⁵¹⁹ O’Conor, *Notes from Constantinople*, 238 (March 7,1904).

fund të këtyre teksteve që tregojnë presionin e ushtruar nga fuqitë e mëdha në çështje të ndryshme si dhe taktikat rezistuese të kryeministrit kundrejt këtyre, përcjellin edhe ndjenjat e singerta që fshihen pas diskutimeve të bëra me gjuhë diplomatike.

Afër fundit të vitit, ambasadori austriak e vizitoi kryeministrin në konakun e tij dhe i tregoi memorandumin që Principata Bullgare u kishte dhënë të gjitha qeverive lidhur me disa ngjarje që pretendohej se kishin ndodhur në vilajetin e Edirnesë: Ushtarët osmanë në Kërkkilise në disa vende kishin zënë vend në shtëpitë e bullgarëve; në Derekoj qe vendosur një tabor pasi qenë shpërngulur që aty të gjithë bullgarët dhe ushtarët kishin dëmtuar një pus e një kishë në vend; në Gëktepe kishin bërë të njëjtën gjë; banorët qenë vënë të punonin me detyrim dhe qenë mbledhur me zor kontribute në para, ushqim e tagji; me këto kontribute në Derekoj kishte nisur ndërtimi i një garnizoni; dhe një pjesë e banorëve myslimanë i kishin përdorur siç kishin dashur pronat e pasuritë e bullgarëve të shpërngulur. Kryeministri u përgjigj prerazi se të gjitha këto ishin shpifje të sajura nga komitët bullgarë në mënyrë që zona të zbrazej nga forcat ushtarake. Ja si rrodhi në vijim biseda mes Ferit Pashës e ambasadorit austriak:

Ferit Pasha: “Këto ankesa janë thjesht shpifje të sajura nga komitët bullgarë që forcat tona të largohen nga sanxhaku i Kërkkilisesë!”

Ambasadori: “Shkelja më e vogël në atë vend do të jetë kundër interesave të perandorisë, ndaj ju paralajmëroj që të merrni masa e të kryeni hetime...”

Ferit Pasha: “Nuk po lihen pas dore masat e nevojshme për ruajtjen e rendit e të qetësisë!”

Ambasadori: “Principata Bullgare ka bërë kërkesë për ndërmjetësim lidhur me pranimin e bullgarëve që janë shpërngulur në Rumelinë Lindore e nuk janë kthyer ende...”

Ferit Pasha: “Për sa i përket pranimin dhe strehimit të bullgarëve të cilët nuk janë kthyer ende, qeveria perandorake, edhe pse nuk e ka aspak për detyrë, vetëm nga dashamirësia kundrejt shtetasve të saj po e shqyrton çështjen në mënyrë që të zgjidhet si është më mirë. Por ngurrimi i deritanishëm ka qenë se mes këtyre bullgarëve që do të kthehen mund të ketë shumë komitë dhe se një pjesë e popullatës së Bullgarisë e të Rumelisë Lindore ndërkohë mund të duan të kalojnë këndeja e të bashkohen. Kundrejt gjendjes së përgjithshme të Rumelisë dhe përpjekjeve keqbërëse të komitëve, ngurrimi dhe kujdesi i treguar nga qeveria perandorake nuk mund të konsiderohen si diçka tej normales.”

Ambasadori: “Dje takova Patrik Efendiun dhe më shprehu ankesën se disa kisha të fshatrave bullgare që ndodhen në duar të grekëve nuk u janë kthyer ende bullgarëve.”

Ferit Pasha: “Banorët e këtyre fshatrave deri tani kanë qenë të lidhur me Patrikanën Greke dhe tani, me presionin e ushtruar nga komiteti kanë kaluar me Patrikanën Bullgare. Këto kisha nuk mund t’u dorëzohen bullgarëve pa u kryer hetime nga administratat tona lokale duke shkaktuar pakënaqësinë e grekëve. Ndaj po shqyrtohet çështja nga çdo aspekt.”

Ambasadori: “Vendimi dhe veprimi juaj është i drejtë. Por Patrikana nuk do të pranojë diçka që do t’ia cenonte influencën. Nëse zbatohen mirë e bukur dhe sa më shpejt vendimet që qeveria perandorake i di kundrejt agjitacionit të komiteve bullgare, përgjegjësia për veprimet agjituese të pritshme në pranverë do të mund t’iu ngarkohet bullgarëve.”

Ferit Pasha: “Ju siguroj për qëllimin e mirë dhe veprimin e përpjekjen maksimale të qeverisë perandorake. Por rruga që kanë zgjedhur bullgarët së fundmi është dukur qartë.”⁵²⁰

Austria përgatitet për luftë

Qeveria italiane, e shqetësuar nga fjalët se Austria po bënte përgatitje për të ndërhyrë ushtarakisht, ndërhyri pranë qeverive të tjera për një vlerësim të gjendjes në Ballkan për “përforcimin dhe ruajtjen e statuskuosë”.⁵²¹ Mobilizimin në ushtrinë austriake padishahu e mësoi nga gazetatat e Parisit dhe i komunikoi kryeministrit se ishte “e rëndësishme që të merret vesh si qëndron puna për të mos u gjendur të papërgatitur kundrejt situatës që mund të lindë nëse fjalët që thuhën janë të vërteta, edhe pse dihen garancitë e dhëna nga Austria.” Në përgjigjen e dhënë pallatit, Ferit Pasha bënte të ditur se “në telegramet e agjencisë të mbërritura sot kjo gjë është përgënjeshtuar tërësisht e zyrtarisht dhe ky përgënjeshtim është konfirmuar edhe në letrën konfidenciale që ambasadori i Vjenës Mahmud Nedim Bejefendiu i paraqiti Ministrisë së Jashtme dje. Megjithatë i është shkruar Ministrisë së Jashtme që të thellohet hetimi i çështjes dhe të ofrohet informacioni i saktë që do të dalë nga kjo.”⁵²²

Të nesërmen u shprehën dyshime se mobilizimi i shqiptarëve në Kosovë dhe sidomos ngjarja e Gjakovës kishin ndodhur me nxitjen e Austrisë. Kryeministri e pyeti inspektorin e Rumelisë nëse austriakët u kishin shpërndarë armë e municione myslimanëve me anë të udhërrëfyesve katolikë apo jo dhe inspektori pyeti guvernatorin e Kosovës, Çakër Pashën. Ky i fundit shkroi se “nuk konsi-

⁵²⁰ YA.HUS. 482/178,1322 L 20. Thjeshtuar dhe sjellë në formë dialogu.

⁵²¹ YA.HUS. 467/95,1321 Z 10 (26 Şubat 1904).

⁵²² YA.HUS. 468/1,1321 Z 16.

derohet fort e mundur që austriakët t'u kenë shpërndarë armë e municione myslimanëve me anë të udhërrëfyesve katolikë.”⁵²³ Ky është një rast tipik që tregon se paranoja e gishtit të huaj ka mbizotëruar edhe atëherë në psikologjinë e drejtuesve të shtetit.

Herëpashere qarkullonin fjalë për përgatitjet e Austrisë për luftë. Që në ditët e para të detyrës si kryeministër Ferit Pashës i qe dashur të raportonte se “fjalët për përgatitjet ushtarake të Austrisë nuk janë të besueshme, se edhe ambasadori rus nuk kishte dijeni për një gjë të tillë dhe se i ka shkruar konfidencialisht Inspektoria-tit të Tashllëxhas për ta hetuar çështjen”. Por padishahu prapë nuk kishte gjetur qetësi dhe kishte kërkuar që të përshtatshmit nga boshnjakët që ndodheshin në Stamboll të dërgoheshin me pretekstin për t'u kujdesur për punët e tyre personale e në këtë mënyrë të mblidhej informacion. Ndërsa Ferit Pasha i kërkoi inspektorit të Tashllëxhas, të cilit i kishte shkruar më parë që të dërgohej “një person i aftë e kompetent” dhe të bëhej një hetim i gjithanshëm i çështjes. Nëse dërgoheshin boshnjakët e Stambollit, mund të lindnin probleme për shkak se mund të mos e ruanin dot sekretin e qëllimit të vajtjes atje dhe ta bënë të ndihej hetimi që do të kryenin. Prandaj duhej pritur hetimi që do të kryente inspektori.⁵²⁴

Ambasadorët e shfaqnin hapur qëndrimin e tyre ndaj njëri-tjetrit në takimet me kryeministrin, kështu që Porta e Lartë ishte në dijeni të mosmarrëveshjeve mes fuqive të mëdha. Për shembull, ambasadori rus i cili erdhi në fillim të majit, “konfirmoi faktin se qeveria angleze dëshiron t'i mbrojë armenët dhe vazhdimisht i mban me shpresë edhe bullgarët. Veç kësaj përcolli përmbajtjen e fjalimit që Mësjë Balfur-i mbajti më vonë në parlament.”⁵²⁵ Në njëfarë mënyre anglezët i merrnin vesh këto spiunime. Ambasadori O'Connor, në takimet e tij me homologun rus Zinovievin i bënte të ditur se ishte në dijeni të njoftimeve të tij në adresë të pallatit se anglezët kanë gisht në kryengritjet në Maqedoni, kurse Zinovievi gjithnjë i përgjigjej se të tilla informacione ishin absurde. Nga ana tjetër, O'Connor-it i tërhiqte vëmendjen fakti se masat tejet të rrepta që ambasadori rus sugjeronte kundër shqiptarëve, nuk i përmendte fare kur bëhej fjalë për komitët bullgarë.⁵²⁶ Duhet ta ndjente se rusët përpiqeshin t'i mbështesnin komitët bullgarë dhe t'ua hidhnin fajin anglezëve. O'Connor do të përjetonte zhgënjim edhe kur të merrte vesh se ambasadori rus i kishte treguar ministrit të Jashtëm se fuqitë e mëdha mendonin të dërgonin atashe ushtarakë në Maqedoni për të marrë raporte më të sakta lidhur me kryengritjet e atjeshme.⁵²⁷

⁵²³ YA.HUS. 468/8,1321Z 17.

⁵²⁴ YA.HUS 441/122, 1320 ZA 11.

⁵²⁵ YA. HUS 472/97,1322 S 20.

⁵²⁶ O'Connor, *Notes from Constantinople*, 206 (April 30; May 1,1903), 208 (May 9).

⁵²⁷ Po aty, 215 (Aug. 12 & 13,1903).

Sipas Ferit Pashës, veprimtaritë keqbërëse të komiteteve të Maqedonisë, të formuara që prej njëzet vjetësh në Bullgari, që prej një viti ishin bërë më të larmishme. Së fundmi, pas vizitës në Bullgari të gjeneral Ignatievit dhe ca pansllavëve të tjerë, këto komitete kishin kaluar në veprimtari të hapur duke dërguar rreth gjashtë-shtatëqind banditë në vilajetin e Selanikut dhe krahinën përreth. Por “kur kishin arritur në pikën e ndezjes së zjarrit të kryengritjes”, banditët në fjalë qenë shpartalluar pa ia arritur dot qëllimit. Pasi Rusia dhe Austria, si rezultat i aleancës së krijuar që prej katër vjetësh mes tyre lidhur me çështjet e Ballkanit, me këtë rast i përcollën një notë qeverisë perandorake, u shtuan edhe njëherë aq përpjekjet për përmirësimin e qeverisjes së vilajeteve të Rumelisë. Por qëndrimet e Principatës Bullgare dhe veçanërisht të partisë në pushtet të Danevit, u kanë dhënë sërish liri veprimi komiteteve, përkundër tërë përpjekjes sonë. Pasi sugjerimet e Rusisë, “për të cilat nuk kemi dyshim se janë serioze,” kanë qenë pjesërisht të pafrytshme, agjitacioni i komiteteve ka vazhduar. Sipas Ferit Pashës, i cili bën këtë konstatim siuate, linja e veprimit që duhet të ndjekë perandoria paskëta është që t’u drejtohet fuqive evropiane duke bërë përgjegjëse për gjendjen Principatën Bullgare dhe të nisë e të vazhdojë përgatitjet për luftë. Por duke parë situatën aktuale të opinionit publik evropian, një linjë e tillë veprimi nuk do të shihej me sy të mirë; rritja e forcave ushtarake do të rëndonte shumë mbi financat e shtetit; mes disa shteteve do të zhvilloheshin negociata e do të bëheshin propozime kundër interesave të perandorisë. Një kërkesë e përgjithshme zyrtare që vinte menjëherë në mendje, e menduar nga “paraardhësi i të përvuajturit” (Said Pasha) dhe që kishte përfunduar me ndërhyrjen e fuqive, “nuk do të ishte e përshtatshme”. Por u duhej tërhequr vëmendja Rusisë e Austrisë lidhur me nxitjet e Principatës Bullgare dhe t’u kërkohej që ose ta pengonin një gjë të tillë, ose “ta lënë të lirë rrjedhën e ngjarjeve duke i lejuar perandorisë që të marrë masa të rrepta kundrejt ndërhyrjeve dhe neglizhencës së qëllimshme të Principatës Bullgare”. Në të kundërt, eventualisht edhe Rumania, Serbia, Greqia e Mali i Zi do të hidhnin pretendime e do të ndërhnin edhe ato. Nuk mund të pritej që Rusia dhe Austria ta lejonin Bullgarinë të vepronte në një linjë të pakufizuar. “Sipas shpjegimeve që më dha ambasadori francez i cili erdhi sot tek unë, asnjë nga fuqitë e mëdha nuk e dëshiron shfaqjen e kurrfarë trazire.”⁵²⁸

Shqetësimet e shkaktuara nga çështja e Maqedonisë e lodhnin shumë Ferit Pashën, duke i nxitur herëpashere dhimbje të forta koke, me gjasë migrenën, çka e detyronte kryeministrin të mos shkonte në Portën e Lartë por të punonte në shtëpi. E tillë ishte edhe dita e diel e datës 27 mars 1904: “Një dhimbje koke që më ka filluar që dje, do të më pengojë sot që të shkoj në Portë, ndaj njoftoj lartma-

⁵²⁸ YA.HUS 441/129,1320 ZA 11(9 Şubat 1903).

dhërinë tuaj se jam i detyruar që të qëndroj në banesën time e t'i shqyrtoj dokumentet aty.”⁵²⁹

Raportet e gjata të Ferit Pashës

Sulltani herëpashere i kërkonte raporte të gjata Ferit Pashës. Më 16 qershor 1904, Sulltan Abdulhamidi, nëpërmjet Izzet Pashës kërkoi të njoftohej për “politikën që po ndjekin aktualisht fuqitë e mëdha, veçanërisht Rusia, Austria, Anglia e Italia, lidhur me çështjet e Rumelisë, për veprimet e qëllimet e komuniteteve të ndryshme që ndjekin nxitjet dhe mashtrimet e të huajve në tre vilajetet, si dhe për zbatimin e përgjithshëm të vendimeve të marra”. Meqë në përgjigjen e tij kryeministri thotë: “siç i është shprehur gojarisht pashait”, Izzet Pasha do t’ia ketë shpjeguar sulltanit disa mendime që ia ka shprehur kryeministri dhe sulltani do të ketë kërkuar t’i shohë të shkruara ato.

Raporti i kryeministrit fillonte me Rusinë. Ferit Pasha nuk e shihte të mundur që rusët, të cilët po luftonin me Japoninë që prej shkurtit, “të marrin një rrugë antagoniste duke i trazuar çështjet e Rumelisë,” dhe po ashtu, “edhe maturia që po tregojnë Serbia e Bullgaria prej disa kohësh tregon se Rusia nuk po kërkon t’i shtojë problemet”. Në fakt, duke qenë se Rusia para tetë vjetësh ka lidhur një marrëveshje me Austrinë për çështjet e Ballkanit, tani i druhet përgjegjësisë së të vepruarit e vetme. Për sa i përket Austrisë, çështjet e saj të brendshme nuk ia lejojnë aspak që të hyjë mes popujve të ndryshëm sllavë e të nxjerrë probleme në kundërshtim me marrëveshjet aktuale. Kështu që nuk duhet pritur që këto dy shtete të cilat kanë marrë përsipër zbatimin e reformave në Rumeli, të agjitojnë me qëllimin për të krijuar ndonjë vilajet autonom apo për të përhapur idenë e një kryengritjeje. Edhe për sa i përket Anglisë, është e vështirë që ta marrë përsipër e vetme përgjegjësinë duke e agjituar situatën dhe që një agjitacion i tillë të mjaftojë për të ndezur trazira. Jo fort e mundshme është që edhe Italia, e cila është në antagonizëm me Austrinë, “të përpiqet për fillimin e një kryengritjeje”. Ferid Pasha është i mendimit se në mbarë Rumelinë vetëm bullgarët ndjekin nxitjet e të huajve dhe aspirojnë për autonomi administrative, ndërsa përdor një gjuhë shfaqësuese për bashkëkombësit e tij, shqiptarët: Shqiptarët të cilët janë të shpërndarë si popullsi, nisur nga besnikëria ndaj kalifatit që u buron nga edukata dhe fetaria e tyre, nuk do t’i bashkohen kurrë idesë së ndarjes. Sepse shqiptarët, të cilët e dinë mjaft mirë se “autonomia e Rumelisë”, e cila aktualisht është e lidhur drejtpërdrejt me qendrën e perandorisë, “eventualisht do të sillte shkatërrimin e

⁵²⁹ YA.HUS. 469/55, 1322 M 10 (27 Mart 1904).

tyre”, ndërkohë që, nga vetë ashpërsia dhe “karakteri i tyre si popull” i rezistojnë çdo organizimi në vilajetet ku banojnë, “nuk do të kërkojnë të përfitojnë duke u bërë mjet agjitues i këtyre apo atyre”. Edhe pse mes shqiptarëve mund të ketë ndoca kokëshkretë të blerë me para apo të mashtruar nga priftërinjtë katolikë, edhe këta nuk guxojnë të dalin hapur me idenë e “qeverisjes autonome”, por veprojnë “në emër të fesë e të sheriatit”.

Këtë raport optimist Ferit Pasha e vazhdon duke renditur masat që duhen marrë në Rumeli: “Në situatën aktuale, ato që duhet të bëjë Perandoria janë: ris-rukturimi i xhandarmërisë, zbatimi i plotë i reformave dhe rregullimi i çështjeve financiare të tre vilajeteve.” Meqë dy të parat tashmë po zbatohen gradualisht, ka mbetur vetëm rregullimi i çështjeve financiare. Sipas Ferit Pashës, “Perandorisë nuk i kanoset ndonjë rrezik i afërt, i brendshëm apo i jashtëm, lidhur me Rume-linë.” Ajo që do ta shqetësojë shtetin është çështja armene. Pasi me masat ushtarake që u morën u shuajt “flaka e agjitimit” në Talori dhe Sason, agjituesit armene tani kanë filluar të prodhojnë shpifje kundër Perandorisë Osmane. Liberalët në Angli dhe “një pjesë e shtypit të Francës që ndjek vazhdimisht aspiratat revolucionare” janë bërë lodër e qëllimeve të liga të këtyre agjituesve. Megjithëse u është shpjeguar plotësisht ambasadorëve natyra e operacionit të drejtë të ndërmarrë “kundër agjitacionit armen dhe u është bërë e qartë e drejta legjitime e qeverisë perandorake për të marrë masa kundër keqbërësve të cilët guxojnë të prishin rendin, për arsye të ndryshme nuk është arritur të paraqiten të gjitha provat që i shërbejnë këtij qëllimi.”

Pikërisht atë ditë kur kryeministri po përgatiste këtë raport, ambasadori anglez kishte ardhur ta takonte dhe i kishte sjellë lajmin se në krahinën e Mushit kurdët kishin djegur shumë fshatra të banuara nga armenët, kishin plaçkitur pasuritë e tyre e i kishin shitur në kasabatë përreth. Kryeministri menjëherë u kishte dërguar lajm vilajeteve të Erzurumit, Bitlisit, Vanit dhe Diarbekirit për të marrë vesh ngjarjen, duke theksuar se “të gjithë zyrtarët e Perandorisë duhet të punojnë e të përpiqen pa u lodhur deri në shuarjen e këtyre akuzave e lajmeve që përhapen nga Anglia e Franca me patriotizëm fetar e për qëllime keqbërëse.” Veç kësaj, çështjen e cila i takonte vilajetit të Bitlisit nga varej Mushi, e kishte përfshirë në rendin e ditës të Këshillit të Ministrave për ta shqyrtuar e negociuar në mënyrë të gjithanshme.

Pasi i trajton në këtë mënyrë çështjen e Ballkanit dhe atë armene, raportin e tij të gjatë Ferit Pasha e përfundon me masat e përgjithshme që duhen marrë, të cilat kanë të bëjnë me financat, burokracinë, sigurinë dhe arsimin:

1. Përmirësimi i gjithanshëm i çështjeve financiare të shtetit,
2. Shtimi i burimeve të të ardhurave,

3. Zëvendësimi i disa prej guvernatorëve të vilajeteve perandorake të cilët kanë rezultuar të paaftë,
4. Rregullimi i mëtejshëm i çështjeve gjyqësore në provinca dhe emërimi i gjykatësve kompetentë në çdo vend,
5. Emërimi i oficerëve kompetentë të formuar në shkollat ushtarake perandorake në komandat e regjimenteve të xhandarmërisë në vilajetet perandorake,
6. Ngritja e shkollave të posaçme për regjimentet dhe taborët e xhandarmërisë edhe në Anadoll e Arabi siç është bërë në vilajetet perandorake të Rumelisë,
7. Zëvendësimi i menjëhershëm i oficerëve të paaftë të xhandarmërisë me oficerë kompetentë,
8. Përmirësimi i shkollave dhe medreseve mbi bazën e formimit fetar,
9. Shkurtimi i shpenzimeve ushtarake nëpërmjet liritimit të një pjese të mirë të trupave redif,
10. Plotësimi i mungesave si përgatitje kundrejt mundësisë për luftë,
11. Sigurimi i një sasie parash nga jashtë për shpenzimet e mëdha që nevojiten aktualisht.⁵³⁰

Edhe nga raporte të tjera kuptohet se Ferit Pashës i pëlqen të bëjë propozime të renditura në pika. Më 6 mars 1905 sërish do të rendiste këto pika si “gjëra që mendojmë se duhen bërë”: (1) Zbatimi sa më parë në mënyrë të plotë i vendimeve që po zbatohen në Rumeli, (2) eliminimi i çetave të banditëve në mënyrën dhe me shpejtësinë e mundur, (3) zbatimi i dispozitave të marrëveshjes së nënshkruar sot me Bankën Osmane lidhur me çështjet financiare vendore, (4) rritja prej 3% e taksës doganore si garanci për shpejtimin e zbatimit të kësaj marrëveshjeje dhe pagimi i rrogave dhe shpenzimeve të ushtarëve dhe nëpunësve vendorë duke përdorur një sasi parash nga të ardhurat e tepërta të Administratës së Borxheve derisa të derdhen para në arkën e shtetit, (5) garantimi i interesave financiare të vendit duke bërë të mundur miratimin e rritjes prej 3% të taksës doganore si dhe miratimi i draftit të Këshillit të Ministrave lidhur me amendimet në Rregulloren e Minierave që duhen zbatuar urgjentisht. Vazhdimi i raportit ka të bëjë me Anadollin: përmirësimi dhe ristrukturimi i regjimenteve të xhandarmërisë në Anadoll; shkarkimi i oficerëve të paaftë të xhandarmërisë, nëse ka prej tyre; ngritja e shkollave të xhandarmërisë “siç është bërë në Rumeli”; pajisja e trupave aktuale me armët më të mira dhe; nëse është e nevojshme, emërimi i oficerëve me shkollë në disa taborë. Ferit Pasha ishte i mendimit për krijimin e një komisioni të përbërë nga ushtarakë të lartë, për të mbikëqyrur zbatimin e

⁵³⁰ YA.HUS. 474/13, 1322 R 2.

menjëhershëm të këtyre masave që do të sillnin dobi të madhe. Gjithashtu, kryeministri ishte i mendimit se *“përmirësimi i çështjeve financiare që përbëjnë shpirtin e punëve të shtetit duke mos lejuar fajësime e ndërhyrje është diçka që duhet bërë më së pari”* dhe vetë ai po ndiqte krijimin e një Komisioni të Lartë Financiar si dhe arritjen e një përfundimi lidhur me buxhetin që po negociohej që prej një jave në Këshillin e Ministrave.⁵³¹

Më 7 tetor 1905 sulltani pyeste se deri ku kishte arritur regjistrimi i popullsisë, se ç’kishin bërë vilajetet deri tani lidhur me këtë dhe se ç’masa ishin marrë kundrejt propagandës armene në vilajetet e Anadollit dhe asaj bullgare në Rumeli (“ç’masa janë marrë kundrejt mashtrimeve dhe gënjeshtreve të tyre për të dalë shumicë”). Kryeministri përgjigjej se regjistrimi i popullsisë kishte filluar në vilajete të afërta të Anadollit, si Ajdëni, Ankaraja, Hydavendigari, Konja e Kastamonuja, për t’u zgjeruar gradualisht edhe në vilajetet e tjera. Deri tani kishin përfunduar procedurat përkatëse në 246 kaza, ku kishte një rritje prej gati 10% të popullsisë krahasuar me regjistrimin e mëparshëm. Kjo rritje “në pjesën më të madhe i takon popullsisë myslimane. Vetëm në sanxhakun e Izmitit e në kazanë e Zejtunit të vilajetit të Halebit ka rritje të popullsisë armene në krahasim me numërimin e fundit dhe janë udhëzuar autoritetet vendore për të kryer hetimet e nevojshme në këtë drejtim.” Kryeministri e siguronte sulltanin se “nëse sipas statistikave që do të vijnë gradualisht, *do të rezultojë se popullsia bullgare apo armene përbën shumicën në ndonjë kaza*, do të kryhen hetime rigoroze e të gjithanshme” lidhur me këtë...⁵³²

⁵³¹ YA.HUS. 484/133,1322 Z 29.

⁵³² YA.HUS. 493/131, 1323 Ş 7.

PRESIONE NË RRITJE PËR REFORMËN NË RUMELI

Rusia dhe Austria kërkuan që krahas reformës në xhandarmëri t'u lihej në dorë edhe reforma financiare. Sipas propozimit të bërë më 17 janar 1905, administrimi financiar i tre vilajeteve do t'i kalonte Bankës Osmane dhe sanxhakët e kazatë do të kishin buxhete më vete. Do të caktoheshin gjashtë inspektorë financiarë të cilët do të mbikëqyreshin nga banka, inspektori i përgjithshëm dhe nëpunësit civilë rusë e austriakë. Kryeministri Ferit Pasha komunikoi se ky projekt që nënkuptonte spastrimin e ekzistencës osmane në Maqedoni ishte i papranueshëm. Ndërkohë që me rastin më të parë përpiquej t'i përfshinte nën administratën osmane forcat e xhandarmërisë, lënia e reformave financiare në dorën e të huajve nënkuptonte që shteti atje të mos ishte më shtet.

Në fakt si Franca ashtu dhe Anglia ishin të shqetësuar nga afrimi i Rusisë me Austrinë të cilët sollën këtë propozim të përbashkët. Por pasi Franca nuk dëshoi t'ua prishte qejfin rusëve të cilët donte t'i mbante përkrah kundër Gjermanisë, edhe Anglia e Italia nuk reagueshan ndaj këtij propozimi dhe si përfundim iu bashkuan edhe ato karvanit dhe më 8 maj bënë një notë të përbashkët që përfshinte edhe emërimin e një delegati financiar nga secili shtet. Nga janari deri në dhjetor të vitit 1905, për rreth një vit rresht Perandoria Osmane i rezistoi me turli lloj manovrash kësaj trysnie të përbashkët të fuqive të mëdha, por pasi një flotë e përbashkët e përbërë nga luftanije ruse, austriake, angleze, franceze e italiane zbarkoi trupa në Lesbos dhe Limni, u dorëzua. Korrespondenca mes kryeministrit dhe sulltanit lidhur me procesin e krijimit të këtij mekanizmi ndërkombëtar mbikëqyrës financiar në tre vilajetet osmane të Rumelisë, ofron detaje interesante.

Ferit Pasha tregon për “informacionet e dhëna konfidencialisht e posaçërisht nga ambasadori rus” i cili e ka vizituar në datën 27 mars 1905: Njëra nga fuqitë e mëdha të cilën s'ka dashur ta përmendë me emër, nuk i ka parë të mjaftueshme marrëveshjen dhe udhëzimet e hartuara lidhur me financat e tre vilajeteve të Rumelisë dhe ka propozuar që në reformën e ristrukturimit financiar dhe në ngritjen mekanizmit mbikëqyrës të përfshihen edhe nëpunësit e Administratës së Borxheve. Kurse Rusia e paskësh kundërshtuar këtë propozim.

Pasi ikën ambasadori rus, vjen ai anglez. Nga bisedat me ambasadorët rus e anglez, Ferit Pasha ka arritur në përfundimin se “mes fuqive nuk ka konsensus për vazhdimin apo rishikimin e propozimeve të refuzuara,” ndaj nëse qeveria i zbaton siç duhet vendimet e veta, shtetet në fjalë nuk do t'i risjellin në tryezë propozimet financiare.⁵³³

⁵³³ YA.HUS. 485/105, 1323 M 20.

Ambasadori anglez O'Connor pas një jave do të shkonte sërish në Portën e Lartë dhe do të përsëriste të njëjtat gjëra lidhur me financat e tre vilajeteve të Rumelisë, duke shtuar se “përkundër asaj që mendojnë shumë njerëz, ai vetë dëshiron vazhdimin e pushtetit dhe dominimit të perandorisë në Rumeli”. Ferit Pasha shprehu se duhej prituri rezultati i shpresuar me zbatimin e plotë të marrëveshjes për çështjet financiare të tre vilajeteve dhe pagimin e rregullt të rrogave të nëpunësve me çdo sakrificë.⁵³⁴ Pas O'Connor-it Ferit Pasha u takua me Baronin Marschall dhe ambasadorin rumun; pra tre ambasadorë mund të vinin njëri pas tjetrit brenda një dite në Portën e Lartë e ta takonin kryeministrin.

Në fund të gushtit fuqitë caktuan delegatët e tyre. Pasi Porta e Lartë i refuzoi këto emërimet dhe kërkoi rinegociimin e çështjes për të fituar kohë, u dha një ultimatum që jepte një javë afat. Sipas këtij ultimatumit, nëse Perandoria Osmane nuk e lejonte të fillonte punë delegacionin e këshilltarëve financiarë që do të caktohej nga katër shtete, do të pushtoheshin ishujt e perandorisë në Egje.

Ditët e shtatorit u kaluan një nga një si kokrra tespihu. Por në fillim të tetorit çështja u ndez. Më 5 tetor 1905 ambasadorët u mbledhën dhe vendosën t'u propozonin qeverive të tyre përdorimin e forcës. Ambasadori gjerman Baroni Marschall po atë ditë shkoi në Portën e Lartë dhe u përpoq ta bindte kryeministrin: “Refuzimi i propozimit për administratën financiare të tre vilajeteve nuk është në dobi të perandorisë, ndërsa kërkesa e fuqive të mëdha nuk bie ndesh me të drejtën dhe pavarësinë e perandorisë dhe fundja detyra dhe ndërhyrja e nëpunësve financiarë është po aq e papeshtë sa edhe pranimi i nëpunësve civilë.” Ferit Pasha nuk duroi dot përballë këtij nënvlerësimi të çështjes dhe u përgjigj se “ndërhyrja e hapur e nëpunësve të huaj në çështjet financiare të shtetit është e papajtueshme me pavarësinë e shtetit” dhe duke qenë se refuzimi i propozimeve mbështetej në një vendim shtetëror, negociimi nuk ishte i mundur. Së fundmi iu lut ambasadorit gjerman që “të mos mbështesë tentativa të dëmshme për perandorinë”.⁵³⁵

Ambasadori gjerman erdhi sërish pas pesë ditësh dhe foli për nevojën e pranimi të nëpunësve financiarë që do të dërgoheshin në Rumeli. Ferit Pasha i ktheu një përgjigje të ngjashme më të parën duke thënë se “nuk është e mundur të pranohet një propozim që bie ndesh me dinjitetin dhe pavarësinë e shtetit”. Baroni Marschall tha se me regjistrimin dhe procedurat që nëpunësit financiarë do të kryenin gjatë hartimit të buxhetit dhe në mbledhjen dhe shpenzimin e të ardhurave, “nuk ka asnjë mundësi që t'i cenonjë të drejtat e perandorisë,” se bëhej fjalë vetëm për të garantuar zbatimin e marrëveshjes me Bankën Osmane dhe se “kjo gjë nuk do ta cenonjë të drejtën dhe pavarësinë e shtetit. A mos vallë e

⁵³⁴ YA.HUS. 485/148,1323 M 27.

⁵³⁵ YA.HUS. 493/124,1323 Ş 6.

kishte cenuar të drejtën e shtetit Administrata e Borxheve e formuar para 25 vjetësh? Mos vallë i kishin sjellë ndonjë dëm material shtetit dhe vendit nëpunësit e huaj të emëruar në vilajetet e Rumelisë? Përkundrazi, “nëpërmjet këtyre të huajve” lëvizjet dhe operacionet e ushtrisë osmane ishin mbrojtur nga kritikrat e huaja. Ferit Pasha e kundërshtoi ashpër këtë logjikë duke i dhënë ambasadorit një leksion mbi të drejtën shtetërore:

Lu dha kjo përgjigje: Duke qenë se rregullimi i të ardhurave e shpenzimeve vendore është një nga të drejtat themelore të shtetit dhe qeverisë, paraqitja e detajeve të reformës si të parëndësishme është e papranueshme. Po ashtu, nëpunësit e Administratës së Borxheve nuk janë në cilësi zyrtare dhe e drejta e tyre për ndërhyrje është e kufizuar, prandaj ka një dallim thelbësor mes kësaj administrate dhe propozimeve të bëra. Nuk mund të krahasohen as nëpunësit civilë e nëpunësit e tjerë të huaj me afat detyre e kompetenca të përcaktuara me nëpunës që mund të veprojnë në linja të pakufizuara. Prandaj nuk është e mundur që dinjiteti dhe pavarësia e shtetit të komprometohet çdo ditë me propozime të njëpasnjëshme e po ashtu Gjermania si dashamirësja dhe mikja jonë, nuk mund ta pranojë që të marrim një rrugë të tillë të rrezikshme.

Kur edhe ambasadori italian Marquis Guglielmo Imperiali, i cili erdhi pas ambasadorit gjerman, deshi “të bënte të njëjtat sugjerime me një qëndrim dashamirës,” kryeministri i ktheu një përgjigje edhe më të mprehtë: “Vihet re me keqardhje se me rritjen e ndërhyrjeve, administrimi i tre vilajeteve po kërkohet të silltet në një gjendje të patolerueshme.” Ambasadori e mbylli temën duke thënë se kryeministri duhej të ishte i bindur për qëllimin e mirë të Italisë dhe të disa shteteve të tjera dhe kaloi në çështje të tjera. Kur shtoi se kishte marrë një notë nga Patrikana Greke lidhur me agresionet e vllahëve e të bullgarëve kundër grekëve, Ferit Pasha tha se “duke qenë se patriku nuk ka të drejtë komunikimi me ambasadorin, njoftimet dhe deklaratat e tij duhen marrë si ankesa jozyrtare.”⁵³⁶

Këto ditë të vështira e sëmuren prapë Ferit Pashën. Të hënën më 23 tetor, i pushtuar nga zjarrmia – si duket nga bajamet – i shkroi pallatit se nuk mund të shkonte në zyrë: “Dje, megjithë dhimbjen e grykës dhe ethet, me sforcim arrita të shkoja në Portë, por duke qenë se mjekët thanë se duhet të qëndroj në shtëpi e të marr mjekimin e nevojshëm, e njoftoj lartmadhërinë tuaj se sot nuk do të mund të paraqitem në Portën e Lartë.”⁵³⁷ Në mposhtjen e organizmit të tij herëpashere nga sëmundjet, me siguri që ka ndikuar edhe marrja përsipër e problemeve të perandorisë si kryeministër në një kohë të vështirë. Thuhet se njëherë Ferit Pasha u ankua për këtë gjendje duke thënë se “ua kam zilinë hamejve të portit”.⁵³⁸

⁵³⁶ YA.HUS. 494/20,1323 § 10 (10 Ekim 1905).

⁵³⁷ YA.HUS. 494/106,1323 § 24.

⁵³⁸ İbnülemin, 1604.

Ditët në vazhdim do të ishin akoma më të zymta. Më 27 tetor kriza me fuqitë e mëdha do të bëhej serioze. Ambasadorët e Austrisë, Gjermanisë, Rusisë, Anglisë dhe Italisë si dhe i ngarkuari me punë i Francës, pas ceremonisë së faljes së të premtës deshën ta takonin bashkërisht sulltanin e ta njoftonin se ishte “absolutisht e nevojshme” të pranohej propozimi i bërë nga shtetet e tyre për krijimin e Komisionit Financiar të Tre Vilajeteve. Me një ultimatum të përbashkët bënë të ditur se në të kundërt shtetet në fjalë do të detyroheshin të merrnin masat e nevojshme. Qeveria u bëri të ditur se “nuk ka ndodhur më parë që ambasadorët t’i drejtohen drejtpërdrejt pallatit për çështje të tilla shtetërore dhe të kërkojnë të takojnë bashkërisht madhërinë e tij”. Për sa u përket masave që deklaroheshin se do të merreshin, “presione të tilla nuk pajtohen as me të drejtat e Perandorisë të garantuara me marrëveshje dhe as me dinjitetin e lavdinë e shteteve.”⁵³⁹ A do t’ua mbyllte gojën fuqive të mëdha kjo përgjigje e ashpër?

Kryeministri dhe ministri i Jashtëm, Ferit Pasha dhe Tevfik Pasha, do ta përmbledhnin si më poshtë të gjithë historinë në memorandum e përbashkët që do t’i paraqisnin po atë ditë pallatit, me gjasë për të treguar se përgjegjësia ishte e përbashkët dhe pallati e qeveria qëndronin bashkë e të vendosur: “Duke qenë se nëpunësit financiarë që fuqitë e mëdha duan të emërojnë në tre vilajetet për të siguruar zbatimin e marrëveshjes së nënshkruar me Bankën Osmane për çështjet financiare të vilajeteve në fjalë, si dhe propozimet e bëra në këtë drejtim janë parë të papajtueshme me të drejtat dhe pavarësinë e shtetit,” në përfundim të konsultimeve të gjata në Këshillin e Ministrave janë miratuar vendime për refuzimin e këtyre masave. Sipas vullnetit të bazuar në këto vendime, u është dhënë përgjigje ambasadorëve me komunikime të ndryshme. Nga ana e tyre ambasadorët i kanë dhënë ultimatum Portës së Lartë me kërkesën për t’u takuar me sulltanin për pranimin e propozimeve. U është përgjigjur se në çështje të tilla politike që shqyrtohen nga zyrat shtetërore nuk ka vend për t’i bërë presion personalisht sulltanit, se refuzimi mbështetet në vendimin e Këshillit të Ministrave dhe se çdo konsideratë i duhet shprehur Portës së Lartë. Së fundmi, “ekziston mundësia që ambasadorët nesër t’i drejtohen bashkërisht pallatit.” Për të mos ndodhur një gjë e tillë, u është kthyer përgjigje që të mos shkojnë në pallat dhe është vendosur që e njëjta përgjigje t’u komunikohet edhe gojarisht të nesërmen në mëngjes. Sipas kryeministrit dhe ministrit të Jashtëm nuk kishte gjë tjetër për t’u bërë veçse të qëndrohej pas vendimit të marrë. Megjithatë, për ta mbrojtur në mënyrë më efektive këtë vendim, çështja do të bisedohej sërish në Këshillin e Ministrave që do të mblidhej pas dy ditësh.⁵⁴⁰

⁵³⁹ YA.HUS. 494/124,1323 § 27 (13 Teşrinievvel 1321).

⁵⁴⁰ YA.HUS. 494/137, 1323 § 27.

Mbrëmjen e së mërkurës më 22 nëntor situata është bërë mjaft alarmante. Me urdhrin e pallatit, në orën tre sipas orës allaturke, domethënë rreth orës njëzet, kryeministri shkoi nga pallati në shtëpinë e ministrit të Jashtëm, Tevfik Pashës. Sipas udhëzimit të sulltanit, të dy bashkë duhej të takonin ambasadorin gjerman Baronin Marschall. Këtij të fundit iu propozua që ose ministrat të shkonin në ambasadën gjermane në Ajaspasha, ose ambasadori të vinte në shtëpinë e Tevfik Pashës. U njoftua se ambasadori ndodhej ende në vilën verore në Tarabja, prandaj nuk ishte e mundur të kryhej takimi atë natë. Atëherë u vendos që mëngjesin e nesërm Tevfik Pasha të shkonte në Tarabja për të biseduar me ambasadorin.⁵⁴¹

Por ndodhi një zhvillim i ri që e bëri të pavlefshëm këtë njoftim sapo mbërriti në pallat: Meqë “erdhi kryepërkthyesi i ambasadës gjermane dhe njoftoi se të nesërmen në mëngjes ambasadori do të shkonte në rezidencën e tij,” nuk ishte më e nevojshme që Tevfik Pasha të shkonte në Tarabja.⁵⁴² Meqë Ferit Pasha nuk qe i pranishëm në takimin që u zhvillua, të nesërmen do t’ia njoftonte pallatit nga goja e ministrit të Jashtëm mendimet dhe propozimet e Baronit Marschall. Ky i fundit e konsideronte për të ardhur keq faktin që qeveria nuk i kishte pranuar ende propozimet e bëra nga ambasadorët e gjashtë shteteve; çështja mund të arrinte deri në pushtimin e përbashkët të disa prej ishujve të Egjeut. Gjermanisë nuk i interesonte as emërimi i delegatit financiar dhe as aspektet e tjera të çështjes, por qe përfshirë vetëm për ta menaxhuar problemin në favor të Perandorisë Osmane dhe nuk kishte dërguar anije e trupa. Por kjo nuk do të ndikonte në vendosmërinë e shteteve të tjera. Tevfik Pasha, pasi i përcolli mendimin e qeverisë dhe deklaroi se Komisioni Financiar ishte krejt i panevojshëm në thelb, shpjegoi se duhej mjaftuar me zgjatjen e detyrës së nëpunësve civilë për dy vjet. Ambasadori e paralajmëroi se fjalët e tij ishin të prera dhe rreziku ishte serioz. Duke qenë se e konsideronte për detyrë që ta paralajmëronte Perandorinë para se të ndodhte ndonjë e keqe, kërkoi që mendimet e tij t’i përcilleshin edhe njëherë sulltanit: Do të pranohej krijimi i Komisionit Financiar për dy vjet dhe në fund të këtij afati komisioni do të shpërbëhej në mënyrë të prerë. Marschall u shpreh se “sovrانيتi mbi vendin nuk do të marrë fund kurrësi dhe duke qenë se Komisioni Financiar nuk do të ndërhyjë në shpenzimet ushtarake dhe në iniciativat shtetërore, kjo nuk do ta cenojë te drejtën sovranë dhe sundimin e shtetit, kurse refuzimi do të sjellë një situatë tejet të padëshirueshme, të rëndë e cënuesë për dinjitetin e Perandorisë.” Përkundër këtyre përpjekjeve serioze të Baron Marschall-it, në përputhje me vendimet e marra, propozimet e fuqive të mëdha u refuzuan dhe kjo iu komunikua edhe ambasadorëve.⁵⁴³

⁵⁴¹ YA.HUS. 495/115,1323 N 25, No. 1.

⁵⁴² Po aty, No. 2.

⁵⁴³ YA.HUS. 495/114,1323 N 25.

Pushtimi i Lesbosit dhe Limnit

Më 26 nëntor, luftanijet e fuqive të mëdha përveç Gjermanisë iu afruan ishullit të Lesbosit. U pushtuan zyrat doganore, të postës dhe telegrafit. Por Sulltan Abdylhamidi nuk lëshoi pe menjëherë, por lëshoi një notë lidhur me propozimet e paraqitura nga ambasadorët e fuqive të mëdha për *Inspektimin e Çështjeve Financiare të Tre Vilajeteve të Rumelisë*: Pranohej t'u zgjatej për herë të fundit detyra nëpunësve civilë për dy vjet, me kusht që të mos zgjatej më. Por propozimi për inspektorët financiarë nuk mund të pranohej kurrësi. Sulltani kërkoi që kjo përgjigje e shkruar ambasadorëve të botohej në gazetatat evropiane. Ministria e Jashtme ua përcolli notën kurse ambasadorët e botuan në disa gazeta.⁵⁴⁴

Deri ku do të përparonte flota? Më 4 dhjetor ambasadori gjerman i cili u takua me Tefvik Pashën, e paralajmëroi këtë të fundit: “Megjithëse lëvizja e flotës u shty për sonte, nëse nuk jepet përgjigje deri nesër është e sigurt se do të pushtohen Bozxhaadaja dhe Limni dhe ka mundësi që të shtohen edhe propozimet.” U bë një takim edhe me kryepërkthyesin e ambasadës ruse me kërkesën që ambasadori rus të ndërmjetësonte për t'i dhënë fund presionit dhe për të siguruar zhvillimin e negociatave, por u mor përgjigja se përparimi deri në Bozxhaada dhe Limni ishte pjesë e një programi të vendosur më parë dhe se nuk mund të zgjateshin negociatat “pa u bërë i qartë qëllimi i qeverisë perandorake”. “Një i huaj i respektuar” i cili kishte shkuar pranë kryeministrit atë mëngjes, kishte thënë se ambasadat ishin të shqetësuara pasi druheshin të nxirrnin telashe ndaj sonte nuk do t'i lëviznin përtej Lesbosit anijet. “Duke qenë se çështja është tejet kritike dhe nga fjalët e të huajt është marrë vesh se sonte flota nuk do të arrijë në Bozxhaada,” për të mos u lënë vend kundërshtimeve më vonë, sulltani kërkoi që çështja të shqyrtohej rrënjësisht në Këshillin e Ministrave.

Në mbledhjen e Këshillit të Ministrave, ministri i Drejtësisë Abdurrahman Pasha nuk qe i pranishëm, ministri i Arsimit votoi kundër, kurse ministri i Luftës nuk e vulosi procesverbalin. Kryeministri, i cili në këtë kohë kritike nuk kishte dobi prej ministrave të vet, sipas sugjerimit të “të huajt të respektuar” që kishte ardhur ta takonte, e shihte me vend që ish-kryeministri Said Pasha të vizitonte ambasadorin anglez dhe t'i shpjegonte e të përforconte këndvështrimin e qeverisë perandorake. Në fund do ta shprehte si më poshtë se sa e kishte lodhur e si e kishte lënë pa gjumë kjo çështje me të cilën qe marrë natë e ditë:

⁵⁴⁴ YA.HUS. 496/9,1323 L 3.

Njoftoj lartmadhërinë e tij se megjithëse që nga fillimi i kësaj çështjeje e deri tani është lënë gjumi e rehatia dhe është punuar e menduar natë e ditë për mbrojtjen të drejtave dhe interesave të perandorisë dhe pasojat morale e materiale që ka sjellë kjo, Zoti e di, kanë arritur në një shkallë të parezistueshme, nuk do të ngurrohet për asnjë minutë të bëhet çfarë është e nevojshme dhe e mundur në kuadër të besnikërisë sime të përunjur dhe detyrës si shërbëtor dhe po ashtu edhe këtej e tutje do të bëhen të gjitha përpjekjet.⁵⁴⁵

Deshi s'deshi pallati u zbut dhe perandoria që gati të dorëzohej. Me mendimin që të paktën të mos trazohej gjendja e brendshme, sulltani nuk donte që populli të merrte vesh për flotën e huaj që kishte përparuar drejt ishujve. Ferit Pasha mori një ferman sipas të cilit “në gazetat e këtushme nuk duhet të dalë asnjë rresht për propozimet e bëra nga fuqitë e mëdha lidhur me çështjet financiare të tre vilajeteve të Rumelisë si dhe për vendimet e shtetit. Lajmi për këtë duhet shkruar më vonë siç do të komunikohet nga shteti.” Po atë natë Ferit Pasha i njoftoi dhe i paralajmëroi ata që duheshin paralajmëruar që në gazeta të mos botohej asnjë lajm për këtë çështje.⁵⁴⁶

Të nesërmen u pushtua edhe Limni... Ambasadorët e Ruisë dhe të Austrisë shkuan në pallat ku bënë të ditur se nëse kërkesat e tyre nuk pranoheshin brenda dymbëdhjetë orësh, pushtimi do të vazhdonte dhe do të arrinte deri në Stamboll. Më 8 dhjetor kryepërkthyesi i ambasadës austriake solli në Portën e Lartë përgjigjen e përbashkët të fuqive ndaj udhëzimeve që përmbante nota e shkruar ambasadorëve dhe shtojca përkatëse. Në përgjigje kërkohej zgjatja për dy vjet e detyrës së inspektorit të përgjithshëm, të Xhorxhis Pashës dhe të nëpunësve të ngarkuar me ristrukturimin e xhandarmërisë, si dhe pranimi i draftit të paraqitur. Masat konkrete të fuqive do të merrnin fund vetëm me pranimin e këtyre.

Ministria e Jashtme, pasi i shqyrtoi pikë për pikë ndryshimet midis draftit të paraqitur bashkë me përgjigjen dhe udhëzimet e hartuara nga qeveria osmane, arriti në këtë përfundim: Ambasadat e kanë pranuar pjesën më të madhe të ndryshimeve të bëra në draftin e Udhëzuesit të miratuar nga qeveria perandorake dhe nuk vihet re ndonjë gjë që të bëjë të nevojshëm refuzimin e menjëhershëm të kërkesave shtesë duke e vazhduar mosmarrëveshjen. Vendimi, sigurisht, i takon padishahut, por duke qenë se dhënia fund e masave konkrete të marra në këtë çështje nga fuqitë e mëdha, varet nga pranimi i përgjigjes së përbashkët dhe nuk ka mbetur mundësi për ta rinegociuar çështjen me ambasadat, është e nevojshme që shteti të marrë një vendim lidhur me këtë. Duke ia

⁵⁴⁵ YA.HUS. 496/29, 1323 L 7.

⁵⁴⁶ YA.HUS. 496/31, 1323 L 7.

paraqitur këtë raport të Ministrisë së Jashtme pallatit, Ferit Pasha vinte në dukje se “është e nevojshme që çështja të shqyrtohet sot ose nesër”.⁵⁴⁷

Sulltani, megjithëse gjatë gjithë këtij procesi ishte në dijeni të të gjitha zhvillimeve, bënte të paditurin kundrejt ambasadorëve. Madje ambasadori anglez, në një takim të mëvonshëm, do të kujtonte se padishahu, i cili po lavdëronte reformat në Maqedoni, nuk ishte njoftuar saktë: “Padishahu vërtet mendon se fuqitë e mëdha janë të kënaqura me punën që është bërë. Nuk mund të mos mendoj se kryeministri e ka lënë në errësirë madhërinë e tij lidhur me ankesat e shumta për sa i përket kësaj çështjeje.”⁵⁴⁸

Si përfundim, edhe çështjet financiare të reformave të Maqedonisë perandoria u detyrua t’ia linte komisionit të caktuar nga shtetet e huaja; kundrejt kësaj i mori sërish dy ishujt e pushtuar.

Reforma gjyqësore dhe rritja 3% e taksës doganore

Për shkak të kapitullimeve, qeveria osmane nuk mund ta rriste taksën e mallrave që kalonin nga doganat e saj pa miratimin e fuqive të mëdha. Por pasi hynë në zbatim reformat financiare në Rumeli, u ndërmor një iniciativë për ta rritur me 3% taksën doganore e cila ishte 8%.⁵⁴⁹ Që në fillim të vitit 1905 Hysejin Hilmi Pasha kishte propozuar rritjen e taksës doganore për të përballuar shpenzimet e mëdha që kërkonin reformat. Në vend që ta pranonin këtë, fuqitë e mëdha vendosën për krijimin e Komisionit Ndërkombëtar Financiar.⁵⁵⁰

Në notën e fundit dërguar ambasadorëve të fuqive të mëdha lidhur me çështjet financiare të tre vilajeteve të Rumelisë që kërkuar miratimi i rritjes me 3% të taksës doganore për të mbyllur deficitin financiar të shtetit. Ambasadorët, të cilët e kishin arritur atë që kishin dashur lidhur me reformat financiare, ua njoftuan qeverive të tyre këtë kërkesë.⁵⁵¹ Në shkurt të 1907-ës kryeministri u deklaroi ambasadorëve se deficitin në buxhetin e Rumelisë nuk do të mund të mbyllej kurrë pa këtë rritje takse. Ambasadori anglez, i cili i bëri të ditur qeverisë së tij se edhe Komisioni Ndërkombëtar Financiar ishte i të njëjtit mendim, personalisht

⁵⁴⁷ YA.HUS. 496/68, 1323 L 12.

⁵⁴⁸ “[T]he Sultan spoke as if he really thought that the Powers were satisfied with what had been done, and I could not help thinking that the Grand Vizier was keeping His Majesty in the dark respecting the various complaints made in regard to this subject by the Representatives of the Great Powers.” FO 424/212, No. 24, Sir O’Conor to Sir Edward Grey, Constantinople, January 28, 1907.

⁵⁴⁹ Tokay, *Makedonya Sorunu*, 79.

⁵⁵⁰ Po aty, 101.

⁵⁵¹ YA.HUS. 497/38, 1323 L 22.

e mbështeste këtë rritje që do të zbatohet për një afat shtatë vjeçar, me kusht që të merreshin disa vendime për reformën gjyqësore.⁵⁵²

Ambasadori anglez në Vjenë Goschen ia përcolli Londrës bisedën interesante që kishte bërë më 13 mars 1907 me ministrin e Jashtëm austriak Baron d'Aehrenthal-in. Ky i fundit kishte thënë se ambasadori austriak dhe ai rus në Stamboll po punonin bashkë mbi një projekt për reformën gjyqësore dhe kishte shprehur mendimin se nuk duhej ecur shumë shpejt lidhur me këtë çështje: "Edhe turqit janë prej mishi e gjaku dhe kanë nerva si gjithë të tjerët. Dy mbikëqyrje u janë imponuar tashmë; financat dhe xhandarmëria. Një kontroll i tretë si ky do të ishte akoma më i pakëndshëm sepse sjell me vete një ndërhyrje më të madhe në punët e tyre të brendshme. Kësaj çështjeje i duhet qasur me shumë kujdes e maturi." Po atë ditë ambasadori i tij në Stamboll i kishte përcjellë projektin për reformën gjyqësore që ia kishte dhënë kryeministri Ferit Pasha. Qeveria osmane garantonte se do të dërgonte gjashtë inspektorë gjyqësorë në tre vilajetet, tre prej të cilëve do të ishin jomyslimanë.⁵⁵³ Perandoria që treguar proaktive duke sjellë vetë një propozim në tryezë para se të vinte një projekt nga fuqitë e mëdha.

Për rritjen e taksës doganore, krahas reformave gjyqësore viheshin si kusht edhe kërkesa të reja lidhur me ristrukturimin e xhandarmërisë. Ferit Pasha ankohet për padurimin e ambasadorëve lidhur me zbatimin e notës së përbashkët të dhënë më 30 dhjetor 1906 për ristrukturimin e xhandarmërisë. Çfarë kërkohej do të bëhej, s'kishte ndonjë kundërshtim. Por konstatimi dhe konsultimi i detajeve kërkonte kohë dhe përgjegjësia për këtë nuk i takonte vetëm qeverisë. Nuk e fshihte as zhgënjimin përballë pakënaqësisë që tregonin shtetet evropiane përkundër tërë përpjekjeve të bëra dhe nuk e kuptonte ngurrimin për miratimin e rritjes së taksës doganore. Burimet e fundit arka e shtetit po i hidhte në Rumeli dhe ndërkohë i kishte shterur të gjitha burimet. Nëse do ta dinte me siguri se rritja e taksës doganore do të hynte në fuqi brenda dy muajsh, do t'ia vlente të bëheshin sakrifica nga anë të tjera dhe do të mund të siguronte vazhdimin e punës së Komisionit Financiar edhe për dy muaj. Por nëse nuk ishte i sigurt për këtë, nuk i mbetej gjë tjetër për të bërë veçse t'u bënte të ditur fuqive të mëdha se detyra e Komisionit Financiar kishte përfunduar.⁵⁵⁴

Në muajin e parë të vitit, dy juristë të rëndësishëm, Mahmud Esad Efendiun dhe Halim Beun, shteti i dërgoi në Rumeli për të konstatuar reformat gjyqësore që duheshin kryer në tre vilajetet. Më 8 prill ambasadorëve iu komunikua një plan i përgatitur mbi bazën e raporteve të këtyre juristëve. Çështjet më të rëndësishme

⁵⁵² FO 421/231, O'Connor to Grey, February 26, 1907.

⁵⁵³ FO 421/231, Goschen to Grey, March 13, 1907.

⁵⁵⁴ FO 421/232, Inclosure in No.68, Memorandum by Mr. Lamb, March 18, 1907.

ishin ndarja e gjykatave të apelit dhe rritja e numrit dhe e rrogave të nëpunësve gjyqësorë. Rezultati u prit me kënaqësi.⁵⁵⁵ Po atë javë, sulltani i dërgoi disa herë njerëz ambasadorit anglez për t'i shprehur shqetësimin për vonimin e miratimit të rritjes së taksës doganore. Por ambasadori përsëriti se rritja nuk do të miratohej pa u dhënë garanci për zbatimin e pesë pikave të paraqitura nga Xhorxhis Pasha. Dy prej këtyre pesë pikave qeveria osmane iu qasej me ngurrim: prania e një oficeri të huaj xhandarmërie në hetime si dhe masat e parashikuara në rast t'i kërkohej ndihmë ushtrisë dhe kjo ndihmë nuk jepej.⁵⁵⁶ Ndërkohë nëpunësve nuk po u paguheshin dot rrogat që prej dy muajsh, kurse ushtarakëve prej tre muajsh. Sa herë që Komisioni Financiar ia kujtonte qeverisë këtë gjë, kjo e fundit do të kujtonte çështjen e 3%-shit duke e justifikuar pamundësinë për pagimin e rrogave me vonimin e miratimit të rritjes së taksës doganore nga fuqitë e mëdha.⁵⁵⁷

Njëri nga ambasadorët më 11 prill 1907 erdhi pranë kryeministrit dhe i foli për notën e përbashkët që qe hartuar, miratuar e paraqitur atë ditë pas mbledhjes së ambasadorëve të gjashtë fuqive të mëdha lidhur me rritjen e taksës doganore. Ferit Pasha e kritikoi mosmbajtjen e fjalës nga fuqitë duke thënë se “megjithëse fuqitë qenë dakord me këtë rritje në fillim, janë të pakuptueshme arsyet se pse tani vunë si kusht për këtë pranimin e propozimeve të fundit të Xhorxhis Pashës.” Ambasadori u përgjigj se “megjithëse u bënë shumë përpjekje bashkë me ambasadorin gjerman që bisedimet mes ambasadorëve të përfundonin pozitivisht, me këmbënguljen e prerë të ambasadorit anglez dhe të të ngarkuarit me punë të Italisë, u desh që të hartohej dhe të nënshkruhej nota. Që puna të përfundojë mirë, kësaj note i duhet dhënë një përgjigje e butë.” Ferit Pasha iu përgjigj se do të merrej një vendim pas konsultimit që do të bëhej kur të vinte shkresa e pritur nga inspektori Hysejin Hilmi Pasha, duke i shpjeguar se ku qëndronte thelbi i çështjes, detajet dhe rreziqet.⁵⁵⁸ Po të nxirren ambasadorët e tjerë të përmendur, del se ambasadori i cili e përcjell këtë informacion me shumë gjasë është ai i Francës, por interesant është fakti që Ferit Pasha nuk e përmend një gjë të tillë.

Ernest Constans, ambasador që nga viti 1898, ishte një burrë shteti i cili vepronte me kokë të vet aq sa të merrte vendime kundër politikave të qeverisë së tij. Para se të vinte në Stamboll, për një kohë të gjatë kishte qenë guvernator kolonie, parlamentar, ministër i Brendshëm. Ndryshe nga qëndrimi klasik diplomatik francez që konsistonte në mbrojtjen e katolikëve, Constans ndiqte politika realiste si mbrojtja e privilegjeve të Bankës Osmane që kontrollohej nga francezët,

⁵⁵⁵ FO 421/232, No. 138, O'Connor to Grey, April 8, 1907 ve Inclosure in No. 154, Graves to O'Connor, Salonica, April 6, 1907.

⁵⁵⁶ FO 421/232, No. 156, O'Connor to Grey, April 17, 1907.

⁵⁵⁷ FO 421/232, No. 157, O'Connor to Grey, April 16, 1907.

⁵⁵⁸ YA.HUŞ. 510/122,1325 S 27 (Thjeshtuar dhe sjellë në formë dialogu.)

mundësimi i pjesëmarrjes së kompanive franceze si investitorë në sipërmarrjet industriale turke si hekurudhat, apo rritja e eksporteve franceze. Ngaqë ndërkohë mbushte edhe xhepin e vet, nëpunësit osman i kishin vënë nofken “Dymbëdhjetë Përqindëshi” (*Mr. Twelve Percent*). Në sipërmarrjet për hekurudhat e Anadollit dhe të Bagdadit i kishte dhënë mbështetje të madhe ambasadorit gjerman Baronit Marschall në dëm të shtetit të tij. Kur u shkruante raport eprorëve nuk donte t’ia dinte për hierarkinë dhe arrinte ta kritikonte haptazi aleancën franko-ruse përballë burokratëve osmanë. I kundërt me qeverinë e tij edhe për sa u përket reformave të Maqedonisë, Constans mendonte se reformat e imponuara me presionin e Austrisë dhe të Rusisë e cenonin integritetin e vendit, i dëmtonin interesat ekonomike të Francës dhe do të përfundonin në mënyrë katastrofale. Kështu, në mbledhjen e ambasadorëve që do të zhvillohej më 19 tetor 1907 lidhur me reformat gjyqësore, përkundër sugjerimit të qeverisë së tij nuk do të mbante anën e ambasadorëve anglezë e rusë, por do të bashkohej me ata që do të kërkonin që inspektorët të emëroheshin nga Porta e Lartë. Constans-in nuk e donin as xhonturqit për shkak se e kishte ndihmuar Sulltan Abdylhamidin që t’i shtypte. Shfronëzimi i Abdylhamidit në vitin 1909 do t’i ofronte pretekstin qeverisë franceze për ta nxjerrë në pension Constans-in.⁵⁵⁹

Sulltanin e shqetësuar e qetëson kryeministri

Në verën e vitit 1907, kur në *The Times* u botua një fjalim i Sir Edward Grey-it ku ndër të tjera thoshte se reforma gjyqësore në Rumeli po bisedohej mes fuqive të mëdha,⁵⁶⁰ sulltani u shqetësua. Kërkohej që Komisionit Financiar t’i jepej e drejta për të mbikëqyrur institucionet gjyqësore. Por në Programin e Mürzteg-ut të miratuar katër vjet më parë, ekzistonte një nen lidhur me reformën gjyqësore. Nuk duhej lejuar një nismë e re në këtë drejtim. Ferit Pasha u përpoq ta qetësonte sulltanin duke ia treguar gjysmën plot të gotës, duke thënë se “nga fjalët që janë thënë kuptohet se reformat dhe praktikat gjyqësore të vëna në jetë në vilajetet perandorake të Rumelisë kanë pasur jehonë të mirë në Evropë. Megjithatë është parë me vend që t’i jepet udhëzim Ministrisë së Drejtësisë për ta shqyrtuar mirë se deri ku kanë arritur reformat dhe praktikat në fjalë si dhe për plotësimin e çfarëdo gjëje që mund të ketë mbetur mangët.”⁵⁶¹

⁵⁵⁹ Bruce Fulton, *France's Extraordinary Ambassador: Emest Constans and the Ottoman Empire, 1898-1909*, *French Historical Studies*, c. 23, No. 4 (Fall 2000), 683-706.

⁵⁶⁰ YA.HUS. 513/21,1325 C 5, No. 1. “Sir Grey on Macedonia”, *The Times*, Tuesday, July 10, 1907. No. 2.

⁵⁶¹ Po aty, No. 3.

Por fjalët që qarkullonin vazhduan ta shqetësonin sulltanin gjatë javëve në vazhdim. E pyeti Ferit Pashën se “ç’ndjen dhe ç’mendon lidhur me fjalët që qarkullonin se ambasadat do t’i bënin një propozim Portës së Lartë për reformat gjyqësore në tre vilajetet perandorake të Rumelisë, ndërkohë që, siç ishte bërë e ditur më parë, nuk do të pranohej kurrësi ndërhyrja e fuqive në çështjet gjyqësore dhe *shteti e kishte bërë ç’ ishte për t’u bërë në këtë drejtim*.” Sipas kryeministrit këto ende ishin vetëm fjalë. Nëse do të kishte gjasë që këto ditë fuqitë t’i bënin propozim qeverisë lidhur me reformat gjyqësore, ambasadori austriak nuk do të largohej me leje nga Stambolli pas katër-pesë ditësh, kurse ambasadori gjerman do të ishte në dijeni të këtij propozimi. Edhe në deklaratën e Grey-it thuhej vetëm se çështja po bisedohej. Megjithatë qeveria do të vazhdonte me sa mundej t’i plotësonte mangësitë në funksionimin e drejtësisë në vilajetet e Rumelisë dhe sërish do të dërgonte atje dy burokratë të rëndësishëm gjyqësorë për inspektim:

Siç është bërë e ditur disa herë, aktualisht nuk ka asgjë të re veç fjalëve që kanë qarkulluar më parë. Duke parë se ambasadori austriak të shtunën që vjen do të largohet me leje nga Stambolli, se nga kabineti i Berlinit është bërë e ditur se nuk ka kurrfarë informacioni se do t’i bëhet ndonjë propozim Portës së Lartë lidhur me këtë çështje dhe se në fjalimin e ministrit të Jashtëm të Anglisë thuhet se kjo çështje po bisedohet, nuk është e pritshme që të ofrohet një draft i tillë në këto ditë. Po ashtu, nuk është lënë pa bërë asgjë që duhet të bëhet për zbatimin e vendimeve të marra lidhur me gjyqësorin si dhe për plotësimin e mangësive në këtë drejtim në tre vilajetet perandorake. I është dhënë udhëzim Ministrisë së Drejtësisë për t’ua lehtësuar vajtjen në Rumeli këshilltarit juridik Mahmud Esad Efendiut dhe anëtarit të Gjykatës së Apelit Kostaq Efendiut, për të cilët është vendosur që të dërgohen në Rumeli për të shqyrtuar dhe inspektuar ristrukturimin gjyqësor, është njoftuar Ministria e Financave që t’i nxjerrë menjëherë shpenzimet e tyre të rrugës si dhe është njoftuar për këtë inspektor pasha. Pasi të shkojnë ata dhe të plotësohet çfarëdo mangësie që do të vihet re, do të jepen sërish shpjegimet e nevojshme këtu e aty në rrugë jozyrtare dhe do të vazhdojë ndjekja e çështjes me vigjilencën që kërkon situata...⁵⁶²

Si anglezët ashtu dhe austriakët e pranonin se qeverisja turke në Rumeli në fakt që përmirësuar, se thuajse nuk kishte më ankesa, por se megjithatë, për shkak të urrejtjes racore mes grekëve, bullgarëve e serbëve dhe krimeve që këta kryenin kundër njëri-tjetrit, rendi i përgjithshëm ishte në gjendje më të keqe se kurrë. Sikur të mos qenë krimet e tyre, vendi do të ishte mjaft i qetë dhe ndikimi i reformave do të mund të ndihej në tërë vendin.⁵⁶³ Por kjo s’do të thotë se nuk

⁵⁶² YA.HUS. 513/109,1325 C 26.

⁵⁶³ FO 421/233, No. 126, O’Conor to Grey, Therapia, June 17,1907.

kishte ndonjë plan. Anglezët mendonin që në Rumeli të dërgoheshin tre inspektorë gjyqësorë turq nën urdhrat e një kryeinspektori evropian. Ky i fundit duhej të ishte një autoritet juridik i pakundërshtueshëm si nga inspektori i përgjithshëm Hilmi Pasha ashtu dhe nga Porta e Lartë, pra thuajse në pozitën e një këshilltari juridik të qeverisë.

Kur Porta e Lartë u dha udhëzim ambasadorëve osmanë se reformat në vilajetet e Rumelisë po zbatoheshin, se nuk kishte vend për propozimet që mendonin fuqitë e mëdha lidhur me përmirësimin e çështjeve gjyqësore ndaj nuk duhej të lejohej të ndodhte një gjë e tillë, interesante që përgjigja që erdhi nga Berlioni. Ministri i Jashtëm gjerman kishte biseduar me kabinetet e Shën Peterburgut dhe të Vjenës dhe përshtypjet e tij ishin pozitive. Zbatimi i reformës në Rumeli sipas Programit të Mürzteg-ut i qe lënë padishahut osman. Ministri gjerman kishte thënë se do të ruhej e drejta e sovranitetit sulltanor dhe se “qeveria gjermane po bën ç’është e mundur lidhur me këtë çështje,” ndaj qe falënderuar për këtë.⁵⁶⁴

Të premten më 13 shtator 1907, qeveria u dërgoi ambasadorëve në Stamboll një notë për t’ua prerë rrugën kërkesave që mund të vinin prej tyre. Në këtë notë bëheshin të ditura vendimet e reja duke thënë se “masat e marra së fundmi për të siguruar edhe njëherë përsheptimin dhe rregullimin e punëve gjyqësore në vilajetet e Selanikut, Kosovës dhe Manastirit, janë përforcuar e përmbushur sërish nga qeveria perandorake dhe në këtë mënyrë është vënë në jetë reforma gjyqësore e parashikuar në Programin e Mürzteg-ut.” Theksimi se reforma gjyqësore qe parashikuar në Programin e Mürzteg-ut ka shumë rëndësi. Në këtë mënyrë Perandoria Osmane thoshte se nuk donte ta lidhte veten me një tjetër program reforme gjyqësore. Për ta përforcuar këtë, në vazhdim thuhej se “qeveria perandorake shpreson fuqishëm se shtetet do ta konfirmojnë se reformat e zbatuara janë plotësisht të mjaftueshme për t’iu përgjigjur të gjitha nevojave.”⁵⁶⁵

Nga fjalët që kryeministri i thotë zëvendësambasadorit gjerman, i cili e viziton më 26 gusht 1907, kuptohet se për t’ua mbyllur gojën fuqive të mëdha, edhe para dy-tre javësh qeveria u ka paraqitur ambasadorëve një draft reforme gjyqësore që duhej mbajtur i fshehtë. Si duket pallati dhe qeveria nuk donin që opinioni publik osman ta merrte vesh se qe lëshuar pe. Drafti i fshehtë përmbante pesë pika:

1. Do të sigurohet që hetuesit dhe gjykatësit të mos influencohen nga nëpunësit administrativë,
2. Raportet e inspektorëve gjyqësorë për gjykatat do t’i përcillen edhe Komisionit Financiar,

⁵⁶⁴ YA.HUS. 514/110,1325 B 27.

⁵⁶⁵ YA.HUS. 515/33,1325 § 6.

3. Ndhimësinsektorët e krishterë të propozuar nga Rusia, apo inspektorët gjyqësorë myslimanë e të krishterë të propozuar nga Austria, do të zgjidhen në bashkëpunim me Komisionin Financiar dhe do të emërohen me dekret sulltanor,
4. Në Selanik do të hapet një akademi drejtësie,
5. Emërimi i nëpunësve të vegjël gjyqësorë do t'i lihet kryeinspektorit të Rumelisë Hilmi Pashës.

Kryeministri bën të ditur se këto propozime janë hartuar me dëshirën e Anglisë dhe këmbënguljen e Austrisë, se nuk dihet kur do të shpallen dhe se Anglia e Italia i kanë miratuar që tani: “Ky propozim lidhur me punët gjyqësore është përgatitur mbi të gjitha me kërkesën e Anglisë dhe ka marrë këtë formë me këmbënguljen e Austrisë. Janë dhënë disa detaje se nuk dihet se kur do të shpallet ky propozim dhe se Italia e Anglia e kanë miratuar.”⁵⁶⁶

Si u prit kjo iniciativë e qeverisë? Të hënën Ferit Pasha i përcolli pallatit reagimin e ambasadorit rus, mbështetur në informacionin konfidencial që i kishte dhënë një prej ambasadorëve që kishte ardhur ta vizitonte. Ambasadori rus që shprehur i shqetësuar nga fakti se drafti për reformat gjyqësore “në thelb ka për qëllim të shmangë kontrollin e të huajve”, pra e kishte kuptuar se ç’po përpiqej të bënte Perandoria Osmane. Për shkak të tij ambasadorët e fuqive të mëdha nuk qenë bindur dhe kishin vendosur të mblidheshin të shtunën. Ferit Pasha i kërkonte sulltanit që të dërgonte pranë ambasadorit rus dikë që mund ta bindte, pasi nëse do ta bënte ai vetë një gjë të tillë, ishte i bindur se nuk do të arrinte rezultat: “Duhet bërë përpjekje për t’ia ndryshuar mendimin ambasadorit rus, por duke qenë se e kryer nga ana ime është e dyshimtë që një orvatje e tillë të ketë sukses...” Nga këto fjalë kuptohet se kryeministri nuk i kishte fort të mira marrëdhëniet me ambasadorin rus. Ç’do t’i thoshte ambasadorit rus “personi i përshtatshëm për rastin”? Kryeministri vinte në dukje edhe se si duhej bindur ambasadori:

Ndonëse vendimi i takon lartmadhërisë suaj, mendoj se do të ishte me vend që të komunikohet se: Vajtja e shumë gjeneralëve nga Rusia në Bullgari gjatë kësaj kohe dhe disa fjalime dashakeqëse kundrejt Perandorisë që janë mbajtur prej tyre u kanë dhënë shpresë bullgarëve dhe kjo gjë nuk mund të pajtohet me miqësinë mes Perandorisë dhe Rusisë. Nga ana tjetër është për t’u shpresuar se konfirmimi nga ana e fuqive i draftit të paraqitur nga qeveria perandorake për reformat gjyqësore në tre vilajetet e Rumelisë do të ndjellë një qëndrim dashamirës në përputhje me marrëdhëniet miqësore e të singerta mes dy shteteve dhe nëse hiqet dorë nga mënyra e deritanishme e të vepruarit është e natyrshme që

⁵⁶⁶ YA.HUS. 514/75,1325 B 17.

ky qëndrim dashamirës i treguar ndaj Bullgarisë të zgjerohet edhe më tej.⁵⁶⁷

Në ato ditë, nga Rusia në Bullgari nuk shkuan vetëm gjeneralë, por edhe pjesëtarë të dinastisë ruse. Perandoria Osmane reagoi shumë ftohtë ndaj pjesëmarrjes së Grandukës dhe shtetarëve të rëndësishëm rusë në festimet për njëzet vjetorin e fronëzimit të Princ Ferdinandit. U morën masa që në gazeta të mos flitej për këtë. Ambasadori anglez që dëshmitar i irritimit të Ferit Pashës me Rusinë:

Lidhur me këtë kryeministri që mjaft fjalëhapur. Nga fjalët e tij për sjelljen e turpshme të rusëve ndërkohë që vuajnë dhimbjet e një lufte për jetë a vdekje me një fuqi aziatike si Japonia, kuptova se e konsideron skandaloze praninë e zyrtarëve të lartë rusë në Bullgari. Sipas tij është tejet e pahijshme që këta të vijnë në Bullgari për të nxitur ndjenja të liga mes një shteti vasal dhe sovranit të tij. Sidomos nxitja e Bullgarisë drejt një lufte që do të shkaktonte humbje të mëdha jetësh e të ardhurash për të dyja shtetet është e pafalshme. Një gjë e tillë nuk i bën dobi as demoralizimit dhe situatës revolucionare me të cilën përballet aktualisht Rusia.⁵⁶⁸

Parandalimi i ndërhyrjes së huaj

Për zbatimin e vendimeve lidhur me vilajetet e Rumelisë dhe, sigurisht, për t'u vënë pritë propozimeve që mund të vinin nga fuqitë e mëdha, qeveria deshi të ngrinte edhe një komision. Kur ministri i Drejtësisë i shprehu pallatit kundërshtimet e tij duke menduar se një komision i tillë do të ndërhynte në kompetencat e tij, Izzet Pasha erdhi pranë kryeministrit dhe i shpjegoi situatën. Kryeministri nga ana e tij i shpjegoi ministrit të Drejtësisë se qëllimi me formimin e këtij komisioni ishte ndjekja dhe përsheptimi i zbatimit të vendimeve të marra si dhe parandalimi i ndërhyrjeve të të huajve dhe se nuk bëhej fjalë për ndërhyrje në punët e Ministrisë së Drejtësisë:

Nga Izzet Pasha u njoftova për dyshimin e shkëlqesisë së tij ministrit se komisioni që do të formohet me detyrën për të ndjekur zbatimin e reformave në tre vilajetet perandorake, do të ndërhyjë në kompetencat e Ministrisë së Drejtësisë. Prandaj iu shpjegua me anë të një shkrese shkëlqesisë së tij se qëllimi i këtij komisioni është vetëm të ndjekë e të përsheptojë zbatimin e vendimeve të marra si dhe *t'u vënë pritë ndërhyrjeve të të huajve* dhe kurrësi nuk është menduar që të ndërhyhet në kompetencat e ministrisë.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ YA.HUS. 515/50,1325 § 8.

⁵⁶⁸ FO 421/235, No.62, O'Connor to Grey, Therapia, September 18,1907.

⁵⁶⁹ YA.HUS. 515/116,1325 § 23.

Ministri i Jashtëm e Rusisë, gjatë vizitës që i bëri ambasadorit osman në Shën Peterburg, deklaroi se nuk kishte ndonjë problem që nëpunësit gjyqësorë të vare-shin nga Komisioni Financiar. Kur kryeministri ia përcolli pallatit këtë informacion të dhënë nga ambasadori i Vjenës, sulltani sërisht i kujtoi se “një propozim apo ndërhyrje nga jashtë lidhur me çështjet gjyqësore *do të cenojë të drejtat sovra-ne të shtetit* ndaj nuk do të pranohet kurrësi” dhe urdhëroi që “ç’ ishte për t’u bërë prej shtetit le të bëhet”. Ishin marrë disa vendime dhe këto duheshin mbrojtur deri në fund; kryeministri e kishte siguruar sulltanin për këtë më parë. Prandaj “meqë janë marrë vendime, këto duhen mbrojtur me vendosmëri, ashtu siç siguroi shkëlqesia e tij, kryeministri, gjatë audiencës para lartmadhërisë së tij.”⁵⁷⁰

Sulltani shqetësohej për çdo thashethem që dëgjonte për ndërhyrjen e të huajve në çështjet gjyqësore dhe i kërkonte llogari kryeministrit. Për shembull, ambasadat e Berlinit dhe të Parisit kishin njoftuar se fuqitë e mëdha do të jepnin udhëzim për propozimin zyrtarisht të draftit të hartuar nga ambasadat të cilat i konsideronin të pamjaftueshme reformat gjyqësore të zbatuara, madje do të organizohej një demonstratë për këmbënguljen në këtë drejtim. Për më tepër thuhej se “është dëgjuar se ambasadorët do të mblidhen nesër”. Sërisht kërkohet që “para se të vijë propozimi, Porta e Lartë të marrë masat e duhura dhe të parandalohet me çdo kusht një gjë e tillë”. Shprehjen “me çdo kusht” sulltani nuk do ta ketë përdorur kurrë kaq shpesh sa ç’e ka përdorur për t’u rezistuar trysnive për reformën gjyqësore. Ferit Pasha do të përgjigjej qartë duke thënë se “po të kihet parasysh se nuk ka gjasë që të mbahet demonstratë kur ende nuk është paraqitur asnjë propozim nga ambasadorët, këto fjalë nuk mbështeten në të vërtetën”. Sipas tij ambasadorët së pari do të mblidheshin për të shqyrtuar draftin e paraqitur nga Porta e Lartë. Kryeministri e qetësonte sulltanin duke thënë se “sido që të jenë propozimet dhe negociatat, është e prerë se nuk do të pranohet asgjë që do të cenojë të drejtat dhe interesat e Perandorisë si dhe pavarësinë e gjykatave”.⁵⁷¹

“Njëri nga ambasadorët, emri i të cilit do t’i bëhet i ditur gojarisht lartmadhërisë së tij, i cili ka qenë i pranishëm në mbledhjen e ambasadorëve, në mënyrë tejet konfidenciale” i ka përcjellë Ferit Pashës qëndrimin e ambasadorëve lidhur me reformën gjyqësore: Ambasadorët janë mbledhur dy herë për t’i shkruar një përgjigje Portës së Lartë lidhur me çështjet gjyqësore të tre vilajeteve të Rumelisë. Ambasadori francez, përkundër udhëzimit të qeverisë së tij, “ka përdorur një gjuhë mjaft pozitive” ndaj qeverisë osmane. Ambasadori anglez ka marrë udhëzim të qartë për të konfirmuar propozimet e Rusisë dhe të Austrisë. Megjithatë

⁵⁷⁰ YA.HUS. 515/129,1325 § 25 (3 Ekim 1907).

⁵⁷¹ YA.HUS. 516/14,1325 N 4 (11 Ekim 1907).

ambasadori anglez ishte shprehur se ky udhëzim qe dhënë drejtpërdrejt nga qeveria angleze dhe se ai vetë nuk kishte gisht, “gjuha e përdorur në udhëzimin e Londrës” nuk e konfirmonte deklaratën e tij. Këtij ambasadori i cili i kishte dhënë këto informacione dhe emrin e të cilit druhej ta përmendte në shkresë por donte t’ia thoshte vetë me gojë sulltanit, Ferit Pasha iu shpreh me një gjuhë të prerë: “Sido që të përfundojnë bisedimet, Perandoria kurrë nuk do të pranojë që të vihet kontroll mbi vilajetet e Rumelisë dhe këtë gjë do ta shpall edhe nëpërmjet shtypit. Bisedimet dhe propozimet në thelb nuk do të bëjnë gjë tjetër veçse do të prishin harmoninë e konsensusit të përgjithshëm që ekziston në çështjet aktuale dhe do t’u japin kurajë bullgarëve. Ndërkohë që komitetet bullgare janë bërë më të guximshme, nuk janë të kuptueshme arsyet e paraqitjes së propozimeve të reja duke ndërhyrë në çështjet tona të brendshme.” Ambasadori i konfirmoi fjalët e kryeministrit dhe veç kësaj u shpreh se vendimi për të hapur një shkollë policie në Selanik kishte ndikuar pozitivisht.⁵⁷² Pasi përcillte këtë bisedë, Ferit Pasha vinte në dukje se dobitë politike të masave të marra nga qeveria lidhur me këtë çështje ishin të qarta dhe se Ministria e Drejtësisë duhej të tregohej më aktive për zbatimin dhe përshpejtimin e vendimeve mbi sistemin gjyqësor. Një tjetër qëllim për të cilin i shkruante këto ishte “paraqitja si informacion i ndjenjave dhe prirjeve të ambasadorit anglez”.⁵⁷³

Sulltani i dërgoi një udhëzim përforcues ministrit të Drejtësisë, por ky udhëzim tregonte gjithashtu se dyshimet e tij lidhur me ndërhyrjen e fuqive të mëdha në çështjet gjyqësore nuk do të reshtnin:

Prej disa kohësh qarkullojnë fjalë se fuqitë planifikojnë të bëjnë disa propozime lidhur me çështjet gjyqësore të tre vilajeteve. Duke qenë se qeveria perandorake ka marrë masa për reformimin dhe ristrukturimin e sistemit gjyqësor në vilajetet në fjalë dhe propozimet e bëra nga jashtë në këtë drejtim *do të nënkuptonin ndërhyrje në të drejtën sovranë të Perandorisë* si dhe do të cenonin parimin e pavarësisë së gjykatave, nuk do të pranohen kurrsesi. Prandaj siç është udhëzuar e urdhëruar në mënyrë të përsëritur, që të mos i lihet shteg asnjë propozimi i është komunikuar Ministrisë së Drejtësisë që të zbatohet pa humbur kohë çfarëdo çështje që mund të ketë mbetur e mangët nga vendimet e marra...

Në përgjigjen e tij Ferit Pasha do të vinte në dukje se edhe ai i kishte shkruar Ministrisë së Drejtësisë dhe Inspektoratit të Përgjithshëm për përshpejtimin e punëve të pambaruara, duke përsëritur se “nuk po lihet mangët përforcimi dhe ndjekja e nevojshme për përshpejtimin e zbatimit të vendimeve”. Mes këtyre vendimeve ishte emërimi i tre inspektorëve gjyqësorë, dy prej të cilëve ishin

⁵⁷² Shkolla e Policisë në Selanik do të hapej më 2 Janar 1908, shih: FO 421/240, No. 88, January 27, 1908.

⁵⁷³ YA.HUS. 516/59,1325 N 17 (24 Ekim 1907).

jomyslimanë dhe njëri mysliman. Qenë kryer edhe veprimet e nevojshme për emërimin e sekretarëve, përcjellësve dhe përkthyesve që u takonte të zgjidheshin nga këshillat e drejtësisë të vilajeteve. Në funksionimin e gjykatave dhe të departamenteve të varura prej tyre, tashmë nuk vihej re ndonjë gjë që të ndillte vëmendje e ankesa. Inspektor Pasha e shqyrtonte dhe e ndiqte me vëmendje të madhe, deri në regjistrat gjyqësorë edhe çështjen më të vogël e të parëndësishme dhe kujdesej personalisht për zbatimin e reformave dhe rritjen e rendit në këtë mënyrë. Këto zhvillime Ministria e Jashtme ua komunikonte ambasadorëve. Nisur nga raporti i komisionit të inspektimit, kishte filluar puna për ndërtimin e një burgu të përgjithshëm, për rregullimin dhe zgjerimin e vendeve të dënimeve me burg të rëndë, si dhe për hartimin e një udhëzuesi gjyqësor për nëpunësit. Gjithashtu qe komunikuar se në situatën aktuale do të ishte me vend që në disa detyra gjyqësore të emëroheshin edhe të krishterë që do t'i përmbushnin cilësitë e kërkuara.⁵⁷⁴

Ferit Pasha ishte i mendimit se duhej vënë dorë edhe në ligje, si për shembull, duheshin bërë disa ndryshime në Kodin Penal të botuar pesëdhjetë vjet më parë duke u marrë nga kodi francez, si dhe në Kodin Procedural të hartuar para njëzet vjetësh. Qenë bërë vërejtje në këtë drejtim, madje një kohë Komisioni për Reformën Gjyqësore qe marrë me këtë punë. Bërja e disa ndryshimeve tani sipas nevojave të vendit do të kishte efekt pozitiv. Kryeministri i kishte kërkuar Ministrisë së Drejtësisë që të shqyrtohej edhe kjo çështje. Bëhej fjalë veçanërisht për dy pika: (1) të zgjeroheshin kompetencat e kryetarëve të trupave gjykues dhe të sigurohej përdorimi konform ligjit i kompetencës së vlerësimit nga ana e hetuesve, (2) të zbatoheshin nga departamentet ekzekutive procedura e shfuqizimit për çështjet që nuk ndiqen në gjykatë. Sipas Ferit Pashës kishte edhe gjëra të tjera që duheshin bërë: nëpunësit gjyqësorë të paaftë duheshin ndërruar menjëherë, duheshin marrë parasysh raportet e inspektorëve gjyqësorë në këtë çështje dhe nëse do të ishte e nevojshme duheshin dërguar nëpunës nga Stambolli për thellimin e hetimeve. Nëse kishte ndryshime që duheshin bërë në ligjet aktuale, këto duheshin konstatuar e bërë. Duheshin zbatuar masat e parashikuara nga Komisioni për Reformën Gjyqësore për përmirësimin e gjykatave. Meqë masat e marra deri tani brenda një kohe të shkurtër kishin pasur jehonë pozitive në opinionin publik evropian, do të ishte me vend që të shpallej një dekret sulltanor për departamentet shtetërore që t'u jepnin fund mosmarrëveshjeve e kundërshtimeve të ndërsjella dhe t'i përshpejtonin punët.⁵⁷⁵

Siç do t'i bëhet e ditur madhërisë së tij nga raportet e hollësishme, megjithëse një pjesë e vendimeve të marra janë vënë në zbatim dhe pritet të zbatohen edhe të

⁵⁷⁴ YA.HUS. 516/98,1325 L 6 (12 Kasım 07).

⁵⁷⁵ Po aty.

tjerat, lipset që reformat të mbikëqyren e të ndiqen më gjerësisht e më thelbësisht duke mos lënë asnjë vend për kundërshtimet e të huajve. Në këtë kuadër, *sipas hulumtimit të posaçëm të kryer prej meje, ndër gjërat që duhen bërë akoma është konstatimi i nëpunësve të paafte në drejtësi, nëse ka të tillë, dhe zëvendësimi i tyre. Po ashtu, duhen ndjekur seriozisht raportet dhe hetimet e inspektorëve gjyqësorë për nëpunësit, duke u zgjeruar e thelluar me anë të nëpunësve të posaçëm që do të dërgohen nga qendra në qoftë e nevojshme. Duhet bërë studime lidhur me ligjet dhe rregulloret aktuale që duhen rishikuar e ndryshuar dhe duhen bërë këto ndryshime. Komisioni për Reformën Gjyqësore, i formuar falë largpamësisë së madhërisë së tij, duhet ta përqendrojë punën në çështjen e rregullimit të gjykatave të qendrës e të vilajeteve. Duke qenë se lipset që të mos lihet vend për kurrfarë ankese dhe nga ana tjetër masat e marra deri tani me vullnetin sulltanor e kanë treguar se veprimet dhe rezultatet që mund të merren brenda afateve minimale në përputhje me qëllimet e madhërisë së tij do të ndikojnë jashtëzakonisht për mirë në opinionin publik evropian, i takon madhërisë së tij që të shpallë, nëse e sheh të arsyeshme, vullnetin e tij për lënien mënjane të debateve e kundërshtimeve dhe për ndërmarrjen e veprimeve të duhura në këtë drejtim nga instanca përkatëse.*⁵⁷⁶

Ferit Pasha e kishte fjalën për kundërshtimet e ministrit të Drejtësisë. Pa përmendur emër personi apo institucioni, kryeministri kërkonte që Abdurrahman Pasha ta ndihmonte reformën. Raportin Ferit Pasha e përfundon me një deklaratë që do ta gëzonte sulltanin. Ambasada në Shën Peterburg kishte bërë të ditur se zëvendësministri i Jashtëm i Rusisë, pasi kishte marrë lajmin se tre inspektorëve gjyqësorë u qe dhënë urdhër për emërimin e menjëhershëm të shkruesve, përcjellësve dhe përkthyesve nga këshillat e drejtësisë të vilajeteve, “kishte shprehur falënderimin dhe vlerësimin e jashtëzakonshëm për punën e kryer nga qeveria perandorake në përputhje me kërkesat e fuqive të mëdha për sa i përket ristrukturimit gjyqësor në vilajetet e Rumelisë”.⁵⁷⁷ Kryeministri do të vazhdonte ta shfrytëzonte çdo rast për ta qetësuar sulltanin me lajme të mira.

Mungesa e konsensusit mes fuqive të mëdha e vononte dërgimin e një note nga ana e tyre lidhur me reformat gjyqësore. Këto ndasi dhe ngurrime kishin të bënin jo vetëm me pikat specifike, por edhe me reagimin që do të shfaqej kundrejt qëndrimit të ashpër e të palëkundur të sulltanit dhe qeverisë. Propozimet lidhur me këtë çështje Sulltan Abdylhamidi i perceptonte si shkelje e të drejtave të tij sovranë.⁵⁷⁸ Ngurrimet nuk kishin marrë fund as në shkurt të vitit 1908 kur të gjitha fuqitë e mëdha u dhanë udhëzimin ambasadorëve të tyre në Stamboll për ta firmosur notën e hartuar. Në mbledhjen e mbajtur në ambasadën gjermane më

⁵⁷⁶ I njëjti dokument.

⁵⁷⁷ YA.HUS. 516/152,1325 L 20 (26 Kasım 1907)

⁵⁷⁸ Për dallimet në pikëpamje mes fuqive të mëdha, shih: FO 421/240, No. 4,5, 7, 50, 57, 118.

5 shkurt, Baroni Marschall u tha ambasadorëve të tjerë se sulltani nuk do t'i pranonte kurrë këto kërkesa që binin ndesh plotësisht me reputacionin dhe sovranitetin e tij si kalif. Disa thanë se nuk mund t'i ndalonin shkeljet pa praninë e inspektorëve gjyqësorë të besueshëm, të varur nga një komision i huaj. Por kur ambasadori gjerman këmbënguli në mendimin e tij, bisedimet mes ambasadorëve u bllokuan tërësisht. Dukej sikur ambasadorët kishin rënë dakord për të mos ia paraqitur Portës së Lartë notën të cilën qenë udhëzuar ta firmosnin, kjo sepse nuk donin të paraqisnin një notë, e cila nuk do të kishte mbështetjen e kryesorit mes tyre. Ambasadori anglez, duke e parë se edhe ambasadorët e Rusisë dhe të Austrisë prireshin negativisht, u druajt ta vinte në pozitë të vështirë vendin e tij duke marrë përsipër kërkesa të cilat me shumë gjasë do të refuzoheshin. Në fund e ulën kokën dhe vendosën t'u propozonin qeverive të tyre shtyrjen e notës me kusht që të zgjatej afati i detyrës së nëpunësve të huaj.⁵⁷⁹

Për shkak të mosrënies dakord mes fuqive të mëdha, bisedimet mbetën për në verë, por ndërkohë ndodhi revolucioni xhonturk dhe drafti për reformat gjyqësore nuk u arrit të propozohej kurrë. Megjithëse anglezët e kushtëzuan rritjen e taksës doganore me reformat gjyqësore, kur kjo rritje u miratua dhe u vu në zbatim, diskutimet mbi reformat në fjalë vazhdonin ende.⁵⁸⁰

Kërkesa për ndryshim në kufijtë administrative

Kur ministri i Jashtëm i Perandorisë Austro-Hungareze bëri një deklaratë lidhur me mënyrën e zbatimit të pikës në Programin e Mürzteg-ut për rindarjen e hapësirave administrative në tre vilajetet e Rumelisë, sulltani i kërkoi mendim kryeministrit. Në shkresën me datë 2 tetor 1907, Ferit Pasha kujtoi se si qe propozuar dhe qe ndryshuar pika në fjalë në Programin e Mürzteg-ut dhe shpjegoi qëllimin e Rusisë dhe të Austrisë. Këto dy shtete, pasi të vihej rendi donin që grupet e ndryshme etnike të përfshiheshin me sa të ishte e mundur në njësi të veçanta administrative. Por qeveria osmane kishte këmbëngulur vetëm për mundësinë e ndryshimeve administrative për mbarëvajtjen e çështjeve administrative. Në notën e dytë që kishin dhënë, dy ambasadat nuk e kishin përsëritur pikëpamjen e tyre për ndarje më të rregullt mes kombësive të ndryshme, por kishin kërkuar vetëm “kryerjen e ndryshimeve administrative në marrëveshje me dy shtetet”. Kundrejt kësaj qeveria osmane kishte mbrojtur të drejtën e saj për të vendosur në këtë çështje, e kishte anashkaluar kërkesën për t'i marrë në marrë-

⁵⁷⁹ FO 421/240, No. 130, O'Connor to Grey, February 7, 1908.

⁵⁸⁰ Tokay, *Makedonya Sorunu*, 80.

veshje me dy shtetet vendimet për ndarjet administrative dhe që mjaftuar me deklarin se do të njoftoheshin ambasadat lidhur me vendimet e marra. Kësisoj qeveria perandorake “në thelb nuk e kishte pranuar ndryshimin e kufijve administrativë sipas idesë për organizimin e kombësive të ndryshme.” Që pranuar “mundësia për ndryshime administrative” vetëm për lehtësimin e funksioneve administrative dhe të marrëdhënieve mes popullatës e administratës, siç që bërë udhë. Veç kësaj që premtuar se do t’u jepej informacion ambasadave lidhur me zbatimin në tre vilajetet të Ligjit për Nahijet (regjionet), i cili që vënë në zbatim në disa vilajete. Ndonëse Austria dhe Rusia deri tani nuk kishin dhënë ndonjë komunikim lidhur me ndarjen administrative, në Programin e Mürzteg-ut ekzistonte një pikë e tillë dhe që marrë vesh se gjatë ditëve të fundit dy shtetet kishin biseduar lidhur me këtë. Por krahas faktit që gjysma e banorëve të tre vilajeteve janë myslimanë, elementet bullgare, serbe, vllahe, greke dhe shqiptare që përbëjnë popullsinë jomyslimane, në pjesën më të madhe janë të përzier me njëri-tjetrin. “Asnjë prej këtyre elementeve nuk gjendet i përqendruar e homogjen mbi një pjesë territori sa të mund të përbëjë njësi administrative” dhe veç kësaj këto elemente ushqejnë një urrejtje të madhe të ndërsjellë, aq sa është për t’u habitur. Prandaj edhe shtetet në fjalë e kanë kuptuar se nuk është me vend që ndonjërit prej tyre t’i njihet superioritet apo përparësi kundrejt të tjerëve. Veç kësaj, këtë pikë të 3-të të Programit të Mürzteg-ut, “i hartuar së pari pa u marrë mirë në konsideratë e më pas i ndryshuar për të qenë i pranueshëm për Perandorinë,” çdo element e ka interpretuar siç i shkon për shtat; secili prej tyre është përpjekur ta paraqesë veten si shumicë në zona të ndryshme duke i eliminuar elementet e tjera dhe si pasojë e këtyre qëllimeve është shtuar veprimtaria e çetave. Deklarata e ministrit të Jashtëm austriak Baron D’Aehrenthal-it tregonte pikërisht se Austria dhe Rusia e kishin kuptuar një gjë të tillë. Ferit Pasha e përfundonte raportin duke thënë se edhe në këtë çështje “do të punohet në përputhje me dëshirën e lartmadhërisë së tij dhe do të bëhen përpjekje për të mos lejuar shpalljen e principit të refuzuar më parë nga qeveria perandorake dhe për të mbrojtur të drejtat e shtetit në çdo drejtim.”⁵⁸¹

Pika 3 e Programit të Mürzteg-ut, e cila parashikonte riorganizimin e vilajeteve të Maqedonisë sipas kombësive për lehtësi administrative, kishte sjellë vërtet përshkallëzimin e terrorit në rajon, madje që bërë shkaku kryesor i tij. Gül Tokay vë në dukje se grekët dhe serbët, të kënaqur nga ky program, i përshkallëzuan aktet e tyre dhe se prijësit e komiteteve e vlerësuan këtë pikë si një nismë për ta ndarë Maqedoninë mes elementeve të ndryshme. Kur erdhi koha të zbatohet kjo pikë, çdo element përpigjej ta rriste ndikimin e vet në rajon për të mundur të përfitojë një pjesë sa më të madhe.⁵⁸²

⁵⁸¹ YA.HUS. 515/117,1325 § 24.

⁵⁸² Tokay, *Makedonya Sorunu*, 49.

Çështja e zgjatjes së detyrës së të huajve në Rumeli

Frikërat rezultuan të kota; rindarja administrative nuk e preokupoi shumë rendin diplomatik. Por që nga fundi i vitit 1907 kryeministrin zuri ta mundonte një tjetër problem: çështja e “zgjatjes së afatit të detyrës së nëpunësve civilë, të Komisionit Financiar dhe të oficerëve të xhandarmërisë, shkurt të të gjitha institucioneve në tre vilajetet perandorake”. Pallatit iu përcoll nota e dërguar nga ministri i Jashtëm austriak për miratimin e menjëhershëm të këtij propozimi që ambasadorët e fuqive të mëdha po bëheshin gati t’ia paraqisnin qeverisë.

Sulltan Abdylhamidi e dinte se jo vetëm ai, por e gjithë popullata myslimane ishte e bezdisur nga prania e nëpunësve të huaj në Rumeli. Por edhe për t’u refuzuar tërësisht ky propozim, nuk refuzohej dot. Zgjidhja gjeniale e sulltanit që “kërkimi i një mënyre për ndryshimin e këtij propozimi në mënyrë që nëpunësit e huaj në fjalë të pranohen në shërbim të Perandorisë ashtu si disa të tjerë.”⁵⁸³ Menjëherë i kërkoi Ferit Pashës që të fillonte negociatat për pranimin e tyre në shërbim të Perandorisë Osmane. Nga shkresa e firmosur bashkërisht nga kryeministri dhe ministri i Jashtëm Tevfik Pasha kuptohet se u kishte pëlqyer kjo zgjidhje që përmbante dekreti i lëshuar me datë 13 dhjetor 1907.

Shpallja se nëpunësve civilë që ndodhen aktualisht në tre vilajetet perandorake, anëtarëve të huaj të Komisionit Financiar dhe nëpunësve ushtarakë, mund t’u pranohet zgjatja e afatit të detyrës me kusht që të hyjnë në shërbimin e Perandorisë ashtu si oficerët evropianë të ngarkuar me detyrë në ristrukturimin e xhandarmërisë, është me vend dhe e qëlluar. Në mënyrë që para se të vijë propozimi prej ambasadorëve t’u komunikohet se mund të bëhet kjo zgjatje afati me kushtin e lartpërmendur, tani do t’i dërgohet telegram ambasadës austriake që t’i bëhet e ditur ministrit të Jashtëm austriak që të mos lejojë mbledhjen e ambasadorëve e bërjen e një propozimi lidhur me çështjen pasi Perandoria po përgatit një terren marrëveshjeje të kënaqshëm për palët që do të bëhet e ditur brenda dy-tre ditësh.⁵⁸⁴

Por propozimi i qeverisë osmane jo vetëm nuk i kënaqi ambasadorët e fuqive, por as nuk i pengoi që të mbledheshin e të përgatisnin një propozim të përbashkët. Dy ditë më vonë, më 15 dhjetor, sipas udhëzimit të qeverive të tyre, ambasadorët kërkuan zyrtarisht zgjatjen e afatit të Hysejin Hilmi Pashës si “inspektor i përgjithshëm i tre vilajeteve”, të Xhorxhis Pashës si “gjeneral i ngarkuar me ristrukturimin e xhandarmërisë”, të nëpunësve civilë të Austrisë dhe Rusisë, të anëtarëve të Komisionit Financiar dhe të oficerëve të huaj të ngarkuar me mbikë-

⁵⁸³ YA.HUS. 517/28,1325 ZA 8.

⁵⁸⁴ Po aty.

qyrjen e ristrukturimit të xhandarmërisë, përgjatë tërë afatit të mbledhjes së 3%-shit të shtuar të taksës doganore nga 12 korriku 1907 deri më 12 korrik 1914.⁵⁸⁵

Ministri i Jashtëm Tevfik Pasha më 29 dhjetor vizitoi ambasadorin anglez. Siç bëhej e qartë në notën e dhënë ambasadorëve për zgjatjen e detyrës së nëpunësve civilë e të anëtarëve të Komisionit Financiar, ai e kishte kundërshtuar më shumë se të gjithë propozimin e përfshirjes së tyre në shërbim të Perandorisë Osmane për ta kryer njësoj detyrën e tyre. Iu komunikua se “është marrë vesh se ndërkohë që homologët e tij kanë dashur ta pranojnë këtë propozim, ai e ka kundërshtuar dhe nisur nga dashamirësia e tij ndaj Perandorisë, shpresohet që të ndihmojë edhe në këtë çështje”. O’Conor tha se “deri tani nuk ka pasur ndonjë ankesë lidhur me ta dhe, meqë do të lejohen ta kryejnë njësoj detyrën e tyre, nuk shihet ndonjë problem që të qëndrojnë në pozitën e tyre të mëparshme”. Tevfik Pasha u përgjigj se “*popullata myslimane vendase nuk është e kënaqur që ata ta vazhdojnë detyrën në cilësinë aktuale; kjo gjë nuk ndikon për mirë*”. Ambasadori anglez tha: “Nuk kam ndjekur ndonjë linjë tjetër veprimi, por kam vepruar gjithmonë në përputhje me homologët e mi, kështu që nuk do ta kundërshtoj vendimin e tyre.” Tevfik Pasha i dha një shenjë se nuk do të ishte i vetëm në këtë mendim: “Edhe ambasadorit gjerman iu komunikua e njëjta gjë dhe iu kërkua ndihma dashamirëse në këtë çështje.” Pasi u mendua pak, O’Conor-i u zbut: “E mbështes propozimin tuaj dhe dëshiroj që ta pranojnë edhe të tjerët. Shkresën tuaj të fundit do ta shqyrtojmë sot mes ambasadorëve. Gjatë bisedimeve do të bëj ç’është e mundur në këtë drejtim. Vendimin që do të merret do t’ia komunikoj shtetit tim dhe do të veproj sipas udhëzimit që do të marr.”⁵⁸⁶

Të nesërmen edhe Ferit Pasha u përpoq ta bindte ambasadorin rus, i cili e vizitoi në shtëpinë e tij. Ambasadori ia preu shkurt se “nuk mund të ndryshohet qoftë edhe në formë principi ku bazohet propozimi i bërë bashkërisht nga ambasadorët e fuqive të mëdha”. Kryeministri tha se “thelbi i propozimit tonë është që pranisë së nëpunësve të huaj t’i jepet një formë legjitime”. Por ambasadori rus nuk dëgjonte nga ai vesh: “Nuk mund të bëj asgjë jashtë vendimit të shtetit tim.” Atëherë kryeministri e ngriti zërin:

Ndërkohë që prej pesë-gjashtë vitesh Perandoria nuk ka lënë pa bërë çdo sakrificë për të përforcuar rendin dhe qetësinë në vilajetet e Rumelisë, veprimtaritë agjituese të Bullgarisë duke organizuar çeta haptazi, duke nxitur banditë, duke i furnizuar me municione, duke bërë propagandë nëpërmjet shtypit dhe duke hapur shkolla e emëruar mësues ndoca keqbërës, me sigurinë për mbështetjen e disa shteteve që veprojnë të vetme, kanë penguar arritjen e shpejtë të rezultateve

⁵⁸⁵ YA.HUS. 517/36,1325 ZA 11.

⁵⁸⁶ YA.HUS. 517/83,1325 ZA 24.

në përpjekjet tona. Megjithatë Perandoria, duke shpenzuar disa miliona lira nga arka e saj dhe duke mobilizuar trupa të shumta, ka arritur ta vendosë qetësinë. Por pa u tërhequr mbështetja e dhënë bullgarëve dhe pa u përforcuar autoriteti i qeverisë perandorake, nuk është e mundur të vihet rendi i plotë siç e dëshiron Evropa. Shpresoj se kabineti rus do ta ndryshojë mendimin dhe këndvështrimin që ka përfutur sipas informacioneve të dhëna prej këtu, nëse këto sqarime dhe konsiderata do t'i shpjegohen siç duhet.⁵⁸⁷

Kërkesën për përfshirjen e nëpunësve civilë dhe të anëtarëve të Komisionit Financiar në shërbim të Perandorisë Osmane, fuqitë e mëdha e perceptonin si ndryshim të statuteve të pranura në vendimet e mëparshme, si dobësim të përgjegjësisë së nëpunësve në fjalë kundrejt qeverive evropiane dhe si hap prapa nga programi i reformave. Ishte e sigurt se një gjë e tillë do ta ulte reputacionin e fuqive të mëdha në sytë e Turqisë, Maqedonisë dhe të shteteve të Ballkanit.⁵⁸⁸ Gjermanët ishin për gjetjen e një rruge të mesme me lëshime të ndërsjella: kundrejt të drejtës për emërimin e inspektorëve për reformën gjyqësore, në çështjen e zgjatjes së detyrës duhej lejuar kalimi i nëpunësve në shërbimin osman.⁵⁸⁹

Ambasadori gjerman Baron Marschall e vizitoi Ferit Pashën në shtëpinë e tij më 29 janar 1908 për t'i thënë se do të ishte mirë që të mos vonohej përgjigja ndaj propozimit për Komisionin Financiar:

Kryeministri: "Dekreti për vendimin e marrë dhe të paraqitur nga Këshilli i Ministrave, që përmban refuzimin e propozimit, del sot ose nesër. Krahësuar ruajtjes së këndvështrimit tonë lidhur me këtë çështje, nuk është e mundur të pranohet t'i hapet sërish një derë ndërhyrjes në çështjet gjyqësore të vilajeteve të Rumelisë. Qeveria është unanime në këtë mendim. Po ashtu edhe lartmadhëria e tij sulltani nuk do të lejojë kurrë cenimin e të drejtave të tij të shenjta të pandashme nga interesat e vendit."

Marschall: "Keni të drejtë. Ju e dini këndvështrimin dashamirës të shtetit tim. Në këtë çështje po këmbëngulin Rusia dhe Anglia, të cilat si duket u besojnë informacioneve të gabuara që u japin ambasadat e tyre këtu. Ndërkohë që është e natyrshme që me eliminimin e mangësive në çështjet financiare të tre vilajeteve të ulen kundërshtimet dhe e drejta e ndërhyrjes, rritja nga dita në ditë e shpenzimeve ushtarake atje, mospagimi i një borxhi prej 250 mijë lirash nga viti i kaluar, mosarritja e të ardhurave nga rritja e taksës doganore në 800 mijë lira siç pritej dhe mundësia e madhe që edhe këtë vit të krijohet një borxh i papaguar prej 200-300 mijë lirash në tre vilajetet, të gjitha këto do ta pengojnë vënien e rregullit që

⁵⁸⁷ YA.HUS. 517/86,1325 ZA 25.

⁵⁸⁸ FO 421/240, No. 16, Grey to O'Connor, January 6, 1908 ve No. 37, Goschen to Grey, Vienna, January 9,1908.

⁵⁸⁹ FO 421/240, No. 36, Lascelles to Grey, Berlin, January 9,1908.

kërkohet. Po ashtu mund të ngjallë kundërshtime edhe mosrealizimi i disa ndryshimeve dhe ristrukturimeve për sa iu përket çështjeve gjyqësore.”

Kryeministri: “Shteti po bën çdo sakrificë për të ruajtur rregullin në çështjet financiare të tre vilajeteve. Po tregohet kujdes për të shmangur shpenzimet shtesë dhe po kërkohen shpjegimet e nevojshme nga instancat përkatëse. Por pas këtij informacioni do t’i kërkohen sërish shpjegime inspektorit të përgjithshëm. Ato që duhen bërë nga shteti për rregullimin e plotë të çështjeve gjyqësore, do t’i komunikohen ministrisë përkatëse. Janë formuar disa komisione për këtë qëllim të cilave u është ngarkuar amendimi i neneve që duhen përmirësuar në ligjet aktuale nëpërmjet një rishikimi të thelluar në këtë drejtim.”

Ambasadori e ndryshoi temën dhe e solli fjalën tek gjashtë vilajetet e Anadollit: “Prej disa kohësh anglezët po e ndjekin situatën që thuhet se po zhvillohet në kurriz të armenëve. Duhet treguar edhe njëherë më shumë kujdes në drejtimin e gjashtë vilajeteve dhe nuk duhen lejuar agresionet e kurdëve. Aleanca që kanë lidhur dy fuqitë e mëdha në çështjet e lindjes kërkon që Perandoria të tregohet më largpamëse në përgjithësi. Po ashtu e konsideroj si detyrë që buron nga sinqeriteti dhe besnikëria që t’ju tërheq vëmendjen edhe për shqyrtimin e çështjeve financiare që kanë sjellë probleme në administrimin e gjashtë vilajeteve.”

Kryeministri iu përgjigj qetësisht: “Me mirësinë e Zotit, përveç nevojës për shkak të prodhimit të paktë bujqësor këtë vit, nuk ka asgjë për t’u përmendur. Qeveria perandorake do të ofrojë edhe lehtësitë e ndihmat e nevojshme për kapërcimin e kësaj nevojë dhe sigurimin e mjeteve të jetesës në përgjithësi. Gjithashtu vazhdon të tregohet kujdes në çdo drejtim për sa i përket rendit dhe rregullit në vend.”

Pas kësaj bisede që ia përcjell pallatit, në vazhdim të raportit Ferit Pasha kujton sugjerimet e bëra për reformën gjyqësore. Gjatë dy muajve që kishin kaluar deri tani, nga Ministria e Drejtësisë nuk kishte ardhur asnjë lajm lidhur me rezultatin e shqyrtimeve. Kryeministri vinte në dukje se kjo vonesë po e vinte në pozitë të vështirë qeverinë.⁵⁹⁰ Në fakt Ferit Pasha po linte të kuptohej se nuk mund të bëhej përgjegjës ai për plogështinë e ministrit të Drejtësisë për sa i përket vonesës në këtë çështje.

Shtetet evropiane duan të emërojnë një guvernator të përgjithshëm

Perandoria Osmane di t’i bëjë tërkuzë punët. Sidomos për Sulltan Abdylhamidin II, lënia në pritje është një nga armët më të efektshme. Në dorën e tij paqartësia është zgjidhje. Mbërriti marsi i vitit 1908 dhe ambasadorët vazhdonin ta shtrëngonin kryeministrin për t’u dhënë një përgjigje për zgjatjen e detyrës së

⁵⁹⁰ YA.HUS. 517/182,1325 Z 25.

nëpunësve. Ferit Pasha i thotë kështu ambasadorit austriak: “Dëshira e qeverisë perandorake është që këta nëpunës të marrin rrogë nga buxheti i tre vilajeteve ku janë me detyrë. Kjo gjë do ta përforconte autoritetin e tyre moral dhe si rrjedhojë do t’i ndihmonte për t’i kryer me sukses detyrat e tyre të rëndësishme.” Pak a shumë të njëjtën gjë kryeministri ia tha edhe ambasadorit gjerman, i cili erdhi pas atij austriak. Ambasadori gjerman njoftoi se disa shtete evropiane nuk donin t’i konfirmonin propozimet për çështjet gjyqësore. Edhe pse ai vetë nuk ishte dakord me mendimin e shprehur nga Anglia për uljen e numrit të ushtarëve dhe përfshirjen e oficerëve të huaj të xhandarmërisë në ndjekjen e banditëve, tha se ishte e vështirë të ndryshohej një vendim i dhënë më parë dhe se një gjë e tillë do t’ia lëndonte sedrën Evropës e do të bënte që propozimet të bëheshin akoma më të rënda: “Mosmarrëveshja në këtë pikë është vetëm për sa i përket formës.” Veç kësaj qeveria angleze po ndërmernte tentativa të reja për emërimin e një guvernatori të përgjithshëm për vilajetet e Rumelisë. Nëse vonohej akoma përgjigja për zgjatjen e afatit të nëpunësve, Anglia do t’i rëndonte propozimet.⁵⁹¹

Po atë javë ambasadori gjerman e viziton sërish kryeministrin dhe i jep disa “informacione konfidenciale”. I tregon se mes Rusisë dhe Anglisë po zhvillohen bisedime lidhur me emërimin e një guvernatori të përgjithshëm për vilajetet e Rumelisë nga fuqitë evropiane. Ambasadori e konsideron kritike nuancën që ka marrë çështja dhe që të mos arrijë puna deri këtu, këshillon komunikimin e menjëhershëm të një përgjigjeje pozitive për zgjatjen e detyrës së nëpunësve civilë e të anëtarëve të Komisionit Financiar. Ferit Pasha përgjigjet se “qeveria perandorake nuk do ta pranojë kurrë emërimin e një guvernatori të përgjithshëm nga Evropa” dhe shpjegon sërish “këndvështrimin e Perandorisë për mënyrën e zgjatjes së detyrës së nëpunësve civilë e të anëtarëve të komisionit”. Por këtë herë ambasadori gjerman është mjaft i shqetësuar; nëse do të vonohej edhe disa ditë përgjigja për propozimet, nisma e Anglisë do të gjente pranim dhe propozimet do të rëndoheshin. Sipas Ferit Pashës gjendja siç e paraqiste ambasadori gjerman “duket mjaft kritike, prandaj u vendos që çështja të diskutohet nesër në Këshillin e Ministrave e të merret një vendim.”⁵⁹²

Një javë më vonë, më 14 mars 1908, sipas telegramit që mori nga Ministria e Jashtme e Rusisë, ambasadori rus i përcolli “konfidencialisht” sulltanit këto informacione: Anglia ua kishte bërë të ditur fuqive projektin e saj për reformat e reja. Por meqë qeveria ruse nuk mund t’i pranonte plotësisht ato, po hartonte një program që do të garantonte interesat e Perandorisë. Sulltanin e zuri paniku dhe mendoi se i kishte ardhur fundi politikës së tërkuzës. Kërkesat e fuqive konsistonin vetëm

⁵⁹¹ YA.HUS. 518/104,1326 M 28.

⁵⁹² YA.HUS. 519/11,1326 S 4.

në zgjatjen e detyrës së nëpunësve civilë e të anëtarëve të Komisionit Financiar dhe “meqë nuk ka mbetur gjë tjetër për t’u bërë dhe meqë një propozim tjetër nuk mund të pranohet nga Perandoria,” sulltani e udhëzonte kryeministrin “që t’u komunikojë menjëherë fuqive pranimi i asaj që kërkonte situata dhe nëse kishin kërkesë tjetër”. Ferit Pasha u tregua më i qëndrueshëm se sulltani dhe i tha këtij të fundit se nisma e Ruisë për të hartuar një program alternativ nuk kishte aspak qëllim të mirë: “Megjithëse propozimi i Anglisë për emërimin e një guvernatori të përgjithshëm për tre vilajetet perandorake u është komunikuar kabineteve, po të kihet parasysh se nuk është kthyer asnjë përgjigje, nisma e Ruisë për një propozim tjetër nuk mund të bartë qëllim të mirë”. Me zgjatjen e afatit të anëtarëve të Komisionit Financiar dhe të oficerëve të xhandarmërisë, nuk do të mbetej vend për propozime të reja. Shteti nuk ishte i detyruar të pranonte asgjë jashtë Programit të Mürzteg-ut. Nëse Rusia donte të tregojë dashamirësi ndaj Perandorisë, mjaftonte “të shpallë të mbyllur çështjen dhe diskutimet”. Në të kundërt “do t’i shërbehet acarimit të popullatës myslimane dhe pasojave të padëshirueshme.”⁵⁹³

Që situata nuk ishte aq keq sa dukej, kuptohej nga zotimi i ministrit të Jashtëm austriak në bisedën e bërë me ambasadorin osman në Vjenë: “Kabineti i Vjenës është tërësisht në një mendje me Rusinë për respektimin e dinjitetit, integritetit dhe sovranitetit të Perandorisë Osmane dhe nuk do ta pranojë një propozim të mundshëm të pazbatueshëm e të papranueshëm që mund të vijë nga Anglia.” Këtë deklaratë ia përsëriti edhe ambasadori austriak Ferit Pashës të nesërmen më 29 mars 1908, duke shtuar se kjo çështje do të bisedohej edhe me ministrin e Jashtëm gjerman, i cili ndodhej në Vjenë, kështu që “qeveria perandorake mund të ishte e bindur se qëndrimi i përbashkët në favor të Perandorisë me gjasë do të forcohej”.⁵⁹⁴

Por një javë më vonë, ambasada e Parisit, duke përcjellë informacion nga një burim i rëndësishëm se mbi ç’pika kishin rënë dakord Austria dhe Rusia lidhur me vilajetet e Rumelisë, bënte me dije se do të bëhej propozim zyrtar për shtimin e xhandarmërisë dhe zgjerimin e kompetencave të Komisionit Financiar. Pas këtij informacioni sulltani i dërgoi një notë të ashpër kryeministrit. Sipas Abdylhamidit, nga mbrojtjet e bëra deri tani kundër propozimeve të ardhura nga jashtë “nuk është arritur asnjë rezultat”! Ishte e papranueshme që të bëhej diçka tjetër përveç masave të zbatuara nga shteti dhe të vinte sërish propozim nga fuqitë. Sulltani urdhëronte mbrojtjen në emër të shtetit duke marrë të gjitha masat për të mos u lënë shteg nismave dhe projekteve të tilla.⁵⁹⁵

⁵⁹³ YA.HUS. 519/34,1326 S 10.

⁵⁹⁴ YA.HUS. 519/96,1326 S 25.

⁵⁹⁵ YA.HUS. 520/9,1326 RA 3 (5 Nisan 1908).

Ferit Pasha do ta refuzonte tërësisht këtë fajësim që i bëhej Portës së Lartë. Sipas tij, pasi që pranuar propozimi për reformë i ardhur nga ambasadorët rus e austriak pas negociatave të Mürzteg-ut dhe propozimi mbi procedurat e sugjeruara nga fuqitë e mëdha për çështjet financiare dhe ristrukturimin e xhandarmërisë sipas disa pikave të reformës, nuk qenë bërë propozime të reja për vilajetet e Rumelisë. Edhe propozimi i fundit për zgjatjen për shtatë vjet të detyrës së inspektorit të përgjithshëm, të nëpunësve të huaj dhe të oficerëve për ristrukturimin e xhandarmërisë, që pranuar me idenë për të mos u lënë shteg projekteve e propozimeve të reja të dëmshme për interesat e Perandorisë duke bërë të cenohej konsensusi mes fuqive; “në linjën e saj të veprimit Porta e Lartë gjithmonë që udhëhequr” nga udhëzimet e sulltanit dhe kishte bërë përpjekje për të parandaluar ardhjen e propozimeve të reja përveç vendimeve të marra tashmë. Vitin e kaluar kur që marrë vesh se do të vinin propozime të reja për çështjet gjyqësore, menjëherë që dërguar një komision inspektimi në Rumeli. Duke u marrë parasysh raportet e këtij inspektimi dhe duke u përzgjedhur propozimet e pranueshme nga ato që që mësuar se ishin në projekt, iu dol përpara problemit me reformën gjyqësore të vendosur drejtpërdrejt nga qeveria dhe të zbatuar pjesërisht. Së fundmi, tani që që marrë vesh se Anglia po konsideron disa propozime për tre vilajetet dhe se Rusia po harton një program, Ministria e Jashtme u kishte dërguar disa herë telegrame ambasadave osmane ku u që bërë e qartë se fuqitë kishin rënë dakord me zgjatjen shtatë vjeçare dhe se “është jashtë çdo mundësie që shteti të pranojë, madje të marrë në konsideratë apo të shqyrtojë” propozime të reja. Kurrësi nuk që lënë mangët mbrojtja e çështjes, qoftë kundrejt qeverive të huaja me anë të ambasadave osmane, qoftë kundrejt ambasadorëve të huaj në Stamboll. Por nuk mund të parandalohet shpallja e disa ideve apo projekteve nga ana e Anglisë dhe e Rusisë si dhe diskutimi i tyre mes fuqive. Ajo që mund të bëjë qeveria perandorake është të mos lejojë që këto ide e projekte të kthehen në programe zyrtare, si dhe të sigurojë që shtetet të mos paraqesin më propozime të përbashkëta. Thua se duke e përgënjeshtruar sulltanin, Ferit Pasha shkruante hapur se “në këtë çështje deri tani lavdi Zotit është arritur sukses dhe jo vetëm që nuk i është lënë shteg paraqitjes së propozimeve të reja përveç pikave të Programit të Mürzteg-ut, i cili ka pësuar ato ndryshime që lartmadhëria e tij nuk e ka të nevojshme t’i sqarohen, por me çdo mënyrë u është lënë të kuptohet shteteve dhe ambasadorëve se të tilla propozime nuk do të pranohen dhe se pa propozime zyrtare është e pamundur dhe e papranueshme që të bisedohet e të negociohet për hollësi”. Këtë përgjigje jo më pak të prerë se nota e sulltanit, Ferit Pasha sidoqoftë e përfundon duke u zbutur: “Me hirin e Bujarit, jemi të vendosur për ta ruajtur deri në fund vijën e mbrojtjes që konsiston në refuzimin e prerë të çdo lloj

propozimi të ri dhe në garancitë e dhëna prej ambasadorëve gjatë marrjes së vendimit për zgjatjen e afatit.⁵⁹⁶

Ndërkohë, disa ditë më vonë Xhorxhis Pasha ndërroi jetë. Funerali u mbajt në Romë më 15 mars 1908.⁵⁹⁷ Në vend të tij, si gjeneral përgjegjës për ristrukturimin e xhandarmërisë së Maqedonisë, u emërua Konti Di Robilant.⁵⁹⁸ Katër ditë pas kësaj vdekjeje, ndërroi jetë (pas një sëmundjeje tre javore) edhe ambasadori anglez Nicholas O'Connor.⁵⁹⁹

Reformimi i xhandarmërisë në Anadoll

“A t’ju them diçka që as kryeministri nuk e di akoma?” e pyeti njëherë sulltani ambasadorin anglez O’Connor-in. Ishte data 3 korrik 1904. Konsiderohej ristrukturimi i xhandarmërisë edhe në Anadoll. Sulltan Abdylhamidi kishte hedhur në letër edhe një projekt për këtë, por për shkak të sëmundjes së njërës prej bijave të tij, gjatë javëve të fundit nuk qe përqendruar dot në këtë çështje. Tha se së shpejti do ta rimernte në dorë këtë çështje. Ambasadori anglez, ndryshe nga ç’pritej, tha se mendonte se ishte herët për një projekt të tillë dhe se do të ishte me vend që të kthehej vëmendja drejt Anadollit pasi të shihej fillimisht sukses në ristrukturimin e ndërmarrë në Rumeli.⁶⁰⁰

Disa muaj pas kësaj bisede të parakohshme për ristrukturimin e xhandarmërisë në Anadoll, më 6 mars 1905 ambasadori anglez erdhi në Portën e Lartë ku tha diçka për nevojën për marrjen e disa masave “që tani, me qëllim që masakrat që po ndodhnin mes myslimanëve e të krishterëve në disa lokalitete në Rusi, të mos ndodhnin edhe në vilajetet perandorake të Bitlisit, Vanit dhe Erzurumit”. Kryeministri u përgjigj se “rendi në atë zonë është i pacenuar dhe janë marrë masat për ruajtjen e paqes dhe të qetësisë edhe në vazhdim duke mos lejuar përhapjen e propagandës dhe të mashtrimeve të armenëve”. Ambasadori shprehu nevojën për “ristrukturimin dhe përmirësimin e mëtejshëm” të xhandarmërisë në vilajetet e Anadollit. Pasi përcolli këtë bisedë, Ferit Pasha renditi mendimet e tij për riorganizimin e trupës së oficerëve, për hapjen e një shkolle xhandarmërie, për modernizimin e pajisjeve ushtarake dhe për emërimin e oficerëve me shkollë në taborë.⁶⁰¹ Ferit Pasha nuk e dinte se sulltani kishte filluar të mendonte shumë më parë se ai për këtë çështje.

⁵⁹⁶ Po aty.

⁵⁹⁷ YA.HUS. 519/52,1326 S 16.

⁵⁹⁸ FO 421/137, Barclay to Grey, March 31,1908.

⁵⁹⁹ FO 421/241, No. 109, Barclay to Grey, March 19,1908.

⁶⁰⁰ O’Connor, *Notes from Constantinople*, 246.

⁶⁰¹ YA.HUS. 484/133,1322 Z 29.

Më 22 mars 1905 kryeministri përgatiti një raport më të detajuar lidhur me këtë çështje. Pasi që komunikuar me vilajetet, raporti i Ministrisë së Luftës “për ristrukturimin dhe përmirësimin e xhandarmërisë në vilajetet perandorake të Anadollit”, që shpjegonte se në ç’mënyra mund të kryhej ky ristrukturim, i që paraqitur Këshillit të Ministrave. Që pyetur inspektori i përgjithshëm i Rumelisë se cilët prej oficerëve belgë që qeveria kishte sjellë në Rumeli mund të ngarkoheshin me ristrukturimin e xhandarmërisë në Anadoll. Sipas Hysejin Hilmi Pashës oficeri belg Leon Boro mund të dërgohej në Anadoll meqë do t’i mbaronte detyra duke qenë se po hapej një shkollë në Selanik për policët e tre vilajeteve. Por “thelbi i ristrukturimit është oficerëve të vegjël, të cilët do të shërbejnë si komandantë karakolli në fshatra dhe kasabara, t’u ngarkohen detyra ushtarake, si dhe t’u jepet edukim teorik e praktik oficerëve.” Nuk mund të pritej që ristrukturimi që me siguri do të sillte dobi të shumta në vilajetet e Rumelisë, të zbatohet me një apo dy oficerë qoftë edhe në një tabor të vetëm të regjimenteve të Anadollit. Nga ana tjetër, “oficerët e sjellë nga jashtë dhe të ngarkuar në procesin e ristrukturimit si pedagogë në shkollat e xhandarmërisë” mund t’ia dilnin kësaj pune. Nëse Leon Boro do të dërgohej në Anadoll bashkë me katër-pesë oficerë të tjerë, nëse këtyre do t’u bashkoheshin edhe pesë a gjashtë oficerë të tjerë të shkolluar në vend dhe në shkollat në qendrën e një vilajeti do të silleshin oficerë e ushtarë nga regjimentet e vilajeteve të tjera përreth për t’u dhënë mësim, mund të kryheshin përmirësimet e nevojshme.⁶⁰²

Tërheq vëmendjen fakti se menjëherë para këtij raporti, më 12 mars sulltani e ka pyetur kryeministrin për rezultatet e ristrukturimit në Rumeli. Ky i fundit i përcillte sulltanit informacionin që kishte marrë nga inspektoriati i përgjithshëm: Organizimi dhe ristrukturimi gjyqësor dhe policor kanë përfunduar vitin e kaluar. Kurse ristrukturimi i xhandarmërisë vazhdon ende. Çështjet lidhur me strehimin dhe arsimin, siç është e natyrshme, vazhdojnë të ndiqen më vete. “Ashtu siç u veprua vitin e kaluar me taksën e të dhjetës, e cila aty ku që e mundur iu la me tender fshatarëve në çdo fshat, mendohet që përvoja e sivjetshme në tridhjetë fshatra të vilajetit të Manastirit për sa i përket mbledhjes së të pestës, në vitin e ardhshëm të zgjerohet në të gjitha kazatë qendrore të tre vilajeteve.” Po ashtu vitin e kaluar në çdo fshat është vënë në jetë edhe vendimi për rojet e fshatrave. Edhe “buxheti i vilajeteve në fjalë, i vlerësuar në frymën e vendimeve të marra nga të huajt,” do të rregullohet e përmirësohet në vitin e ardhshëm.⁶⁰³

⁶⁰² YA.HUS. 485/76,1323 M 15 (22 Mart 1905).

⁶⁰³ YA.HUS. 485/20,1323 M 5.

Reformimi i xhandarmërisë dhe i rekrutimit në Jemen

Puna për përmirësimin e forcave të rendit arriti deri në Jemen, i cili në atë kohë nuk ishte më në rregull se Rumelia. Pasi Imam Mensuri, i cili kishte ngritur krye në vitin 1891 duke filluar një luftë guerile kundër pushtetit osman, ndërroi jetë më 3 qershor 1904, i biri i cili e zëvendësoi, Jahja Beu, doli arrë akoma më e fortë se i ati. Kryengritja e të atit për të cilën qe përgatitur një vit u shtyp brenda disa muajsh. Kurse Imam Jahja, pas disa muajsh përgatitje, që në nëntor kishte filluar një kryengritje më të gjerë dhe një luftë që do të vazhdonte për një vit rresht. Osmanët pretendonin se po përpiqeshin të vinin rendin e prishur nga “banditët”, kurse zejdinjtë se po bënë “xhihad”.⁶⁰⁴

Forcat kryengritëse ishin të paktën sa dyfishi i ushtarëve në garnizonet osmane dhe ishin superiorë edhe në armatime. Banorët dhe trupat në Sanën e rrethuar nga forcat e Imam Jahjës nga dhjetori 1904 deri në prill 1905, në fillim u detyruan të hanin devetë dhe kuajt, pastaj qentë e macet. Deri në maj të 1905-ës ranë të gjitha sanxhakët dhe kazatë e Sanës.⁶⁰⁵ Pasi iu mundën dy ushtri të mëdha të dërguara nën komandën e Riza Pashës dhe Fejzi Pashës, Perandoria Osmane e kuptoi se nuk do ta mposhte dot me forcë Imamin, prandaj në vitin 1906 dërgoi një delegacion hoxhallarësh në Mekë për të bërë paqe. Imam Jahja u mjaftua duke dërguar një letër ku vinte kushte që nuk do të pranoheshin deri në vitin 1911 (kompetenca për emërimin e kadilerëve, përjashtimi i fiseve zejdiye nga taksat). Po ashtu një delegacion sejidësh⁶⁰⁶ dhe hoxhallarësh nga Jemeni erdhën në Stamboll për t'u takuar me sultanin.⁶⁰⁷

Që para se Jahja të bëhej prijësi i zejdiye pas të atit, Ferit Pasha e kishte paralajmëruar sultanin për qeverisjen e korruptuar të autoriteteve ushtarake në Jemen. Më 6 mars 1904, kur paraqiste dosjet ku kritikonte drejtuesit e vilajeteve të Bagdadit dhe të Basrës, vinte në dukje se “qeverisja është në të njëjtën gjendje edhe në vilajetin e Jemenit ku keqtrajtimi i popullatës” nga Mareshali i Korparmatës së Shtatë Çerkes Abdullah Pasha, i cili njëkohësisht ishte edhe zëvendësguvernator, “po i shtonte problemet nga dita në ditë”. Duhej përmirësuar administrata e këtij vilajeti. Kryeministri shkroi se çështja do të diskutohej në Këshillin e Ministrave dhe se do të bëhej i ditur vendimi që do të dilte prej aty, si dhe paraqiti raportet e ish-mytesarifit të Taizit për veprimet e papranueshme dhe keq-qeverisjen e Abdullah Pashës.⁶⁰⁸ Por ky i fundit, i cili ishte komandant i Korparma-

⁶⁰⁴ Vincent Steven Wilhite, *Guerilla War, Counterinsurgency and State Formation in Ottoman Yemen*, Unpublished PhD Dissertation (Ohio State University 2003), 374-375.

⁶⁰⁵ Po aty, 389-401.

⁶⁰⁶ Njerëz për të cilët besohet se janë pasardhës të Profetit Muhammed. (përkth.)

⁶⁰⁷ Po aty, 425.

⁶⁰⁸ YA.HUS. 468/20,1321 Z 18.

tës së 7-të prej gjashtë vjetësh dhe zëvendësguvernator prej një viti e gjysmë, megjithë ankesat për të, të paraqitura nga kryeministri në muajin mars, u shkarkua si zëvendësguvernator vetëm në korrik dhe si komandant korparmata në tetor.

Qeveria synonte të ndërmernte një reformë thelbësore për sa i përket administrimit të Jemenit, pikërisht kur vdiq Mensuri dhe në vend të tij erdhi i biri i pakompromis, Jahja. Në korrik të 1904-ës, pra një muaj pas vdekjes së Mensurit, ndërkohë që nuk dihej gjë për përgatitjet e Jahjës për kryengritje, në Stamboll ndodhi një zhvillim i rëndësishëm. “Për shkak të shtrirjes territoriale” të Jemenit, “për të vënë dhe ruajtur rendin atje” u përgatit një draft rregulloreje që parashikonte ndarjen në katër vilajete me një guvernator të përgjithshëm, i cili do të mbikëqyrte të tjerët, praninë e një ndihmësguvernatori në secilin prej vilajeteve, si dhe hartimin e një udhëzuesi për nëpunësit e atjeshëm.⁶⁰⁹ Ky tekst që parashikonte qeverisjen e ndarë të Jemenit katër milionësh, dukej sikur qe frymëzuar nga modeli i Rumelisë ku tre vilajetet mbikëqyreshin nga një inspektor i përgjithshëm me kompetenca më të gjera, thujasë një superguvernator.

Ferit Pasha e paraqiti këtë draft bashkë me opinionin e tij negativ. Kryeministrin e shqetësonte barra financiare që do të sillte një ndryshim i tillë. Ndërkohë që të ardhurat e Jemenit nuk arrinin t’i mbulonin shpenzimet, tani këto të fundit do të shtoheshin edhe më. Arka nuk ishte në gjendje për ta përballuar një gjë të tillë dhe frytet financiare të reformës që do të bëhej ndoshta do të mund të shiheshin vetëm vite më vonë:

Duke qenë se mirëqeverisja e krahinës së madhe të Jemenit me katër milionë banorë paraqitet e vështirë në situatën aktuale ku i gjithë vendi përbëhet nga një vilajet i vetëm, ndarja e territorit në katër vilajete pa dyshim që do të sillte lehtësi dhe rregull në administrimin e vendit. Por një ndryshim i tillë do të sillte shpenzime të tjera shtesë dhe përveç faktit se mbledhja e të ardhurave nuk është e rregullt për shkak të korrupsionit, të ardhurat e lokalitetit nuk mjaftojnë as për mbulimin e një pjese të këtyre shpenzimeve shtesë. Duke qenë se edhe gjendja aktuale e arkës nuk është aspak e përshtatshme për të bërë një sakrificë në këtë drejtim dhe megjithëse reformimi dhe rregullimi i administratës siç është parashikuar natyrshëm do të sillte shtimin e të ardhurave, frytet e kësaj mund të shihen vetëm me kalimin e kohës...

Por ajo që ishte urgjente dhe e rëndësishme mbi gjithçka në Jemen, ishte rivënia e rendit, fillimi i një periudhe rendi e qetësie, përforcimi i lidhjes së popullatës me kalifin dhe i unitetit islam. Për këtë mjaftonte të viheshin sa më shpejt në jetë reformat që qenë vendosur për t’u kryer në vitet e mëparshme por që nuk qe arritur të zbatoheshin plotësisht. Prandaj struktura e re administrative që propozohej duhej shtyrë për një kohë dhe situatë më të përshtatshme. Krye-

⁶⁰⁹ YA.HUS. 475/21, 1322 R 21, No. 4.

ministri propozonte që bashkë me guvernatorin dhe komandantin e ri të emëruar, të dërgohej edhe një inspektor:

Në gjendjen aktuale të Jemenit, ajo që duhet bërë para së gjithash, më shumë se riorganizimi administrativ është rivënia e plotë dhe e përgjithshme e rendit për të garantuar fillimin dhe vazhdimin e një periudhe qetësie e paqeje, forcimin e lidhjes së popullsisë myslimane me personin e shenjtë të Kalifit, shuarja e ideve keqbërëse që konflikti i shfaqur në Asir ka ngjallur në pjesën përtej Sanës dhe përforcimi i unitetit islam. Nëse shfrytëzohen mirë mjetet aktuale dhe vihet sa më parë në jetë edhe pjesa e mbetur e reformave të vendosura më parë por që *nuk dihet për ç'arsye nuk janë zbatuar ende*, është plotësisht e mundur që të vendoset një qeverisje e mirë. Prandaj *shtyrja e riorganizimit administrativ për një kohë dhe situatë të përshtatshme* si dhe emërimi i një inspektori të përgjithshëm krahas Tevfik Pashës, i cili është emëruar guvernator dhe komandantit që nuk është emëruar ende, janë masat e duhura që duhen marrë...

Ç'ishin vendimet e marra më parë por që “nuk dihet për ç'arsye” nuk qenë zbatuar? Kryeministri mjaftohet duke kujtuar sugjerimet në raportin e përgatitur nga këshilltari i Gjykatës së Vakëfeve Hysny Efendi, i cili kishte shkuar në Jemen bashkë me Komisionin për Reformën. Këto sugjerime ishin: riparimi dhe ndërtimi i urave dhe rrugëve, “ruajtja e reputacionit dhe lavdisë së shtetit” nëpërmjet ndërtimit të selive qeveritare, pastrimi i porteve në mënyrë që të bëhej i mundur afrimi dhe ankorimi i anijeve, zgjatja e linjave të telegrafit, përmirësimi i lumenjve, ndërtimi i pendëve në lugina, zgjerimi i bujqësisë nëpërmjet ujitjes së tokave, përhapja e shkollave dhe arsimit, dërgimi i një apo dy anijeve të shpejta për të parandaluar hyrjen e mallrave klandestine si armët... Kryeministri nuk e konsideronte të drejtë dërgimin e trupave nga Anadolli dhe Rumelia në Jemen dhe kërkonte t'i jepej fund kësaj praktike duke thënë se i takonte ushtrisë të siguronte rekrutimin e ushtarëve vendas:

Duke qenë se dërgimi i trupave ushtarake prej këtu për mbrojtjen e Jemenit ka shkaktuar humbje të mëdha mes ushtarëve myslimanë nga Anadolli e Rumelia të cilët nuk përshtaten dot me klimën e atjeshme... administrata ushtarake duhet të marrë urgjentisht masa për të siguruar rekrutimin e ushtarëve vendas...⁶¹⁰

Ambasadori anglez, i cili nuk dinte gjë për këto propozime, ia atribuonte Ferit Pashës ecurinë e keqe të punëve në Jemen dhe parashikonte se këtë kryeministri do ta paguante me shkarkim nga detyra.⁶¹¹ Parashikim që nuk doli.

⁶¹⁰ Po aty, No. 1.

⁶¹¹ “The movement... was unwisely allowed to gain strength, owing to the want of the Grand Vizier who may possibly pay for it by losing his place.” FO 424/208, No. 54, Sir O'Connor to the Marquess of Lansdowne, Constantinople, June 6, 1905.

Është i papranueshëm dërgimi i trupave nga Anadolli në Jemen

Propozimin e bërë në korrik të vitit 1904 për të mos dërguar trupa nga Anadolli dhe Rumelia në Jemen dhe për plotësimin e nevojës për ushtarë nga popullata e vendit, Ferit Pasha edhe pas tre vjetësh nuk kishte arritur ta impononte për zbatim. Në korrik të 1907-ës, në Këshillin e Ministrave u diskutua raporti i një komisioni të posaçëm për rendin në Jemen. Pasi thotë se “synimi është i drejtë”, kryeministri nis kritikën ndaj raportit: Së pari “është për t’u diskutuar pika e raportit që thotë se dy të tretat e regjimentit të xhandarmërisë që do të formohet në vilajetin e Jemenit duhet të jenë nga popullsia e krahinave të tjera dhe vetëm një e treta nga Jemeni.” “Sepse për shkak të largësisë dhe vështirësive të klimës, dihet se askush në Anadoll nuk dëshiron të shkojë në Jemen, madje për këto arsye po hasen probleme në rekrutimin e trupave nga Sivasi të caktuara për t’u dërguar në Jemen.” Lidhur me këtë kryeministri bën edhe një krahasim mjaft interesant:

Ndërkohë që, siç dihet, francezët në Algjeri rekrutojnë arabët, në Indokinë kinezët e në Senegal senegalezët; italianët në Detin e Kuq arabët e pjesës bregdetare, anglezët në Indi dhe në vende të tjera po ashtu rekrutojnë vendasit, është absolutisht e papranueshme që myslimanët të cilët janë pjesë e kombit islam dhe të varur nga kalifati, të përjashtohen nga shërbimi dhe për këtë të dërgohen njerëz nga Anadolli.

Një tjetër kundërshtim i kryeministrit ishte urdhri për t’i shtuar një pikë raportit për emërimin me dekret sulltanor të myftinjve dhe kadilerëve në vilajetin e Jemenit. Kryeministri e kundërshtonte me delikatesë këtë dëshirë të sulltanit duke thënë se urdhri i tij është mbi gjithçka “por duke qenë se besnikëria kërkon edhe paraqitjen e realitetit siç është dhe kërkimin e dobisë në çdo çështje, guxoj të parashtoj mendimin tim modest”. Në emërimin e kadilerëve nga Meshihati nuk kishte ndonjë problem, e tillë kishte qenë praktika edhe në vilajetet e tjera. Kurse myftilerët zgjidhen nga populli dhe Meshihati vetëm sa i konfirmon. Fundja myftilerët nuk mund të gjykojnë si kadilerët, por veprojnë vetëm si këshilltarë juridikë. Edhe populli i Jemenit kërkon që myftilerët të zgjidhen dhe emërohen lokalisht dhe që Meshihati të mjaftohet me konfirmimin e tyre.

Sipas metodës së vlefshme aktualisht në të gjitha vilajetet perandorake, kadilerët e vilajeteve, sanxhakëve e kazave emërohen nga Meshihati kurse myftilerët deri tani janë zgjedhur nga populli dhe janë emëruar me dekret nga Meshihati. Duke qenë se myftilerët nuk kanë kompetenca gjyqësore si kadilerët por janë thuajse në statusin e këshilltarëve juridikë dhe ndër kërkesat e popullit të Jemenit është që myftilerët të zgjidhen e të emërohen në vend dhe Meshihati të mjaftohet me konfirmimin e tyre, duhet konsideruar që të shtohet edhe ky vendim.

Ashtu si para tre vjetësh, kryeministri kërkonte që ky raport të vihej në zbatim pas vendosjes së rendit në Jemen, duke vënë në dukje se kjo ishte edhe dëshira e hoxhallarëve dhe e dinjitarëve të vendit.

Për sa i përket kohës dhe mënyrës së zbatimit të raportit për reformë të hartuar nga komisioni i posaçëm, në petitionin e paraqitur nga disa dinjitarë të Jemenit, të cilët kanë ardhur deri në Stamboll, është shprehur mendimi që këto ndryshime të ndërmerren pas vendosjes dhe sigurimit të rendit në vend dhe kjo mënyrë duket më e dobishme. Po ashtu, duke pasur parasysh shtrirjen e gjerë të kryengritjes që ka përfshirë të gjithë vilajetin, për ta rikthyer sa më shpejt rendin dhe për vënien në jetë paskëtaj të reformave, nga njëra anë me masa të menjëhershme e të efektshme duhen futur në rrjedhën e natyrshme çështjet e vilajetit në përgjithësi, nga ana tjetër konsiderohet e nevojshme të veprohet sipas situatës dhe vendit duke udhëzuar në këtë drejtim një guvernator me autoritetin dhe diplomacinë e duhur për të mundur të komunikojë me opozitarët duke i ftuar të qetësohen e t'i nënshtrohen shtetit.

Kishte dy mënyra për ta shuar kryengritjen dhe për të rivendosur një lidhje të fuqishme me vendin. E para nga këto ishte përdorimi i forcës, çka nuk do të sillte rezultat ashtu siç nuk kishte sjellë deri tani. Prandaj duhej zgjedhur rruga e dytë që ishte kërkimi i një kompromisi me forcat kryengritëse.

Duke pasur parasysh vërejtjet e vazhdueshme të Fevzi Pashës dhe faktin se kryengritësit kanë marrë nën kontroll shumë vende, gjendja e përgjithshme në vilajetin e Jemenit paraqitet tejet kritike. Ka dy mënyra për t'i dalë përpara rrezikut dhe për ta forcuar lidhjen e rajonit me Perandorinë. Njëra prej këtyre është lufta, kurse e dyta është rruga e mirëkuptimit dhe e urtësisë me sa është e mundur. Siç e kanë treguar përvojat e deritanishme, gjendja financiare e shtetit dhe klima e stina nuk janë të përshtatshme për ndërmarrjen e një operacioni ushtarak të gjerë e të fuqishëm aq sa për t'ia arritur qëllimit të dëshiruar dhe nuk mendoj se mund të ndiqet linjë tjetër veprimi përveç se ajo e arritjes së një kompromisi. Prandaj është e nevojshme që këtë të synojë edhe guvernatori, i cili do të vërë në jetë udhëzimet dhe reformat e po ashtu është krejt e natyrshme që të kërkohet edhe ndërmjetësimi i dinjitarëve që kanë ardhur në Stamboll.

Kryeministri mendonte se raportet e orientalistit të shquar gjerman Klayze “mbi mundësinë e komunikimit me kryengritësit dhe zgjidhjen e çështjes së Jemenit në përgjithësi” mund të shërbenin si udhërrëfyes në arritjen e kompromisit dhe e përfundonte memorandumën duke thënë se do t'ia paraqiste pallatit raportet në fjalë.⁶¹²

⁶¹² YA.HUS. 513/13,1325 C 3 (14 Temmuz 1907).

Rivaliteti mes gjermanëve e anglezëve në tenderët për hekurudhat

Abdylhamidi II, me dëshirën për ta qeverisur në mënyrë më efikase Jemenin, që në vitin 1899 u pati thënë diplomatëve gjermanë së dëshironte të ndërtonte një hekurudhë deri në Jemen, madje në vitin 1906 urdhëroi të bëhej një studim linje për zgjatjen e projektit të hekurudhës së Hixhazit deri në Jemen.⁶¹³ Në vitet që pasuan, për shkak të krizave dhe luftërave që ndodhën, ky projekt nuk u realizua dot. Por gjatë periudhës së Ferit Pashës si kryeministër, hekurudha e Hixhazit dhe ajo e Anadollit u bënë çështje rreth të cilave u ashpërsua lufta diplomatike.

Në fillim Perandoria Osmane u dha koncesion anglezëve për hekurudhën Izmir-Ajdën. Por kundrejt këtij projekti lokal, ndërtimi i hekurudhës shumë më të gjatë të Anadollit me kapital gjerman ngjalli zilinë e anglezëve. Për të mos e humbur garën ambasadori anglez do të përpiqej për zgjatjen e hekurudhës së Ajdënit deri në Dinar. Për këtë qëllim më 18 janar 1904 ambasadori e vizitoi Ferit Pashën dhe mes tyre u zhvillua një bisedë e gjatë për këtë çështje:

“Jam kurioz të di rezultatin e kërkesës së paraqitur nga drejtori i përgjithshëm i Kompanisë Hekurudhore, Mësjë Barfield-i, për zgjatjen e linjës hekurudhore të Ajdënit, e cila shkon deri në qytezën e Dinarit, deri afër liqenit të Egirdirit,” tha ambasadori. Kryeministri iu përgjigj se “çështja i është kaluar për shqyrtim Ministrisë së Ndërtimit. Vendimi që do të merret do të shqyrtohet në Këshillin e Ministrave.” “Ndërkohë që zgjatja e kësaj linje deri në liqenin e Egirdirit do t’i sjellë shumë dobi vendit, nuk e kuptoj pse këto shqyrtime të zgjatura. Madje për realizimin e kësaj pune pati premtuar se do të ndihmonte paraardhësi juaj, Said Pasha, por kur ai u largua nga detyra çështja mbeti në mes,” tha ambasadori. Ferit Pasha u irritua: “Shteti paraqet shuma të mëdha si garanci për linjën hekurudhore që është bërë e po bëhet nga Hajdarpasha në Konja e nga Konja në Bagdad. Ndërtimi i linjave të tjera që do të ulnin përdorimin dhe të ardhurat e kësaj linje, nënkupton edhe rritjen e garancisë që i takon të japë shteti. Kërkesa e bërë nga kompania hekurudhore e Ajdënit duhet shqyrtuar për sa i përket barrës që do t’i sjellë arkës së shtetit. Për sa i përket premtimit të paraardhësit tim Said Pashës, sipas dokumenteve zyrtare të ruajtura në Portën e Lartë, është pikërisht Said Pasha ai i cili e ka kundërshtuar i pari zgjatjen e linjës së Ajdënit nga Dinari në Egirdir si dhe ndërtimin e dy linjave të tjera nga Dinari në Sandukllu e në Antalja! Nuk e kuptoj se ç’premtim ka bërë në kundërshtim me të dhënat zyrtare dhe vendimet e marra.” Kur ambasadori u nis të kundërshtonte, kryeministri vazhdoi: “Asnjë komision dhe asnjë departament nuk do ta

⁶¹³ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren, 1994), 223; Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Arba, 1988), 136.

mbështesë kërkesën e kompanisë hekurudhore të Ajdënit përderisa nuk rezultoi se sigurt se kjo linjë nuk do të dëmtojë të ardhurat e hekurudhave të ndërtuara me garanci nga arka e shtetit dhe çështja do të shqyrtohet në çdo drejtim nga departamenti përkatës.”⁶¹⁴

Në të vërtetë, pas insistimeve të shqetësuara të anglezëve në këtë çështje qëndronte hekurudha e Bagdadit, e cila kishte nisur të ndërtohej nga gjermanët. Ky projekt i cili do të zhvillonte portet e Stambollit, të Iskenderunit dhe të Mersinit, mund t’ia ulte rëndësinë portit të Izmirit dhe për rrjedhojë edhe të ardhurat e linjës Izmir-Ajdën.⁶¹⁵ Qeveria osmane e mbajti çështjen varur me anglezët. Kaluan pesëmbëdhjetë muaj dhe dy shtetarët e gjetën sërish veten duke biseduar për të njëjtën çështje. O’Conor-i foli shumë ashpër për shkak të moszgjidhjes së çështjes së linjës Izmir-Ajdën duke i thënë Ferit Pashës se që kur ai qe bërë kryeministër anglezëve nuk u qe plotësuar asnjë kërkesë dhe duke e paralajmëruar se Turqia do ta shihte efektin negativ të një politike të tillë dhe do ta ndjente një ditë se kishte bërë gabim.⁶¹⁶

Një muaj më vonë, kur kjo çështje po bisedohej në audiencën e sulltanit, ky i fundit e qortoi kryeministrin e tij dhe i tha ambasadorit që disa çështje t’i diskutonte jo me të por me ministrin e Jashtëm. Pakënaqësitë e krijuara nga vendimet qejfprishëse Ferit Pasha nuk i merrte vetë përsipër, por preferonte t’ia ngarkonte sulltanit; sipas këtij të fundit “Ipurit i thoshte ik, zagarit i thoshte kape”. Ambasadori tha se kishte dy vjet që përpiquej më kot t’i zgjidhte çështjet në Portën e Lartë dhe se kryeministri nuk donte t’i dëgjonte me seriozitet e interes kërkesat e tij. Megjithatë francezëve në Siri e gjermanëve nga Konja në Bagdad u qenë dhënë koncesione me garanci për kilometër që do t’i sillnin barrë arkës, ai nuk kishte arritur të merrte leje për zgjatjen e një hekurudhe që do t’i sillte të ardhura shtetit pa kërkuar asnjë grosh si garanci për kilometër. Me të njëjtin qëndrim qenë përballur edhe për sa i përket qymyrit që do të përdornin anijet angleze.⁶¹⁷

Në ditarin ku ka shkruar për këto çështje, ambasadori anglez ka shënuar edhe fjalë të tjera të këqija për Ferit Pashën. Për shembull, ish-ministri i Jashtëm i Egjiptit Butros Pasha, i cili qe takuar me O’Conor-in pas darkës që kishte ngrënë me Ferit Pashën, paskësh thënë për kryeministrin se “nuk i mungon zgjuarsia, por është shumë llafazan; nuk është si turk (un-Turkish) dhe nuk do të qëndrojë gjatë në detyrë”.⁶¹⁸ Pak kohë më vonë Këshilli i Ministrave vendos pozitivisht për

⁶¹⁴ YA.HUS. 464/98, 1321 L 29

⁶¹⁵ Özyüksel, *Osmanlı-Alman*, 203.

⁶¹⁶ O’Conor, *Notes from Constantinople*, 263 (April 10,1905).

⁶¹⁷ Po aty, 264 (May 5,1905).

⁶¹⁸ Po aty, 266 (June 1,1905). “He thinks that the Grand Vizier is not wanting in intelligence, but is too ‘bavard’ and un-Turkish and that he will not last long.”

çështjen e qymyrit dhe të Hajfës dhe negativisht për zgjatjen e linjës Izmir-Ajdën deri në Egirdir. Vendimet i paraqiten pallatit dhe më 6 qershor 1905 shpallet dekreti për miratimin e këtyre vendimeve. Ambasadori anglez, sigurisht, tërbohet.⁶¹⁹ Sipas tij vendimi që imponuar nga pallati dhe nga interesat e fuqishme gjermane të përfaqësuara në pallat. Vendimin që hidhte poshtë kërkesat e anglezëve e kishin kundërshtuar vetëm ministri i Jashtëm dhe ai i Brendshëm. Në raportin e dërguar Londrës O'Connor-i theksonte se vendimi "që mbrojtur fuqishëm nga kryeministri i cili, ashtu si në çdo çështje, edhe në këtë kishte marrë përsipër të përkrahte interesat e gjermanëve". Ambasadori që zemëruar aq shumë me Ferit Pashën sa në takimin tjetër me sulltanin pas faljes së të premtës do të shprehej se kryeministri kishte vepruar në mënyrë të anshme në këtë çështje.⁶²⁰

Loja e osmanëve kundrejt anglezëve

Fjalët e sulltanit për kryeministrin ngjajnë si një skenë me policin e mirë dhe policin e keq, të luajtur për anglezët. Sikur Sulltan Abdylhamidi të ishte i singertë në ato që thoshte për Ferit Pashën, me siguri nuk do të vazhdonte ta mbante në detyrë. Por të dy i luanin finokërisht rolet që u binte të luanin në skenën e diplomacisë për hir të interesave të shtetit. Sulltani nuk ishte i pavetëdijshëm për qasjen e Portës së Lartë ndaj çështjeve të anglezëve. Madje ai vetë i kishte orientuar në atë drejtim. Engin Deniz Akarlı thotë se Sulltan Abdylhamidi përdorte një strategji të dyanshme kundrejt trysnisë së anglezëve: Kur detyrohej t'u nënshtrohej kërkesave pasi kishte rezistuar me sa kishte mundur, sulltani e përdorte Portën e Lartë si një mburojë për t'i penguar këto kërkesa. Ndërsa kur Porta e Lartë detyrohej të pranonte zbatimin e disa masave reformuese, sulltani mund t'i urdhëronte drejtuesit e provincës që ta shtynin zbatimin e urdhrave zyrtarë të Portës së Lartë deri në dekretin tjetër sulltanor. Në këtë mënyrë u paraqiste si justifikim anglezëve paaftësinë e Portës për zbatimin e reformave.⁶²¹ Ferit Pasha ishte një shtetar i cili arrinte të rezistonte lavdërueshëm në këto linja mbrojtjeje të sulltanit.

Përgjigjet e padepërtueshme diplomatike të Ferit Pashës i bënë anglezët të pavendosur për qëndrimin që do të mbanin. Një shembull i mirë i kësaj janë zhvillimet që pasuan një sulm të fiseve arabe kundër avullores angleze *Blosse*

⁶¹⁹ Po aty, 267-8 (June 6, 1905).

⁶²⁰ "...was strongly advocated by the Grand Vizier, who, in this as well in most other matters, is pledged to support German interests", "the Grand Vizier had a parti pris in regard to this question." FO 424/208, No. 57, Sir O'Connor to the Marquess of Lansdowne, Therapia, June 12, 1905.

⁶²¹ Engin Deniz Akarlı, "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909)", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, c. 7 (1979), 18.

Lynch në lumin Tigër. Për këtë sulm ku vdiq një pasagjer anglez dhe u plagosën tre të tjerë, anglezët kërkuan që të ndëshkohej fisi Beni Lam i cili vepronte nën urdhrat e Shejh Gadbanit. Kryeministri tha se njësitë osmane në atë krahinë problematike ishin të pamjaftueshme për të marrë masa kundër fiseve arabe dhe temperaturat e stinës ishin po ashtu të pafavorshme për të kryer operacione, prandaj duhej pritur derisa të freskohej pak koha.⁶²² Konsulli anglez në Bagdad dyshonte se kryeministri po përpiqej të fitonte kohë pasi arsyet e paraqitura prej tij nuk ishin bindëse. Po të donte qeveria mund ta ndëshkonte Gadbanin edhe me një forcë të vogël ushtarake. Një tjetër dyshim që binte mbi Ferit Pashën ishte ngurrimi për ta shkarkuar guvernatorin e Basrës, i cili kishte marrëdhënie të ngushta dhe e mbështeste Gadbanin. Për sa kohë nuk ndëshkohej guvernatori, do të ishte naivitet t'u besohej garancive të kryeministrit.⁶²³ Por ambasadori anglez Barclay nuk sigurohej dot se ishin posaçërisht anijet angleze ato që vihe-shin në shënjestër, pasi qe sulmuar edhe një anije vendase. Në raport shkruante se nuk ishte i gatshëm të ushtronte presion të mëtejshëm ndaj Portës së Lartë siç kërkonte konsulli.⁶²⁴

Kundërshtitë e stisura të sulltanit me kryeministrin

Në politikat “tërhiq e mos e këput”, Sulltan Abdylhamidi dhe Ferit Pasha ose gjendeshin në kundërshti të stisur, ose ndjenin një kënaqësi të fshehtë që vonesa buronte nga pala tjetër. Për shembull, ambasadorit anglez, i cili kërkoi shkarkimin e kajmekamit të Kosturit dhe të mytesarifit të Korçës për shkak të një ndodhie të pakëndshme lidhur me të krishterët, kryeministri i paraqiti si justifikim një vonesë që kishte ndodhur në pallat. Sulltani nuk kishte arritur ta shqyrtonte dosjen zyrtare lidhur me çështjen që përmbante edhe vendimin e Këshillit të Ministrave të paraqitur për miratim. Por në prani të ambasadorit dha urdhër që po atë mbrëmje të dërgohej një shkresë për t'ia kujtuar çështjen sulltanit dhe i tha ambasadorit se shpresonte që dekreti të shpallej brenda tre-katër ditësh.⁶²⁵

Ndodhte që sulltani dhe kryeministri ta vinin edhe në pozitë të vështirë njëri-tjetrin. Kur ambasadori anglez ushtroi presion për shkak se nuk po dilte vendimi nga qeveria për marrëveshjen që do të bëhej mes Drejtorisë së Doganave dhe Administratës së Borxheve lidhur me mbledhjen e taksës së shtuar doganore,

⁶²² FO 424/214, No. 58, Sir G. Barclay to Sir Edward Grey, February 14, 1908.

⁶²³ FO 424/214, No. 58, Sir G. Barclay to Sir Edward Grey, February 14, 1908.

⁶²⁴ FO 424/215, No. 80, Barclay to Sir Edward Grey, Therapia, June 16, 1908.

⁶²⁵ FO 421/232, No. 67, O'Connor to Grey, March 18, 1907.

Ferit Pasha i tha se Këshilli i Ministrave kishte marrë vendim miratues, por nuk po shpallej dekreti nga pallati. Atëherë një zyrtar i ambasadës, Lamb, shkoi në pallat dhe e pyeti kryesekretarin e pallatit Tahsin Pashën se si qëndronte puna. Pasi ngurroi pak, Tahsin Pasha tha se nuk kishte ardhur ndonjë çështje e tillë që priste dekretin e sulltanit, se ministrat nuk kishin arritur ende një vendim dhe se çështja duhej ndjekur pranë tyre. Pas disa ecejakesh këmbëngulëse, Lamb hyri të takonte sulltanin. Në dhomë ishte edhe ministri i Jashtëm. Ferit Pasha iu lut të prisnin deri të enjten. Si kryeministri ashtu dhe ministri i Jashtëm prematuan se çështja do të paraqitej në mbledhjen e Këshillit të Ministrave që do të zhvillohej po atë ditë, se Ferit Pasha do ta firmoste personalisht raportin atë mbrëmje e do t'ia paraqiste sulltanit dhe se përgjigja e prerë e pozitive do të bëhej e ditur të nesërmen.⁶²⁶

Mbrëmjen e asaj të marte mbledhja zgjati deri në orën dhjetë. Megjithëse Memduh Pasha e kundërshtoi kërkesën e kryeministrit, ky i fundit arriti t'i bindte ministrat e tjerë dhe propozimet e Administratës së Borxheve u pranuan me shumicë vote me një firmë mangët dhe iu dërguan për dekretim pallatit. Por deri në orën pesë të së enjtes dekreti nuk kishte dalë ende. Kur ishin prerë shpresat dhe Lamb-i po bëhej gati të largohej nga Porta e Lartë, në çastin e fundit dekreti iu soll kryeministrit: "Kryeministri dukej shumë i kënaqur për fitoren që kishte arritur kundër armiqve të tij në pallat dhe që arriti ta mbante fjalën që më dha të martën."⁶²⁷

Më 13 maj 1907 pas dreke, Ferit Pasha bëri një bisedë të gjatë e interesante me ambasadorin anglez O'Conor-in, të cilin e kishte ftuar në zyrën e tij. Në fillim kryeministri i shpjegoi ambasadorit arsyen pse e kishte thirrur: Sulltani, pjesërisht nga sugjerimet e kryeministrit dhe pjesërisht ngaqë po e shihte vetë pozitën politike në ngritje të Anglisë mes fuqive të mëdha, ishte i pakënaqur nga marrëdhëniet midis dy vendeve. Ferit Pasha e kishte këshilluar sulltanin që ta shprehte hapur qëllimin e tij të mirë dhe dëshirën për mbështetjen e Anglisë. Kundrejt kësaj ngrohtësie krejt të papritur, ambasadori u shpreh se Anglia nuk synonte të përfitonte koncesione si fuqitë e tjera, se dëshironte që Turqia të hynte në rrugën e zhvillimit dhe ta përmirësonte qeverisjen dhe tregoi disa të dhëna që i kishte përcjellë sulltanit lidhur me faktet e vendit. Arka e shtetit ishte e zbrazët: kishte një deficit buxhetor vjetor prej katër-pesë milionë lirash; mundësitë për kredi qenë sosur dhe borxhet sa vinte e fryheshin. Mbi të gjitha këto kishte një kaos të plotë administrativ. Përveç sulltanit nuk kishte asnjëri me kompetencën e duhur për t'i rregulluar punët, por edhe ai, me tërë peshën e shtetit mbi supe nuk e dinte dhe nuk mund ta dinte gjendjen e vërtetë të punëve. Së pari duhej që sull-

⁶²⁶ FO 421/233, Inclosure in No. 128, Memorandum by Mr. Lamb [June 18, 1907].

⁶²⁷ FO 421/234, No. 3, O'Conor to Grey, Therapia, June 24, 1907.

tani ta dinte gjendjen e vërtetë financiare të shtetit në mënyrë që shpenzimet të mund të ulen në nivele të pranueshme, të gjendeshin burime të reja dhe të hape-shin dyert drejt tregjeve të reja tregtare e industriale. Konstatimin e gjendjes financiare duhej ta kryenin disa nëpunës besnikë e të aftë, mes tyre ndoshta edhe të huaj, të cilët ndryshe nga këshilltarët aktualë nuk do të druheshin t'i thoshin gjërat siç ishin. Ferit Pasha tha se ishte në dijeni të këtyre problemeve që ambasadori ia kishte përcjellë sulltanit, se këto gjëra e shqetësonin sulltanin dhe se ndarja e këtyre mendimeve me të do t'i jepnin dorë në vështirësitë që përjetonte me pallatin. Gjithashtu i kërkoi O'Conor-it që të vazhdonte me sugjerime në të njëjtin drejtim. Sulltanit i kishte lënë mbresë numri i shteteve që po hynin në orbitën e Anglisë si mike apo aleate, si dhe izolimi i Gjermanisë nga ana tjetër, prandaj Anglia duhej të përfitonte nga kjo gjë. O'Conor u shpreh se do ta mbështeste kryeministrin, por se i kishte të pakta shpresat se mund ta bindte sulltanin duke anashkaluar këshillat e këshilltarëve të këqij si Izzet Pasha dhe se do t'ia dilte t'ia forconte dorën kryeministrit në çështjet administrative e financiare. Ferit Pasha e kundërshtoi; mund të kishte qenë kështu para disa vitesh, por tani e kishte vënë re se sulltani, i cili tashmë nuk ishte dhe aq mirë me shëndet, do t'i linte më shumë pushtet dhe përgjegjësi. Duke shtuar se sulltani kishte besim tek ambasadori, i kërkoi mbështetje O'Conor-it. O'Conor-i ia përcillte Londrës këtë bisedë duke e përfunduar raportin gjysmë i hutuar e gjysmë krenar:

Kjo gjuhë miqësore që kryeministri përdori kundrejt qeverisë së madhërisë së tij [mbretit të Anglisë], qoftë edhe e përkohshme, duhet parë si një tregues i linjës mendore aktuale të sulltanit që do të mund të zgjasë aq sa të na bëjë të mundur të përfitojmë disa interesa. Shkëlqesia e tij [kryeministri] është një drejtues i mirë dhe i guximshëm por i mungojnë veti më të larta të një burri shteti. Është tejet oportunist. Që kur është emëruar i ka mbështetur fort kërkesat dhe qëllimet e ambasadës gjermane. Nuk kam dyshim se nëse po e kthen fytyrën drejt nesh tani, e bën këtë pasi ndjen një reagim në favorin tonë nga pallati dhe ngaqë mendon se është punë më e mençur t'i përshtatet rrjedhës. Me pritshmërinë e gjërave që mund të ndodhin dhe me shpresën se një krizë politike do të mund t'i jepte mundësinë për të luajtur një rol të madh në historinë e vendit, kërkon të mbetet në pushtet.⁶²⁸

Në të njëjtën kohë gjermanët me të drejtë shqetësoheshin se marrëdhëniet me Turqinë nuk ishin në klimën e dikurshme. Një gazetë serioze gjermane, *Schwäbische Merkur*, do të vinte në pikëpyetje ecurinë e marrëdhënieve mes dy vendeve duke iu referuar intervistës së Sidney Whitman-it me Sulltan Abdylhamidin më 8 mars 1907 të botuar në gazetën angleze *Daily Mail*.

⁶²⁸ FO 421/233, No. 35, O'Conor to Grey, May 13, 1907.

Sipas gazetës, ndërsa izolimi i Gjermanisë në Evropë rritej, ndikimi gjerman në Turqi ulej. “Kryeministri mik i Gjermanisë” më 1 maj kishte firmosur një marrëveshje kredie me interes 7% me Bankën Osmane me kapital anglez dhe francez. Por për 200 mijë lirat e marra borxh qenë treguar si garanci të ardhurat që do të vilesnin nga rritja prej 3% e taksës doganore, ndërkohë që këto të ardhura mund të përdroreshin për ndërtimin e hekurudhës së Bagdadit që po çalonte. Për të mos ia prishur qejfin Gjermanisë, kryeministri u kishte dhënë kompanive gjermane koncesionet për tharjen e kënetave në Konja dhe Eskishehir. Por sikur t’ua jepte edhe të gjitha kënetat e Anadollit, nuk mund të kompensoheshin humbjet e shkaktuara nga vonimi i ndërtimit të hekurudhës së Bagdadit.⁶²⁹

Shfaqjen e mundësisë për zëvendësimin e ambasadorit gjerman Baron Marschall me Kiderlen Waechter-in, ambasadori anglez e lidhte me “humbjen e terrenit të ndikimit gjerman në gjashtë muajt e fundit” në Turqi.⁶³⁰ Marschall qëndroi në detyrë, por në javën e fundit të korrikut të 1907-ës, në gazetatat me ndikim të Gjermanisë u botua një lajm interesant me titull “Der Botschafter und der Grossvezir”: Për shkak të rastit të Fehim Pashës, Ferit Pasha dhe Baroni Marschall do ta humbnin të dy detyrën! Marschall-i, i cili në atë kohë ndodhej në Konferencën e Paqes në Hagë si përfaqësues i Gjermanisë, i dërgoi mbrojtjen e tij Ministrisë së Jashtme gjermane ku pasi siguronte se vazhdonte të gëzonte besimin e sulltanit dhe se nuk kishte asnjë gisht në syrgjynosjen e Fehim Pashës në Bursa, bënte një vërejtje mjaft kuptimplote: “Artikujt e botuar nëpër gazeta të huaja për shkakimin e kryeministrit duke përmendur emra në vend të tij, nuk e dobësojnë, por përkundrazi e fuqizojnë kryeministrin.”⁶³¹

Vija ndarëse: çështja e Akabes dhe Tabasë

Në marrëdhëniet ndërkombëtare Ferit Pasha ndante me Sulltan Abdylhamidin të njëjtin mentalitet skepticizmi dhe miqësie e armiqësie të matur. Njëherë i tha të birit se Abdylhamidi qe shprehur kështu: “Njeriu i qytetëruar duhet ta dallojë mikun nga armiku dhe të dy t’i trajtojë njësoj. Armiqësia e hapur ndaj armiqve nuk është punë e mençur. Po ashtu edhe besimi i tepërt tek miqtë është

⁶²⁹ FO 421/233, No. 43, Cartwright to Grey, Munich, May 22, 1907.

⁶³⁰ FO 421/233, No. 63, O’Conor to Grey, May 28, 1907.

⁶³¹ PA-AA, IA Türkei 159/2, Marschall zu Kinderlen, Schveningen, den 26. Juli 1907. Emri që përmendet si kandidat për kryeministër në lajm është kryetari i bashkisë Reshid Pasha, guvernatoriati në Bejrut i të cilit, sipas Marschall-it, kishte qenë një skandal në plotëkuptimin e fjalës; atje ai kishte liruar kundrejt pagesës hajdutë, vrasës e banditë. Për më tepër, një herë e kishte vizituar vërtet Marschall-in në kuadër të ndërhyrjeve për t’u bërë kryeministër!

veçse budallallëk. Ne do të dukemi gjithnjë miq të Anglisë, por do të jemi të vetëdijshëm edhe për ndjenjat, mendimet dhe politikën e saj!”⁶³² Çështja e Akabes do të provonte drejtësinë e këtij këndvështrimi.

Një oficer anglez, Bramly, më 5 janar 1906 erdhi në qytezën e Um Rashrashit (Eliati i sotëm) në Gjirin e Akabes dhe përballë karakollit osman të sapondërtuar, ngriti një karakoll të vogël për katër policët kufitarë egjiptianë që kishte sjellë me vete. Komandanti i Akabes major Rushdiu erdhi dhe bisedoi me të. Dy oficerët nuk ranë dot dakord nëse territori në fjalë i përkiste Egjiptit, i cili ishte nën pushimin anglez, apo ndodhej brenda kufijve administrativë të Perandorisë Osmane. Kaluan katër ditë. Rushdiu, pasi foli me komandën nga e cila varej, i kërkoi Bramly-t të largohej nga Um Rashrahi. Kaluan edhe katër ditë të tjera. Oficeri anglez mori urdhër të kthehej në Akabe dhe të shkonte në kanonierën egjiptiane (*Nur el-Bahr*) të dërguar në gji. Kur mbërriti Bramly, pa se në Taba, një tjetër qytezë e gjirit akoma më në lindje të Akabes, brenda një nate kishin zbarkuar njëmijë ushtarë osmanë. Ferit Pasha i kishte dhënë urdhër Rushdiut që ta mbron të Tabanë nga pushtimi anglo-egjiptian qoftë edhe me forcë.⁶³³

Sulltani mendonte se meqë “Egjipti është pjesë e Perandorisë” dhe nuk kishte vend për përcaktimin e një vije kufitare, nuk i duhej lënë shteg një çështjeje e negocimi të tillë. I dërgoi kryeministrit një notë ku thoshte se ndërkohë që duhej komunikuar menjëherë me ambasadën angleze dhe duheshin bërë tentativa serioze edhe nëpërmjet ambasadës osmane në Londër, nuk e kuptonte pse nuk ishte vepruar në këtë mënyrë. Sulltani paralajmëronte se “nëse bëhet një zbarkim atje dhe ngreh çadrat, përgjegjësinë për këtë do ta mbajë Porta e Lartë”. Përgjigja e Ferit Pashës ndaj këtij paralajmërimi të ashpër, e përmbliidhte çështjen si më poshtë:

Me t'u marrë lajmi se një a dy oficerë nga Egjipti qenë dërguar në Akabe pasi ushtarët perandorakë kishin filluar ndërtimin, të gjitha instancave iu dhanë udhëzimet e duhura. Krahas kësaj, kur u pa se një telegram i dërguar nga hidivi i Egjiptit përmbante një pikë për përcaktimin e një vije ndarëse në Akabe dhe zonën përreth meqë nuk qe përcaktuar plotësisht një vijë kufitare, u dha përgjigja e prerë se territori i Egjiptit është i mirëditur dhe i përcaktuar e nuk ka nevojë për vijë ndarëse. E njëjta gjë iu komunikua edhe Muhtar Pashës... dhe këtej e tutje është e natyrshme që ajo pikë të mbrohet në këtë mënyrë...

Ferit Pasha e shpjegonte mjaft hollë se pse nuk qe nisur komunikimi diplomatik me Anglinë: Megjithëse Bramly qe shprehur në atë drejtim, nuk ishte e drejtë të hapej një portë komunikimi zyrtar duke e marrë si palë Anglinë nëpër-

⁶³² Tansu, *Madalyonun Tersi*, 9.

⁶³³ Shih: Gabriel R. Warburg, The Sinai Peninsula Borders, 1906-47, *Journal of Contemporary History* 14:4 (1979: Oct.), 677-692; Piyade Mirilivasi Rüşdü, *Akabe Meselesi* (İstanbul, Matbaa-i Osmaniye: 1327).

mjet një komandanti anglez për një situatë jashtë kuadrit të marrëveshjeve dhe të së drejtës, siç ishte dërgimi i trupave egjiptiane në një vilajet tjetër të Perandorisë Osmane. Në vend të kësaj do të ishte më me vend që për çështjen t'i drejtohej guvernatorit zyrtar të provincës, hidiv Abbas Pashës. Sipas kryeministrit “është shumë e rrezikshme që t'i njihet Anglisë përgjegjësia në këtë çështje, pasi është e qartë se kjo mund të bëjë që propozimi për vijën ndarëse të konfirmohet edhe nga Anglia, çka do të sillte probleme të shumta afatgjata.” Kështu që para disa ditësh, “ambasadorit anglez, i cili erdhi në Portën e Lartë, çështja iu paraqit si një veprim i hidivit të Egjiptit me kokën e vet dhe iu dha mesazhi i duhur me një gjuhë të përshtatshme.” I bezdisur nga fakti që sulltani e kishte vënë në shënjestër Portën e Lartë, Ferit Pasha do të linte të kuptohej se do të qëndronte me vendosmëri pas politikës që po ndiqte: “Në këto veprime e komunikime nuk është bërë asgjë gabim dhe është e qartë se nuk është e pajtueshme me mëshirën dhe drejtësinë që Portës së Lartë t'i ngarkohet përgjegjësia për veprimet e tanishme dhe të pritshme të një koloneli anglez sipas urdhrave që i jepen.” “Ajo që mendojmë se duhet bërë është të përforcohet sa më shpejt njësi e atjeshme me qëllim mbrojtjen e vendit, të dërgohen në kohë furnizimet dhe municionet, të dërgohet urgjentisht nga Deti i Kuq në Akabe një luftanije patrulle si dhe t'i jepet mesazh i prerë Hidivatit.” I qe dhënë urdhër Ministrisë së Luftës për të dërguar menjëherë në Akabe dy taborë nga korparmata e 5-të dhe një nga Hixhazi, si dhe artileria e municionet e nevojshme. Për shkak se kjo mund të sillte kërkesa e pretendime për sigurimin e një harte zyrtare dhe për “praninë e trupave perandorake egjiptiane” deri në përcaktimin e vijës ndarëse nëpërmjet ca anglezëve në shërbim të Egjiptit, nuk ishte me vend që t'i jepej mesazh kabinetit anglez nëpërmjet ambasadës në Londër.⁶³⁴

Qe shfaqur një mundësi serioze për një përplasje me anglezët, të cilët kishin dërguar kanoniere në gji. Më 3 maj anglezët dhanë një ultimatum me afat dhjetë ditë për tërheqjen e ushtrisë osmane nga Gadishulli i Sinait: pozicionet në gji për të cilat bëhej fjalë, nuk përfshiheshin në territoret e lëna Mehmet Ali Pashës me ferman në vitin 1841. Më 13 maj 1906 Ferit Pasha shkruante se nuk e kuptonte pse ishin rënduar kërkesat dhe pretendimet e parashtruara së fundmi nga anglezët lidhur me çështjen e Gadishullit të Sinait. Ndodhte që anglezët të vinin edhe tri herë brenda një dite: “Ndërkohë që po punohet për zgjidhjen e çështjes, përkthyesi i ambasadës angleze ka ardhur tri herë deri tani për të më takuar dhe dhënë sqarimet e duhura.” Mënyra e të shprehurit e memorandumit që po rishkruhej nuk e përmbushte qëllimin e ambasadorit dhe të kabinetit anglez, madje qe deklaruar se të nesërmen ambasadori donte ta linte Stambollin. Kryeministri

⁶³⁴ YEE 119/27,1323 ZA 30.

nuk mund të lejonte që gjërat të shkonin deri në atë pikë, ndaj në memorandum u bënë ndryshimet e duhura. Kurse shpresa për ndihmë nga Gjermania kishte mbetur në ajër:

Siç më takon si zyrtar dhe shërbëtor, po bëj ç'është e mundur për një zgjidhje sa më të mirë të çështjes duke u dalë përpara pasojave të tilla të padëshirueshme për madhërinë tuaj. Është vendosur të paraqitet memorandum i hartuar pas konsultimeve nga Said Pasha dhe Tevfik Pasha. Kurse telegrami i shkruar nga Muhtar Pasha e i dërguar në zarf shpreh shpresën për arritjen e disa mendimeve me ndërmjetësimin e Gjermanisë, por kjo e fundit, siç u bë e ditur dje, si këtu ashtu edhe në Londër ka deklaruar se do të qëndrojë e paanshme dhe nuk do të ndërhyjë e po të kihet parasysh se ambasadori gjerman është shprehur madje për pranimin e kërkesave të Anglisë, fjalët e zëvendëskonsullit të atjeshëm nuk përputhen me situatën që paraqitet...⁶³⁵

Pasi nuk u arrit dot as mbështetja e Gjermanisë, qeveria osmane u detyrua ta pranonte kufirin e ri të imponuar nga anglezët. Kalaja e Akabes u mbeti osmanëve, por Tabaja u dorëzua.

Një seri nga tentativat e pafundme të Ferit Pashës për dorëheqje ndodhi gjatë kësaj ngjarjeje. Sipas tij, këtë çështje shteti e kishte peshqesh nga hidivi Abbas Hilmi Pasha dhe Mahmud Muhtar Pasha, të cilët e kishin nxitur sulltanin të futej deri në Kanalin e Suezit duke e bindur për ekzistencën e një vije që zgjatej nga Akabeja deri në el-Arish duke e prerë përgjysmë Gadishullin e Sinait, sipas një marrëveshjeje të vjetër. Ferit Pasha i kontrolloi të gjitha regjistrat dhe dokumentet e vjetra dhe u përpoq ta bindte sulltanin se një marrëveshje e tillë nuk ekzistonte. I biri Xhelaledin Pasha tregon se kur anglezët futën flotën, Ferit Pasha u orvat tri herë rresht brenda një dite të jepte dorëheqjen por sulltani nuk ia pranoi.⁶³⁶

Ecuria e çështjes së Akabes në fillim u dha rastin armiqve të panumërt të kryeministrit që ta akuzonin për anglofil. I pari ndër ta, Izzet Pasha, i foli menjëherë ambasadës gjermane për metamorfozën që kishte kaluar Ferit Pasha. Kur ambasadori shkoi në Portën e Lartë dhe e pyeti Ferit Pashën për akuzën që i bëhej si anglofil, kryeministri e mohoi prerazi një gjë të tillë: Disa persona që e kishin kuptuar gabim çështjen e Akabes dhe përpiqeshin të përfitonin nga rasti për t'u ngjitur në pozitë në pallat po i turbullonin ujërat; Izzet Pasha dhe Muhtar Pasha përpiqeshin që Anglisë t'i jepej një përgjigje e ashpër. Kurse ai ia këshillonte qetësinë sulltanit. Përveç se në këtë çështje kryeministri i kishte qëndruar besnik linjës së vjetër dhe nuk kishte lejuar që Anglia të fuqizohej në vend. Jo shumë kohë më parë i kishte deklaruar ambasadorit anglez se do të vazhdonte të ishte

⁶³⁵ YA.HUS. 502/116,1324 RA 19.

⁶³⁶ *Madalyonun Tersî*, 25-26.

kundër zgjatjes së hekurudhës së Ajdënit. Muhtar Pasha i kishte thënë sulltanit se gjermanët do të ofronin mbështetje. Kurse ai, duke e ditur se gjermanët nuk do të përziheshin në këtë çështje, që përpjekur ta bindte sulltanin për të kundërtën.⁶³⁷

Të tilla raste të pakëndshme me anglezët kishin ndodhur më parë edhe në troje të tjera arabe. Ambasadori anglez ishte i vetëdijshtë se në çështjet e zvarritura mbahej varur nga sulltani dhe kryeministri. Pas një faljeje të së premtes, më 23 shtator 1904, pasi O'Conori që takuar me sulltanin, kryepërkthyesi i ambasadës angleze erdhi në konakun e Ferit Pashës dhe po atë ditë kryeministri i dha sulltanit të dhëna lidhur me çështjet e pyetura: "Kryepërkthyesi i ambasadës erdhi në konakun tim dhe më tha se Mësjë O'Conor-i i ka paraqitur lartmadhërisë së tij disa çështje të mbetura përgjysmë të Anglisë, të cilat po shqyrtohen në Portën e Lartë dhe më dha informacion për këto çështje." Këto çështje ishin: (1) përcaktimi i kufirit në Nevahi-i Tis'a (Nëntë Nahitë), (2) dhënia e 40.000 groshëve nga shuma e vjelë nga tokat e shejhut të Basrës dhe atij të Dalit, (3) zgjatja e hekurudhës së Ajdënit deri në liqenin e Egirdirit, (4) mosmarrja taksë doganore për qymyrin e sjellë në Basra dhe Stamboll, (5) tenderi për minierat e smerilit të shfrytëzuara nga Madam Abbott në vilajetin e Ajdënit, (6) dhënia e shumës së kërkuar arkës së shtetit nga disa shtetas anglezë, (7) shpejtimi dhe lehtësimi i procedurave të kontrollit për mallrat tregtare që kalojnë nga doganat. Përgjigjet që kryeministri i jepte ambasadorit për këto çështje, në përgjithësi ishin negative:

Çështja e kufirit në Nevahi-i Tis'a dhe pagimi i shumës që i takon shejhut të Dalit janë shtjelluar në raportet e paraqitura. Zgjatja e hekurudhës së Ajdënit deri në Egirdir duket se nuk përputhet me interesat e shtetit ndaj kërkesa e kompanisë hekurudhore nuk do të pranohet. Duke qenë se vendimet lidhur me përjashtimin e qymyrgurit nga taksa doganore i janë bërë të njohura madhërisë së tij, kurse kërkesat dhe procedurat lidhur me minierat e Madam Abbott-it janë paraqitur e po shqyrtohen nga departamentet përkatëse, nuk ka vend që lartmadhëria e tij të bezdiset për këtë çështje. Këto i janë shpjeguar me një gjuhë të përshtatshme përkthyesit. Po ashtu, nga mënyra se si është shprehur ambasadori, i cili po përgatitet për t'u kthyer në Londër, është kuptuar se dëshiron që disa çështje që kanë të bëjnë me shtetin e tij të marrin njëfarë zgjidhjeje, ndaj i është përgjigjur se Porta e Lartë po punon mbi to.⁶³⁸

Pas gjashtë muajsh (3 prill 1905) ambasadori do të detyrohej të vinte sërish në kryeministri për të njëjtat çështje...⁶³⁹

⁶³⁷ PA-AA, IA Türkei 159/2, Marschall zu von Bülow, Therapie, den 1. Juni 1906.

⁶³⁸ YA.HUS. 478/84,1322 B 13.

⁶³⁹ YA.HUS. 485/148,1323 M 27.

Kryengritja fshatare e 1907-ës në Rumani dhe frika e Perandorisë Osmane nga anarkistët

Sikur nuk mjaftonin problemet e brendshme në Ballkan, në mars të vitit 1907, një trazirë shqetësuese për Perandorinë Osmane ndodhi në trojet fqinje, në Moldavi e cila që nga viti 1881 ishte pjesë e Rumanisë. Kryengritja e fshatarëve pa tokë, të rebeluar kundër tagrambledhësve, u shtyp dhunshëm duke u vrarë mijëra prej tyre.

Më 1 prill ambasadori austriak e vizitoi Ferit Pashën dhe i shqetësuar i tregoi për ngjarjet që kishin ndodhur në Rumani. Qeveria kishte përdorur dhunën “kundër kryengritësve” që ishin rreth njëqind mijë në numër, duke i vënë ushtarët të qëllonin me topa kundër fshatarëve. Megjithëse dëmet kishin arritur në 150 milionë franga dhe pronarët e tokave kishin pësuar mjaft dëme, dukej e mundshme që humbjet të kompensoheshin brenda dy-tre vjetësh. Ajo që kishte rëndësi për Perandorinë Osmane ishte fakti se gjatë shtypjes së kryengritjes, rreth pesë-mijë veta ishin arratisur në Bullgari. Mes këtyre njerëzve që ishin strehuar atje si refugjatë kishte edhe anarkistë. Duke qenë se “kjo ideologji e rrezikshme” po përhapej edhe në Bullgari, ishte e mundur që këta persona “të guxojnë të bëjnë agjitacion e ndoshta edhe të ndezin kryengritje”. Edhe në Serbi, Partia e Radikalëve të Rinj ndërmernte veprimtari kundër qeverisë. “Pasi u shpreh se ishte për të ardhur keq që idetë anarkiste” brenda një kohe të shkurtër “qenë përhapur mes qeverive të Ballkanit”, ambasadori e solli thelbin e çështjes tek Austria: Ngaqë shumë persona të tillë, qoftë rumunë, qoftë serbë, ndodheshin brenda kufijve të Austrisë dhe ngjarjet e padëshirueshme që mund të ndodhnin në këto dy vende do të ndikonin për keq në Austri, interesat e kësaj të fundit ishin “për ruajtjen e gjendjes aktuale”. Prandaj, “duke qenë se qeveri konservatore ishte vetëm ajo e Austrisë dhe po ashtu ishte e natyrshme për interesat morale e materiale të qeverisë perandorake përndjekja e këtyre ideve e nismave, duhej qenë në një mendim me Austrinë për ruajtjen e gjendjes aktuale.” Domethënë, kundrejt rrezikut që radikalët në Ballkan të merrnin në kontroll qeveritë, perandoritë konservatore osmane e austriake duhej të vepronin bashkërisht për vazhdimin e statuskuosë. Ambasadori u përpoq të bëhej simpatik duke shtuar informacionin se qeveritë ruse dhe austriake i kishin dhënë sërish notë kabinetit grek për parandalimin e agresioneve të çetave bandite. Qeveria austriake nuk ngurronte të bënte çdo paralajmërim “që asnjë nga shtetet fqinje të mos e cenojë rendin aktual” dhe vetë ambasadori do ta ndiqte çështjen kur të shkonte në Vjenë pas një jave.⁶⁴⁰

⁶⁴⁰ YA.HUS. 510/80,1325 S 17.

Pas këtyre lajmeve që solli ambasadori austriak, Ferit Pasha menjëherë e thirri përfaqësuesin e Bullgarisë Keshov Efendiun dhe i kërkoi shpjegime. Keshovi e konfirmoi se një numër refugjatësh kishin hyrë në Bullgari, por tha se nuk kishte dijeni për praninë e anarkistëve mes tyre. Ferit Pasha u shpreh se “është për t’u menduar mirë rreziku që mund të sjellë për vendin shtimi i të tillë njerëzve të rrezikshëm në Bullgari”. Keshovi tha se do ta njoftonte principatën lidhur me këtë.

Pasi ia përcillte pallatit këto dy biseda, Ferit Pasha shtonte edhe këto të dhëna të marra nga Bukureshti lidhur me kryengritjen: “Zjarri i kryengritjes që kishte shpërthyer në Moldavi është përhapur rrufeshëm në çdo anë dhe aktualisht po vazhdon furishëm në Monti. Në jug po përpiqet të shuhet kryengritja me forca ushtarake dhe artileri. Ndërkohë çeta të mëdha të përbëra në shumicë nga evgjitë dhe libonë bullgarë, po i shkatërrojnë vendet nga kalojnë duke i masakruar egërsisht fshatarët vllahë.”⁶⁴¹ Fshatarët sigurisht nuk e kishin ndërmarrë këtë kryengritje të madhe kot më kot, por siç duket qeveria osmane e shihte çështjen vetëm në këndvështrimin e shtetit dhe të rendit, kurse dhunës së përjetuar nga fshatarët nuk i përmendej as emri.

Çetat bullgare

Qeveria osmane, e shqetësuar nga mundësia që refugjatët e uritur nga Rumania të përfshiheshin në çetat bullgare, në këtë kohë i intensifikoi kërkesat ndaj fuqive të mëdha për të ushtruar presion ndaj qeverisë bullgare. Edhe ambasadori rus i kishte thënë kryeministrit se jo më herët se para një muaji e kishin paralajmëruar qeverinë bullgare që ta pengonte veprimtarinë e çetave. Ministri i Jashtëm i Bullgarisë ishte takuar me homologun rus në Shën Peterburg dhe qe ankuar se Perandoria Osmane po ushtronte trysni ndaj bullgarëve në Rumeli, se shumë njerëz ishin arrestuar padrejtësisht, se burgjet qenë mbushur plot dhe se qeveria osmane kishte filluar përgatitjet për luftë. Të gjitha këto mund ta shtynin në revoltë popullin në Bullgari. Ministri i Jashtëm rus qe përgjigjur se “me zbatimin e reformave në vilajetet e Rumelisë këto ankesa do të shuhen. Por zbatimi i reformave të dëshiruara varet nga rikthimi i qetësisë e rendit dhe nga parandalimi i sulmeve të komitëve. Për përgatitjet e Perandorisë Osmane për luftë nuk kemi dijeni. Nëse me rrëmbimin e të tilla fjalëve do të ndodhë ndonjë veprim agresiv, përgjegjësinë do ta mbani të gjithën ju dhe mos prisni ndihmë nga Rusia në këtë çështje.” Ambasadorit rus që i përcolli këto informacione, Ferit Pasha iu përgjigj se “presio-

⁶⁴¹ Po aty.

net që pretendohet se janë bërë kundër bullgarëve nuk janë kurrsesi të vërteta. Janë arrestuar vetëm ata që kanë guxuar të prishin rendin. Edhe që qeveria perandorake po përgatitet për luftë është krejtësisht e pavërtetë. Përkundrazi, bullgarët së fundmi kanë ndërmarrë nismë për të plotësuar mungesat ushtarake dhe për t'u furnizuar me pajisje luftarake duke marrë një borxh prej 30 milionë frangash."

Pastaj ambasadori u shpreh se duhej lejuar përdorimi i shtëpisë që kërkonte të blinte patriku bullgar në Shishli për ta bërë seli të Patrikanës Bullgare; duhej miratuar emërimi i metropolitit bullgar në Manastir dhe duheshin pranuar bullgarët që ishin strehuar në Bullgari e tani donin të ktheheshin. Ferit Pasha u mjaftua duke thënë se "këto çështje po shqyrtohen nga qeveria perandorake, por vështirësitë e shkaktuara nga Principata Bullgare në disa çështje meritojnë më shumë vëmendje e shqyrtim".

Ambasadori anglez i cili erdhi pas atij rus, shprehu disa ankesa të patrikut bullgar, i cili e kishte takuar edhe atë. Edhe parashtimeve të tij Ferit Pasha iu përgjigj një për një. Ambasadori u shpreh për përforcimin e masave për mbrojtjen e të drejtave të banorëve të Rumelisë, sidomos për sulmet e çetave greke dhe parandalimin e masakrave të tyre kundër bullgarëve si dhe për përpjekjet që duheshin bërë për të shkuar mirë me bullgarët. Ferit Pasha sërish tha se "ankesat janë të pavërteta. Qëllimi i bullgarëve është të mbulojnë mbështetjen që komiteti e Bullgarisë u japin veprimeve agjitative. Marrëveshja e tregtisë e nënshkruar së fundmi me Bullgarinë tregon se sa me tolerancë sillet Perandoria ndaj bullgarëve."

Ambasadori i konfirmoi fjalët e kryeministrit, por bëri edhe një vërejtje të rëndësishme: para se të nënshkruhej marrëveshja e tregtisë, bullgarëve u duhej kërkuar të jepnin garanci të prerë se do ta ruajnë paqen, ndërkohë që nuk qe vepruar kështu, por qe mjaftuar me premtimet e bullgarëve. Ambasadori e mbaroi fjalën duke thënë se "duke qenë se ajo që i mbetet për të bërë qeverisë perandorake në këtë pikë është ta mbajë mirë me bullgarët, ia tërheq vërejtjen Portës së Lartë në këtë drejtim". Kurse Ferit Pasha iu përgjigj se "reformat dhe ristrukturimet e ndërmarra në tre vilajetet po ndiqen dhe zbatohen plotësisht. Principata Bullgare, e cila nuk ka të drejtë të ndërhyjë, nuk ka asnjë arsye për t'u ankuar. Shpifjet që principata sajon vazhdimisht në vend që të përpiqet për parandalimin e sulmeve të banditëve sipas garancisë për paqe që ka dhënë, na bën të mendojmë për rezultatet e ndihmës dhe dashamirësisë së treguar nga Perandoria, megjithatë shteti ynë e ka treguar qëllimin e mirë. Shpresoj se mund ta shihni qartë se përgjegjësia për situatën aktuale kurrsesi nuk na takon neve. Do të bëhen të gjitha përpjekjet për zbatimin e masave të shpallura me dekret sulltanor për përmirësimin e jetesës së shtetasve." Pasi përcillte këtë dialog, kryeministri e përfundonte raportin duke shprehur mendimin e tij mbi çështjet e parashtruara nga ambasadori:

Mendoj se është me vend të jepet leje nga lartmadhëria e tij për blerjen e shtëpisë që kërkohet për t'u bërë Patrikanë Bullgare. Po ashtu po vazhdon komunikimi lidhur me pranimin e disa priftërinjve të cilët janë larguar më parë dhe ndërtimin e kishave bullgare në disa vende të caktuara dhe vendimet që do të merren në këtë drejtim do t'i paraqiten e do të konsultohen me lartmadhërinë e tij. Gjithashtu mendojmë se ambasadorit rus duhet t'i shprehet kënaqësia e lartmadhërisë së tij për garancinë që na dha duke na përcjellë këshillat që ministri i Jashtëm rus i ka dhënë homologut bullgar në drejtim të ruajtjes së qetësisë e rendit.⁶⁴²

Komisionari i Perandorisë Osmane për Bullgarinë, në raportin e datës 9 maj 1907 tërhiqte vëmendjen për rrezikun e socializmit që po përhapej përreth që andej si dhe për terroristët armenë. Megjithëse "socialistët bullgarë po i përhapin në vilajetet osmane idetë e tyre keqbërëse" principata nuk po bënte asgjë lidhur me këtë. Për më tepër "duke i pranuar armenët në Shkollën e Oficerëve Rezervistë dhe duke i lejuar të hapnin shkolla për formim ushtarak dhe për lëndët eksplozive, po bëhen përpjekje që edhe armenët të përfshihen në radhët e keqbërësve." Me kërkesën e sulltanit raporti i komisionarit u diskutua në Këshillin e Ministrave. Sipas Ferit Pashës këto të dhëna ishin të vërteta dhe Bullgaria po ndiqte politika që nuk përputheshin me sinqeritetin që i shfaqte Perandorisë Osmane. Duhej vepruar më ashpër ndaj Bullgarisë, e cila në çdo vërejtje që i bëhej nxirrte si pretekst opinionin publik:

Sa herë që qeveria perandorake i bën vërejtje qeverisë bullgare për ndërmarrjet dhe veprimet e saj që bien ndesh me sinqeritetin që përpiket t'i shfaqë Perandorisë, zyrtarët bullgarë shprehin pafuqinë e tyre duke nxjerrë si pretekst opinionin publik. Për këtë arsye, duke qenë se nuk pritet që Bullgaria të marrë masa serioze e konkrete për parandalimin e akteve keqbërëse që organizohen në Bullgari, ajo që duhet të bëjë qeveria perandorake është që të gjendet e përgatitur për çdo situatë e mundësi, të marrë çdo masë për parandalimin e akteve keqbërëse në vilajetet perandorake fqinje, ta përmirësojë edhe më tej qeverisjen në këto vilajete dhe t'i ndjekë e t'i luftojë ashpër të gjitha çetat bandite, të çfarëdo kombësie qofshin. Duhet vazhduar përpjekjet për ruajtjen e rendit dhe u duhen dhënë udhëzimet e nevojshme Ministrisë së Luftës, Inspektoratit të Rumelisë dhe vilajetit të Edirnesë për të bërë përpjekje më shumë se kurrë në këtë drejtim. Gjithashtu Këshilli i Ministrave ka vendosur me një gjuhë të përshtatshme, gojarrisht t'i tërhiqet vërejtja qeverisë bullgare nëpërmjet përfaqësisë së Bullgarisë duke iu dhënë të kuptojë se qeveria perandorake nuk është e pavetëdijshme për këto rrugë të shtrembëra që Bullgaria po ndjek ndërkohë që po punohet për zgjidhjen e mirë të disa çështjeve të mbetura varur me principatën.⁶⁴³

⁶⁴² YA.HUS. 509/40,1325 M 12.

⁶⁴³ YA.HUS. 511/75,1325 RA 26.

Përpjekjet e Greqisë për greqizimin e shqiptarëve

Duke qenë se secila prej fuqive të mëdha përpiquej të mbronte kombësi të ndryshme dhe silleshin me ndjeshmëri në Ballkan kundër njëra-tjetrës, ankesat që i vinin kryeministrit mund të merrnin karakter të çuditshëm. Kur ambasadori italian i pati thënë Ferit Pashës se kishte marrë një memorandum nga patriku grek lidhur me sulmet e vllahëve dhe të bullgarëve kundër grekëve, kryeministri i qe përgjigjur se “patrik efendi u nuk ka kanal komunikimi zyrtar me ambasadorin ndaj deklaratat dhe thëniet e tij duhen konsideruar si ankime jozyrtare.”⁶⁴⁴ Kurse ambasadorit anglez, i cili i tha se grekët, të cilët kishte shkaktuar trazira në Selanik, do të ndërmerinin atentate kundër konsujve, do t'i thoshte se të tilla maskarallëqe mund t'i bënin bullgarët. Madje për këtë arsye ambasadori do të mendonte se kryeministri mbante anën e grekëve.⁶⁴⁵

Por Ferit Pasha, i cili vinte nga fisi i Ali Pashë Tepelenës, ishte po aq i ashpër në qëndrim ndaj Greqisë sa ç'ishte edhe ndaj Bullgarisë. Mbi të gjitha për shkak të politikave të Greqisë ndaj vendit të tij. Sipas kryeministrit, Greqia e cila prej kohësh ia kishte vënë syrin Janinës, me shpresat e ngjallura nga Traktati i Berlinit, nëpërmjet shkollave që kishte ngritur në zonë përpiquej t'i greqizonte shqiptarët e krishterë.

Grekët prej kohësh ushqejnë qëllime të këqija për tërë vilajetin e Janinës dhe sidomos pas Traktatit të Berlinit që u ka dhënë shpresë, nëpërmjet shkollave që kanë hapur pa kursyer asgjë në sanxhakët e Gjirokastrës, Beratit dhe Korçës, janë përpjekur t'i greqizojnë shqiptarët e krishterë të cilët deri më sot nuk kanë folur gjuhë tjetër veç shqipes dhe nuk kanë lënë asgjë pa bërë për t'i arritur qëllimet e tyre të liga...

Po ashtu kryeministri vë në dukje se Austria, e cila e sheh Greqinë si një pengesë për italianët në Adriatik, për shkak të marrëveshjes së nënshkruar para tre vjetësh, në çdo krizë ka mbajtur anën e Greqisë, si për shembull kur i preu marrëdhëniet me Rumaninë dhe në çështjen e vllahëve.

Pasi Austria lidhi aleancë me Greqinë tre vjet më parë, në kuadër të së cilës ra dakord me Patrikanën për çështjet e Ortodoksisë, kur më vonë Rumania dhe Greqia i shkëputën marrëdhëniet dhe të gjitha fuqitë e tjera përdorën një gjuhë të matur ndaj Rumanisë duke mos i justifikuar e mbrojtur veprimet e kryeministrit grek, Austria e vetme e prishi këtë unitet duke marrë masa e vetme ndaj Rumanisë dhe duke mos iu bashkuar të gjitha fuqive të tjera të mëdha, të cilat ndërhyjnë pranë Portës së Lartë për mbrojtjen e vllahëve në Rumelinë peran-

⁶⁴⁴ YA.HUS. 494/20,1323 § 10 (10 Ekim 1905).

⁶⁴⁵ “His Highness no doubt favours the Greeks.” FO 421, 241, No. 157, Barclay to Grey, April 7, 1908.

dorake. E gjitha kjo si pasojë e aleancës që Austria ka lidhur me grekët, të cilët i sheh si pengesë për italianët në Adriatik...⁶⁴⁶

Përpjekja për të depërtuar në krahinë nëpërmjet arsimit nuk ishte politikë vetëm e Greqisë. Edhe italianët po e rrisnin ndikimin e tyre në Shqipëri duke hapur shkolla dhe degë postare. Qëllimi kryesor i italianëve ishte t'i jepnin fund ndikimit austriak në Shqipëri. Italia s'mund të rrinte indiferente ndaj zbritjes së një perandorie të fuqishme në brigjet karshi saj duke e rritur influencën në Adriatik.⁶⁴⁷ Ferit Pasha i kundërshtonte me vendosmëri kërkesat e Italisë për të hapur shkolla apo misione.⁶⁴⁸

Por veprimtaria e grekëve ishte më e thellë. Vetë shkolla ku kishte studiuar kryeministri ishte një shkollë greke dhe pesëdhjetë vjet pasi kishte studiuar në atë shkollë, do t'i vinte mbi tryezën e punës një çështje lidhur me të. Guvernatori i Janinës Sejfullah Pasha kishte mësuar se “drejtor i shkollës greke të quajtur Zosimea është një keqbërës grek i quajtur Falori”. Ndërkohë që rregullorja e kërkonte që mësuesit e shkollave të jenë “shtetas të Perandorisë dhe njerëz të besueshëm”, si qe lejuar prej tre vjetësh në këtë detyrë ky grek? Kur guvernatori shkroi se duhej shqyrtuar kjo situatë, kryeministri ia kaloi çështjen Ministrisë së Arsimit.⁶⁴⁹ Gjatë inspektimit të bërë doli në pah se ky person grek “i punësuar si drejtor dhe mësues në shkollën greke të Janinës në kundërshtim me rregulloren” vazhdonte të gjendej në detyrë megjithëse qe dhënë urdhër për largimin e tij. Prej tre vjetësh ky “person keqbërës” ishte angazhuar si drejtor dhe mësues në “Shkollën Greke Zosimea” dhe në këtë mënyrë qe “lejuar propagandimi dhe përhapja e ideve grekofile dhe helmimi i mendjeve të nxënësve e më gjerë”.⁶⁵⁰

Në këtë vilajet fqinj me Greqinë, Sejfullah Pasha ishte i detyruar të ndiqte politika antigreke. Sepse guvernatori i Janinës para tij ishte akuzuar nga Rumania, Italia e të tjerë akoma si përkrahës i grekofilisë në Epir e si mbrojtës i çetave greke dhe për këtë shkak qe shkarkuar nga detyra. Për shkarkimin e Osman Pashës më së shumti qe përpjekur Ferit Pasha, sepse Janina ishte vendi i tij. Kur i dha ambasadorit gjerman lajmin e shkarkimit të guvernatorit më 10 shkurt 1906, e tregoi me kënaqësi të madhe suksesin e tij. U shpreh se kjo çështje kishte qenë për jetë a vdekje për të (*Existenzfrage*): Osman Pasha, i cili ishte takuar me prijësit e komitetit të Epirit në Athinë, ishte përfaqësues i panhelenizmit dhe përkrahës i çetave greke kundër vllahëve. Sipas gazetës *Messenger d'Athens*, Osman Pasha qe

⁶⁴⁶ YA.HUS. 494/99,1323 § 23.

⁶⁴⁷ FO 881/8175, No. 55, Sir R. Rodd to the Marquess of Lansdowne, Rome, January 10, 1903.

⁶⁴⁸ “Italy and Turkey. Another Point Concede. Rome, April 21”, *The Times*, Wednesday, April 22, 1908, 3.

⁶⁴⁹ YA.HUS. 501/42,1324 § 5.

⁶⁵⁰ BEO 2866/214883,1324 CA15.

shprehur në prani të konsujve grekë dhe francezë se politika e Portës së Lartë për vllahët ishte e gabuar dhe e rrezikshme. Po në atë numër qe botuar një shkrim i ashpër që kritikonte kryeministrin. Ferit Pasha ia kishte dërguar artikullin sulltanit dhe, duke deklaruar se nuk do të pranonte kurrfarë përgjegjësie për ato që mund të ndodhnin në vilajetin e Janinës nëse Osman Pasha vazhdonte si guvernator atje, i kishte sugjeruar Sejfullah Pashën.⁶⁵¹

Falë përpjekjeve personale të Ferit Pashës, në vitin 1905 vllahët, të cilët kërkonin të shkëputeshin nga Kisha Ortodokse Greke që nuk donte ata të përdornin gjuhën e tyre në ritet fetare, u pranuan si një element më vete i Perandorisë Osmane.⁶⁵² Qëllimi i këtij vendimi ishte të parandalohet krijimi i një aleance në Ballkan mes Rumanisë, ndaj së cilës vllahët ndjenin afërsi dhe Greqisë.

Ferit Pasha i përcillte sulltanit edhe lajmet që merrte nga vendi i tij lidhur me synimet e grekëve. Në raportin me datë 17 shkurt 1908, do të shkruante se konsulli grek në Ajvallëk i kishte mbledhur fshehtazi disa persona e i kishte dërguar në Athinë për t'iu bashkuar komitetit në Rumeli. Komitetet greke mbledhnin vullnetarë nga shtetasit grekë të Perandorisë për banditizëm dhe për të vepruar kundër bullgarëve. Gjithashtu qe marrë vesh se konsulli grek në Vlorë kishte mbledhur njerëz nga fshatrat kundrejt 100 frangave. Memorandumi i dërguar nga Ministria e Jashtme qeverisë greke për t'i dhënë fund kësaj paturpësie nga ana e konsujve grekë, deri tani kishte mbetur pa rezultat. Duhej shpallur menjëherë dekreti sulltanor për masat e vendosura dhe të paraqitura nga Këshilli i Ministrave për t'i dhënë fund kësaj situatë.⁶⁵³

Përgjigja me datë 14 qershor 1908 që Ferit Pasha i shkroi sulltanit kur ky i kërkoi mendim lidhur me mosmarrjen e asnjë mase nga ana e qeverisë greke për të parandaluar sulmet e banditëve në Rumeli, tentativat e saj për të siguruar ndërhyrjen e huaj për shkak të ngjarjes së Samosit, si dhe pranimin e prijësit bandit të arratisur nga Samosi, Sofoliut, nga zyrtarët e shtetit në Athinë, na ofron një pamje të qartë të mendimeve të tij lidhur me Greqinë. Kryeministri përmend edhe shembuj të tjerë si “prova se grekët nuk kanë hequr dorë nga linja e vepërimit që kanë ndjekur prej kohësh kundrejt Perandorisë Osmane”. Kur Ferit Pasha i kishte shprehur ambasadorit grek Garibarit habinë për nderimin që i qe bërë Sofoliut nga qeveria greke, ambasadori ishte shprehur me nënvlerësim për karakterin dhe rëndësinë e ngjarjes. Edhe për sa u përket çështjeve të tjera “në gjendjen aktuale nuk ka gjë tjetër për t'u bërë veçse të tregohet vigjilencë duke mos iu besuar fjalëve e premtimeve të grekëve dhe të veprohet me shpejtësi e

⁶⁵¹ PA-AA, IA Türkei, 159/2, 57-59, Marschall zu von Bülow'a, Pera, 10. Februar 1906.

⁶⁵² Tokay, *Makedonya Sorunu*, 50.

⁶⁵³ YA.HUS. 518/42,1326 M 14.

vendosmëri në ndjekjen e banditëve.” Duke qenë se organizimi dhe furnizimi ushtarak i grekëve është tejet i mangët dhe forcat e tyre detare janë në gjendje të mjerueshme, “është mundësi shumë e largët që këto kohë ta kërcënojnë e ta sulmojnë” Perandorinë Osmane. Për shkak të reprezaljeve që kishin kryer ndaj bullgarëve banditët që kishin dërguar në Rumeli, grekët nuk po e përfitonin ndihmën që prisnin prej evropianëve në disa çështje. Nëse do të vazhdonin këto agresione të çetave greke, bullgarët do të kundërpërgjigjeshin. Por disa shtete keqdashëse do t’i përndiznin artikujt për inkompetencën e qeverisë osmane për t’u hapur rrugën propozimeve të reja. Prandaj ishte absolutisht e nevojshme të luftoheshin bandat greke. Për këtë gjë Ferit Pasha bënte edhe një propozim të tillë: Meqë tashmë që vënë rendi në Samos, trupat e tepërta që ndodheshin atje mund të kaloheshin në Rumeli për një luftë më efikase me banditët. Prania e trupave shtesë në Samos “ndjell shqetësim të vazhdueshëm duke treguar se aty ka një situatë që kërkon kujdes”; nëse do të lireshin atje dy taborë ushtarë dhe dy njësi detare e të tjerët do të tërhiqeshin, tek kushdo, brenda dhe jashtë, do të forcohej mendimi se çështja ka marrë një përfundim të mirë. Tabori në Samos mund të dërgohej në kufirin me Greqinë e të përdorej për të luftuar çetat.⁶⁵⁴ Kryeministri e përfundonte shkresën duke thënë se “është e domosdoshme që Rumelia të pastrohet një orë e më parë nga llumi i çetave”.

Takimi i Revalit

Viti 1908 do të ishte një vit kritik për Evropën. Në atë vit për herë të parë u vunë haptazi përballë njëra-tjetrës palët që do të përplaseshin në Luftën Botërore më 1914. Wade Dewood David, i cili i ka trajtuar shumë herët në një tezë doktorate marrëdhëniet mes Evropës dhe Perandorisë Osmane para lufte, e çon polarizimin e vërtetë edhe më përpara, në vitin 1906. Në atë vit, në Angli, Rusi dhe Austro-Hungari erdhën në detyrë tre ministra të Jashtëm, të cilët me personalitetin dhe ambicien e tyre do të linin gjurmë të pashlyeshme në Evropën para luftës. Atë vit u hap hendeku i pashmangshëm e i pritur mes Ruisë e Austro-Hungarisë për sa u përket politikave të Lindjes së Mesme, si dhe u hodhën me kujdes themelet e aleancës anglo-ruse. Një vit më vonë, më 1907, mes kokave me kurorë e pa kurorë në Evropë u zhvilluan tetë mbledhje e takime historike për çështjen e Lindjes së Mesme. Çështjet kryesore ishin Maqedonia, ngushticat, hekurudha e Sanxhakut dhe Bosnja. Më 1908 u zhvilluan shumë takime e mble-

⁶⁵⁴ YA.HUS. 522/74,1326 CA 14.

dhje të tjera diplomatike.⁶⁵⁵ Mes këtyre, ajo që e shqetësoi më shumë Perandorinë Osmane qe takimi i Revalit mes monarkëve rusë e anglezë që u zhvillua në datat 9-10 qershor.

Sulltan Abdylhamidi qe shqetësuar që një vit para Revalit kur qenë zhvilluar bisedimet anglo-ruse dhe i pati thënë ambasadorit anglez se qe shqetësuar për ato që kishte dëgjuar për bisedimet në fjalë, se donte të dinte çfarë qe biseduar vërtet dhe se ndoshta ambasadori mund t'i jepte ndonjë informacion në mënyrë konfidenciale e jozyrtare. Ambasadori O'Connor i tha se qe biseduar për Tibetin, kufirin e Indisë dhe Iranin, sepse edhe ai vetë aq dinte. Më vonë, kur u takua me ambasadorin rus dhe mori vesh se qe biseduar edhe për Ngushticën e Dardaneleve, edhe vetë O'Connor-i u shqetësua. Nëse Sulltan Abdylhamidi do ta merrte vesh nga gjermanët këtë gjë, do të bëhej akoma më mosbesues kundrejt anglezëve dhe O'Connor-i do të vihej në pozitë të vështirë. Sipas tij nuk mund të kishte çështje tjetër të cilën sulltani do ta urrente e kundërshtonte më shumë se kalimi i anijeve të huaja luftarake nga ngushticat.⁶⁵⁶ Ministria e Jashtme angleze ia përcolli këtë shqetësim ambasadorit rus në Londër duke vënë në dukje rrezikun që turqit të lidhnin aleancë me Gjermaninë nëse do ta merrnin vesh nga gjermanët këtë çështje. Ambasadori rus nga ana e tij ia komunikoi këtë gjë qeverisë së tij.⁶⁵⁷

Bisedimi për Dardanelet nuk ishte asgjë kundrejt çështjeve që do të shtroheshin një vit më vonë në Reval. Sulltani gjumëprishur donte me këmbëngulje informacion dhe i kërkonte mendim kryeministrit të tij. Përshtypjet e para të Ferit Pashës që ia shprehu menjëherë, ishin si më poshtë:

Megjithëse nuk është bërë ende krejtësisht i qartë karakteri i takimit të zhvilluar mes Carit të Rusisë dhe Mbretit të Anglisë si dhe çështjet që përfshin aleanca e lidhur mes dy shteteve, ndihet se një pjesë e bisedimeve të zhvilluara në Reval do të sjellin njëfarë mbështetjeje për bullgarët, çka e konfirmon edhe gjuha e përdorur në shtypin e dy vendeve. Për shkak të disa shteteve të cilat nuk e dëshirojnë prishjen e statuskuosë, hëpërhë nuk pritet që kjo aleancë të pasqyrohet në terren e po ashtu duket mundësi e largët që bullgarët të guxojnë të ndërmarrin ndonjë veprim agresiv brenda këtij viti. Por duke qenë se megjithatë duket e pashmangshme që bullgarët dikur ta shfaqin hapur armiqësinë ndaj shtetit, nga disa anë është vënë në dukje nevoja që qeveria perandorake të gjenet e përgatitur ushtarakisht kundrejt çdo shtate e mundësie.

Forcat aktuale të korparmatave 2 dhe 3 janë të mjaftueshme për mbrojtjen e kufirit. Forcat e korparmatës së 3-të "janë të mjaftueshme madje edhe për vepri-

⁶⁵⁵ Wade Dewood David, *European Diplomacy in the Near Eastern Question 1906-1909* (Urbana: The University of Illinois Press, 1940), 9.

⁶⁵⁶ FO 421/233, No. 11, O'Connor to Grey, Constantinople, April 30, 1907.

⁶⁵⁷ FO 421/233, No. 25, Grey to Nicholson, Foreign Office, April 14, 1907.

me sulmuese përmes Kostendilit për të kërcënuar Sofjen.” Por ajo që kërkon vëmendje është plotësimi i mungesave në pajisje. Janë njoftuar institucionet përkatëse që të blihen stofi amerikan, pambuku, leshi etj. që nevojiten për qepjen e uniformave ushtarake; që të ndërtohen skelat e Tekfurdagut dhe Bandërmasë; të ndërtohen rrugët dhe urat që nevojiten në Rumeli; të porositen “telefonat dhe aparatet telegrafike të lëvizshme pa tela; pasi të provohen trenat runar, të kryhen veprimet e duhura edhe për sjelljen e automobilave; të rritet në dhjetëmijë numri i karrocave që do të prodhohen në punishten perandorake; të ndërtohen bunke-rët e tjerë që nevojiten krahas shtatë syresh të ndërtuara në Stranxhë;” të mobilizohen dhe stërviten me radhë sipas rregullores në sezonet përkatëse taborët e trupave redif; të rinovohen fabrika e fishekëve në Zejtinburnu e të tjera detaje. Për shkak të zhvillimeve të fundit në teknologjinë e armëve, stërvitja në qitje vjen në radhë të parë. Është e qartë se në ditët e sotme, një ushtar i pastërvitur në këtë drejtim nuk mund të jetë superior ndaj një të stërvituri. Prandaj duhen bërë stërvitje në qitje si dhe në qitje artilerie duke u dërguar menjëherë topat që janë caktuar për t’iu dërguar njësive. Duhet shitur menjëherë hekurishtet e grumbulluara në Ministrinë e Flotës dhe duhen rregulluar e përmirësuar anijet e transportit. Duhet menduar që tani për mbrojtjen e Edirnesë; është me rëndësi kritike “që të përforcohet e të përgatitet për mbrojtje Edirneja e cila, larg qoftë, mund të sulmohet nga bullgarët”. Do të merren të gjitha masat që nevojiten nisur nga projektet e bullgarëve dhe prirjet e Rusisë e të Anglisë.⁶⁵⁸ Nga kjo kuptohet se pas Revalit janë ndërmarrë përgatitje sikur do të hyhej në luftë.

Të nesërmen, më 17 qershor, Sulltan Abdylhamidi kërkon t’i paraqiten edhe artikujt e botuar në shtypin evropian për Revalin. Në dosjen e dërguar nga kryeministri, përveç gazetave është edhe një shkresë pa nënshkrim me titull “Lajmet e botuara në gazetatat evropiane lidhur me takimin e Revalit dhe konsideratat mbi to”:

Opinionin evropian i ka kushtuar shumë rëndësi takimit të zhvilluar në Reval mes Carit të Rusisë dhe Mbretit të Anglisë. Është përpjekur të sigurohen të dhëna lidhur me çështjet që janë biseduar në takim. Takimi i Revalit, i cili pason marrëveshjen e lidhur vitin e kaluar për çështjet e Azisë mes Anglisë, e cila ka lidhur aleancë me Francën që para disa vitesh dhe Rusisë, e cila po ashtu prej vitesh është aleate besnike e Francës, është pritur me shqetësim nga shtypi gjerman.⁶⁵⁹

Gazeta *Tägliche Rundschau* kishte mundur të shkruante se aleanca franko-anglo-ruse që themeluar kundër Gjermanisë dhe me synimin për luftë dhe se Gjermania duhej të shpallte se po kryente përgatitje ushtarake. Nga komenti që bëhej në gazetën angleze *Standard* kuptohej se takimi i Revalit nuk kishte përfun-

⁶⁵⁸ YA.HUS. 522/91,1326 CA 16.

⁶⁵⁹ YA.HUS. 522/99,1326 CA 17.

duar me një marrëveshje të kufizuar me Iranin dhe Afganistanin: “Negociatat që janë zhvilluar prej disa kohësh mes dy qeverive lidhur me çështjen e Maqedonisë, pritët të përfundojnë me një marrëveshje të plotë,” dhe “nuk ka mbetur veçse t’i jepet një formë e prerë kësaj marrëveshjeje, e cila shpresohet të merret si bazë për një konsensus të përgjithshëm mes shteteve të interesuara për reformat në Maqedoni.” Gazeta *The Times* kishte shkruar se “është biseduar edhe për nevojën që të ardhurat e tre vilajeteve të Rumelisë të shpenzohen për nevojat vendore,” por nuk janë arritur ende detajet për sqarimin e kësaj çështjeje.⁶⁶⁰

Ndërkohë në Stamboll që dhënë alarmi i kuq dhe masat e sigurisë qenë rritur në nivelin më të lartë. Duke pretenduar se varkat e lidhura pas anijeve të mallrave dhe anijeve të tjera që kalonin në Stamboll përdoreshin për trafikë të paligjshme, për të sjellë materiale propagandistike të dëmshme e armë si dhe për hyrje-daljet e personave keqbërës, u kërkua “parandalimi absolut i kësaj situate duke sjellë anije patrullimi të vogla e të shpejta, duke përcaktuar pika vëzhgimi dhe duke ngarkuar për këtë punë oficerë të flotës e nëpunës të tjerë”. Që të nesërmen, më 18 qershor, kryeministri njoftoi se kjo çështje ishte biseduar në Këshillin e Ministrave, ishte shkëmbyer korrespondencë me instancat përkatëse dhe të die-lën do të paraqitej një draft rregullorëje. Ndërkohë në Rumeli u shtuan shkeljet e rendit. Në qytezën e Karaxhaabadit, një çetë greke sulmoi një fshat bullgar ku vrau trembëdhjetë njerëz, ndër ta një grua. Kryeministri shkroi se do të merreshin masa të rrepta: “Kohët e fundit është vënë re një rritje e dukshme e krimeve. Duke qenë se këto sulme që ndodhin jo aq për shkak të pamjaftueshmërisë së forcave ushtarake sesa për shkak të mosveprimit të shpejtë të autoriteteve, rrezikojnë të ngjallin protesta nga ana e Evropës, është e domosdoshme të ashpërsohen masat dhe lidhur me këtë u janë dhënë udhëzimet e duhura Ministrisë së Luftës dhe instancave të tjera përkatëse.”⁶⁶¹

Ferit Pasha i paraqiti sulltanit edhe një përmbledhje të një broshure të hartuar nga qeveria angleze për t’iu shpërndarë anëtarëve të parlamentit, e cila përmbante korrespondencat me fuqitë e tjera të mëdha lidhur me propozimet për reformat në Rumeli. Ferit Pasha vinte në dukje përmbajtjen e memorandumit që përmbante broshura, të cilin ministri i Jashtëm anglez Grey ua kishte dërguar fuqive të mëdha më 20 dhjetor 1907 dhe ku akuzonte ushtrinë osmane: “Këto akuza ndaj ushtarëve perandorakë tregojnë se sa të njëanshëm janë anglezët,” dhe po ashtu edhe ato që ministri në fjalë i kishte shkruar ambasadorit anglez në Romë, si dhe përgjigja e ministrit të Jashtëm italian, “tregonin se anglezët dhe italianët ndajnë të njëjtin mendim”. Ferit Pasha e përfundonte shkresën duke u

⁶⁶⁰ Po aty.

⁶⁶¹ YA.HUS. 522/104, 1326 CA 18.

shprehur ashpër se “me këto deklarata është bërë e qartë se kujt e në ç’drejtimit duhet t’i besojë Perandoria.”⁶⁶²

Ferit Pasha përpiqej ta paralajmëronte sulltanin ndaj disa zyrtarëve osmanë të cilët jo vetëm Anglinë, por edhe Italinë rrekeshin ta paraqisnin më miqësore se ç’ ishte. Nga një koment i bërë në *The Times* del se në shënjestër ishte ministri i Bujqësisë dhe Tregtisë Selim Melhame Pasha, i cili kishte marrëdhënie të ngushta me italianët (dhe pas revolucionit të korrikut do të strehohej në Itali). Kurse Ferit Pasha që në fillim kishte ndjekur politika kundër ambicieve të italianëve, sidomos lidhur me Libinë, i kishte zvarritur kërkesat e tyre për të hapur shkolla, misione apo biznese dhe që përpjekur për dështimin e projekteve të tyre.⁶⁶³

Këto qëndrime antiitaliane e antiangleze të Ferit Pashës e kënaqnin Gjermaninë dhe Austrinë. Ministri i Jashtëm austriak von Aehrenthal-i, siç bëhej e ditur në një raport me datë 25 mars 1908, ia kishte mburrur Ferit Pashën ambasadorit gjerman në Vjenë me të cilin kishte shkuar për të biseduar për hekurudhën Danub-Adriatik: Duhet të jemi të lumtur që në postin e kryeministrit është Ferit Pasha, një burrë i mençur e i besuar, i cili gëzon edhe besimin e sulltanit. Duhet të bëjmë çmos për ta mbajtur në atë post. Prandaj nuk duhet ta shtrëngojmë Turqinë me kërkesa që do ta vinin në pozitë të vështirë kryeministrin.⁶⁶⁴

Po anglezët ç’mendonin vallë për Ferit Pashën? Sa kishte ndryshuar portreti i Ferit Pashës që nga raportet e përgatitura kur që emëruar kryeministër? Në Raportin Vjetor të 1906-ës dërguar Londrës nga Stambolli, thuhej se Ferit Pasha “si guvernator pati fituar një reputacion të merituar me inteligjencën e mprehtë e ndoshta të thellë falë prejardhjes dhe arsimit gjysmë grek që ka marrë, me prirjen e tij ndaj ideve moderne, punën efikase dhe vëmendjen që u ka kushtuar çështjeve praktike si bujqësia, ujitja dhe mjetet e zhvilluara të komunikimit”. Sipas raportit, për shkak të lidhjes me linjën e Konjës të hekurudhës së Anadollit, Ferit Pasha kishte ngjallur interesin dhe kishte fituar mbështetjen e ambasadës gjer-

⁶⁶² YA.HUS. 522/118,1326 CA 20.

⁶⁶³ “...this attitude has been due to the rivalry between the Grand Vizier, Ferid Pasha, and Selim Melhame Pasha, Minister of Agriculture, and a declared friend of Italy. It is certain, at least, that the former has displayed a hardly disguised animosity towards Italy and has encouraged, not only suspicion of Italian designs on Tripoli, but also the unfriendly attitude of Turkish officials towards Italian subjects both in Tripoli and elsewhere in the Ottoman Empire. Every request made, whether for the opening of some new school or mission, or for the installation of some industry or business, has been met with every kind of vexatious and uncalled-for opposition...”, ‘Italy and Turkey. Another Point Concede’, *The Times*, Wednesday, April 22 (Rome, April 21) 1908, 3.

⁶⁶⁴ “Freiherr von Aehrenthal kam heute auf die Donau-Adriabahn zu sprechen... Bei diesem Anlass sprach sich der Minister sehr anerkennend und warm über Ferid Pascha aus. Der Grosswesir sei ein vernünftiger zuverlässiger Mann, den es auch dem Sultan gegenüber nicht an Festigkeit fehlt. Wir müssen froh sein, ihn an dieser Stelle zu haben und alles tun, um ihn zu halten. Deshalb sei es doppelt verfehlt, an die Türkei mit Forderungen heranzutreten, die dem Grosswesir das Verbleiben in seiner Stellung unmöglich machen würden.” PA-AA, IA Türkei 159/2, Nr. 89, Wien, den 25. März 1908, von Tschirschky zu von Bülow, 196.

mane. Kjo kishte bërë që pas kryesisë së Komisionit për Reformën në Rumeli që kishte zgjatur disa javë, pas dorëheqjes së Said Pashës në janar të vitit 1903, të emërohej kryeministër. Ferit Pasha

ka disa cilësi minimale për të qenë një ministër i mirë, si shpejtësi në rrokjen e situatës dhe në vendimmarrje, një aftësi të veçantë për t'i bërë punët të rrjedhin shpejt si dhe një guxim të pëlqyeshëm, por në përgjithësi ishte i ngushtë në ide e i kufizuar për sa i përket dijes politike e të përgjithshme. Në të njëjtën kohë është dinak e nuk është për t'i zënë besë. Sidoqoftë si kryeministër e ka treguar veten *drejtues të aftë e oborrtar të shkathët, i cili ka ditur ta ruajë postin e tij mjaft të vështirë me një sundimtar dyshues dhe mes një panteoni heterogjen ministrash, shumica prej të cilëve e urrejnë*. Ndërkohë sigurisht që ka gëzuar mbështetjen e Gjermanisë, të ambasadorit gjerman e madje edhe mbështetjen konkrete e të vazhdueshme të sulltanit, i cili nuk ka ngurrar të ndërhyjë në favor të tij sa herë i është rrezikuar seriozisht posti. Aktualisht (dhjetor 1906) duket se gëzon më shumë favore se kurrë. Dy nga vëllezërit e tij kanë nga një post në Stamboll: Syrja Beu, të cilin e kam dëgjuar vetë ta cilësojë si një “dallaverexhi të ulët”, është kryetar i Këshillit të Doganave, kurse Namik Beu anëtar i Këshillit të Shëndetësisë.⁶⁶⁵

Më 21 qershor sulltani kërkoi sërish t'i paraqitej informacion lidhur me takimin e Revalit. Ferit Pasha e niste raportin duke rikujtuar atë që kishte shkruar në shkresën e mëparshme. Domethënë ende nuk qenë marrë informacione të thelluara dhe nuk kishin ardhur të dhëna nga ambasadat osmane në Shën Peterburg e Londër. Prandaj sërish do të mjaftohej duke përcjellë të dhënat e pasqyruara në shtypin e huaj:

Siç qe bërë e ditur edhe në raportin e paraqitur para disa ditësh, i cili përmbante mendimin tim modest, në takimin në fjalë është përpjekur të arrihet një marrëveshje mes dy shteteve lidhur me çështjet politike të pazgjidhura. Nga sa ka dalë në dritë dhe nga ç'kuptohet prej artikujve të vazhdueshëm, karakteri i vërtetë i takimit ende nuk dihet plotësisht. Po ashtu nuk është arritur të merren sqarime përfundimtare nga Shën Peterburgu dhe Londra për sa i përket thelbit dhe fakteve lidhur me çështjet e vilajeteve të Rumelisë që është e sigurt se janë biseduar, por në një njoftim gjysmëzyrtar të dhënë për gazetatat evropiane në Reval pas takimit në fjalë, është thënë se bisedimet e zhvilluara prej disa kohësh mes Rusisë dhe Anglisë lidhur me çështjet e tre vilajeteve, mund të konsiderohet se do të përfundojnë me një marrëveshje të plotë dhe se ka mbetur vetëm që t'i jepet një formë e prerë marrëveshjes së arritur me qëllim arritjen e një konsensusi mes shteteve të interesuara për reformat në vilajetet në fjalë. Po ashtu, sipas një telegrami të dërguar nga Shën Peterburgu dhe i komentuar në gazeta, qeveria ruse e ka konfirmuar idenë se të ardhurat e tre vilajeteve perandorake të Rume-

⁶⁶⁵ FO 881/8982, Barclay to Grey, “General Report for Turkey, 1906”.

lisë duhet të shpenzohen për nevojat vendore dhe se është vendosur që t'i sugjerohet fuqishëm qeverisë osmane luftimi i çetave me anë të xhandarmërisë. Sipas informacionit të ardhur nga Berlini, Baroni Marschall, në një intervistë që i ka dhënë një gazetari, ka thënë se ndonëse ka një perceptim se takimi i Revalit e ka cenuar dhe zhvlerësuar unitetin mes shteteve evropiane, kabinetet janë në pritje që t'u komunikohen propozimet dhe përderisa nuk zhvillohen bisedime të hollësishme mbi këto e nuk kuptohet plotësisht karakteri i tyre, nuk mund të shprehet ndonjë mendim aprovues apo kundërshtues në lidhje me to...

Shkurt, ende nuk kishte informacione të sakta dhe në këtë pikë “i është bërë e qartë Evropës se Perandoria nuk do të pranojë asgjë që do të cenonte të drejtat e saj sovrane krahas programit që është pranuar deri tani”. Kryeministri nuk sugjeronte ndonjë gjë shumë të ndryshme nga ç'kishte sugjeruar edhe më parë, por duket sikur nga halli që përpjekur ta mbushte faqen:

Ajo që duhet bërë sipas nesh është të qëndruarit besnik linjës që është ndjekur deri tani ... plotësimi i mungesave ushtarake, lufta e ashpër kundër çetave, t'u jepet më shumë siguri shteteve që mund të na mbështesin, gjetja e një zgjidhjeje për pagimin e borxheve të mbetura nga viti i kaluar në kuadër të përmirësimit të mëtejshëm të rendit dhe shqyrtimi e përmirësimi urgjent i financave të shtetit në përgjithësi...⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ YA.HUS. 522/122,1322 CA 21.

KORRIK 1908:

“TYM E PLUHUR NË ÇDO ANË/VALLË MOS ËSHTË REVOLUCION?”⁶⁶⁷

Takimi i Revalit nuk shkaktoi vetëm shqetësim tek kundërshtarët e regjimit. Xhonturqit opozitarë të mbledhur që nga shtatori i vitit 1907 nën tabelën e “Lëvizjes për Bashkim e Përparim”, vendosën ta përdornin për propagandën dhe aktivitetet e tyre aleancën e krijuar kundër Perandorisë Osmane. Pas disa ngjarjesh të vogla dhe informacionesh të dyshimta, më 20 qershor, një komision i kryesuar nga Ismail Mahir Pasha u dërgua në Selanik për të hetuar grupet e fshehta në korparmatën e 3-të dhe posaçërisht xhonturqit.

Pasi pati një përplasje me inspektorin e përgjithshëm në Selanik, kur u kthye në Stamboll dhe u thirr në Këshillin e Ministrave për të dhënë informacionet që kishte mbledhur, Ismail Mahir Pasha e akuzoi Hysejin Hilmi Pashën dhe disa zyrtarë të tjerë të lartë për marrëdhënie me xhonturqit. I irrituar nga kjo Ferit Pasha i kujtoi Ismail Pashës se edhe e kaluara e tij nuk ishte fort e pastër dhe se qeveria nuk mund të gjykonte duke marrë parasysh përçarjet e një njeriu të tillë.⁶⁶⁸ Para mbledhjes Ferit Pasha kishte studiuar dosjen personale të Ismail Pashës ku kishte parë se ky i fundit, pasi kishte marrë dy herë ndëshkim disiplinor që arratisur në Londër e më vonë që kthyer kundrejt spiunimit të disa emrave tek sulltani. Pasi ia përplasi në fytyrë në mes të mbledhjes këto fakte, e pyeti se nëse u dashkësh shkua në litar për një fjalë goje, pse ai vetë nuk qe varur ende!⁶⁶⁹ Por Ismail Pasha u kundërpërgjigj duke hedhur baltë mbi dhëndrin e Ferit Pashës, Halil Pashën, të cilin e akuzoi për tradhti ndaj sulltanit. Pas mbledhjes Ferit Pasha iu ankua sulltanit për mareshalin me një gjuhë tejet të ashpër. U shpreh se për shkak të njerëzve të tillë, ai vetë dhe shumë zyrtarë të tjerë kishin rënë në pozitën e të dyshuarit dhe qenë bërë viktimë e intrigave. Madje duke thënë se nuk mund të qeveriste në prani të njerëzve të tillë, dha dorëheqjen! Por sulltani e mori me të mirë Ferit Pashën, kurse Ismail Mahir Pashën e syrgjynosi në Bursa.⁶⁷⁰

Në raportin e dërguar Berlinit, ambasadori gjerman do ta cilësonte këtë ngjarje si një fitore të Ferit Pashës dhe do të sugjeronte që nëse mendohej të ndero-

⁶⁶⁷ Orhan Gencebay, “Karaçalı”, *Hatasız Kul Olmaz*, Kervan Plakçılık, 1976.

⁶⁶⁸ FO 421/243, No. 103, Barclay to Grey, July 16, 1908.

⁶⁶⁹ AAPA, IA Türki 159/2, 209, Kiderlen zu von Bülow, Therapie, den 16. Juli 1908.

⁶⁷⁰ FO 421/243, No. 103, Barclay to Grey, July 16, 1908. Shih edhe: Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: The Clarendon Press, 1969), 4.

hej me medalje për hekurudhën e Bagdadit ky kryeministër ende i rëndësishëm, për t'ia përforcuar pozitën kjo gjë i duhej bërë e ditur sa më shpejt sulltanit.⁶⁷¹

Më 3 korrik 1908, në emër të lëvizjes, adjutanti Nijazi Bej Resna shpalli kryengritjen me një forcë prej 160 vetash dhe duke u ngjitur në malet e Resnës që atje i dërgoi një telegram pallatit ku kërkonte rikthimin e rendit kushtetues. Po atë ditë pallati i dha urdhër gjeneral Shemsi Pashës i cili ndodhej në Prizren që të shkonte në Manastir për të shtypur kryengritjen. Më 7 korrik, kur Shemsi Pasha shkeli në Resne dhe u bë gati të niste sulmin kundër Nijazi Beut, u qëllua nga një toger.⁶⁷² Guvernatori i Manastirit e njoftoi menjëherë Stambollin për ngjarjen: “Shemsi Pasha, i cili mbërriti sot këtu me qëllimin për të shkuar në Resne, teksa po dilte nga zyra telegrafike për të hipur në karrocë u qëllua me armë dhe brenda një çerek ore ndërroi jetë.” Në shënimin që shkruante teksa ia përcillte lajmin sulltanit, kryeministri shfaqte një qëndrim aspak të ndrydhur: “Lartmadhëria juaj, mendojmë se është e nevojshme prania e një komandanti me autoritet në Manastir, i cili do të zgjidhet nga ana juaj.”⁶⁷³

Sulltani i kërkoi kryeministrit të zhvillonte një mbledhje me ministrat e Jashtëm e të Brendshëm si dhe me sekretarin e dytë të pallatit, Izzet Pashën. “Nëse vrasja e gjeneral Shemsi Pashës bëhet publike nëpërmjet shtypit evropian, kjo do të ngjallë kritika dashakeqëse ndaj qeverisjes sonë, prandaj” do të merreshin në konsideratë “fjalët që kryepërkthyesi i ambasadës austriake i kishte thënë ministrit të Jashtëm në emër të ambasadorit për masat urgjente e efikase që duhen marrë”. Katërshja e cila u mbledh urgjentisht, konstatoi se problemi ishte mosrespektimi i hierarkisë ushtarake. Detyra kryesore e ushtarëve ishte “bindja dhe respektimi deri në fund i hierarkisë”. Ushtarët të cilët Nijaziu dhe shokët e tij “tradhtarë” i kishin marrë me vete në mal, duheshin kapur e dërguar menjëherë në gjyq. Por hetimet duheshin kryer “pa zhurmë, me largpamësi e maturi”. Ndërsa Ismail Mahir Pasha, si kryetar i komisionit të dërguar për inspektim pas fjalëve se disa nga oficerët e korparmatës së 3-të “ushqenin ide të rrezikshme”, mendonte se gjysma e oficerëve ishin të tillë, anëtarët e tjerë të komisionit kishin thënë se janë më pak. Kur Ismail Mahir Pasha qe pyetur për provat, qe parë se hetimi që kishte kryer kishte qenë “tejet sipërfaqësor, bazuar mbi fjalët e këtij apo atij dhe pa prova konkrete”, ndaj duhej marrë me rezervë. Sipas Ferit Pashës, nëse do të qarkullonin fjalë e thashetheme që do të akuzonin të gjithë stafin e korparmatës së 3-të, kjo mund të bëhej shkak për lëndimin dhe egërsimin e ushta-

⁶⁷¹ AAPA, IA Türkei 159/2, 210, Kiderlen zu von Bülow, Therapie, den 16. Juli 1908.

⁶⁷² Për informacion më të detajuar shih: Hakan Özdemir, *Towards the Revolution of 1908: The Assassination of Şemsi Paşa*, Unpublished MA Thesis, Fatih University, 2013.

⁶⁷³ YA.HUS. 523/41,1326 C 8.

rakëve, shumica e të cilëve nuk kishte dyshim se ishin besnikë ndaj sulltanit. Do t'i jepeshin udhëzimet e duhura Osman Fevzi Pashës, i cili ishte emëruar komandant i jashtëzakonshëm i Manastirit me detyrën për t'i luftuar kaçakët, "keqbrësit" do të kapeshin, nuk do të lejohej të përhapej çështja dhe gjithçka do të hynte në udhë. Korparmata e 3-të ishte "një forcë e besueshme për shtetin"; dihej se "thujse i gjithë stafi" i ushtrisë ishin "besnikë dhe të bindur" ndaj kalifit dhe Perandorisë. Iu dha porosi mareshalit që t'u shpallte pjesëtarëve të ushtrisë se "nuk do ta shkelnin kurrësi besimin e shtetit për hatër të disa tradhtarëve."⁶⁷⁴ Për ata që e dinë se ç'ndodhi më pas, këto fjalë të Ferit Pashës ngjajnë si vlerësime tejet optimiste. Por ata të cilët po i jetonin ngjarjet, nuk mund ta dinin se si do të ishte përfundimi. Edhe sipas raportit me datë 13 korrik të konsullit anglez në Manastir, shumë simpatizantë e shihnin si të parakohshme kryengritjen dhe kjo gjë i trishtonte. Po ashtu, kundër rebelëve nuk po dërgohej një forcë serioze por po kërkohej një rrugë kompromisi.⁶⁷⁵

Mëngjesin e 17 korrikut, mareshali Osman Pasha, ndërkohë që kishte shkuar në kazermën e artilerisë dhe po u fliste komandantëve e oficerëve sipas urdhrit që kishte marrë nga komanda e jashtëzakonshme, u qëllua me tre plumba nga një oficer dhe u plagos.⁶⁷⁶ Pasi ndodhën edhe disa incidente të tjera, guvernatori i Manastirit Hifzi Pasha më 18 korrik me anë të një telegrami ku sugjeronte masa të forta, e njoftoi kryeministrinë për situatën e trishtë në Rumeli. Një ditë më vonë u vra mytesarifi i Dibrës Hysni Beu. Vargu i atentateve vazhdoi: mbrëmjen e 19 korrikut në Manastir u vra një major dhe një kapiten. Në Siroz u qëllua duke shkuar nga kafeneja në shtëpi koloneli i regjimentit të tridhjetë të artilerisë së lëvizshme, Mustafa Beu.⁶⁷⁷

Rebelët po përpiqeshin të arrinin kompromis me komitetet bullgare e greke dhe po mblidhnin ushtarë në Manastir. Më 21 korrik Ferit Pasha i dha një informacion konfidencial ambasadorit të Anglisë: Sulltani kishte marrë një telegram të dërguar nga një numër i madh oficerësh të korparmatës së 3-të në Manastir. Kërkonin një kushtetutë, por në të njëjtën kohë siguronin edhe për besnikërinë e tyre ndaj personit të sulltanit.⁶⁷⁸ Për ironi, aktivizimi i xhonturqve në Manastir nuk lejonte që fuqitë e mëdha t'i jepnin nota të tjera qeverisë osmane për reformat.⁶⁷⁹

Kjo gjë ndoshta shpjegon se pse Sulltan Abdylhamidi shpejt pranoi ta shpallte sërish Konstitucionalizmin dhe megjithëse mund ta shtypte kryengritjen me

⁶⁷⁴ YA.HUS. 523/55,1326 C 9, Belge No. 4.

⁶⁷⁵ FO 421/243, No. 131, Barclay to Grey, July 20, 1908.

⁶⁷⁶ YA.HUS. 523/ 117,1326 C 18.

⁶⁷⁷ YA.HUS. 523/141,1326 C 21.

⁶⁷⁸ FO 421/243, No. 107, Barclay to Grey, July 21,1908.

⁶⁷⁹ FO 421/243, No. 108, O'Beirne to Grey, July 21,1908.

forcë nuk këmbënguli për ta vazhduar regjimin e tij. Kriza e pushtetit dhe ndryshimi i regjimit do t'i mbante varur fuqitë e mëdha dhe do ta shpërndante vëmendjen nga reformat në Maqedoni.

Orvatjet e Abdylhamidit për aleancë në Ballkan Misioni i Mynir Pashës

Vizitat që ambasadori osman në Paris, Mynir Pasha, i ngarkuar me detyrë nga sulltani, bëri në Athinë dhe Beograd pikërisht në ato ditë të nxehta, i shqetësuan fuqitë e mëdha. Qeveria osmane, duke menduar se projektet për reforma të reja në Maqedoni do t'i shkonin për shtat Bullgarisë, po përpiquej të lidhte aleancë me Serbinë dhe Greqinë. Kurse arsyeja e shpallur e vizitave ishte bashkimi i hekurudhave në Ballkan.⁶⁸⁰ Serbia, Rumania dhe Greqia, të cilat u druhashin synimeve ekspansioniste të Bullgarisë, ishin të prira për të lidhur një marrëveshje të fshehtë me Perandorinë Osmane kundër Bullgarisë. Sulltan Abdylhamidi e pati ngarkuar Mynir Pashën për të lidhur marrëveshje me këto tre shtete që në mars të 1907-ës. Ky mision vazhdoi deri në revolucionin e 1908-ës. Boshti kryesor i aleancës do të ngrihej rreth bashkimit të hekurudhave. Serbët donin që linjat e tyre hekurudhore të zgjateshin deri në Adriatik duke kaluar përmes territoreve osmane, kurse grekëve u interesonte që hekurudha osmane të bashkohej me atë greke në Larisa.⁶⁸¹

Kryeministri nuk kishte dijeni për veprimtarinë diplomatike që Mynir Pasha po zhvillonte prej një kohe të gjatë në Ballkan! Kur Mynir Pasha shkoi në Beograd, gazeta *Pester Lloyd* shkroi se kjo vizitë kishte shkaktuar konfuzion në botën diplomatike, e cila mendonte se në këtë mënyrë qenë hedhur themelet e një aleance turko-serbe kundër Bullgarisë. Ambasadori i Parisit Mynir Pasha ishte “kreu i agjentëve turq në Evropë, njeri i afërt i sulltanit i cili ka marrë famë si gjahtar xhonturqish”. Me pretekstin e përgatitjeve për dasmën e të birit me bijën e ambasadorit të Vjenës Mahmud Nedim Pashës, Mynir Pasha shkante shpesh në Stamboll ku “kurdiste lojëra politike pas krahëve të kryeministrit, Ferit Pashës” (*so macht er nicht selten über den Kopf des Gross vezirs ferid Pasha hinweg Politik*). Në gjashtë muajt e fundit i kishte vizituar disa herë thujse të gjitha kryeqytetet e Ballkanit si i i besuar (*Vetrauensmann*) i sulltanit. Mynir Pasha donte ta sillte sulltanin në pozitën e një *arbiter rerum* në armiqësitë mes shteteve ballkanike dhe

⁶⁸⁰ FO 421/243, No. 109,110,112, 114, 154, 180, 264, 284.

⁶⁸¹ Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar: Sultan II Abdülhamid'in Paris Seyfir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Anıları*, haz. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Kitabevi, 2013), 7-25.

me këtë qëllim kishte ndërmjetësuar për zgjidhjen e problemeve së pari mes Rumanisë e Bullgarisë dhe më vonë mes Greqisë. Se ç'donte të bënte tani në Beograd, vetëm Zoti e dinte. Ndërsa fuqitë e mëdha, Mynir Pashës i cili vepronte si një qeveri paralele (*Nebenregierung*) i besonin shumë më pak se Ferit Pashës dhe nuk u pëlqente që sulltani, në vend t'ia jepte tërë pushtetin kryeministrit, i cili e kishte provuar veten (*bewährten*), përdorte mjete të dyshimta e të pista si Mynir Pasha.⁶⁸²

Marrëdhëniet midis Ferit Pashës e Mynir Pashës prej kohësh nuk ishin të mira. Sa herë gjente rast kryeministri e spiunonte Mynir Pashën tek sulltani. Për shembull, në prill të vitit 1905, kur deshi ta konfirmonte nëpërmjet ambasadorëve lajmin se ministrat e Jashtëm të Italisë dhe Austrisë ishin takuar në Venecia për t'u marrë vesh lidhur me Shqipërinë, kryeministri mësoi se ambasadori i Parisit me të cilin nuk po kontaktonte dot, kishte shkuar në Spanjë. Menjëherë i komunikoi sulltanit pakënaqësinë e tij që Mynir Pasha e kishte lënë vendin e detyrës në një kohë kur kazani i diplomacisë po ziente: "Njoftoj lartmadhërinë e tij se për ne janë të pakuptueshme arsyet e vajtjes së ambasadorit në Spanjë në një kohë kur kemi çështjen e Kretës, synimet e Princit të Bullgarisë për të shpallur pavarësinë, takimin e dy ministrave dhe çështjen e Marokut."⁶⁸³

Në një raport të datës 20 korrik 1908, pak kohë para revolucionit, që fillon me njoftimin se "sot erdhën pranë meje zëvendësambasadori gjerman, ambasadori austriak dhe të ngarkuarit me punë të Anglisë e Serbisë, me të cilët u takova veç e veç," Ferit Pasha përcjell shqetësimin e një diplomati që ka folur për vilajetet e Rumelisë. Megjithëse qeveria osmane kishte bërë të ditur se për shkak të gjendjes financiare hëpërhë nuk mund të bisedohej për ndërtimin e hekurudhës, ambasadori i Parisit Mynir Pasha kishte shkuar në Athinë me një detyrë të posaçme. Lajmet se atje kishte hyrë në bisedime me zyrtarët grekë për bashkimin e linjave të Thesalisë me linjat hekurudhore osmane dhe se mes dy palëve qenë marrë disa vendime lidhur me këtë, e kishin hutuar diplomatin e huaj. Ky informacion kishite ardhur nga gazetatat greke dhe nga fjalët që qarkullonin në kulisat e Athinës. Kërkohej të dihej "nëse një bashkim i tillë do të ishte në favor të interesave administrative e politike të Perandorisë Osmane dhe nëse gjendja financiare e lejonte një ndërmarrje të tillë". Ferit Pasha u "përgjigj duke thënë se Porta e Lartë nuk ka dijeni" që Mynir Pasha "të jetë ngarkuar me një detyrë dhe kompetencë të tillë për të biseduar me qeverinë greke në këtë kuadër." Por diplomati përcolli informacionin se pas bisedimeve në Athinë Mynir Pasha do të shkonte në Serbi ku do të bisedonte për zgjatjen e linjave hekurudhore të Adriatikut deri në Shkodër,

⁶⁸² HR.SYS 199/36, 1907.2.13, "Münir Pashas Reise nach Belgrad", *Pester Lloyd*, 12 Feber 1907.

⁶⁸³ YA.HUS 486/120,1323 S 22, No. 1.

duke vënë në dukje se një gjë e tillë i kundërshtonte plotësisht deklaratat e qeverisë perandorake për shtyrjen e ndërtimit të disa linjave. Ferit Pasha as për këtë nuk kishte dijeni dhe për t'ia vënë në dukje me delikatesë këtë gjë sulltanit, shkroi se “duke qenë se dosjet me propozimet për linjat e Adriatikut i ka Porta e Lartë dhe lartmadhëria e tij ka shprehur vullnetin për anashkalimin e çështjes,” kishte “deklaruar nuk dinte gjë as për këtë detyrë të Mynir Pashës”. Por diplomati nuk do ta linte temën duke thënë se fjalët e tij ishin të mbështetura në dokumente: “Jo shumë kohë më parë qeveria perandorake u dërgoi fuqive të mëdha një memorandum ku ankohej për sulmet e çetave greke e bullgare dhe deklaronte se e ka të pamundur të vërë rendin në tre vilajetet perandorake të Rumelisë përderisa vazhdojnë të formohen çeta në Bullgari e Greqi.” Kurse tani nuk e kuptonte “si është e mundur që një ambasador i Perandorisë të shkojë në Athinë e të kryejë bisedime”. Nëse ankesat e Portës së Lartë për çetat ishin serioze, a nuk ishte i pavend ky qëndrim i mirë ndaj Greqisë? Por nëse dëshirohej “vazhdimi i miqësisë” me grekët, atëherë ankesat e bëra për ta nuk mund të ishin të vërteta. Pastaj shtoi se atë mëngjes një çetë greke e kishte djegur plotësisht një fshat bullgar në Manastir duke vrarë shumë burra e gra nga banorët. Ferit Pasha i konfirmonte këto fjalë të ambasadorit:

Siç është njoftuar edhe në raportin tjetër të po kësaj date, çetat greke kanë sulmuar fshatin Ribarxha të kazasë së Manastirit të banuar nga bullgarë ku kanë vrarë një grua myslimane dhe rreth tridhjetë burra e gra bullgarë dhe u kanë vënë zjarrin disa shtëpive. Inspektori i përgjithshëm i vilajeteve të Rumelisë ka njoftuar se nisur nga serioziteti dhe përmasat e ngjarjes janë dërguar forca nga shumë drejtime të ndryshme për ndjekjen e autorëve...⁶⁸⁴

Roli i Ferit Pashës në shpalljen e Konstitucionalizmit

Po në ato ditë, në kryeqytet po vinin lajme se ishte rritur numri i ushtarëve të cilët u qenë bashkuar rebelëve bashkë me pajisjet luftarake. Ndërkohë që nga Anadulli ishin dërguar gjashtëmijë ushtarë në Selanik, në Ohër dhjetë oficerë dhe njëqind ushtarë u ishin bashkuar rebelëve bashkë me 900 pushkë dhe 95 arka me municione që kishin shtënë në dorë.⁶⁸⁵ “Në natën e katërt të muajit” (17 korrik), Kasemi nga Serresi dhe Izeti nga Berati nga njësia e xhandarmërisë qendrore, e cila kishte dalë për patrullim në Manastir; Hasani dhe Rexhepi, të cilët ishin nisur nga karakolli i Prutit në kazanë e Kërçovës për të shkuar në Manastir; Ibrahim,

⁶⁸⁴ YA.HUS. 523/148,1326 C 21.

⁶⁸⁵ FO 421/243, No. 118, Barclay to Grey, July 22,1908.

Mustafai dhe Drazi të ngarkuar me ruajtjen e postës që do të shkonte në Vjenë; Et'hem nga kalorësia e xhandarmërisë, i cili po çonte rrogat e qershorit për xhandarmërinë e Krushevës, u arratisën bashkë me armët dhe municionet e tyre.⁶⁸⁶

Dy javë më parë, që më 5 korrik, në Ferizaj që mbledhur një turmë prej mijëra vetash. Qenë dërguar njerëz në qytezat e fshatrat përreth me këtë mesazh:

Kush e do fenë, shtetin e atdheun, le të vijë pas meje, le të mblidhet në Ferizaj! Atdheu po ikën duarsh! Kanë sulmuar Manastirin dhe qytetet e tjera e fshatrat dhe po i masakrojnë myslimanët! Në Ferizaj janë grumbulluar mauzerë, armë e municione të mjaftueshme. Atje do të pajiseni. Do t'ju njoftoj me telegram për veprimet që do të ndiqni. Ejani në ndihmë të Islamit! Prisni urdhrat e mi! Këtu përfaqësohet vullneti i lartmadhërisë së tij sulltanit!

Me të tilla “*fjalë emocionale*” Shensi Pasha kishte arritur të mblidhte rreth pesë-gjashtëmijë njerëz. Por kur Ferit Pasha ia përcolli sulltanit këtë lajm, në shesh kishin mbetur vetëm shtatë-tetëqind veta. Më në fund “po bëjnë efekt disa nxitje të sajua mjeshtërisht.” Por kryeministri do të vazhdonte të jepte garanci për besnikërinë e shqiptarëve duke thënë se “serioziteti dhe besnikëria e provuar e popullatës së kësaj krahine, nuk do të lejojë krijimin e situatave që bien ndesh me pëlqimin e lartmadhërisë së tij.”⁶⁸⁷ Pasi i mblodhi në këtë mënyrë shqiptarët për t'i këshilluar e për t'i vënë në veprim kundër rebelëve, Shensi Pasha me urdher nga pallati shkoi në Manastir dhe turma mbeti pa njeri në krye. Atëherë xhonturqit u vunë në lëvizje për ta orientuar në drejtim të synimeve të tyre këtë masë të gatshme.

Të grumbulluarit nuk kishin ndonjë problem me sulltanin; dihej se me ç'propagandë qenë mbledhur. Të gjithë ata që u mblodhën në xhami bashkë me hoxhallarët, krerët e dinjitarët në Ferizaj, pasi falën namazin e ikindisë e diskutuan çështjen dhe theksuan besnikërinë ndaj Perandorisë Osmane, por “lidhën besë të fuqishme” se do t'i drejtoheshin sulltanit “me kërkesën për ndërmarrjen e reformave serioze nga qeveria perandorake për shpëtimin e kombit e të atdheut”. U pyet guvernatori i Kosovës, Mahmud Shevket Pasha, nëse ishte dashamirës komandanti i xhandarmërisë së Kosovës, Galib Beu, i cili në orët e natës së 19 korrikut njoftoi për këtë dhe për një manifestim që do të organizohej. Shevket Pasha shkroi se Galib Beu ishte zgjedhur e dërguar nga vilajeti bashkë me myftiun e Shkupit për t'i këshilluar të mbledhurit në Ferizaj dhe se ishte absolutisht besnik e i drejtë. Ndërkohë, në Kozanë që ishte qendra e divizionit të gjashtë, në vende të ndryshme u varën shkrime propagandistike “kundër regjimit aktual”

⁶⁸⁶ YA.HUS. 523/145,1326 C 21.

⁶⁸⁷ YA.HUS. 523/130,1326 C 19.

me vulën e “Lëvizjes Osmane për Bashkim e Përparim”. Posterat në fjalë u gjetën edhe në çezmat e fshatrave Shahinler, Çukuranbar dhe Sarëhanllar të Kozanës.⁶⁸⁸

Pasi nga Ferizaj iu dërgua telegram sulltanit për rishpalljen e Konstitucionalizmit, vetë Ferit Pashë Vlora ua dërgoi një përgjigje në shqip konstitucionalistëve të atjeshëm ku u thoshte se kishin bërë një gjë shumë të mirë.⁶⁸⁹ Më vonë, gjatë polemikës që shoqëroi emërimin e tij si zëvendësguvernator i Ajdënit, edhe deputeti i Shkupit Said Efendiu do ta mbronte Ferit Pashën duke dëshmuar se u kishte thënë shqip përkrahësve të Konstitucionalizmit “punë të mirë keni bërë, Zoti ju dhëntë sukses”.⁶⁹⁰ Si përfundim, telegrami që erdhi nga Ferizaj i vuri në vështirësi marrëdhëniet mes Ferit Pashës dhe Sulltan Abdylhamidit. Kryeministri ishte kundër të rezistuarit të mëtejshëm dhe i këshilloi sulltanit kompromisin me kryengritësit.⁶⁹¹ Sipas një varianti më të dobët, Ferit Pasha i tha sulltanit se e vetmja mënyrë për ta ndaluar kryengritjen ishte hyrja në luftë me Bullgarinë.⁶⁹²

Kur shqiptarët iu bashkuan kryengritjes, Ferit Pasha sërish mbeti mes dy besnikërive të ndryshme. Duke e parë të papërshtatshëm një kryeministër shqiptar në këtë situatë të vështirë, Sulltan Abdylhamidi e zgjidhi dilemën e Ferit Pashës; duke e larguar nga posti...⁶⁹³ Edhe sipas opinionit publik evropian, Ferit Pasha u bë i padëshirueshëm për shkak të “pranisë së shumë oficerëve shqiptarë në radhët e xhonturqve dhe të qëndrimit të tij simpatizues ndaj lëvizjes së shqiptarëve myslimanë”.⁶⁹⁴ Mes disa oficerëve austriakë që ndodheshin në Stamboll, qarkullonin fjalë se Ferit Pasha e kishte mbështetur tërthorazi lëvizjen shqiptare në Maqedoni.⁶⁹⁵

Edhe ambasadori gjerman shkruante se sulltani e kishte shkarkuar papritur kryeministrin në natën mes të martës e të mërkurës ngaqë mendonte se Ferit Pasha i kishte përkrahur e nxitur shqiptarët (*das Ferid Pascha die albanische Bewe-*

⁶⁸⁸ YA.HUS. 523/142,1326 C 21.

⁶⁸⁹ Süleyman Külçe, *Firzovnik Toplantısı ve Meşrutiyet* (İzmir: Ticaret, 1944), 66.

⁶⁹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2/404-413.

⁶⁹¹ FO 371/544, No. 416, Përcjell nga Barclay to Grey, July 25,1908 Tachat Ramawarma Ravindranathan, *The Young Türk Revolution, July 1908 to April 1909: Its Immediate Effects* (tezë e pabotuar masteri, Simon Fraser University, 1970), 76.

⁶⁹² “It is generally stated that Ferid Pasha, at a private audience of the Sultan, after the receipt of the military ultimatum, declared that only war with Bulgaria could check the spread of the movement”, “The Sultan and His Council”, *The Times*, Tuesday, July 28,1908, pg. 7 (July 26).

⁶⁹³ Ravindranathan, *The Young Turk Revolution*, 77.

⁶⁹⁴ “It is supposed that the presence of so many Albanian officers among the Young Turks and the sympathetic attitude of the Musulman Albanian towards the movement are the chief causes of Ferid's disgrace, since he, as a member of a distinguished Albanian family, is naturally exposed to suspicion of complicity with the mutineers.” “Macedonia: The Grand Vizier's Dismissal”, *The Times*, Friday, July 24,1908; pg. 7 (Vienna, Jul 23).

⁶⁹⁵ Në Tokay, *Makedonya Sorunu*, 173, G.F.M. 10/429, Kiderlen, Tarabya, 22 Temmuz 1908 (?)

gung begünstige).⁶⁹⁶ Po ashtu, edhe ambasadori anglez i shkruante ministrit të tij se “shkaku i shkarkimit të papritur të kryeministrit të fundit Ferit Pashës, qe kërkesa e shqiptarëve të mbledhur në Ferizaj për rivënien në jetë të kushtetutës. Gjatë ngjarjeve të fundit Ferit Pasha mbajti qëndrim përkrahës ndaj kryengritësve. Kjo nuk përputhej me pikëpamjet e pallatit, ndaj pozita e tij si duket rrezikohej që prej disa ditësh.” Ambasadori thotë se njëherë Sulltan Abdylhamidi mendoi të emëronte kryeministër Said Pashën dhe vazhdon:

Edhe pse nuk u realizua, ky projekt megjithatë tregoi se Ferit Pasha tashmë nuk gëzonte besimin e plotë të sulltanit. Lajmi se shqiptarët në Ferizaj i qenë bashkuar lëvizjes xhonturke e shqetësoi shumë sulltanin, të paktën po aq sa Ferit Pasha, i cili në fund të fundit është shqiptar dhe këmbënguli në të tijën kur madhëria e tij e thirri në pallat për t'i marrë mendim për situatën. Atëherë sulltani thirri ish-kryeministrin Said Pashën dhe Qamil Pashën e u konsultua me ta. Mbledhja përfundoi me emërimin e Said Pashës kryeministër dhe të Qamil Pashës si pjesë e kabinetit por pa qenë ministër. Thuhet se të dyve iu ofrua posti i kryeministrit dhe të dy vunë kushte. Siç duket ato të Said Pashës kanë qenë më të pranueshme, edhe pse thuhet se kanë qenë për t'i dhënë fund ndërhyrjes së klikës së pallatit në punët e ministrave.

Duke kujtuar se Said Pasha dhe Qamil Pasha janë strehuar në kohë të ndryshme në ambasadën angleze më parë dhe se emërimi i Ferit Pashës në vend të Said Pashës e pati ngritur goxha pozitën e Gjermanisë në Stamboll, dekorimin e Ferit Pashës me urdhrin e Shqiponjës së Zezë nga perandori gjerman e cilëson si një tentativë të pafrytshme për ta mbrojtur atë. Ndërkohë interesante është kërkesa e ministrit të Luftës Riza Pashës, i detyruar të japë dorëheqjen bashkë me Ferit Pashën, për të hyrë nën mbrojtjen angleze ngaqë ndihej në rrezik për lirinë e tij, si dhe detyrimi që ndjeu Barclay për ta paralajmëruar pallatin për këtë.⁶⁹⁷

Rënia e kryeministrit nga pozita ndodhi vërtet shumë papritur. Jo më herët se tre muaj më parë sulltani kishte aq besim tek Ferit Pasha sa ta pyeste për kandidatët për dhëndurë. Katër emra të mundshëm i qenë dërguar Ferit Pashës në një zarf nëpërmjet Riza Beut. Sipas raportit që ka shkruar më 25 prill 1908, i pari ndër këta emra është Salahaddin Beu, biri i të ndjerit Haxhi Fevzi Efendiut, mazhordom i sulltanit. Kryeministri e njihte sepse ishte nga nëpunësit e sekretarisë së kryeministrit; ishte i diplomuar nga Akademia e Shkencave Politike dhe punonte në kryeministri prej 6-7 vitesh: “Megjithëse gjithandëj thuhet fjalë të mira për të, nuk gëzon shëndet të mirë pasi është i dobët dhe disa prej familjes së tij kanë ndërruar jetë nga tuberkulozi.” I dyti ishte i ngarkuari me punë i amba-

⁶⁹⁶ AAPA, IA Türkei 159/2, 218, Kiderlen zu von' Bülow, Therapia, den 22. Juli 1908.

⁶⁹⁷ FO 421/243, No. 186, Barclay to Grey, July 25, 1908.

sadës së Teheranit, biri i Rauf Beut, Remzi Beu, i cili ishte “mbi të tridhjetat dhe nuk kishte paraqitjen e duhur”. I treti ishte biri i mytesarifit të Mushit, Kemal Pashës: “Është ende në shkollë dhe nuk është i provuar. Duhet hetuar se sa i edukuar dhe i aftë është.” I katërti ishte biri i Ahmed Ejub Pashës. Burimi për të ishte një mjek “mjaft i ndershëm” i cili e vizitonte herëpashere familjen e Ejub Pashës. Sipas fjalëve të mjekut dhe “informacioneve që vijnë nga çdo anë”, ky kandidat “është një djalosh tejet i edukuar e i ndershëm, nuk i është dëgjuar asnjë e ligë dhe vlerësohet shumë për dashamirësinë e ngrohtësinë e tij në marrëdhëniet me njerëzit.”⁶⁹⁸

Edhe anglezët mendonin se kur filloi kryengritja, Ferit Pasha tregoi një qëndrim prej politikani të guximshëm, i cili e parashikoi me largpamësi se ku do të arrinin ngjarjet, duke e këshilluar sulltanin për “tolerancë dhe maturi”.⁶⁹⁹ Sipas Ahmed Saibit, “në ato ditë, ministrat të cilët e kuptuan drejt situatën (sipas tij këta ishin ‘kryeministri Ferit Pasha, ministri i Luftës Riza Pasha, shejhulislam Xhemaletdin Efendiu e disa të tjerë’) nisën të flisnin e ta shprehnin hapur mendimin e tyre. Ferit Pasha, ministri i Luftës dhe shejhulislami e këshilluan sulltanin ta pranonte regjimin kushtetues.”⁷⁰⁰

Galip Vardari, në kujtimet e tij të botuara me titullin “Ç’ndodhte brenda Lëvizjes për Bashkim e Përparim”, i rrëfen kështu ditët që i paraprinë Konstitucionalizmit të 2-të: “Ferit Pasha ishte thellësisht besnik ndaj sulltanit dhe përpjekje me të gjitha mundësitë për ta qeverisur mirë vendin. Këtë pati bërë edhe në Konja. Populli ishte i kënaqur me të. Gjatë viteve si kryeministër nuk i ra askujt në qafë dhe nuk u dha pas të grumbulluarit pasuri.” Sipas tij,

arsyeja e vërtetë e dorëheqjes së Ferit Pashës ishte kjo: Kryeministri u përpoq shumë për shuarjen e lëvizjeve kryengritëse që kishin filluar në Rumeli, por pasi nuk ia arriti, e këshilloi sulltanin ta pranonte shpalljen e Kushtetutës. Kurse Said Pashë Kyçyku nuk e përkrahte Kushtetutën. Abdylhamidi mendoi se duke emëruar Said Pashën do ta ndalonte rrjedhën e ngjarjeve.⁷⁰¹

Mizanxhë Muradi, i cili në një artikull ku kritikon të emëruarit në poste pas ngjarjes së 31 marsit, shkruan se në përfundimin e periudhës së Abdylhamidit ndikuan jo vetëm “heronjtë e Rumelisë, por edhe të gjithë njerëzit e mendjes”, madje edhe vetë shtetarët e sulltanit. Sipas tij, “përpjekjet e guximshme” të Ferit Pashës dhe ministrit të Luftës Riza Pashës për shpalljen e Konstitucionalizmit, “meritojnë vlerësim të veçantë prej atyre që pretendojnë të ndajnë të mirën nga e

⁶⁹⁸ YEE 2/7,1326 RA 26.

⁶⁹⁹ F.O 371/548, Lowther to Grey, İstanbul, Temmuz 1908 (nga Tokay, s. 173).

⁷⁰⁰ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutîyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası* (Dersaadet: Gayret Kütüphanesi, 1328), 62-63.

⁷⁰¹ Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, haz. Samih Nafiz Tansu (İstanbul: Yeni Zamanlar, 2003), 81.

keqja". "Mirëpërdorimi" i qëndresës heroike të korparmatës së 3-të "nga ana e këtyre dy personaliteteve, luajti rol kryesor në mposhtjen e mëdyshjes së pallatit. Shkarkimi i tyre dy ditë para se të shpallej Konstitucionalizmi, nuk ishte gjë tjetër veçse shprehje e zemërimit dhe hakmarrjes së Abdylhamidit."⁷⁰² Në kujtimet e tij Riza Pasha tregon se në mbledhjen e fundit të Këshillit të Ministrave para revolucionit, Ferit Pasha iu drejtua me këto fjalë: "Pasha! Ju jeni burrë trim!" Pastaj iu drejtua shejhuislamit: "Këto punë po na mbeten në përgjegjësi mua dhe ministrit të Mbrojtjes. Për hir të Zotit, ju që jeni në krye të Meshihatit, nesër është e hënë, shkoni në pallat dhe shpjegojani sulltanit gjendjen e vendit dhe të financave, ashtu siç ia themi edhe ne."⁷⁰³

Siç tregon i biri i Ferit Pashës, Xhelaledin Pasha, kryeministri e këshilloi njëherë kështu sulltanin: ky i fundit, pas një mbledhjeje të gjatë që bëri me kryeministrin, i kërkoi të fliste hapur e pa droje. Ferit Pasha duke qarë i shpjegoi se sa kritike ishte gjendja e ushtrisë sidomos në Maqedoni dhe e pyeti: "Përse ia ngarkoni vetes tërë përgjegjësinë e kësaj pune? Nuk do të ishte më mirë sikur të mblidhnit një senat e t'ua ngarkoni atyre këtë barrë?" Kur Ferit Pasha i tha se në shpurën e tij kishte njerëz të padëshiruar për ushtarakët të cilët duhej t'i sakrifikoje dhe sulltani i kërkoi emra, kryeministri iu përgjigj: "Madhëria juaj! Ryshfeti, korrupsioni e nepotizmi janë shtuar aq shumë sa s'di kë të përmend më parë!" Por pastaj sulltani pendohet që i dha mundësinë të fliste kaq hapur Ferit Pashës, i cili i rrëmbyer nga entuziazmi i tha të gjitha. Të nesërmen (22 korrik 1908) Ferit Pasha, siç shprehet i biri, "dha dorëheqjen".⁷⁰⁴ Sipas Feroz Ahmad-it, pasi njësitë e dërguara nga Anadolli refuzuan ta shtypnin rebelimin e oficerëve turq në Maqedoni, sulltani në vend të shtypjes zgjodhi rrugën e kompromisit duke sakrifikuar Ferit Pashën (bashkë me ministrin e Luftës).⁷⁰⁵ Sulltani e kishte sakrifikuar kryeministrin e tij për t'ia ngarkuar fajin për përplasjet që kishin ndodhur. Shkarkimi i Ferit Pashës është ngjarja e cila përfaqëson fundin e absolutizmit. Dhe nuk qe kurban i vetëm; u shkarkua edhe ministri i Ushtrisë (*serasker*) Riza Pasha për shkak se nuk kishte siguruar bindjen në ushtri dhe vetë ky titulli i këtij posti u ndryshua me Omer Ryshty Pashën që u emërua "ministër i Luftës" (*Harbiye Nazırı*).

Sipas Abdylhak Hamidit, Ferit Pasha "as si kryeministër nuk ia arriti qëllimit të tij për të fituar besimin e sulltanit, për çka përpieqej prej kohësh." Veç kësaj poeti ka shkruar edhe këto për Ferit Pashën, të cilin e njihte prej vitesh dhe madje

⁷⁰² Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, haz. Celile E. Ö. Argıt (İstanbul: Marifet, 1977), 163.

⁷⁰³ Rıza Paşa, Hûlâsa-i Hatırat (İstanbul, 1325), 71.

⁷⁰⁴ Tansu, Madalyonun Tersî, 44-45.

⁷⁰⁵ Ahmad, The Young Turks, 13.

kishte qenë edhe në dasmën e tij: “Ngaqë shkonte shpesh në ambasadën austriake, Ferit Pasha konsiderohej si një nga mbështetësit e politikës austriake. Murat Beu e Ismail Qemal Beu dukej se ishin të një mendjeje e të një rruge me Ferit Beun.”⁷⁰⁶ Abdylhak Hamidi tregon gjithashtu se ambasadori i Londrës Musurus Pasha, pranë të cilit kishte punuar, gjithnjë e lavdëronte Ferit Pashën.

A kishte tentuar Ferit Pasha të jepte dorëheqjen para se të derdhej kupa? Poeti Eshref, kur mësoi se “kryeministri Ferit Pasha kishte dhënë dorëheqjen si një gjest demonstrativ dhe pastaj e kishte tërhequr,” shkroi një strofë satirike lidhur me këtë:

Mes ordinerëve sot ti je i shquari i shekullit.
A nuk jua dëshmon edhe ndërgjegjja këtë?
Dhe në rrudhshin buzët “Pah, ky kryeministri!”
S’kanë gjë me ty, por postin shajnë⁷⁰⁷

Kjo dorëheqje mund të ketë lidhje me një ngjarje që e tregon Abdylhak Hamidi në kujtimet e tij, që ka të bëjë me kunatin e tij, Molla Pirizade Sahib Beun. Abdylhak Hamidi mëson se kishte dalë dekret për emërimin gjatë të Molla Sahibit, i cili ishte anëtar i Këshillit të Shtetit, duke iu ndryshuar grada në *ûlâ*, çka do të thoshte se në njëfarë mënyre po përcillej larg Stambollit. Por ngaqë Porta e Lartë nuk donte ta zbatonte, dekreti i qe kthyer Ministrisë së Brendshme. Abdylhak Hamidi shkon tek Ferit Pasha dhe ia tregon rastin. “Ç’është ky trup!” thotë Ferit Pasha i irrituar dhe deklaroi se kishte bërë gati dorëheqjen dhe se do ta pengonte me çfarëdo mënyre këtë padrejtësi. Dhe vërtet Ferit Pasha “*përdori një gjuhë shumë të ashpër në këshillin*” që u mblodh mbrëmjen e së dielës në sekretariatit e pallatit.⁷⁰⁸ Veç kësaj duhet kujtuar edhe dorëheqja që deshi të jepte gjatë fërkimit që pati me Ismail Mahir Pashën në fund të qershorit.

Të enjten më 23 korrik, në sheshin e garnizonit në Manastir u mbajt një miting i madh ku u zhvillua një ceremoni e veçantë me lutje për shtetin e miletin dhe u gjuajt me top. Po atë mbrëmje iu njoftua me telegram vilajeteve dekreti me ftesën për mbledhjen e Kuvendit Popullor që do të formohej siç parashikohej në kushtetutë dhe u dha urdhër për mbajtjen e zgjedhjeve. E nesërmja kalon mes habisë e kureshtjes; njerëzve iu desh pak kohë ta besonin se qe shpallur Konstitucionalizmi. Më 25 korrik, në Stamboll dhe në vilajete, me manifestime e ceremonira u festua hyrja në fuqi e Kushtetutës.

⁷⁰⁶Abdülhak Hûmid’in *Hatıraları*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh, 1994), 379.

⁷⁰⁷Eşref: *Bütün Eserleri*, haz. Ömer Faruk Huyugüzel-Şerife Çağın (İstanbul: Dergâh, 2006), 125.

⁷⁰⁸Abdülhak Hâmîd’in *Hatıraları*, 317. Tahsin Pasha e tregon krejt ndryshe ngjarjen duke thënë se Ferit Pasha ishte shumë i gatshëm për të dërguar Sahib Mollën. Shih: *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, 98-100.

Mbledhje natë e ditë në pallatin e Jëlldëzit... Sulltani, siç kishte bërë me rastin e çdo krize madhore, ua dorëzoi frerët e shtetit dy ujqve të vjetër, Said Pashës e Kemal Pashës. Dekorimi i Ferit Pashës në çastin e fundit me medaljen e Shqiponjës së Zezë nga Gjermania, e shqetësuar nga ardhja në pushtet e këtyre dy pashallarëve që njiheshin si të afërt me anglezët, nuk bëri dobi. Ambasadori gjerman do t'i përgënjeshtronte thashethemet për vizitat që thuhej se i kishte bërë Ferit Pashës.⁷⁰⁹ Ç'është e vërteta Ferit Pasha e dinte se nuk mund të qëndronte akoma si kryeministër dhe as që e dëshironte një gjë të tillë. Nuk donte ta mbante më mbi supe një përgjegjësi të tillë në këtë kohë të rrezikshme...

⁷⁰⁹ "Turkish Internal Affairs", *The Times*, Thursday, October 22, 1908, 5.

RRJETI I MARRËDHËNIEVE TË FERIT PASHËS

Mbajtja e marrëdhënieve të mira me sundimtarin dhe të fituarit e besimit të tij, është rregulli numër një për zyrtarët e posteve të larta. Puna e mirë mund të mos mjaftonte. Edhe në periudhën e fundit të shtetit vazhdonte t'u qëndrohej besnik zakoneve si urimi për bajram e dërgimi i dhuratave, në kuadër të marrëdhënieve tradicionale patrimoniale.

Që kur ishte guvernator në Konja Ferit Pasha nuk harronte t'i dërgonte herë-pashere dhurata sulltanit. Për shembull, më 4 prill 1900, sulltani u njoftua se “nga guvernatori i Konjës janë dërguar dy sëndukë” për t'iu dorëzuar kryesekretarit të pallatit.⁷¹⁰ Edhe pasi u bë kryeministër, për favoret që i bëheshin nuk harronte të shtronte lëvdata për sulltanin me fjalë të stërholluara. Kundrejt komplimenteve të sulltanit që iu përcollën, Ferit Pasha do të shkruante se “duke qenë se trupi im prej robi është mishërim i paaftësisë për të shprehur qoftë edhe sa një grimcë falënderimin”, mundej vetëm “të lutet që lartmadhëria e tij, hija e Zotit mbi tokë, të jetë i pranuar gjithnjë pranë Zotit të Lartë.”⁷¹¹ Si kryeministër, të shtunave në mbrëmje takohej rregullisht me sulltanin; në këtë mënyrë vinte me mendimet e freskëta të tij në mbledhjet e Këshillit të Ministrave që zhvilloheshin të dielave.

Ferit Pasha ishte një shtetar i aftë për të marrë parasysh ndjeshmëritë e panumërta të Abdylhamidit II. Por herëpashere, pa e kuptuar mund të ndillte dyshimet e sulltanit. Për shembull, kur përdori njëherë vulën me titullin “Veziri i Madh”, më 9 prill 1906 i erdhi ky njoftim nga pallati: Një vulë e tillë ishte përgatitur dhe kishte filluar të përdorej në epokën e Tanzimatit, kur kryeministër ishte Ali Pasha. Ky përdorim e kishte prejardhjen nga përkthimi në frëngjisht i titullit të kryeministrit si *Gran Vezir* [*le Grand Vizir*], në kohën e Fuad Pashës nga kryeministrat e mëparshëm. Përpara kësaj, raportet që i paraqiteshin sulltanit dhe shkresat e dërguara departamenteve nga Porta e Lartë nuk nënshkruheshin, por u vihej një “mim”. Sulltan Abdylhamidi e kishte ndaluar këtë gjë dhe kishte vënë rregullin e nënshkrimit të dokumenteve me emrin dhe detyrën të shkruara qartë. Në shkresat dhe raportet e paraqitura, bashkë me firmën shkruhej qartë edhe titulli i kryeministrit. Prandaj kërkohej “që të mos përdoret vula me titullin Veziri i Madh e cila qartazi bie ndesh me traditën dhe ligjin”.

Ferit Pasha, pasi e studioi mirë këtë punë nga dokumentet dhe librat e historisë, e kundërshtoi me delikatesë këtë njoftim. Sipas tij, e njëjta vulë që përdorur

⁷¹⁰ Y.PRK.ASK 160/13, 1319 Z 4 (14 Mart 1902).

⁷¹¹ YA.HUS 441/91, 1320 ZA 9.

edhe para edhe pas kryeministrave të përmendur. Megjithatë, si gjithmonë e përfundonte memorandumun e tij duke e zbutur në fund:

Është detyrë e jona si shërbëtorë të veprojmë sipas urdhrit dhe vullnetit të lartmadhërisë së tij, por vula me titullin *Veziri i Madh* nuk është përdorur vetëm nga Ali Pasha e Fuad Pasha, por dokumentet zyrtare e vërtetojnë se është përdorur nga të gjithë të përvuajturit që kanë qenë në postin e kryeministrit para dhe pas tyre, pa përjashtim. Madje siç shkruhet në *Historinë Osmane*, ky titull është përdorur edhe në kohëra më të vjetra dhe fakti që një dokument që i është paraqitur lartmadhërisë së tij lidhur me këtë bart të njëjtën vulë të përdorur nga Ali Pasha si kryeministër, nuk do të thotë se ajo është përdorur vetëm në kohën e tij. Por megjithëse nuk ka asnjë pengesë protokollare e ligjore për përdorimin e kësaj vule të përdorur nga të gjithë kryeministrat e mëparshëm dhe nuk ka asnjë vlerë që një procedurë zyrtare e vlefshme deri sot, tani të ndryshohet, duke qenë se është e detyrueshme dhe e nevojshme për sa u përket rrethanave që kjo gjë të mos i lejohet këtij shërbëtori të lartmadhërisë së tij të ngritur në këtë post të lartë, i shpreh pragut të lartë sulltanor se megjithatë e kam parë të nevojshme të paraqes të vërtetën.⁷¹²

Deri këtu janë përmendur shumë shembuj se si Ferit Pasha e ka qetësuar me analiza realiste sulltanin e ndjeshëm në periudhat e tij obsesive. Këtu është rasti të japim disa shembuj të tjerë që tregojnë guximin e kryeministrit përballë sulltanit. Njëherë, në audiencë të këtij të fundit, ra fjala për princin e kurorës. Pyeti sulltani: “Ferit Pasha, e njihni vëllain tim, Reshad Efendiun?” Kur Ferit Pasha iu përgjigj, “Jo zotëri, nuk e kam parë asnjëherë,” sulltani tha, “Atëherë po jua tregoj unë,” dhe nisi t’i tregonte cilësitë e lëvdueshme të princit. Semih Mümtaz, i cili e tregon episodin, e njihte kryeministrin: “Ferit Pasha siç e kishte natyrën, nuk e mbajti dot gojën dhe tha: ‘Meqë i dini këto lartmadhëria juaj, a është nevoja të mbahet kaq shumë nën vëzhgim?’ Sulltani iu përgjigj kështu: ‘Po... Keni të drejtë. Edhe unë e di se këto janë tipare mjaft të lëvdueshme dhe jam i sigurt se vetë nuk do të bënte gjë. Por të tjerët mund të bëjnë në emër të tij dhe atëherë e gjithë bota s’do të mund ta pastronte atë që do të bënin ata.’”⁷¹³

Ferit Pasha, i cili nuk ua vinte veshin e nuk i donte fare spiunët, thënkësh me irritim: “Edepsëzët po e shqetësojnë sulltanin e po e çojnë në fatkeqësi vendin!” Semih Mümtaz, i cili shkruan se kryeministri nuk druhej ta paralajmëronte sulltanin sa herë që dilte në audiencë, e përshkruan Ferit Pashën si një “kryeministër pa iluzione e ankthe”: “Ngaqë ndiqte një politikë të veten, nuk i linte vend këtij apo atij dhe zhurmave. Ishte i guximshëm. Megjithëse nuk binte dakord në

⁷¹² YEE 5/129, 1324 S 15 (10 Nisan 1906).

⁷¹³ Ahmet Semih Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, përg. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Kapı 2008), 134.

shumë çështje me sulltanin, si arrinte të mbahej në atë post?”⁷¹⁴ Semih Mümtaz ishte nga nëpunësit e zyrës së dokumenteve të ardhura në Portën e Lartë dhe duke qenë se për shkak të detyrës e shihte shpesh kryeministrin, tregon edhe raste të tjera të të shprehurit të tij të guximshëm. Për shembull njëherë, megjithëse Ferit Pasha i kishte dhënë udhëzim këshilltarit të Ministrisë së Jashtme për t’u takuar me ambasadorin rus lidhur me një ngjarje, sulltani e merr vesh këtë dhe në çastin e fundit ia ngarkon këtë detyrë këshilltarit të Ministrisë së Ndërtimit. Kur e mëson këtë Ferit Pasha nevríkuset tej mase: “Ç’domethënë t’ia ngarkosh një këshilltari ministrie krejt pa lidhje një punë që i është besuar këshilltarit të Ministrisë së Jashtme?! Pse e bën madhëria e tij një gjë të tillë?! Edhe veten e mërzit, edhe punën e ngatërron!”⁷¹⁵

Nga ana tjetër, ashtu siç kryeministri ka dashur shumë herë të japë dorëheqjen, sulltani nuk ka qenë i kënaqur më këtë gjë. Më 4 prill 1907, gazeta *Neue Freie Presse* shkroi se prej disa kohësh qarkullonte lajmi se Ferit Pasha së shpejti do të shkarkohej dhe në vend të tij do të emërohej inspektori i përgjithshëm i vilajeteve të Rumelisë, Hilmi Pasha. Sipas gazetës, arsyeja për shkarkimin e Ferit Pashës ishte kjo: Duke dashur të shpallë princ kurore Burhaneddin Efendiun në vend të anëtarit më të moshuar të dinastisë, sulltani

kërkon të ndryshojë rregullin e trashëgimisë mbretërore. Mes atyre që e kundërshtojnë këtë dëshirë të sulltanit, i pari është kryeministri Ferit Pasha, i cili kërkon edhe mbështetjen e shejhulislamit, të ministrit të Luftës Riza Pashës e të ministrit të Jashtëm Ahmed Tefvik Pashës. Disa persona me ndikim mendojnë se nëse ky ndryshim kryhet në kuadër të Kushtetutës së hartuar në kohën e Mit’hat Pashës dhe në mënyrë legjitime, Ferit Pasha nuk do të ketë më vend për ta kundërshtuar një gjë të tillë.

Përveç kësaj kishte edhe një arsye tjetër për “zhvlerësimin” e Ferit Pashës. Sulltani paskësh kërkuar një shumë nga arka e shtetit për shpenzimet e pajës për martesën e të bijave, Shadije Sulltanit, Ajshe Sulltanit e Refia Sulltanit dhe Ferit Pasha i paskësh thënë disa herë se dhënia e kësaj shume të kërkuar ishte e pamundur. Veç kësaj, më shumë se njëherë paskësh “shprehur irritim e zemërim” ndaj koncesioneve të dhëna disa ministrave (*dhe sidomos ministrit të Drejtësisë Abdurrahman Pashës*) dhe shitjes së tyre nga ministrat kundrejt shumave të mëdha. Sipas vazhdimit të lajmit, Ferit Pasha “gjatë periudhës së detyrës që vazhdon ta ruajë, në përgjithësi ka fituar dashamirësinë dhe besimin e zyrtarëve të lartë osmanë dhe të ambasadorëve të huaj.” Në çdo drejtim “është një njeri tejet i nderuar që meriton respekt. Ka marrë një formim të përkryer që nuk ka shoq në të gjithë perandorinë.

⁷¹⁴ Po aty, 77-78.

⁷¹⁵ Po aty, 260.

Gregishten e zotëron aq mirë sa mund të shkruajë vargje e poezi në këtë gjuhë. Po ashtu edhe frëngjishten e njeh në mënyrë të përsosur, kështu që ambasadorët mund të bisedojnë drejtpërdrejt me të. Në shumë çështje Ferit Pasha ka treguar vendosmëri dhe inteligjencë të jashtëzakonshme.” Lajmi përfundon duke vënë në dukje se Ferit Pasha ka mosmarrëveshje personale me zyrtarët e pallatit, veçanërisht me kryesekretarin e pallatit Tahsin Pashën dhe Izzet Pashën.⁷¹⁶

Në periudhën e Abdylhamidit, çdo shtetar që donte të qëndronte në këmbë, ishte i detyruar të mbante marrëdhënie të mira jo vetëm me sulltanin, por edhe me shpurën e pallatit. Ferit Pasha ishte i vetëdijshëm se sa e rëndësishme ishte për karrierën e tij ruajtja e marrëdhënieve të mira me pallatin. Por siç kuptohet, në këto marrëdhënie ka qenë edhe paksa kokëshkretë. Fakti që megjithëkëtë ka mundur të qëndrojë gjatë në postin e kryeministrit, tregon se ka qenë një shtetar dhe politikan i aftë. Fakti që në një raportim të fshehtë thuhet se “po të jetë nevoja sot Ferit Pasha mund t’i arrestojë të gjithë oborrtarët e pallatit,” tregon se njerëzit e pallatit i druheshin autoritetit të tij dhe se ata që e donin merrnin zemër prej tij.⁷¹⁷ Po të marrim parasysh se Aishe Sulltani në kujtimet e saj thotë se në pallat për të qarkullonin thashetheme të llojit: “Nuk është besnik. E ka ndarë mendjen të bëhet princ i Shqipërisë. Ai është shkaku i rebelimeve. Punon për interesat e huaja. Sulltani po mashtrohet prej këtij njeriu,”⁷¹⁸ fjalët e liga për Ferit Pashën duhej të mbërrinin deri në harem.

Ferit Pasha i shante hapur oborrtarët edhe në prani të ambasadorit anglez. Izzet Pasha ishte i korruptuar (*venal*) dhe i padurueshëm (*intolerable*). Mesazhet që ia dërgonte sulltani në orët e natës i sillte në gjendje të dehur.⁷¹⁹ Sipas të birit, Xhelaledin Pashës, Ferit Pasha nuk fliste fare me këtë njeri që gëzonte ndikimin më të madh në pallat e ndaj të cilit qenë bërë përgjithësisht akuzat për korrupsion dhe sa herë që i jepej rasti i ankohej sulltanit për të.⁷²⁰ Ferit Pasha, i cili e kishte zakon t’i vinte kujtdo nga një nofkë, kryesekretar Tahsin Pashës i thoshte Kara Tahsin (Tahsini i Zi). Për shkak të këtij zakoni për t’ia përplasur kujtdo në fytyrë tiparet e këqija, Ferit Pasha kishte shumë armiq në pallat. Xhevat Beun nga sekretarët e pallatit e donte dhe e vlerësonte shumë. Imami i sulltanit Shejh Zafir Bengazi ishte mik i Ferit Pashës, hynte e dilte në konakun e tij, printe në namaz e bënte lutje aty. Po ashtu, nga njerëzit që kryeministri i respektonte shumë ishte edhe

⁷¹⁶ YEE 82/53, 1325 S 9 (24 Mart 1907).

⁷¹⁷ “...Şeyhülislam efendi mahdumu Muhtar Bey’in bir sözünü ikinci defa olarak arz eylerim: ‘Said Paşanın faaliyeti kalmamıştır. Zaten de yok idi. Fakat Ferid Paşa bugün lüzûmunda Mabeyn-i Hümayun halkını bir anda tevkif edebilür.’ (El-mülûku mülhemun), Hâk-i pâyiniz İsmail.” Y.EE 15/30, pa datë.

⁷¹⁸ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid* (Ankara: Selçuk, 1984), 131-132.

⁷¹⁹ O’Conor, *Notes from Constantinople*, 263 (April 4th, 1905).

⁷²⁰ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 29.

mareshali i gardës së sulltanit Topall Rauf Pasha. Kurse mareshali i mëparshëm Gazi Osman Pasha zinte një vend krejt të veçantë tek Ferit Pasha, i cili në moshë të re kishte qenë pjesë e stafit të tij në Pleven si shkrues telegramesh. Gazi Osman Pashën kryeministri e vizitonte shpesh bashkë me të bijtë. I vetëdijshtë se edhe në guvernatoriati e Konjës, edhe në kryeministri ishte emëruar me sugjerimin dhe këmbënguljen e tij, i ishte shumë mirënjohës. Që kur ishte anëtar i Këshillit të Shtetit dy herë në javë shkonte në pallat dhe e vizitonte e i përcillte një përmbledhje të lajmeve nga jashtë. Marrëdhënie mjaft të mira kishte edhe me shejhulislam Xhemaleddin Efendiun, me të cilin më vonë do të kalonte shumë kohë në Kajro. Po ashtu edhe pushkatarin shqiptar Tahir Pashën, i cili kishte qenë pranë Abdylhamidit që në princërinë e tij, e njihte prej kohësh dhe e donte.⁷²¹ Dihet gjithashtu se Ferit Pasha e donte shumë edhe ibriktribash⁷²² Qamil Agën, i cili ndërmjetësonte mes tij dhe sulltanit në pallat.

Skena politike osmane sigurisht që nuk përbëhej vetëm nga pallati. Në këtë kapitull kryesisht do të shqyrtohen marrëdhëniet e Ferit Pashës me forcat jashtë pallatit. Por në trajtimin e këtyre do të dalë në pah vetvetiu edhe natyra e marrëdhënieve të tij me pallatin.

Qamil Pasha

Pas rikthimit të Konstitucionalizmit, në vend të Ferit Pashës u emëruan kryeministra njëri pas tjetrit dy ujq të vjetër: Në fillim Said Pasha për katër ditë, pastaj Qamil Pasha. Pasi u bë kryeministër ky i fundit, i paraqiti sulltanit një raport lidhur me atë se si do të vihej në jetë Kushtetuta. Në versionin e pazbardhur ka një fjali së cilës i është hequr një vizë përsipër. Kjo fjali nxjerr në pah se si e shihte Qamil Pasha marrëdhënien me paraardhësin e tij në kohën kur ishte guvernator i Ajdënit: “Kur isha në vilajetin në fjalë, megjithë intrigat e armiqve të mi, falë besnikërisë sime pata gëzuar dashamirësinë e lartmadhërisë së tij, por me lojërat e ndryshme që kurdisi Ferit Pasha, i cili në atë kohë ishte kryeministër, pas njëmbëdhjetë vjetësh në detyrë u shkarkova nga guvernatoriati dhe në njëfarë mënyre m’u lehtësua kthimi në Stamboll.”⁷²³

Zanafilla e fërkimit që çoi në shkarkimin e Qamil Pashës nga guvernatoriati i Ajdënit në fillim të 1907-ës, mund të gjurmohet që nga viti 1904 kur Ferit Pasha

⁷²¹ Po aty, 32-38.

⁷²² Person përgjegjës në kuadër të pallatit për gjërat si legenët, ibrikët, i obliguar që t’iu qesë ujë dhe t’ua mbajë peshqirin madhorëve të pallatit. (përkth.)

⁷²³ Y.EE.KP 86-41/4091, ty.

kishte një vit si kryeministër kurse Qamil Pasha gati nëntë vjet si guvernator i Ajdënit. Qamil Pasha, i cili më parë kishte qenë dy herë kryeministër, ndoshta e nënvlerësonte Ferit Pashën, i cili ishte njëzet vjet më i ri se ai dhe ndoshta prandaj në ankesën për kryeministrin drejtuar pallatit i referohej kohës kur kishte qenë ministër njëzet vjet më parë: “Para njëzet vjetësh i përvuajturi juaj, ndërkohë që shërbeja në Ministrinë e Vakëfeve Perandorake, me dekret sulltanor erdha në këtë vilajet si zëvendësguvernator me detyrën për t’i luftuar deri në zhdukje banditët, të cilët e kishin pushtuar vilajetin e Ajdënit në çdo anë.”⁷²⁴ Në këtë shkresë që e niste duke thënë se “trajtimin që Porta e Lartë i bën vilajetit të Ajdënit nuk ia bën asnjë vilajeti tjetër e nga ana tjetër urojmë që masat e marra në vilajetet e Rumelisë të jenë më të suksesshme,” Qamil Pasha nuk mjaftohet duke u ankuar se kryeministri po e diskriminonte vetëm atë, por e cilësonte të pamjaftueshme edhe politikën e tij në Rumeli.

Vjetërsinë e tij në shërbim të shtetit Qamil Pasha do ta kujtonte edhe në një ankesë tjetër duke thënë se kishte mbi “gjysmë shekulli që i shërbej me modesti, por besnikërisht e me vetëmohim Perandorisë e posaçërisht lartmadhërisë së tij”. Kur përmend “hilet dhe kurthet e kurdisura nga rivalët me qëllimin për ta zhvlerësuar këtë shërbëtor në sytë e lartmadhërisë së tij,” kuptohet se e ka fjalën për Ferit Pashën pasi në fjalinë e mëposhtme fajëson Portën e Lartë:

Në këtë kohë të vështirë kur nga njëra anë vazhdojnë aktet keqpërëse të armenëve e nga ana tjetër çështja e banditëve dhe sidomos problemet e shkaktuara nga gjendja e vështirë financiare e vilajetit, mosmarrja parasysh e vërejtjeve të mia nga Porta e Lartë dhe për më tepër masat sedërlënduese të marra nga armiqtë, janë të padurueshme dhe e vetmja strehë është mëshira e gjerë e mirëbërësit...⁷²⁵

Kurse dy vjet më parë Ferit Pasha qe ankuar për Qamil Pashën, i cili kishte pasur një problem protokolli me konsullin grek në Izmir, duke i shkruar pallatit se “...përzierja e të birit, Said Beut, në çështjet administrative të vilajetit, fakti që banditi i quajtur Çakërxhali bashkë me shokët e tij vazhdojnë të kryejnë sulme e krime në vilajet, si dhe rendja pas interesave personale në çdo departament të vilajetit, janë gjëra për t’u vënë re.”⁷²⁶

Në fund të marsit të 1905-ës, Këshilli i Ministrave e propozoi Shykry Beun, anëtar i Departamentit Administrativ të Këshillit të Shtetit, për guvernator të Ajdënit. Sulltani kërkoi shqyrtimin e çështjes se ku do të banonte Qamil Pasha në rast të miratimit dhe zbatimit të këtij emërimi. Ferit Pasha i kujtoi se Qamil Pasha kishte konakun e vet të madh pranë Saraçhanes dhe mund të banonte atje, ose

⁷²⁴ YEE 86/24,1321 Z 23 (11 Mart 1904).

⁷²⁵ YEE 86/33, 1324 R 14 (7 Haziran 1906).

⁷²⁶ YAHUS 472/80, 1322 S 27 (13 Mayıs 1904).

mund të konsiderohej edhe ishulli i Lesbosit gjashtë orë larg Izmirit apo Rodosi, qendra e vilajetit të Ishujve të Mesdheut. Cilado të ishte zgjidhja, duhej vepruar shpejt. Sipas Ferit Pashës, i cili i bashkëngjiti raportit shkresën e financierit të vilajetit, Kemalit, i cili ankohej se për shkak të çetave nuk po mund të mblidheshin të ardhurat, Shykry Beu duhej dërguar sa më parë guvernator dhe duheshin marrë masat e duhura për zhdukjen e banditizmit.⁷²⁷ Por emërimi nuk u krye.

Kaluan dy vjet dhe Qamil Pasha nuk u prek. Ferit Pasha e njoftoi sulltanin se gjendja sa vinte e përkeqësohej: Memorandumit të tij ku thoshte se “rritja e numrit të banditëve dhe e krimeve si marrja peng e njerëzve për t’i liruar më pas kundrejt pagesës, ka arritur në një shkallë shqetësuese, prandaj duhen marrë sa më shpejt masat e duhura,” Qamil Pasha iu përgjigj me pretekstin se “pushkët e prodhimit të vjetër që ka xhandarmëria nuk mund të bëjnë asgjë kundër banditëve të armatosur me martinë”. Kryeministri i shpjegoi pallatit se përkundër dekretit, “departamenti përkatës nuk e ka kryer ende detyrën”, domethënë Ministria e Luftës nuk i kishte shpërndarë akoma martinë xhandarmërisë, se Tomas Beu e Zija Beu të ngarkuar me ristrukturimin e regjimentit të xhandarmërisë nuk kishin arritur ende në Izmir dhe se një njësi kalorësie prej trupave nizamije⁷²⁸ e caktuar për mbrojtjen e qytetit nuk ishte dërguar ende atje. Duke thënë se “nuk janë kuptuar arsyet për vonimin e zbatimit të këtyre masave deri tani,” ankohej si për neglizhimin e punëve të vilajetit nga ana e guvernatorit, ashtu dhe për ngadalësinë e ministrit të Luftës:

Është absolutisht e nevojshme që t’i jepet fund situatës, e cila ka cenuar seriozisht rendin e sigurinë dhe ka ngjallur ankesa në vilajetin e Ajdënit me gati dy milionë banorë dhe me shumë rezidentë të huaj, prandaj i është shkruar edhe njëherë Ministrisë së Luftës nevoja për kryerjen sa më shpejt të veprimeve lidhur me çështjet në fjalë.⁷²⁹

Ndërkohë kryeministri kujdesej t’ia priste krahët guvernatorit duke ia pas-truar kuadrot me të cilët punonte: Komanda e Izmirit kishte njoftuar se në stacionin e trenit kishte ardhur Çakërxhaliu bashkë me tetë njerëz të tij për të përcjellë Tahir Kenan Beun, i cili po largohej nga Izmiri për në Ankara ku qe transferuar “pasi për shkak të qëndrimeve të papëlqyeshme si ndihmëssekretar i vilajetit të Ajdënit, si dhe të lidhjeve që kishte me banditët, nuk mund të qëndronte më në atë vend”. Qe dhënë udhëzim për t’u mbajtur nën vëzhgim në Ankara. Duke thënë se “ky njoftim i komandantit të Izmirit e tregon edhe njëherë se sa i qëlluar dhe i nevojshëm ishte dekreti sulltanor për largimin e tij nga Izmiri dhe këtej e

⁷²⁷ YEE 86/13, 1323 M 21 (28 Mart 1905).

⁷²⁸ Këmbësori e krijuar në periudhën e Tanzimatit duke i marrë si model ushtritë frënge dhe prusiane. (përkth.)

⁷²⁹ YA.HUS. 504/107,1324 CA 25 (17 Temmuz 1906).

tutje ky njeri nuk duhet të kthehet më kurrsesi në Izmir,”⁷³⁰ kryeministri në fakt i frynte zjarrit kundër vetë Qamil Pashës.

Dy muaj më vonë u shpall një dekret që shprehej se dështimi i guvernatorit të Ajdënit për të vendosur rendin e sigurinë duke i dhënë fund banditizmit, ishte “pasojë e tolerimit”: “Duke qenë se kjo mund të sjellë si rezultat, Zot na ruaj, ndërhyrjen e huaj dhe probleme shtetërore,” kërkohej të merrej parasysh e t’i propozohej atij “emërimi i një personi të përshtatshëm si guvernator dhe pushimi i Qamil Pashës në një nga ishujt,” si dhe “të këshillohet që i biri Said Pasha të mos ndërhyjë në punët e vilajetit”. Ferit Pasha e pa si një rast këtë kërkesë të sulltanit dhe shkroi se Qamil Pasha, për shkak të moshës, nuk mund t’i kryente punët dhe nuk po i parandalonte dot abuzimet:

Megjithëse është nga administratorët me përvojë, ai ka arritur afër të tetëdhjeta-ve dhe disa të afërm që ka pranë si i biri Said Pasha e dhëndri Faik Pasha, duke përfituar nga tolerimi i tij, e kanë bërë zakon të ndërhyjnë në punët e vilajetit për interesat e tyre të jashtëligjshme. Vërejtjet zyrtare e udhëzimet e posaçme që i janë dhënë deri tani për të mos lejuar ndërhyrjen e këtyre dhe të të tjerëve që nuk janë në detyrë, nuk kanë sjellë asnjë rezultat, përkundrazi ndërhyrjet janë shtuar gjithnjë e më shumë. Po ashtu ngjarjet banditeske që vazhdojnë duke u shtuar prej disa kohësh, janë pasojë e tolerimit nga vilajeti dhe disa banditë me nam, të cilët kanë vrarë qindra njerëz, janë falur pa iu marrë armët dhe pa dekret sulltanor e një pjesë janë përfshirë në xhandarmëri,

çka është vërtetuar nga raporti i Komisionit Inspektiv të dërguar në vilajet. Emërimi i një personi të përshtatshëm në guvernatoriati e Ajdënit ishte “nevojë që buron nga situata dhe” po ashtu ishte “e domosdoshme zgjedhja e një personi kompetent e dinjitoz”. Propozimi i kryeministrit ishte shkëmbimi me guvernatorin e Ishujve të Mesdheut: “Guvernatori i Ishujve të Mesdheut, shkëlqesia e tij Nazim Pasha është aktiv dhe me cilësitë e kompetencën e duhur për t’i vënë në rregull punët e vilajetit siç do ta dëshironte lartmadhëria e tij. Nëse ky emërohet guvernator i Ajdënit, edhe shkëlqesia e tij Qamil Pasha mund të emërohet në guvernatoriati e Ishujve të Mesdheut.” Nëse sulltani nuk do ta pëlqente këtë mundësi, ishin edhe alternativat e ish-kryetarit të Komisionit Inspektiv të Jemenit, Shakir Pasha dhe të ministrit të Pajisjeve Ushtarake Raif Pasha.⁷³¹

As pallati dhe as qeveria nuk po mund të vendosnin përfundimisht se ku do ta çonin këtë ujk të vjetër zullumbërës të politikës. Përmasat e mëdyshjes dalin qartë në një raport të paraqitur pallatit nga Ferit Pasha. “Megjithëse” vendimi i sulltanit për guvernatorin e Ajdënit “pa kurrfarë dyshimi është i drejtë e i

⁷³⁰ YAHUS 506/112,1324.8.8 (26 Eylül 1906).

⁷³¹ YEE 86/15, 1324 B 28 (17 Eylül 1906).

qëlluar, për shkak të gjendjes së ditur të tij, është fort e pritshme që në rast se dërgohet në Lesbos, të ndërmarrë ndoca veprime të padëshirueshme.” Ndonëse Këshilli i Ministrave, duke marrë parasysh këtë aspekt, e kishte parë më me vend shkëmbimin e tij me guvernatorin e Ishujve, Nazim Pashën, sulltani nuk e kishte pëlqyer një zgjidhje të tillë. Ministrat propozonin që në rast se dekretohej banimi i Qamil Pashës në Lesbos, atëherë guvernator i Ajdënit të emërohej vetëm ministri i Pajisjeve Ushtarake Raif Pasha.⁷³²

Qamil Pasha do t'i lutej sulltanit duke thënë se i kishte “rënë në vesh lajmi se Porta e Lartë ka vendosur” për shkarkimin e tij nga guvernatoriati: Nëse këtë e dëshironte vetë sulltani, nuk “kishte dyshim se kjo do të ishte mirë” për të. Por, siç kishte shpjeguar më parë, “duke qenë se dihen orvatjet keqdashëse që u bënë për t'i penguar qëllimet sulltanore kur u mor vesh në Stamboll se më qe propozuar posti i kryeministrit me anë të Shakir Pashës” nga adjutantët e sulltanit, “nëse edhe ky vendim është pasojë e një përpjekjeje të ngjashme, streha ime e vetme mbetet mëshira sulltanore.” Siç kuptohet nga kjo fjali, një vit e gjysmë para 30 marsit 1905, pra rreth shtatorit të vitit 1903, sulltani fshehtas Ferit Pashës i kishte propozuar postin e kryeministrit Qamil Pashës, por pastaj s'dihet se si, kishte ndërruar mendje. Shkarkimi i Qamil Pashës nga sulltani nuk ishte problem për të; zaten ishte i moshuar. Por ajo që e shqetësonte ishte se keqdashësit e tij nuk do ta linin të qetë: “Sepse tashmë që kam kaluar më shumë se pesëdhjetë vjet në shërbim të shtetit, lirimi nga shërbimi nga ana e sulltanit në këtë moshë meriton falënderim, por kur mendoj për shqetësimet që mund të më shkaktojnë keqdashësit, vuaj thellë nga mendimi se si do ta kaloj pjesën e jetës që më ka ngelur.” Atë pjesë të jetës shkëlqesia e tij donte ta kalonte duke u lutur për sulltanin “i tërhequr në një cep të veçuar”.⁷³³ Përmendja e shërbimit të tij pesëdhjetë vjeçar duhet të jetë sërish një fjalë e hedhur në drejtim të Ferit Pashës.

Në muajin e parë të vitit 1907, kriza mes dy pashallarëve arriti kulmin. Qamil Pasha i shkroi sulltanit se donte të largohej nga guvernatoriati për shkak të kryeministrit. “Megjithëse, i lodhur nga shqetësimet që shkëlqesia e tij kryeministri po më shkakton që prej dy vjetësh,” ishte “lutur që pjesën e mbetur të jetës ta kaloj nën hijen e kalifit duke u lutur pareshtur për të mirën e mirëbërësit të madh,” i qe dhënë udhëzimi për të banuar në Rodos. Shkruante se për shkak të sëmundjes nga e cila po vuante, prej nëntë muajsh ndodhej në mjekim dhe nëse do të banonte në një ishull si Rodosi ku nuk kishte mjekë të mirë, do të mbetej “i privuar nga mundësitë për shërim dhe në rrezik vdekjeje”. Prandaj kërkonte leje për të qëndruar në Izmir ose për të banuar në Bejrut ku kishte shumë doktorë. Theksonte se

⁷³² YAHUS 508/93, 1324.11.24 (9 Ocak 1907).

⁷³³ YEE 86/18, 1313 N 20 (sic).

nuk do t'i kishte hije lavdisë sulltanore që “pas pesëdhjetë e tetë vjetësh në shërbim të Perandorisë,” të burgosej “nga Porta e Lartë në një ishull”.⁷³⁴ Do ketë kujtuar se ia arriti qëllimit, pasi të nesërmen do të shprehte falënderimin për “mirësinë e treguar përkundër mendimit të keq që kryeministri” kishte shprehur për të.⁷³⁵

Qamil Pasha strehohet në konsullatën angleze

Guvernator i Ajdënit u emërua Ibrahim Faik Beu, emri i të cilit nuk ishte mes atyre të propozuar nga kryeministri. Data e emërimit është 4 janar, por për shkak të problemeve të shkaktuara nga Qamil Pasha e që do të rrëfihen më poshtë, puna mundi të fillonte vetëm më 16 janar.⁷³⁶

Kur e kuptoi se pasi të shkarkohej nga detyra, do të dërgohej në Rodos, Qamil Pasha u strehua në konsullatën angleze në Izmir duke e vënë në pozitë të vështirë qeverinë. Përveç telegrameve të shumta që u shkëmbyen, edhe punonjësit e ambasadës angleze në Stamboll shkuan e erdhën mes pallatit e Portës së Lartë duke bërë bisedime dhe duke çuar e sjellë lajme për sigurinë e jetës së Qamil Pashës, për çka shqetësohej më kot në fakt. Gjoja “mosbesimi i Qamil Pashës nuk ishte ndaj sulltanit, por kishte frikë se armiqtë e tij në Stamboll nuk do ta linin të qetë.”⁷³⁷ Me armiq, sigurisht, i pari nënkuptohej Ferit Pasha. Pasi më në fund mori garanci nga sulltani se mund të jetonte i sigurt në Stamboll, doli nga konsullata.

Pasi doli do t'i shkruante pallatit se nuk ishte strehuar në konsullatë për shkak të sulltanit, por për shkak të kryeministrit:

Megjithëse kam kaluar më shumë se gjysmë shekulli në shërbim të Perandorisë dhe nuk ka asnjë arsye që të dënohem, fakti që m'u caktua të banoj në Rodos, pa u pyetur e pa m'u marrë mendim, si pasojë e urrejtjes së kryeministër pashës, i habiti të gjithë dhe mua më bëri të mendoj se nëse i nënshtrohem pa kundërshtim këtij dënimi, vallë ç'tradhti tjetër mund të më kurdisë shkëlqesia e tij, prandaj është e qartë se masa e pazakontë që mora, qoftë për ta shpëtuar veten nga rreziku, qoftë për ta ruajtur lavdinë e drejtësisë së lartë kalifnore nga cenimi në sytë e popullit, është mirëkuptuar nga njerëzit e drejtë.

⁷³⁴ YEE 86/17,1324 Za 27, No. 2 (2 Ocak 1907).

⁷³⁵ Po aty, No. 3 (3 Ocak 1907).

⁷³⁶ “Aydın Vali-i sâbıkı Faik Beyefendi hazretlerinin mezkur valiliğe tayinine 20 Ka- numevvel 1322 tarihli irade-i seniyye-i hazret-i padihahî şerefsudur buyurularak, müşarünileyhin 3 Kanunısanı 1322 tarihinde işe mübaşeret eylediği muhasebe kuyûdâtından anlaşılmış...” (Mülkiye Tekaüd Sandığına 24 Eylül 1908 tarihinde Dahiliye'den gelen cevap), DH.MKT 2614/24, 1326 Ş 27.

⁷³⁷ FO 421/231, No. 74, Barclay to Grey, January 18, 1907.

Sipas tij, urrejtja e Ferit Pashës ndaj tij buronte nga të konsideruarit rival për postin e kryeministrit, nisur nga nderimi që sulltani i kishte bërë dy vjet e gjysmë më parë. Nëse e ka fjalën për propozimin për t'u bërë kryeministër që u përmend më lart, kjo kishte ndodhur në fakt para tre vjet e gjysmë. Sido që të jetë, sipas Qamil Pashës, që atëherë Ferit Pasha kishte ndërmarrë veprime për ta cenuar qeverisjen e vilajetit të Ajdënit, ia kishte paraqitur sulltanit “duke i tjerre mbrapsht përmbledhjet e raporteve të kurdisura që kishte sajuar” duke dërguar një e dy me ndonjë pretekst inspektorë në Izmir dhe në këtë mënyrë ishte përpjekur ta zhvlerësonte në sytë e sulltanit. Qamil Pasha donte që kryeministri t'ia paguante këtë padrejtësi që i kishte bërë: “I përvuajturi juaj është një shërbëtor gjithmonë i gatshëm për të pranuar caktimin hyjnor, por kryeministri sipas dispozitës hyjnore *dhëmb për dhëmb e sy për sy* për poshtërimin dhe vuajtjen që na u shkaktua familjarisht në mes të dimrit.”⁷³⁸

Interesant është fakti që Qamil Pasha ia hidhte të gjithë fajin kryeministrit, kurse sulltanin e nxirrte krejt të larë. Por një procedurë e tillë serioze kundrejt tij nuk mund të bëhej pa dijeninë e sulltanit. Nga ana tjetër është e pamundur që Qamil Pasha, i cili kishte qenë vetë kryeministër disa herë, të mos e dinte këtë. Por si duket përdorte një gjuhë të tillë për të mos e vënë sulltanin në pozitë të vështirë, në mënyrë që të fitonte mëshirën e mbështetjen e tij.

Qamil Pasha, edhe kur qe shkarkuar nga detyra e kryeministrit për t'u emëruar guvernator i Ajdënit në vitin 1895, qe nisur të strehohej në ambasadën angleze.⁷³⁹ Të njëjtën gjë kishte bërë edhe Said Pasha më parë. Prandaj guvernatori fqinj Abidin Pasha e konsideroi Qamil Pashën si bukëshkalë ngaqë “u strehua në konsullatën angleze duke ndjekur shembullin e Said Pashës” dhe u shpreh se e shihte me përbuzje e neveri këtë akt.⁷⁴⁰

Qamil Pasha kërkonte leje për t'u tërhequr në Qipro e për t'i kaluar atje ditët e pensionit dhe nuk u zinte besë zyrtarëve ndërmjetës që i komuniknin se sulltani e kishte falur që ishte strehuar në konsullatë dhe se mund të jetonte i sigurt e në liri të plotë në Stamboll. Ambasadori anglez po përpiqej të ndihmonte për të konfirmuar garancitë e dhëna nga sulltani. Pasi qëndroi gjashtë ditë në konsullatë mes datave 13 e 18 janar 1907, Qamil Pasha më në fund vendosi t'i besonte sulltanit dhe u nis drejt Stambollit me vaporin “Stamboul”. Konsullit anglez do t'i thoshte se Ferit Pashën e konsideronte si përgjegjës për situatën: Shkak për zhvlerësimin e tij qe bërë Ferit Pasha, i cili e shihte si rival ngaqë herëpashere sulltani konsultoej me të për çështje politike. Feriti i kishte shfrytëzuar akuzat

⁷³⁸ YEE 86/67, 1324 Z 18 (1 Şubat 1907) Më këtë shkresë do të fillojë të përdorë nënshkrimin “Ish-kryeministri”.

⁷³⁹ YEE 86/3, 1313 C 05.

⁷⁴⁰ YEE 86/5, 1324 Z 04.

që i bëheshin të birit, Saidit, për tolerim të kusarëve dhe i kishte përdorur ato për ta rrëzuar rivalin e tij.⁷⁴¹

Ja si i ka shënuar në ditarin e saj udhëtarja dhe agentja angleze Gertrude Bell ato që i ka thënë konsulli anglez në Izmir Mr. Cumberbatch lidhur me rastin e Qamil Pashës: Qamil Pasha ishte një guvernator i shkëlqyer dhe simpatizant i madh i Anglisë. Më parë kishte shërbyer disa herë si kryeministër. Shkëlqimin e tij Ferit Pasha ia detyronte Qamil Pashës. Ky i fundit, i cili gjithmonë e vlerësonte forcën dhe aftësinë e Ferit Pashës, ishte kandidati i anglezëve për kryeministër. Prandaj Qamili ishte i rrezikshëm për Feritin, për të cilin thuhej se ishte dhe me gjasë ishte vërtet, mik i rusëve dhe i mbështetur materialisht prej tyre. Akuza ndaj Qamil Pashës se kishte marrë ryshfet prej banditëve, u përdor si pretekst për shkarkimin e tij. Policia u njoftua me telegram për ta arrestuar Qamil Pashën. Kur guvernatori e lexoi këtë telegram në konakun e tij, konsulli anglez ishte pranë tij dhe i la të kuptonte se të nesërmen në mëngjes mund t'i shkonte për vizitë në konsullatë. Qamil Pasha, pa ngurruar aspak, me të dalë konsulli përgatiti një valixhe të vogël, hipi në karrocë e u strehua në konsullatë. Kur erdhi drejtori i policisë në konak, zogu kishte fluturuar nga kafazi. Pas telegrameve të dërguara nga pallati, Mr. Cumberbatch deklaroi se nuk do ta linte Qamil Pashën të largohej pa iu garantuar jeta. Përveç Qamil Pashës, kërkoi garanci edhe për të birin, Said Pashën. Megjithëse i ngarkuari me punë i Anglisë në Stamboll, Barclay, i cili ndodhej në këmbë të ambasadorit O'Connor që kishte shkuar në Londër, nuk deshë të bënte gjë për Saidin, si përfundim u dha garanci për të gjithë familjen e Qamil Pashës dhe kështu ky i fundit nuk shkoi në Rodos ku ishte syrgjynosur, por në Stamboll.⁷⁴²

Siç shkruan Qamil Pasha më 16 janar, pasi që hequr bllokada një ditë më parë, kishte thirrur dy nëpunës, kishte rregulluar hesapet me ta dhe kishte përfunduar përgatitjet për rrugë. Të nesërmen do të nisej me vaporin e Rumanisë. Pashai thoshte se ngaqë vendosja e shumë fëmijëve në mes të dimrit në konakun e zbrazët që i qe caktuar në Nishantashë do të përbënte problem, së pari do të vinte me disa nga djemtë e tij për t'i tërhequr të tjerët më vonë. E përfundonte telegramin duke e sfiduar kryeministrin: Nëse shkëlqesia e tij kryeministri vërtetonte se “jo vetëm në detyrën e fundit, por gjatë tërë jetës” kishte kryer “jo ndo një faj e poshtërsi apo, larg qoftë, tradhti,” por edhe gjënë më të vogël që do t'ia

⁷⁴¹ FO 424/212, Inclosure 1 in No. 21, Consul-General Cumberbatch to Mr. G. Barclay, Smyrna, January 18, 1907.

⁷⁴² www.gerty.ncl.ac.uk/diaries/dl459.htm. Në këtë shënim ditari me datë 2 prill, për Ferit Pashën thuhet kështu: “It was he to whom Ferid owed his rise and he always spoke very highly of Ferid’s powers and ability. He was the English candidate for the Vezirate and was thus a danger to Ferid who was supposed to be and probably was, a friend to Russia and perhaps in her pay.”

njolloste besnikërinë ndaj lartmadhërisë së tij, ishte gati t'ia mbante “drejt e në Rodos për t'u syrgjynosur atje”.⁷⁴³

Dy ditë më vonë, të njëjtin proces Ferit Pasha do ta tregonte si më poshtë nga këndvështrimi i tij.⁷⁴⁴

Qamil Pashës i janë dërguar tri telegrame nga Porta e Lartë për t'i thënë të shkojë në Stamboll. Gjithashtu, zëvendësguvernatori, Tevfik Pashës, i është dhënë udhëzim për të mos u lejuar të bijtë dhe të afërmit ta vizitojnë dhe është kthyer përgjigje se nuk është lejuar ta vizitojë njeri dhe se i është rrethuar banesa nga policët. Kurse përgjigja dhënë ambasadës angleze është se Qamil Pasha është lejuar tashmë të vijë në Stamboll dhe prandaj nuk ka pse ta zgjasë më qëndrimin e tij në konsullatë. Veç kësaj, e njëjta gjë i është komunikuar edhe Ministrisë së Jashtme dhe po ashtu i është shprehur edhe njëherë garancia të ngarkuarit me punë të ambasadës angleze e i është komunikuar e njëjta gjë me telegram Qamil Pashës.

Korrespondenti i gazetës *Berliner Tagesblatt* në Stamboll shkroi se Qamil Pasha qe fshirë nga skena e politikës duke u shkarkuar nga guvernatoriati: “Ndo-nëse miqtë e Qamil Pashës, anglezët dhe armiqtë e kryeministër Ferit Pashës, i cili sot ndodhet në krye të shtetit, kishin shpresuar se Qamil Pasha, i cili prej disa vitesh nuk e gëzonte më dashamirësinë e sulltanit, do të emërohej sërish kryemi-nistër, këtë herë u bindën se shpresa që ushqenin ishte e kotë.” Për të mos lënë përshtypjen se gjermanët po hidhnin valle nga gëzimi, gazeta deklaronte edhe se ky shkarkim nuk ishte pasojë e ndonjë pakënaqësie ndaj Anglisë: “Të pabaza janë edhe lajmet se shkarkimi i Qamil Pashës u bë si shpërblim për Ferit Pashën si simpatizant i Gjermanisë.”⁷⁴⁵

Anglezët nuk e humbën shpresën se Qamil Pasha i shkarkuar nga guverna-toriati më vonë do të emërohej sërish në poste të larta. Pasi erdhi në Stamboll Qamil Pasha vazhdoi të shkëmbente letra me konsullin anglez në Izmir Cumberbatch-in. Madje mesazhet për O'Connor-in dhe Fitzmaurice-in me të cilët druhej të takohej e të komunikonte drejtpërdrejt në Stamboll, ua përcillte nëpërmjet Cumberbatch-it. Në përgjigjen për letrën e datës 25 dhjetor 1907 ku Qamil Pasha e uronte për emërimin në Bejrut, Cumberbatch-i njoftonte se ua kishte përcjellë mesazhin e tij dy zotërinjve në fjalë, të cilët ishin të lumtur të merrnin vesh se pashai ishte mirë me shëndet. Madje O'Connor-it i kishte thënë se kurrë nuk e kishte parë “kaq të shëndetshëm Qamil Pashën” dhe se “nëse rrethanat do të sill-nin ndërrimin e kryeministrit,” pashai do të ishte “absolutisht në gjendje për ta

⁷⁴³ YEE 86/16, 1324 Z 01.

⁷⁴⁴ YEE 2/17, 1324 Z 03 (18 Ocak 1907).

⁷⁴⁵ Y.PRK.TKM 49/69, 1324 Z 19 (3 Şubat 1907).

kryer këtë detyrë të rëndësishme nëse do të thirrej.”⁷⁴⁶ Kjo profeci do të realizohej pas pak më shumë se shtatë muajsh...

Për të banuar në Stamboll Qamil Pashës iu caktua shtëpia e blerë nga Arka e Posaçme kur ishte në ngarkim të Ahmed Xhelaledin Pashës.⁷⁴⁷ Ndërkohë Ferit Pasha kishte filluar me kohë spastrimin e stafit të Qamil Pashës në Izmir. Akoma pa u emëruar guvernatori i ri, kishte vendosur për ta degdisur edhe sekretarin duke emëruar në vend të tij sekretarin e vilajetit të Konjës, tek stafi i të cilit kishte besim.⁷⁴⁸

Marrëdhëniet e tij me Ferit Pashën Qamil Pasha i zbërthente si më poshtë në një memorandum dërguar sulltanit ku thoshte se “trajtimi i pabesë që kryeministri më ka rezervuar së fundmi, ka nevojë për shpjegim”:

Njëherë iu paraqit lartmadhërisë së tij çështja e emërimit të tij në guvernatoriatin e Bitlisit⁷⁴⁹ dhe ngaqë qëndrimi i tij ishte i njohur më parë për qeverinë dhe lartmadhërinë e tij, nuk u miratua. Më vonë, kur fati e deshi që të bëhej kryeministër, ndërkohë që nuk i qe parë ndonjë e keqe, i trembur nga dashamirësia e treguar nga lartmadhëria e tij ndaj personit tim, me qëllimin për të mbetur pa rival mes shërbëtorëve të lartmadhërisë së tij, nisi të kurdiste lloj-lloj hilesh e intrigash për ta zhvlerësuar të përvuajturin në sytë e lartmadhërisë, duke formuar, me premtime për shpërblime, edhe një komision mashtrimesh.

Gjoja Ferit Pasha, me raportet e sajara nga ky komision, “ia përshkruante e paraqiste sulltanit si një tablo krejt të zezë” qeverisjen e vilajetit të Ajdënit. Kur i shkruhej si qëndronte e vërteta, Ferit Pasha përgjigjej se “dashamirësia dhe respekti i tij për mua ishte i plotë sa s’mund të cenohej kurrë dhe duke u përpjekur të më mashtronte se memorandumet që më komunikoheshin ishin me urdhër të lartmadhërisë së tij, e nga ana tjetër vazhdonte me intrigat e tij”. Domethënë kryeministri nga njëra anë përpiquej ta shfajësonte veten duke thënë se çfarë bënte e bënte i detyruar nga urdhri i sulltanit, e nga ana tjetër i kurdiste dallavere pas krahëve Qamil Pashës. Për shembull, duke e shfuqizuar dekretin sulltanor për zëvendësimin e armëve të vjetra të regjimentit të xhandarmërisë, shpresonte dhe përpiquej për shtimin e kusarisë në vilajet, në mënyrë që të sigurate shpalljen e një dekreti sulltanor sipas dëshirës së tij nëpërmjet shpifjeve se guvernatori tashmë nuk mund ta kryente më detyrën, se punët e vilajetit i kishin mbetur në

⁷⁴⁶ Y.EE.KP 32/3133, 1325.

⁷⁴⁷ YA.HUS. 508/154,1324 Z 21 ve YAHUS. 508/161, 1324 Z 24.

⁷⁴⁸ YAHUS 508/132,1324.12.12 (27 Ocak 1907).

⁷⁴⁹ Siç është përmendur në pjesën e parë, Ferit Pasha qe propozuar si guvernator jo i Bitlisit, por i Diarbekirit. Nëse armiqësia e Ferit Pashës buronte nga ky rast, atëherë vërtet nuk kishte të drejtë, pasi kryeministri Qamil Pasha pati kërkuar leje për emërimin por sulltani e pati refuzuar: “...karakteri dhe cilësitë e tij nuk janë të përshtatshme për guvernatoriatin në fjalë...” (Y.PRK.BŞK 43/18,1313 RA 26).

dorë të birit, Said Pashës, i cili nga ana e tij bashkëpunonte dhe ndante interesa me banditët. “Është e dyshimtë se deri ku mund t’i besohet një njeriu me të tillë karakter. Gjëra të padëgjuaara janë padrejtësitë që ai ka bërë mbështetur në dekretet sulltanore, të cilat i ka siguruar duke abuzuar në njëfarë mënyre me besimin e lartmadhërisë së tij.” Ankesën e tij Qamil Pasha e përfundon kështu: “Kjo pra është ana e jashtme e Ferit Pashës, kurse anën e fshehtë pa dyshim e kupton më së miri lartmadhëria e tij...”⁷⁵⁰

Qamil Pasha nuk do ta përmbante dot zemërimin por do të vazhdonte me stuhinë e kritikave. Në një shkresë të dërguar pallatit pas dy javësh duke përfituar nga fakti që banditizmi në Izmir qe shtuar pas largimit të tij, ndihet se si i fërkon duart nga kënaqësia: “Sipas informacioneve të marra nga Izmiri së fundmi, banditizmi në vilajet ka arritur në një pikë alarmante. Si duket puna që xhandarmëria bënte me armët e vjetra të cilat zëre se nuk ishin, në kohën e qeverisjes së të përvuajturit tuaj, tani nuk arrihet të bëhet as me armët e reja, përkundrazi aktet e kusarisë po shtohen.” Kurse në kohën e tij qenë pranuar në gjirin e ligjit shumë banditë, të cilët pastaj qenë përdorur kundër të tjerëve, e madje trysnia e ushtruar e kishte detyruar edhe Çakërxhaliun e famshëm të dorëzohej. Por kur më vonë çështjet e rendit të vilajetit iu kaluan komandantit të qendrës gjeneral-major Arnavut Said Pashës në kuadër të masave të posaçme të marra “nga shkëlqesia e tij kryeministri kundër qeverisjes së të përvuajturit,” Çakërxhaliu, i cili po rronte në qetësi të plotë u nxit sërish. Sado që deklaroi se ishte falur nga sulltani dhe se nuk i binte më në qafë askujt, nuk ia vuri veshin njeri. Kur mori vesh se njërive operacionale u qe dhënë urdhër për ta vrarë, Çakërxhaliu zuri pusi me çetën e tij dhe vrau katër xhandarë të njërive operacionale e doli sërish në mal. Për më tepër, kur bashkë me vendimin për syrgjynosjen e familjes së tij në Çorum ndodhi edhe vdekja e të shoqes bashkë me foshnjën e sapolindur në spitalin e Izmirit, Çakërxhaliu e shtoi dozën e banditizmit. Kështu që tani ka marrë fund shpresa për dorëzimin e tij. Ky njeriu, i cili pesë vaktet e namazit i falte në xhami dhe një pjesë të parave që merrte për lirimin e pengjeve i shpenzonte për të ndërtuar çezma e ura dhe për të martuar bijat e të varfërve, që kur i është kthyer kusarisë ka vrarë 36 xhandarë! “Ndonëse është e kuptueshme që shkëlqesia e tij të mos ia paraqesë lartmadhërisë së tij” këto informacione që ambasadat i dinë mirë, “meqë u bë shkak që Çakërxhaliu të fillojë prapë nga banditizmi, tashmë duhet t’i gjejë një zgjidhje këtij problemi që e polli nga smira e vet para se të ndërhyjnë të huajt për këtë.”⁷⁵¹

⁷⁵⁰ YEE.KP 32/3104, 1325 M 9 (22 Şubat 1907).

⁷⁵¹ YEE 86/31,1325 M 22 (7 Mart 1907).

Të tilla shkresa të dërguara njëra pas tjetrës me nënshkrimin “ish-kryeministri”, me siguri kanë ndikuar në riemërimin e Qamil Pashës kryeministër menjëherë pas Ferit Pashës. Për shembull, në njërën syresh, “nisur nga besnikëria” vinte në dukje se “reformat që kanë të bëjnë me të ardhmen e Perandorisë, për të cilat është hedhur fjala në takimin e Revalit mes mbretit të Anglisë dhe carit të Rusisë, janë të një natyre që kërkojnë kujdes sepse cenojnë sovranitetin e Perandorisë” dhe “do ta vënë në vështirësi qeverinë.”⁷⁵² Kurse pa kaluar as një javë nga shpallja e Konstitucionalizmit, thoshte se “rebelimi i popullsisë që ka ndodhur në Rumeli si pasojë e neglizhencës e tolerimit, është përhapur edhe tek banorët e Stambollit, të cilët kanë të njëjtën prirje dhe duke qenë se janë shtuar demonstratat nga popullata e cila ka shpallur lirinë dhe ka guxuar të bëjë disa kërkesa të papranueshme,” fliste për “masat që duhen marrë për ta kapërcyer shëndoshë këtë krizë politike.”⁷⁵³ Domethënë në një kohë kur Ferit Pasha i ishte dorëzuar Konstitucionalizmit, Qamil Pasha e quante “guxim” shpalljen e lirisë, ashtu si kërkesat e tjera të papranueshme për sulltanin, duke u përpjekur t’i hynte në sy këtij të fundit.

Grindjet në Këshillin e Ministrave

Gazeta *Berliner Tagesblatt* e cila, siç u citua më lart, e quante të pabazë mendimin se Qamil Pasha ishte shkarkuar për të kënaqur Ferit Pashën si simpatizant i Gjermanisë, në vazhdim të të njëjtit lajm, shkruante kështu: “Por shpërblim për Ferit Pashën do të jetë shkarkimi i ministrave të Brendshëm dhe të Drejtësisë që do të kryhet së shpejti. Ferit Pasha ka ndjellë mërinë e tyre ngaqë u është kundërvënë ashpër përpjekjeve të tyre për të përfituar koncesione të mëdha. Rënia e këtyre ministrave do ta forcojë jashtëzakonisht pozitën e kryeministrit.”⁷⁵⁴ Ç’ishte problemi i Ferit Pashës me këta dy ministra?

Qe cituar më lart se në një raport zyrtar anglezët e përshkruanin Ferit Pashën si një “drejtues të aftë e oborrtar të shkathët, i cili ka ditur ta ruajë postin e tij mjaft të vështirë me një sundimtar dyshues dhe mes një panteoni heterogjen ministrash, shumica prej të cilëve e urrejnë”. Arena e fërkimeve mes këtij “panteoni heterogjen ministrash” ishte Këshilli i Ministrave që mblidhej të dielave. Polemika të nxehta ndodhnin sidomos gjatë diskutimit të çështjeve financiare. Ngaqë ministrat nuk i emëronte kryeministri, por sulltani, i cili për më tepër përfshinte

⁷⁵² YEE 86/12, 1326 CA 18.

⁷⁵³ YEE 86/71, 1326 C 29 (29 Temmuz 1908).

⁷⁵⁴ Y.PRK.TKM 49/69, 1324 Z 19 (3 Şubat 1907).

në kabinet zyrtarë me marrëdhënie jo të mira me njëri-tjetrin, ndodhnin edhe grindje të ashpra.

Një shembull i tillë është mbledhja e datës 19 prill 1903 ku nuk morën pjesë ministrat e Flotës dhe të Vakëfeve dhe ku u shqyrtuan këto çështje:

- 1) Mobilizimi i divizionit të Konjës në Rumeli,
 - 2) Operacionet ushtarake në Pejë dhe Gjakovë,
 - 3) Shqyrtimi i përmbajtjes së ultimatumit të dhënë sulltanit ditën e premte nga ambasadorët e Rusisë dhe të Austrisë, duke qenë se i është dhënë edhe kryeministrit,
 - 4) Raporti i ministrit të Financave për bashkimin e borxheve⁷⁵⁵ dhe sigurimin e një milion lirave,
 - 5) Vendimi i gjykatës ushtarake për ushtar Ibrahimin, i cili ka vlarë konsullin rus.
- Në këtë mbledhje, që në fillim të detyrës së tij Ferit Pasha pati fërkim me ministrin e Luftës, gjë që mareshali i Tophanes ia tregonte kështu sulltanit:

Në diskutimin lidhur me mobilizimin e divizionit të Konjës, kryeministri shprehu mendimin se megjithëse është marrë leje nga sulltani për mobilizimin në fjalë, nisur nga problemet e hasura në furnizimin e trupave perandorake në Rumeli, nga vështirësitë në sigurimin e parave dhe nga garancitë e ambasadorëve se në rast se qeveria do t'i zbatojë plotësisht vendimet e marra, bullgarët nuk do të guxojnë të bëjnë asgjë, në vend që të dërgohen trupa të tjera në Rumeli, do të ishte më me vend që në Pejë të dërgohen përforcime nga rreth njëqind e pesëdhjetë taborët ekzistues në vend e me përfundimin e çështjes këto të kthehen sërish në garnizonet e tyre dhe në këtë mënyrë t'i kursehen shpenzimet arkës së shtetit. Nga kjo ministri i Luftës u irritua e iu përgjigj ashpër kryeministrit dhe mes tyre u zhvillua një polemikë...⁷⁵⁶

Faktori financiar në zënkën mes kryeministrit dhe ministrit të Luftës

Këshilli i Ministrave shpesh bëhej skenë e përplasjes mes mentaliteteve civile e ushtarake në personin e kryeministrit dhe të ministrit të Luftës. Shqetësimi i kryeministrit në këto mosmarrëveshje kishte të bënte me financat publike. Ndërsa arka e shtetit gjendej në vështirësi dhe e mbytur në borxhe, burokracia ushtarake, duke vepruar e përqendruar tek siguria, merrte vendime që shkaktonin rritjen e shpenzimeve.

⁷⁵⁵ Marrëveshja për Bashkimin e Borxheve e nënshkruar më 14 shtator 1903, pas Vendimeve të Muharremit që zhvillimi më i rëndësishëm për sa u përket borxheve të Perandorisë Osman. Shih: Ö. Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkihi Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare* (İstanbul: Osmanlı Bankası, 2005), 104-108.

⁷⁵⁶ Y.PRK. ASK 194/67, 1321 M 21 (19 Nisan 1903).

Që në ditën e parë të detyrës Ferit Pasha u kishte dërguar të gjitha vilajeteve një telegram që vinte në dukje se “prej njëfarë kohe ka një ngadalësim në të gjitha vilajetet për sa i përket vjeljes së të ardhurave të shtetit” dhe urdhëronte “përsheptimin e vjeljes së tyre”.⁷⁵⁷ Ky shqetësim nuk ishte i kotë; buxheti i 1903-ës shfaqte një deficit prej katër milionë lirash.

Po në ato ditë, kur sulltani kërkoi shpërbërjen e dy komisioneve financiare të ngritura në periudhën e kryeministrit të mëparshëm, Ferit Pasha e kundërshtoi një gjë të tillë. Komisioni i Kontabilitetit në Portën e Lartë dhe një tjetër në Ministrinë e Financave ndiqnin kryerjen e udhëzimeve për përsheptimin e vjeljes së të ardhurave. Ferit Pasha mendonte se duhej shfuqizuar vetëm një praktikë e gabuar e vendosur prej tyre: dërgimi i nëpunësve për vjeljen e të ardhurave në provinca nga Ministria e Financave.

Megjithëse vjelja e të ardhurave publike në vilajete është një nga detyrat e nëpunësve administrativë e financiarë, me dërgimin e nëpunësve në disa vilajete nga Ministria e Financave për vjeljen e të ardhurave të prapambetura, nëpunësit administrativë ua kanë lënë këtyre të fundit punën duke e lënë pas dore, prandaj jo vetëm që nuk ka ndonjë përfitim nga prania e nëpunësve për vjeljen e taksave, por këta vetëm sa paguhen kot dhe, meqë në kuadër të masave të marra eventualisht vilajetet kanë marrë përsipër dërgimin e shumave, qoftë për të kursyer shpenzimet e tepërta nga rrogat e tyre, qoftë për të mos u lënë shkas ndoca ndërhyrjeve të paligjshme, i është komunikuar Ministrisë së Financave që t'i japë fund detyrës së këtyre nëpunësve e t'i sjellë sërish në Stamboll...⁷⁵⁸

Sipas Ferit Pashës, “sa më shumë shtohen problemet financiare, aq më e rëndësishme bëhet edhe marrja e masave urgjente për t'i zgjidhur ato.”⁷⁵⁹ Njëzet taborë mbaheshin në Bagdad dhe Basra për të shtypur Saduniun, i cili kishte ngritur krye në Basra në shkurt të 1904-ës dhe ngaqë korparmata e 4-t nuk i kishte dhënë ende fund kësaj pune, po bëheshin shpenzime shumë të mëdha. Në këtë kontekst e kishte shkruar kryeministri fjalinë e mësipërme.

Në një raport të datës 14 mars 1905, kryeministri kujtonte se deficit i buxhetor i kalonte 2 milionë lirat dhe duke vënë në dukje gjendjen kritike financiare thoshte se nuk duhej marrë më shumë borxh.

Është e qartë se një kuadër financiar vendor që konsiston në kapërcimin e për-kohshëm të situatës duke marrë borxh të jashtëm vit për vit, nuk mund të vazhdojë gjatë. Po ashtu, çështjet financiare të shtetit në përgjithësi shfaqin nevojë urgjente për marrjen e çdo mase të mundshme...⁷⁶⁰

⁷⁵⁷ YA.HUS 440/7, 1320 L 16.

⁷⁵⁸ YA.HUS 440/113, 1320 L 30.

⁷⁵⁹ YA.HUS 468/2, 1321 Z 16.

⁷⁶⁰ YA.HUS 485/36, 1323 M 7.

Pa kaluar as një muaj, Ferit Pasha do të përpiquej t'i shpjegonte sulltanit problemet financiare që do të krijonte dërgimi i përforcimeve ushtarake kundër komitëve armenë, për të cilët qe marrë lajm se do të depërtonin nga kufiri me Rusinë dhe Iranin. Arka e shtetit ishte e detyruar të bënte shpenzime të mëdha për forcat e tepërta ushtarake në Rumeli dhe po ashtu po bëheshin mobilizime dhe shpenzime edhe në Jemen e Kasim. Nga këto shpenzime të jashtëzakonshme, në buxhet qe krijuar një deficit prej 5-6 milionë lirash. Ndërkohë që Këshilli i Ministrave nuk kishte gjetur akoma zgjidhje për këtë problem, "përforcimet ushtarake në zonën në fjalë kundrejt mundësisë së sulmeve nga banditët armenë do t'i shtojnë problemet buxhetore, prandaj" çështja mund të merrej edhe njëherë në konsideratë "pasi të merret vesh mirë si qëndron puna" nëpërmjet shqyrtimit nga ana e autoriteteve ushtarake nëse është i nevojshëm dërgimi i forcave të tjera pa u vlerësuar mirë informacioni i marrë.⁷⁶¹

Në fund të 1907-ës qeveria nuk po mundej të ngrinte më kokë nga pesha e trysnive financiare. Për rogat që do të jepeshin në Bajramin e Kurbanit, për administrimin e korparmatës së 2-të, për të dërguar një sasi parash në Jemen dhe dhjetëmijë lira administratës së haxhit, nevojiteshin disa qindra mijëra lira. Nga vilajetet e mundshme po përpiquej për plotësimin e shumës për pagesën e dëmshpërblimit të luftës që duhej bërë patjetër deri në fund të dhjetorit. Por në vilajetet e tjera kishte probleme edhe për sa i përket shpenzimeve vendore. Qoftë Administrata e Borxheve, qoftë Drejtoria e Fanarëve nuk donin të merrnin borxh, por edhe Banka Osmane kishte bërë të ditur se nuk do të jepte para të tjera mbi borxhet që kishte dhënë më parë. Kriza financiare në Evropë e bënte të pamundur edhe gjetjen e parave nga drejtime të tjera. Kryeministri u detyrua t'ia shprehte sulltanit shqetësimet e tij, duke thënë se "duhet menduar se si do të sigurohen shumat e nevojshme". Pikërisht në mes të këtyre problemeve, plani për ta shtuar praninë ushtarake në kufirin me Iranin dhe kërkesa e vilajetit të Erzurumit, për pesëmbëdhjetë mijë lira për furnizimin e këtyre trupave shtesë, ia sosën durimin kryeministrit. Qeveria iraniane sot e kishte përsëritur zyrtarisht garancinë për paqe. Duke e kundërshtuar këtë masë i shkroi sulltanit se "Portës së Lartë nuk i është dhënë informacion nga instancat ushtarake se nga ç'drejtime e me ç'forca mund të ndërmerren sulme si dhe lidhur me mjaftueshmërinë apo pamjaftueshmërinë e forcave tona aktuale, prandaj nuk dihet se për sa kohë do të mbahen nën armë forcat ushtarake që do të mobilizohen." Nëse ishin vërtet të nevojshme këto e disa të tjera shpenzime ushtarake, duhej konsideruar "gjetja e një zgjidhjeje duke mbledhur një sasi të caktuar me anë të shtyrjes për pak kohë të disa shpenzimeve të tjera".⁷⁶²

⁷⁶¹ YA.HUS 486/24, 1323 S 5.

⁷⁶² YA-HUS. 517/30, 1325 Za 9 (14 Aralık 1907).

Pesë javë më vonë, më 22 janar 1908 nxori krye një tjetër krizë. Ambasadorët e Rusisë dhe të Austrisë dhanë ultimatum për formimin e regjimenteve të lëvizshme për luftimin e çetave në Rumeli. Sulltani, ndoshta i nxitur nga ministri i Luftës, shkroi se “deklarata e bërë nga Porta e Lartë se autoritetet ushtarake kanë rekrutuar e mobilizuar trupa pa qenë nevoja, ka bërë që nëpunësit ushtarakë të mos kryejnë veprimet e duhura në drejtim të zbatimit të vendimeve të marra”. Ferit Pasha iu përgjigj menjëherë kësaj akuze ndaj Portës së Lartë: “Ajo për të cilën duhet treguar vëmendje para së gjithash kur shihet nevoja për grumbullimin dhe mobilizimin e trupave, është administrimi i tyre dhe kujdesi që të mos kenë mungesa në vendin ku do të shkojnë dhe ky është një parim i përgjithshëm i vlefshëm në çdo shtet.” Duke ofruar të dhëna në shifra lidhur me deficitin në buxhetin e vilajeteve të Rumelisë dhe hyrjen e të ardhurave të shtuara në buxhetin e vitit të ardhshëm, Ferit Pasha kujtoi “pengesat” si uljen e të ardhurave nga administrata doganore e nga disa vilajete dhe pagimin e dëmshpërblimit të luftës dhe të rrogave. Deri tani ishin grumbulluar gati njëqind mijë lira borxh ndaj sipërmarrësve që kishin furnizuar ushtrinë me ushqime. Kryeministri e përfundonte kështu mbrojtjen e tij ndaj kritikave sikur e kishte kundërshtuar më kot rekrutimin: “Qëndrimi im vjen si detyrim i të tilla rrethanave financiare dhe buro nga besnikëria e pragmatizmi, kurse çfarë është paraqitur ndryshe, nuk ka të bëjë me të vërtetën.”⁷⁶³ Shkurt, sa herë që fliste për “rregullimin e çështjeve financiare të shtetit,” Ferit Pasha do të sillte patjetër në vëmendje shkurtimin e shpenzimeve ushtarake.

Është arritur në përfundimin se mbi të gjitha duhet menduar për bërjen e disa kursimeve nga ushtria duke liruar një pjesë të mirë të trupave redif që *aktualisht* gjenden nën armë, për furnizimin dhe plotësimin e mungesave nga Ministria e Pajisjeve Ushtarake kundrejt zhvillimeve të mundshme në të ardhmen si dhe për sigurimin e disa fondeve nga jashtë për shpenzimet tepër të larta aktuale.⁷⁶⁴

Konflikti civilo-ushtarak në provincë

Përveç financave kishte edhe faktorë të tjerë që i vinin përballë Ministrinë e Luftës me Portën e Lartë, kryesori ndër të cilët ishin marrëdhëniet mes autoriteteve civile e ushtarake në provincë. Si një ish-guvernator, ana që do të mbante kryeministri ishte e qartë. Sulltanit, i cili do t'i kërkonte llogari për ultimatumin e dhënë nga Anglia për shkak të banditëve që kishin bastisur fshatrat jomyslimane në Bull-

⁷⁶³ YA.HUS.' 517/165,1325 Z 18 (22 Ocak 1908).

⁷⁶⁴ YA.HUS 517/165 1325 Z 18 (22 janar 1908).

anxhak të Bitlisit në vjeshtën e vitit 1907, Ferit Pasha do t'i përgjigjej duke bërë me faj ushtarakët: Mareshali i korparmatës së 4-t dhe komandat vendore po vononin t'i kryenin veprimet e kërkuara nga guvernatorët për spastrimin e banditëve që përhapnin frikë e tmerr në popullatë dhe u jepnin të huajve mundësinë për të shprehur ankesa. Autoritetet civile dhe ushtarake duhej t'i merrnin në bashkëpunim masat e duhura lidhur me problemet që kishin bërë t'u shtohet guximi banditëve. Duheshin përmbushur kërkesat e nëpunësve civilë për mposhtjen e spastrimin e banditëve dhe për kryerjen e veprimeve ligjore ndaj pjesëtarëve të Regjimenteve të Kalorësisë së Lehtë që kishin vepruar në kundërshtim me vullnetin e sulltanit, si dhe u duhej "dhënë urdhër e ferman sulltanor instancave përkatëse për ndërmarrjen sa më shpejt të veprimeve konkrete nga autoritetet ushtarake."⁷⁶⁵

Sa herë që ushtarakët ankoheshin për nëpunësit civilë, Ferit Pasha kalonte në mbrojtje. Në shkurt të 1908-ës, mareshali i korparmatës i dërgoi telegram ministrit të Luftës për zëvendësimin e mytesarifit të papërvojë të Siirtit i cili zëvendësonte edhe guvernatorin e Bitlisit, me një nëpunës me përvojë. Ministri ia paraqiti sulltanit këtë telegram dhe ky i fundit i kërkoi kryeministrit të bënte veprimet përkatëse. Kryeministri i shkroi pallatit se Ministria e Luftës ia kishte dërguar më parë Portës së Lartë telegramin në fjalë dhe kishte marrë përgjigje:

Duke qenë se zëvendësguvernatori Fejzi Beu ka shërbyer mirë si drejtor i arsimit në Van, në tre kajmekamate dhe dy mytesarifate dhe prandaj nuk mund të quhet i papërvojë, u është shkruar instancave përkatëse lidhur me kërkesën e tyre, bashkë me sqarimet përkatëse, si dhe është njoftuar Ministria e Luftës për rezultatin. Po ashtu, pashai është njoftuar edhe për pyetjet që u janë drejtuar dhe sqarimet përkatëse dërguar nga mytesarifati dhe komanda e Mushit dhe duke qenë se i janë kërkuar shpjegime edhe zëvendësguvernatori i lidhur me gjendjen në vend, do të kryhen veprimet e nevojshme sipas përgjigjeve që do të vijnë.⁷⁶⁶

Si duket ministrit nuk i kishte pëlqyer përgjigjja e kryeministrit dhe kishte tentuar ta zgjidhte çështjet nëpërmjet pallatit. Por Ferit Pasha këmbënguli në përgjigjen që i kishte dhënë ministrit dhe të njëjtën gjë i shkroi edhe sulltanit. Si përfundim doli se kishte të drejtë edhe në kërkesën për informacion nga krahina rreth Fejzi Beut. Në telegramin e ardhur nga kryetari i Komisionit për Inspektimin e Kufirit me Iranin, Tahir Pasha, thuhej: "Fevzi Beu nuk mund të quhet i papërvojë. Nëse ka ndonjë problem në Mush, ka të bëjë me vendin. Mirëqeverisja e Fejzi Beut ka dhënë rezultate të kënaqshme edhe në tre sanxhakë të tjerë përveç Mushit." Tahir Pasha do ta akuzonte me një fjali tejet interesante mytesarifin e Mushit dhe mareshalin e korparmatës së 4-t:

⁷⁶⁵ YA.HUS 515/106,1325 § 21.

⁷⁶⁶ YA.HUS 518/10,1326 M 3 (6 Şubat 1908).

Ndërkohë që shkëlqesia e tij mytesarifi i Mushit deri para tre muajsh shkruante se nuk ka mbetur më bandit armen në fushën e Mushit dhe bashkë me komandantin dekoroheshin me medalje nga lartmadhëria e tij, tërheq vëmendjen fakti që tani kanë filluar ta bëjnë sërish të madh problemin armen, në një kohë kur sekretari i vilajetit është dërguar me urdhër të kryeministrit për të kryer disa inspektime...

Madje Tahir Pasha thoshte se “marr sërish guximin të përsëris kërkesën time për gradimin e Fejzi Beut”! Duke ia paraqitur me krenari këtë referencë sulltanit, Ferit Pasha shkroi se e shihte me vend që zëvendësguvernatori Fejzi Beu të mbejtej në atë detyrë deri në kthimin e Tahir Pashës.⁷⁶⁷

Kryeministri ishte përplasur me mareshalin e korparmatës së 4-t Zeki Pashën edhe para tre vjetësh. Në mesin e vitit 1905, tridhjetë fshatra në afërsi të Dijarbekirit u bastisën nga 13 mijë njerëz të kreut të fisit Mil’li, Ibrahim Pasha. Ferit Pasha e akuzoi Zeki Pashën se nuk e kishte mbrojtur dot popullatën nga sulmet e këtij fisi. Por nga ana tjetër e refuzoi edhe ndërmjetësimin që iu propozua nga anglezët për t’i ndaluar sulmet e Ibrahim Pashës nëpërmjet konsullit të atjeshëm.⁷⁶⁸ Konsulli anglez Mark Sykes, i cili kishte marrëdhënie personale me Ibrahim Pashën, e kishte informuar ambasadorin në Stamboll se Zeki Pasha, i vetmi i cili kishte kompetencën e duhur për të marrë masa për parandalimin e sulmeve, mernte para nga Ibrahim Pasha (*in Ibrahim’s pay*).⁷⁶⁹

Armiqësia dhe rivaliteti në Këshillin e Ministrave

Për të mos lejuar që zyrtarët të formonin aleanca kundër tij, Sulltan Abdylhamidi nuk druhej të nxiste mosmarrëveshje e grindje mes tyre, madje kështu i pëlqente t’i drejtonte. Në këtë mënyrë zyrtarët ndiheshin të vlerësuar secili për hesap të vet dhe e përqafonin me kënaqësi këtë mënyrë të funksionimit të gjërave. Prandaj çdo gjë që flitej në Këshillin e Ministrave i përcillej në vesh sulltanit në forma të ndryshme nga gojë të ndryshme dhe këto versione përdoreshin edhe për t’i bërë gropën kryeministrit nga këta njerëz, çdonjërit prej të cilëve i lëshonte goja lëng për postin e kryeministrit.

Një shembull të bukur në këtë kontekst përbën rasti i Miçit, të cilin Ferit Pasha ia tregoi sulltanit më 28 prill 1908. Shtetasi anglez dhe një nga avokatët me nam të Stambollit Mësjë Miçi, pasi kishte gjezdisur për rreth gjashtë muaj në

⁷⁶⁷ YA.HUS 518/59,1326 M 17 (20 Şubat 1908).

⁷⁶⁸ FO 424/208, No. 72, Sir O’Conor to the Marquess of Lansdowne, Therapia, August 5, 1905.

⁷⁶⁹ FO 424/208, Inclosure in No. 72, Memorandum on Mr. W. Young’s Letter of July 19, 1905; Therapia, August 1, 1905, M. Sykes.

Londër dhe Evropë, nga ku qe kthyer para njëzet ditësh, me njëfarë rasti e kishte vizituar kryeministrin. Duke treguar se gjatë kohës që kishte qenë në Angli, shtypi i vendit kishte përdorur një gjuhë të ashpër kundër Perandorisë dhe se hëpër-hë nuk kishte ndonjë forcë politike që të mund t'i ndalonte politikat e Partisë Liberale në mbështetje të sllavëve, Miçi kishte thënë edhe se kishte tentuar të bënte diçka për ta “kthyer në favorin tonë” opinionin publik anglez. Për shembull qe përpjekur që udhëtimi që mbreti dhe mbretëresha do të bënin në Mesdhe të zgjatej deri në Stamboll, por nuk kishte arritur. Në Këshillin e Ministrave, “ndërkohë që po flitej për parandalimin e akteve të armenëve në Van që mund të bëheshin kapital për qëllimet dashakeqe të të huajve, si dhe për marrjen e të gjitha masave për t'u vënë pritë qëllimeve të Italisë në Libi,” Ferit Pasha përcolli fjalët e lartpërmendura të Mësjë Miçit. Pas mbledhjes, ky informacion iu përcoll ndryshe sulltanit: Qe thënë se Miçi “gjoja qenkësh dërguar në Londër me një detyrë të posaçme!” Ferit Pasha do të thoshte se ky ishte një shtrembërim dhe se i vinte keq për të tilla shtrembërime e shtojca që bëheshin për qëllime të caktuara dhe do të shprehej se “është krejt normale që një person, i cili e dërgon të bijën për të gjezdisur gjithandej nëpër Evropë, këdo që shkon atje ta konsiderojë si të dërguar me detyrë,” duke u vetëmbrojtur kështu me një pickim të natyrës morale ndaj ministrit që kishte dhënë këtë informacion. Gjithashtu, duke qenë se “Anglia është shteti me popullsinë më të dendur ndër fuqitë e mëdha, mendojmë se ajo që duhet bërë është tërheqja e opinionit publik anglez në favorin tonë,” prandaj thoshte se e shihte me vend që t'i jepet udhëzim në këtë drejtim ambasadorit në Londër, Rifat Beut.⁷⁷⁰

Sulltani kishte marrë vesh edhe diçka tjetër, prandaj i kishte tërhequr vëmendjen kryeministrit që “të mos lejohen ndoca fjalë të papërshtatshme në Këshillin e Ministrave” dhe Ferit Pasha i përgjigjet edhe për këtë. Në një mbledhje, gjatë diskutimeve për mënyrën e tërheqjes së pagesave për tapitë dhe të kryerjes së matjes së territorit, shejhulislam efendiu kishte vënë në dukje nevojën që kjo gjë të shqyrtohej së pari në Këshillin e Shtetit. Atëbotë një ministër ishte shprehur se “duke qenë se qeveria perandorake nuk është qeveri kushtetuese,” duhet bërë “çfarëdo që të vendosë e të urdhërojë” sulltani. Shejhulislami i qe përgjigjur se “edhe në mos qoftë qeveri kushtetuese, qeveria perandorake prapëseprapë është një qeveri që mbështetet mbi sheriatin e drejtësinë” dhe vërtet që çfarëdo që të urdhëronte sulltani duhej kryer, por procedura duhej bërë sipas ligjeve që po ashtu mbështeten në vullnetin sulltanor. Kryeministri vuri në dukje se “kuptimi i fjalëve që u thanë ishte se veprimet duhet kryer sipas dispozitave të miratuara me vullnetin sulltanor, sipas procedurës dhe rendit në fuqi duke u ndarë përgje-

⁷⁷⁰ YA.HUS. 520/111,1326 RA 25.

gjësia mes përgjegjësve” dhe siguroi se nuk qe thënë ndonjë fjalë tjetër në kundërshtim me pëlqimin e sulltanit. Nga ana tjetër theksoi se edhe në vazhdim do të tregohej kujdes e përpjekje maksimale që diskutimet të zhvilloheshin në përputhje me pëlqimin e sulltanit dhe që të mos u lihej vend fjalëve e situatave të padenja.⁷⁷¹ Kryeministri shtoi se hartimi e amendimi i ligjeve dhe propozimet e bëra do të merreshin në shqyrtim nga Këshilli i Shtetit, duke i dalë kështu në krah shejhulislamit në idenë se nuk mjaftonte vetëm urdhri i sulltanit, por duhej që instanca kompetente të bënte detyrën e shqyrtimit që i takonte.

Duhet kujtuar gjithashtu se kryeministri qe lënë në pozitë të vështirë në një kohë kur flota e huaj kishte përparuar deri në Lesbos për të ushtruar trysni për propozimet financiare në Rumeli dhe “çështja duhej shqyrtuar e diskutuar edhe njëherë thellësisht në Këshillin e Ministrave, në mënyrë që të mos ketë më kundërshtime”. Në diskutimin që u bë për këtë çështje në Këshillin e Ministrave, ministri i Drejtësisë Abdurrahman Pasha nuk qe fare i pranishëm, kurse ministri i Arsimit votoi kundër dhe ministri i Luftës nuk e vulosi procesverbalin.⁷⁷²

Duket sikur s’ka pasur ministër që të mos jetë ankuar për Ferit Pashën. Siç kuptohet, ka pasur probleme edhe për shkak të komunikimit të ashpër e lëndues që ka përdorur herë herë kryeministri gjatë ritmit të dendur të punës. Për shembull, ministri i Financave Ahmed Reshad Pasha i është ankuar sulltanit se kryeministri ka ushtruar presion ndaj tij. Duke u vetëmbrojtur Ferit Pasha sqaron se bëhet fjalë për një keqkuptim: “Megjithëse ministri i Financave qenkësh ankuar për shkak të presionit që i është bërë nga ana ime, deri më sot nuk i është treguar veçse respekt dhe vetëm sa i është tërhequr vërejtja që çfarë vjen nga vilajetet të përdoret për atë që është caktuar, si dhe që të kontribuojë në përpjekjet konstruktive. Duke qenë kështu, vërejtjet e bëra për hir të detyrës qenkan perceptuar e interpretuar si presione.” Pasi theksonte se ankesa e ministrit “shumë shumë mund të bartë qëllimin e heqjes së përgjegjësisë nga vetja,” shtonte se gjithsesi vetë nuk mërzitej nga ankesat: “I përvuajturi juaj nuk do t’i kushtoj rëndësi kësaj ankese, por do të vazhdoj punën besnikërisht...”⁷⁷³ Ferit Pasha u përgjigjej ankesave që bëheshin për të, por linte të nënkuptohej se nuk u jepte rëndësi dhe se ishte i përqendruar në kryerjen e punëve.

Stili i përgjigjeve që i jepte sulltanit lidhur me ankesat që bëheshin për të, tregon shumë për Ferit Pashën. “Ju siguroj duke u betuar me emrin e të madhit Zot se nuk kam menduar veçse mbrojtjen e interesave thelbësore të shtetit,” thotë për shembull kur sulltani i kërkon llogari lidhur me një veprim financiar dhe

⁷⁷¹ YEE 2/5, 10 M 1324 (6 Mart 1906).

⁷⁷² YA.HUS. 496/29,1323 L 7 (5 Aralık 1905).

⁷⁷³ Y.PRK.A 13/49,1321 R 22.

mbron vendimet e Portës së Lartë: “Ajo që ka bërë Porta e Lartë është sigurimi i interesave të shtetit duke shfrytëzuar rivalitetin mes aksionarëve gjermanë e francezë. Fjalët e përhapura nuk përputhen aspak me thelbin e çështjes.” “Fjalët që i janë përcjellë pragut të lartë kundër” veprimit në fjalë “janë veçse shpifje e gënjeshtër. Qëllimi im është vetëm mbrojtja e të drejtave të shenjta të mirëbërësit tim dhe për këtë Zoti është dëshmitar.”⁷⁷⁴

Fuqia e kryeministrit sipas ministrit të Brendshëm Memduh Pashës

“Kryesekretar pasha më njoftoi se është dhënë urdhër nga lartmadhëria e tij që të tregohet kujdes i madh lidhur me punët që bën kryeministri këto kohë.”⁷⁷⁵ Kështu fillonte një raport i datës 2 dhjetor 1907 për sulltanin nga Memduh Pasha, i cili ishte ministër i Brendshëm që nga viti 1895. I tillë ishte Sulltan Abdylhamidi; i vinte të gjithë shtetarët në lojë kundër njëri-tjetrit në mënyrë që shteti, siç ia priste mendja atij, të mbetej në selamet.

Duke thënë se “guximin për të paraqitur të vërtetën i përvuajturi juaj e konsideron në përputhje me atributet e shërbëtorit,” Memduh Pasha do t'i përgjigjej udhëzimit dhe do të fliste keq për Ferit Pashën. Megjithatë çështjet e rëndësishme shtetërore duheshin diskutuar në Këshillin e Ministrave, kryeministri i kishte marrë frerët në dorë, si në punët e jashtme ashtu dhe në ato të brendshme:

Këshilli i Ministrave është vendi për diskutimin dhe vendimmarrjen lidhur me çështjet e rëndësishme të shtetit. Por prej shumë kohësh në këtë këshill ka shenja prishjeje. Sepse kryeministër pasha i ka marrë përsipër vetë punët e jashtme e të brendshme dhe ka shkuar larg me zhvlerësimin dhe tjetërsimin e shkresave e të procedurave në çdo departament të çdo ministrie duke ushtruar autoritetin e tij vetjak në departament. Nëse gjatë diskutimit të çështjeve thuhet qoftë edhe një fjalë kundër mendimit të tij, shfaq një zemërim të padenjë për postin që mban duke e luftuar e sajuar edhe gënjeshtër për folësin dhe për këtë gjë është bërë me nam.

Sipas rrëfimit të Memduh Pashës, gjatë diskutimit të një çështjeje politike në Këshillin e Ministrave, Ferit Pasha kishte thënë fjalë që i kishin habitur anëtarët e qeverisë:

Dje erdhën ambasadorët sepse kishin ditën e takimit. Përdorën një gjuhë të fortë. Edhe unë bëra mbrojtjen e duhur. Por gjendja e zbrazët e arkës dihet, balanca financiare nuk është kurrkund, punët që duhen bërë kërkojnë para! Nga ana tjetër shpenzimet s'kanë fund. Të shumë janë ata që përfitojnë rritje roge duke iu

⁷⁷⁴ Ya.Hus 483/152,1322 Za.

⁷⁷⁵ YEE 88/19, 1325 L 26.

lutur pragut sulltanor. Politika e jashtme çështje më vete. Ç'mund të bëj unë i vetëm? Po ia paraqes gjendjen lartmadhërisë së tij me gojë dhe me shkrim.

Pasi përcjell këto fjalë të Ferit Pashës që përmbledhin gjendjen e shtetit sipas tij, Memduh Pasha e shfrytëzon rastin për ta prekur në pikën e dobët sulltanin duke e sjellë fjalën tek marrëdhëniet e kryeministrit me ambasadorët. “Është për t'u menduar se në ç'mënyrë komunikon” me ta; të dhënat e marra nga bisedat e bëra me disa ambasadorë janë “vërtetë për të ardhur keq”. Veç kësaj, “duke qenë se nuk është harruar ende se si rendte nëpër ambasada e si sillej atje në kohën kur ishte ende anëtar i Këshillit të Shtetit, është krejtësisht në kundërshtim me edukatën që i takon një shërbëtori që t'i them e t'i shkruaj këto gjëra.”

Memduh Pasha ishte një shtetar i edukuar, me penë të fortë dhe ato që shkruan janë punë e madhe. Ky talent shfaqet në rreshtat ku përshkruan gjendjen ku ka rënë vendi nën qeverisjen e Ferit Pashës:

Streha ime, mirëbërësi, i madhërishmi sulltani im! Parë me largpamësi, gjendja e vendit shfaqet e larmishme. Jemeni e Iraku shfaqin ngjyra krejt të ndryshme nga Rumelia. Edhe nga populli i Anadollit që është i urtë si qengj, brenda pak kohësh janë njoftuar situata e kërkesa të paimagjinueshme më parë. Edhe pse telegramet që dërgojnë dhe konfliktet që zhvillohen mes tyre në dukje konsistojnë në ankesa për çështje prone e pasurie, a nuk janë nxitur për të marrë këtë rrugë?

Në fund të raportit Memduh Pasha përpiket të vërtetojë fjalët e tij:

Kushdo qoftë ai që shfaq prirje në kundërshtim me besnikërinë lidhur me të drejtat e shenjta të lartmadhërisë së tij dhe në punët e rëndësishme të shtetit, *qoftë ky edhe kryeministri*, qëndrimi kundër tij është detyrë që buron nga feja dhe patriotizmi. Jam i vetëdijshëm se kryeministër pasha më konsideron si rival, por gabohet rëndë. Sepse në *pesë vitet e qeverisjes së tij janë hapur aq të çara në ndërtesën e shëndoshë të shtetit*, sa riparimi i tyre është mjaft i vështirë sa asnjë njeri i pjekur e i mençur si shërbëtori juaj nuk do ta dëshironte atë post. Dëshira më e madhe që kam në jetë si shërbëtori juaj është që lartmadhëria juaj të gëzoni jetë, shëndet e sukses... Më 26 Shevval 1325, shërbëtori juaj, ministri i Brendshëm Memduh.⁷⁷⁶

Siç mund të kujtohet, në janar të 1903-shit, si emra të mundshëm që mund ta zëvendësonin Said Pasha u pati përmendur anglezëve Ferit Pashën dhe Memduh Pashën, duke thënë se këta të dy ishin rivalë për postin e kryeministrit. Edhe ambasadori anglez në një raport e pati cilësuar Memduh Pashën, të cilin nuk e kishte fort qejf, si “kandidat për postin e kryeministrit dhe oponent i vendosur i Ferit Pashës”.⁷⁷⁷ Fakti që Lord Cromer-i në Egjipt thotë se “më vjen keq që s'arrita

⁷⁷⁶ Po aty.

⁷⁷⁷ “[A] candidate for the office of Grand Vizier and a steadfast opponent of Ferid Pasha”, FO 421/234, No. 3, O'Connor to Grey, Therapia, June 24, 1907.

ta hiqja qafe atë shqiptar e të sillej Memduh Pasha në atë post,” tregon se anglezët më vonë janë përpjekur për këtë gjë.⁷⁷⁸ Në “raportin konfidencial” të lartpërmendur Memduh Pasha, sikur të donte t’u përgjigjej fjalëve për të, theksonte se nuk synonte postin e kryeministrit, madje duke nënkuptuar se nuk donte të qëndronte as në postin e ministrit...

“Kërkon të më vërë në pozitën e një nëpunësit të stafit”

Një njoftim i ardhur nga kryeministria me datë 6 mars 1908, e tërhoi Memduh Pashën. Këtë e tutje zbardhësit e sekretariateve, kryesekretarët e këshillave administrativë, drejtorët e sekretarive të departamenteve dhe drejtorët e nahijeve, nëpunësit e gjendjes civile në sanxhakë, si dhe përkthyesit e vilajeteve, kur të zgjidheshin do të vlerësoheshin nga Komisioni i Nëpunësve Civilë. Ndër këta, zbardhësit dhe kryesekretarët e këshillave administrativë do t’i paraqiteshin sulltanit për dekretim. Për drejtorët e sekretarive dhe të nahijeve, nëpunësit e gjendjes civile dhe përkthyesit e vilajeteve, kur të vinte kërkesa për emërimin e tyre nga lokaliteti përkatës, do t’i përcillej kryeministrit bashkë me njoftimin nga ministria e Brendshme; ky njoftim do t’i përcillej Komisionit të Nëpunësve Civilë dhe raporti që do të përgatitej aty do të vinte në kryeministri dhe do t’i dërgohej ministrisë së Brendshme bashkë me njoftimin kryeministrit. Çka do të thotë se emërimin e kësaj kategorie të dytë nëpunësish do ta kishte kryeministria në dorë. Memduh Pasha habitej që kryeministri mes tërë atyre punëve që kishte donte të merrej me emërimin e të tillë nëpunësve të vegjël. Sipas tij qëllimi i vërtetë i kryeministrit ishte të cenonte dinjitetin e Ministrisë së Brendshme nga e cila vareshin nëpunësit në fjalë të provincës, duke e vënë ministrin në pozitën e një nëpunësi stafi.

Ndërkohë që ka kaq shumë çështje të rëndësishme politike dhe hasen kaq shumë vështirësi në zgjidhjen e tyre, nga njoftimi i bërë del se shkëlqesia e tij kryeministri, pasi i ka zgjidhur çështjet e rëndësishme të shtetit ka hedhur ide edhe për rregullimin e çështjeve të vockla si emërimi i drejtorëve të nahijeve të cilët deri tani zgjidheshin nga guvernatorët. Çdo urdhër e ferman sulltanor nuk vihet në diskutim, por siç duken bathët, qëllimi i shkëlqesisë së tij kryeministrit është t’ia cënojë dinjitetin ministrisë dhe *ta ulë shërbëtorin tuaj në gradën e një nëpunësi stafi*, duke treguar pushtetin e autoritetin e tij ekzekutiv.

Memduh Pasha i kishte “duruar pesë vjet me radhë qëndrimet e ftohta” të kryeministrit ndaj tij, por “duke qenë se çështjet që i përkasin ministrisë po i

⁷⁷⁸ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, 1605.

hiqen prej duarsh, kësaj të fundit nuk i mbetet më gjë për të bërë” dhe reduktohet në gradën e një zyre postare.⁷⁷⁹

Ato që i shkruan sulltanit kundër Ferit Pashës disa javë para shpalljes së Konstitucionalizmit, më 30 qershor 1908, Memduh Pasha i cilëson si “përgjërime”. Me një gjuhë gjithnjë poetike tregonte se kryeministri armiqësisht kishte sajuar legjenda kundër tij dhe e kishte përgojuar. Duke dashur që të dilte në shesh e vërteta, Memduh Pasha lutej që një komision i përbërë nga anëtarë të sekretariatit të pallatit, të cilët sulltani do t’i konsideronte të përshtatshëm, të gjykonte mes tij dhe kryeministrit. Ministri i Brendshëm ishte i gatshëm të ballafaqohej me kryeministrin.

Duke qenë se droja nga një gjyq për sa i përket shpifjeve që i janë bërë këtij shërbëtori të shtetit të mësuar me stolitë e ndershmërisë, nuk i shkon për shtat dinjitetit tim, lavdia e drejtësisë e kërkon që një komision për të cilin i lutem madhërisë së tij ta formojë, të shqyrtojë pretendimet e ngritura dhe ta nxjerrë të vërtetën në dritë për të gjithë.

Pasi shprehej se armiqësitë personale i hapnin punë shtetit duke i ekzagjeruar çështjet e vogla, tregonte problemin e lindur mes tij dhe beut të Sisamit, Karateodorit. Në fund sërish i jepte çështjes formën që do ta trembte sulltanin, duke e sjellë fjalë tek marrëdhëniet e kryeministrit me ambasadorët e huaj. Gjoja çfarëdo që flitej në Këshillin e Ministrave, po atë ditë u njoftohej ambasadorëve:

Shkëlqesia e tij kryeministër Ferit Pasha, që kur është emëruar në atë detyrë, çdo gjë me rëndësi që është diskutuar në Këshillin e Ministrave, po atë ditë ua ka përcjellë ambasadorëve dhe nuk më ka mbetur e fshehtë se disa çështje shtetërore i ka shfrytëzuar edhe për të cenuar personin tim. Shërbëtori juaj, i cili është krenar për shërbimin dhe besnikërinë e tij pesëdhjetë e pesë vjeçare për vazhdimësinë e përvetshme të sulltanatit të lartë, si dhe falënderues për shumë të mira që ka parë nga lartmadhëria e tij pa i merituar dhe si i privuar nga mundësia ligjore për të kërkuar të drejtën time nga e cila përfiton çdo njeri i rëndomtë e i detyruar të duroj sulmet me fjalë të kryeministrit, kam besim të plotë e të palëkundur se kjo pozitë e imja nuk do të tolerohet nga sovrani drejtësidhënës, duke qenë se formimi i komisionit që përmenda më lart varet nga vullneti i lartë sulltanor, mbetem i detyruar t’ia shtroj lutjen time prej shërbëtori lartmadhërisë së tij dhe të shpresoj në lajmin e mirë të pranimit të kësaj lutjeje. Vullneti e fermani i takojnë lartmadhërisë së tij. 30 Xhemadil’ula 1326 dhe 16 qershor 1324, ministri i Brendshëm Memduh.⁷⁸⁰

⁷⁷⁹ Y.EE 88/21, 1326 S 3.

⁷⁸⁰ Y.EE 88/24, 1326 CA 30.

Akuza për korrupsion

Mes spiunllëgeve të Memduh Pashës janë edhe disa çështje parash. Ndërkohë që ambasadori gjerman Baroni Marschall dhe drejtori i Kompanisë së Tramvajit Perdikali përpiqeshin të vinin për vije punët për sa i përket rinovimit dhe zgjatjes së afatit të koncesionit të kompanisë, sa herë që komisioni i posaçëm niste diskutimet, Ferit Pasha hidhej e thoshte: “Ambasadori gjerman po e kalon shumë cakun; këmbëngul në pika që do ta dëmtonin arkën e shtetit. Sidomos ai Perdikali është njeri i poshtë!” Prandaj prej disa javësh nuk po mund të merrej një vendim lidhur me tramvajin. Pastaj Memduh Pasha e kishte hetuar gjendjen dhe kishte marrë vesh se ndërkohë që diskutimet vazhdonin, Ferit Pasha e kishte thirrur disa herë Perdikalin në konakun e tij. E kishte qetësuar duke i thënë: “Edhe pse mund të them fjalë të këqija për ty, mos u lëndo! Ti kërkon të arrish qëllimin tënd dhe unë do të bëj që Këshilli i Ministrave të marrë një vendim në favorin tuaj.” “Pastaj, kur u mor vendimi siç dëshirohej, ka marrë dhjetë mijë lira dhuratë nga kompania.” Por aferat korruptive të kryeministrit nuk kishin mbetur vetëm në të shkuarën, por edhe aktualisht ishte i përfshirë në të tilla çështje:

Kurse tani shfaqet sikur e kundërshton ashpër koncesionin për duhanin. Por drejtori i Kompanisë së Duhanit, Mësjë Ramberi, ftohet herëpashere netëve në konakun e tij. Nga njëra anë flitet edhe me Administratën e Borxheve. Po bëhen përpjekje që të mos cenohen interesat personale. Duke qenë se të ardhurat nga duhani janë ndër më të rëndësishmet për shtetin, është rasti për të zgjedhur alternativën më të favorshme, por komisioni i ngarkuar me shqyrtimin e kësaj çështjeje mban i gjithi anën e kryeministrit.⁷⁸¹

Por në lidhje me Kompaninë e Tramvajit Memduh Pasha kishte qëlluar huq. Sulltani e dinte singëritetin e Ferit Pashës në qëndrimin kundër gjermanëve. Që në një raport dërguar sulltanit me datë 16 shtator 1905, e kishte shprehur hapur se ishte kundër propozimeve të gjermanëve:

Ka edhe dymbëdhjetë vjet deri në përfundimin e afatit të koncesionit, prandaj nuk ka vend për të bërë që tani propozime e kërkesa për zgjatjen e këtij afati. Veç kësaj, kushtet e parashtruara nuk përputhen me nevojat e ardhshme të kryeqytetit të Perandorisë. Ndërkohë që bashkia ka përcaktuar se kostoja e shpronësimeve që duhen bërë për zgjerimin e rrugëve i kalon njëqindmijë lirat, kompania ka marrë përsipër të paguajë vetëm njëzet e pesë mijë lira për këtë punë, kështu që qeveria jo vetëm nuk përfiton në këtë mes, por detyrohet t'i japë kompanisë mbi tetëdhjetë mijë lira të tjera. Gjithashtu, vlera e tramvajit bashkë me pajisjet dhe ndërtesat, është rreth njëqind e pesëdhjetë mijë lira dhe sipas marrë-

⁷⁸¹ Y.EE 88/20, 1326 M 7.

veshjes aktuale parashikohet që pas dymbëdhjetë vjetësh këto t'i kalojnë shtetit, kurse sipas propozimit të bërë, shteti do të heqë dorë që tani nga kjo e drejtë kundrejt një përfitimi minimal.⁷⁸²

Siç shihet, Ferit Pasha i akuzuar si simpatizant i gjermanëve, kur bëhej fjalë për interesat e shtetit nuk ngurronte të merrte qëndrim kundër tyre. A ka të tjerë që e kanë akuzuar si ryshfetmarrës e të korruptuar përveç Memduh Pashës? Me gjasë vetëm Sulejman Nazifi. Por edhe ato që thotë ai janë fjalë të përgjithshme e të pabaza. Sipas tij, Ferit Pasha ishte njeri “grindavec nga natyra, ambicioz, që mendon vetëm për veten, me maninë e lindur për t'u marrë me të tjerët, gënjeshtar, hipokrit, i lëkundur mes revolucionarizmit e spiunllëkut, i cili shan fatin e tij pse nuk ka lindur e ardhur në pushtet në një kohë tjetër kur kryeministrat mund të varnin njerëz.” “Është një budalla i humbur,” sepse “ngaqë Ali Pashë Tepelena e pati martuar me zor gruan e të gjyshit, i cili pati vdekur në bodrumet e kalasë së Janinës, për të kënaqur ndjenjën e hakmarrjes, donte ta mbushte tërë vilajetin e Janinës me shkolla, kisha e institucione vllahe.” Sipas Sulejman Nazifit ishte edhe i korruptuar: “Sado të thella të jenë minierat e Baljës, nuk mund t'i fshehin provat e ryshfetmarrjes së Ferit Pashës. Nuk ka dyshim se Ferit Pasha, i cili hiqej si më i ndershmi, ishte më ryshfetmarrësi. Le të gëzohen të gjithë që theu qafën.”⁷⁸³ Këto rreshta Sulejman Nazifi ia shkruante mikut të tij, mytesarifit të Ballëkesirit Mehmed Ali Avniut të nesërmen e largimit të Ferit Pashës nga detyra e kryeministrit. Duke u shprehur se edhe ai vetë e ndjente mjaft “çlirimin e madh në zemër që solli lajmi i shkarkimit të kryeministrit,” thoshte se “sido që të vlerësohet sot Ferit Pasha, nesër përballë historisë do të bëhet e qartë se i përket të njëjtit varg të mallkuarish bashkë me Ibshir Pashën, Abaza Pashën apo Franko Protugezin.” Por sipas Sulejman Nazifit, “Ferit Pasha ishte më monomaniak se Ibshir Pasha, kurse Abaza Pasha ishte më trim se Ferit Pasha.”⁷⁸⁴

Se sa e pasqyrojnë të vërtetën akuzat për korrupsion, është e vështirë ta konstatojmë sot. Por intelektual i famshëm Ibnulemin Mahmud Kemal Beu, i cili në kohën e Ferit Pashës si kryeministër ishte zëvendës drejtor i Sekretarisë së Kryeministrit, e shfaqëson në mënyrë të prerë duke thënë se “të gjithë njerëzit e ndershëm bien dakord për ndershmërinë e tij”. Ibnulemini shton se nuk ishte njeri që të binte në gradën e ryshfetmarrjes, se “të gjithë kemi qenë dëshmitarë” se si i shante e i urrente ryshfetmarrësit. Nuk lejonte që të bijtë, dhëndurët e anëtarët e familjes së tij të ndërhynin në punët e shtetit e të përfitonin. Edhe ata patën vepruar ndershmërisht duke mos u përzier në punë të tjera veç detyrës së tyre e

⁷⁸² YA.HUS 493/4, 1323 B 16.

⁷⁸³ Ali Kemali Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Ayni: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944), 243.

⁷⁸⁴ Po aty, 242. (24 Temmuz 1908).

duke mos i ngatërruar punët për hir të interesave personale.⁷⁸⁵ Edhe vetë Ferit Pasha i akuzonte anëtarët e tjerë të qeverisë për korrupsion. Për shembull, dy javë para revolucionit të qershorit, zëvendësambasadori gjerman Kinderlin-Wächter thotë se kryeministri ia ka qarë hallin duke i thënë: “Ministri X do të bëjë para të madhe, ministri Y është hajdut i madh dhe ministri Z është i fundmi i derrave.”⁷⁸⁶

Grindjet personale Memduh Pasha i pasqyronte edhe në emërimin e nëpunësve. Për shembull, Lytfi Fikri Beu, më 17 prill 1904 ka shkruar kështu në ditarin e tij: “Puna e sekretarit nuk u bë. Ministri i Brendshëm Memduh Pasha, duke më konsideruar njeri të kryeministër Ferit Pashës, me të cilin ka armiqësi, më refuzoi me një arsyetim të bukur duke thënë që ‘të mos vijë në Stamboll se nuk i japim detyrë.’”⁷⁸⁷ Por dikur kishin marrëdhënie të mira dhe në emërimin e nëpunësve i përdornin pozitivisht referencat e njëri-tjetrit. Në një raport të vitit 1881 që akuzonte shqiptarët në burokraci, tregohej se Nevzad Beu, i diplomuar në Akademinë e Shkencave Politike, bir i një prej dinjitarëve të sanxhakut të Gjirokastrës, kishte arritur të bëhej kajmekam i Sushehrit “falë njohjes së Ferit Pashës, anëtar i Këshillit të Shtetit dhe i afërm i tij, me guvernatorin e Sivasit, Memduh Bejefendiun”.⁷⁸⁸ Edhe vetë Memduh Pasha, në librin e tij *Esvât-ı Sudûr* e thekson veçanërisht kontributin e tij në karrierën e Ferit Pashës. Sipas tij, kur ai vetë kishte qenë anëtar i Këshillit të Shtetit, kishte rekomanduar Ferit Pashën për postin e prokurorit të përgjithshëm të këtij institucioni duke thënë se “Ferit Beu është i aftë” dhe vite më vonë, kur ishte ministër i Brendshëm, po ashtu e kishte rekomanduar për guvernator në Konja.⁷⁸⁹

Ministri i Drejtësisë Abdurrahman Pasha

Gjatë rrëfimit për reformat gjyqësore të parashikuara në Maqedoni, qe folur për mosinteresimin e ministrit të Drejtësisë Abdurrahman Pashës për këto çështje. Po ashtu qe përmendur edhe se në ditët e para të emërimit të Ferit Pashës kryeministër, ky dhe ministri i Brendshëm Memduh Pasha, me pretekstin e motit të keq, për njëfarë periodhe nuk patën ardhur në Portën e Lartë. I moshuari Abdu-

⁷⁸⁵ İbnülemin, 1641.

⁷⁸⁶ “Le Ministre X. prends beaucoup d’argent, le Ministre Y. est un grand voleur et le Ministre Z. est le dernier des cochons.” Wade Dewood David, *European Diplomacy in the Near Eastern Question 1906-1909* (Urbana: The University of Illinois Press, 1940), 11 (Përcjell nga Ernst Jäckh, *Kinderlin-Wächter: der Staatsmann und der Mensch, Briefwechsel und Nachlass*, 2 v., Berlin, 1924, 1, 275).

⁷⁸⁷ *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey’in Günlüğü*, përg. Yücel Demirel (İstanbul: Arma, 1991), 34.

⁷⁸⁸ Y.PRK.ML 12/15,1308 § 26.

⁷⁸⁹ Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr* (İzmir: Vilayet Matbaası, 1328).

rrahman Pasha, i cili dikur kishte qenë edhe kryeministër për një kohë të shkurtër, që në fillim nuk kishte marrëdhënie të mira me Ferit Pashën. Edhe në vitet në vazhdim ia lodhnin kokën sulltanit me akuzat e ndërsjella.

Kur sulltani, më 6 mars 1907, kërkoi shpjegime për “sjelljen e pretenduar e të kontestuar” ndaj ministrit të Drejtësisë Abdurrahman Pashës “në mbledhjen e posaçme të Këshillit të Ministrave,” Ferit Pasha ofroi këtë shpjegim: Gjatë leximit të dokumenteve lidhur me koncesionin për ndërtimin e tramvajit si dhe elektrifikimin e ndriçimin në Yskydar e Kadikoj, u kuptua se procesverbali i dërguar nga Ministria e Ndërtimit, nuk qe diskutuar në komisionin e ministrisë e nuk qe shqyrtuar në thellësi dhe se kjo gjë më vonë do të nxiste pretendime nga ana e disa kompanive. Abdurrahman Pasha ishte pronari i koncesionit. Kur po diskutohet për ngushtimin e koncesionit, qe irrituar dhe qe shprehur se nuk kishte ndërmend të ndryshonte asnjë nga dispozitat e kushteve aktuale. Atëherë mes tij dhe mareshalit të Tophanes u zhvillua një polemikë ku u shkëmbyen disa fjalë. Ministri i Brendshëm Memduh Pasha kishte thënë se nuk mund të diskutohet çështja në prani të pronarit të koncesionit. Kryeministri qe detyruar të ndërhynte dhe pas lutjeve e vërejtjeve të tij, Abdurrahman Pasha qe ngritur përkohësisht nga kolltuku dhe qe ulur në divan nga ku e kishte ndjekur diskutimin. Gjatë mbledhjes së votave, kryetari i Këshillit të Shtetit Said Pasha kishte thënë se nuk i kishte hije një ministri, i cili kishte qenë edhe kryeministër, që të tregonte një këmbëngulje të tillë kundër parimit të besnikërisë për të siguruar miratimin e një koncesioni që më vonë mund ta detyronte shtetin t’u paguante dëmshpërblim kompanive. Pasi u mor vendim për kthimin e çështjes në Ministrinë e Ndërtimit dhe për ngushtimin e koncesionit, Abdurrahman Pasha u kthye në kolltukun e tij. Sipas Ferit Pashës,

ndonëse ishte e natyrshme që mënyra e zhvillimit dhe përfundimi i diskutimit të mos i shkonte për shtat Abdurrahman Pashës, është krejt e qartë se prania dhe përpjekja e tij për të dominuar në diskutimin e një çështjeje që lidhej me të, bënë ndesh me parimet e përgjithshme dhe rregullat e po ashtu, orvatja e tij për të bërë çfarë dëshironte pa i lënë askujt të drejtë fjale e diskutimi, do të ishte kundër dëshirës sulltanore. Megjithatë, nga fjalët dhe shpjegimet që u thanë, nuk pati asnjë fyerje apo sulm personal dhe është e qartë se, duke pasur parasysh rreptësinë që kishte treguar vetë më parë për sa i përket shqyrtimit të disa koncesioneve, nuk kishte pse të zemërohej aq shumë për përfundimin e diskutimeve.⁷⁹⁰

Një muaj më vonë, kur sulltani deshi t’i ballafaqonte e t’i pajtonte palët, ministri i Brendshëm u druajt dhe u lut që të mos i kërkohej “ballafaqimi mes kryeministrit dhe ministrit të Brendshëm”. Kryesekretari i pallatit Tahsin Pasha e

⁷⁹⁰ YEE 14/148,1325 M 21 (6 Mart 1907), No. 5.

njoftoi sulltanin se Abdurrahman Pasha “edhe njëherë strehohet në faljen dhe mëshirën e lartmadhërisë së tij nga ballafaqimi me kryeministër pashën.”⁷⁹¹ Si duket Abdurrahman Pasha ishte i bindur se do të dilte fajtor para sulltanit.

Një gazetë e huaj, e cila shkruante se prej disa kohësh qarkullonin fjalë se së shpejti kryeministër Ferit Pasha do të shkarkohej e në vend të tij do të emërohej inspektori i përgjithshëm i vilajeteve të Rumelisë Hilmi Pasha, përmendte një arsye të çuditshme për këtë lëvizje të pritur: Ferit Pasha në mënyrë të përsëritur i kishte kundërshtuar ashpër koncesionet e dhëna disa ministrave “dhe veçanërisht mikut të lartmadhërisë, ministrit të Drejtësisë Abdurrahman Pashës” dhe shitjen e tyre palëve të tjera kundrejt shumave të mëdha.⁷⁹²

Deri në shkarkimin e Ferit Pashës, Abdurrahman Pasha nuk do të merrte më pjesë në mbledhjet e Këshillit të Ministrave.⁷⁹³ Moskryerja e detyrës dhe mospjesëmarrja në mbledhje e Abdurrahman Pashës në një kohë kur reformat gjyqësore në Rumeli nuk po mund të kryheshin dhe anglezët po i shtonin presionet në këtë drejtim, e kishte bezdisur jo vetëm kryeministrin, por edhe ministrat e tjerë. Sipas ministrit në Arsimit Hashim Pashës, “në rast se në krye të ministrisë së Drejtësisë, e cila prej një viti ka mbetur praktikisht jashtë funksioni, do të zgjidhet dhe emërohet Qamil Pasha i cili ka shërbyer më parë dhe gjendja e të cilit dihet botërisht,” mund të shpëtohej nga propozimet e të huajve.⁷⁹⁴ Interesante është shprehja “gjendja e të cilit dihet botërisht” për të nënkuptuar anglofilinë e Qamil Pashës.

Kaluan muaj dhe as ministri i Drejtësisë nuk u shkarkua dhe as mosmarrëveshja e pashërueshme në gjirin e qeverisë nuk u zgjidh. Abdurrahman Pasha bënte “njoftime të vazhdueshme me gojë e me shkrim lidhur me atë se sa të dëmshme janë për interesat e shenjta të Perandorisë sjelljet dhe veprimet e kryeministër Ferit Pashës dhe të disa ministrave të tjerë në një mendje me të.” Në një prej këtyre njoftimeve e akuzonte hapur kryeministrin për tradhti: “Megjithëse vendimet dhe veprimet lidhur me tre vilajetet po vihen në jetë me shpejtësinë më të madhe,” së fundmi kryeministri i kishte dërguar ministrisë një memorandum “për krijimin e një komisioni të panevojshëm duke paraqitur të dhëna në kundërshtim me të vërtetën”. Plani ishte për marrjen e “një vendimi tejet të dëmshëm, i cili duke e ndarë qeverisjen e tre vilajeteve nga vilajetet e tjera perandorake, do t'i paraprijë vënies në jetë të synimeve të të huajve në rajon.” I bënte të ditur pallatit se “përderisa gjendej në krye të Ministrisë së Drejtësisë, i detyruar nga besnikëria nuk mund të bëhej ndërmjetës për miratimin e një vendimi të tillë

⁷⁹¹ YEE 14/93,1325 S 24 (8 Nisan 1907). Për më shumë informacion shih: *İbnülemin*, 1328-38.

⁷⁹² YEE 82/53, 1325 S 9 (24 Mart 1907). Lajmi ka dalë në numrin e datës 4 shkurt 1907 në gazetën *Neue Freie Presse*.

⁷⁹³ *İbnülemin*, *Son Sadrazamlar*, 1338.

⁷⁹⁴ YEE/14/74,1325 B 17 (26 Ağustos 1907).

që bie ndesh me të drejtat e sulltanatit e të vendit.”⁷⁹⁵ Pra, ministri i Drejtësisë me vetëdije i pengonte reformat në Rumeli dhe sulltani mbyllte sytë ndaj kësaj, megjithëse ministrave dhe ambasadorëve u thoshte të kundërtën...

Ferit Pasha kujtonte se ministri i Drejtësisë kundërshtonte për një arsye më të pafajshme. Ose arsyeja e vërtetë ishte ajo që thoshte Ferit Pasha, kurse ajo që i thoshte sulltanit Abdurrahman Pasha ishte pretekst. Izzet Pasha i kishte treguar kryeministrit për “mendimin e ministrit të Drejtësisë se komisioni që do të krijohet për ndjekjen e zbatimit të reformave në tre vilajetet, do të ndërhyjë në kompetencat e ministrisë,” madje i kishte treguar edhe një memorandum të Abdurrahman Pashës lidhur me këtë. Ferit Pasha theksoi se “qëllimi i këtij komisioni është vetëm ndjekja dhe përsheptimi i zbatimit të vendimeve të marra dhe parandalimi i ndërhyrjeve të huaja dhe kurrë nuk i ka shkuar ndokujt ndërmend të ndërhyjë në kompetencat e ministrisë” dhe bëri me dije se i kishte dërguar një memorandum me shpjegimet e nevojshme ministrit të Drejtësisë.⁷⁹⁶

Që të nesërmen Ferit Pasha do t’i ankohej sërish sulltanit për ministrin e Drejtësisë. Abdurrahman Pasha vepronte në një mënyrë që i vështirësonte rezultatet e punëve të ndërmarra nga Porta e Lartë, në inspektoratet gjyqësore të caktuara për jomyslimanët zgjidhte persona pa meritat e duhura dhe cilësitë e kërkuara si diplomimi nga Akademia e Drejtësisë dhe mes nëpunësve gjyqësorë që donte të emëronte në rajon, nuk zgjidhte asnjë jomysliman. Megjithëse kryeministri i kishte tërhequr vërejtjen lidhur me këto pika, Abdurrahman Pasha kishte këmbëngulur në vendimet e tij duke e vënë Portën e Lartë në pozitë të vështirë kundrejt të huajve.⁷⁹⁷

Shërbëtori juaj, ministri i Drejtësisë, po ndjek një rrugë veprimi që e vështirëson dhe pengon suksesin e përpjekjeve të Portës së Lartë lidhur me çështjet e drejtësisë në tre vilajetet perandorake. Ndërkohë që sipas vendimit të fundit të marrë lipset që në vilajetet në fjalë të emërohen si inspektorë gjyqësorë jomuslimanë njerëzit më të përzgjedhur e me njohuri më të gjera, në shkresën e ministrit që erdhi dje në Portën e Lartë njoftohet emërimi i njëfarë Jorgaqi Efendiut, i cili nuk ka studiuar në Akademinë Juridike Perandorake, kompetenca dhe aftësia e të cilit janë shumë të dyshimta dhe për të cilin ka patur ankesa të shumta nga ish-guvernatori i Janinës, për kohën kur zotëria në fjalë ka qenë në këtë vilajet. Po ashtu, megjithëse janë bërë disa emërimë në nëpunësitë gjyqësore të vilajeteve në fjalë, në asnjë rast nuk është emëruar një i krishterë, çka do ta çenojë vlerësimin e të huajve. Megjithëse ministrit i është tërhequr vërejtja për të dyja këto çështje, ai ka këmbëngulur në opinionin e tij, kështu që edhe pse, natyrisht, janë

⁷⁹⁵ Y.EE 9/32,1325 § 21 (29 Eylül 1907).

⁷⁹⁶ YA.HUS. 515/116,1325 § 23.

⁷⁹⁷ YA.HUS 515/118,1325 § 24.

marrë në dorëzim dokumentet e emërimit, ky qëndrim jo i dobishëm e ka vënë në pozitë të vështirë shërbëtorin tuaj që ju shkruan. Duke qenë se njohja e pragut të lartë sulltanor, si shpërndarës i urtësisë e drejtësisë, me situatën reale, pa fshehur e pa shtrembëruar asgjë, është obligimi i parë që buron nga besnikëria e përunjësia dhe suksesi i këtij shërbëtori tuaj varet nga besimi juaj i lartë tek ai, ky i fundit guxoi t'ju tregojë si qëndron çështja.⁷⁹⁸

Ashtu si ministri i Brendshëm, edhe Abdurrahman Pasha u vinte gurë nën rrota emërimeve të propozuara nga kryeministri. Për shembull, nga Komisionari i Bullgarisë që njoftuar se Omer Lytfti Beu nga dinjitarët e Lumës, i cili ishte diplomuar në Akademinë Juridike të Berlinit dhe punonte si anëtar i Gjykatës së Vidinit me 250 franga rrogë, kërkonte të kalonte në shërbim të Perandorisë Osmane me një detyrë të përshtatshme. Kryeministri dërgoi një shkresë më 24 maj 1904 për emërimin e tij në vilajetet e Rumelisë, por ministri i Drejtësisë doli kundër. Sipas tij, ata që nuk kishin diplomë të Akademisë Juridike, nuk mund të emëroheshin në qendër e me atë rrogë siç dëshironte ai në detyrat e shkallës së dytë ku emërimet bëheshin me dekret sulltanor. Akademinë Juridike të Berlinit ministri i Drejtësisë nuk e konsideronte ekuivalente, kështu që Lytfti Beu, derisa të merrte diplomën nga academia e Stambollit mund të punësohej si shkruer procesverbali me 500 grosh rrogë. Nëse mund të merrej dekreti sulltanor, mund të bëhej përjashtim, ose të emërohej në ndonjë detyrë administrative. Ferit Pasha nuk e përtypi dot këtë trajtim dhe duke këmbëngulur se Lytfti Beu ishte aq kompetent sa ia vlente të përfitohej nga shërbimi i tij, kërkoi dekret sulltanor (10 korrik) për emërimin e tij në një detyrë “juridike të shkallës së dytë”, çka e arriti (31 korrik).⁷⁹⁹ Me gjasë kryeministri do t'i ketë hyrë kësaj pune ngaqë Omer Lytfti Beu ka qenë bir i një dëre të rëndësishme shqiptare.

Fakti që nipi i fundit në jetë i Ferit Pashë Vlorës teksa shkruhet ky libër, është i martuar me një vajzë nga fisi i Abdurrahman Pashës, përbën një rastësi interesante të historisë. Abdurrahman Pasha ishte nga Kytahja, nga dinastia e Gërmenjanëve. Bashkëshortja e nipit të Ferit Pashës nga Xhelaledin Pasha, Sinan Ejyp Vlora, arkitekt me famë në Bernë, Gyloren Gërmen-Vlora, është bija e Murat Gërmen-it, një nga guvernatorët e Ataturkut.

Ministri i Flotës Hasan Pasha

Kriza e përjetuar në marrëdhëniet brenda qeverisë, duke filluar nga viti 1907 u bë kronike dhe në verën e 1908-ës e padurueshme. Në fund të majit ministri i

⁷⁹⁸ YA.HUS 515/118 1325 § 24.

⁷⁹⁹ İ.AZN 56/1322CA-06.

Flotës, duke thënë se nuk mund të merrej vesh me kryeministrin, kërkoi të jepte dorëheqjen: “Duke qenë se kryeministri vazhdon t’i krijojë probleme të paimagjinueshme ministrisë së Flotës,” kërkonte të “falet e të lirohet” nda detyra. Sipas tij kryeministri ishte dashakeq, përpiquej ta ulte në sytë e sulltanit dhe ishte “rob e shërbëtor i ambasadorëve të huaj, thua se do t’ua falë të huajve të drejtat e shtetit, i paturp aq sa t’i quajë të tepërta rrogat e dhëna nga sulltani.” Sipas ministrit i cili nuk harronte të përmendte shërbimet që kishte bërë, megjithëse që marrë dekreti sulltanor për shumë propozime të tjera të dobishme për arkën e shtetit, kryeministri i pengonte ato.⁸⁰⁰

Megjithëse ministri i Flotës, i cili shprehej se i mbetej besnik vetëm sulltanit, e kishte bërë punën e tij “pa u bërë pjesëmarrës në mendimet e qëllimet personale të askujt prej personaliteteve me ndikim të shtetit e sidomos në ndërmarrjet jobesnike të disa prej tyre,” kryeministri kishte thënë fjalë armiqësore për të. Kryeministrin e shqetësonte prania e tij pasi duke përdorur influencën e tij mund t’i bëhej pengesë në disa veprime të papërshtatshme. Ferit Pasha i fyente pa shkak edhe pjesëtarët e stafit të ministrit të Flotës, të cilët shkonin në Portën e Lartë me detyrë zyrtare. Për shkak të të gjitha këtyre, Hasan Pasha kërkonte të largohej nga detyra e ministrit, madje nëse do të ishte e mundur edhe nga Stambolli:

Kryeministër pasha në njëfarë mënyre i ka nxitur fort ata që ndajnë mendimet e qëllimet me të për të nxjerrë lloj lloj fjalësh armiqësore kundër shërbëtorit tuaj. Duke qenë se nuk e dëshiron kurrsesi praninë e një shërbëtori besnik të lartmadhërisë së tij, siç jam unë, i cili me ndikimin që ka mund t’i pengojë disa ndërmarrje të tij të papërshtatshme, nga dita në ditë e ka shtuar armiqësinë dhe kohët e fundit ka nisur edhe t’i fyejë pjesëtarët e stafit tim, të cilët kanë shkuar në kryeministri për shkak të detyrës. Ngaqë me pretekstin tim është e mundur që ta shqetësojë shpirtërisht edhe lartmadhërinë e tij dhe kjo do ta lëndonte shërbëtorin tuaj besnik, për t’ia kursyer këto shqetësime mirëbërësit tonë të madh dhe për ta ruajtur konsideratën e mirë të lartmadhërisë së tij për shërbëtorin tuaj, lutem që të dërgohem në Kalaisulltani [Çanakkale] si komandant i Flotës Perandorake ose me ndonjë shërbim tjetër siç do ta shihte me vend lartmadhëria e tij.⁸⁰¹

⁸⁰⁰ Y.PRK.ASK 257/6, 1326 R 23, No. 1.

⁸⁰¹ Po aty, No. 2.

GUVERNATORËT DHE VILAJETET

Kryeministri kishte probleme edhe me disa guvernatorë të vilajeteve, të cilat në strukturën shtetërore vareshin nga Ministria e Brendshme. Ankesa e tij kryesore ishin të dhënat e gabuara për provincën që vinin nga guvernatorët. Këta të fundit përpiqeshin ta paraqisnin si fushë me lule hapësirën e tyre administrative, me qëllimin për t'u vlerësuar e për t'u ngjitur në detyra më të larta. Veçanërisht u duhej qasur me rezerva të mëdha të dhënave që dërgonin lidhur me sigurinë. Për shembull, nga njoftimi i konsullit anglez në Bitlis për ambasadorin si dhe nga lutjet e ardhura shejhulislamit, Ferit Pasha mori vesh se një çetë kurde prej njëmi-jë vetash kishte plaçkitur dhjetë fshatra në Çemishgezek dhe i shkroi sulltanit se “sa larg të vërtetës janë njoftimet që vijnë nga vilajetet”.⁸⁰²

Mehmed Tevfik Beu, i cili shkoj në Konja si guvernator pas Ferit Pashës, në kujtimet e tij e kritikon shpesh paraardhësin e tij. Për shembull, e akuzon atë për komisionin e inspektimit financiar të dërguar në Konja në maj të vitit 1904. Sipas Tevfik Beut, kryeministri përpigjej ta bindte sulltanin për guvernatorët që nuk arrinte t'i shkarkonte, duke gjetur të meta tek ta, prandaj komisionet në fjalë i kishte dërguar vetëm në vilajetet e guvernatorëve që nuk i kishte qejf. Megjithëse në fillim qe bërë i ditur vendimi “për inspektimin e çështjeve administrative dhe financiare në çdo vilajet,” komisionet ishin dërguar vetëm në Konja, Ajdën dhe Bejrut. Më vonë këtyre u ishin shtuar edhe dy vilajete të tjera. Guvernatori kishte pikasur se komisioni nuk merrej fare me çështjet financiare, por vetëm me ato administrative dhe se komunikonte me kryeministrin nëpërmjet një kodi të posaçëm. Sipas tij, kryeministri e kishte dërguar këtë komision vetëm për shkak të mosmarrëveshjeve personale, me qëllimin për të bërë të mundur shkarkimin e guvernatorit të Ajdënit (Qamil Pasha) dhe të Bejrutit (Halil Bej) si dhe të tij, të cilët sulltani nuk i kishte shkarkuar përkundër dëshirës së kryeministrit. Kur ky inspektim i bezdisshëm për Tevfik Beun u zgjat, një natë e hipi në tren kryetarin e komisionit, i cili ishte anëtar i Këshillit të Shtetit duke e njoftuar sekretariatit e pallatit dhe Ministrinë e Brendshme se e kishte kthyer në Stamboll kryetarin e komisionit të inspektimit për shkak të abuzimit me detyrën. Si përfundim, për shkak të këtij veprimi emocional e të pahijshëm, Tevfik Beu dy ditë më vonë u shkarkua nga detyra.⁸⁰³

⁸⁰² YA.HUS 515/118, 1325 § 24.

⁸⁰³ Tevfik Bey, 251-260.

Vilajetet arabe

Nga tre emrat e përmendur në kujtimet e Tevfik Beut, Ferit Pasha arriti të sigurate shkarkimin e dy prej tyre, të Tevfik Beut dhe Qamil Pashës. Por siç duket, për guvernatorin e Bejrutit Ibrahim Halil Pashën nuk arriti dot ta bindte sulltanin. Në vjeshtë të vitit 1905, siç duket ngaqë nuk gjeti gjë që ta kompromentonte vetë guvernatorin, u përpoq ta sulmonte përmes një prej njerëzve të tij të korruptuar, Hajdar Agës, i cili ndodhej në shërbim të posaçëm të guvernatorit dhe për të cilin vazhdimisht flitej se ndërhynte në të gjitha punët e vilajetit dhe sigurate përfitime personale duke sjellë nga jashtë armë e sende të tjera të paligjshme në malësinë e Libanit si dhe duke lehtësuar emigrimin e armenëve jashtë vendit.

Kryeministri arriti të sigurate nxjerrjen e një dekreti nga sulltani për thirrjen e Hajdar Agës në Stamboll. Guvernatorit të Bejrutit iu shkrua që ta dërgonte Hajdarin në Stamboll, kurse guvernatorit të Sirisë, për shkak të afërsisë, iu kërkua të kryente një hetim të fshehtë lidhur me çështjen. Por nga guvernatori i Bejrutit nuk u njoftua për dërgimin e Hajdarit. Ndërkohë, nga guvernatori i Sirisë erdhi një përgjigje që i jepte të drejtë kryeministrit: “Sipas hetimeve të kryera veçmas” prej tij “dhe mareshal pashës,” që marrë vesh se “Hajdari është një aga i guvernatorit të Bejrutit, i rritur që i vogël prej tij dhe i cili duke hyrë në tarikatin bektashi ka fituar besimin e tij të plotë, se prej pesë-gjashtë muajsh edhe atje kishin filluar të qarkullonin fjalë për aferat e tij, se edhe guvernatori i Bejrutit është shprehur për këtë çështje” dhe ishte bërë e qartë se “fjalët janë të vërteta”. Kryeministri do të vinte në dukje dëmin që do t’i sillnin shtetit veprimet e Hajdarit. “Nëse nuk merren masa të rrepta e të forta në mënyrë shembullore kundër të tilla veprimeve të dëmshme për interesat e shtetit” qoftë në Bejrut, qoftë gjetkë, “është e qartë se nuk do të mund të parandalohen të tilla prirje”. Sulltani duhej të bënte gjënë e duhur.⁸⁰⁴

Kryeministri vazhdoi ta ndiqte çështjen e Hajdar Agës, nisur, si duket, nga një letër anonime që i qe dërguar para një jave. Kjo letër që fillonte duke thënë se “mes njerëzve të guvernatorit të Bejrutit është një nëpunës i quajtur Hajdar Efen-di,” pretendonte se ky person, “duke qenë nga shërbyesit personalë të guvernatorit, sillet disi despotisht duke bërë çfarë të dëshirojë pa u shqetësuar nga askush dhe krahas cenimit të të drejtave të nëpunësve të tjerë, po e zgjeron si dëshiron rrethin e ryshfetmarrjes”. Askush nuk mundej të bënte asgjë kundër të mbrojturve të Hajdarit, i cili shkonte vazhdimisht në zyrat e xhandarmërisë dhe të gjykatës duke dhënë urdhra që të mos prekeshin trafikantët. “Megjithëse ky nëpunës” i cili “ka marrë nën kontroll punët administrative e gjyqësore, si dhe ka lehtësuar lëvizjen e emigrantëve armenë, duhet shkarkuar urgjentisht,” autori i letrës i lutej

⁸⁰⁴ YAHUS 494/98, 1323.8.23.

“qeverisë që para se të shkarkohet, të kryhet një hetim serioz, i drejtë e i vërtetë sipas mënyrës osmane.”⁸⁰⁵

Ferit Pasha duhet të jetë ndjerë i lënduar në sedër që edhe pas pesë javësh nuk kishte ardhur ende një përgjigje pozitive nga pallati. Më 28 nëntor e pa të nevojshme ta sillte edhe njëherë në vëmendje situatën. Duke vënë në dukje se bregdeti nga arratiseshin me anije drejt Amerikës e vendeve të tjera të huaja disa banorë të vilajetit të Sirisë, ndodhej brenda vilajetit të Bejrutit, kryeministri përsëriti se hetimet kishin vërtetuar se Hajdar Aga me shokët e tij fitonin para duke bërë ndërmjetësin në këtë punë.⁸⁰⁶ Por sërish nuk arriti rezultat. Edhe guvernatori i mëparshëm i Bejrutit, Reshid Mymtazi, që bërë problem për kryeministrin. Në vend të tij kishte dashur të emëronte zëvendësguvernatorin e Sirisë, Nazimin, të cilin e kishte besnik të vetin, por që emëruar Ibrahim Halil Pasha i padëshiruar prej tij.⁸⁰⁷

Përveç këtij rasti, zakonisht Ferit Pasha ia dilte të pengonte emërimin e guvernatorëve të cilët i konsideronte të papërshtatshëm në vilajetet arabe dhe mundej ta orientonte sulltanin lidhur me këtë. Për shembull, ndërkohë që bërë gati dekreti për emërimin e guvernatorit të Shkodrës, Hajdar Pashës, në guvernatoriin e Mosulit, Ferit Pasha arriti ta pengonte shpalljen e dekretit duke treguar, mbështetur në thëniet e kadiut të vilajetit të kthyer nga Shkodra, të ish-sekretarit si dhe të disa të tjerëve, se Hajdar Pasha, përveç se nuk kishte pasur kursesi sukses në Shkodër, kishte siguruar përfitime personale dhe për shkak të disa veprimeve të parregullta kishte ngjallur urrejtjen dhe pakënaqësinë e popullsisë myslimane. Sipas tij, “për shkak të rëndësisë së madhe që bart Mosuli, nuk është me vend të emërohet një person i tillë, suksesi i të cilit është tejet i dyshimtë dhe veç kësaj, nëpërmjet një mënyre që mbetet për t'u vendosur, duheh kryer hetime lidhur me qëndrimet dhe veprimet e tij.”⁸⁰⁸

Një tjetër rast ishte ai i Bagdadit. Më 6 mars 1904, Ferit Pasha i paraqiti sulltanit disa dosje me ankesa lidhur me vilajetet arabe. Dy prej tyre ishin intere-

⁸⁰⁵ YAHUS 494/66, 1323.8.17.

⁸⁰⁶ YAHUS 495/127, 1323 N 30.

⁸⁰⁷ “I learnt from the GV yesterday that he was strongly urging the transfer to Beyrout as aeting Vali of the Governor of Damascus [Hüseyn Nazım], and Mr. Richards [Beyrout Consul] reports that the appointment is shortly expected.” FO 424/205, No. 95, Sir O’Conor to the Marquess of Landsowne, Sept 8, 1903. Megjithëse shqiptar, Ibrahim Halil Pasha nuk ka marrëdhënie të mira me Ferit Pashën: “it is interesting to note that, though an Albanian like the Grand Vizier, he is not in the latter’s good books, but the reason for this unusual departure from his Highness’ general attitude towards his compatriots cannot be explained locally. As an instance of this unfriendly feeling towards Khalil Pasha in high quarters it is said that, though he was instrumental in the building of a very fine school of arts and crafts for Turkish boys which is intended to obviate the necessity of having recourse to the facilities of technical education provided by the Syrian Protestant College and the Jesuit School, his Excellency never received any mark of Imperial or official recognition.” (FO424/215, Inclosure 2 in No. 35, Cumberbatch to Barclay, Beirut, June 30, 1908.)

⁸⁰⁸ YA.HUS 493/15, 1323 B 16.

sante: E para ishte raporti i guvernatorit të Basrës lidhur me rrugën e gabuar që kishte ndjekur zëvendësguvernatori i Bagdadit dhe mareshali i korparmatës së 6-të Fejzi Pasha në çështjen e Saduniut, kurse e dyta një telegram i dërguar Ministrisë së Luftës nga mareshal Fejzi Pasha për paaftësinë e guvernatorit dhe komandantit të Basrës, gjeneral Mustafa Nuri Pashës. Pra bëhej fjalë për fërkimet mes dy guvernatorëve ushtarakë fqinj. Kryeministri paraqiti edhe mendimin e tij. “Problemet që vihen re në punët e vilajetit në Bagdad duket se i konfirmojnë denoncimet e po ashtu qarkullojnë fjalë për përfitime në rrugë të paligjshme nga ana e tij [Fejzi Pashës].” Veç kësaj kishte ankesa edhe nga komandanti i divizionit të Kirkukut, Musa Kazim Pasha, si dhe nga kadiu e nëpunës të tjerë. Po ashtu është vërtetuar “nga paaftësia që ka treguar deri tani, se edhe guvernatori i Basrës nuk ka përvojën dhe kompetencën e duhur për të qeverisur një vilajet si Basra, fqinj me Kuvajtin dhe i cili përfshin fise të ndryshme.” Si përfundim Ferit Pasha mendonte se të dy zyrtarët të cilët akuzonin njëri-tjetrin, nuk ishin drejtues të përshtatshëm për rajonin “dhe duke qenë se gjendja aktuale e këtyre dy vilajeteve kërkon vëmendje, duket e nevojshme që të merren masat e duhura për përmirësimin e qeverisjes në to.”⁸⁰⁹

Një tjetër ankesë vinte nga Jemeni. Me fjalët e Ferit Pashës, “problemet në qeverisje që shihen edhe në vilajetin e Jemenit, vazhdojnë po njësoj dhe veprimet e dëmshme që s’dihet se për ç’arsye ndërmerren ndaj popullatës” zëvendësguvernatori dhe mareshali i korparmatës së 7-të Abdullah Pasha, “po i shtojnë nga dita në ditë problemet në qeverisje”. Kryeministri kishte shtuar në dosje edhe raportet e ish-mytesarifit të Taizit lidhur me sjelljet e papërshtatshme dhe keq-qeverisjen e Abdullah Pashës. Masa serioze duheshin marrë edhe për përmirësimin e qeverisjes në Jemen. Dokumentet lidhur me këtë së shpejti do të diskutoheshin në Këshillin e Ministrave dhe do të bëhej i ditur vendimi.⁸¹⁰

Revoltat e fiseve në vilajetet e Basrës dhe Mosulit, konflikti mes Ibën Saudit dhe Ibën Reshidit në Nexhd, kriza kufitare me Iranin, mundësia që kjo krizë të ndikonte mbi popullsinë shiite të Irakut, frika se anglezët mund të sulmonin Gjirin Persik... Gökhan Çetinsaya thotë se për vilajetet e Irakut të përballura me tërë këto probleme, viti 1905 qe një pikë kthese.⁸¹¹ Qeveria qendrore, në nevojën për ta bërë më të ndjeshme ndikimin e saj, dërgoi njëri pas tjetrit në rajon komisione inspektimi. U bë një ristrukturim thelbësor në korparmatën e 6-të përgjegjëse për rajonin si dhe u ndryshuan guvernatorët.⁸¹² Më 1905 u emëruan guvernatorë

⁸⁰⁹ YA.HUS. 468/20,1321 Z 18.

⁸¹⁰ Po aty.

⁸¹¹ Gökhan Çetinsaya, “The Politics of Reform in Iraq under Abdülhamid II, 1878-1908”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 63.

⁸¹² Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, 90.

të rinj në vilajetet e Bagdadit, Mosulit dhe Halebit, kurse më 1906 në ato të Basrës, sërish të Bagdadit dhe të Sirisë. Për të zëvendësuar guvernatorin e Bagdadit Mexhid Beun, i cili gëzonte mbështetje në pallat, Ferit Pasha diti të shfrytëzonte një ngjarje që ndodhi në Qerbela si dhe ankesat e ambasadave të Iranit e Anglisë dhe arriti të dërgonte guvernator atje Hazim Beun.⁸¹³

Kur guvernatori i Bagdadit, kundrejt një raporti të komandantit të korparmatës së 6-të ku akuzoheshin zyrtarët administrativë e financiarë të tre vilajeteve, raportoi për aferat korruptive në ushtri, Ferit Pasha propozoi krijimin e një komisioni prej katër vetash që do të shqyrtonte të gjitha propozimet e mëparshme për reformë. Duke theksuar veçanërisht humbjen e të ardhurave të arkës së shtetit për shkak të problemeve lidhur me vjeljen e taksave, si dhe çrregullimin e bujqësisë, propozoi që komisioni të shqyrtonte edhe dosjet e të gjithë nëpunësve civilë në tre vilajetet e Irakut. Këto propozime të paraqitura më 31 tetor 1906, një muaj më vonë sulltani vendosi t'i zbatonte dhe urdhëroi krijimin e një komisioni të përbërë nga emra të rëndësishëm. Komisioni e përfundoi raportin në maj të 1907-ës dhe falë kësaj u kryen një sërë reformash.⁸¹⁴

Jo vetëm nëpunësit e provincës, por edhe komisionet e inspektimit të dërguara në rajon shfaqnin qëndrime të papërshtatshme që e shqetësonin popullatën fanatike në Irak. Në raportin e datës 12 maj 1908, kryetari i Komisionit të Reformës në Irak Nazim Pasha shkruan se frekuentimi i dëfrimeve të natës nga anëtarët i këtij komisioni Kemal Beu bashkë me përkthyesin e vilajetit të Bagdadit, që bëtë shkak për ankesa nga populli:

Kryetari i Komisionit të Reformës në Irak shkëlqesia e tij Nazim Pasha ka njoftuar me telegram se anëtarët i këtij komisioni Kemal Beu, bashkë me një të krishterë të quajtur Jusuf Rami Efendiu, përkthyes në vilajetin e Bagdadit, të premten e kaluar kanë hyrë në një nga kopshtet në rrethinat e Bagdadit dhe aty kanë qëndruar deri në mbrëmje me gra të përdala. Kjo gjë është marrë vesh mes popullatës duke shkaktuar një efekt tejet negativ...⁸¹⁵

Çështja shiite, e cila për një kohë të gjatë nuk kishte ardhur në vëmendje, që gjithashtu një nga çështjet që zunë vend në rendin e ditës në periudhën e Ferit Pashës. Sipas Çetinsaya pati dy arsye për këtë: së pari revolucionin konstitucionalist në Iran e kishte rritur ndikimin e hoxhallarëve në Teheran dhe së dyti, që nga shtatori i 1905-ës njësitë osmane kishin pushtuar një zonë të diskutueshme në kufirin me Iranin. Qeveria osmane, e trembur nga ndikimi që mund të kishin

⁸¹³ FO 424/210, No. 128, Mr. G.Barclay to Sir Edward Grey, Pera, December 5, 1906.

⁸¹⁴ Çetinsaya, po aty, 65-70.

⁸¹⁵ YA.HUS 521/43,1326 R 10.

këto zhvillime mbi popullsinë shiite osmane në vilajetet e Irakut, përgatiti një sërë raportesh.⁸¹⁶

Mendimet e Ferit Pashës për rrezikun e Shiizmit mund t'i mësojmë nga raporti i gjatë që ka shkruar më 28 nëntor 1903 lidhur me rrezikun e këzëllbashllëkut në Anadoll. Sipas kryeministrit, i cili e paralajmëronte sulltanin se “shiitët po e zgjerojnë nga dita në ditë hapësirën e tyre të ndikimit sidomos në Irak,” ky ekspansion shiit bartte rreziqe të shumta. “Duke qenë se rregullimi i kredos së besimit dhe parandalimi i së keqes është nevojë fetare dhe politike,” duheshin marrë masa të posaçme. Zgjidhja që propozonte ishte “përhapja e arsimit në shërbim të edukimit të mendjeve dhe ndërgjegjeve”. Siç shihet, për Ferit Pashën zgjidhja e problemeve sociale vazhdonte të ishte gjithnjë arsimi. E vërtetë që shkollat kishin depërtuar deri në cepat më të thellë të vendit, por për të ruajtur mendjet e popullit të thjeshtë, për t'i bërë ata t'i urrejnë besimet e shtrembra atje ku këto kanë zënë rrënjë, duhej bërë përpjekje e veçantë për ta ndriçuar popullin. Prandaj duhej shtuar numri i shkollave dhe medresetë duheshin përmirësuar sipas gjendjes dhe nevojave të kohës. Shumë dobi mund të kishte shpërndarja mes popullatës dhe shkollave fillore në disa vilajete e një ilmihi të thjeshtë që do të mund ta kuptonte lehtë çdo besimtar. Për të parandaluar ndikimin dhe përhapjen e Shiizmit mund të hapeshin disa shkolla e medrese të veçanta për vilajetet e Bagdadit dhe Basrës ku mësimdhënia të bëhej në arabisht. Raporti në fakt ishte mbi këzëllbashllëkun në Anadoll, rreth veprimtarive të “çelebiut bektashi në nahijen e Haxhibektashit në Kërshehir, Xhemaleddin Efendiut”. Ferit Pasha e sillte çështjen deri këtu ngaqë këzëllbashllëkun e shihte si një zgjatim të Shiizmit. Në po atë dosje, në telegramin dërguar guvernatorit të Ankarasë kërkon kryerjen e një hetimi mjaft të fshehtë rreth çelebinjve bektashi në Kërshehir dhe sugjeron “shtimin e numrit të shkollave dhe përhapjen e mëtejshme të dijes e të arsimit për të luftuar injorancën e popullit”.⁸¹⁷

Vilajetet e Anadollit

Një zarf i vulosur në pesë vende. Mbante datën 20 Sehvval 1323 (18 dhjetor 1905). Një letër konfidenciale dërguar sulltanit nga guvernatori i Sivasit Reshid Akif Pasha. Një kryevepër servilizmi ku shaheshin të gjithë pashallarët nga një guvernator, i cili donte të shpëtonte më në fund nga mundimet e provincës dhe

⁸¹⁶ Gökhan Çetinsaya, “Osmanlı Irakı'nda Şii-Sünni İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi, 1890-1908”, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti* (İstanbul: İSAV, 2000), 145.

⁸¹⁷ YA.HUS 462/44,18 N 1321.

të kthehej në Stamboll si ministër apo kryeministër; por edhe paksa përçartje prej të çmenduri. Teksa thekson besnikërinë e vet në mënyrë të ekzagjruar, guvernatori flet edhe për tradhtinë e kryeministrit. Sipas guvernatorit, i cili shprehej se nuk e zinte dot gjumi duke menduar për gjendjen e brendshme e të jashtme, sulltani ishte shumë i vetmuar. Kurse kryeministri ishte një hipokrit më i keq sesa Mit'hat Pasha, një tradhtar që trokiste nëpër dyert e ambasadorëve e të të huajve; agjent i Austrisë e i shteteve të tjera. Ferit Pasha, emërimi i të cilit si guvernator i Mamuretulazizit që parandaluar në çastin e fundit, më vonë kishte arritur të shtinte në dorë guvernatoriatin e Konjës. Më vonë akoma, përkundër paralajmërimeve që kishte bërë autori i letrës, nëpërmjet intrigave kishte arritur të bëhej kryeministër:

Sado i shitur e tradhtar të ishte në zemër e brendësi ndaj lartmadhërisë së tij i arratisuri Said Pasha, njëmijë herë më hipokrit se ai, e madje edhe se Mit'hati, është kryeministri i tanishëm Ferit Pasha. A nuk patët urdhëruar dikur se “si e ka zgjedhur e propozuar Këshilli i Ministrave për guvernatoriatin e Mamuretulazizit një tradhtar të tillë, i cili bredh derë më derë në shtëpitë e ambasadorëve e të të huajve të tjerë dashakeqës?” Kjo pati ndodhur në periudhën e Qamil Pashës, i cili tani ndodhet në Izmir. Ndërkohë që zemrat besnike i qenë gëzuar kësaj mrekullie sulltanore, pas njëfarë kohe u bë guvernator në Konja. Nisur nga dëshmitë e disa prej ambasadorëve dhe ngaqë në dukje shfaqet kundër të birit të xhaxhait të vet, Ismail Qemalit, kinse e ka inat, ka filluar ta shesë veten, larg qoftë, si besnik. Të mos ketë dyshim se është agjent i Austrisë e i disa shteteve të tjera me titulli baroni, duke e të tjera. Memorandumi i posaçëm që i pata paraqitur nisur nga besnikëria mirëbërësit tonë, lartmadhërisë së tij, kur pati ardhur për herë të parë nga Konja, që vlerësuar e kthyer sërish. Kryesekretar pasha e di.

Pastaj, për fat të keq, me njëmijë intriga arriti të merrte postin e kryeministrit. Solli të liga sa s'janë dëgjuar askund në botë, as në vendet e huaja. Provë konkrete për këtë janë ngjarjet kriminale që nuk kanë shok në tërë historinë e Perandorisë Osmane. Edhe çështja e kontrollit të Rumelisë, si çdo gjë tjetër, ndodh në majë të gishtërinjve të tij. Për hir të të dashurit të Tij, Zoti na e faltë mirëbërësin tonë të madh, amin! Por e ardhmja, Zot na ruaj, është më e vështirë dhe më e tmerrshme. Që të mos i them këto gjëra me besnikëri, nuk pajtohet me fenë time, ndaj mbeta i detyruar t'ju bezdis. Megjithëse shkarkimi dhe zëvendësimi i shpeshtë i ministrave e guvernatorëve nuk përputhet me urtësinë e qeverisjes, ata për besnikërinë e të cilëve ka dyshime duhen përjashtuar gjithmonë. Shumë prej tyre, nga qëndrimi i gjatë në detyrë, mbështetur në natyrën e mëshirshme të lartmadhërisë së tij, e konsiderojnë veten të çliruar nga çdo përgjegjësi dhe në këtë mënyrë bëhen shembull mjaft i keq.

Sipas Reshid Pashës, “edhe ministri i Brendshëm Memduh Pasha është tradhtar njësoj si Ferit Pasha e Said Pasha, por më i vjetër se ata.” Edhe kryetari i Kë-

shillit të Shtetit Said Pasha ëshë një “njeri ogurzi e hipokrit”. Po ashtu edhe mareshali i Tophanes dhe kryetari i bashkisë “nuk janë besnikë me zemër. Janë tradhtarë.”

Si përfundim “nuk bën që asnjëri prej tyre të vazhdojë qoftë edhe një sekondë në detyrë. Por pasi të shkarkohen, duke qenë se nuk mund të qëndrojnë asnjë minutë në Stamboll, duhen dërguar menjëherë me nga një guvernatoriat në provincë.” Por a nuk kishte asnjë njeri tamam? Sipas Reshid Pashës, “çfarëdo që të thonë, edhe pse lartmadhëria e tij personalisht nuk i do, mes atyre që janë, Hysejin Fehmi Pasha, Zihni Pasha, Abdurrahman Pasha, këshilltari i Kryeministritë Tevfik Pasha, Nazif Pasha, Hashim Pasha, guvernatori i Selanikut Rauf Pasha, duken të padëmshëm. Me asnjërin prej tyre nuk duhemi, por këtë më tregojnë përvojat e mia.”⁸¹⁸ Kjo listë mund të japë një ide rreth një klike të caktuar...

Si duket sulltani nuk u kushtonte rëndësi këtyre lloj përcartjesh, por e mban-te pezull guvernatorin i cili donte të largohej nga Sivasi e të vinte në Stamboll. Në vitin 1907 sërish kërkoi leje për t’u kthyer për shkak të shëndetit dhe nga pallati u njoftua që “të pritët pak për realizimin e mirësisë sulltanore, duke qenë se i është kërkuar Portës së Lartë emërimi i një personi të përshtatshëm si guvernator”. Por Porta e Lartë nuk e bëri një emërim të tillë; megjithatë po të kishte dashur pallati do ta bënte. Në fund ishte sulltani ai që vendoste se kush do të bëhej guvernator. Kryeministrit, kundër të cilit shkruante letra, guvernatori i thoshte se e justifikonte dhe se vendimi i tij ishte i qëlluar e shenjë hyjnore: “Për shkak të disa çështjeve me të cilat do të më duhej t’i merrja përsipër, që e qëlluar dhe shenjë hyjnore që dekreti të cilin e prisja me nevojë të madhe, nuk doli. Edhe unë nga ana ime, i shtyrë nga edukata nuk desha t’ju bezdis më tutje. Por tashmë jam aq i lodhur trupërisht e mendërisht, sa po filloj ta shoh të pamundur vazhdimin e detyrës sime këtu.” Pasi kaloi edhe një vit, deshi të zinte një post vakant si anëtar i Këshillit të Shtetit, më kot. Edhe këtë kërkesë ia kishte bërë më parë kryeministrit, të cilin e quante hipokrit e tradhtar. I pavetëdijshëm për mendimet e guvernatorit për të, Ferit Pasha ia përcolli kërkesën e tij sulltanit.⁸¹⁹ Në ditët që pasuan guvernatori vazhdoi të këmbëngulte e t’i përgjerohej kryeministrit: “Nga çasti në çast jam në pritje të urdhrin tuaj kryeministrit.”⁸²⁰

Në letrat që i dërgonte Ferit Pashës shkruante lëvdata që nuk ngjanin aspak me cilësimet e tij për kryeministrin në letrën që i dërgonte pallatit. Në çdo përgjërë Reshid Pasha shkante gjithnjë e më larg në lëvdata: “Posti i lartë i kryeministrit është përgjegjës për të gjitha punët e shtetit. Personi juaj kryeministrit, me

⁸¹⁸ YEE 15/8, 1323 L 20.

⁸¹⁹ YA.HUS. 520/115 (24 Nisan 1908).

⁸²⁰ YA.HUS. 521/1,1326 R 1 (3 Mayıs 1908).

fisnikërinë e tij dhe dashamirësinë për njerëzit besnikë e të drejtë, me shërbimin e tij ndaj njerëzimit, në konsideratën time modeste është një njeri i rrallë për kohën.”⁸²¹ Ferit Pasha, i pavetëdijsëm për mendimet e vërteta të Reshid Pashës për të, çdo herë u treguar aq i sjellshëm sa t’ia përcillte sulltanit këto kërkesa. Pasi vinte në dukje se “pashait i qe komunikuar vullneti sulltanor që të vazhdojë detyrën derisa të gjendet një guvernator i përshtatshëm,” por se guvernatori kishte këmbëngulur prapë dhe se “kjo gjendje nuk mund të vazhdojë më tej,” Ferit Pasha kërkonte që Reshid Pasha të shkëmbehej me guvernatorin e Bejrutit ose të Ishujve, ose të lejohej të vinte në Stamboll derisa të merrej një vendim për të.⁸²²

Edhe kur guvernatori pati bërë kërkesën e parë për emërim para një viti, Ferit Pasha i qe sjellë miqësisht dhe duke i këshilluar durim i kishte treguar si të vepronte. Më 11 janar 1907, mbi letërën ku qe shtypur me të kuqe emri “Ferit”, kishte shkruar përgjigjen që do t’ia dërgonte guvernatorit të Sivasit dhe e kishte dërguar me telegram nga konaku i vet. “Duke qenë se orvatjet nuk sollën rezultat, derisa ta përsërisim në një formë tjetër kërkesën për ndryshimin e detyrës dhe derisa të realizohet kjo gjë, duhet bërë pak durim dhe duhet vazhduar detyra duke treguar kujdes për të mos e cenuar dashamirësinë sulltanore që keni fituar deri tani.”⁸²³

Beu i Sisamit, Konstandin Karateodori

Në çështjet lidhur me jomyslimanët, kur e ka parë të nevojshme Ferit Pasha ka bërë ndërhyrje shumë të forta duke e bindur sulltanin, i cili i trembej përzierjes së shteteve të huaja. Duke iu betuar se e merrte përsipër tërë përgjegjësinë sulltanit, i cili i trembej ndërhyrjes së Rusisë, qe ai që e dërgoi flotën kundër banorëve grekë të ishullit të Sisamit, të cilët në vitin 1905 u rebeluan duke ngritur flamurin grek në godinat zyrtare dhe duke hapur zjarr kundër xhandarmërisë osmane.⁸²⁴ Edhe kur u nxeh sërish çështja e Kretës, në pjesën “Letër nga Stambolli” të një numri të qershorit 1908 të gazetës *Independence Belgie*, sillej në kujtesë qëndrimi i kryeministrit në rastin e Sisamit:

Prej disa javësh po shpenzohet energji për çështjen e Kretës. Porta e Lartë, duke e parë se përpjekjet e saj diplomatike pranë katër fuqive nuk kanë sjellë asnjë rezultat, ka vendosur të kërkojë garanci të fortë për mbrojtjen e të drejtave të

⁸²¹ YA.HUS. 521/54,1321 R 11 (13 Mayıs 1908), No. 2.

⁸²² Po aty, No. 1.

⁸²³ Y.PRK.UM 79/35,1324 ZA 26, No. 6.

⁸²⁴ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 22-23.

popullsisë myslimane në rast të tërheqjes së trupave të huaja që ndodhen në ishull. Qeveria perandorake nuk do as ta çojë nëpër mend mundësinë që me dorëzimin e ishullit, Kreta t'i bashkohet Greqisë mbështetur në garancitë e dhëna nga fuqitë e mëdha.

Kryeministri Ferit Pasha është një nga përkrahësit e devotshëm të kësaj politike. Përpiqet t'i tregojë Evropës veprimtarinë e Perandorisë Osmane dhe më shumë se rezultateve i jep rëndësi këtij demonstrimi. Që pikërisht Ferit Pasha ai që arriti të siguronte lejen sultanore për marrjen e masave të rrepta kur ndodhën ngjarjet e fundit në Sisam. Me këtë leje u dërguan shpejt e shpejt luftanije dhe trupa.⁸²⁵

Marrëdhëniet e Ferit Pashës, i cili kishte mbetur në kujtesë me politikën e vendosur lidhur me ishullin e Sisamit, me beun e Sisamit Konstandin Karateodorin, kishin një histori interesante. Konstandin Efendiu kishte hyrë në bisedime me disa banka greke për të hapur një degë bankare në Sisam. Duke qenë se veprimet e një banke greke me pronat në ishull do të ishte problematike, që kërkuar që Banka Osmane të hapte një degë aty. Por derisa Konstandin Efendiu nuk hynte në bisedime për këtë çështje, vetë banka nuk kishte kompetencë për të hapur degë. Konstandin Efendiu, duke mbrojtur nënshkrimin e marrëveshjes me bankën greke në letrën që i shkroi Portës së Lartë, tregoi diçka që binte ndesh me cilësinë e tij si zyrtar. Përkundër udhëzimit të prerë, e kishte miratuar marrëveshjen në kuvendin popullor të Sisamit. Përveç kësaj, disa nga banorët e Sisamit i kishin sulmuar trupat osmane dhe Konstandin Efendiu i kishte nxjerrë pengesa komisionit të dërguar nga Stambolli për të kryer hetime. Duke thënë se agresorët po ndiqeshin nga autoritetet vendore dhe do të ndëshkoheshin ashpër, i kërkoi me këmbëngulje komisionit që të kthehej në Stamboll. Pasi u kthye komisioni, u mjaftua me dënime të lehta vetëm ndaj një a dy vetave. Këshilli i Ministrave kishite shprehur mendimin se ndonëse Konstandini “nuk mund ta vazhdojë detyrën atje” duhej vepruar me kujdes për sa i përket shkarkimit të tij për shkak se “shkarkimi i tij i menjëhershëm mund t'i shtyjë simpatizantët e Greqisë, nga të cilët anon edhe ai vetë, që të shkaktojnë probleme”. Pasi i përcillte këto në raportin e datës 11 qershor 1907, duke thënë se “për shkak të rëndësisë së çështjes vendimi i takon lartmadhërisë së tij,” Ferit Pasha ia linte sulltanit përgjegjësinë.⁸²⁶

Sipas Ferit Pashës, dëshira për të hapur një degë bankare greke në ishull dhe qëndrimi lidhur me lejimin e kriminelëve që kishin sulmuar trupat osmane për t'u arratisur nga burgu, mjaftonin për të treguar rrugën që kishte ndjekur Konstandin Efendiu që në fillim të detyrës së tij. Hollësitë mbi këto Ferit Pasha i kishte paraqitur më parë. Në kërkesën e paraqitur nga disa prej anëtarëve të kuvendit

⁸²⁵ Y.PRK.BŞK 78/102, 1326 Ca 21.

⁸²⁶ YEE 2/43, 1325 R 29.

popullor, të cilët erdhën nga Sisami më 24 korrik 1907, qenë shprehur ankesa të forta lidhur me qeverisjen e Konstandin e Efendiut. Përgjigjet e dërguara prej tij nuk mjaftonin për të krijuar një mendim. Çështja u diskutua në Këshillin e Ministrave dhe u mendua të dërgohej një nëpunës në ishull për të kryer hetime. Por pati ngurrime se dërgimi i një nëpunësi me këtë detyrë atje mund të bëhej shkak për ngjarje të padëshiruara. Meqë edhe kështu nuk mund të vazhdohej, u pa me vend që të thirrej Konstandin Efendiu në Stamboll për të dhënë shpjegime. Nëse sulltani do ta miratonte këtë masë, do t'i dërgohej njoftim.⁸²⁷ Pra qeveria vendosi ta thërriste në Stamboll beun e Sisamit dhe sulltani e miratoi një gjë të tillë.

Konstandin Efendiu i thirrur në Stamboll, ishte i hutuar. Duke iu bindur fermanit që i arriti, në fillim vizitoi kryeministrin dhe e pyeti për arsyen pse qe thirrur. Siç i tregonte pallatit, kryeministri i kishte thënë se e kishte thirrur për të dhënë shpjegime lidhur me disa çështje të parëndësishme, për të cilat qe pyetur disa herë më parë dhe nuk kishte dhënë përgjigje, kurse Konstandin Efendiu i kishte kërkuar që pyetjet për çështjet në fjalë t'i bëheshin me shkrim. "Ky shërbëtor i juaji nuk arriti ta kuptonte qëllimin e vërtetë të kryeministër pashait," thoshte Konstandini duke vënë në dukje se qe përgjigjur më parë për çështjet për të cilat kryeministri i kërkonte shpjegime në dukje. Duke e siguruar sulltanin për besnikërinë e tij, Konstandin Efendiu donte të kthehej një çast e më parë në detyrën e tij.⁸²⁸ Por nuk iu desh të kthehej pasi pas pak kohe u shkarkua nga bejllëku i Sisamit.

Më vonë, kur në Sisam ndodhi një kryengritje, ministri i Brendshëm Memduh Pasha gjeti rastin për ta kritikuar sërish kryeministrin:

Pasi mes beut të Sisamit Konstandin Karateodori Efendiut dhe kryeministër pashës pati miqësi e konfidencë për njëzet e pesë vjet rresht, duke qenë se është në natyrën e tij që atë që e ka dashur dikur të mos e dojë më dhe t'i bëhet kundërshtar një ditë dhe si rrjedhojë i është ndezur urrejtja nga Konstandin Efendiu, vargu i fërkimeve mes të dyve për sa kohë ky i fundit ndodhej në ishullin e Sisamit... u bë shkak për ngjarjet e përgjakshme që ndodhën së fundmi në Sisam.

Sipas Memduh Pashës, "siç mund ta vërtetojnë dokumentet zyrtare, çështjen e Sisamit e ka shkaktuar veçse kryeministri duke u përpjekur për këtë gjë prej trekatër vjetësh." Sikur Ferit Pasha të mos kishte dërguar trupa në Sisam me arsyetimin se mund të përshkallëzohej situata, nuk do të qe shfaqur ky problem atje.⁸²⁹

⁸²⁷ YA.HUS. 513/45,1325 C 13.

⁸²⁸ Y.PRK.UM ŞO/123, (1325).

⁸²⁹ Y.EE 88/24, 1326 CA 30.

FERIT PASHA DHE ÇËSHTJA ARMENE

Ashtu si të gjitha fragmentet kohore përveç viteve të përgjakshme 1909 dhe 1915, edhe periudha e kryeministrit të Ferit Pashës Vlorës (1903-1908) është një ishull kohor i shekullit XX i neglizhuar në studimet mbi çështjen armene. Ngaqë nuk ka ndodhur ndonjë masakër që do të përbënte një kthesë të rëndësishme, kjo periudhë ka mbetur larg vëmendjes së historianëve që merren me historinë e armenëve në Perandorinë Osmane.

Gjatë detyrës së Ferit Pashës si ndihmës i komisionarit të jashtëzakonshëm për Bullgarinë (*Imperial Ottoman Commissioner*), si komisionari të cilin e pati zëvendësuar për tre muaj, ashtu dhe kolegët e tij Dominian Efendiu dhe Karabet Efendiu, ishin armenë. Kur ishte guvernator në Konja Ferit Pasha nuk pati lejuar krijimin e një dioqeze armene në vilajet. Në kontaktet e tij diplomatike lidhur me çështjen e Rumelisë, herëpashere u përmendën pikëpamjet e tij lidhur me armenët. Por mendimet e Ferit Pashës mbi çështjen armene vlejné të trajtohen nën një titull më vete.

Ferit Pasha i qasej me rezerva paranojës së “vatrave të huaja”. Sidomos kur njoftimet vinin nga zona me popullsi jo të dendur armene, gjithnjë tregohej i matur e qetësues i gjakrave. Për shembull, në ditët e para të detyrës si kryeministër, kur Ministria e Brendshme tërhoqi vëmendjen për lidhjet me jashtë të një komiteti armen bazuar në njoftimin e një denoncuesi dhe sulltani kërkoi një mendim për këtë, Ferit Pasha shkroi se mbi të gjitha duhej hetuar vatra dhe lidhjet e brendshme:

Për sa i përket komitetit armen, ekzistenca e këtij komiteti dhe e shumë njerëzve të tij nuk vihet në dyshim, por qendra dhe veprimtaria e tij më shumë se jashtë duhet hetuar brenda vendit, prandaj duhen vazhduar hetimet, ndjekjet e vëzhgimet e kryera deri tani lidhur me degët dhe anëtarët e komitetit brenda territorit të Perandorisë...

Pas denoncimit se banorët e fshatrave Kart dhe Bekarxhëk të kazasë së Bozkërit në vilajetin e Konjës prodhonin fshehtëzi barut dhe e dërgonin në kasabatë e afërta dhe në vendet me popullsi armene, Ferit Pasha, i cili e njihte vendin nga periudha kur kishte qenë guvernator atje, do ta qetësonte sulltanin: Atje prodhohej barut në sasi shumë të vogla dhe “denoncimi për prodhimin në masë” nuk ishte i vërtetë. Gjithashtu, duke qenë se Bejshehiri, Sejdishehiri e Aksekija e të tjera vende fqinje me kazanë e Bozkërit ishin të banuara vetëm nga popullsi myslimane dhe nuk kishte armenë, nuk ishte e vërtetë as “se ajo sasi e pakët baruti që

prodhohet mund t'u shitet armenëve". Veç kësaj, popullsia e asaj krahine ishte tejet besnike ndaj sulltanit dhe "patriotë të Islamit, nuk ka gjasë që t'u ofrojnë keqbërësve armenë lëndë luftarake që ata mund t'i përdorin". Banorët në fjalë siguronin pak nitrat potasium dhe prodhonin me të barut për armë gjahu në shtëpi duke shitur një sasi shumë të paktë në vendet përreth. Edhe kjo bëhej për shkak të nevojës ngaqë Tophaneja nuk dërgonte barut gjahu atje për ta shitur. Megjithatë i kishte shkruar guvernatorit që ta hetonte situatën dhe të mos lejohej kurrësi prodhimi.⁸³⁰

Kjo mbrojtje interesante e Ferit Pashës bëhet akoma më domethënëse e vlerësuar bashkë me këtë interpretim të pasardhësit të tij në Konja, Mehmed Tevfik Efendiut: "Konjarët tregonin me të qeshur se si kur ishte nevoja për të përdorur barut gjatë ndërtimit të rrugëve dhe shpeshherë hasej në vështirësi në sigurimin e këtij materiali megjithëse ishte monopol i shtetit, Vloraj nuk ngurronte të siguronte barut klandestin nën dorë." Domethënë se Ferit Pasha blinte vetë barut klandestin për nevojat e vilajetit.⁸³¹

"Pastrimi i fushës së Mushit nga llumi i banditëve"

Ballafaqimi i vërtetë i Ferit Pashës me çështjen armene gjatë detyrës së tij si kryeministër filloi me ngjarjet që ndodhën në kazatë e Sasunit dhe Talorit në sanxhakun e Mushit të vilajetit të Bitlisit në vitin 1904. Këto ngjarje në historiografinë turke shënohen si Revolta e II-të e Sasunit, kurse në atë armene si Qëndresa e II-të e Sasunit. Për shkak të akteve të militantëve që depërtuan nga kufiri me Rusinë dhe Iranin, si dhe të revolucionarëve armenë të cilët i përqendruan forcat në krahinë, nga pranvera deri në vjeshtë pati luftime.

Kur revolucionarët sulmuan fshatrat myslimane, qeveria nisi përgatitjet për operacione ushtarake. Më 26 shkurt 1904 Ferit Pasha, duke menduar para së gjithash anën juridike, dha urdhër që bashkë me forcat ushtarake në zonë të ishin të pranishëm edhe një numër i mjaftueshëm nëpunësish gjyqësorë.⁸³² Si duket nuk donte të lejonte ekzekutime pa gjyq nga ushtarët, të cilët mund të vepronin në mënyrë ekstreme gjatë operacioneve.

Disa ditë më vonë u shpall një dekret dhe iu dhanë urdhrat e nevojshëm instancave përkatëse për kapjen e banditëve armenë në krahinën e Bitlisit, për shpëtimin e menjëhershëm të grave myslimane që kishin rrëmbyer dhe për të

⁸³⁰ YA.HUS 441/ 33,1320 ZA 5 (3 Şubat 1903).

⁸³¹ Mehmed Tevfik Bey, 228.

⁸³² YA.HUS 467/88,1321 Z 9.

mos e lejuar popullsinë të përfshihej në këtë çështje. Por për shkak të stinës kryeministri nuk e shihte me vend që taborët redif të mobilizoheshin e të dërgoheshin në Mush: Brenda kësaj kohe që do të harxhohej, banditët e Sasunit mund t'i shtonin forcat. Tani për tani këta ishin rreth tre-katërqind "kusarë" të pastërvitur dhe nuk kishin as armatim të rregullt. Sipas lajmeve nga Bitlisi, me forcat e armatosura në gjendje, ekzistonte mundësia që këta të dërrmoheshin shpejt e fuqishëm. Vendi ku mund të asgjësoheshin këto forca tani ishte fusha e Mushit. Për shkak të kushteve dimërore, forcat ushtarake nuk mund të shkonin në Sasun. "Pastrimin i fushës së Mushit nga llumi i banditëve" mund të realizohej duke sjellë pa humbur kohë një a dy taborë nga zonat fqinje si Dersimi, Harputi e Diarbekiri. Por edhe në vilajetin e Bitlisit kishte forca të konsiderueshme xhandarmërie dhe ushtarake. Autoritetet ushtarake duhej t'i shqyrtonin këto çështje dhe t'i jepnin një udhëzim të shpejtë korparmatës së 4-t. Duke thënë se "këto konsiderata të miat mbështeten në njohjen dhe informacionin që kam nga detyra që kam pasur në vilajetet e Diarbekirit e të Mamuretulazizit si dhe në sanxhakun e Siirtit," Ferit Pasha theksonte veçanërisht se i dinte veçoritë e zonës. Sipas kryeministrit, i cili vinte në dukje se në Kaukaz rusët i kishin mposhtur me një forcë jo shumë të madhe çetat armene, dukej "e nevojshme që të ndërmerren të njëjtat masa kundër atyre që kanë hyrë në territorin e Perandorisë, pa u lënë kohë dhe mundësi".⁸³³

Sulltani, i bezdisur ngaqë Ferit Pasha nuk dëshironte të dërgonte trupa të tjera në zonë, katër ditë më vonë dërgoi një përgjigje të ashpër. Sipas tij, në ngjarjet e Mushit kishte gisht patrikana. Ngjarjet e fundit dy-tre herë kishin ndodhur pas mbledhjeve të zhvilluara në patrikanë. Fakti që gjatë trazirave të mëparshme armene (1894) qe guxuar të shtihej me armë edhe nga shtëpia e Gabriel Efendiut, ishte "provë dhe tregues se në ç'shkallë janë përhapur idetë keqbërëse" mes armenëve. Gjatë atyre ngjarjeve, ngaqë Porta e Lartë nuk kishte vepruar në kuadër të dekreteve të shpallura, nuk kishte treguar kujdesin e duhur duke e vlerësuar siç duhej rëndësinë dhe seriozitetin e çështjes dhe ngaqë oficerët po ashtu nuk kishin vepruar me vendosmëri, rezultati kishte qenë i rëndë. Edhe këtë herë sulltani i kishte parë të pamjaftueshme shtatë taborë që qe dhënë urdhër të mobilizoheshin, ndaj i kishte komunikuar mareshalit me vendim komisioni ushtarak që të merreshin nën armë edhe dy nga njësitë redif në rang sanxhaku për t'u angazhuar aktualisht me stërvitje.

Në përgjigjen që i ktheu kësaj shkresë të ashpër nga pallati, Ferit Pasha rikujtonte se u qe dërguar një shkresë e tillë vilajeteve: "Armenët që jetojnë në Rusi, megjithëse kanë dashur të nxjerrin probleme duke përfutur nga preokupimi i

⁸³³ YAHUS 467/101,1321 Z 11.

Rusisë në këtë kohë, si rezultat i trysninë së ashpër ushtruar ndaj tyre e kanë kuptuar se nuk do t'ia arrijnë këtij qëllimi dhe prandaj i kanë kthyer sytë në anë me synimin për të tërhequr vëmendjen e shteteve evropiane duke shkaktuar një trazirë brenda territorit të Perandorisë.” Vilajeteve u qe tërhequr vëmendja që të tregonin kujdes të veçantë në këtë çështje. Pasi jepte këtë të dhënë, Ferit Pasha shpjegonte kontekstin e ngjarjes së Talorit. Vilajeti i Bitlisit kishte rreth 400.000 banorë, ndër të cilët “vetëm” 110.000 ishin armenë kurse pjesa tjetër ishin të gjithë myslimanë. Kurse në krahinën e Talorit popullsia armene ishte më pak se 10.000. Brenda sanxhakut të Mushit kishte rreth 30-40.000 armenë. Ferit Pasha mendonte se këta “jo t’u bashkohen keqbërësve të ardhur nga jashtë, por nuk guxojnë dot as t’u japin ndihmë e mbështetje ordinere.” Deri tani nuk qe rritur numri i keqbërësve në fjalë të mbledhur në Talori, të cilët nuk ishin më shumë se 500-600 veta. Nga sulmet e kufizuara të papritura që kishin kryer ndaj dy-tre fshatrave të pambrojtura në fushën e Mushit gjatë pesëmbëdhjetë ditëve, kuptohej se as banorët e vendit nuk u qenë bashkuar dhe as numri i tyre nuk qe rritur. Megjithatë “maturia dhe largpamësia” e kërkonte që kundrejt çdo mundësie këta të mposhteshin e të asgjësoheshin pa u përhapur e keqja. Veç regjimentit të xhandarmërisë të vilajetit të Bitlisit, qe formuar edhe një tabor tjetër xhandarmërie. Numri i trupave mjaftonte për mposhtjen e banditëve. Meqë për shkak të stinës “banditizmi” hëpërhë do të mbetej i kufizuar në Sason dhe Talori, i duhej dhënë urdhër Ministrisë së Luftës për të dhënë udhëzimet e duhura për të mos lejuar përhapjen e “banditizmit dhe trazirave” duke përsheptuar operacionet e nevojshme ushtarake.⁸³⁴ Pra Ferit Pasha këmbëngulte se forcat e pranishme ushtarake ishin të mjaftueshme dhe nuk duheshin dërguar forca të tjera në zonë.

Sipas memorandumit të Ministrisë së Brendshme kaluar Këshillit të Ministrave pas dhjetë ditësh, më 15 mars, arsyeja e vazhdimit të banditizmit në Sason ishte moslejimi i armenëve “vendas malësorë” për t’u vendosur në fshatrat e fushës së Mushit, si dhe “rreth dyzet-pesëdhjetë keqbërës të ardhur nga Rusia dhe vilajetet fqinje, të cilët ishin dënua për shkaqe politike para katër-pesë vjetësh”. Popullsia e 17 fshatrave armene në Sason dhe Talori arrinte në rreth 2.500, kurse banorët e 30 fshatrave myslimane mes këtyre arrinte në 9.000. “Banditët” ishin gjithsej 600-700 veta, 50 prej të cilëve kishin ardhur nga Rusia. Këta përpiqeshin të pengonin ndërtimin e garnizoneve dhe karakollëve. Armenët që banonin në malësi duheshin bartur në trojet boshe të fshatrave të fushës së Mushit. Do të zbatohesh një strategji prej tri pikash: “Ajo që duhet bërë për momentin është përpjekja për t’i zbuar banditët me mjete të buta e pa shumë zhurmë, e nëse nuk arrihet kjo, të mposhten pa humbur kohë me trupa të rregullta.” Se dyti, “të mos

⁸³⁴ YAHUS 468/2,1321 Z 16.

lejohen situata” që hëpërhë nuk janë të pranishme në vilajetet e tjera, “të cilat mund të ndihmojnë në zhvillimin e një trazire të fuqishme apo të shkaktojnë përçarje e shqetësim mes myslimanëve e të krishterëve.” Së treti, “parandalimi i lajmeve të qëllimshme në shtypin perëndimor se në Anadoll kanë ndodhur apo mund të ndodhin raste të forta anarkie.”⁸³⁵

Ngjarjet në provincë shteti i mëson nga konsujt e huaj!

Meqë u fol për lajme, kryeministri vuri re se vilajeti i Bitlisit e kishte informuar gabim lidhur me ngjarjet. Kur u përhap lajmi se kryengritësit armenë kishin shtënë në dorë me dhunë 25 fshatra myslimane në fushën e Mushit, diplomatët anglezë u habitën se ç’lajme të ekzagjeruara mbërrinin në Stamboll. Zëvendëskonsulli anglez në Bitlis Heathcote i tha ambasadorit se lajmet që i kishin mbërritur kryeministrit nuk ishin të vërteta. Kryengritësit mbledhnin para dhe furnizime nga popullata armene dhe, edhe pse s’dukej të ishte e vërtetë, mund të kishin shkuar edhe në disa fshatra myslimane. Ndoshta bëhej fjalë për fshatrat malorë. Sido që të ishte, ky lajm duhej të qe sajuar nga ata që dëshironin trazira apo ndonjë operacion ushtarak, për ta bindur qeverinë në këtë drejtim.⁸³⁶ Ato që thoshte kryeministri nuk ishin të vërteta. Sipas Heathcote, i cili një javë më vonë e përsëriti mendimin e tij lidhur me çështjen, dy grupe në Bitlis, me gjasë autoritet civile dhe ato ushtarake, për qëllime të ndryshme dërgonin raporte kontradiktore në Stamboll dhe qeveria nuk i jepte dot karar se çfarë të merrte për bazë.⁸³⁷ Tre muaj më vonë edhe guvernatori i Bitlisit do ta pranonte se i qe dhënë informacion i gabuar nga nëpunësit e tij në disa çështje dhe se disa ngjarje të mohuara kishin ndodhur vërtet.⁸³⁸

Disa ngjarje në Anadoll kryeministri mbetej i detyruar t’i mësonte nga ambasadorët. Njëherë ambasadori anglez O’Conor e njoftoi se në fshatrat armene ishin bërë kërkime të dhunshme për armë, se në fshatin Arakh ishin djegur tre shtëpi, në njërën prej të cilave ishte vlarë një burrë e kishin humbur dy fëmijë. I tmerruar, në prani të ambasadorit kryeministri i dërgoi një telegram guvernatorit

⁸³⁵ YAHUS 468/92,1321 Z 27.

⁸³⁶ “[I]t is not true in the form in which it reached the Grandvizier”, “...the account given by the Grarid Vizier is inaccurate.” FO 424/206, Inclosure in No. 45, Vice-Consul Heathcote to Sir O’Conor, Bitlis, April 2, 1904.

⁸³⁷ “[A]t least two parties here, possibly the civil and the military authorities, inspired by different motives, send conflicting reports to Constantinople, and that the Government has not yet decided which to accept.” FO 424/206, No. 49, Vice-Consul Heathcote to Sir o’Conor, Bitlis, April 9, 1904.

⁸³⁸ “[T]he Vali now admits that he has been deceived by his agents in some cases, and that some of the incidents brought by us to his notice, and denied at the time, have really ocured.” FO 424/206, Inclosure to No. 127, Vice-Consul Heathcote to Sir O’Conor, June 29, 1904.

ku i kërkonte shpjegime. Ferit Pasha i kërkoi ambasadorit të dhëna të sakta për personat, vendet dhe datat, duke i pritur me dyshim informacionet e përcjella nga konsulli dhe tha se do ta hetonte çështjen e do ta informonte. Ambasadori do ta vlerësonte kryeministrin duke thënë se sa herë që ai i përcillte detaje, Ferit Pasha menjëherë niste verifikimin.⁸³⁹ Kryeministri i mbante premtimet që i jepte.⁸⁴⁰

Në telegramin që i dërgoi Ferit Pashës dy muaj më vonë, guvernatori i Bitlisit Ferid Beu njoftonte se disa shtëpi të djegura nëpër fshatra gjatë ngjarjeve të kaluara, ishin rindërtuar, kurse në disa fshatra të tjerë ishin dhënë para të thata për ndërtim. Por kur u interesua O'Conori, zëvendëskonsulli i Vanit Tyrell bëri të ditur se kjo e dhënë nuk ishte e vërtetë. Ambasadori ia përcolli këtë kryeministrit. Ferit Pasha menjëherë i dërgoi telegram guvernatorit dhe i kërkoi sqarim.⁸⁴¹ Sipas Tyrell-it, guvernatori i Bitlisit, për shkak të mungesës së përvojës nuk e arrinte ta kuptonte se sa të pabesueshëm ishin nëpunësit dhe i pranonte si të vërteta raportet e tyre. Me gjasë guvernatori u besonte vërtet të dhënave që ia dërgonte kryeministrit. Por tashmë e kishte kuptuar situatën dhe e dinte se ato që kishte dërguar më parë ishin të gabuara. Kurse kryeministri ishte shumë larg dhe nuk kishte mundësi t'i kontrollonte të dhënat.⁸⁴²

Të tilla raste kishin ndodhur më parë dhe do të ndodhnin edhe më pas. Në një raport të tij një vit më parë Tyrell kishte shkruar se disa nëpunës province dhe persona të caktuar donin të shkaktonin një masakër me anë raportesh të gabuara e shqetësuese (*by the dissemination of false and alarming reports towards bringing on a massacre*). Këta ishin persona që vepronin ose me ambicien për përfitime personale, ose me fanatizëm, ose ishin njerëz që besonin vërtet në ekzistencën e një lëvizjeje revolucionare armene. Nuk kishte asnjë shenjë që t'i mbështeste fjalët që i kishin arritur Portës së Lartë se çeta armene kishin depërtuar në sanxhakun e Bajezidit nga kufiri me Iranin. Tyrell nuk besonte në ekzistencën e këtyre çetave dhe thoshte se edhe popullata armene nuk ushqente simpati ndaj propagandës revolucionare. Komitetet armene në Evropë synonin të arrinin çlirimin nga qeverisja turke duke nxitur një masakër kundër bashkëkombësve të tyre.⁸⁴³

⁸³⁹ "[I] always found the Grarid Vizier ready to call for an instant inquiry when [he had been] able to furnish his Highness with details", FO 424/206, No. 113 ve 114, Sir O'Conor to the Marquess of Landsowne, June 28, 1904.

⁸⁴⁰ FO 424/206, No. 121, Sir O'Conor to the Marquess of Landsowne, July 4, 1904.

⁸⁴¹ "Tyrell's reports were communicated to the Grand Vizier, who lost no time in sending a telegram to the Vali, calling upon him to explain the discrepancy between the statements, and instructing him to take steps to collect the necessary funds, or report the reasons that prevented his doing so." FO 424/206, No. 189, Sir O'Conor to the Marquess of Landsowne, September 20, 1904.

⁸⁴² "The Grand Vizier is far away, and has probably no means of checking such statement." FO 424/206, Inclosure 1 in No. 200, Captain Tyrell to Sir O'Conor, Van, September 12, 1904.

⁸⁴³ FO 424/205, Inclosure in No. 53, Vice-Consul Tyrell to Sir N. O'Conor, June 5, 1903.

Ambasadori anglez ishte i vetëdijshëm për singeritetin e përpjekjeve të kryeministrit. Pas një operacioni ushtarak në Sasun që i cenoi edhe civilët e pafajshëm, Sër O'Conori e lavdëroi Ferit Pashën ngaqë e parandaloi lindjen e një lëvizjeje të vërtetë kryengritëse duke marrë masa kundër veprimeve akoma më ekstreme.⁸⁴⁴ Dy ditë pasi ia shprehu këtë pikëpamje Londrës, më 16 qershor 1904 ambasadori e vizitoi Ferit Pashën. E lajmëroi se në Mush sërish kishin ndodhur episode kundër civilëve armenë, se kurdët kishin djegur disa fshatra armene dhe disa nga mallrat e plaçkitura ishin shitur në Hënës, Pasinler e Erzurum. Kryeministri si gjithmonë menjëherë u dërgoi lajm vilajeteve të Erzurumit, Bitlisit, Vanit e Diarbekirit për të mësuar ç'kishte ndodhur: Kërkoi që “deri në reshtjen e këtyre akuzave e lajmeve të sajuara në Francë e Angli nisur nga patriotizmi fetar dhe qëllimet dashakeqëse, të gjithë nëpunësit e Perandorisë jashtë dhe brenda të tregojnë durim e vendosmëri.” E përfshiu çështjen në rendin e Këshillit të Ministrave për ta shqyrtuar e diskutuar në hollësi. Sipas Ferit Pashës, nuk kishte “ndonjë rrezik urgjent që i kanoset Perandorisë nga jashtë dhe nga brenda për sa u përket çështjeve të Rumelisë”. Ajo që do t'i hapte vërtet telashe shtetit ishte çështja armene. Pasi “zjarri i keqbërjes” në Talori e Sason qe shuar kundrejt masave ushtarake të marra, kishin filluar shpifjet kundër sulltanatit osman dhe liberalët në Angli e “një pjesë e shtypit e cila vazhdimisht ndjek aspiratat revolucionare” në Francë, qenë bërë mjete të këtij synimi. Megjithëse ambasadorëve u qe shpjeguar plotësisht karakteri i operacioneve të drejta të ndërmarra “kundër keqbërjes armene” dhe u qe “argumentuar tërësisht e drejta dhe kompetenca e qeverisë perandorake për t'i luftuar keqbërësit që guxojnë të cenojnë rendin, për arsye të ndryshme akoma nuk është arritur të vihen në jetë mjetet dhe mënyrat për arritjen e këtij qëllimi.”⁸⁴⁵

Sipas pretendimit të nëpunësve të vilajetit, fshatarët, për ushqyerjen dhe strehimin e të cilëve po bëheshin përpjekje, kishin rënë pre e propagandës së komitëve dhe i kishin groposur sendet e ushqimet, kishin djegur shtëpitë e tyre e u ishin bashkuar rebelëve, pastaj ishin kthyer e kishin kërkuar strehim tek shteti. Mytesarifi i Mushit shkoi në fshatrat malorë dhe bëri të ditur se “fshatarët armenë të cilët duke rënë pre e propagandës së banditëve armenë dogjën shtëpitë e tyre e iu bashkuan banditëve dhe më pas u strehuan sërish në gjirin e qeverisë perandorake e u bënë përpjekje për ushqyerjen e strehimin e tyre, tani kanë filluar t'i nxjerrin një nga një sendet dhe ushqimet që i patën fshehur andej-këtej e

⁸⁴⁴ “I consider that some credit must be given to the Grand Vizier for precautionary measures which at least put a limit to the excesses which otherwise would have certainly followed the outbreak of what at one time was intended to be an extensive and serious revolutionary movement.” FO 424/206, No. 95, Sir O'Conor to the Marquess of Landsowne, June 14, 1904.

⁸⁴⁵ YA.HUS 474/13, 1322 R 2 (16 Haziran 1904).

nëpër gropa të hapura për këtë qëllim.” Këtë gjë guvernatori i Bitlisit e konsideronte si provë që “vërteton se banorët qenë përgatitur e organizuar që më parë për t’iu bashkuar banditëve.”⁸⁴⁶

**“Këtë vit e kanë të pamundur të shkaktojnë
ndonjë problem shqetësues në këto anë”**

Po në ato ditë, ambasada gjermane i përcolli konfidencialisht kryeministrit nëpërmjet kryepërkthyesit të saj një informacion që kishte marrë: “Armenët në Kaukaz, duke përfutur nga preokupimi aktual i Rusisë, do të bëjnë kryengritje.” Kryeministri, “në përputhje me parimin e maturisë” e udhëzoi Ministrinë e Jashtme për përfortimin e masave të sigurisë në gjashtë vilajetet e lindjes dhe e njoftoi sulltanin. Ky i fundit, në përgjigjen që i dërgoi kryeministrit shprehu dyshimet e tij lidhur me qëllimin e Gjermanisë në dhënien e këtij informacioni:

Ndonëse është e qartë se dhënia e këtij informacioni nga ana e Gjermanisë është një akt që tregon miqësi, si arsye për këtë duhet konsideruar ndërtimi i hekurudhës së Anadollit dhe dëshira e ambasadës për të mos i lënduar armenët e madje për ta mbajtur mirë edhe me rusët të cilët janë kundër kësaj hekurudhe. Por duke qenë se ekziston një ide e jashtme për t’u dhënë një ekzistencë armenëve në krahinën kufitare kurse një kryengritje e tillë në Kaukaz është e pamundur, ka më shumë arsye për të besuar se po zhvillohet një politikë për nxitjen e një kryengritjeje në kufijtë e Perandorisë duke ia tërhequr vëmendjen gjatë qeverisë perandorake. Pikërisht ngaqë Porta e Lartë e ka të qartë këtë fakt, ngaqë është e qartë nevoja për marrjen e masave të duhura sipas rëndësisë së çështjes dhe ngaqë kjo nuk është gjë e re por diçka për të cilën ka shumë kohë që punohet, prandaj nuk është dhënë miratimi sulltanor për kërkesat e përsëritura, qoftë nga Porta e Lartë, qoftë nga autoritetet ushtarake, për lirin e trupave në atë zonë. Për sa i përket udhëzimit dhënë Ministrisë së Brendshme, ajo që do të bëjë kjo e fundit është t’i lajmërojë guvernatorët për të dërguar ca xhandarë më shumë, e duke qenë se është krejt e qartë se kjo nuk është një masë e mjaftueshme e serioze për mbrojtjen e një kufiri aq të gjatë e të shtrirë, duhet vënë në dijeni për situatën...

Ferit Pasha iu qas me rezervë këtij dyshimi të sulltanit. Nuk mund të dihej qëllimi i vërtetë dhe as vërtetësia e fjalëve të kryepërkthyesit të ambasadës gjermane. Çfarë ai kishte thënë posaçërisht e konfidencialisht, as kryeministri nuk i kishte marrë si “të vërteta absolute”. Por në krahinën e Kaukazit të Rusisë kishte shumë armenë dhe nuk ishte mundësi shumë e vogël që këta të ndërmerinin

⁸⁴⁶ YAHUS 475/61,1322 R 23.

veprime kryengritëse në Kaukaz duke përfitur nga preokupimi i Rusisë në Lindjen e Largët. Madje në atë krahinë e në Batum para disa kohësh armenët kishin realizuar disa atentate dhe po ashtu nga një depo në Tbilisi qenë vjedhur disa armë. Gjithashtu vazhdonin ankesat e klerit në Eshmijazin për disa prona fetare të zaptuara. Duke pasur parasysh të gjitha këto, gjashtë vilajeteve u qenë dhënë udhëzime të forta për përforsimin e masave të duhura “për të mos lejuar që organizatorët e një kryengritjeje të tillë të mundshme në Kaukaz të dërgojnë ndoca rebelë” drejt kufirit osman “dhe në këtë mënyrë t’i nxisin e t’u prishin mendjen atyre armenëve në anën tonë që janë të prirë për keqbërje”. Në këtë pikë Ferit Pasha shpreh pikëpamjet e tij lidhur me thelbin e çështjes armene.

**Memorandumi i Ferit Pashës mbi çështjen armene
YA.HUS 475/58, 1322 R 28 (12 korrik 1904)**

...për sa i përket thelbit të kësaj mundësie, siç është në dijeni lartmadhëria e tij, është e qartë se armenët, me qëllimin për të shpallur ekzistencën e tyre kombëtare, janë dhe gjithnjë do të jenë kundër pushtetit të Perandorisë dhe të Rusisë dhe se nuk do të ndalen së përpjekuri në këtë drejtim, këtu dhe atje, sipas mundësisë që do t’u lejojë situata dhe koha. Kështu, sipas artikujve mbi çështjen armene të botuara para shtatë vjetësh në të përkohshmen *Nevelrod*, komitetet armene në Londër dhe Kaukaz patën vendosur të ndërmerrnin disa orvatje për rebelim në pika të ndryshme të Rusisë, por duke u ndrojtur nga masat e rrepta që mori shteti rus, i kthyen sytë drejt Perandorisë. Kur, falë masave të marra nga lartmadhëria e tij dhe qeveria perandorake, pas një përvojë të hidhur e kuptuan se nuk do të arrinin gjë, më në fund sërish iu rikthyen synimeve të tyre në Rusi. Pasi u mposhtën në Sasun e Talori që i kishin bërë qendra të veprimtarisë kryengritëse dhe pasi u shpartalluan nga shpata osmane banditët të cilët dy herë tentuan të sulmonin nga kufiri i Erzurumit dhe Vanit, është e natyrshme që tani, duke marrë kurajë nga disa lëvizje që janë parë në provincën ruse të Finlandës, si dhe nga orvatjet e treguara e të shpjeguara më lart, të ndërmarrin veprime kryengritëse e krime në Kaukaz, të gjithë bashkë ose veç e veç. Po të kemi parasysh se pas rënies së Sasunit, që njihet si pozicion tepër i vështirë për t’u marrë, në anën tonë nuk mund të gjejnë një pozitë tjetër të përshtatshme për veprimtarinë e tyre dhe veç kësaj, në vilajetet perandorake me popullsi të dendur armene si Vani, Dijarbekiri, Erzurumi e Marashi rendi mbetet i pacenuar dhe, lavdi Zotit, sot nuk ka asnjë shenjë rebelimi në asnjë cep të vilajeteve perandorake të Anadollit, masat që duhen marrë para së gjithash janë aktivizimi i xhandarmërisë, e cila vazhdon të ristrukturohet; të ndiqet dhe të bëhet e mundur që nëpunësit perandorakë ta kryejnë gjithnjë si duhet detyrën e tyre, si dhe zëvendësimi i të paaftëve prej tyre; përmirësimi i mëtejshëm i gjendjes së popullsisë

duke mos lejuar shfaqjen e situatave që mund të bëhen shkas për pakënaqësinë e dëshpërimit të tyre; gjetja e një zgjidhjeje për plotësimin e kërkesave të pjesëtarëve të xhandarmërisë dhe nëpunësve të tjerë në gjashtë vilajetet të cilat nuk kanë arritur t'i marrin rregullisht rrogat; sigurimi i rendit me anë të mjeteve ekzistuese duke i mbajtur të mobilizuara trupat e rregullta perandorake; përfundimi një çast e më parë i pozicioneve ushtarake që kanë nisur të ndërtohen në Talori dhe Sasun; si dhe t'i jepet udhëzim i prerë mareshalit të korparmatës së 4-t, i cili ndodhet në Sivas, për parandalimin e sulmeve të banditëve kurdë, të cilët përpiqen të kalojnë nga Dersimi drejt Çemishgezekut dhe Erzinxhanit. Njoftimet e bëra në këtë drejtim janë gjetur në përputhje me problemet e mëdha financiare me të cilat po përballen gjashtë vilajetet si dhe me nevojat e arkës së shtetit, e cila këtë vit nuk ka vjelë të ardhura nga taksa e bagëtisë në Kurdistan. Si përfundim, megjithëse është e mundur që armenët të ndërmarrin veprime kryengritëse në Kaukaz duke përfutur nga lufta në të cilën është angazhuar Rusia dhe nga pakënaqësitë në vend, pasi banditët armenë janë shpartalluar e shpërbërë në Sasun e Talori, mendoj se *këtë vit e kanë të pamundur të shkaktojnë ndonjë problem shqetësues në këtë anë dhe duke qenë se rendi atje mund të ruhet me mjetet ekzistuese, nuk ka ndonjë situatë për t'u shqetësuar për sa i përket Anadollit*. Nëse ky arsyetim imi vërtetohet me anë të një inspektimi që mund të kryhet brenda dy-tre ditësh, i mbetet vendimit të lartmadhërisë së tij për t'u dhënë urdhër instancave përkatëse për marrjen e masave parandaluese siç e kërkon situata. 28 Rebiulevvel 1322, 29 qershor 1320 kryeministër Feriti.

Ferit Pasha, pasi e skicon historikisht çështjen, ofron këtë recetë: (1) Aktivizimi i xhandarmërisë ndërkohë që vazhdon reformimi i këtij institucioni, (2) të sigurohet që nëpunësit civilë ta kryejnë mirë detyrën e tyre dhe të mbikëqyren, (3) heqja e nëpunësve të paaftë, (4) të mos u lihet shteg ngjarjeve që mund të shkaktojnë pakënaqësi dhe të rritet mirëqenia e popullit, (5) pagimi i rrogave të prapambetura për xhandarët dhe nëpunësit e gjashtë vilajeteve të cilët nuk janë paguar rregullisht, (6) mbajtja mbledhur e trupave të rregullt duke e ruajtur rendin me forcat në disponim, (7) përfundimi sa më parë i ndërtimeve ushtarake në Talori dhe Sasun, (8) të udhëzohet Mareshali i Korparmatës së 4-t në Sivas që të mos u lërë shteg banditëve kurdë që duan të ndërmarrin sulme nga Dersimi drejt Çemishgezekut e Erzinxhanit.

Më 22 gusht 1904 Ferit Pashën e vizitoi ambasadori anglez, i cili u ankua për faktin që nuk ishte bërë asgjë për konfliktin dhe sulmet që kishin ndodhur mes njërit prej komandantëve të regjimenteve të kalorësisë së lehtë, kreut të fisit Mil'li Ibrahim Pashës dhe disa krerëve të tjerë. Për shkak të pasigurisë që mbizotëronte

si rezultat i këtij konflikti, në vilajetin e Dijarbekirit duheshin marrë masa. Në Mush nuk kishte përfunduar ende ndërtimi i shtëpive të djegura. Në një fshat ushtarët kishin sulmuar banorët pa shkak duke vrarë shumë civilë, madje edhe gra dhe autorët nuk qenë ndëshkuar. Në Anadoll nuk duheshin lejuar veprime që mund t'u jepnin shkas ankesave nga ana e armenëve. Reformimi i xhandarmërisë duhej të fillonte atje së pari. Ferit Pasha tha se ishin marrë të gjitha masat që të mos përsëritej konflikti dhe sulmet në fjalë dhe se i qe shkruar mareshalit të korparmatës së 4-t për sigurimin e mëtejshëm të rendit. I qe dhënë udhëzim guvernatorit të Bitlisit për përshpejtimin e rindërtimit të shtëpive të djegura nga banditët gjatë trazirave në sanxhakun e Mushit; për përfundimin e shpejtë të hetimeve të kryera pas informacionit të dhënë nga ambasadori lidhur me ngjarjet në fshatin Sikavis dhe për dërgimin e dokumenteve përkatëse me postën e parë. Po ashtu qe udhëzuar vilajeti i Mamuretulazit për sigurimin e shumës së mbetur për rindërtimin e shtëpive si dhe për fondet që u takonin taborëve në Bitlis.⁸⁴⁷

Zëvendësambasadori anglez Walter Townley pyeti nëse qeveria osmane kishte kundërshtim që armenëve nevojtarë të zbritur në fushë për shkak të luftimeve në malësinë e Mushit, të cilët do të riktheheshin në fshatrat e tyre të djegur, t'u jepeshin ndihma nga fondet e huaja. Pasi ngurroi pak Ferit Pasha tha: "Jo, nuk shoh ndonjë problem. Vetëm se ndihmat në para mund të jenë problem." Pastaj shpejt e shpejt shtoi: "Këta njerëz që do të ndihmohen, nga natyra janë dembelë dhe nuk do të jetë mirë për ta që të ndjejnë se mund të marrin lehtësisht ndihma nga jashtë." I prirë më shumë drejt mendimit për të mos pranuar ndihma nga jashtë, Ferit Pasha tha se nëse konsulli i Bitlisit bënte të ditur fshatrat që ishin veçanërisht në nevojë për ndihma, vetë ai do të bënte të mundur dhënien e këtyre ndihmave. Nga qëndrimi i kryeministrit Townley e kuptoi se Ferit Pasha nuk e shihte ngrohtë idenë e ndihmave të huaja dhe këtë vëzhgim ia shkroi Londrës në mes të tetorit.⁸⁴⁸ Por më vonë kryeministri lejoi shpërndarjen e ndihmave nga jashtë duke dhënë urdhër për marrjen e masave përkatëse lidhur me organizimin dhe shpërndarjen e ndihmave.

Në nëntor Ferit Pasha do t'i ofronte interpretime Townley-it lidhur me popullsinë armene: Armenët që jetonin në malësi nuk ishin të mësuar me kushte luksoze. Kishin tre-katër muaj për t'u përgatitur për dimrin dhe nëse nuk e kishin bërë një gjë të tillë, kjo ose nga dembelizmi i tyre, ose ngaqë i kishin varur shpresat tek ndihmat nga jashtë. Edhe qeveria kishte shpërndarë një sasi ndihmesh e u kishte përmbushur disa nevoja të tjera dhe do të vazhdonte të bënte ç'kishte në dorë, por përderisa këta njerëz do të ishin të sigurt në ndihmat e huaja, nevojat e

⁸⁴⁷ YAHUS 477/63, 1322 C 10.

⁸⁴⁸ FO 424/206, No. 211, Mr. Townley to the Marquess of Landsowne, October 17, 1904.

tyre s'do të mbaronin kurrë.⁸⁴⁹ Kur pas dy javësh iu shprehën sërish ankesa për gjendjen e mjerueshme të popullatës në fjalë, Ferit Pasha siguroi se nuk do të pengohej shpërndarja e ndihmave të huaja nga misionarët dhe se qeveria gjithashtu kishte dërguar para. Por pretendoi gjithashtu se megjithatë nuk kishte një mjerim aq alarmant se ç'paraqitej në raportet konsullore, se kur shkonte konsulli atje, fshatarët i fshihnin posedimet nëpër puse e në vende të tjera.⁸⁵⁰

Më në fund qe siguruar rendi në zonat ku jetonin armenë. Ferit Pasha me krenari e njoftoi Townley-in se gjatë vitit të fundit kishte bërë përpjekje të jashtëzakonshme që lëvizja kryengritëse armene të shtypej me sa më pak gjakderdhje, se ambasadori O'Connor e kishte ndihmuar mjaft duke e njoftuar vazhdimisht për raportet që i vinin nga krahina dhe se kishte parandaluar përsëritjen e një mynxyre si ajo e 1895-ës.⁸⁵¹ Siç kuptohet, Ferit Pasha e ka shtrënguar veçanërisht guvernatorin e Bitlisit për mbrojtjen e nënshtetasve armenë.

Për shembull, disa muaj më vonë guvernatori i Bitlisit do të ankohej se kryeministri kishte ushtruar trysni ndaj tij lidhur me armenët që linin nënshtetësinë osmane. Kryeministri i kishte kërkuar guvernatorit që të shqyrtoheshin e të eliminoheshin ankesat e shprehura nga armenët gjatë kërkesës për lënien e shtetësisë osmane dhe që të shkonte vetë në pjesët e ndryshme të vilajetit dhe të merrte masa për t'i qetësuar armenët. Sipas guvernatorit, "krahas mundësisë që armenët ushqejnë qëllime keqbërëse në mendjen e tyre," ankesa kryesore që deklaroin ish-in sulmet e ndërmarra kundër jetës dhe pasurisë së tyre nga agallarët e fiseve Hasnanllë dhe Xhebraili në kazatë e Bullanëkut, Malazgirdit dhe Vartos. Nëse do të shkonte atje, do t'i duhej të pranonte e të ndiqte kërkesat zyrtare të armenëve. Por agallarët kurdë në fjalë kishin atributë zyrtare ushtarake; ish-in komandantë në Regjimentet e Hamidijes dhe kundër tyre nuk mund të kryente veprime administrata civile. Duke qenë se s'kishte ç'të bënte lidhur me këtë çështje, e quante të pavend që kryeministri ta ngarkonte me përgjegjësi.⁸⁵²

Pas pesëdhjetë ditësh guvernatori i Bitlisit e akuzoi kryeministrin se po i bënte presion sipas mendjes së konsullit rus. Duke u argumentuar me taksat që nuk i kishte vjelë dot se nuk kishte ushtruar trysni ndaj armenëve, guvernatori binte

⁸⁴⁹ FO 424/206, No. 242, Mr. Townley to the Marquess of Landsowne, November 29, 1904.

⁸⁵⁰ FO 424/206, No. 255, Mr. Townley to the Marquess of Landsowne, December 13, 1904.

⁸⁵¹ FO 424/206, No. 221, Mr. Townley to the Marquess of Landsowne, October 31, 1904.

⁸⁵² "Halbuki bunların sıfat-ı resmîyeleri haysiyetle kemâkân cihet-i mülkiyece haklarında bir gûnâ muamele yapılamayacağı gibi, bu suret aks-i tesir ederek başka ahval hudûsünü de mueib olabileceğine mebnî, Sadr-ı müşarünileyhin [Ferid Paşa'nın] abd-i memlûklerini mes'ul ve bu sureti Babıali'ye iş'âra mecbur edercesine vâki' olan tebliğât ve tazyikâtıdan dolayı hakikat-i hâli hâkpây-ı âlî-i merhamet-sâzî-i hilafetpenâhîlerine arza mütecâsîr olduğum ve Ermeniler'in müracaat-ı vâki'ası tesvîlât-ı fesâdiye ve ilkâât-ı bedhâhânen münba'is olduğu cihetle, tekrâren ve cevâben Sadr-ı müşarünileyhe iş'âr eylediğim maruzdur." Y.PRK.UM 79/97,1325 RA 22 (27 Mayıs 1905).

vetë në kurthin e tij. Si provë se lidhur me vjeljen e taksave ishte vepruar me drejtësi e barazi të plotë, tregonte se atë vit, duke filluar nga marsi, nga 259.000 groshët që ishin për t'u vjelë nga popullsia myslimane e kazave dhe nahijeve të Bitlisit, qenë mbledhur 15.000 grosh, kurse nga 149.000 që i takonin popullsisë jomyslimane, vetëm 4000 grosh. Edhe kjo mjaftonte për të demonstruar qartë se "larg të vërtetës ishin fjalët për trysni të ushtruar ndaj armenëve".

Akuza e kryeministrit bazohej në "njoftimin krejtësisht dhe absolutisht të pavërtetë" që konsulli rus në Bitlis i kishte përcjellë Stambollit se ushtarët e rinj në qytetin e Bitlisit kishin vrarë disa armenë. Konsulli, i cili me ndërhyrjet e tij të "pasjellshme" ia kishte sjellë në majë të hundës guvernatorit që kur kishte ardhur në Bitlis para tre vjetësh, "me karakterin e tij dashakeqës" kishte gisht "në kërkesat e fundit të armenëve për braktisjen e nënshtetësisë". Mendonte se ngaqë veprimet dhe korrektësia e tij nuk u shkonin për shtat konsullit dhe ambasadorit rus, këta të fundit ishin ankuar për të pranë Portës së Lartë, prandaj kjo nuk i vlerësonte shërbimet e tij. Por nëse "ky mendim dhe kjo dispozitë e Portës së Lartë pasqyrohej në këtë vilajet tejet të vështirë për t'u qeverisur, kjo do ta dëmtonte vilajetin dhe do të shkaktonte probleme të shumta."⁸⁵³

Depërtimi i çetave armene nga Rusia dhe Irani: "mundësi e vogël"

Frika nga kryengritësit e shtyu Ferit Pashën të bënte edhe ndërhyrje të tjera zbutëse. Nga pallati iu dërgua Portës së Lartë një dekret për mobilizimin, bashkë me trupat e rregullt, të dhjetë njësi që do të merreshin nën armë nga Regjimentet e Kalorësisë së Lehtë si dhe për rritjen e efektivit të taborëve të rregullt, për të mos u lënë mundësi rebelëve armenë, të cilët ishin mbledhur dhe bënë stërvitje haptazi në Rusi, që të kalonin kufirin. Në përgjigjen e shkruar me datë 10 prill 1905, Ferit Pasha rendiste një sërë të panjohurash: Sa veta ishin rebelët? A kishin qëllim të kalonin kufirin? A do ta lejonin Rusia dhe Irani një gjë të tillë? A mjaftonte numri i ushtarëve në zonën ku do ta kalonin kufirin? Dërgimi i trupave të tjerë për hir të një mundësie të vogël pa iu dhënë përgjigje këtyre pyetjeve, do të sillte shpenzime të reja ndërkohë që nuk qe mbyllur ende deficitin financiar i shkaktuar nga operacionet ushtarake në Rumeli dhe Jemen.

Zbatimi i vendimit dhe urdhrit të lartë sulltanor është i detyrueshëm. Megjithatë, pa u shqyrtuar mirë nga instancat përkatëse se sa janë banditët armenë në fjalë; a do ta kalojnë vërtet kufirin perandorak e do të kryejnë akte keqbërëse; në e paçin një mendim të tillë, a do ta lejojnë zyrtarët rusë e iraniane këtë gjë dhe;

⁸⁵³ Y.PRK. BŞK 77/33,1325 Ca 14 (17 Temmuz 1905), No. 20-21.

nëse e kalojnë kufirin, a do të mjaftonin forcat ushtarake që gjenden aktualisht në territorin e mbuluar nga Korparmata e Katërt Perandorake për t'i ndjekur e eliminuar, mobilizimi dhe grumbullimi i forcave të tjera ushtarake kundrejt një *mundësie të tillë të vogël*, do të sillte disa shpenzime të mëtejshme, prandaj...

Lidhur me mundësinë e kapërcimit të kufirit nga kryengritësit i duhej drejtuar Ministrisë së Jashtme për të marrë mendimin e qeverisë ruse, kurse autoritetet ushtarake duhej të vlerësonin nëse forcat bazë ekzistuese ishin apo jo të mjaftueshme për të përballuar një situatë të tillë dhe nëse kishte nevojë për të dërguar forca të tjera. Pasi të vlerësohej kësioj situata, atëherë duhej të kalohej në veprim.⁸⁵⁴ Del se më vonë, mungesat në trupa në vend u plotësuan me Regjimentet e Kalorësisë së Lehtë. Në mesin e vitit 1907, ambasada ruse do të ankohej se disa pjesëtarë të Regjimenteve Kalorësiake të Hamidijes kishin për qëllim të kalonin kufirin. Sipas ministrit të Luftës kjo nuk ishte kurrësi e vërtetë. Lajmi duhej të qe shkaktuar “nga udhëzimi për t’u mbajtur në gatishmëri nga një njësi nga regjimentet në fjalë për t’iu bashkuar trupave të rregullt në vendkalimet e nevojshme për të parandaluar kalimin në këtë anë të kryengritësve armenë, për të cilët është marrë informacion se po bëhen gati të sulmojnë në anën tonë”. Ferit Pasha ishte i mendimit se situata nuk binte ndesh me dispozitat e marrëveshjes kufitare të nënshkruar mes dy shteteve, sepse “trupat e Regjimenteve të Kalorësisë së Hamidijes janë në kuadër të trupave të rregullt”. Megjithatë, “meqë po pretendohet se është nënshkruar një marrëveshje e tillë,” do të hetohej çështja juridikisht.⁸⁵⁵ Një vit më vonë do të ndodhte një situatë e ngjashme. U përhapën fjalë se do të kapërcëhej kufiri nga ana e Iranit. Por Ministria e Jashtme e Iranit, pas hetimit që bëri e përgënjeshtroi lajmin. Sipas njoftimit të Ferit Pashës për sulltanin, qe bërë e ditur se “informacioni i marrë më parë nga terreni për lëvizjet dhe tentativat e keqbërësve armenë për të cilët është paralajmëruar se nga Selmasi i Iranit do të kalojnë në Van, Bitlis dhe Erzurum për të shkaktuar trazira, është i pabazë e i pavërtetë.”⁸⁵⁶

Pas një qetësie gati dy vjeçare, në vjeshtën e vitit 1907 në vilajetin e Bitlisit sërish pati ngjarje dhe kur ambasadori anglez dha ultimatum, sulltani i kërkoi Ferit Pashës të shprehte “ndjesitë dhe mendimet” e tij lidhur me çështjen. Në ngjarjet që kishin ndodhur në sanxhakët e Mushit dhe Siirtit dhe në kazanë e Bullanëkut kishin vdekur 38 njerëz dhe qenë plaçkitur katër fshatra. Qe kuptuar se në krahinë “sundonte mjerimi e mungesa e sigurisë dhe se popullsia jomyslimane po pakësohej.” Qe bërë e ditur se tagrambledhësit kishin kryer veprime në kundërshtim me metodën dhe rregullat, se xhandarët dhe ushtarët që i kishin

⁸⁵⁴ YAHUS 486/24, 1323 S 5.

⁸⁵⁵ YAHUS 512/4, 1325 CA 2 (13 Haziran 1907).

⁸⁵⁶ YAHUS 520/16, 1326 RA 5 (7 Nisan 1908).

shoqëruar ata kishin pasur disa kërkesa nga fshatarët dhe se procedurat e tenderimit dhe të vjeljes së të dhjetës nuk qenë kryer siç duhej.⁸⁵⁷

Kryeministri e tregonte si më poshtë ngjarjen siç i qe njoftuar nga vilajeti: Ndërkohë që banditët kishin sulmuar dy fshatra, duke e djegur njërin dhe rrethuar tjetrin, qenë dërguar forcat e xhandarmërisë. Por këto ishin të pakta në numër dhe kishin rënë nën zjarr. Qenë dërguar forca shtesë dhe ngjarja qe bërë e madhe. Kryeministri jepte të dhëna edhe për sa i përket mbipopullimit të burgjeve, duke i përmbledhur nga korrespondenca e bashkangjitur në dosje: Burgu i Mushit është i vogël e i pashëndetshëm; shumë veta mbaheshin për periudha të gjata pa vendim gjyqi dhe procedurat e gjykimi i tyre vonohej së tepërmi. Tani të gjithë ishin transferuar gjetkë. Problemi i vërtetë ishin banditët, të cilët prej shumë kohësh i binin në qafë krahinës, përhapnin frikë e tmerr në popullatë si dhe u jepnin të huajve rastin për t'u ankuar. Por po vononte reagimi ndaj komunikimeve nga guvernatorët në adresë të komandave ushtarake për eliminimin e banditëve. "Administrata civile dhe ushtarake, bashkërisht dhe pa humbur kohë" duhej të merrnin masat e nevojshme, në të kundërt banditëve do t'u shtohesh guximi. Duheshin kryer veprimet që kërkonte ligji, jo vetëm për eliminimin e banditëve, por edhe ndaj pjesëtarëve të Regjimenteve të Kalorësisë së Lehtë për të cilët kishte ankesa. Lartmadhëria e tij duhej t'u jepte urdhrat e nevojshme instancave përkatëse që autoritetet ushtarake t'u ofronin menjëherë ndihmën e duhur konkrete nëpunësve civilë që e kërkonin një gjë të tillë. Veç kësaj duheshin emëruar dy oficerë të përshtatshëm, me njohje e kualifikim, për inspektimin dhe ristrukturimin e xhandarmërisë së vilajetit të Bitlisit. Sipas kryeministrit duheshin bërë ndryshime në mënyrën e mbledhjes së detyrimeve për ndërtimin e rrugëve dhe shërbimin ushtarak, si dhe në procedurat e Bankës Bujqësore. Duhej treguar lehtësi në vjeljen e taksave të prapambetura; duhej shpëtuar populli nga fajdexhinjtë; duheshin parandaluar zullumet e kurdëve dhe të njerëzve me influencë në rajon; nuk duheshin lejuar veprimet keqbërëse të pjesëtarëve të Regjimenteve të Kalorësisë së Lehtë; duheshin rregulluar burgjet dhe gjyqet; duhej ristrukturuar xhandarmëria.⁸⁵⁸

Ferit Pasha mësoi nga Izzet Pasha se sulltani nuk mendonte në një linjë me raportet që kishte shkruar ai, pastaj kuptoi se as shpjegimi i hollësishëm që kishte shkruar nuk qe lexuar. Duke dyshuar se mos nuk i qe përcjellë fare sulltanit, ndjeu nevojën ta vinte në dukje një gjë të tillë në raportin e radhës: "Nga fjalët e Izzet Pashës kuptova se raporti që përgatita nisur nga dokumenti që mbërriti në Portën e Lartë se në sanxhakun e Mushit të vilajetit të Bitlisit kishin ndodhur disa

⁸⁵⁷ YAHUS 515/106, 1325 § 21.

⁸⁵⁸ Po aty.

ngjarje të padëshirueshme për lartmadhërinë e tij, nuk ka gjetur pëlqimin e lartmadhërisë së tij. Atëherë mendova se raporti i detajuar që i është shkruar kryesekretariatit të pallatit mbi këtë çështje nuk është lexuar nga lartmadhëria e tij...”⁸⁵⁹ Kryeministri shkroi se nga guvernatorët e Bitlisit, Mamuretulazizit dhe Erzurumit kishin ardhur telegrame që thoshin se në vilajetet përkatëse nuk kishte ngjarje, por ambasadori anglez pretendonte krejt të kundërtën. Si duket guvernatorët sërish po jepnin të dhëna larg së vërtetës. Si “dëshmi që tregonte se sa larg së vërtetës ishin njoftimet e guvernatorëve” paraqiste një telegram dërguar Meshihatit në emër të popullit të Çemishgezekut: Rreth njëmijë banditë kurdë kishin sulmuar tetë a dhjetë fshatra duke plaçkitur pasuritë e bagëtitë e banorëve dhe kishin guxuar të sulmonin udhëtarët e të vrisnin njerëz. Por këto gjëra nuk mësoheshin dot nëpërmjet kanaleve zyrtare pasi guvernatorët i jepnin të dhëna të mangëta e të gabuara Portës së Lartë. Por “njoftimi i pragut sulltanor për të vërtetën e çdo gjëje deri në ndodhitë më të vogla dhe kërkimi i një zgjidhjeje, do të ishte veprim më i drejtë sesa mbulimi dhe nënvlerësimi i gjendjes së vërtetë me anë të shtrembërimeve.” Kryeministri jepte edhe shembuj të tjerë. Për shembull, në Erzurum, në Bajburt, në Bitlis e në Mush, përditë shpërndareshin dokumente propagandistike të shoqërive opozitare. Si pasojë e këtyre nxitjeve gjenin mbështetje “keqtrajtimet ndaj nëpunësve të shtetit”. Në telegramin e dërguar nga banorët e Bajburtit denoncohej se dje në Bajburt trupat e sapoliruar nga ushtria kishin plaçkitur shumë dyqane në çarshi si dhe hambarët e tagrambledhësve.”⁸⁶⁰

Nëse çështja armene vjen në rend të ditës në Konferencën e Hagës

Një çështje që e shqetësonte Sulltan Abdylhamidin ishte rritja e popullsisë armene në disa vende, çka do t’u jepte një kartë më shumë në dorë fuqive të mëdha në përpjekjen për të imponuar emërimin e nëpunësve sipas raportit fetar e sektar të popullsisë. Madje kishte ndjerë nevojën për të pyetur se ç’masa qenë marrë “për të parandaluar mashtrimet” e armenëve “për të përbërë shumicë” në numërimin e popullsisë që po vazhdonte. Ferit Pasha njoftoi se numërimi do të fillonte nga vilajetet e afërta në Anadoll, si Ajdëni, Ankaraja, Hydavendigari (Bursa), Konja e Kastamonuja dhe gradualisht do të zgjerohej më tej. Sipas të dhënave që kryeministri përcillte nga Ministria e Brendshme, deri tani kishte përfunduar numërimi në 246 kaza, ku shfaqej një rritje popullsie prej gati 10%. Kjo rritje në pjesën më të madhe “i takon popullsisë myslimane dhe vetëm në

⁸⁵⁹ “YAHUS 515/118, 1325 § 24.

⁸⁶⁰ Po aty.

sanxhakun e Izmitit dhe në kazanë e Zejtunit në vilajetin e Halebit popullsia armene shfaqet e shtuar, për çka u është dhënë udhëzim lokaliteteve në fjalë për të kryer shqyrtimet e nevojshme.” Sipas statistikave që do të vinin gradualisht, nëse në ndonjë kaza do të rezultonte shumicë popullsie armene, do të bëheshin shqyrtimet e nevojshme.⁸⁶¹

Një vit më vonë, më 1907, u mor një informacion se qe bërë kërkesë për diskutimin e çështjes armene në Konferencën e Paqes të Hagës, e cila do të merrte vendime të rëndësishme për të drejtën e luftës. Gjoja armenët që ndodheshin në Zvicër do të mbanin një fjalim dhe nëse dilnin vendime kundër kërkesave të tyre në konferencë, do të shkaktonin trazira në gjashtë vilajetet për t'i detyruar fuqitë e mëdha të ndërhyjnë. Ferit Pasha sërish u përpoq ta qetësonte sulltanin, i cili i kërkoi mendim:

Diskutimet që do të bëhen në Konferencën e Hagës janë të kufizuara me një program të posaçëm dhe konferenca nuk ka kompetencë për të zhvilluar diskutime jashtë këtij programi. Duke qenë se në konferencë do të marrin pjesë delegatë edhe nga shtetet e tjera, është e qartë se fuqitë e mëdha me këtë rast absolutisht nuk mund të ndërhyjnë në çështjet e brendshme të Perandorisë. Veç kësaj janë shpallur çështjet e parashtruara nga qeveria perandorake dhe ambasadori rus e ka konfirmuar një gjë të tillë dhe e ka përsëritur jo më larg se dje, kështu që edhe sikur armenët, apo kushdo keqbërës qoftë, të bëjnë kërkesa në këtë drejtim, kjo s'do të ketë asnjë ndikim. Për sa i përket idesë së tyre për të shkaktuar trazira në gjashtë vilajetet, edhe kjo nuk duket dot e mundshme, megjithatë, nisur nga nevoja që vilajetet në fjalë të veprojnë me shumë vigjilencë, i është dhënë udhëzim Ministrisë së Brendshme për marrjen e masave të duhura në këtë drejtim. I njoftohet pragut të lartë sulltanor.⁸⁶²

Deri në zhvillimin e Konferencës së Hagës sulltanit nuk do t'i shuhej frika. Në gazetën *Le Matin* qe botuar një telegram i përcjellë nga gazeta *New York Sun* sipas të cilit shumë politikanë evropianë e sidomos “francezë, kanë kërkuar ndërmjetësinë e qeverisë amerikane për përfshirjen e çështjes armene në diskutimet e Konferencës së Paqes që do të zhvillohet së shpejti në Hagë”. Kryeministri e hetoi çështjen: Sipas informacionit të marrë nga Parisi, zyrtari i Ministrisë së Tregtisë dhe Ndërtimit Sinapian Efendiu, i cili për shkak të sëmundjes së të bijës kishte marrë leje për të shkuar në Egjipt dhe që atje ia kishte mbajtur në Paris, ku “është bashkuar me disa keqbërës armenë, të cilët kanë pasur kontributin e tyre në përpjekjet për ta përfshirë çështjen armene në diskutimet e Konferencës së Hagës.”⁸⁶³

⁸⁶¹ YA.HUS 493/131,1323 § 7 (7 Ekim 1905).

⁸⁶² YAHUS 510/115,1325 S 26 (10 Nisan 1907).

⁸⁶³ YAHUS 501/130,1325 S 15.

Në disa raste vihet re se Ferit Pasha nuk ka mbajtur këtë qëndrim qetësues, përkundrazi ka luajtur me frikën armene të sulltanit për të bërë me faj ndokënd ose për të mbrojtur veten. Për shembull, kundër guvernatorit të Adanasë Bahri Pashës do të përdorte pikërisht këtë kartë. Bahri Pasha i qe ankuar sulltanit për kryeministrin: “Ju njoftoj se i lënduar dhe i munduar tej mase nga presionet e pakuptimta dhe kërkesat e pamundura të kryeministër Ferit Pashës, jam i detyruar të jap dorëheqjen.”⁸⁶⁴ Por nuk e kishte dhënë dorëheqjen. Por edhe sulltani s’kishte ndërmend të hiqte dorë nga kryeministri; madje ndoshta ishte i kënaqur nga mënyra se si ai i ndiqte punët. Kryeministri nuk e kishte qejf guvernatorin e Adanasë. Në një raport që i kërkoi sulltani lidhur me komitetet keqbërëse armene, e akuzonte Bahri Pashën. Sipas Ferit Pashës Adanaja ishte një nga shtretërit kryesorë të këtyre komiteteve. Për t’i siguruar të ardhura kishës armene qe ndërtuar një treg i madh dhe qe inauguruar me emrin Tregu i Bahri Pashës. Të ardhurat që vinin nga ai treg përbënin një burim të rëndësishëm për armenët. Kryeministri e vërtetonte me anë të një fotografie se në inaugurimin e tregut kishin marrë pjesë edhe bijtë e guvernatorit dhe vinte në dukje se “nga hetimi i bërë nisur nga fjalët që qarkullonin” se njëfarë Gokderelian Karabet, të cilit i qe përmendur emri në një raport për komitetet keqbërëse armene dhe i cili dikur kish qenë i dënuar me vdekje, sot “zënkësh një post të posaçëm në administratën vendore,” është kup-tuar se “qeverisja vendore mban një qëndrim indiferent që u shkon për shtat keqbërësve armenë dhe kërcënon rendin në vend.”⁸⁶⁵ Në dimrin e 1907-ës Porta e Lartë i komunikoi Ministrisë së Luftës që minierat e qymyrgurit pranë fshatrave Urnuzi dhe Karahan që ndodheshin rreth pesë-dhjetë orë larg Erzurumit, të shfrytëzoheshin e të shiteshin nga administrata ushtarake. Sulltani vuri në dukje se sipas rregullit, në çështje si kjo duhej kërkuar dekreti sulltanor pasi të bëhej propozimi nga departamenti përkatës, të merrej vendim nga Këshilli i Shtetit dhe të bëhej shqyrtimi i nevojshëm nga Këshilli i Ministrave. Ferit Pasha shpjegoi se ky nuk ishte një vendim i marrë nga Porta e Lartë. Për shkak të mungesës dhe çmimit të lartë të lëndës djegëse, kishte vështirësi lidhur me ngrohjen e trupave dhe të nëpunësve në Erzurum. Për mbrojtjen e ushtarëve nga i ftohti, mareshali i korparmatës së 4-t kishte kërkuar që nevoja të plotësohej me qymyrin që nxirrej nga kjo minierë. Kjo ishte në përputhje me rregullin që kishte ndjekur Ministria e Minierave në shumë raste të ngjashme. Në këtë çështje nuk kishte pasur as ndonjë procedurë personale. Këshilli i Ministrave e kishte pranuar, miratuar e fuqizuar vendimin e Këshillit të Shtetit dhe nuk kishte bërë asgjë tjetër. Por, vinte në dukje kryeministri, pas ankesës gjendeshin sipërmarrësit armenë që donin ta

⁸⁶⁴ YPRK UM 75/2,1323 M 18.

⁸⁶⁵ YA.HUS 505/22,1324 C 6.

merrnin atë punë: “Denoncimi duhet të jetë bërë nga ata që shpresojnë që miniera t’u jepet armenëve për ta shfrytëzuar nëpërmjet metodës së iltizimit ose që t’i jepet dikujt me tender në statusin e minierës së zbuluar.” Ferit Pasha nuk e shihte me vend që këtë punë ta merrnin përsipër armenët:

Duke qenë se dhënia për shfrytëzim e kësaj miniere armenëve, të cilët janë të dendur në atë zonë dhe qëndrimi e fama e të cilëve nuk ofron siguri, do të bëhej shkak për grumbullimin me këtë rast atje të ndoca armenëve, të cilët nuk dihet se ç’janë dhe për rrjedhojë bart rreziqe politike, është më me vend që miniera hëpërhë t’i kalohet administratës ushtarake në mënyrë që të përfitojnë trupat nga qymyri i nxjerrë prej saj dhe më vonë t’i jepet me tender ndonjë kompanie osmane.⁸⁶⁶

⁸⁶⁶ YA.HUS 509/86,1325 M 29 (14 Mart 1907).

PAS 1908-ës: PËRPIEKJA PËR T’U RIKTHYER NË PUSHTET

Periodha para Konstitucionalizmit tashmë u bë ‘*ancient regime*’, ‘epoka e vjetër’, ‘*autokracia*’. Shtetarët e vjetër nuk vonuan t’i përshtateshin rendit të ri. Pashallarët e moçëm të kohës së Abdylhamidit hodhën baltë mbi periudhën në të cilën vetë kishin qeverisur, duke hedhur gurë mbi një fantazmë të quajtur ‘*autokraci*’ që gjoja nuk i përfshinte ata. Thua se e kishte qeverisur i vetëm vendin, e gjithë përgjegjësia e një periudhe të gjatë iu ngarkua sulltanit dhe u krijua një rrëfim që i nxirrte të larë njerëzit që kishte përreth. Këndvështrimi historik që mbizotëron edhe sot për atë periudhë 33 vjeçare i ka rrënjët pikërisht në këtë rrëfim që u krijua pas shpalljes së Kushtetutës së II-të.

Said Pasha, një prej njerëzve të cilëve Abdylhamidi u besonte më shumë dhe i cili i kishte shërbyer disa herë si kryeministër, arrinte të shkruante kështu në urimin për Qamil Pashën, i cili u emërua kryeministër pas Ferit Pashës: “Riparimi i shkatërrimit që ka sjellë një e kaluar e gjatë dhe e dhimbshme, kërkon kohë. Por për të siguruar pushtetin brenda dhe reputacionin jashtë nuk mund të humbet kohë dhe kjo gjë kërkonte një dorë të fortë. E përgëzoj atdheun që e vlerësoi unanimisht forcën dhe largpamësinë e Lëvizjes [për Bashkim e Përparim, përkth.] dhe mori drejtimin e duhur.”⁸⁶⁷ Siç shihet, edhe njerëzit më të afërt të sulltanit përnjëherë u bënë kalorës të Konstitucionalizmit. Këta pleq që donin t’i dilnin për zot edhe regjimit të ri, “nuk kishin kujtesë dhe dukej sikur e kishin harruar fare të kaluarën. Dy-tre ditë mjaftuan që nga shërbëtorët më të afërt të Sulltan Abdylhamidit të dilnin si armiqtë e tij më të paepur dhe si mbrojtësit më të mëdhenj të lirisë.”⁸⁶⁸

“Nuk ishte e qartë se si do të hynte në punë në regjimin kushtetues një përvojë e fituar në periudhën e autokracisë.” Kështu thotë Enver Zija Karal për kabinetin e formuar nga Qamil Pasha më 5 gusht pas qeverisë jetëshkurtër të Said Pashës. “Nuk u njihej ndonjë cilësi përveç faktit që në periudhën e autokracisë kishin kryer detyra të ndryshme administrative. Fakti që nuk ishin përfshirë në të keqen u quajt i mjaftueshëm për emërimin e tyre në postet shtetërore.”⁸⁶⁹ Konsensualizmi i revolucionarëve përputhej me qëndrimin tolerues të rendit të vjetër; në këtë mënyrë të dyja palët as nuk kishin humbur as nuk kishin fituar plotësisht, por filluan të bashkëjetonin brenda rendit të ndryshuar.⁸⁷⁰

⁸⁶⁷ Y.EE.KP 32/3169,1326.7.7.

⁸⁶⁸ Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım, 1872-1946* (İstanbul: Akçit, 1946), 190.

⁸⁶⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX (Ankara: TTK, 1996), 46-51.

⁸⁷⁰ Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlının Çöküşü* (İstanbul: Alkım, 2005), 182.

Mes krerëve xhonturq nuk kishte burra shteti me përvojë. Duke qenë se edhe vetë nuk mendonin se kishin kapacitet të mjaftueshëm për të drejtuar shtetin, nuk tentuan të zinin menjëherë postet e larta. Në vitin 1908 nuk mund të mendohej që një person pa grada e dekorata të bëhej kryeministër. Askujt nuk i kishte shkuar ende nëpër mend që një shkruar poste si Talat Beu të bëhej ministër.⁸⁷¹ Lëvizja për Bashkim e Përparim ende nuk kishte një strukturë organizative qendrore në rang vendi dhe përbëhej nga qeliza të shpërndara, të izoluara e që nuk e njihnin njëra-tjetrën. Prandaj nuk e morën në dorë haptazi pushtetin, por ua lanë drejtimin qeverive të formuara nga shtetarë të periudhës së autokracisë si Said Pasha e Qamil Pasha.⁸⁷² Në fillim Lëvizja u mjaftua me një “pushtet mbikëqyrës”. “Për shkak të frikës që ngjallnin postet e larta e të rëndësishme ku mund të arrihej pas një karriere shumë të gjatë burokratike në traditën osmane,” xhonturqit nuk kërkuan të vinin menjëherë në pushtet plotësisht e të vetëm.⁸⁷³

Arsyeja kryesore pse xhonturqit nuk erdhën menjëherë në pushtet ishte mungesa e njerëzve me përvojë. Që para Konstitucionalizmit, me një rast Ferit Pasha i qe drejtuar Ahmet Shuajpit “duke i folur për zhurmat që do të shkaktonte mes kombësive të ndryshme një rend kushtetues që do të formohej në Turqi, si dhe për vështirësitë që do të lindnin lidhur me drejtimin e shtetit, duke e argumentuar këtë me mungesën e kuadrove.”⁸⁷⁴ Siç shprehet Hüseyin Cahit (Hysejin Xhahit), një bllof i madh që luajtur ndaj pallatit dhe regjimi i Abdylhamidit kishte rënë si një kështjellë prej letre. Por lëvizja nuk ishte e organizuar dhe e përgatitur për atë që do të vinte më pas.⁸⁷⁵

Të gjithë ia njohin vetes meritën e Konstitucionalizmit

Në intervistën që Ahmed Ihsan Beu do t'i merrte në konakun e tij në Nishan-tashë një muaj pas revolucionit, Ferit Pasha do të deklaronte se teksa të gjithë ministrat kishin këshilluar për shtypjen e revoltës në korparmatën e 3-të, vetëm ai e kishte mbrojtur haptazi e me guxim shpalljen e Konstitucionalizmit:

Askush nuk gjente guxim për të sugjeruar diçka kundrejt lëvizjes që kishte filluar në Rumeli. Kolegët e mi në Këshillin e Ministrave preferonin të heshtnin ose të thoshin ca fjalë të dykuptimta. Por të tilla sjellje që duhej të mbesnin në regjimin e vjetër, tashmë nuk duhej të na e prisnin hovin. Në situatën ku ndodheshim nuk kishte vend për ngurrim. Sulltani u përpoq më shumë se qeveria për të realizuar

⁸⁷¹ Feroz Ahmad, *The Young Turks*, 16-17.

⁸⁷² Po aty.

⁸⁷³ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (İstanbul: Dergâh, 1999), 16.

⁸⁷⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976), 23.

⁸⁷⁵ Po aty.

dëshirën e popullit. U kërkoi mendim të gjithë ministrave e njerëzve të opinionit. Mendimi im ishte që i duhej hapur rruga e duhej vënë në jetë reforma me qëllimin për t'u dhënë fund të gjitha paqartësive që vazhdonin prej kohësh në qeverisje. Por për fat të keq përreth sovranit tonë kishte tradhtarë dhe nuk kishte ndonjë mënyrë për ta parandaluar ndikimin e tyre. Edhe ata që donin të thoshin të vërtetën, për shkak të këtyre tradhtarëve ose heshtnin, ose nuk i shprehnin qartë mendimet e tyre. Pastaj u nisën trupa nga Anadulli për të shtypur lëvizjen lirinash në Rumeli. Por edhe ata iu bashkuan trupave që luftonin për atdheun. Problemi po rritej gjithnjë e më shumë. Mendoja se gjëja më e mirë që mund të bëja ishte të këmbëngulja për zbatimin e reformave. Në këtë kohë më vizitoi sekretari i pallatit Riza Beu. Atëherë e kuptova se tradhtarët, të cilët nuk duan t'ia dinë për interesat kombëtare, kishin arritur ta mashtronin sërish sovranin tonë. Pa i dhënë rastin Riza Beut të thoshte asnjë fjalë, ia dorëzova vetë vulën e shtetit.

Pas këtij rrëfimi, Ihsan Beu i bëri pashait një pyetje kritike: “Mendoni se pushteti iu dha Said Pashës me dëshirën e personave armiqësorë ndaj sovranit dhe kombit për të ndjekur një politikë shtypëse kundër atdhetarëve?” Ferit Pasha: “Këtë nuk mund ta di. Me ferman të sulltanit u largova nga posti i kryeministrit. Nuk mund të bëj gjë tjetër veçse t'i lutem Zotit ta ndihmojë sovranin dhe kombin që t'i përmbushin vizionet e tyre. Nuk dyshoj në atdhetarinë e Said Pashës.”⁸⁷⁶

Sipas raportit anglez që e vlerëson këtë intervistë, kur adjutant Nijazi Bej Res-na doli në mal, Ferit Pasha e këshilloi sulltanin “të tregonte tolerancë e maturi” dhe këtë gjë ua kishte shprehur vetë diplomatëve anglezë. Kur pallatit i arriti lajmi nga Shkupi se shqiptarët po organizonin një miting të madh në Ferizaj për rikthimin e Konstitucionalizmit, Ferit Pasha refuzoi t'i jepte mendim sulltanit, por i sugjeroi t'u kërkonte mendim Said Pashës, Qamil Pashës e ministrave të tjerë. Ambasadori anglez Lowther, i cili ia përcjell raportin Londrës, u qaset me rezervë fjalëve të Ferit Pashës:

Por nuk është e vërtetë se Ferit Pasha e ka ngritur zërin kundër dërgimit të tridhjetë taborëve nga Anadulli në Manastir për të shtypur revoltën. Kuptohet se në çastin e rënies ka qenë mbi gjemba. Ferit Pasha është njeri shumë ambicioz dhe me këtë intervistë e ka hallin të rikthehet në pushtet me ndihmën e Partisë për Bashkim e Përparim me të cilën po përpiqet t'i rregullojë marrëdhëniet. Është interesante se të gjithë ç'janë poshtë sulltanit pretendojnë se prej kohësh përpiqen për të risjellë Konstitucionalizmin dhe tani ia kanë arritur qëllimit. Në gazeta edhe Izzet Pashës i atribuohet deklarata se prej njëzet vjetësh ka qenë përkrahës i Konstitucionalizmit dhe prandaj e ka zgjedhur Anglinë tani si vendqëndrimin e tij.⁸⁷⁷

⁸⁷⁶ FO 421/243, Inclosure in No. 392, Newspaper Abstract.

⁸⁷⁷ FO 421/243, No. 392, Lowther to Grey, Therapia, August 24, 1908.

Po gjermanët si e vlerësonin balancën e re të forcave? Një raport i datës 2 gusht 1908 i bën të qarta mendimet e Gjermanisë lidhur me të ardhmen e Ferit Pashës. Zëvendësambasadori gjerman Enderlen ka ndjerë nevojën ta shkruajë këtë raport ngaqë ndryshimi i kryeministrit u pasqyrua në shtyp si humbje e Gjermanisë dhe fitore e Anglisë. Sipas Enderlenit, pozita e Ferit Pashës tek sulltani prej kohësh ishte e lëkundur. Ishte e natyrshme që një person energjik si Ferit Pasha, i cili kishte mbi pesë vjet si kryeministër, të kishte bërë shumë armiq dhe ishte më se e kuptueshme që këta ta paraqisnin atë si përgjegjës për ngjarjet në Maqedoni. Fakti që ishte shqiptar mjaftonte për të hedhur dyshime mbi të si simpatizant i lëvizjes shqiptare. Madje u përhap era se ishte pikërisht ai që e drejtonte lëvizjen e atjeshme. Pak kohë para këtyre ngjarjeve i qe dashur të merrte masa të forta kundër rivalëve të tij në pallat. Dëbimin e Ismail Mahir Pashës në Bursa njerëzit e pallatit e kishin perceptuar si fitore të Ferit Pashës. Kjo arritje e kishte shqetësuar sulltanin, i cili nga vetë karakteri ishte mosbesues. Ndërkohë që vinin lajme të këqija nga Maqedonia, me ndikimin e armiqve të Ferit Pashës në pallat, shqetësimi i sulltanit u rrit. Sulltani më parë kishte kërkuar disa herë konfirmimin e Said Pashës e të Qamil Pashës për sugjerimet e Ferit Pashës lidhur me Maqedoninë, por ngaqë edhe ata nuk kishin ndonjë propozim më të mirë, kishte ngurruar ta ndryshonte kryeministrin dhe e kishte zgjedhur çështjen. Telegramin e ardhur nga Shqipëria në natën e 21 korrikut, armiqtë e Ferit Pashës menjëherë e shfrytëzuan për qëllimet e tyre. Lajmi që mbërriti po atë natë nga Berlini se Ferit Pasha qe dekoruar me Shqiponjën e Zezë Gjermane, qe një rastësi interesante. Atë natë Said Pasha u emërua kryeministër, kurse Qamil Pasha në njërin nga ministritë. Mes tërë këtyre zhvillimeve sulltani vendosi ta çonte më tej çështjen duke e risjellë në fuqi Kushtetutën. Çështja në këtë pikë nuk ishte se kush do të ishte kryeministër. Madje përshkrimi dhe përgëzimi i Said Pashës goftë në shtypin e brendshëm, goftë në atë të jashtëm, si një liberal i madh, i cili e ndihmoi kombin për rikthimin e Kushtetutës, është një ironi e fatit, sepse Said Pasha kishte luajtur rol në pezullimin e Kushtetutës për hartimin e së cilës e kishte ndihmuar Mit'hat Pashën. Said Pasha, si kryesekretari i pallatit në atë kohë, ishte themeluesi i vërtetë i regjimit të mëparshëm që i mbloodhi të gjitha frerët në duart e pallatit. Sulltani, si një diplomat i zgjuar e me përvojë, pasi ishte menduar gjatë, e ktheu krizën në mundësi, duke deklaruar se e shpallte Kushtetutën vetë, për të përmbushur nevojat e popullit. Nuk kemi arsye për ta kundërshtuar një gjë të tillë. Përkundrazi, në interes të autoritetit të sulltanit do të përpiqemi ta vazhdojmë e ta përhapim këtë legjendë. Por edhe lidhja e ndryshimit të kryeministrit me shpalljen e Kushtetutës siç është bërë deri tani, është gjithashtu legjendë. Kjo

mund të mirëkuptohet, por historikisht nuk është e vërtetë. Ferit Pasha është shkarkuar arbitrarisht dhe nuk e ka përfunduar ende rolin e tij.⁸⁷⁸

Lëvizja është e pavendosur:

“Ka prej atyre që duan ta shohin në pushtet Herr von Feritin”

Parashikimi i gjermanëve ishte i saktë. Kur kishte kaluar një muaj nga revolucioni, më 25 gusht Ferit Pasha u kërkua të emërohej ministër i Brendshëm. Në telegramin prej pesëdhjetë fjalësh dërguar kryeministër Qamil Pashës nga Selaniku me nënshkrimin “Selia Qendrore e Lëvizjes Osmane për Bashkim e Përparim”, thuhej se punët e brendshme duheshin drejtuar nga një dorë e fortë:

Duke qenë se është e qartë rëndësia e jashtëzakonshme e punëve të brendshme të shtetit dhe nevoja që këto të drejtohen nga një dorë e fortë, është parë e nevojshme dhe e përshtatshme që Ferit Pasha të emërohet ministër i Brendshëm, kurse Haki Beu të vazhdojë si ministër i Arsimit, ndaj në emër të mirëqenies së përgjithshme lutemi për zbatimin e këtyre masave.⁸⁷⁹

Ky telegram që pasqyron përpjekjen e Lëvizjes për Bashkim e Përparim për të ndërhyrë në punët e shtetit, në fakt shprehte bezdinë e shkaktuar nga një ndryshim i bërë në kabinetin e Qamil Pashës të formuar më 5 gusht. Rreth fundit të gushtit, Haki Beu u kalua nga Ministria e Arsimit në atë të Brendshme. Por dy muaj më vonë, me arsyetimin se “i zgjedh shumë të këqij” nëpunësit administrativë dhe tregon neglizhencë, lëvizja kërkoi që të shkarkohej sërish nga detyra dhe në vend të tij të emërohej guvernatori i Ankarasë Nuri Beu. Bayur, i cili e përcjell këtë të dhënë, vë në dukje një pikë të rëndësishme: “Nuk duhet harruar se në atë kohë lëvizja nuk i kishte zgjedhur ende përfundimisht njerëzit e saj. Ndërkohë që dy muaj më parë kishte kërkuar emërimin e Ferit Pashës si ministër i Brendshëm, tani donte të shihte në atë detyrë Nuri Beun. Por kur lëvizja e mori vetë pushtetin në dorë, nuk i përdori më në ato poste emrat që i kishte nxjerrë në pah.”⁸⁸⁰

Sipas gjermanëve, komiteti i Selanikut, duke e parë se Qamil Pasha nuk po e zotëronte dot i vetëm situatën dhe bënte ç’ti kërkonte Anglia, synonte ta tërhiqte Ferit Pashën në radhët e veta (*Natürlich handelt es sich darum Ferid PAscha zu gewi-*

⁸⁷⁸ “...dass Ferid Pascha nicht im Ungnade entlassen worden, und dass seine Rolle noch lange nicht ausgespielt ist.” PA-AA, IA Türkei 159/2, Kiderlen zu von Bülow, Therapie, der 2. August 1908.

⁸⁷⁹ YEE.KP 32/3190,1326.7.27.

⁸⁸⁰ PA-AA, IA Türkei 159/2, Marschall's Telegramm, 20. Oktober 1908.

nnen).⁸⁸¹ Said Pasha dhe Qamil Pasha ishin edhe të moshuar, kurse Ferit Pasha ishte më i ri e më në formë se kryeministrat e vjetër me përvojë.

Po në ato ditë, kryepërkthyesi i ambasadës angleze Fitzmaurice thoshte se “tani në pushtet është ‘Qamil anglezi’, por mes anëtarëve të lëvizjes ka shumë prej atyre që duan ta shohin në pushtet ‘Herr von Feritin’”. Kryepërkthyesi e thoshte këtë duke menduar se nëse Lëvizja për Bashkim e Përparim do të kishte sukses, pesha e Anglisë në Perandorinë Osmane do të zvogëlohej në favor të Gjermanisë.⁸⁸² Edhe ambasadorët ishin konfuzë.

Ndërkohë në burokraci vazhdonte influenca dhe marrëdhëniet e kryeministrit të vjetër. Ashtu si deputetët e sotëm, edhe ai kur ishte senator, përpiquej t’u përgjigjej kërkesave për ndihmë që i bëheshin duke i përshpejtuar ingranazhet e sistemit, duke vënë në punë rrjetet tradicionale jozyrtare të ndërmjetësimit. Ka disa letra të tipit ‘përcjellësi i letrës është i afërmi im’ që ua ka dërguar institucioneve: “Abdullah Beu, i cili ua dorëzon këtë letër modeste, është një njeri i thjeshtë të cilit i është ulur grada nga kajmekam në stazhier dhe deri më tash nuk ka hyrë dot në ndonjë shërbim dhe ka mbetur nevojtar. I njeh punët e administratës. Kërkon t’i jepet një nëpunësi, ndaj lutemi që t’i merret parasysht kërkesa dhe t’i jepet ndihma e nevojshme. Dekreti në këtë drejtim i takon shkëlqesisë së tij. Më 3 Kanunievvel 1327. Senator dhe ish-kryeministër Feriti.”⁸⁸³ Në një rast tjetër kërkon që t’i ofrohet lehtësi në emërim diku që padrejtësisht ka mbetur pa detyrë për shkak të ristrukturimit:

Shkëlqesia juaj,

Jusuf Beu, i cili ka punuar në zyrën e përkthimit të Janinës, ka ardhur këtu për të kërkuar emërimin në ndonjë drejtori apo shërbim tjetër sipas gjendjes së tij. Ai ka qenë në klasat e larta të Akademisë Ushtarake, por për shkak të sëmundjes ka hyrë në shërbimin civil ku ka dëshmuar aftësinë, edukatën dhe moralin e tij të mirë. Duke qenë se është nxjerrë nga detyra padrejtësisht, lutem për ndihmën tuaj bujare që t’i lehtësohet përmbushja e kërkesës. Më 9 qershor 1326. Ish-kryeministër Feriti.⁸⁸⁴

Domethënë se ndërkohë që shumë nga zyrtarët e periudhës së vjetër kërkonin vrimë ku të futeshin në periudhën e re, Ferit Pasha ende kishte njëfarë ndikimi në Stamboll. Prandaj dhe ambasadori anglez Lowther, i cili më 22 shtator u takua me birin e Mit’hat Pashës, Ali Hajdar Beun, e pyeti këtë të fundit për

⁸⁸¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, III (İstanbul, 1965), 917. Për të njëjtin rrëfim shih: David, 77: “On the day of Marschall’s arrival the First Dragoman of the British Embassy wrote: At the present moment ‘English KiamîF is in power but there is a strong party who would like to see Herr von Ferid Pasha the ex-Grand Vizier return to office.’”

⁸⁸² HSD.AFT 11/81, 1321 R 29 8, No. 3.

⁸⁸³ Po aty, No. 4.

⁸⁸⁴ FO 421/244, No.132, Lowther to Grey, September 23,1908.

mundësinë e rikthimit të Ferit Pashës në pushtet. Ali Hajdar Beu mendonte se tashmë nuk mund të bëhej fjalë për një gjë të tillë: Ferit Pasha ishte shumë i ndikuar nga politika gjermane dhe nuk gëzonte besim. Shumë njerëz mendonin se rikthimi i Ferit Pashës në pushtet do të ishte “shenjë e rikthimit të qeverisjes despotike”. Sipas Ali Hajdarit, Ferit Pasha ishte oportunist në kuptimin më të keq të fjalës dhe nuk mund t’i besohej kurrësi.⁸⁸⁵

Gjermanët vërtet po përpiqeshin për të. Në një letër konfidenciale të shkruar më 3 gusht por që nuk iu dërgua kurrë sulltanit, kancelari gjerman shprehej se “nëse është e vërtetë që sulltani ka ndërmend ta emërojë Ferit Pashën në një detyrë të rëndësishme, kjo gjë do të më gëzonte shumë.”⁸⁸⁶ Por kryeministri Qamil Pasha nuk do të rrinte duarbosh, do ta përforconte pozitën e tij dhe për disa muaj nuk do t’i linte mundësi rikthimit në pushtet të dy paraardhësve të tij, Said Pashës dhe Ferit Pashës.⁸⁸⁷

Në muajt që pasuan, thashethemet dhe propaganda vazhduan. Gazeta vjeneze *Neue Freie Presse*, në numrin e datës 29 shtator 1908 botonte këtë telegram të marrë nga Stambolli: “Për shkak se gjatë ditëve të fundit reaksionet janë shtuar shumë, si dhe për t’i shpallur luftë Bullgarisë me qëllimin për të rikonfirmuar autoritetin e lartmadhërisë së tij, tashmë nuk ka dyshim se ka një entuziazëm të madh por të fshehtë kombëtar për ta rrëzuar qeverinë paqedashëse të Qamil Pashës dhe për të sjellë sërish në postin e kryeministrit Ferit Pashën.” Domethënë Ferit Pasha do të bëhej kryeministër për t’i shpallur luftë Bullgarisë, në mënyrë që të përforcohej edhe njëherë autoriteti i sulltanit! Sipas lajmit opinioni publik mbështeste shpalljen e luftës. Ata që kishin forcën për ta influencuar sulltanin, përpiqeshin ta bindnin atë se “shpallja e luftës do të ishte mënyra e vetme për t’i bashkuar të gjithë osmanët nën një qeverisje absolute dhe për t’i bërë ballë rrezikut të përfolur austriak, rus e gjerman.”⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ “If it be true, that the Sultan has been considering the appointment of Ferid Pasha to an important post, it would delight me greatly.” Përcjellë nga GPEK, XXV, 586 David, 77.

⁸⁸⁶ “Said Pasha’s or Ferid Pasha’s reappointment are considered out of the question for the present”, Kiamil Pasha’s Position (Const., Dec 7.), *The Times*, Wed, Dec 9, 1908, s. 7.

⁸⁸⁷ YA.HUS 525/65, 1326 N 10.

⁸⁸⁸ Përcjellë nga PAA-AA R13745, 4 Eylul 1908, A14519 H. Bayram Soy, *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)* (Ankara: Phoenix, 2004), 104-105.

Xhonturqve: “Jam kundërshtar i Anglisë sepse jam atdhetar i Turqisë!”

Dihet se një delegacion nga Bashkim e Përparimi e ka vizituar Ferit Pashën në muajt e parë të Konstitucionalizmit për t'i marrë mendim për politikën e brendshme. Pikërisht atë ditë, në gazetën *Ikdam* u botua një artikull që në përgjithësi fliste pozitivisht për Ferit Pashën, por thoshte se ishte “me të tepërt simpatizant i Gjermanisë” dhe “me të tepërt kundërshtar i Anglisë”. Përgjigjen që i dha delegacionit, i cili e pyeti lidhur me këtë qëndrim, Ferit Pasha do t'ia tregonte kështu ambasadorit gjerman Bieberstein-it:

Po, kanë të drejtë! Jam kundërshtar i Anglisë. Kur u bëra kryeministër gjashtë vjet më parë, kërkoja Anglinë e Luftës së Krimesë, por nuk e gjeta. Pastaj hapa sytë për Anglinë e Shën Stefanit, por edhe atë nuk e gjeta. Por gjeta një tjetër Angli; një Angli, e cila vepronte bashkë me komitetet bullgare në Ballkan dhe e cila donte t'ia jepte Bullgarisë vilajetet tona të Rumelisë. Një Angli, e cila na kishte marrë Qipron, Egjiptin e Sudanin dhe e cila pa arsye e logjikë na shkëputi Shtatë Nahijet në Aden. Një Angli, e cila mori në kontroll një territor të rëndësishëm të Perandorisë Osmane duke lidhur një marrëveshje politike me Kajmekam Mybarek Sabahun të emëruar nga sulltani, i cili Musavvën që na përkiste neve [në bregun e Detit të Kuq] ua dhuroi anglezëve dhe, dy vjet më parë, me rastin e mosmarrëveshjes në Akabe, mori Gadishullin e Sinait. Një Angli, e cila duke lidhur marrëveshje me sulltanin e Muskatit cenoj të drejtat tona dhe duke na zmbursur nga Gjiri Persik nëpërmjet izolimit, shtiu në dorë tregtinë detare në njërin nga arteriet tona jetike. Së fundmi gjeta një Angli, e cila qe marrë vesh me fuqitë për autonominë e Maqedonisë nën mbikëqyrjen e një guvernatori të krishterë, siç kishte ndodhur me të gjitha vilajetet tona të humbura. Po jua them pra, pse jam kundërshtar i Anglisë: Sepse jam një atdhetar i Turqisë.

Le ta marrin edhe pse jam simpatizant i Gjermanisë: Sepse Gjermania kurrë nuk ka kërkuar asnjë grimcë territor prej nesh. Sepse gjatë trazirave në Kretë Gjermania na dha këshilla, të cilat, po t'i ndiqnim, do të mund ta ruanim çdo ishull. Sepse Gjermania e ka shtruar Anadollin me rrugë që bënë të mundur zhvillimin ekonomik dhe forcuan financat e vendit. Sepse Gjermania ka dërguar ushtarakët e saj të zgjedhur për të na ndihmuar në reformimin e ushtrisë. Sepse Gjermania ka mbajtur qëndrim kundër trysnive për reformë; që në vendin tonë të mos jenë zot të huajt, por ne.⁸⁸⁹

Pas këtij fjalimi që u bëri përshtypje të madhe pjesëtarëve të delegacionit të lëvizjes, njëri prej tyre i kujtoi Ferit Pashës se ambasadori gjerman ishte mik i sulltanit. Ferit Pasha iu përgjigj kështu: “Po, mik i sulltanit është. Por në të njëj-

⁸⁸⁹ Po aty.

tën kohë është edhe mik i Turqisë. Veç kësaj, si mik ia ka thënë gjithnjë të vërtetën lartmadhërisë së tij dhe ato gjëra që asnjë ambasador nuk guxonte t'ia thosh-te. Prandaj sulltani e vlerësonte Baronin Marschall, por nuk e donte, madje e kishte frikë.” Kur dolën, vizitorët ia puthën dorën Ferit Pashës. Që nga ajo ditë në *Ikdam* nuk u botua më ndonjë artikull i ngjashëm që e kritikonte Ferit Pashën.⁸⁹⁰

Interesant është fakti se një muaj e gjysmë më vonë ambasadori gjerman do t'i përgënjeshtronte lajmet se e kishte vizituar Ferit Pashën.⁸⁹¹

Feriti sipas Enverit:

“Një njeri që ka mbetur i ndershëm në periudhën e Abdylhamidit”

Si kryeministër Ferit Pasha u kishte ngjallur respekt shumë xhonturqve. I biri, Xhelaledini, do të dëgjonte këto fjalë nga Enver Beu, me të cilin pati rastin të takohej në Izmir teksa shkonte në ambasadën e Parisit për të shërbyer si sekretar i dytë pas shpalljes së Konstitucionalizmit: “Babai juaj Ferit Pasha është një njeri, i cili ka mbetur i ndershëm gjatë periudhës së Abdylhamidit. Do t'ju ofrojmë çfarëdo ndihme që mundemi.” Më vonë Enver Beu do të shkonte shpesh në Paris nga Berlioni ku ndodhej si atashe ushtarak dhe do të takohej e do të lidhte shoqëri me Xhelaledin Beun. Ky i fundit ia dinte për borxh të atit këtë afërsi që do të vazhdonte edhe kur Enver Pasha u bë ministër i Luftës dhe zëvendëskryekomandant: “Im atë kishte hise të madhe në interesin që tregonte ndaj meje. Shpesh i përmendte insistimet e Ferit Pashës ndaj sulltanit dhe simpatinë e tij ndaj liridashësve në gjashtë vitet e detyrës së tij si kryeministër në vitet e fundit të periudhës së Abdylhamidit. Sigurisht, e kujtonte edhe se im atë e sakrifikoi postin e tij në këtë rrugë disa ditë para shpalljes së lirisë.”⁸⁹²

Një rast interesant të ndodhur dhjetë ditë para shpalljes së Konstitucionalizmit e tregon Ibnulemini, i cili në atë kohë punonte në Portën e Lartë. Sulltani merr vesh se disa drejtues të Lëvizjes për Bashkim e Përparim kishin ardhur në Selaniku dhe kishin bujtur në vilën e Pirizade Sahib Mollës, anëtar i Këshillit të Shtetit dhe jep urdhër për t'i bastisur. Sahib Mollës i ulet grada e kadiaskerit të Anadollit dhe dërgohet në Haleb. Ferit Pasha e vonon këtë urdhër, madje shkruan një raport ku vë në dukje se zbatimi i dekretit në fjalë do të shkaktoje pakënaqësi në vend. Por kur sulltani këmbënguli, kryeministri shkoi vetë në pallat dhe

⁸⁹⁰ “The German Ambassador... denies the wide-spread reports of recent visits paid by him to Ferid Pasha”, *The Times*, Thursday, October 22, 1908, pg. 5.

⁸⁹¹ Tansu, *Madalyonun Tersi*, 75-77.

⁸⁹² İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, 1612-13.

e bindi sulltanin duke i thënë se syrgjynosja pa gjyq e Sahib Mollës, i cili kishte shumë simpatizantë e përkrahës në Stamboll, do të shkaktonte zemërim të madh.⁸⁹³

Sekretari i posaçëm i Ferit Pashës kur ishte kryeministër, Faik Beu, ishte fqinji i vjetër, shoku, madje vëllai i qumështit i Talat Beut, i cili në atë kohë ishte kryesekretar në Drejtorinë e Telegrafisë në Edirne (Faik Kalltakkëran, i cili më vonë do të bëhej deputet i Edirnesë në parlamentin e parë turk). Faik Beu, i cili punonte kaq pranë kryeministrit, do të ishte shumë i dobishëm për Talat Beun. Për shembull i dha atij lajmin se do të shkarkohej nga detyra në Selanik për t'u dërguar në Anadoll dhe e vonoi dekretin për këtë. Ndërkohë Talat Beu mori masat e veta, përgatiti planin për arratisje dhe e sfidoi tërthorazi inspektorin e përgjithshëm në Selanik Hysejin Hilmi Pashën duke i thënë se dëbimi i tij nuk do të sillte rezultat të mirë. Hilmi Pasha bëri çfarë mundi dhe nuk e lejoi zbatimin e dekretit. Njëherë, kur Ferit Pasha e dërgoi për një punë në Rumeli, Faik Beu e vizitoi Talat Beun në mesnatë në Selanik. Të nesërmen Talat Beu e çoi në qendrën e fshehtë të përgjithshme të lëvizjes ku i trembi me një shaka shokët e tij: "Shokë, ju prezantoj sekretarin e posaçëm dhe vulëmbajtësin e kryeministër Ferit Pashës!" Sigurisht, pastaj i qetësoi shokët e tij të hutuar e të tmerruar duke u treguar për shoqërinë e vjetër mes tyre.⁸⁹⁴

**"Ne, shtetarët osmanë, jemi njerëz seriozë e largpamës;
nuk jemi aventurierë si këta"**

Dy vjet para revolucionit Faik Beu e kishte çuar vëllain e tij të qumështit Talat Beun në konakun e kryeministrit ku e kishte prezantuar me këtë të fundit! Dëshirën për këtë prezantim e kishte shprehur Talat Beu. Hyri brenda me xhakëtë të kopsitur, i puthi kindën kryeministrit, u rras në kolltukun që i treguan dhe iu përgjigj me respekt pyetjeve të bëra. Ferit Pasha nuk ia kurseu mikpritjen duke i thënë: "E di miqësinë tuaj të vjetër me Faik Beun. Disa herë më ka folur për ju." E pyeti për Edirnenë, nëse ishte i kënaqur me detyrën apo jo dhe i tha se nëse ishte me leje, mund të qëndronte në dhomën tek zyra e Faik Beut. Por pasi iku Talat Beu, Ferit Pasha ia përmbloodhi kështu botëkuptimin e tij të birit Xhelale-dinit, i cili kishte qenë i pranishëm gjatë në bisedës:

Këta nuk e duan lartmadhërinë tonë; janë komitetas. Ti nuk i kupton këta; mos u mashtro nga pamja e tyre e jashtme. Flasin ëmbël, sillen ngrohtë, por fantazinë e

⁸⁹³ Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa* (İstanbul: Yedigün, 1943), 55-56; *Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986) 124.

⁸⁹⁴ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 81-83.

kanë të shfrenuar e dëshirat të pakufishme. Mund të jenë të dëmshëm për Perandorinë. Ne shtetarët osmanë jemi burra seriozë e largpamës. Nuk jemi aventurierë si këta. Fati i shtetit nuk hidhet si zar tavlle!⁸⁹⁵

Domethënë se Ferit Pasha i njihte xhonturqit dhe kishte pasur njëfarë marrëdhënie me ta para revolucionit. Madje sipas të dhëndrit Fahredin Beut, i cili e ekzagjeron disi, Ferit Pasha “i njihte të gjitha rrymat dhe nën dorë përpiquej për themelimin e rendit kushtetues” e po ashtu qe shkarkuar ngaqë i kishte këshilluar Konstitucionalizmin sulltanit. Kurse sipas dhëndrit tjetër, Halil Pashës, shqiptarëve që i dërguan telegram nga Ferizaj kryeministrit me kërkesën për shpalljen e Konstitucionalizmit, Ferit Pasha iu përgjigj se kërkesa e tyre ishte e drejtë dhe u kërkoi të bënin durim. Halil Pasha thotë se ndërkohë që dërgimi i Fehim Pashës në Bursa i kishte ngjallur dyshime sulltanit, mospërkrahja për dërgimin e divizionit redif të Izmirit kundër kërkuësve të Konstitucionalizmit nga ana e Ferit Pashës e bëri sulltanin ta humbte plotësisht besimin tek ai.⁸⁹⁶ Dëshmi të ngjashme janë sjellë në kapitullin pararendës. Për shembull, le të kujtojmë se kur Ismail Mahir Pasha, i cili ishte dërguar në Selanik për të hetuar xhonturqit rreth një muaj para revolucionit, pasi u kthye në Stamboll i akuzoi oficerët me grada të larta për veprimtari tradhtare në Maqedoni dhe mes tyre përfshiu – ndoshta me të drejtë – edhe dhëndrin e kryeministrit, ky i fundit e dërgoi në Bursa.

Në këtë kohë të trazuar, një muaj pas revolucionit Ferit Pasha shkoi në vendlindje për t'u çlodhur. Zyra Qendrore Detare dhe e Portit, më 27 gusht e njofton Drejtorinë e Sigurisë se “shkëlqesia e tij, senatori dhe ish-kryeministri Ferit Pasha është nisur bashkë me familjen për në Vlorë me vaporin ‘Birganh’ të kompanisë austriake.”⁸⁹⁷ Ky udhëtim ndoshta kishte arsye materiale, sepse në atë kohë Ferit Pasha nuk kishte të ardhura nga shteti dhe nuk do të kishte edhe për katër muaj të tjerë. Vetëm pas mbledhjes së Kuvendit të Përfaqësuesve Ferit Pasha, ashtu si Said Pasha, nisi të merrte 25.000 grosh pension si ish-kryeministër. Edhe Ibnulemini e konfirmon se kjo rrogë, të cilën e mori deri në ditën kur u miratua buxheti i vitit 1325,⁸⁹⁸ iu caktua me vendim të Këshillit të Ministrave më 27 dhjetor 1908.⁸⁹⁹ Ndërkohë Ferit Pasha vuri edhe kandidaturën për deputet në Stamboll në zgjedhjet e vitit 1908, por nuk arriti të zgjidhej.⁹⁰⁰

⁸⁹⁵ Kutay, 9149.

⁸⁹⁶ DH.EUM.THR 97/90,1326 B 29 (24 Temmuz 1326).

⁸⁹⁷ H. Aliyar Demirci, *Ayan Meclisi 1908-1912* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2006), 112.

⁸⁹⁸ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, 4/1619.

⁸⁹⁹ Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914* (Ankara: İmge, 2007), 154.

⁹⁰⁰ YEE.KP 34/3328,1326.

Një javë para se t'i lidhej pensioni, në pallat mbërriti një lajm i çuditshëm. Një prononcim i dyshimtë që ish-kryeministri Ferit Pasha i kishte dhënë gazetës *Patris* të botuar në Athinë lidhur me çështjet e ditës, që cituar në numrin e datës 22 dhjetor 1908 të gazetës *Neologos* që botohej në gjuhën greke në Stamboll. Titulli ishte "*Le Danger des Jeunes*", "Rreziku i xhonturqve". Gjoja Ferit Pasha thoshte se gjithçka që bënte Komiteti, e bënte në marrëveshje me sulltanin, i cili po ashtu luante kartën e fundit kundrejt Evropës dhe se parlamenti nuk përfaqësonte opinionin publik osman, por idetë e Komitetit. Sipas Ferit Pashës, programi i xhonturqve ishte të siguronte dominimin e racës turke mbi grekët, shqiptarët, arabët e armenët. Xhonturqit përpiqeshin t'i dobësonin sa më shumë sidomos grekët dhe pastaj synonin ta shpërndanin Kuvendin e Përfaqësuesve dhe duke ruajtur vetëm Senatin, të ngrinin oligarkinë në vend të despotizmit. Grekët duhej të tregoheshin syçelët ndaj llogarive të xhonturqve, sepse Turqia ishte e nevojshme si shtet për të mirën e përgjithshme. Gjithashtu grekët duhej të bashkoeshin me shqiptarët "me të cilët janë një racë" kundër turqve. Pa dyshim, atëherë edhe arabët e armenët do të bashkëpunonin me ta për të mos u gëlltitur prej turqve. Ferit Pasha pretendonte se turqit kishin nivel më të ulët inteligjence se popujt e tjerë, se ishin më të pakët në raport demografik me vetëm 4,5 milionë dhe se tipar dallues kishin fanatizmin. Sipas pashait, përveç katër a pesëve, të gjithë xhonturqit në pushtet ishin qëllimmirë, por ishin kalamaj absolutisht të paaftë për të drejtuar. Nuk bënë asgjë tjetër veçse gabime trashanike, të cilat së shpejti mund të shkaktonin një katastrofë. Programet e Revalit dhe të Mürzteg-ut ishin ende në fuqi dhe askush nuk e parashikonte dot se ç'do të ndodhte kur nesër Evropa ta kuptonte se të gjitha këto ishin lojë. Së fundmi Ferit Pasha thoshte kështu: "Prandaj pra, ne të tjerët [*nous les autres*] duhet të jemi gati për të shpëtuar ç'do të mbetet pas nga vendimet e Konferencës Evropiane, të cilat duhet t'i pranojmë duke ulur kokën e të mos mendojmë t'u rezistojmë në ndonjëfarë forme."⁹⁰¹

Mundësia që kjo intervistë, e cila duhej të kishte efektin e një bombe, të jetë e gjitha e vërtetë, është e vogël, sepse një burrë shteti që do të kishte thënë shumicën e fjalëve që i atribuoheshin Ferit Pashës, duhej shpallur tradhtar dhe do të kishte qenë e pamundur që në ditët në vijim Ferit Pashës t'i lidhej pension e aq më tepër që më vonë të emërohej sërish në poste të larta.

Nga ana tjetër nuk është i fshehtë fakti që Ferit Pasha ishte kundërshtar i Lëvizjes për Bashkim e Përparim. Pikëpamjet e tij kanë luajtur rol në bindjen e fuqive të mëdha se Lëvizja nuk do të mbahej dot gjatë në pushtet. Ambasadori austriak Pallavicini, në raportin që i dërgonte Vjenës më 15 janar 1909, duke vlerësuar votëbesimin e kabinetit të Qamil Pashës, shkruante se xhonturqve thuajse

⁹⁰¹ PA XII198, No. 3 E, Constantinopel d. 15 Jänner 1909.

u kishte ardhur fundi. Lëvizja nuk kishte rrënjë shoqërore por kishte ndikim vetëm në ushtri. Rezultati i votëbesimit tregonte se “si Ferit Pasha, ashtu dhe Qamil Pasha, e kanë vlerësuar drejt që në fillim kuptimin dhe përfshirjen e lëvizjes së xhonturqve.”⁹⁰² Siç tregonte në raportin e datës 17 mars, para disa ditësh Pallavicini ishte takuar me Ferit Pashën, të cilin nuk e kishte parë që prej tetorit. Duke shfrytëzuar si rast kthimin e tij nga udhëtimi jashtë vendit e kishte vizituar ish-kryeministrin, marrëdhëniet miqësore me të cilin kishte qenë i detyruar t’i pezullonte për shkak të rrethanave. Pa e ndjerë të nevojshme ta fshihte faktin se qe larguar nga Stambolli ngaqë i druhej hakmarrjes së Qamil Pashës, Ferit Pasha e kishte përgojuar rivalin e tij në fjalë, kurse për Hilmi Pashën kishte folur pozitivisht. Por gjatë bisedës, teksa qe shprehur i shqetësuar për situatën politike, qe kujdesur të mos thoshte haptazi fjalë të këqija për Lëvizjen: “Siç dihet, Ferit Pasha është njeri mjaft i kujdesshëm. Përderisa ende e sheh Komitetin si një faktor pushteti për t’u marrë parasysh, kujdeset të mos flasë haptazi armiqësisht për të. Megjithatë krijova përshtypjen se i sheh si të pavazhdueshme marrëdhëniet aktuale dhe i bën llogaritë se ato do të ndryshojnë.”⁹⁰³

Dërgohet guvernator në Izmir

Parlamenti përbëhej nga dy dhoma, ajo e përfaqësuesve të zgjedhur dhe Senati i të emëruarve. Ferit Pasha me përvojë shtetërore dyzet vjeçare, më 19 mars 1909 u emërua si anëtar i dyzetë e gjashtë i Senatit.⁹⁰⁴ Që të nesërmen pasi u emërua senator me 10.000 grosh rrogë, u emërua edhe zëvendësguvernator i vilajetit të Ajdënit (me qendër në Izmir).⁹⁰⁵ Mos vallë Ferit Pasha donte të imitonte Romën e lashtë ku ishte kusht që guvernatorët e emëruar nga senatori të ishin senatorë?

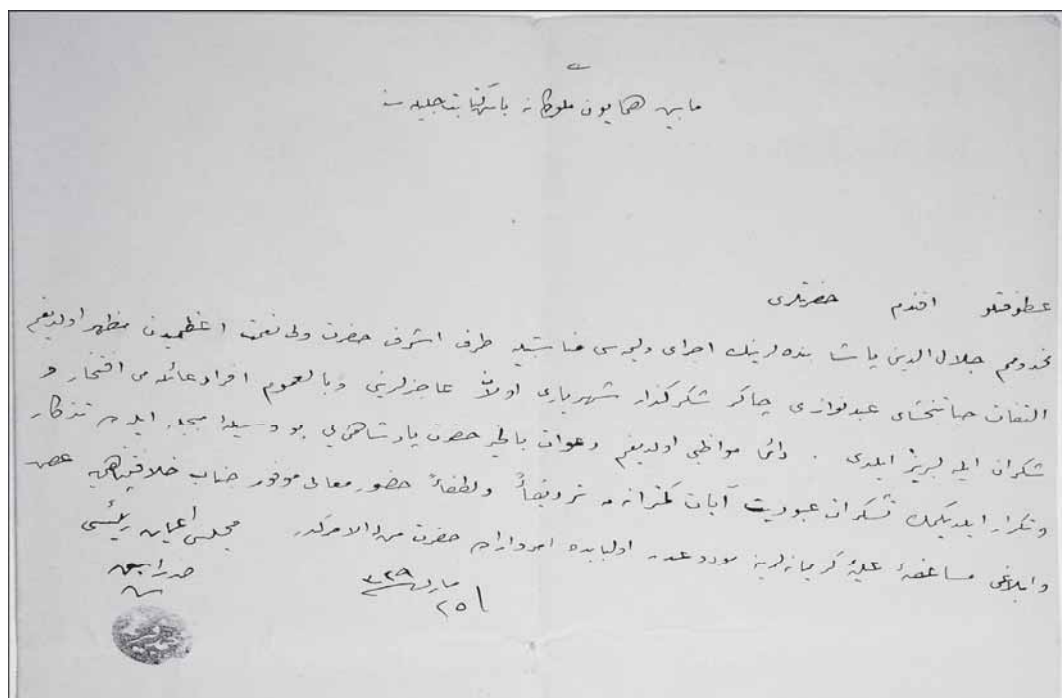
Emërimin e tij në Izmir sulltanit ia paraqiti kryeministri Hysejin Hilmi Pasha. Problemi i Maqedonisë këta dy burra shteti i kishte bërë nga guvernatorë kryeministra e inspektorë të përgjithshëm. Këtë herë fatet e tyre ndesheshin në këtë mënyrë.

⁹⁰² “Die innere Lage bezeichnet auch er als eine äufiert bedenkliehen, ohne sich aber offen gegen das Comité “Union et Progres” auszusprechen. Ferid Pascha ist bekanntlich ein vorsichtiger Mann. Solange er das Comité doch noch als einen Machtfaktor, mit dem vorläufig doch noch gerechnet werden muss, ansieht, hütet er sich, ausdrücklich in feindseligem Sinne gegen dasselbe zu sprechen. Trotzdem gewann ich den Eindruck, dass auch er die jetzigen Verhältnisse als unhaltbar betrachtet und mit einer Änderung derselben rechnet” PA XII198, No. 23 g, Constantinopel, 17 März 1909.

⁹⁰³ “Sadr-ı esbak ühhetlu devletlu Ferid Paşa hazretleri Meclis-i Ayan azalığma tayin buyrulduğundan, muamele-i lâzimenin ifası şerefsudûr buyrulan irade-i seniyye-i cenab ı hilafetpenâhî icab-ı celîlinden bulunmuş olmakla”, DUİT 11/8, 1327 S 26.

⁹⁰⁴ Sipas İbnülemin-it kjo datë është 26 shkurt 1909’dur. Adashi i tij Damad Ferit Pasha po atë vit më 13 nëntor u zhgjodh anëtar i Senatit (DUİT 11/10,1327 L 29).

⁹⁰⁵ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, 4/1619.

Burimi: BOA, HSD.AFT 11/81, 1321 R 29

Qeveria nuk ishte e kënaqur nga guvernatori në Izmir ku që nga shpallja e Konstitucionalizmit për shkak të ndërhyrjeve të xhonturqve sundonte një pushtet me dy krerë. Sipas raportit që i dërgonte Parisit konsulli francez në Izmir Blanc, guvernatori “ka hequr dorë nga të gjitha punët dhe vetëm bën sehir shkatërrimin administrativ të vilajetit.”⁹⁰⁶ Kurse Ali Galip Beu, i cili qe bërë guvernator në fillim të marsit duke zëvendësuar Rauf Pashën e moshuar, i cili nuk kishte arritur ta parandalonte banditizmin, kishte qenë më parë ambasador në Berlin dhe ministër i Postë-Telegrafit, pra nuk kishte përvojë administrative në provincë. Hilmi Pasha, duke e parë se punët në vilajet kishin marrë tatëpjetën dhe problemet kishin arritur në shkallën e fundit, deshi të emëronte atje Ferit Pashën si një nga shtetarët më me përvojë. Kryeministri bënte të ditur se “duke qenë se guvernatori i Ajdënit shkëlqesia e tij Galib Bejefendi nuk është në gjendje t’i drejtojë punët e vilajetit e të ruajë të drejtat e dinjitetin e qeverisë atje dhe nuk mund të vazhdojë në detyrë në këtë mënyrë, detyrimisht është parë e nevojshme të shkarkohet dhe është menduar që në vend të tij të emërohet, hëpërhë si zëvendësguvernator, shkëlqesia e tij Ferit

⁹⁰⁶ Herve Georgelin, *Smyrna'nın Sonu: İzmir'de Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe*, përkth. Saadet Özen (İstanbul: Birzamanlar, 2008), 226.

Pasha”. Kërkesa u miratua me dekret sulltanor po atë ditë, më 20 mars 1909,⁹⁰⁷ por për njëfarë arsyeje Ministria e Brendshme e njoftoi Galip Beun vetëm pesëmbëdhjetë ditë më vonë me telegram: “Në guvernatoriatin e Ajdënit është emëruar ish-kryeministri Ferit Pasha.”⁹⁰⁸ Kjo vonesë si duket ndodhi për shkak të kundërshtimeve dhe debateve në parlament pas dekretimit të emërimit.

Shtypi opozitar ndaj xhonturqve u bezdis dhe e kritikoi emërimin në një post kaq të rëndësishëm të njërit prej figurave të famshme të qeverisjes së Abdylhamidit. Sipas Gerald Lowther, Ferit Pasha ishte armik i betuar i ish-guvernatorit të Izmirit dhe kryeministrit të tanishëm, Qamil Pashës. Nuk ishte jashtë mundësie që Ferit Pasha dhe komiteti që e emëroi në Izmir të ishin plot me dëshirën për të kërkuar e gjetur akuza kundër Qamil Pashës lidhur me qeverisjen e tij të gjatë në këtë vilajet. Prandaj parlamenti e miratoi emërimin pas disa interpelancash.⁹⁰⁹ Sipas gazetës *International Herald Tribune*, seanca parlamentare e 24 marsit ishte “një nga seancat më të stuhishme e të çuditshme që janë mbajtur deri tani.” Sipas lajmit Ferit Pasha kishte pranuar të bëhej guvernator i Izmirit me kusht që të bëhej edhe senator. Deputeti i Gjirokastrës pyeti nëse përputhej me frymën e kushtetutës që një senator të ishte njëkohësisht edhe guvernator, si dhe pretendoi se Ferit Pasha ishte armik i Konstitucionalizmit dhe se kishte marrë njëqind mijë lira ryshfet për realizimin e investimeve të dëmshme për vendin.⁹¹⁰ Deputeti xhonturk i Selanikut Rahmi Beu, i cili më vonë do të bëhej edhe vetë guvernator i Izmirit, i doli në mbrojtje Ferit Pashës:

Shkurt mund të them kaq, që Ferit Pasha në kohën e tij ishte plotësisht kundër autokracisë. Madje këtë gjë e vërtetoj me këtë – dhe ndoshta sot ekzistojnë dokumentet – se në kohën e Ferit Pashës, nga kazatë e sanxhakët vinin shumë ankesa e denoncime, por prej këtyre nuk është hapur asnjë. I betohem lartmadhërisë së tij: ‘Ju betohem për të madhin Zot se nuk ka asgjë; lartmadhëria juaj ta keni zemrën të qetë.’ Këto janë të vërtetuara me dokumente. Nuk ka asnjë të marrë në qafë për shkak të Ferit Pashës.⁹¹¹

Deputeti i Konjës Mehmed Vehbi Efendiu, kur e dëgjoi Rahmi Beun të thoshte se “që kur është themeluar Konja nuk ka parë guvernator si Ferit Pasha,” shtoi

⁹⁰⁷ İ.DH 1473/ 1327 S/22, 1327 S 27.

⁹⁰⁸ DH.MKT 2776/74, 1327 Ra 3, No. 4. Gjithashtu, “Ferid Pasha consented to forgo the salary attached to his post, and to content himself with his pay as Senatör and his pension as ex- Grand Vizier”, FO 371-770-119, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, April 13, 1909.

⁹⁰⁹ “Ferid is a bitter enemy of Kiamil Pasha, the late Grand Vizier, and I think it is not improbable that both he and the Committee, who, in fact, appointed him, are animated by the desire of raking up charges against Kaimil in connection with his long administration of the Aidin Vilayet.” FO 371-770-111, Sir G. Lowther to Sir Edvard Grey, March 24, 1909.

⁹¹⁰ “Excitement in Ottoman Parliament”, *International Herald Tribune* (March 28, 1909).

⁹¹¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), c. 2, 408.

edhe këto: “Konja ishte thujse gërmadhë, por Ferit Pasha e rregulloi në atë mënyrë sa në gjashtëqind vjet të sulltanatit osman, në Konja s’ka ardhur guvernator si ai.” Deputeti i Kastamonusë Shykry Efendiu tha: “Sikur të kishte pesëmbëdhjetë guvernatorë si Ferit Pasha, ky vend do të krenohej.” Deputeti i Karesisë Abdylaziz Mexhdi Efendiu pohoi:

Kam qëndruar gjashtë vjet në Konja. Ferit Pasha është treguar i aftë në administrimin e punëve sa ç’nuk është treguar asnjë guvernator tjetër. Veprat publike që janë bërë në Konja e dëshmojnë në çdo drejtim mirëqeverisjen e tij. Një guvernator, i cili ka shërbyer kaq mirë në periudhën e autokracisë, tani në periudhën e Konstitucionalizmit, veçanërisht në një vilajet si i Izmirit, do të shërbejë mirë në çdo drejtim.⁹¹²

Dërgimi i Ferit Pashës si guvernator në Izmir vinte si pasojë e nevojës që vilajetin ta drejtonte një dorë e fortë pas disa problemeve administrative që ishin përjetuar në Izmir. Por në kujtimet e Mustafa Kamil Dursunit (1878-1951), i cili në atë kohë ishte shkruar në zyrën e korrespondencës së vilajetit, tregohet se pikërisht për shkak të problemeve në fjalë, Ferit Pasha ngurroi të shkonte në Izmir. Atëherë Lëvizja e pa me vend, me miratim edhe nga kuvendi, që në detyrë ta shoqëronte një deputet. Ferit Pasha më në fund pranoi të shkonte bashkë me deputetin e Izmirit Shekib Bej Tokadizaden. Mustafa Qamil Bej shkruan se “Ferit Pashë Vlora pak a shumë arriti t’i vinte në vijë punët e vilajetit dhe rregullin e përgjithshëm.” Me veprimet e tij Ferit Pasha “e tregoi autoritetin e shtetit në Izmir dhe në pjesët e tjera të vilajetit. Gjatë asaj kohe shumë të shkurtër që zëvendësguvernatori qëndroi në vilajet, krahas punëve të përditshme bëri disa përpjekje edhe për vënien e rendit dhe zhvillimin e arsimit.”⁹¹³

Veprimtaria e Ferit Pashës në Izmir

Në një shkresë konfidenciale drejtuar Ministrisë së Luftës nga Kryeministria më 24 mars, kërkohej që kur zëvendësguvernator Ferit Pasha “të mbërrijë në Izmir, të pritët me ceremoni ushtarake në përputhje me dinjitetin që bart si zyrtar i shtetit,” si dhe “të udhëzohej Komanda e Izmirit që pas ardhjes së tij, të bënte kujdes për ta parandaluar këdo që mund të tentonte të bënte ndonjë veprim të paudhë si dhe për të ruajtur rendin.”⁹¹⁴ Ky kujdes i veçantë tregohej ngaqë Ferit Pasha ishte nga njerëzit e periudhës së autokracisë dhe ngaqë kishte pasur

⁹¹² İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, 1593-94.

⁹¹³ M. Kamil Dursun, *İzmir Hatıraları*, përg. Ünal Şenel (İzmir: Akademi, 1994), 55.

⁹¹⁴ BEO 3534/264985, 1327 Ra 2 ve BEÖ 3520/263975, 1327 RA 2.

fërkime me Qamil Pashën kur kishte qenë kryeministër, në mënyrë që të parandaloheshin reagimet e mundshme ndaj tij. Me shqetësimin që shkaktoi kjo shkresë, e cila nuk e bënte të ditur ditën se kur do të vinte guvernatori, nëpunësit dhe dinjitarët e Izmirit të cilët kujtuan se do të vinte po atë ditë, dolën në det me një vapor të posaçëm për ta pritur. Kur deputeti i Izmirit i shkroi për këtë, kryeministri e rregulloi keqkuptimin: "Shkëlqesia e tij Ferit Pasha do të niset me vaporin e ditës së nesërme." Ferit Pasha do të mbërrinte në Izmir më 27 mars dhe do të pritej shumë mirë.⁹¹⁵

Arsyeja kryesore e shkarkimit të Galip Beut trembëdhjetë ditë pasi u emërua guvernator, qe se për shkak të reagimeve të popullit nuk arriti ta zbatonte urdhrin e qeverisë për shkarkimin dhe dërgimin në Stamboll të mytesarifit të Ajdënit, Neshet Beut. Ferit Pasha e thirri me telegram në Izmir Neshet Beun, i cili këmbëngulte për të mos e lënë Ajdënin dhe e bindi të shkonte në Stamboll. Në këtë mënyrë, sapo mbërriti i tregoi të gjithë vilajetit autoritetin e tij.⁹¹⁶ Sipas konsullit anglez, Zija Pasha, i cili erdhi në vend të Neshet Beut, kishte të kaluar të keqe dhe s'mund të qëndronte gjatë në atë detyrë. Këmbëngulja për këtë ndryshim të mytesarifit nuk ishte gjë tjetër veçse një formalitet për t'u mësuar banorëve të Ajdënit të mos i kundërshtonin urdhrat e qeverisë.⁹¹⁷

Guvernatori i ri iu vu punës për të formuar një kuadër të fortë në Izmir. Arriti ta sillte në Izmir drejtorin e përgjithshëm të Postë-Telegrafit të vilajetit të Konjës, Hilmi Efendiun.⁹¹⁸ Kërkoj "të dërgohej sa më shpejt në Izmir mareshali i korparmatës së 3-të Said Pasha, i cili kishte qenë i suksesshëm në ndjekjen e banditëve, për të mbikëqyrur njësitë e ngarkuara me luftimin e banditëve," si dhe Ibrahim Beun, i cili ishte kajmekam dhe komandant i kazasë së Beranes, për t'u ngarkuar me çështjet që kishin të bënin me ristrukturimin e xhandarmërisë.⁹¹⁹ Iu dha urdhër instancave përkatëse për dërgimin e përkohshëm të këtyre dy komandantëve.⁹²⁰ Kur u njoftua se Said Pasha nuk donte ta pranonte këtë detyrë, Ministria e Brendshme i kërkoi shpjegime Ministrisë së Luftës.⁹²¹ Si përfundim Said Pasha u bind dhe shkoi.

Pasi formoi një staf të mirë për të zgjidhur problemin e banditizmit, me anë të një shpalljeje që ua dërgoi mytesarifëve e kajmekamëve dhe ia bëri të ditur

⁹¹⁵ "Henry Barnham, the British Consul in Smyrna reported that the Pasha was well received in town", FO 371-770-119, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, April 13, 1909.

⁹¹⁶ Serap Tabak, *İzmir Şehri'nde Mülki İdare ve İdareciler (1867-1950)*, tezë e pabotuar doktrate (Ege Üniversitesi SBE, 1997), 64-65.

⁹¹⁷ FO 195/2331, No. 24, Barnham to Lowther, April 1st, 1909.

⁹¹⁸ DH.MKT 2827/86, 1327 CA 13.

⁹¹⁹ BEO 3516/163656, 1327 S 28.

⁹²⁰ BEO 3520/1263978, 1327 RA 2.

⁹²¹ DH.MKT 2788/11, 1327 RA 15.

edhe popullit përmes shtypit, Ferit Pasha e ndaloi mbajtjen e armëve dhe e paralajmëroi popullatën që të mos i strehonte banditët. Masat e marra dhanë rezultat; me përpjekjet edhe të Kara Said Pashës, i cili u emërua komandant i Forcës së Ndjekjes dhjetë ditë pas guvernatorit, u kapën çetat e Mehmed Çavushit dhe Çerkes Kasemit. Edhe Çakërxhali Mehmedi, i cili u fal dhe nisi t'i ndihmonte autoritetet në ndjekjen e çetave, me njerëzit e tij eliminoi çetën e Sarë Aliut.⁹²²

Shkresa që Ferit Pasha i dërgoi kryeministrit më 6 prill për gjendjen dhe nevojat e vilajetit, u ngjan shumë atyre që dërgonte kur ishte guvernator në Konja. Sidomos për sa i përket rendit punonte me po atë entuziazëm të dikurshëm, propozonte masa urgjente dhe kërkonte përgjigje të shpejta.

Shkresë e Ferit Pashës lidhur me rendin dhe punët e vilajetit të Ajdënit

Duke marrë parasysh rëndësinë që bart, për sa i përket rendit, shëtitja në gjendje të lirë e kriminelëve të arratisur duke përdorur dhunë nga burgjet e qendrës dhe të disa pjesëve të tjera të vilajetit pas shpalljes së Konstitucionalizmit, një situatë e tillë nuk mund të tolerohet, prandaj janë bërë përpjekje për kapjen dhe arrestimin e tyre. Po ashtu janë marrë menjëherë masa për sigurimin dhe vazhdimin e sigurisë e të rendit duke kapur e dorëzuar drejtësisë autorët e disa krimeve që kanë ndodhur së voni, si dhe i janë dhënë udhëzimet e duhura mareshal Said Pashës, i cili këto ditë do të shkojë në pjesë të ndryshme të vilajetit i ngarkuar me ndjekjen e banditëve.

Por brigjet e vilajetit janë të hapura gjithandej dhe të pavëzhguara, kështu që nga Greqia futen në vend armë dhe lëndë zjarri të ndaluara. Madje sipas hetimeve të thelluara, është kuptuar se banorët e vilajetit të Ishujve të Mesdheut janë të armatosur thuajse të gjithë me armë të tipit "Gira" e "Martini". Madje në fshatin Nenita të ishullit të Hiosit, mes trafikantëve të armatosur dhe rojeve ka ndodhur një përplasje dhe dyzet të krishterë nga banorët e fshatit, të armatosur me pushkë "Gira" kanë sulmuar rojtarët duke vrarë njërin prej tyre e plagosur një tjetër. Megjithëse kjo çështje që i përket Kompanisë së Duhanit, nuk është edhe aq me rëndësi, por armatosja e të gjithë banorëve të ishujve në këtë mënyrë tërheq vëmendjen për faktin se, ngaqë këto ishuj janë shumë pranë brigjeve të vilajetit, shumica e armëve të ndaluara në vilajet vijnë prej andej, prandaj duke qenë se një anije që kemi kërkuar nga Ministria e Luftës për vëzhgim dhe ruajtjen e rendit në brigjet e vilajetit, nuk është dërguar ende, theksojmë se është e nevojshme të dërgohet sa më shpejt.

Për sa i përket ndërtimit dhe zhvillimit të vilajetit, duke marrë parasysh nevojat

⁹²² Serap Tabak, "İzmir'de II. Meşrutiyet Döneminin Başlarında İç Siyaset", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XX, sy. 2 (Aralık 2005), 121.

në infrastrukturë, arsim, bujqësi e tregti, siç është treguar në njoftimet përmbledhëse që përmbajnë disa vendime të marra nga Këshilli i Përgjithshëm i Vilajetit në këtë kuadër, shpresohet se ministritë përkatëse do t'i përshpejtojnë çështjet e përcaktuara në procesverbalet e dëguara ministrive të Brendshme, të Luftës, të Financave, të Pyjeve e Minierave, të Tregtisë e Veprave Publike dhe të Arsimit. Megjithatë, duke qenë se është e qartë nevoja për vënien në jetë të vendimeve në fjalë, lutemi që të jepen urdhrat e udhëzimet e duhura për kryerjen urgjentisht të veprimeve të nevojshme. Më 15 Rebbiulevvel 1327 dhe 24 mars 1325. Zëvendës-guvernatori i Ajdënit Feriti.⁹²³

Procesverbalet e kujtuara në fjalinë e fundit të këtij memorandumit ishin këto: Ministrisë së Arsimit për ngritjen e një shkolle pedagogjike në Izmir (17 mars 1325); Ministrisë së Financave për të lejuar shpenzimin e 128 mijë groshëve për përfundimin e selisë administrative në Manisa (2 mars 1325); Ministrisë së Luftës për hapjen e një shkolle ushtarake pasfillore në Izmir (28 shkurt 1324); Ministrisë së Luftës për përjashtimin nga shërbimi ushtarak të mësuesve të dytë e të tretë të shkollave fillore (15 mars 1325); Ministrisë së Pyjeve e Minierave për dërgimin e nga dy kuajve arabë në pesë sanxhakë për përmirësimin e racës së kuajve (20 mars 1325). Për të gjitha këto çështje, më 29 mars iu dërgua sërish nga një shkresë ministrive përkatëse për të kryer veprimet e nevojshme.

Për ndërtimin e një lulishteje, biblioteke, klubi e teatri siç dëshironin banorët e Izmirit, u pa me vend të prishej kazerma ushtarake “e cila nuk përputhej më me rëndësinë e pozitës që zinte.” Në vend të saj, në një pozitë që do të përcaktohej nga autoritetet ushtarake, do të ndërtohej një kazermë e re me shpenzimet e bashkisë. Për mbledhjen e fondit të duhur, më 27 janar dhe sërish më 1 mars iu shkrua Stambollit për të lejuar organizimin e një lotarie në emër të bashkisë. Qeveria ia komunikoi kërkesën komandës së korparmatës së 3-të dhe më në fund Ministria e Luftës dha përgjigje pozitive. Ferit Pashës iu kërkuar shpjegim i hollësishëm lidhur me parimet dhe mënyrën e organizimit të lotarisë, për të cilën kërkohej leje.⁹²⁴ Por ky projekt nuk do të realizohej dhe struktura e madhe, e bukur dhe e vjetër në mes të qytetit e njohur si Sarë Këshlla (Kazerma e Verdhë) do të mbetej në këmbë deri në vitin 1955.⁹²⁵

Në brendësi të vendit banditët, në brigje trafiku i armëve... Por edhe vetë qendra e vilajetit ziente. Një grup i vetëquajtur “Osmanët Armenë” mbajtën një

⁹²³ BEO 3536/265143, 1327 Ra 21, (pas) “Bahriye Nezaret-i aliyyesi ve diğer devâir[e] serî'an tezâkir, 19 RA 1327.”

⁹²⁴ BEO 3528/264540, 1327 Ra 12 (3 Nisan 1909).

⁹²⁵ Yaşar Ürük, *İzmir'i İzmir Yapan Adlar* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2008), 218.

miting më 7 prill në Izmir për të protestuar vendimin e qeverisë për të mos marrë jomyslimanë në shërbim ushtarak duke vjelë një shumë të caktuar prej tyre në vend të këtij shërbimi. Si pjesë e manifestimit, i dërguan Kryeministrit një telegram ku bënin të ditur se vendimi në fjalë binte ndesh me kushtetutën dhe barazinë, se armenëve nuk mund t'u hiqej e drejta për ta mbrojtur atdheun e përbashkët dhe se kurrën e kurrës nuk do ta paguanin kompensimin për shërbimin ushtarak:

Në mitingun e mbajtur mbrëmë në Shkollën Armene "Inas" nga rreth pesëqind Osmanë Armenë, kundrejt lajmit për planin e Portës së Lartë për të mos marrë ushtarë nga popujt jomyslimanë këtë vit duke vjelë në vend të kësaj një shumë të caktuar si kompensim, deklarojmë se ky vendim është në kundërshtim me garancitë e Kushtetutës për barazinë e të gjithë osmanëve, me synimin për vëllazërimin mes elementeve të ndryshme si kusht për lartësimin e osmanërisë, se shtetasit armenë në vilajet nuk janë në gjendje ta paguajnë kompensimin për shërbimin ushtarak dhe nga ana tjetër është e papranueshme moralisht e materialisht që t'u hiqet armenëve lumturia e shërbimit ushtarak, prandaj lutemi për respektimin e dispozitës kushtetuese dhe guxojmë të deklarojmë se në rast se na mohohet kjo e drejtë, nuk do të paguhet kompensimi. Davidjani, Bajxhijani, Arzujani, Balabanjani, Hankoljani, Dargosjani.⁹²⁶

Dy ditë më vonë kryeministri ia përcolli Ferit Pashës këtë telegram bashkë me sqarimin se detyrimi për shërbimin ushtarak i përfshinte të gjithë osmanët, se përjashtimi i elementeve jomyslimane nga ky shërbim do të binte ndesh me kushtetutën dhe unitetin osman dhe se kurrsesi nuk ishte menduar një gjë e tillë dhe i kërkonte t'i sqaronte armenët lidhur me këtë:

Detyra e shërbimit ushtarak i përfshin të gjithë osmanët dhe kurrsesi nuk bëhet fjalë për ndonjë veprim a plan për përjashtimin nga ky shërbim të elementeve jomyslimane, çka do të binte ndesh me Kushtetutën dhe unitetin osman. Ligji për Rekrutimin i rihartuar po shqyrtohet nga Këshilli i Shtetit dhe së shpejti do t'i paraqitet Parlamentit për miratim. Lutemi që kjo t'u bëhet e ditur në mënyrë të përshtatshme atyre që dërguan kërkesë.⁹²⁷

Por sipas Ferit Pashës nuk kishte pasur ndonjë miting, por bëhej fjalë për një sajesë të katër-pesë dallaveraxhinjve, të cilët ishin bezdisur ngaqë guvernatori i kishte dhënë hov vjeljes së taksave të prapambetura:

Po të merret parasysh se as xhandarmëria, as policia, askush dhe madje as dioqeza nuk kanë dijeni për zhvillimin e ndonjë mitingu në Shkollën Armene "Inas" për rekrutimin e jomyslimanëve, është kuptuar se telegrami është sajesë e katër personave të paidentifikuar për shkak të hovit që i është dhënë kohët e

⁹²⁶ BEO 3532/264850,1327 RA 16, Belge No. 4.

⁹²⁷ Po aty, Belge No. 3.

fundit vjeljes së pagesës për shërbimin ushtarak me qëllimin për t'i penguar të drejtat e arkës së shtetit. Megjithatë i janë dhënë sqarimet përkatëse me gojë dioqezës që t'ua përcjellë dërguesve të kërkesës.⁹²⁸

Si duket për shkak të veprimtarisë që ndërmori me të mbërritur në Izmir, në prag të Ngjarjes së 31 marsit, Lëvizja për Bashkim e Përparim e tërhoqi mbështetjen për Hilmi Pashën duke dashur të bënte kryeministër Ferit Pashën. Ishte i aftë e aktiv dhe në krye të qeverisë nevojitej një burrë shteti i fuqishëm si ai. Sipas raportit anglez që e përcjell këtë qëllim, lëvizja ishte e gatshme të mbyllte sytë para faktit se kishte qenë njeri i regjimit të vjetër. Por, ngaqë gjatë pesë viteve e gjysmë të detyrës së tij si kryeministër Ferit Pasha qe identifikuar me politikën e tij filogjermane, xhonturqit ngurronin ta vinin në jetë këtë vendim. Kthimi i tij si kryeministër mund të interpretohej gjithandej, e veçanërisht në Angli, si kthim në politikën austro-gjermane.⁹²⁹

Ngjarja e 31 marsit dhe shqetësimet

Ferit Pasha si anëtar i Senatit u emërua guvernator i Izmirit pas revolucionit të korrikut dhe rreth katër javë para Ngjarjes së 31 marsit, në periudhën e parë të Konstitucionalizmit kur xhonturqit po i mprihnin dhëmbët për pushtet, por për shkak të faktorit të Abdylhamidit nuk po e impononin dot plotësisht vullnetin e tyre. Ky emërim e trishtoi shumë sulltanin, i cili e pyeti Ferit Pashën: “I dashuri im, mos vallë këta njerëz po të largojnë me dashje prej meje? Duan të më izolojnë, apo jo pasha?” Për ta ngushëlluar dhe qetësuar Ferit Pasha iu përgjigj: “Bartës i shtetit, sulltani im, nuk është ashtu. Shërbëtori juaj e kërkoi vetë një gjë të tillë.”⁹³⁰ Vilajeti i Izmirit/Ajdënit ishte një vilajet i rëndësishëm ku kishin shërbyer si guvernatorë kryeministra si Mit’hat Pasha e Qamil Pasha. Megjithatë tërheq vëmendjen fakti që Ferit Pasha u dërgua shpejt e shpejt në Izmir pak kohë para shfronëzimit të Abdylhamidit. Për shkak të rrëfimeve kontradiktore, Ngjarja e 31 marsit ende nuk është arritur të kuptohet siç duhet. Nëse është i vërtetë pretendimi se xhonturqit i planifikuan ngjarjet në fjalë për të zbritur nga fronit Sulltan Abdylhamidin, mund të mendohet që një shtetar shqiptar me ndikim, i cili ende i

⁹²⁸ Po aty, Belge No. 1.

⁹²⁹ “The Committee was willing to overlook the fact of his being a ‘man of the old regime.’ Many hesitated to take this decision and act on it, as Ferid Pasha, during the five and a-half years of his Grand Vizierate, was closely identified with a pro-German policy, and his reappointment now might be interpreted generally, and especially in England, as a return to an Austro-German policy”, FO 371-770-432, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, April 14, 1909.

⁹³⁰ Tansu, *Madalyonun Tersi*, 16.

qëndronte besnik dhe mund ta ndryshonte ecurinë e ngjarjeve, të jetë dërguar qëllimisht në Izmir.

Mënjatë këtij spekulimi, teksa trupat po përparonin nga Selaniku drejt Stambollit pas 31 marsit, Izmiri i ndiqte ngjarjet mes emocionit e mëdyshjes: “Ferit Pasha vinte në krye të çdo ore tek aparati [telegrafik], kërkonte informacione nga Stambolli dhe priste. I shqetësuar disi nga mundësia e shfronëzimit apo e vazhimit të sulltanatit të Abdylhamidit, të cilit i kishte shërbyer për vite me radhë si kryeministër, Ferit Pasha përpiquej ta fshihte këtë shqetësim dhe frikësohej se nga gjendja e emocionuar e popullit mund të ndodhnin ngjarje që do ta cenonin rendin.”⁹³¹ Një ndodhi e vogël gjatë kësaj pritjeje të ethshme e bëri guvernatorin ta shfaqte krenarinë tipike prej burri shteti: “Një nga esnafët hyri në zyrën e guvernatorit dhe duke i mbështetur duart në tavolinën e tij u ankua se zyrat nuk po ia mbaronin një punë të tij. Por Ferit Pasha u nevrikos nga qëndrimi i tij shpërfillës dhe ia ktheu: “Mor njeri! Kam qenë pesë vjet kryeministër! Ç’është ky qëndrim?!” dhe e përzuri nga zyra...”⁹³²

Edhe biri i Mit’hat Pashës, Ali Hajdari, i cili e vizitoi guvernatorin kur bëri një ndalesë në Izmir rrugës për në Evropë, qe dëshmitar i shqetësimit të tij: “Ferit Pasha, pasi u ankua gjatë për Bashkim e Përparimin, tha se po vepronin gabim dhe se do t’ia rikthenin pushtetin e dikurshëm Sulltan Abdylhamidit. Disa ditë më vonë Ferit Pasha më vizitoi në shtëpinë e nënës dhe tha se situata ishte bërë shumë kritike dhe se në Stamboll do të ndodhte revolucion.”⁹³³

Më 29 prill konsulli anglez Henry Barnham u takua me guvernatorin. Ishte koha kur kuadrot civilë e ushtarakë ishin të shqetësuar ngaqë nuk i kishin marrë rrogat dhe flitej se nëpunësit e postë-telegrafit do të bënin grevë. Një ditë më parë i mbetur ngushtë Ferit Pasha kishte tërhequr 8.000 sterlina nga llogaria e tij në Bankën Osmane dhe u kishte ndarë të gjithëve nga një pjesë. Guvernatori, i cili ankohej se gazetatat po e nxisnin popullin duke përhapur lajme të gënjeshtërt me numra të posaçëm në çdo orë të ditës, donte të shpallte një urdhër për gazetatat që të nxirrnin vetëm një numër në mëngjes. Banorët e Basmahanës, lagje turke e qytetit, ishin kundër Bashkim e Përparimit, sepse mendonin se lëvizja ishte kundër shariatit. Për të qetësuar emocionin e shkaktuar nga ngjarjet në Stamboll, në namazin e së premtes Ferit Pasha kishte vënë të lexohej një hutbe e posaçme. Në Izmir, megjithëse qenë dërguar telegram pro dhe kundër kabinetit të Tevfik Pashës, nuk kishte pasur demonstrime të mëdha. Për ruajtjen e sigurisë në qytet,

⁹³¹ Dursun, *İzmir Hatıraları*, 56.

⁹³² Po aty, 56-57.

⁹³³ Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım 1872-1946* (İstanbul: Akçit, 1946), 217.

përveç 800 ushtarëve që ishin, qenë sjellë edhe 250 të tjerë nga Samosi.⁹³⁴ Ferit Pasha kishte arritur ta parandalonte përhapjen e ngjarjeve të Stambollit në Izmir.

Hilmi Uran, i cili i ka shërbyer si nëpunës stafi Ferit Pashës në Izmir, e lavdëron guvernatorin në kujtimet e tij: "...guvernatoriati i tij zgjati shumë pak. Por i vetmi guvernator, i cili brenda kësaj kohe kaq të shkurtër u interesua nga afër për ne, nëpunësit e stafit, ka qenë Ferit Pasha."⁹³⁵ Një ditë guvernatori i kishte thirrur në zyrën e tij nëpunësit e stafit, të cilët po e zvarrisnin punën dhe u qe drejtuar kështu: "Deri më sot kam përgatitur pesë mytesarifë e tetë kajmekamë. Me gjithë dashamirësinë time u përpoqa t'ju bëj njerëz edhe ju. Por tek asnjëri prej jush nuk shoh prirje për t'u bërë njeri." Pastaj duke e ashpërsuar disi më shumë zërin u kishte thënë: "Vërinis gishtin kokës; po të dua ju hip të gjithë në vapor e ju çoj drejt e në Portën e Lartë!" Pjesën ku tregon për këtë epror të tij në administratë, Hilmi Uran e përfundon duke thënë se "e kujtoj me rahmet".⁹³⁶

⁹³⁴ FO 195/2331, No. 35, Barnham to Lowther, Smyrna, April 20th, 1909.

⁹³⁵ Hilmi Uran, *Hatıralarım* (Ankara 1959), 31.

⁹³⁶ Po aty, 32.

KTHIMI NË STAMBOLL SI MINISTËR I BRENDSHËM

Pas Ngjarjes së 31 marsit që ndodhi në mesin e prillit të 1909-ës, në Stamboll ndihej nevoja e një burri kompetent si Ferit Pasha, në mos si kryeministër, si ministër i Brendshëm. Po ashtu u duhej përgjigjur edhe kërkesave të shqiptarëve, të cilët kishin luajtur rol të rëndësishëm në ngjarje. Duhej “formuar një qeveri që do të mund t’u përgjigjet kërkesave të shqiptarëve, me qëllim për t’i qetësuar gjakrat.”⁹³⁷ Më 29 prill Ferit Pashës iu propozua posti i ministrit të Brendshëm. Me një telegram që i dërgoi kryeministrit, Ferit Pasha bëri të ditur se e pranonte detyrën:

Me shpenzime të shumta erdha para pak kohësh në Izmir ku nuk lejova përhapjen e ngjarjeve të dhimbshme që ndodhën në Stamboll dhe në vilajetet përreth dhe duke qenë se po përpiqem për ruajtjen e rendit dhe zhvillimin e vilajetit, për të arritur rezultate të sigurta besnikëria e do që të qëndroj edhe për njëfarë kohe këtu. Por meqë do ta konsideroja veten të lumtur nëse do të arrija to ofroja shërbim më të madh në Stamboll në situatën aktuale, e cila na ngarkon me detyrën për t’u përpjekur të gjithë bashkë, e quaj detyrë që buron nga besnikëria që ta pranoj postin vakant të ministrit që më keni propozuar.⁹³⁸

Kryeministri Tevfik Pasha menjëherë shkroi një përgjigje ku shprehte kënaqësinë duke thënë: “Ju falënderoj veçanërisht për pranimin e lutjes sime dhe shpresoj që të na nderoni sa më parë në Stamboll duke caktuar një person të përshtatshëm për t’ju zëvendësuar.”⁹³⁹ Të nesërmen Ferit Pasha njoftoi: “Do të nisem për në Stamboll me vaporin Hidivije që nisat pas dy orësh dhe nesër në orën dhjetë do të jem atje.” Këtë herë e kishte dërguar telegramin me nënshkrimin “Senatori Ferit”.⁹⁴⁰

Një raport anglez i shkruar po atë ditë lajmëronte se Ferit Pashës i është propozuar Ministria e Brendshme, por shprehte shqetësimin se qeveria nuk do të ishte jetëgjatë.⁹⁴¹ Sipas Süleyman Kani Ertem-it, përfshirja e Ferit Pashës në qeveri u bë me kërkesën e shefit të shtabit të korparmatës së 3-të Ali Riza Pasha, i cili kishte ardhur nga Selaniku bashkë me Mahmud Shevket Pashën. Ali Riza Pasha ishte vëllai Halil Beut, dhëndër i Ferit Pashës.⁹⁴²

⁹³⁷ Hüseyin Nesimi-i Giridi, *Sahibzukur* (İstanbul: İkbāl, 1332), 21. Sipas Nesimiut, për shkak të një rryme opozitare të ngjashme me Etniki Eterian, në periudhën e Konstitucionalizmit “bëheshin përpjekje që qeveria të formohej sipas aspiratave shqiptare” (23).

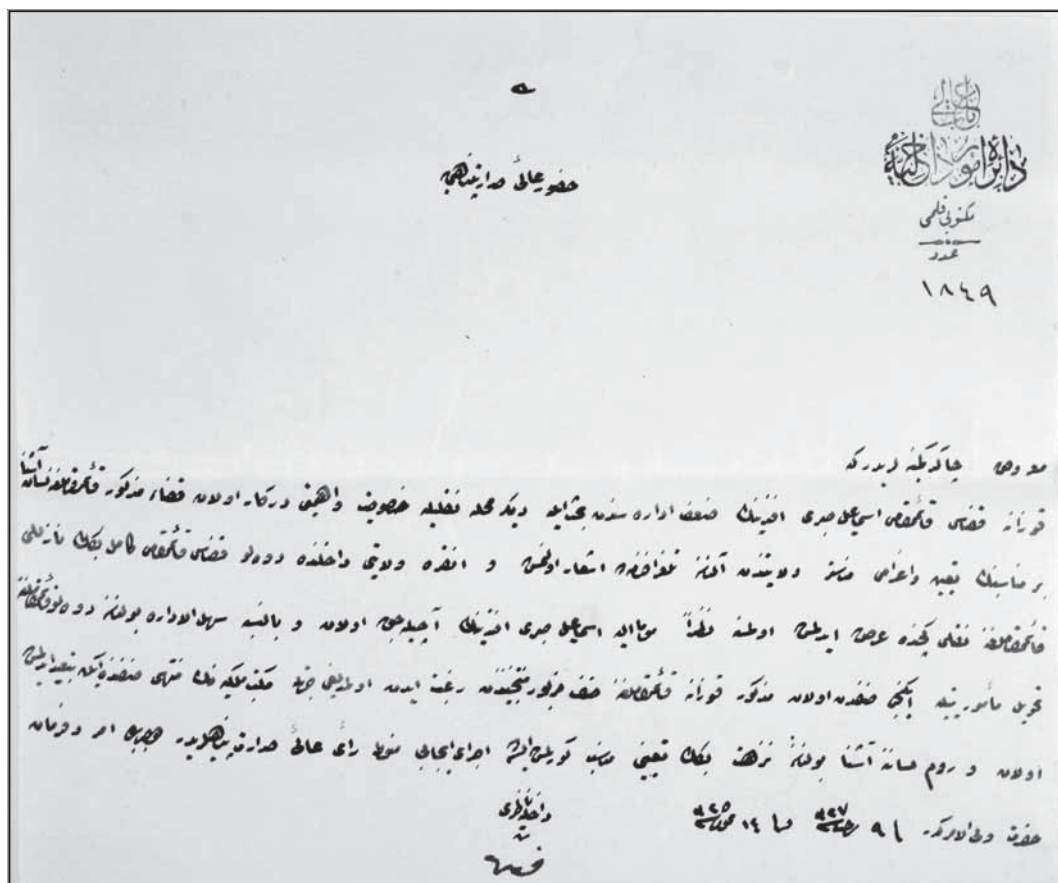
⁹³⁸ BEO 3540/265428, 1327 R 10, No. 2.

⁹³⁹ Po aty, No. 1.

⁹⁴⁰ Po aty, No. 3.

⁹⁴¹ “Ferid Pasha has been asked by the Grand Vizier to be Minister of the Interior, but the Cabinet is not likely to be very long-lived”, FO 371-771-304, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, May 1, 1909.

⁹⁴² Mehmet Tevfik Biren, 39.

Burimi: BOA, Y.PRK.A 3/26, 1298

Të dielën më 2 maj Ferit Pasha mbërriti në Stamboll. Pikërisht atë ditë kryeministri Ahmed Tefvik Pasha kërkoi miratim nga pallati për emërimin e dy ministrave: zëvendësguvernatori i Ajdënit Ferit Pasha si ministër i Brendshëm dhe ish-ministri Rifat Bejefendiu si ministër i Financave. Siç kuptohet nga shkresat, Hysejin Hilmi Pasha dhe Sabri Beu e Xhavid Beu të emëruar në ministrinë e Brendshme, të Drejtësisë e të Financave, ishin justifikuar duke mos pranuar dhe në vend të tyre qenë menduar Ferit Pasha e Rifat Beu si ministra të Brendshëm e të Financave. Për Ministrinë e Drejtësisë ende nuk kishte ndonjë emër, por do të paraqitej më vonë.⁹⁴³

Ambasadës angleze i doli profecia; pas tri ditësh u ndryshua kryeministri. Kryeministër i ri u bë Hysejin Hilmi Pasha. Ferit Pasha mbeti si ministër i Brendshëm edhe në qeverinë e dytë të formuar më 5 maj 1909 nga Hilmi Pasha. Në

⁹⁴³ DUIT 8/5,1327 R 11.

listën e paraqitur nga kryeministri i ri kërkohet qëndrimi në detyrë i shtatë ministrave dhe vetëm në tre ministri kishte ndryshime: në Ministrinë e Flotës propozohet ish-ministri i Flotës, senatori Gjeneral Arif Hikmet Pasha, në Ministrinë e Arsimit deputeti Nail Bej, në Ministrinë e Pyjeve, Minierave dhe Bujqësisë zëvendëskryetari i dytë i Kuvendit të Përfaqësuesve Aristidh Pasha.⁹⁴⁴ Gazeta *Fremdenblatt*, në lajmin për emërimin e Hilmi Pashës si kryeministër më 7 maj, ministrin e Brendshëm Ferit Pashën e përshkruante si një personalitet me përvojë shtetërore dhe me aftësi të madhe organizative. Sipas gazetës, jo të gjithë anëtarët e kabinetit ishin xhonturq, por ishin njerëz të mëdhenj të mbledhur për të punuar për atdheun në rrezik.⁹⁴⁵

Sipas ambasadorit austriak, ndryshimi i kryeministrit ishte një lëshim i Lëvizjes për Bashkim e Përparim ndaj parlamentit. Që përmendur edhe Gazi Muhtar Pasha, por me ndërhyrjen e kryetarit të parlamentit, Ahmed Riza Beut, që vendosur për Hilmi Pashën. Por njeriu më i fuqishëm, i cili ende e kishte situatën nën kontroll, ishte Mahmud Shevket Pasha, i cili synonte t'i jepte fund Lëvizjes në marrëveshje me Ferit Pashën. Kur ta arrinte këtë, "diktatori" do të tërhiqej sërish në atributet e tij ushtarake. Pikërisht atëherë me gjasë do t'i vinte dita Ferit Pashës.⁹⁴⁶ Dhe vërtet, Ferit Pasha nisi të punonte në harmoni të madhe si me Hilmi Pashën ashtu dhe, madje më shumë akoma, me Shevket Pashën. Sikur t'i kishin ndarë punët mes tyre, Ferit Pasha merrej kryesisht me çështjet e Anadollit.⁹⁴⁷ Disa ditë më vonë Ferit Pasha, teksa falënderonte për fjalët e mira që ministri i Jashtëm austriak kishte thënë për të në Vjenë, do të shprehej se ai vetë prej kohësh ishte një mik i singertë i Austro-Hungarisë dhe se besonte që një miqësi e ngushtë mes dy perandorive do të ishte në interesin e të dyja palëve.⁹⁴⁸

⁹⁴⁴ DUIT 8/6, 1327 R 15. (6 Mayıs 1909, Perşembe).

⁹⁴⁵ "Aussi Ferid Pacha ministre de l'interieur est une personne, un serviteur prouve de l'etat et un fort talent organisateur." HR.SYS 200/6,1909.5.11.

⁹⁴⁶ "Der Herr der Situation ist heute noch immer Mahmud Şevket Pascha, welcher im Einvernehmen mit Ferid Pascha dahin wirkt, dem Komite ein Ende zu machen. Wenn dies gelungen sein wird, dürfte der Diktator sich wieder auf das militärische Gebiet zurückziehen." PA XII198, No. 38 B, Pallavicini zu Aehrenthal, Konstantinopel, am 12. Mai, 1909.

⁹⁴⁷ PA XII198, No. 39 D, Otto zu Aehrenthal, Konstantinopel, am 19 Mai, 1909.

⁹⁴⁸ "Der Minister des Innern Ferid Pascha, zeigte sich vorgestern hochehrent über gewisse für ihn sehr schmeichelhafte Worte welche Euere Excellenz unlängst einem freunden Diplomaten in Wien gegenüber über ihn angeblich haben fallen lassen. Er hat den Herrn Botschafter Euerer Excellenz seinem wärmsten Dank für die seiner Tätigkeit und Person gezollte Anerkennung auszusprechen. Er sei seit jeher ein aufrichtiger Freund Österreich-Ungarns gewesen sowie der Überzeugung dass ein je freundschaftlicheres und intimeres Verhältnis zwischen der Monarchie und der Türkei nur im ureigensten Interesse dieser Lektoren liegen." PA XII 198, No. 39 H, Otto zu Aehrenthal, Konstantinopel, am 19 Mai, 1909.

Vazhdon interesimi për Izmirin

Si zëvendës të tij në Izmir Ferit Pasha kishte lënë komandantin e divizionit, gjeneral Ismail Fazëll Pashën. Pasi u emërua guvernator mareshal Mehmed Qazim Pasha, më 9 maj këshilli administrativ i vilajetit hartoi një memorandum ku shprehte kënaqësinë nga puna e Fazëll Pashës. Dy ditë më vonë guvernatori i ri ia dërgoi ministrit të Brendshëm Ferit Pashës këtë memorandum që thoshte se komandanti, "...për sa kohë që qe në këmbë të guvernatorit, e ka mbikëqyrur e drejtuar çdo ditë mbarëvajtjen e punëve dhe ka bërë përpjekje maksimale për ruajtjen e rendit në vend. Më 23 maj, edhe pse pak më vonesë, Ferit Pasha i përcolli falënderimet komandantit: "Ju shpreh përgëzimet e mia për kontributin tuaj të lëvdueshëm."⁹⁴⁹

Me t'u ulur në postin e ri në qeveri, Ferit Pashës i mbërriti një telegram urimi nga Izmiri: "Ju shprehim urimet në emrin tonë dhe të të gjithë banorëve të Jakasë. Jemi në pritje të përmbushjes së premtimeve ministrore për përmirësimin e Kompanisë së Vaporëve të Karshëjakasë." Këtë telegram të nënshkruar nga Mustafa, Faiku, Manolaki, Petro e Kokino, Ferit Pasha ia përcolli menjëherë Ministrisë së Veprave Publike: "Nga kërkesa që më është dërguar sot kam mësuar se orientimet ministrore që u dhanë kur unë ndodhesha në guvernatoriatin e Ajdënit lidhur me nevojën e përmirësimit të Kompanisë së Vaporëve të Karshëjakasë, nuk janë përmbushur ende, ndaj lutem për kontributin tuaj ministror për të ndërmarrë sa më parë veprimet e duhura në këtë drejtim."⁹⁵⁰ Kur çështja nuk u zgjidh, Ferit Pasha bëri edhe një kujtesë pas dy javësh, por këtë herë duke i trembur autoritetet të cilave u drejtohej: "Duke qenë se njëri nga vaporët e Kompanisë Hamidije që punon në Gjirin e Izmirit, është me taban të rrafshët dhe paraqet rrezik, është e pritshme që banorët e Izmirit të mbajnë një protestë ndaj kompanisë në fjalë." Përgjigja nga Ministria e Tregtisë dhe Veprave Publike erdhi pas katër ditësh me sihariqin se "...kompania e vaporëve ka siguruar disa vaporë të rinj për t'u përdorur vetëm për udhëtime ditore dhe njëri nga vaporët ekzistues është riparuar plotësisht."⁹⁵¹ Ferit Pasha, ashtu si para shtatës vjetësh kur u bë kryeministër nga guvernator i Konjës, edhe kur u bë ministër i Brendshëm pas guvernatoriatit të Izmirit vazhdoi t'i ndiqte me këmbëngulje punët e vilajetit nga kishte ardhur.

Një tjetër mesazh urimi i erdhi nga atdheu i tij, Vlora, më 11 maj. Në telegramin me nënshkrimin "Klubi Ushtarak" dërguar "Ministrit të Brendshëm në Stam-

⁹⁴⁹ DH.MKT 2831/63, 1327 CA 16.

⁹⁵⁰ DH.MKT 2804/87,1327 R 15.

⁹⁵¹ DH.MKT 2827/66, 1327 Ca 12.

boll, senatorit Ferit Pasha,” thuhej: “I urojmë më të mirën qeverisë sonë kushtetuese dhe i lutemi të madhit Zot për suksesin e kreut të saj. Gjithashtu ju lutemi të pranoni kryesinë e nderit të klubit ku bëjmë pjesë.” Këtij propozimi të Klubit Ushtarak të Vlorës Ferit Pasha iu përgjigj po atë ditë si më poshtë: “Shërbimin më të vogël ndaj ushtarakëve, të cilët e realizuan Konstitucionalizmin dhe së fundmi e dërrmuan tradhtinë që tentoi të rikthente autokracinë, e konsideroj si nderin dhe krenarinë më të madhe, prandaj e pranoj me kënaqësinë më të madhe propozimin tuaj.”⁹⁵² Është për t’u vënë në dukje mënyra se si shprehet Ferit Pasha në këtë fjali, qoftë për Ngjarjen e 31 marsit, qoftë për ushtarakët. Pra edhe ai e përshëndeste Ushtrinë e Mobilizuar (*Hareket Ordusu*), e cila kishte parandaluar kthimin në periudhën e vjetër, të cilën tashmë e quante autokraci. Tashmë edhe Ferit Pasha bënte pjesë në “gërmadhat e autokracisë që iu përshtatën periudhës së re.”⁹⁵³

Por nga ana tjetër nuk do të tregohej mosmirënjohës ndaj sulltanit të shfronëzuar. Në kuadër të hetimit të Ngjarjes së 31 marsit nga Gjykata Ushtarake, qeveria kërkonte vënien nën akuzë të ish-sulltanit. Gjatë diskutimeve të gjata që u zhvilluan në Këshillin e Ministrave, Ferit Pasha tha se fetvaja për shfronëzimin ishte një lloj dënimi, prandaj nuk ishte e mundur që sulltani i shfronëzuar të gjykohej për së dyti. Ndërkohë Ferit Pasha përpiqej të shpëtonte edhe nga fama që kishte fituar si simpatizant i Gjermanisë. Tashmë ishte një Ferit Pashë, i cili i tregonte ambasadorit anglez se gjatë detyrës në Izmir i kishte bërë shumë përshtypje funksionimi i përkryer i hekurudhës Izmir-Ajdën që menaxhohej nga anglezët dhe premtonte se megjithëse kjo nuk hynte në hapësirën e kompetencave të tij, me sa të mundej do ta mbështeste jozyrtarisht sipërmarrjen në fjalë.⁹⁵⁴

Nxehet lufta me xhonturqit

Pa kaluar as dy javë nga emërimi si ministër, një intervistë që u pretendua se ia kishte dhënë një gazetari grek në Izmir i turbulloi ujërat. Sipas lajmit të përhapur nga Agjencia Bullgare e Lajmeve, Ferit Pasha paskësh thënë se armiqtë e vetëm të grekëve janë bullgarët dhe u paskësh sugjeruar grekëve që t’i lënë mënjane rivalitetet me popujt e tjerë në Maqedoni dhe t’i përqendrojnë energjitë për t’u vënë pritë dëmeve të shkaktuara nga bullgarët. Këto fjalë të Ferit Pashës, i cili konsiderohej si njeriu më i fuqishëm në qeveri përfshi edhe kryeministrin,

⁹⁵² DH.MKT 2809/15, 1327 R 20.

⁹⁵³ “1909 Türk Karşı Devrimi: İstanbul’da Görev Yapan Fransız Diplomat August Boppe’nin Eşine Gönderdiği Mektupların Ortaya Çıkardıkları”, *Mülkiye*, 234 (Mayıs- Haziran 2002), 138.

⁹⁵⁴ FO 371-770-250, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, May 26, 1909.

bullgarët i interpretonin si një fillim i paprecedent në detyrën e ministrit të Brendshëm.⁹⁵⁵ Dy-tre ditë pas këtij lajmi, gazeta parizienne *Siècle* botoi një koment që e kritikonte Ferit Pashën lidhur me çështjen e Kretës: Shqetësimi i grekëve në Kretë nuk ishte pa vend, sepse Ferit Pasha i emëruar ministër i Brendshëm për të bërë reforma liberale, ishte po ai që në kohën e Abdylhamidit, në maj të 1908-ës, kishte drejtuar masat e dhunshme shtypëse ndaj Samosit.⁹⁵⁶

Kishte edhe rezerva të tjera ndaj veprimeve e pikëpamjeve të Ferit Pashës. Kontradikta e parë politike që zuri vend në aktualitet pas Ngjarjes së 31 marsit, qe çështja e këshilltarëve politikë. Ndonëse përfshirja e zyrtarëve të periudhës së vjetër si Ferit Pasha në qeveri i kishte bezdisur xhonturqit, këta akoma nuk e kishin guximin për t'i marrë plotësisht në dorë frerët e pushtetit. E mjaftuar me “pushtetin mbikëqyrës”, Lëvizja për Bashkim e Përparim si nxehje për pushtetin propozoi një formulë interesante që do të mbetet në historinë e parlamentit: Emërimi i deputetëve në funksione pranë ministrive si “këshilltarë” për të fituar përvojë në punët e shtetit. Në këtë mënyrë do të eliminohej nevoja për zyrtarët e vjetër dhe xhonturqit do ta kurorëzonin triumfin duke vënë në çdo ministri njerëzit e tyre. Këtë ide e hodhi Ahmed Riza Bej, i cili mendonte se pasi ta kapërcenin mungesën e përvojës në dy vjet që do të kalonin si këshilltarë në burokraci, kur të emëroheshin ministra do të ishin më të suksesshëm.⁹⁵⁷ Pas artikujve në shtypin xhonturkist në Stamboll se “populli ynë nuk i do ministrat e rinj, kurse të vjetrit nuk i përtypin dot parimet e konstitucionalizmit,” u bë propozimi që pranë çdo ministri të emërohej një anëtar i Dhomës së Përfaqësuesve me atributin e “këshilltarit politik”. Por opinionin publik nuk e pëlqeu këtë propozim. Ahmed Saib do të pyeste: “Ku dallojnë këta të rinj nga ministrat tanë, të cilët pak a shumë e kanë vërtetuar kompetencën e tyre? Çfarëdo që të thonë, a mund të mohohet përvoja e kryeministrit Hysejin Hilmi Pasha dhe e ministrit të Brendshëm Ferit Pasha?” Veç kësaj, sipas tij nuk ishte e drejtë në konstitucionalizëm që pjesëtarët e pushtetit ligjvënës t'i bashkoheshin pushtetit ekzekutiv.⁹⁵⁸

U bënë diskutime të gjata mbi këtë çështje që e preokupoi opinionin publik nga maji deri në korrik dhe si përfundim parlamenti nuk e pranoi propozimin. Rol të rëndësishëm në këtë luajtje kritika e ashpër e Ferit Pashës ndaj këtij projekti. Dështimin në këtë çështje shtypi i Lëvizjes ia futoi qeverisë, “veçanërisht ish-

⁹⁵⁵ “...a singularly unfortunate prelude to his occupancy of the Minister of the Interior, especially as he is believed to be the strongest man in the present Turkish Cabinet, not excluding the Grand Vizier.” “The Turco-Bulgarian Protocol” (Sofia, May 16), *The Times*, Monday, May 17, 1909; 6.

⁹⁵⁶ “The Turks and Their Critics. M. Denys Cochin's Intervention” (Paris, May 19), *The Times*, Thursday, May 20, 1909; 5.

⁹⁵⁷ Ahmet Rıza Bey, *Anılar* (İstanbul 1988), 35.

⁹⁵⁸ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutîyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası* (Dersaadet: Gayret Kütüb- hanesi, 1328), 114-115.

ndalonte themelimin e shoqatave mbi bazë racore e kombëtare. Në bisedë me ambasadorin austriak Ferit Pasha e paraqiti si fitore të veten miratimin e këtij ligji.⁹⁶² Nga fjalimet që ka mbajtur në parlament kuptohet se i ka ndjekur praktikat evropiane në këto çështje. Nevojën për vënien e disa kufizimeve për organizatat politike, por jo për të tjerat, do ta shprehte kështu: “Por për organizatat politike duhen vënë disa kufizime. Madje lidhur me këtë qeveria austriake ka vendosur se ‘asnjë organizatë nuk mund të themelohet pa marrë leje’. Tashmë edhe në Francë është e njëjta gjë.”⁹⁶³

Ferit Pasha mendonte se bashkë me Mahmud Shevket Pashën e Hilmi Pashën do të mund ta fitonte luftën kundër Lëvizjes për Bashkim e Përparim. Vendosmërinë e tij të prerë për t’i vënë në binarë xhonturqit ia shprehu hapur ambasadorit austriak, i cili pashallarët në fjalë i cilësonte si “Trioja”: Këta mendonin se u duhej dhënë fund kërkesave të shfrenuara, arbitrare e shantazhuese të Lëvizjes kundrejt miqve e armiqve dhe opinionit publik në përgjithësi. Plani i Ferit Pashës ishte ta shpërndante Lëvizjen duke i syrgjynosur në Libi e Fizan emrat më të spikatur e të rrezikshëm të saj.⁹⁶⁴

Në përvjetorin e parë të shpalljes së Kushtetutës, situata politike ishte kësisoj plot me paqartësi. Megjithëse sot historia duket e qartë, në atë kohë nuk dihej me siguri se xhonturqit do ta fitonin betejën. Ndërsa palët po i hidhnin në lojë të gjitha kartat që kishin në duar, nga deklaratimet e bëra në emër të Lëvizjes nga qendra e saj në Selanik, jepeshin sinjale për ndryshime të mundshme në qeveri. Flitej se Ferit Pasha mund të detyrohej nga çasti në çast të jepte dorëheqjen. Çështjet e vjetra të sjella në vëmendje nga kundërshtarët e tij e vinin në vësh-tirësi.⁹⁶⁵ Hilmi Pasha kishte mbështetjen e xhonturqve, kurse Ferit Pasha të rrethe-ve konservatore. Brenda qeverisë ekzistonte një ekuilibër i hollë ku nëse ikte njëri, merrte me vete edhe tjetrin.⁹⁶⁶

⁹⁶² PA XII 198, No. 62 A-O, Pallavicini zu Aehrenthal, Konstantinopel, am 21. Juli, 1909.

⁹⁶³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima: 1, Celse: 2, İn'ikat: 101 (13 Haziran 1325), C. 5/24.

⁹⁶⁴ “Ferid Pascha sagte mir unlängst, es sei fest entschlossen, diese Leute zur Raison zu bringen. Mit den mafillo-sen, ganz willkürlichen, erpressungsartigen Anforderungen, derselben gegenüber den freunden und einheimis-chen Handel und dem Publi- kum im Allgemeinen müsse es ein Ende haben. Es beschäftige sich mit dieser Frage sehr ernst und sein Plan sei, nach vollständiger Durchführung der schon im Zuge befindlichen Verschie-bung der gefährlichsten unter den an der Spitze dieser Zunft stehenden Führer nach Afrika (Tripolis und Fezzan) die Korporation ganz aufzulösen respektive neu zu formieren.” PA XII198, No. 42 B, Otto zu Aehrenthal, Kons-tantinopel, am 26 Mai, 1909.

⁹⁶⁵ “Turkey. The Provinces and the Constitution” (Constantinople, July 25), The Times, July 27, 1909; 5.

⁹⁶⁶ “Ferid Pascha sagte mir vorgestern, dass die Situation des Kabinettes momentan folgende sei: Hilmi Pascha werde von den Jungtürken gehalten, ihn -Ferid- ... die konservativen Elemente; dieselben erklärten, dass, wenn man ihn stürzen sollte sie ihrerseits Hilmi Pascha zum Faile bringen würden.” PAXII198, No. 62A-O, Pallavicini-zu Aehrenthal, Konstantinopel, am 21. Juli, 1909.

Vlora gjatë detyrës së Ferit Pashës si ministër i Brendshëm

Gjatë ministrisë së Ferit Pashës edhe Vlora ishte e trazuar. Pas vrasjes së një xhandari dhe plagosjes së një tjetri, më 8 maj 1909 Ferit Pasha i dërgoi një telegram vilajetit të Janinës ku tërhiqte vërejtjen se “Klubi Shqiptar i themeluar në Vlorë është kthyer në një vatër agjitacioni ku bëhen përpjekje për t’ia turbulluar mendjen popullit të thjeshtë dhe provokime për cenimin e rendit e të sigurisë.” Ministri i kërkonte guvernatorit që të kryente hetime.⁹⁶⁷ Nëpunësi që u ngarkua me këtë punë, ia dorëzoi raportin guvernatorit më 3 qershor dhe ky i fundit ia përcolli ministrit të Brendshëm: “Çështja e Vlorës së pari është shfaqur nëpërmjet agjitacionit, por në thelb bëhet fjalë për një tentativë për kryengritje. Vrasja që pasojë tragjike e kësaj.” Ministri i Brendshëm ia përcolli kështu Kryeministritë rezultatin e hetimit: “Në përfundim të hetimit të kryer nga autoritetet ushtarake mbi personat që deshën të fillonin kryengritje duke sulmuar depon ushtarake në Vlorë ku vranë një oficer dhe plagosën një tjetër, është kuptuar se personat në fjalë janë arratisur në Korfuz.”⁹⁶⁸ Shumë veta në Vlorë u burgosën e u syrgjynosën. Një shkollë dhe një klub u mbyllën. Ferit Pasha u tregua aktiv në masat e rrepta që u morën ndaj nacionalistëve shqiptarë.⁹⁶⁹

Për shkak të ngjarjeve të tilla, Ferit Pasha ndërhyri edhe në kuadrot administrative në vendlindjen e tij. Më 19 korrik u zëvendësuan komisarë i policisë së Vlorës dhe shefi i xhandarmërisë.⁹⁷⁰ Po ashtu dha urdhër për shkarkimin e shkruarit të bashkisë, Qazim Kokoshit. Ky i fundit, pesë muaj pas këtij shkarkimi do t’i ankohej për gjendjen e tij pasardhësit të Ferit Pashës si ministër i Brendshëm, Talat Beut:

I përvuajturi juaj isha shkruar në bashkinë e Vlorës kur u bëra shënjestër e mërisë personale të paraardhësit tuaj ministror Ferit Pashës duke u shkarkuar nga detyra në fjalë në një mënyrë të papajtueshme me parimet e Konstitucionalizmit. Kjo padrejtësi që m’u bë arbitrarisht, është një tirani që i takon veçse periudhës së autokracisë. Megjithatë kam kërkuar nga qeveria që të kthehem në detyrë, kërkesa ime është parë t’i jetë përcjellë me zarf vilajetit të Janinës nga këshilltari i Ministrisë. Por duke qenë se jam shkarkuar nga Ministria dhe vilajeti

⁹⁶⁷ DH.MKT 2806/18, 1327 R 17, Dah’den: 3. Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanlığı cânib-i yâlasma.

⁹⁶⁸ DH.MKT 2852/68, 1327 C 3. Për një tjetër tentativë për kryengritje të quajtur Ngjarja e 13 Letrave të planifikuar njëkohësisht me Ngjarjen e 31 Marsit nga Riza Bej Gjakova duke përdorur fetvatë e marra nga hoxhallarët e Halebit, shih: Abdulhamit Kırmızı, “Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk’ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyan Teşebbüsü”, *Dîvân*, no. 26 (2009/1), 1-35.

⁹⁶⁹ Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present* (Jefferson : N.C.: McFarland, 2009), 318.

⁹⁷⁰ DH.MKT 2879/84, 1327 B 1.

i Janinës nuk ka asnjë lidhje me këtë çështje, përcjellja e kërkesës sime nga një instancë në tjetrën nuk sjell asgjë veç zgjatjes së fatkeqësisë sime...⁹⁷¹

Talat Beu kërkon të gjendet dokumenti e t'ia tregojnë. Sipas dokumentit, “në prill ose në maj, ish-ministri i Brendshëm Ferit Pasha i ka dërguar telegram vilajetit të Janinës për shkarkimin e zotërisë.” Me shqyrtimin më thellë të çështjes doli se telegrami që dërguar më 16 maj 1909. Në të thuhej se Kokoshi shkarkohej “për shkak të qëndrimeve provokuese që synonin agjitimin e popullit”. Ministria e Brendshme i kërkoi zëvendësguvernatorit të Janinës ta hetonte çështjen e të nxirrte në shesh të vërtetën. Më 19 dhjetor Kokoshi shkroi se nuk ishte bërë gjë. Në pjesën e pasme të këtij telegrami Talat Beu shkroi “t’i shkruhet sërish vilajetit të Janinës,” duke kërkuar përsëri informacion. Të nesërmen guvernatori i Janinës më në fund shkroi një përgjigje. Pasi bënte të ditur se mjeku i bashkisë Tahsin Efendiu dhe shkruesi Qazim Efendiu, të shkarkuar për shkak të ngjarjes së Vlorës, ishin kthyer në vendet e punës, guvernatori me të drejtë pyeste se ç’do të bëhej me ata që i kishin zëvendësuar ndërkohë në detyrat përkatëse. Sipas tij, Tahsin Efendiu dhe Qazim Efendiu duheshin kompensuar me detyra të tjera.⁹⁷² Ndërkohe do të vinin edhe ankesa të tjera për Ferit Pashën. Në një tjetër telegram i dërguar kryeministrit dhe parlamentit me nënshkrimin “Qehajatë e Gurnumave të Gjirokastrës, Galipi, Skënderi, Iljazi,” ankohej për qehajatë e Ferit Pashës në Vlorë:

Bijtë e qehajave të Ferit Pashës Mehmetit e Sejfullahut, me një grup prej 150 vetash prej katër ditësh kanë sulmuar me armë çifligjet tona në Lushnje ku kanë therur qengjat, kanë djegur gardhet, duajt e kashtës e kullotat e kanë rrëmbyer bagëtitë. I jemi drejtuar kazasë, sanxhakut e vilajetit, por nuk është dukur as edhe një xhandar në emër të qeverisë. Sulmet vazhdojnë dhe, ose do të ndalen këto sulme, ose do të detyrohemi t’ia lëmë Ferit Pashës çifligjet tona me vlerë 20 mijë lira ose, Zoti mos e thëntë, në mungesë të qeverisë e të ligjit, do të shkojmë në Vlorë.⁹⁷³

Edhe kjo ankesë, ashtu si e para, iu dërgua vilajetit për shqyrtim.

⁹⁷¹ DH.MUI 37-2/10, 1328 M 13.

⁹⁷² Po aty, No. 9.

⁹⁷³ DH.MUI 50-1/55,1328 M 4 (16 Ocak 1910).

**Debati për Shqipërinë në parlament:
“Edhe unë e them me krenari të plotë se jam shqiptar”**

Edhe revoltat që ndodhën në Shqipërinë e veriut duke filluar nga prilli i 1909-ës, e preokupuan mjaft ministrin e Brendshëm. Deputetët shqiptarë kërkuar një interpelancë për ministrin e Brendshëm lidhur me veprimet e Xhavit Pashës gjatë kryengritjes. U pyet pse Xhavit Pasha, i cili qe dërguar për të shtypur kryengritjen, i kishte i qëlluar me top shtëpitë në Pejë. Ferit Pasha e pranoi se “Xhavit Pasha ka kryer disa veprime të dhunshme atje,” por tha se trupat qenë paralajmëruar për të mos shkaktuar gjakderdhje dhe se pas rivënies së rendit, një pjesë e tyre qenë kthyer në vendet e veta. Por nga kërkuesit e interpelancës deputeti i Shkupit Said Bej kërkoi të dërgohej një komision hetimor në Shqipëri duke thënë se “fjalët e shkëlqesisë së tij pashait nënkuptojnë se ato që kemi dëgjuar ne janë të pavërteta.” Edhe pse kryetari i parlamentit tha se “fjala e ministrit të Brendshëm është zyrtare dhe mjafton,” Said Beu u përgjigj se “ndoshta edhe ministrit të Brendshëm mund t’i kenë dhënë informacion të gabuar. Informacioni që kemi ne vjen nga një burim tejet i besueshëm,” dhe shtoi se ishte djegur shtëpia e Zenel Beut, i cili nuk ishte “reaksionar”, por “liridashës”. Ferit Pasha tha se informacionin e kishte marrë nga guvernatori i Kosovës dhe mytesarifi i Pejës dhe e kishte vërtetuar nëpërmjet Ministrisë së Luftës. Sipas këtij informacioni, në krahinë qe vepruar me maturi dhe ishin “parë me perspektivë operacionale vetëm ata që nuk donin të paguanin taksat dhe që kishin ndërmarrë disa veprime reaksionare.” Duke e kundërshtuar me këmbëngulje dërgimin e një komisioni hetimor në krahinë, Ferit Pasha shprehu edhe pikëpamjet e tij për rregullimin e gjendjes në Shqipëri:

Shqipëria nuk rregullohet dot vetëm me forcën e armëve e me dhunë, por duhet përdorur mjete të tjera. Ç’janë këto? Zhvillimi i vendit, për çka kemi aq shumë nevojë në çdo anë të Perandorisë. Përhapja e dijes dhe arsimit. Por kjo nuk është e lehtë. Sepse njerëzit nuk janë mësuar me këtë gjë, prandaj u vjen e vështirë. Që prej 10-20 vjetësh atje janë themeluar gjykatat, e megjithatë akoma ka vështirësi në pranimin e gjykatave të rregullta, prandaj është e vështirë t’ua imponosh përnjëherë, por dalëngadalë do të arrihet. Dhe besoj se këtej e tutje, me të drejtën e mbikëqyrjes që Kushtetuta ia njeh parlamentit, ky i fundit do të mbikëqyrë gjithçka; qeveria i përgjigjet parlamentit kurse guvernatorët qeverisë.

Ferit Pasha pretendoi se lajmet për dërgimin e forcave që ishin botuar në disa gazeta, të cilat shkruanin “fjalët e ekzagjeruara të disa oponentëve për të mund të thënë se ka probleme,” mbështeteshin në “disa thashetheme të pavërteta”. Po ashtu tha se nuk mund t’u faturoheshin shqiptarëve të gjitha problemet dhe se shqipta-

rët ishin besnikë. Duke theksuar se edhe ai vetë ishte shqiptar dhe krenohej me këtë gjë, Ferit Pasha deklaroi se çështja ishte mbyllur e nuk duhej ekzagjeruar:

Ajo për të cilën bëhet fjalë këtu është një kaza dhe një ngjarje dhe nga e gjithë Shqipëria një kaza mund të jetë problematike. Shqiptarët janë besnikë dhe s'mund të fajësohen të gjithë. Edhe unë e them me krenari se jam shqiptar dhe askush nuk dyshon në besnikërinë time. Me krenari e them se është kështu. Por për shkak të dy-tre keqbërësve nuk mund të cenohet nderi i të gjithë shqiptarëve. Tani them se çështja është mbyllur dhe se këtë e tutje do të veprohet në përputhje të plotë me Kushtetutën.

Deklarimet e Ferit Pashës u konsideruan të mjaftueshme nga parlamenti.⁹⁷⁴ Dhe vërtet, nga vetë fakti që një shqiptar si Ferit Pasha ishte ministër i Brendshëm, Maqedonia dhe Shqipëria për njëfarë kohe ranë në qetësi të madhe. Raporti me datë 2 qershor i ambasadës austriake e vë në dukje heshtjen e konsullatave të atjeshme: "*Pas de nouvelles, bonnes nouvelles.*"⁹⁷⁵

Qëndrimin proshqiptar të Ferit Pashës lidhur me Shqipërinë, i nipi Eqrem Beu e konfirmon në një kujtim të tij. Në verën e vitit 1909, Eqrem Bej, bashkë me të rinjtë e qytetit, vuri në skenë në shtëpinë e tij pjesën "Pirroja" të Mihal Gramenos. Në njërin nga aktet, kryeprihtëresha e Orikumit i jep një flamur Pirros, i cili do të niset për në Itali dhe duke imituar legjendën e Kostandinopojës, i thotë: *in hoc signo vincas* ("me këtë shenjë do të fitosh") dhe në prani të komandantit turk të regjimentit, të oficerëve të tjerë turq e të të gjithë nëpunësve konsullorë, gjysmë me shaka e gjysmë si sfidë, shpalos flamurin e parë shqiptar! E gjithë salla hesht dhe asnjëri prej turqve nuk bëzan. Por sigurisht, lajmi mbërriti në Stamboll. Eqrem Bej shkruan se i vetmi qortim i erdhi nga i ungji Ferit Pasha, i cili ishte ministër i Brendshëm. Ferit Pasha nuk e quante me vend një sfidë të tillë ndaj miqve të ftuar në shtëpi dhe kishte të drejtë.⁹⁷⁶

"Idetë socialiste e prishin moralin e popullit"

Në seancën e 80-të të Dhomës së Përfaqësuesve (26 maj 1909/13 maj 1325) u diskutua Projektligji për Ditët e Pushimit. Me këtë rast Ferit Pasha si ministër i Brendshëm nga podiumi i parlamentit shprehu mendimet e tij lidhur me sindikatat:

⁹⁷⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I: 98, 9 Haziran 1325, C.4/546-548.

⁹⁷⁵ "[U]nsere dortigen Konsulämter sind seit einigen Tagen stumm...", PA XII 198, No. 44, A-K, Otto zu Aehrenthal, Konstantinopel, am 2. Juni, 1909.

⁹⁷⁶ Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, II/9.

Ferit Pasha ishte kundër themelimit të sindikatave. Sapo të themeloheshin, këto do të fillonin kontaktet me sindikatat në Evropë dhe do t'i hapnin rrugën “kërcënimit të vazhdueshëm të vendit”. Sipas pashait, “vendi ynë nuk mund t'i bartë teoritë e vëna në jetë atje [në Evropë].” Duke lexuar një pasazh internacionalist nga gazeta e punëtorëve, shprehu mendimin se të tillë artikuj që bënë thirrje për bashkimin e punëtorëve evropianë e osmanë, ishin të dëmshëm. Sipas tij, arsyeja pse Perandoria Osmane i kishte humbur hekurudhat në Rumeli, ishte greva e punëtorëve të hekurudhës. Nisur nga kjo grevë, Bullgaria kishte marrë nën kontroll hekurudhat në Rumelinë Lindore. “Mendoj se gjendja aktuale e vendit nuk është e përshtatshme për të lejuar themelimin e sindikatave këtu, që të huajt të vijnë hapur e të bashkohen me sindikatat e këtushme dhe këto të komunikojnë me socialistët në Evropë. Prandaj duhet shtyrë një gjë e tillë.” Duke treguar se edhe qeveria franceze kishte mbetur e bllokuar për shkak të vajtjes në grevë tri ditë më parë të Ministrisë së Postë-Telegrafit, Ferit Pasha tha se nuk do të ishte me vend të hartoheshin ligje që do të lejonin themelimin e sindikatave në një kohë kur ende nuk qe kthyer qetësia e rendi në vend. Socialistët e huaj do t'i gënjenin punëtorët tanë të urtë me idetë e tyre të papranueshme: “Nuk duhen lejuar të tilla gjëra që do ta prishnin moralin e popullit tonë. Nuk ka ardhur koha për këto. Këto do t'i rregullojmë më vonë me Rregulloren për Punëtorët.”

Deputeti i Stambollit Zyhrap Efendiu, pasi e përgëzoi ministrin e Brendshëm për braktisjen e mënyrës së zakonshme duke dalë vetë në podiumin e parlamentit, u shpreh se pikëpamjet e tij ishin të gabuara. Sipas tij, mendimi i Ferit Pashës, i cili donte t'i trembte deputetët me fjalën socializëm, ishte “mendim i shumë njerëzve që gjenden në poste qeveritare. Ministër pasha u bë zëdhënës i mendimeve të këtyre njerëzve.” Pasi tha se “të gjitha doktrinat socialiste janë të pranishtme në parimet e shariatit tonë,” Zyhrap Efendiu bëri një apologji të gjatë të socializmit. Edhe deputeti i Kozanës Hamparsum Muratjani mbajti një fjalim në mbështetje të Zyhrap Efendiut dhe iu drejtua kështu ministrit të Brendshëm: “Shkëlqesia e tij të mos ketë frikë se do të na vijë ndonjë dëm nga punëtorët në Turqi. Sepse punëtorët e mjerë në Turqi nuk janë fort të kënduar në ligjet. Në Evropë ia sjellin në majë të hundës qeverisë, por kanë hak sepse e kanë kuptuar dhe njohur çështjen. Unë nuk i pranoj fjalët e shkëlqesisë së tij se sindikatat do të sjellin plogështi në vendin tonë; përkundrazi, do të sjellin dobi.”⁹⁷⁷

⁹⁷⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D.I, I. 80 (13 Mayıs 1325), C. 3/ 690-695.

E humb postin e ministrit

Sa mund ta duronte Ferit Pashën në qeveri Lëvizja për Bashkim e Përparim, e cila nuk kishte asnjë ministër të saj? Ferit Pasha, emri i të cilit identifikohet me regjimin e vjetër, më 7 gusht ia la vendin Talat Beut.⁹⁷⁸ Rastin për këtë ndryshim e dha mbrojtja në parlament nga Ferit Pasha si ministër i Brendshëm e projektligjit të hartuar për reformën në Jemen. Duke marrë vendim për ta kritikuar ashpër Ferit Pashën, Lëvizja për këtë qëllim përdori artilerinë më të rëndë që kishte, zëvendëskryetarin e parë të parlamentit, Talat Beun. Pas fjalimit të rëndë të këtij të fundit Ferit Pasha vendosi të japë dorëheqjen.⁹⁷⁹

Në emërimin e Ferit Pashës si ministër i Brendshëm pati ndikuar Mahmud Shevket Pasha. Lëvizja, për të mos e humbur plotësisht kontrollin e kabinetit, pas pak kohe bëri të mundur që Talat Beu të bëhej ministër i Brendshëm, kurse Xhavit Beu ministër i Financave. Po në kuadër të këtij operacioni, iu imponua dorëheqja ministrit të Arsimit Noradunkjanit, i cili njihej si i afërt me Mahmud Shevket Pashën dhe në vend të tij u emërua Halaçjani.⁹⁸⁰ Shtypi xhonturkist mendonte se me thyerjen e zinxhirit të hierarkisë do të merrte fund mungesa njerëzore, se emërimi i pushtetarëve pa grada, pra i të rinjve, si ministra, guvernatorë e mytesarifë, do ta rregullonte strukturën shtetërore dhe duartrokiste emërimin e “nëpunësit të postës, Talat Beut,” si ministër i Brendshëm.⁹⁸¹ Ç’është e vërteta, në kohën e kryeministrit plot zhurmë e konflikte të Hysejin Hilmi Pashës, siç shprehet Ahmed Saib, “u kuptua se ministrat nuk ishin të lirë në ndërmarrjet e tyre, se pas qeverisë qëndronin njerëz të Lëvizjes për Bashkim e Përparim dhe se sidomos deputetët e kësaj lëvizjeje ushtronin ndikim të madh personal në punët e shtetit.” Madje për këtë arsye në shtypin evropian plasën komentet se turqit nuk kanë kapacitet për qeverisje kushtetuese.⁹⁸²

Sipas Ahmed Saibit, ajo që e konsumoi Ferit Pashën që çështja e këshilltarëve; “ky konflikt erdhi e u bë gjithnjë e më i ashpër. Më në fund gazeta *Tanin* botoi një raportim denoncues që Ferit Pasha i kishte dhënë dikur Sulltan Abdylhamidit. Atëherë pozita e Ferit Pashës në qeveri u lëkund. Pashai u detyrua të jepte dorëheqjen. Në vend të tij u vu zëvendëskryetari i dytë i parlamentit,” Talat Beu.⁹⁸³ Mjaft interesante është përgjigja që u dha Qamil Pasha disa xhonturqve të cilët, të

⁹⁷⁸ Ahmad, *The Young Turks*, 53.

⁹⁷⁹ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*, haz. İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Bengi, 2007), 184.

⁹⁸⁰ Përcjell nga *Tanin*, 12 Haziran 1325 Baran Hocaoglu, II. *Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913* (İstanbul: Kitap, 2010), 156.

⁹⁸¹ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (İstanbul: Dergâh, 1999), 32.

⁹⁸² Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet*, 109-110.

⁹⁸³ Po aty, 123.

pakënaqur nga emërimi i Ferit Pashës ministër i Brendshëm, sollën në vëmendje disa raportime që ai i kishte shkruar në kohën e autokracisë: Ndërkohë që Ferit Pasha kishte shërbyer me vite si kryeministër i Abdylhamidit, “të thuash se ‘ne e sollëm nga vilajeti i Ajdënit dhe e bëmë ministër të Brendshëm e tani nuk punon siç na pëlqen neve,’ apo ‘e morëm se e dinim të ndershëm e doli i pandershëm,’ është si të thuash ‘mora nuse nga bordelloja e doli grua!’”⁹⁸⁴

Historiani Feroz Ahmad, shkarkimin e Ferit Pashës e lidh me presionin e ushtruar ndaj tij nga shtypi xhonturkist ngaqë pengoi thellimin e hetimit lidhur me Ngjarjen e Adanasë ku u vranë mijëra armenë. Në Adana qenë arrestuar disa dinjitarë, mes të cilëve edhe Ihsan Beu, pronari i gazetës *İtidal*, e cila thuhej se i kishte nxitur ngjarjet. Komisioni i inspektimit që u dërgua në Adana e kritikoi mosparanadalimin e masakrës nga qeveria dhe vuri në dukje se ngjarja qe drejtuar kundër regjimit kushtetues.⁹⁸⁵ Por burime të tjera thonë se përkundrazi, Ferit Pasha këmbënguli në drejtim të hetimit të ngjarjes. Një vëzhgues i famshëm anglez i kohës, si një nga zhvillimet pozitive lidhur me Ngjarjen e Adanasë, shkruan se ministri i Brendshëm Ferit Pasha mori masa të forta dhe siguroi dërgimin e një komisioni ushtarak me kompetenca të gjera, për të përgatitur një raport, për të parandaluar përsëritjen e ngjarjeve dhe për të ndëshkuar përgjegjësit. Në këtë shkrim të tij të botuar në qershor të 1909-ës, Edwin Pears përmend faktin se disa agresorë ishin varur ndërkohë dhe shton këtë fjali: “Jam i bindur se Ferit Pasha e ka kuptuar të paktën efektin e keq që do të bëjë kjo masakër në opinionin publik evropian. Do të ishte mirë sikur çdo turk ta rrokte kaq mirë sa ai një gjë të tillë.”⁹⁸⁶ Edhe *The Times* thotë se gjatë detyrës së tij si ministër i Brendshëm pati dy zhvillime të rëndësishme, edhe pse jo tërësisht me iniciativën e tij: emërimi i xhonturqve në guvernatoriate dhe përpjekjet e tij të vendosura për ta thelluar hetimin mbi masakrën e Adanasë, edhe pse pa sukses.⁹⁸⁷

Në prononcimin e dhënë përfaqësuesit të *Tanin*-it më 24 maj, kishin deklaruar se ishin arrestuar shumë ushtarë të cilët kishin marrë pjesë në masakër, se nëntë veta ishin dënuar me vdekje, se gjatë ngjarjeve disa nëpunës, përfshi edhe mytesarifin e Xhebel-i Bereketit, nuk e kishin bërë detyrën, se qeveria do t'i gjente e do t'i ndëshkonte në mënyrën më të ashpër fajtorët dhe se e vërteta nuk do të mbetej e fshehtë.⁹⁸⁸ Interesante është se në këtë prononcim Ferit Pasha nuk ka

⁹⁸⁴ Eşref: *Bütün Eserleri*, 315.

⁹⁸⁵ “His resignation was brought about by attacks in the Unionist press because he had tried to stifle the inquiry into the Adana massacres.” Feroz Ahmad, “Young Turk-Armenian Relations During the Second Constitutional Period 1908-1914”, *Armenians in the Ottoman Society*, ed. Metin Hülagü (Kayseri, 2008).

⁹⁸⁶ Edwin Pears, “Turkey: Developments and Forecasts”, *Contemporary Review* 95 (1909: Jan./June), 708.

⁹⁸⁷ “The Turkish Cabinet: Resignation of Ferid Pasha”, *The Times*, Saturday, Aug 7, 1909.

⁹⁸⁸ “Turkey. The Adana Massacres” (Const., May 24), *The Times*, Monday, May 31, 1909.

dashur t'i japë shifra gazetarit që e ka pyetur, duke thënë se numri i të vrarëve nuk dihej. Por më 5 maj i kishte dërguar një raport parlamentit kur disa deputetë kishin hedhur pretendimin se qenë vrarë 20-30 mijë armenë. Në përgjigjen e dhënë në parlament ministri i Brendshëm kishte thënë se “sipas hetimeve të kryera deri tani”, janë 1.924 të vrarë dhe 533 të plagosur nga myslimanët dhe 1.455 të vrarë e 382 të plagosur nga jomyslimanët, si dhe ishte shprehur në kuptimin se s'mund të ishin vrarë 30 mijë armenë kur numri i përgjithshëm i popullsisë armene në vilajet ishte 48.447.⁹⁸⁹ Duke qenë se nuk deshë t'i jepte shifra gazetarit, si duket e kishte kuptuar se shifrat që i ishin dhënë më parë, tre ditë pas ngjarjeve, kanë qenë të dyshimta. Gjithashtu Ferit Pasha që kritikuar në parlament për arrestimin e Ihsan Fikriut dhe Abdylkadir Bagdadizades për arsye se kishin marrë pjesë në masakër. Gjysma e deputetëve e kishin mbështetur Ismail Haki Beun, i cili i kishte kritikuar këto arrestime. Në këtë çështje Ferit Pasha duket sikur s'ia ka mbushur mendjen as njëres palë as tjetrës.⁹⁹⁰

Në shtypin evropian, si arsye e dorëheqjes së pritur prej disa kohësh të Ferit Pashës, tregoheshin sulmet e bëra ndaj tij sidomos në gazetën *Tanin*.⁹⁹¹ Më 5 gusht 1909 kryeministri Hysejin Hilmi Pasha i shkroi pallatit se “me dorëheqjen e ministrit të Brendshëm Ferit Pashës” emëronte në këtë detyrë “zëvendëskryetarin e parë të Dhomës së Përfaqësuesve Talat Beun,” duke kërkuar miratimin e sulltanit për këtë emërim.⁹⁹² Por si duket kishte dyshime për sa i përket aftësisë së Talat Beut, sepse ministrin e Brendshëm nisi ta zëvendësonte kryetari i Këshillit të Shtetit, Raif Pasha. Në shkresën ku i kërkonte Raif Pashës që të fillonte menjëherë detyrën si zëvendësministër, i thoshte gjithashtu se priste dekret nga sulltani për emërimin e tij si ministër.⁹⁹³ Duket se kryeministri bënte lojë të dyfishtë. Por si përfundim ministër i Brendshëm u bë Talat Beu.

Pasi e la detyrën e ministrit, Ferit Pasha nisi të merrte përgjegjësi brenda iniciativash civile lidhur me kryengritjet në Shqipëri që morën sërish hov. Për shembull, në fund të nëntorit shtetarët osmanë me origjinë shqiptare u mbledhën nën kryesinë e Ferit Pashës në konakun e Reshid Akif Pashës për të rrahur mendime se si mund të kishin sukses masat e marra nga qeveria. U zgjodh një delegacion prej pesë vetash për t'ia paraqitur Ministrisë së Brendshme vendimet e marra dhe u dërgua në Portën e Lartë. U mbledhën para për ndërtimin e shkollave dhe emrat e dhuruesve u shkruan në listën e komisionit të arsimit. Pjesëmarrësit në mbledhje dhanë besën se do të mbledheshin çdo javë për të mirën e

⁹⁸⁹ MMZC. D.I, I.I, C.3/261 ve MMZC. D.I, I.I, C.3/318.

⁹⁹⁰ Hrachik Simonyan, *The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909* (Londër: Gomidas, 2012), 226.

⁹⁹¹ “The Turkish Cabinet: Resignation of Ferid Pasha”, *The Times*, Saturday, Aug 7, 1909.

⁹⁹² DUÏT 8/11,1327 B 18.

⁹⁹³ BEO 3612/270881,1327. B 19.

atdheut.⁹⁹⁴ Këto mbledhje të mbajtura nën kryesinë e Ferit Pashës duhet të jenë zhvilluar edhe herë tjetër pasi edhe njëherë janë pasqyruar në shtyp.⁹⁹⁵

Në kujtimet e tij Talat Pasha e pohon se nuk vepruan me mençuri lidhur me kryengritjet në Shqipëri dhe shkruan se bënë një gabim të madh kur e hodhën poshtë propozimin e Ismail Haki Efendiut nga Manastiri, i cili propozoi një rrugëzgjdhje. Sipas këtij propozimi, Ferit Pashë Vlora do të dërgohej guvernator në Shqipëri me kompetenca të zgjeruara për të vënë në jetë gradualisht ligjet e reja të Kushtetutës lidhur me shërbimin ushtarak, taksat dhe mbledhjen e armëve, por ky propozim u hodh poshtë.⁹⁹⁶

⁹⁹⁴ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar* (İstanbul: Büke, 2004), 367, përcjellë nga "Mühim Bir İçtima", *Tasvir-i Efkar* (1 Kanunuevvel 1909).

⁹⁹⁵ Po aty, 377, përcjellë nga *Tasvir-i Efkar* (22 Nisan 1910).

⁹⁹⁶ Cemal Kutay, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları* (İstanbul: Kültür Matbası, 1983), 11/672-673, 677-78.

VDEKJA E NJË OPOZITARI NË MËRGIM

Perandoria Osmane i ngjan një ujitësi të tërhequr nga një kalë i dobët. Kali e rrotullon ujitësin me avash, duke u ndalur e duke u çlodhur. Kopshti ujitet disi dhe jeton. Por nëse në vend të kalit të dobët vihet një hamshor i ri, ujitësi i vjetër nuk e përballon dot shpejtësinë e tij dhe prishet, copëtohet. Zyrtarët e rinj të Bashkim e Përparimit nuk i honepsin shtetarët e moshuar e me përvojë si ne. Duan të vënë vetëm të rinjtë në krye të shtetit. Por nuk e mendojnë se ky shtet nuk mund të drejtohet me krenarinë e të rinjve.⁹⁹⁷

Kështu do ta përshkruante qeverisjen xhonturke Ferit Pasha pas largimit nga posti i ministrit të Brendshëm.

Një javë pasi u kthye sërish në Senat pas dorëheqjes, Ferit Pasha vendosi të shkonte në Vjenë për t'u kuruar. Mori leje nga Senati për të qëndruar dy muaj atje.⁹⁹⁸ Pasi u kthye nisi të shërbente praktikisht në Senat duke marrë rol mjaft aktiv në diskutime. Nën atë strehë vazhdoi ta shprehte hapur atë që i dukej e drejtë. Për shembull, gjatë diskutimeve mbi një projektligj që u njihte të drejtën senatorëve, deputetëve e zyrtarëve për të marrë koncesione, ngriti zërin për të thënë se nëpunësit e shtetit nuk duhej të përziheshin me tenderë e koncesione në departamentet e tyre të përgjegjësisë. Sipas shumë neneve, guvernatorët, mytesarifët, kajmekamët dhe anëtarët e këshillave administrative nuk mund të vilnin të dhjetën. Guvernatorët, mytesarifët dhe kajmekamët nuk mund të merrnin koncesione minierash. Senatorët dhe deputetët i përkasin një pushteti më të lartë se këta, prandaj as ata nuk duhet të marrin. Senatorët dhe deputetët janë mbledhur për të mbrojtur të drejtat e shtetit e të atdheut, e jo për të fituar para. Duke qenë se zyrtarët i kryejnë vetë procedurat, mund të bëjnë abuzime në të tilla çështje. Megjithatë, se propozimet bëhen në zarf të mbyllur, mund të mendojnë se kanë të drejtë zgjedhje dhe se mund të ofrojnë kushte më të mira. Edhe sikur t'i fitojnë në mënyrë legjitime këto koncesione, mund të ngjallet përshtypja se i kanë fituar në rrugë jolegjitime. Prandaj ashtu siç nuk merr dot minierë me koncesion një nëpunës brenda departamentit të vet, nuk duhet të marrin dot as senatorët e deputetët.⁹⁹⁹

Nga fjalime të tjera që ka mbajtur kuptohet se e ka ndjekur mënyrën e funksionimit të parlamentit në Evropë dhe ndryshimet ligjore në vende të ndryshme. Vihet re se e ka shfrytëzuar mirë përvojën vetjake, duke dhënë shembuj nga

⁹⁹⁷ Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, 171.

⁹⁹⁸ BEO 3620/271478,1327 § 1.

⁹⁹⁹ MMZC, İ. 29, Meclisi Ayan (19 Kanunusani 1325/1909), 1/263.

eksperiencat që ka pasur në detyrat që ka kryer më parë. Gjatë diskutimit të një projektligji mbi bujqësinë që sillte disa kushte për mbjelljen e orizit, Ferit Pasha kërkoi që këshillave administrativë të vilajeteve t'u njihej e drejta për të vendosur nëse kultivimi i orizit është apo jo i dëmshëm për shëndetin në vend. Jo të gjitha punët duheshin përqendruar në Stamboll, por u duheshin njohur disa të drejta edhe administratave lokale, sepse atje ka njerëz që e dinë se ç'është në interes të vendit. Nuk ishte punë me mend që për çdo çështje t'i shkruhej Stambollit dhe me vendimet e marra në kryeqytet të prishej puna në lokalitet. Në Stamboll nuk kishte as departament shëndetësie që do të mund ta analizonte këtë çështje. Këtë duhej ta bënin vetë vilajetet. Shteti nuk duhet të imponohej nga qendra se ç'duhej mbjellë këtu e aty. Kultivimi i orizit është me rëndësi të madhe. Italia, ngaqë kishte lënë liri në këtë çështje, orizin e kishte një nga mallrat më të rëndësishme të eksportit. Po ashtu edhe India. Shteti nuk duhej të ndalonte, por të organizonte. Për shembull, në vilajete nuk kishte nëpunës bujqësie sa duhej; numri i tyre duhej të rritej gradualisht.¹⁰⁰⁰

Në letrën që i shkruan hidivit të Egjiptit Abbas Hilmi Pashës më 16 shkurt 1910, Ferit Pasha thotë se pas disa muajsh nuk është shëruar ende, prandaj nuk kishte shkuar dot në Kajro megjithë dëshirën e madhe. Thoshte se kishte frikë të udhëtonte në det në dimër dhe se në Egjipt po afronte i nxehti. Pastaj e sjell fjalën në çështjet politike dhe thotë se e ruan shpresën për të ardhmen:

Dëshiroja të vija vetë në Kajro për t'ju thënë personalisht këto gjëra dhe për t'ju shprehur falënderimet e mia, por sëmundja nga e cila po vuaj prej disa muajsh nuk më ka lëshuar ende dhe veç kësaj nuk e di pse druhem të udhëtoj në det në mes të dimrit. Meqë edhe stina e nxehtë e Egjiptit ndjell sëmundje, mbetem i detyruar që ta kryej këtu edhe pak muaj detyrën time dhe udhëtimin ta lë për vitin tjetër, në më dhëntë Zoti ymër. Gjërat që kanë ndodhur në Hixhaz dhe që kanë ngjallur pakënaqësinë e shkëlqesisë suaj, janë thjesht rezultat i ndikimit pa vend të disa njerëzve me mend nga gënjeshttrat e përhapura nga disa njerëz imoralë, prandaj mendoj se nuk duhet ta habisin dhe as ta shqetësojnë aspak shkëlqesinë tuaj.

Dalëngadalë të gjithë e kanë kuptuar karakterin e vërtetë të kësaj lukunie keqbërësisë, të cilët ua kanë sjellë të gjithëve në majë të hundës dhe i kanë rënë në qafë vendit në çdo drejtim, prandaj është e madhe shpresa se shumë shpejt qeveria kushtetuese e legjitime do ta konsolidojë edhe njëherë pushtetin e autoritetin e saj.

Letra që Ferit Pasha i ka dërguar hidivit të Egjiptit, Hilmi Pashës (16 shkurt 1910)

¹⁰⁰⁰ MMZC, I. 50, Meclisi Ayan (27 Mart 1326/1910), C. 2/521-523.

معروفه چا کریمه زری که
 صوف الشفات محاسنه غایبه خدیو غاصبیری حاوی و ... جوانم عالی دونکی کود دست نغیو
 و عبودیه ابدیه و استواله صف جلیله و توجیلات بنه بروانه قایتو دعای دوام عمر و کون
 جلیله افخیریک تکرار و توصیوه ایفای و جاب عبودیه ماعت اولمده
 بوالری بالکده عرصه اتمک و نذیم شکرانه ادا ابلک اوزمه فاهمه یقه طاعتی اوزمه
 ایلدیه مده بر فاج ایدزو جلد اولدیغم ضمه افک اناری باقی و یاکتریم قیس
 اوزمه مده دکر سیاهنده کوکلم هر نه اب فحاش اولدیغم کی اساس مهرک موم صلا
 قریب الحول اولدیغده وظیفه عبودیت کانه نک برایکی ایه قد بواره ایفای
 وضایع و عمر احسانه ایدیه امر تصدیق کله جک سذیه ترکی ضروری کویله
 خط مجاری ده معارف نظر افخ خدیو اکرمیری اولدیغم سیاهه امر و اشعار اوزمه
 متبانه اولدیه حوال بر فاج برافند فنیج تزدیری و باب اذعانک بحیه موجب تأثری
 اولدیغده زان معارف صفات دوا افخ خدیو فنیج قطع داعی جت و نغی اوزمه
 نذیم کلوه طنده بم
 مع مافه هر کی براه و محلتی بالکوه ضرا ابدیه بر شرمه فادیه نک ماهی بوازمه بوازمه
 هر طریقه اطله نامه و بک یغیه مانده حکومت مشروطه و مشرود نک بوازمه و یوقی
 بر فاند ها نامه ایلدیه جکی قویا ماحول بوئمده بوازمه عرضی تکرار اندای مجامعه
 خدیو اکرمیری و سیده اتحاد اید طمله اولیاده و فاطمه احوالده امر و فرامه حضرت و کی که کرد
 ایچانه صریحه
 ایدیه

Si duket Ferit Pasha vazhdonte të ushqente shpresë se lëvizja do ta humbiste fuqinë dhe, sigurisht, meqë bëhej fjalë për një letër personale, nuk druhej t'i quante xhonturqit "një lukuni keqbërësish". Disa ditë para se të shkruante këtë

letër, i kishte sharë drejtuesit e vendit edhe përballë ambasadorit austriak, duke përshkruar një tablo tejet pesimiste. Mendonte se në pranverë do të kishte ose luftë, ose trazira të brendshme.¹⁰⁰¹

Më vonë, brenda po atij viti, më 1910, Ferit Pasha shkoi në Egjipt si i ftuar i hidivit dhe u prit në Pallatin e Abidinit në Kajro. Atje e vizitoi edhe Izzet Pasha, i cili pas revolucionit të 1908-ës ia kishte mbathur nga Stambolli me një anije angleze! Pa e përmbajtur dot zemërimin, Ferit Pasha iu drejtua me këto fjalë: “Të pëlqeu ajo që bërë? Na shpërndave të gjithë si zogjtë e pulës, e fute sulltanin në rrugë të gabuar dhe e shkatërrove! S’ta ngopëm dot syrin!” Pas përgjigjes së druajtur e përgjëruese të Izzet Pashës, vizita që e shkurtër dhe e ftohtë. Izzet Pasha, i cili nuk do të guxonte ta vizitonte më Ferit Pashën, do t’i thoshte të birit, Xhelaledinit: “Ferit Pasha është njeri i mirë, por nuk heq dorë nga e tija!”¹⁰⁰²

“Shqiptarët nuk lejojnë njeri të tallet me ta”

Në prill, ndërsa Sigmund Münz ndodhej në zyrën e Gazi Muhtar Pashës në Senat, u hap dera dhe “hyri brenda një burrë i fortë, me mjekër të hirtë dhe fizionominë e një njeriu punëtor e të mençur.” Ky ishte Ferit Pasha, të cilit Muhtar Pasha ia prezantoi Münz-in. Në këtë njohje Münz-i arriti të linte një takim për vizitën në konakun e Nishantashit të treguar në krye të librit. Gjithashtu Ferit Pasha u tregua aq i sjellshëm sa ta shoqëronte Münz-in tek kryetari i Senatit Said Pasha për t’u prezantuar me të: “Tani jam ulur me dy ish-kryeministra njëherësh. Ferit Pasha duket burrë që ende premton të ardhme, kurse Said Pasha i ngjan vetëm të kaluarës, njësoj si Qamil Pasha.”¹⁰⁰³ Por Ferit Pasha nuk do të rronte shumë më gjatë se Qamil Pasha e Said Pasha, të cilët ishin respektivisht 19 e 13 vjet më të vjetër se ai. Qamil Pasha do të ndërronte jetë një vit, kurse Said Pasha tetë muaj para tij. Një epokë do të mbyllej me vdekjen e njëpasnjëshme të këtyre shtetarëve të vjetër...

Münz-i u bëri kompliment pashallarëve duke u thënë: “Shkëlqesitë tuaja dukeni si fage të shkruara të historisë së viteve të fundit.” Pastaj iu drejtua Said Pashës: “Shkëlqesia juaj përfaqësoni dhjetë vjet të historisë osmane.” “Dymbë-dhjetë vjet,” e ndërpreu Ferit Pasha, duke i kujtuar se për herë të parë Said Pasha

¹⁰⁰¹ “Im übrigen beurteilt Ferid Pascha die Lage pessimistisch. Er gab der Meinung offen Ausdruck dass es in Frühjahr entweder zu einen Kriege öder zu einen Konflikte im Inneren kommen werde.” PA XII, 200 No. 7 A-M, Pallavicini zu Aehrenthal, Constantinopel 9 Februar 1910.

¹⁰⁰² *Madalyonun Tersi*, 29-30.

¹⁰⁰³ “Ferid Pascha sieht eher wie ein Mann aus, dem noch eine Zukunft blüht. Said Pascha scheint nur Vergan-genheit, so wie Kiamil Pascha.” Münz, *Balkan-Herrscher und Staatsmänner*, 73-74.

kishte shërbyer si kryeministër para tridhjetë vjetësh. “Kur kthej fletët e historisë osmane, diku përfundon kapitulli i ‘Said Pashës’ dhe nis ai i ‘Ferit Pashës’. Kur përfundon edhe ky, fillon sërish ‘Said Pasha’...” jep karshillëk Münz-i.¹⁰⁰⁴

Për t’ia kthyer vizitën Ferit Pasha vajti në jahtin ku kishte bujtur Münz-i. Ndërkohë u lajmërua se kishte ardhur biri i Mit’hat Pashës, Ali Hajdari. Münz-i e mori me mend se marrëdhëniet mes të dyve mund të mos ishin të mira. Dhe nuk ishin. Por Ferit Pasha tha: “S’ka gjë, lejoni të vijë.” Kur shkoi për ta shoqëruar brenda dhe pa se Ali Hajdari ngurroi, Münz-i i tha se e kishte njoftuar Ferit Pashën për ardhjen e tij, kështu që Ali Hajdari nuk u kthye dot mbrapsht. Kur hyri brenda, Ferit Pasha u ngrit në këmbë sipas etikës dhe e shtensionoi atmosferën duke thënë: “Përshtëndes Ali Hajdarin, birin e babait të Kushtetutës sonë!”¹⁰⁰⁵

Pastaj edhe Münz-i do të shkonte bashkë me pronarin e jahtit në konakun e Ferit Pashës për çaj. Aty gjeti edhe dy mysafirë shqiptarë: kushëririn e Ferit Pashës, deputetin e Vlorës Ismail Qemal Beun dhe deputetin e Beratit Aziz Pashë Vrionin. Ishte një kohë kur Shqipëria ziente dhe biseda u soll rreth politikës. Ferit Pasha tha se e quante të padrejtë që t’i shtohet barra popullit të Kosovës duke vendosur taksë hyrjeje për mallrat që hynin në Kosovë: “Nuk është e drejtë t’u ngarkohen taksa shqiptarëve pa u çuar qytetërimin më parë. Në vend të taksave, që njerëzit të ngrenë krye, duhej dërguar një komision për të konstatuar nevojat e popullit. Në vend që të dërgoheshin trupa për të shtypur vibrimet, duhej formuluar një komision që do të hetonte shkaqet e këtij tërbimi.”¹⁰⁰⁶ Ismail Qemal Beu, siç shprehet Münz-i, donte të bëhej “avokat për të drejtat e popujve kundër shovinizmit dhe imperializmit centralizues të xhonturqve.” Në parlament ishin 27 deputetë shqiptarë, por si opozitë bëheshin vetëm 120 deputetë. Edhe ai, ashtu si Ferit Pasha, tha se nuk duhej vënë taksë njëherë e pastaj të bëhej reformë, por e kundërta. Ferit Pasha gjithashtu e konfirmoi kushëririn duke thënë: “Çështja shqiptare është gozhda e problemit të Turqisë, madje e të gjithë Ballkanit. Nuk bëhet fjalë për autonominë e Shqipërisë; por është shumë e rëndësishme që të zhvillohen në aspektin e kulturës shqiptarët, të cilët arrijnë në 3 milionë dhe duke e bërë këtë, të ruhet autenticiteti i tyre. Një Turqi, e cila do të ndërhyjë në autenticitetin e popujve, nuk mund ta tregojë veten.”¹⁰⁰⁷

Ferit Pasha dhe Ismail Qemal Beu e vizituan Münz-in në jahtin “Rovenska” një ditë para se të largohej nga Stambolli. Pas ngrënies u ngjiten në kuvertë. Afër jahtit

¹⁰⁰⁴ “Ieh blättere in der ottomanisehen Geschichte. Ein Kapitel ‘Said Pascha’ ist abgeschlossen und es hebt ein anderes an ‘Ferid Pascha’. Und dieses ist abgeschlossen - und es hebt wieder ein Kapitel an ‘Said Pascha’ öder ‘Die neuerstandene Verfassung’.” Po aty, 75.

¹⁰⁰⁵ Po aty, 79.

¹⁰⁰⁶ Po aty, 120-122.

¹⁰⁰⁷ Po aty, 121-123.

ishte një anije luftarake turke ku po hipnin trupat që do të dërgoheshin në Selanik e që atje në malet e Shqipërisë. Ismail Qemal Beu tha se shtypja e kryengritjes së jashtmi nuk do të bënte dobi, se plaga do të rihapej vazhdimisht. Qeveria osmane kishte bërë një gabim të madh duke reaguar ashpër në çështjen e alfabetit. Kur një mysafir tjetër vërejti se shqiptarët janë të ardhur nga Kaukazi dhe Ismail Qemal Beu iu përgjigj se janë “një popull autokton”, Ferit Pasha duke buzëqeshur tha: “Janë të vjetër sa gjysmëhëna, e ndoshta edhe më shumë, e nuk lejojnë njeri të tallet me ta.” Sipas tij, kënaqja e shqiptarëve ishte një çështje themelore e Turqisë.¹⁰⁰⁸

Po në ato ditë Ferit Pasha i tregoi gjëra interesante për Shqipërinë një diplomati austriak. Disa miq të tij shqiptarë e kishin pyetur nëse mund të ndërhynte Austro-Hungaria pranë Stambollit në favor të shqiptarëve nëse do të ndërmerrej operacioni ushtarak që kishte ndërmend qeveria dhe gjendja në krahinë përkeqësohej. Ferit Pasha u qe përgjigjur negativisht. Në ato kohë flitej për një konfederatë mes shteteve sllave në Ballkan që do të ishte mike me Perandorinë Osmane dhe armike me Austro-Hungarinë. Për ta konsoliduar këtë ide princat sllavë po vizitonin Stambollin. Duke qenë se në thelb të kësaj lidhjeje qëndronte frika se Austria mund të zbriste në Selanik, nuk mund të mendohej një ndërhyrje e njëanshme në Shqipëri. Por vetë Ferit Pasha nuk mendonte se do të ndodhnin qoftë lidhja ballkanike, qoftë ndërhyrja austriake, sepse Austria deklaronte se i qëndronte besnike parimit të statuskuosë dhe qëllimit për të mos ndërhyrë në punët e Turqisë. Megjithatë, nëse trupat osmane do të tentonin të bënin masakër në Shqipëri, monarkia e madhe fqinje më së paku do të ngrinte zërin. As Italisë e Greqisë, të cilat ushqenin qëllime për aneksimin e trojeve osmane, nuk mund t’u besohej. Pas këtyre analizave Ferit Pasha u kishte këshilluar maturi bashkatdhetarëve tij, duke thënë se ngaqë ishte lënë krejtësisht jashtë loje, nëse do të trazohej Shqipëria, ai vetë jo vetëm që nuk do të mund të ndërhynte e të ndryshonte gjë, por do të akuzohej si provokator e do të sulmohej.¹⁰⁰⁹

Atë vit Ferit Pasha i kritikoi mjaft në Senat politikat për Shqipërinë. Në Elbasan, Manastir, Korçë e gjetkë po mbylleshin shkollat dhe ato që ishin të hapura, nuk kishin programe. Shumë shkolla ishin në prag të mbylljes. Përderisa qe dërguar një komision tjetër për të konstatuar gjendjen në vend, qeveria nuk e dinte çfarë bëhej atje. Rrugët në Manastir ishin në gjendje të shkatërruar. Vilajeti i Shkodrës qe përmbytur dhe për shkak të mungesës së çdo lloji veprë parandaluese, qe rrënuar krejt.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁸ Po aty, 124.

¹⁰⁰⁹ “Ferid Pascha fügte noch hinzu, dass er jetzt leider ganz ausgeschaltet sei, und eine Intervention seinerseits im Sinne einen gemäßigten Vorgehens in Angelegenheiten Albaniens bei den heutigen Machthabern zu keinen Andere Ergebnisse führen würden, als ihn selbst der Hetzereien zu verdaetigen und persönlichen Angriffen auszu- setzen.” PA XII, 201, No. 26 E, Constantinopel, Pallavicini zu Aehrenthal, am 6 April 1910.

¹⁰¹⁰ MMZC, Meclisi Ayan, İ.II, C.I/135137 (20 Teşrinisani 1326/1910).

I marrin konakun në Nishantashë

Xhonturqit sigurisht që do të ndiheshin të bezdisur nga pikëpamjet gjithnjë e më të mprehta të Ferit Pashës kundër tyre. Riza Nur, i cili e pati njohur personalisht Ferit Pashën gjatë periudhës së parë të parlamentit, e përmend atë si një nga më të kulturuarit ndër shtetarët e Abdylhamidit, si njeri inteligjent, të pasur e koprrac dhe tregon se ishte kundër xhonturqve dhe dukej dashamirës i tij. Kur e haste, e mbante me muhabet në këmbë duke i folur kundër xhonturqve: “Kuptova se donte të m’i frymëzonte mua disa mendime të tij. Ishte edhe i ndyrë nga goja. ‘Pushtat!’ thoshte dhe ia niste për xhonturqit. Një ditë më thirri në shtëpinë e tij. Xhonturqit donin t’ia merrnin atë konak të mrekullueshëm. Qe xhindosur.”¹⁰¹¹ Dhe në fakt arritën t’ia merrnin. Kur ishte guvernator në Konja, Ferit Pasha e pati shkarkuar nga detyra xhonturkun me çallmë Hajri Efendiun, i cili ishte gjykatës në kazanë e Yrgypit, për shkak se merrej me politikë. Kur erdhën në pushtet xhonturqit, Hajri Efendiu u bë ministër i Vakëfeve dhe me verdiktin se “është vakëf” ia mori konakun në Nishantashë Ferit Pashës dhe e nxori në shitje.¹⁰¹²

Ky ‘konfiskim’ pati filluar në shkurt të 1911-ës kur Ferit Pasha ishte në Egjipt si mysafir i hidivit. U bënë pretekst qiratë dhe borxhet e grumbulluara të konakut dhe iu bë e ditur se nëse nuk e paguante borxhin që arrinte një shumë mjaft të madhe, konaku do t’i merrej. Megjithëse konaku ia kishte dhuruar Sulltan Abdylhamidi, regjimi i ri pretendonte se ngaqë sulltani nuk ishte pronar i konakut, nuk mund ta dhuronte. Duke qenë se Ferit Pasha kishte banuar tetë vjet aty, borxhet e grumbulluara nga qiraja dhe taksat arrinin një shumë marramendëse, thuajse sa vlera e konakut.¹⁰¹³

Pas kësaj ndodhie Ferit Pasha u bart në një vilë në ishullin e Byjykadasë, për të cilën Erxhymend Ekrem Talu thotë se “ishte një nga vilat mbretërore të asaj kohe”.¹⁰¹⁴ Konaku që i kaloi në pronësi Ministrisë së Vakëfeve pas këtij operacioni, më vonë u caktua si rezidencë për ministrat e Jashtëm duke i kaluar Ministrisë së Jashtme kundrejt njëzetmijë lirave.¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* (İstanbul 1967), 261-262.

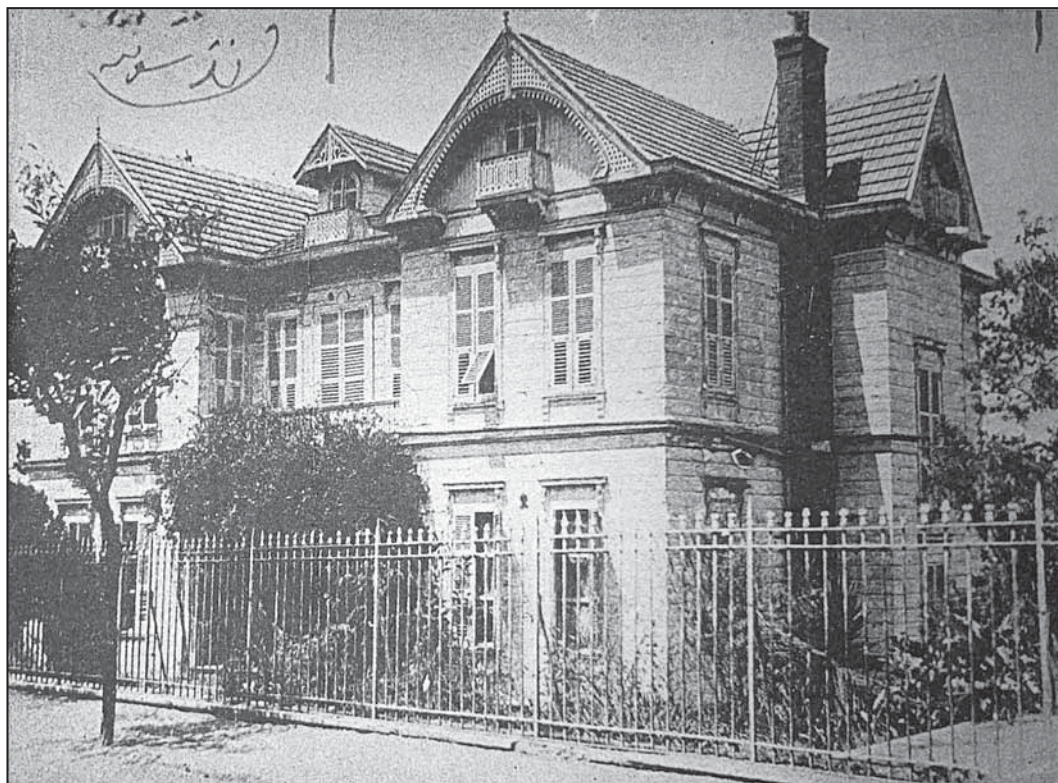
¹⁰¹² Tansu, *Madalyonun Tersi*, 16.

¹⁰¹³ Ferid Pasha, formerly Grand Vizier and more recently Minister of the Interior, who is at present enjoying the hospitality of the Khedive in Egypt is being sued by the Government for arrears of taxes and rent in connexion with his residence in Constantinople, and his property will be distrained upon he fails to meet the claim. The residence was presented to Ferid Pasha by the late Sultan, but the authorities of the new regime allege that the building was not Abdul Hamid’s to present, and have claimed rent and taxes for the whole time Ferid Pasha has been in occupation of it. This amount runs into several thousand pounds, and almost exceeds the value of the property.” “Claim Against Ferid Pasha” (Constantinople Feb.3), *The Times*, Wednesday, February 08, 1911.

¹⁰¹⁴ Në Ercümend Ekrem Talu, *Geçmiş Zaman Olur ki: Anılar*, haz. Alaattin Karaca (Ankara: Hece, 2005), 276, artikulli me titull “Büyükada”, *Yeni Sabah* (4 Temmuz 1944).

¹⁰¹⁵ MV 133/88,1327 L 26 ve BEO 4194/314535,1331Ş 8.

Vilën në Byjkada Ferit Pasha duhet ta ketë përdorur si shtëpi verore që para se t'i merrej konaku në Nishantashë. Sepse në verën e vitit 1910 ambasadori austriak e vizitoi në Byjkada. Ambasadori tregonte se Ferit Pasha dukej i trishtuar e pesimist. Tha se ishte gabuar duke shpresuar se rezistenca shqiptare do të kishte sukses, por se edhe qeveria nuk e kishte plotësisht nën kontroll situatën e atjeshme dhe se në male ndodheshin ende disa mijëra luftëtarë që nuk do të dorëzoheshin menjëherë. Nuk u ndruajt të pranonte se gjërat kishin ndodhur shumë ndryshe nga ç'kishte menduar në fillim. Ndryshe nga qëndrimi i tij i mëparshëm, tashmë nuk ngurronte t'i kritikonte punët e qeverisë. Tregohej shumë më i kujdesshëm dhe ishte i shqetësuar për sigurinë personale. Tha se do të bartej në Zvicër bashkë me familjen dhe se edhe i kushëriri, Ismail Qemali, do të shkonte jashtë pasi të mbyllej parlamenti.¹⁰¹⁶ Ndonëse nuk dihet me siguri se ç'ka bërë gjatë një viti në vazhdim, është e sigurt se nuk ka bërë këtë që ka thënë.

Fotografia 19: Vila e Ferit Pashës në rrugën Çankaya në Byjkada të Stambollit (1934)

Burimi: Arkivi i Taha Toros-it

Sot në vend të kësaj vile ngrihet një apartament.

¹⁰¹⁶ PA XII 201, No. 52 B, Pallavicini zu Aehrenthal, Yeniköy 25 Juni 1910, Streng vertraulich.

Në fillim të gushtit, emri i Ferit Pashës u përfshi bashkë me Qamil Pashën në një tentativë komploti kundër Lëvizjes për Bashkim e Përparim.¹⁰¹⁷ Me t'u lënë i lirë të udhëtonte, më 6 gusht u nis për në Vlorë bashkë me familjen. Gjatë pushimit të anijes në Pire dha një intervistë ku u shpreh me pesimizëm se marrëdhëniet mes Perandorisë Osmane e Greqisë nuk do të mund të rregulloheshin nën qeverinë aktuale. Por në Stamboll fjalët e tij bënë sikur nuk i dëgjuan. Diplomati austriak e përfundon raportin duke thënë se nuk do ta vizitojë më Ferit Pashën ngaqë për të ka dyshime.¹⁰¹⁸

Në fillim të tetorit, kur po flitej për një ndryshim të kryeministrit, hidivi i Egjiptit vizitoi një diplomat austriak dhe i tha se nga të vjetrit, Qamil Pasha, Said Pasha e Hilmi Pasha ishin ose shumë të moshuar, ose të pabesueshëm dhe vetëm Ferit Pasha ishte një kokë e përkryer në çdo drejtim. Por sipas hidivit, Ferit Pasha nuk ishte i aftë ta përmbante gjuhën dhe prandaj ishte prishur me xhonturqit e sidomos me komitetin dhe kishte mbetur jashtë loje.¹⁰¹⁹

Në takimin që bëri me ambasadorin austriak Pallavicinin në fund të dhjetorit, Ferit Pasha nuk ishte aspak i druajtur në kritikën e tij. Sërish përshkroi një tablo tejet pesimiste dhe tha se në ushtri nuk kishte mbetur më disiplinë, se nuk u bindej njeri urdhrave dhe për këtë arsye mes oficerëve kishte dyzim. Edhe administrata në përgjithësi kishte probleme, zërat e të ardhurave në buxhet ishin fiktivë dhe politika e Shqipërisë ishte shumë e keqe.¹⁰²⁰

Në fillim të vitit 1911 Ferit Pasha shkon në Egjipt.¹⁰²¹ Në letrën ku i tregon hidivit për udhëtimin e kthimit, mbrëmjen kur arriti në Stamboll e përshkruan si të ftohtë e me borë. Atë mëngjes në Portën e Lartë kishte rënë zjarr, të cilin Ferit Pasha e kishte parë nga vaporit ku kishte kaluar natën. Nga kjo e dhënë del se është kthyer në Stamboll më 6 shkurt.¹⁰²²

U nisa nga Aleksandria. Përveç një stuhie në ujrat e Kretës, udhëtimi që i qetë e komod dhe nuk pati asnjë problem. Me kënaqësinë e pakufishme që më jepte kujtimi i këndshëm i trajtimit të mirë të shërbëtorit tuaj nga shkëlqesia juaj, lutjen për të mirën e mirëbërësit tim e konsiderova si të vetmen gjë të denjë për t'u marrë.

¹⁰¹⁷ PA XII 202, No. 68 K, Jeniköi am 5. August 1910.

¹⁰¹⁸ PAXII 202, No. 71 H, Otto zu Aehrenthal, Jeniköi am 15. August 1910.

¹⁰¹⁹ "Nur Ferid Pascha sein ein wirklich in jeder Hinsicht hervorragender Kopf. Leider habe er aber seine Zunge nicht genügend in der Gewalt und es sich dadurch mit den Jungtürken, und namentlich mit dem Comite vollkommen verdorben, so dass auch er wohl auf geraume Zeit ausgeschaltet sei." PA XII 202, No. 91 B, Otto zu Aehrenthal Jeniköi am 5. Oktober 1910.

¹⁰²⁰ PA XII 202, No. 106 B, Pallavicini zu Aehrenthal, Vertraulich, Constantinopel, dem 27. Dezember 1910.

¹⁰²¹ AHP 11, 67/46, 22 Ocak 1911.

¹⁰²² AHP 11, 67/47, 10 Şubat 1911.

Duke qenë se vapor i arriti në orët e vona në portin e Stambollit, atë natë e kalova në vapor. Teksa po e vështroja nga jashtë Stambollin i dalldisur pas gazepit të bardhë që kishte mbështjellë qytetin me borë e acar të madh, një përflakje e gjerë në horizontin e veriut e përzjeu bardhezinë e vendit me ngjyrën e gjakut. Porta e Lartë që përfshirë nga flakët! Edhe pse të tilla ngjarje të dhimbshme janë pasojë e aksidenteve dhe caktim i Zotit, nuk mund të mos ngjallin hidhërim të përgjithshëm dhe gjithfarë interpretimesh nga injorantët, prandaj është e natyrshme që të lënë një shije të hidhur tek populli. Megjithatë, duke patur parasysh frytet e mrekullueshme të përpjekjeve të gjithanshme të anëtarëve të qeverisë osmane, është afërmendsh që një zjarr i tillë të mbetet i mbuluar me qefinin e harresës.

Duke qenë se ka pak kohë që kam ardhur dhe moti po bën vërtet shumë i ashpër, nuk do të gënjeja po të thoja se ende nuk kam parë asnjëri.

Sërish dua t'ju shpreh falënderimet e mia të veçanta e të përunjura, si detyra e parë që i ngarkohet ndërgjegjes sime prej shërbëtori besnik nga mirësitë dhe nderimet e jashtëzakonshme që ma tejmbushin zemrën e përvuajtur me zjarrin e mirënjohjes e të lavdërimit është në mes të këtij peizazhi të ngrirë të Stambollit...¹⁰²³

Ferit Pasha që një nga kundërshtuesit më të ashpër gjatë diskutimeve për buxhetin e vitit 1911. Ai e ngriti zërin kur u desh të rriteshin disa taksa për të mbyllur deficitin e shfaqur në buxhet. Kur ministri i Financave tha se edhe në Angli qenë rritur taksat, Ferit Pasha tha se i kishte lexuar diskutimet në parlamentin anglez dhe duke i mbështetur me shifra kundërshtimet e tij, tregoi se taksat atje shpenzoheshin për popullin. Kurse këtu popullit nuk i kthehej asgjë nga taksat: "Përderisa nuk shihen vepra, propozimi për rritje taksash te ne është paksa i vështirë dhe as pasuria e popullit nuk e lejon një gjë të tillë." Sipas tij, kryengritjet në Shkodër e gjetkë kishin ndodhur pikërisht ngaqë taksat e rritura e tejkalonin fuqinë e popullit.¹⁰²⁴ Procesverbalet e Senatit, sidomos të këtij viti, tregojnë se sa seriozisht e kishte marrë punën dhe se si është përpjekur të ndikojë në vendimmarrje në çdo çështje.

Në mesin e korrikut të 1911-ës Ferit Pasha shkoi në Londër.¹⁰²⁵ Që atje, për shkak të sëmundjes shkoi për t'u kuruar në Zvicër, në qytezën Ushi (Ouchy) të Lozanës. Beau Rivage Palace ku e kishte bërë zakon të qëndronte, ishte një hotel që shihte alpet franceze nga bregu përkarshi i liqenit të Gjenevës, ku që nga vitet 1860 qëndronin burra shteti të rëndësishëm dhe ku në vitin 1923 do të nënshkruhej Traktati i Lozanës. Nga letrat që i ka shkruar hidiv Abbas Pashës gjatë qëndrimit të tij atje, mund të mësohet se çfarë ia preokuponte mendimet.

¹⁰²³ AHP 11, 67/47, 10 shkurt 1911.

¹⁰²⁴ MMZC, I.66, C.2/252 (9 Mayıs 1327/1911).

¹⁰²⁵ "Court Circular", *The Times*, Tuesday, Juli 18, 1911.

D. Abdin date 22 jan 1911 h. m.
 A Son Altesse le Khédive

 Rentré au Caire je prends la respectueuse
 liberté de venir témoigner à Votre Altesse
 mes sentiments de profonde gratitude pour
 l'accueil dont j'ai été l'objet durant ce
 voyage inoubliable pour moi je ne sais
 comment remercier Votre Altesse je prie
 Votre Altesse d'agréer l'hommage de mon
 inébranlable dévouement et de mon pro-
 fond respect.
 Ferid

Burimi: AHP 11, 67/46

Më 2 gusht 1911 shkruante se Anglia vazhdonte në të njëjtën linjë që kur
 kishte filluar problemi i Rumelisë dhe se nuk donte të ndërhynte në ndonjë farë
 mënyre. Me Shqipërinë komunikonte vazhdimisht. Sipas letrave që merrte, çeta
 të komiteteve të ndryshme në Kosovë, Janinë e Manastir, vazhdonin të
 kërcënonin sigurinë e pikëkalimeve. Qeveria osmane ndodhej në pozitë të
 vështirë për shkak të problemeve të Shqipërisë dhe Kosovës.¹⁰²⁶ Mbi të gjitha
 këto, pa kaluar as një muaj nga kjo letër, do të fillonte lufta në Libi. E shumta në
 dhjetor Ferit Pasha që kthyer në Stamboll.¹⁰²⁷

¹⁰²⁶ AHP 11, 67/50, 51.

¹⁰²⁷ PA XII, 205, No. 69 H, Pallavicini zu Aehrenthal, Konstantinopel, am 14. Dezember 1911.

**Refuzon postin e ministrit të Brendshëm:
“Nuk dua ta shoh Rumelinë duke dhënë shpirt në duart e mia”**

Ç'vit i vështirë qe 1912-a! Problemet e grumbulluara në periudhën e Konstitucionalizmit u shkarkuan të gjitha në këtë vit. Jo vetëm Rumelia, por edhe Shqipëria, Jemeni e Haurani po digjeshin nga flakët e kryengritjes. Dhe sigurisht Lufta e Libisë... Kriza politike në kryeqytet. Më 1 janar u formua qeveria e Said Pashës; në javën e tretë u shpërnda parlamenti; u zhvilluan “zgjedhjet me hu” ku xhonturqit bënë që të zgjidheshin njerëzit e tyre, por kjo bëri që të rritej opozita jashtë parlamentit.

Disa oficerë, të pakënaqur nga ecuria, më 22 qershor dolën në mal në Manastir. Këta “firarë të Manastirit” donin ta kthenin krizën politike në revolucion njësoj si në 1908-ën dhe ta detyronin qeverinë të jepte dorëheqjen. Një kthesë e rëndësishme qe dorëheqja e ministrit të Luftës Mahmud Shevket Pashës, ndikimit të të cilit në ushtri i kihej frika, më 9 korrik si pasojë e presionit të ushtruar nga Lëvizja për Bashkim e Përparim. Askush nuk pranoi ta zëvendësonte dhe ndërkohë dha dorëheqjen edhe ministri i Flotës Hurshit Pasha. “Grupi i Oficerëve Shpëtues” i përbërë nga oficerët e pakënaqur botoi një deklaratë ku i kërkonte sulltanit ndryshimin e qeverisë, ndalimin e ndërhyrjeve në qeveri nga jashtë, shpërndarjen e parlamentit dhe tërheqjen e ushtrisë nga politika. Kryeministri Said Pasha dha dorëheqjen më 16 korrik dhe më 21 korrik u emërua kryeministër Gazi Muhtar Pasha me detyrën për të formuar një qeveri asnjëse.

Në këtë kabinet që u formua nëntë muaj pas fillimit të Luftës së Libisë me zbarkimin italian më 29 shtator 1911, Ferit Pashës iu propozua posti i ministrit të Brendshëm. Në fakt Ferit Pasha kishte qenë një ndër kandidatët e menduar si kryeministër krahas Qamil Pashës dhe Hysejin Hilmi Pashës edhe para “kabinetit të madh”,¹⁰²⁸ por me gjasë për shkak të gjendjes shëndetësore në atë kohë qe tërhequr nga ky rivalitet.

Në këtë qeveri që u quajt “kabineti babë e bir” ngaqë në të u përfshi edhe biri i Ahmed Muhtar Pashës, Mahmud Muhtar Pasha, si dhe “kabineti i madh” ngaqë anëtarë të tij ishin tre ish-kryeministra, Ferit Pasha refuzoi të bëhej ministër. Nga ish-kryeministrat e tjerë, Qamil Pasha u bë kryetar i Këshillit të Shtetit, kurse Hysejin Hilmi Pasha ministër i Drejtësisë. Vetë sulltani i kishte përçarur shtypit dëshirën e tij që Ferit Pasha të merrte pjesë në qeveri. Por nuk dihej nëse Ferit Pasha, i cili ndodhej jashtë shtetit, do ta pranonte apo jo këtë gjë.¹⁰²⁹ Më 22 korrik 1912, Gazi Ahmed Muhtar Pasha i paraqiti pallatit për miratim qeverinë e

¹⁰²⁸ Feroz Ahmad, *The Young Turks*, 108-109.

¹⁰²⁹ “The New Turkish Cabinet: Mukhtar Pasha Grand Vizier”, *The Times*, Monday, Jul 22, 1912, pg. 5.

re. Pranë emrit të “ish-kryeministrit, shkëlqesisë së tij senatorit Ferit Pasha,” të propozuar si ministër i Brendshëm, qe shënuar se “deri në kthimin e tij në Stamboll, do të zëvendësohet nga Kryeministria.”¹⁰³⁰ Si duket quhej e sigurt se Ferit Pasha do ta pranonte propozimin.

Në dëshirën për ta emëruar për herë të dytë ministër të Brendshëm Ferit Pashën duhet të kenë luajtur rol kryengritjet që po ndodhnin në Shqipëri në atë kohë. Përfshirja e emrit të tij në qeverinë e sapoformuar ngjalli gëzim në Shqipëri. Por përgjigja e pritur erdhi më 24 korrik: në një telegram dërguar kryeministrit, Ferit Pasha, duke paraqitur si justifikim sëmundjen, njoftoi se nuk mund ta pranonte detyrën që i qe ofruar.¹⁰³¹ Pse vallë e refuzoi këtë detyrë Ferit Pasha? Ndoshta e frikësonte situata ku ndodhej vendi. Ndoshta deshi të mbetej i lirë në një kohë kur Shqipëria sido që të ishte do të shpërbutej nga perandoria. Por të birit do t’ia shpjegonte kështu arsyen: “Rumelisë perandorake i është afuar vdekja. Nuk dua ta shoh të japë shpirt në duart tona!”¹⁰³² Xhelaledin Pasha thotë se i ati, nisur nga besnikëria ndaj Abdylhamidit “nuk donte të përfshihej në qeveritë e periudhës së lirisë” dhe përcjell këtë fjalë të Ferit Pashës lidhur me këtë temë: “Xhonturqit duan të themelojnë një administratë militante. Duan që të gjithë nëpunësit të jenë xhonturkistë. Qëllimi i tyre është ta shtien në dorë të gjithë shtetin. Unë s’mund ta pranoj këtë dhe s’mund të bëhem kurrsesi vegël e tyre!”¹⁰³³ Të ishte ministër në një vit të vështirë si 1912-a kërkonte vërtet guxim.

Gazeta *The Times*, e cila jepte lajmin se Ferit Pasha për arsye shëndetësore nuk do të përfshihej në kabinet,¹⁰³⁴ shkruante se ish-kryeministri po bëhej gati të shkonte në Lozanë, se ishte e sigurt tashmë se e refuzonte detyrën dhe se atë do ta ndiqnin edhe Hilmi Pasha e të tjerë. Por menjëherë pas kësaj Ferit Pasha pranoi të bëhej kryetar i Senatit,¹⁰³⁵ post që ishte liruar nga kryeministri i ri.

Kryesia jetëshkurtër e Senatit dhe shpërndarja e parlamentit

Ndryshe nga ç’tregohet në shumë libra historie që marrin për bazë gazetat, Ferit Pasha nuk u bë ministër i Brendshëm në kabinetin e madh. Kur u formua qeveria nuk ishte as brenda vendit, por në Zvicër. Pasi e refuzoi me një telegram të dërguar prej atje ministrinë e propozuar duke u justifikuar me gjendjen

¹⁰³⁰ DÜİT 8/59,1330 § 7.

¹⁰³¹ “Kabine Hakkında”, *Sabah*, No. 8207,12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912.

¹⁰³² Tansu, *Madalyonun Tersİ*, 53.

¹⁰³³ Tansu, *Madalyonun Tersİ*, 86-87.

¹⁰³⁴ “Withdrawal of Ferid Pasha”, *The Times*, Saturday Jul 27,1912.

¹⁰³⁵ “The Turkish Crisis: Cabinet Changes and Appointments”, *The Times*, Monday Jul 29,1912.

shëndetësore, pas këmbënguljeve pranoi kryesinë e Senatit. Fakti që në shumë burime e gazeta emri i tij është përfshirë si ministër i Brendshëm, tregon se është përfshirë në kabinet jashtë dijenisë së tij ose nxitimthi, pa iu marrë ende miratimi. Në draftin e përgatitur për emërimin e tij si kryetar i Senatit, cilësohet si “senatori Ferit Pasha, i cili ka dhënë dorëheqjen si ministër i Brendshëm”. Edhe dekreti sulltanor përkatës thotë se “në postin e kryetarit të Senatit emërohet senatori Ferit Pasha, i cili ka dhënë dorëheqjen si ministër i Brendshëm.”¹⁰³⁶

Në këtë mënyrë Ferit Pasha, në periudhën e dytë të Konstitucionalizmit më 29 korrik 1912 u bë kryetari i tretë i Senatit pas Said Pashës e Gazi Muhtar Pashës.¹⁰³⁷ Në kujtimet e tij i biri thotë se kur e pranoi detyrën e re, Ferit Pasha ndodhej ende në Zvicër, në hotelin Beau Rivage në Ushi.¹⁰³⁸

Nga Ushi, ku shkoi në fund të korrikut, Ferit Pasha u kthye në Stamboll në javën e parë të gushtit. Po të marrim parasysh një letër që e ka shkruar më 12 gusht 1912 nga Stambolli ku thotë se sapo ka ardhur nga Lozana, gjatë kthimit ka bujtur një natë në Mynih. Sipas letrës, ndryshe nga ç’thotë i biri, vetëm në Stamboll e kishte marrë vesh se do të bëhej kryetar i Senatit.¹⁰³⁹ Një muaj para kësaj letre, palët ishin ulur në tryezën e bisedimeve në Lozanë për t’i dhënë fund Luftës së Libisë.

Për ta qetësuar opozitën dhe veçanërisht Grupin e Oficerëve Shpëtues që kërcënonte me kryengritje, nuk kishte zgjidhje tjetër veç shpërndarjes së parlamentit që xhonturqit e kishin mbushur me njerëzit e tyre në “zgjedhjet e hurit”. Argumenti që u gjet kundrejt rezistencës së deputetëve dhe të lëvizjes që ky: Parlamenti i ri ishte vazhdim i të vjetrit dhe duke vazhduar mandatin e të vjetrit e kishte përfunduar afatin. Për shkak të vagullsisë së kushtetutës, çështja i mbeti interpretimit dhe vendimit të Senatit. Në seancën e fshehtë që u mbajt më 4 gusht propozimi i qeverisë u prit pozitivisht dhe u pranua me 28 vota kundrejt 5 votave kundër dhe një abstenimi. Në këtë mënyrë mandati i parlamentit me 284 deputetë nga të cilët vetëm 15 ishin opozitarë, përfundoi pa mbushur as katër muaj. Më 5 gusht u njoftua shpërndarja e parlamentit dhe rishpallja e gjendjes së jashtëzakonshme në vend.

Në një letër ku tregon me emocion se si vendosën për shpërndarjen e parlamentit, Ferit Pasha pretendon se bartja e çështjes në Senat që ideja e tij (*j'ai decide*) dhe se që ai i cili siguroi shumicën (*j'avais une majorite*) në seancën e fshehtë ku u shpërnda parlamenti, të cilin e cilëson si jolegjitim (*cette chambre illegale*). Pas

¹⁰³⁶ MV 227/174,1330 § 12 ve BEO 4067/304995,1330 § 14.

¹⁰³⁷ Pak kohë para se të zgjidhej kryetar, që anëtar i Komisionit të Projektligjeve. Demirci, *Ayan Meclisi*, 128.

¹⁰³⁸ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 60.

¹⁰³⁹ AHP 11, 67/53 (Constantinople, 12 Août 1912).

këtij votimi qeveria e mori gjendjen nën kontroll dhe fitoi të drejtën për të drejtuar e vetme. Sipas Ferit Pashës ky votim që fundi i një makthi ku i kishte futur të gjithë prej katër vjetësh një skotë ogurzezë e qesharake, e cila e kishte shtyrë drejt greminës vendin e mjerë. Sulltani e ftoi kryeministrin në pallat për ta përgëzuar. Të gjithë pashallarët qenë mbledhur rreth sulltanit, i cili e shfaqte hapur lumturinë. Pas disa fjalësh që u shkëmbyen, sulltani nënshkroi dekretin për shpërndarjen e parlamentit. Pas këtyre zhvillimeve Lëvizja për Bashkim e Përparim u mbledh në parlament dhe në mënyrë të paligjshme vendosi të jepte mosbesim. Por qeveria ishte e vendosur të mos dorëzohej përballë këtij hapi. Kryeministri u ngjiti në podiumin e parlamentit dhe duke e hapur diskutimin lexoi dekretin sulltanor. Pasuan debate të nxehta; deputetët e kundërshtuan shpërndarjen e parlamentit dhe këmbëngulën për vazhdimin e diskutimeve. Në letrën e tij Ferit Pasha thotë se deputetët deshën t'i vazhdonin diskutimet por ai, me "urdhrat e prera" (*par des ordres énergiques*) që dha, u dha fund debateve.¹⁰⁴⁰

Në të njëjtën letër Ferit Pasha tregon se gjendja në vend nisi të përmirësohej dhe se ai vetë dërgoi telegrame në të gjithë Shqipërinë ku u këshillonte njerëzve të rrinin të qetë e të ktheheshin në vendet e tyre. Sipas tij edhe marrëdhëniet me fuqitë e mëdha ishin mjaft të mira; shtetet në fjalë e kishin mbështetur Turqinë gjatë krizës së brendshme. Kishte afrime të ndjeshme edhe me Anglinë e Austrinë. Në letër vihej në dukje edhe se Perandoria Osmane hëpërhë nuk kishte asnjë propozim serioz për arritjen e paqes në Libi.¹⁰⁴¹

E pakënaqur nga vendimi për shpërndarjen e parlamentit, Lëvizja për Bashkim e Përparim deklaroi se nuk e njihte interpretimin e Senatit dhe se qeveria e kishte futur vendin në kaos duke krijuar një tjetër 31 Mars. Dhoma e Përfaqësuesve, pak para se dekreti sulltanor për shpërndarjen të lexohej në parlament, kishte dhënë mosbesim për qeverinë dhe e kishte çuar parlamentin në pushim. Në këtë konflikt të nxehur me xhonturqit, Sulltan Mehmed Reshati V mbështeti qeverinë. U shpall se do të mbaheshin zgjedhje të reja dhe në Stamboll e përreth u shpall sërish gjendja e jashtëzakonshme. U ndërmorën masa të ndryshme për ta pastruar nga politika burokracinë civile e ushtarake, e cila ishte ndarë në xhonturq, pajtues dhe shpëtues. Në një formë që të kujtonte ristrukturimin e ndërmarrë pas Ngjarjes së 31 marsit, u shkarkuan disa nëpunës xhonturq, u nxor një ligj që parashikonte dënime të rënda për ushtarakët që merreshin me politikë dhe u bë i detyrueshëm "betimi" për nëpunësit.¹⁰⁴²

¹⁰⁴⁰ AHP 11, 67/53-54.

¹⁰⁴¹ AHP 11, 55-56.

¹⁰⁴² Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, 339-341.

Në seancën e parë që do të drejtonte si kryetar i Senatit, Ferit Pasha, i cili kishte luajtur një nga rolet kryesore në shpërndarjen e parlamentit, do të ndillte zemërimin e xhonturqe duke e paguar rëndë çmimin e kësaj politike pas disa muajsh. Masat e rrepta që mori qeveria paskëta, me siguri e kanë rritur këtë zemërim. Veç kësaj, njëri nga deputetët në parlamentin që Ferit Pasha kishte bërë të shpërndahej, ishte i vëllai, Syrja Bej Vlora. Deputeti i Beratit Syrja Beu ishte një nga opozitarët e paktë në parlament, shumica shqiptarë si punë e tij. Mbronte Grupin e Oficerëve Shpëtues dhe qeverinë e re në parlament, pra luftonte krah përkrah me të vëllain. Një ditë para vendimit për shpërndarjen e parlamentit më 4 gusht, pas një debati të ashpër Syrja Beu dha dorëheqjen si deputet.¹⁰⁴³ Shpërndarja e Dhomës së Përfaqësuesve nënkuptonte që edhe Senati t'u jepte fund punimeve. Megjithëse edhe aty kishin mbetur pak anëtarë, me mbështetjen e kryetarit Ferit Pashës, kryeministri lexoi dekretin sulltanor dhe deklaroi mbylljen e Senatit.¹⁰⁴⁴

Posti i ministrit të Brendshëm që Ferit Pasha e refuzoi, vazhdoi të mbetej një krizë e brendshme për qeverinë. Zija Pasha dhe Sherif Pasha, pasi e kryen me radhë për disa ditë këtë detyrë, dhanë dorëheqjen dhe vetë kryeministri mori përsipër ta drejtonte ministrinë si zëvendës. Sërish iu propozua posti Ferit Pashës por, kur ai prapë nuk pranoi, më 22 gusht në të u emërua guvernatori i Selanikut Ali Danish Beu. Bashkë me çarje të tjera në qeveri, kriza u thellua aq shumë sa "pas refuzimit nga ana e Ferit Pashës, u bë e pritshme që i gjithë kabineti të jepte dorëheqjen."¹⁰⁴⁵

Duke përfutur nga kriza në qeverinë osmane, akoma pa përfunduar Lufta e Libisë, më 7 tetor Mali i Zi i shpalli luftë perandorisë nga cepi më i largët. Bashkë me këtë luftë, deri më 15 tetor, kur do t'i jepet fund Luftës së Libisë, përgjatë një jave Perandoria Osmane do të ishte e angazhuar në dy luftëra njëherësh.

Rezulton se Ferit Pasha ndërkohë ka qenë pjesë e një grupi të pakënaqur me qëndrimin pacifist të qeverisë, të drejtuar nga shejhulsilam Xhemaletdin Efendi dhe ku përfshiheshin edhe Hysejin Hilmi Pasha e Sherif Pasha. Në fillim të tetorit Ferit Pasha u takua me sulltanin dhe i kërkoi që kryeministri Ahmed Muhtar Pasha i konsumuar të emërohej kryetar i Këshillit të Shtetit dhe në vend të tij të vihej Qamil Pasha. Sulltan Reshadi nuk u përgjigj menjëherë, sepse nuk e shihte me vend që Ahmed Muhtar Pasha, i cili mezi ishte bindur të bëhej kryeministër, të shkarkohej që pas tre muajsh. Deshi që të bisedohej njëherë me Muhtar Pashën për ta bindur. Me rritjen e trysnisë sulltani e dërgoi Ferit Pashën në shtëpinë e Ahmed Muhtar Pashës në Fenerjollu për t'i kërkuar dorëheqjen nga posti i

¹⁰⁴³ Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk* (1912-1920), përg. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Klasik, 2009), 51-52.

¹⁰⁴⁴ Uçarol, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, 336.

¹⁰⁴⁵ "The Turkish Cabinet: Resignation of Hilmi Pasha", *The Times*, Thursday, Aug 22, 1912; Uçarol, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, 349-53.

kryeministrit. Kryeministri e dha dorëheqjen më 29 tetor, por nuk pranoi të bëhej kryetar i Këshillit të Shtetit, kurse vazhdoi si senator.¹⁰⁴⁶

Roli i Ferit Pashës në pavarësinë e Shqipërisë

U përmend më lart se përfshirja e emrit të Ferit Pashës si ministër i Brendshëm në kabinetin e madh u prit me gëzim në Shqipëri. Pikërisht në ato ditë, në Shqipëri që zgjeruar kryengritja kundër qeverisjes xhonturke dhe qenë shtuar rastet e dhunës. Kishte edhe prej atyre, si Isa Boletini, të cilët donin të kthenin në fron Abdylhamidin. Për këtë arsye që menduar Ferit Pasha si ministër i Brendshëm. Çështja e dytë që mori në shqyrtim qeveria pas heqjes së gjendjes së jash-tëzakonshme tre vjeçare, që Shqipëria.¹⁰⁴⁷

Por tashmë ishte shumë vonë për Shqipërinë. Ndoshta kjo ishte deri diku edhe një nga arsyet pse Ferit Pasha e refuzoi postin e ministrit. Motivi kryesor i kryengritjes në Shqipëri tashmë ishte dëshpërimi, “humbja e shpresës për përmirësimin e qeverisjes” siç shprehet Syrja Beu.¹⁰⁴⁸ U përmend më lart edhe se shqiptarët në Stamboll mblidheshin herëpashere. Ferit Pasha vazhdoi të ishte një ndër të parët mes tyre. Këta u betuan e lidhën besën mbi Kur'an se do të përpiqeshin për shpëtimin e kombit shqiptar dhe të Shqipërisë. Në kujtimet e tij Syrja Beu përmend rolin e Ferit Pashës në këtë organizatë të fshehtë: “Vëllai im i madh Ferit Pasha, i cili ishte kundërshtar i lëvizjes keqbërëse [Bashkim e Përparimit], me votën dhe vendimin e të gjithë neve, u ngarkua për t'iu kërkuar mendim dy ambasadorëve, me synimin që në rast se do të lindte nevoja, të sigurohej ndihma e tyre për rifitimin e të drejtave tona të humbura dhe për formimin e një qeverisjeje të përkohshme.”¹⁰⁴⁹ Pra me një anë Ferit Pasha kontribuonte në procesin e pavarësimin të Shqipërisë.

Raporti prej gjashtë faqesh, pa datë e nënshkrim, me cilësimin “Senati, Konfidenciale” dhe me titull “Exposé”, që i dërgonte hidiv Abbas Hilmi Pashës në kohën kur nisi Lufta Ballkanike,¹⁰⁵⁰ hedh dritë mbi qëndrimin e fundit të Ferit Pashës për sa i përket çështjes shqiptare: Lufta e papritur ka shkaktuar panik të madh. Të gjithë janë në ankth dhe kërkojnë rrugëdalje. Vazhdimisht bëhen biseda, vizita e takime për të formuar një opinion të përbashkët lidhur me atë se ç'duhet bërë dhe për të marrë vendime. Disa persona, pasi e vlerësuan gjendjen,

¹⁰⁴⁶ Po aty, 397-401.

¹⁰⁴⁷ Po aty, 315, 320, 325, 342-43.

¹⁰⁴⁸ Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 107.

¹⁰⁴⁹ Po aty, 354.

¹⁰⁵⁰ AHP 67/14-19, pa datë.

vendosën të vihen në veprim për të mbrojtur interesat e kombit dhe këshilluan të bëhet kujdes. Përgatitëm një kërkesë për këta persona ku i këshilluam të theksojnë patjetër këto tri pika: Ne jemi; duam ta vazhdojmë ekzistencën tonë dhe për këtë kërkojmë mbrojtjen (*protection*) e fuqive të mëdha. Megjithëse është në fuqi gjendja e jashtëzakonshme dhe është e ndaluar të mbahen mbledhje, mbizotëron mendimi se qeveria nuk do t'i bjerë në qafë askujt, kështu që të gjithë të thirrurit në mbledhje morën pjesë pa frikë e pa ngurrim. Megjithëse janë njerëz trima, janë edhe në ankth për shkak të zhvillimeve. Mbledhja u mbajt në shtëpinë e ish-mytesarifit të Gjirokastrës, Halil Pashës. Morën pjesë mbi njëqind njerëz të shquar nga komuniteti ynë këtu. Kishte edhe ortodoksë e katolikë. Të gjithë e ndoqën me vëmendje të madhe leximin e kërkesës. U bë një mbledhje mjaft serioze. Të gjithëve u lexohej shpresa në fytyrë. Vendimet e marra duheshin pranuar edhe nga ambasadorët. Të nesërmen Halil Pasha bashkë me dy të tjerë u takua me ambasadorin francez. Në takimin ku u krijua një atmosferë e singertë, ambasadori francez tha: “E pranoj se kërkesat tuaja janë të drejta. Qeveria jonë do të jetë përkrah jush në çdo hap që do të hidhni.” Kurse ambasadori austro-hungarez tha: “Çështja juaj është çështja jonë. Mund të keni besim tek ne. Ju këshilloj të veproni të bashkuar, të mos nxitoheni dhe të prodhoni zgjidhje praktike.” Ambasadori gjerman tha: “Do t’ia përcjell kërkesën tuaj qeverisë sime. Gjendja juaj nuk duket e keqe. Austria interesohet nga afër për ju. Besoj se edhe Italia së shpejti do t’ju ofrojë ndihmën e saj. Lufta mund të shpërthejë sërish. Turqit mund të dërgojnë më shumë trupa. Me gjasë edhe të tjerët do të lodhen. Edhe tani gjendja e tyre nuk është fort shpresëdhënëse.” Këta ishin më pozitivët. Ambasadori anglez premtoi vetëm se do t’ia përcillte qeverisë së tij vendimet e marra në mbledhje, kurse ambasadori rus, pa e lexuar fare kërkesën, tha se “nuk mund të shpreh mendim lidhur me këtë çështje”. I ngarkuari me punë i Italisë nuk ishte. Por përkthyesit thanë se ishin vazhdimisht pranë tij. Ambasadorit rumun iu dha një kopje e kërkesës. Edhe një ish-deputet mysliman shqiptar tha se ishin përkrah nesh dhe dëshironin themelimin e Shqipërisë së Madhe. Kërkesa iu dërgua gazetave të mëdha me telegram.

“Unë jam shtetar osman dhe me këtë shtet e kam lidhur fatin”

Megjithë kontributin për pavarësinë e Shqipërisë, Ferit Pasha nuk mendoj kurrë të shkonte atje. Si qendër të politikës ai gjithmonë pa Stambollin. Këtë besim që e pati gjatë gjithë jetës s’mund ta braktiste në fund.

I pezmatuar nga shpartallimi i ushtrive osmane në Luftën Ballkanike që filloi në tetor, kryetari i Senatit Ferit Pasha zhvilloi takime për të siguruar ndihmën e

Austro-Hungarisë e të Gjermanisë për Perandorinë Osmane kundër sulmeve të shteteve të vogla, madje i shkroi një letër edhe perandorit gjerman. Siç tregon i biri, në bisedën me ambasadorin austro-hungarez, iu ankua këtij të fundit për pasivitetin e vendit të tij: “I nderuar ambasador! Çfarë prisni akoma? Shqipëria po ikën para syve. Mos vallë do t’ia lini këtë vend serbëve, italianëve apo grekëve? Pse e ka harruar perandoria juaj rolin e saj në Ballkan? Një Shqipëri e madhe me siguri do të jetë faktor paqeje në Ballkan dhe është e domosdoshme që kjo Shqipëri të ndajë kufi me Turqinë.” Ambasadori Pallavicini iu përgjigj kështu: “Shkëlqesia juaj! A shkoni ju vetë në Shqipëri në krye të qeverisë atje? Në këtë mënyrë do të na ndihmonit të ndërhyjmë.” Por pashai tundi kokën fort dhe tha: “Kjo është e pamundur shkëlqesia juaj! Unë jam një shtetar osman dhe me këtë shtet e kam lidhur fatin tim. Nuk punoj në Shqipëri!”¹⁰⁵¹

Kur shkoi Princ Vidi në Shqipëri, emri i parë i menduar për t’u ngarkuar me formimin e qeverisë ishte Ferit Pasha.¹⁰⁵² Tregohet se Princ Vidi i bëri të njëjtin propozim dhe Ferit Pasha iu përgjigj se: “Nuk mund të marr përsipër detyrë në një pjesë të shkëputur të Perandorisë Osmane, së cilës i kam shërbyer si kryeministër.”¹⁰⁵³ Edhe Eqrem Bej Vlora shkruan se qeveritë evropiane u propozuan shumë pashallarëve osmanë me origjinë shqiptare dhe mes tyre edhe Ferit Pashës, por morën përgjigje negative.¹⁰⁵⁴ Këtë gjë e konfirmon edhe i ati i Eqrem Beut dhe vëllai i Ferit Pashës, Syrja Beu, në kujtimet e tij: “Princ Vidi më së pari ia propozoi tim vëllai, Ferit Pashës, postin e kryeministrit, por ky i fundit kërkoi ndjesë për shkak të sëmundjes.”¹⁰⁵⁵ Gjithashtu Sulltan Abdylhamidi, i cili ishte në dijeni të kësaj, më 17 mars 1914, kur ndodhej në syrgjyn, do t’i thoshte mjekut që kishte pranë: “S’do ta besoja kurrë!... Turhan Pasha pranoi të bëhet kryeministër i Shqipërisë, kurse Ferit Pasha jo.”¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵¹ Tansu, *Madalyonun Tersî*, 55-61.

¹⁰⁵² “The formation of a Cabinet is to take place within the next few days. It is believed that it will be entrusted to Ferit Pasha, ex-Grand Vizier, or Omar Pasha”, *The Times*, “The New Albania”, Monday, Mar 09, 1914.

¹⁰⁵³ Kutay, 9149.

¹⁰⁵⁴ Vlora, *Lebenserinnerungen*, 59, dn.38.

¹⁰⁵⁵ Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 399.

¹⁰⁵⁶ M. Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı* (İstanbul: Pan, 2003), 203.

Pushtimi i Portës së Lartë

Në ato ditë të dhimbshme të Luftës Ballkanike, Ferit Pashën e pushtoi krejtësisht dëshpërimi. Në letërën me datë 18 janar 1913 thotë se horizonti politik është i errët, se vendin e presin ditë të këqija dhe i lutet Zotit që ta ruajë Perandorinë (*...que Dieu protège l'Empire*).¹⁰⁵⁷ Në një tjetër letër të shkruar pas tri ditësh, flet me zemërim për një notë të dhënë nga fuqitë e mëdha, ku thuhet se shtetet ballkanike nuk kërkojnë ndonjë gjë tjetër veç atyre që kanë kërkuar deri tani dhe se Porta e Lartë nuk po përballlet me ndonjë kërkesë të re. Ferit Pasha shkruan se nota në fjalë, në vend që të ofrojë zgjidhje praktike, ka krijuar një atmosferë politike plot me paqartësi dhe se kjo ka bërë që çdo gjë të përkeqësohet. Çështja e ishujve, e cila bartte rëndësi jetike për të ardhmen e perandorisë, lihej pezull. Kjo çështje e rëndësishme në çdo drejtim anashkalohej në notë. Edhe për sa i përket problemit të Shqipërisë veprohej gabim. Nga ana tjetër nuk kishte as ndonjë përpjekje për t'i kufizuar kërkesat e shteteve të Ballkanit. Askush nuk guxonte t'i thoshte të vërtetat lidhur me Portën e Lartë. Edhe deklaratimet lidhur me ekonominë nuk ishin aspak bindëse. Nuk kishte asnjë premtim që do të çonte drejt zgjidhjes; nuk jepej ndonjë e dhënë e kënaqshme as për marrëveshjet tregtare, as për kapitullimet. Ferit Pasha njoftonte se Porta e Lartë do të mbledhte një kuvend kombëtar për të vlerësuar zhvillimet e fundit; një kuvend, i cili do të diskutonte me seriozitet e realizëm se ç'qëndrim do të mbahej kundrejt notës së dhënë nga fuqitë e mëdha (më 17 janar, e cila përmbante sanksione të ashpra lidhur me Edirnenë dhe ishujt) dhe ç'rugë do të ndiqej. Situata ushtarake nuk vlerësohej në mënyrë realiste e serioze. Fjalët e Mahmud Shevket Pashës thënë ambasadorit austriak se problemi i Edirnesë ishte në radhë për Turqinë, mosveprimi i Nazim Pashës për t'i dhënë fund pështjellimit dhe kaosit në ushtri... Sipas Ferit Pashës, zgjidhja e problemeve varej nga mbledhja e një kuvendi kombëtar që do të përfshinte mendime të ndryshme. Ndërsa vazhdonin luftimet në Çatalxha dhe atmosfera ishte kaq e nderë, as ushtria bullgare nuk mund të rrethohej dhe as ndonjë sukses i vërtetë nuk mund të arrihej.¹⁰⁵⁸ Nisur nga ky përshkrim i errët e pesimist, mund të kuptohet pse dy ditë më vonë xhonturqit e morën nën kontroll qeverinë me pushtimin e Portës së Lartë.

Ditën kur e shkruante këtë letër, Ferit Pashës i jepej leje nga pallati për të shkuar në Evropë për kurim: "Kryetarit të Senatit shkëlqesisë së tij Ferit Pashës, nisur nga kërkesa që ka paraqitur në këtë drejtim i jepet leja sulltanore për të

¹⁰⁵⁷ AHP, 67/75.

¹⁰⁵⁸ AHP, 67/76-78, 21 Janver 1913.

shkuar në Evropë për të ndryshuar klimë dhe për t'u kuruar për shkak të shqetësimit trupor..."¹⁰⁵⁹ Leja iu përcoll po atë ditë nga kryeministria.¹⁰⁶⁰

Ferit Pasha e kishte nuhatur pushtimin e Portës së Lartë. Kur ishte kryetar i Senatit, një nga senatorët ishte edhe adashi i tij, Damat Ferit Pasha. Xhelaledin Pasha tregon se pak kohë para pushtimit të Portës së Lartë nga xhonturqit, dy Feritët u takuan me kërkesë të Damatit për të diskutuar për çështjet e shtetit dhe masat që duheshin marrë kundër xhonturqve. Tri ditë para puçit, Ferit Pashë Vlora e njoftoi kryeministër Qamil Pashën se kishte marrë informacion se brenda dy-tre ditësh xhonturqit do ta pushtonin Portën e Lartë, duke dërguar një letër paralajmëruese që nuk u mor parasysh. Por Ferit Pashë Vlora nuk mendonte fort mirë për adashin e tij: "Ky Damat Ferit Pasha është njeri që s'merr vesh, inatçi i madh e njeri bosh. Pamja e tij të mashtron. Me zellin që ka ndonjë ditë mund të bëhet edhe kryeministër. Por ai është i destinuar të mbetet një shkruar i ambasadës së Londrës. Është injorant e i pabesë."¹⁰⁶¹

Në letrën që i shkruante hidivit më 1 shkurt 1913, pushtimin e Portës së Lartë e përmendte si "ngjarjet e njohura për shkëlqesinë e tij". Për shkak të ngjarjeve në fjalë Ferit Pasha qëndroi pesë ditë në pallatin e hidivit në Çubukllu. Prandaj e falënderonte hidivin për mikpritjen që i qe ofruar atje. Por tashmë ishte në Vjenë dhe prej atje shkruante. Së shpejti do të shkonte në Zvicër për ta kaluar në hotelin e përhershëm lejen për kurim. I biri Xhelaledini do të vazhdonte t'i përcillte atij dhe hidivit zhvillimet politike në Stamboll.¹⁰⁶²

Një dasmë madhështore në mes të Luftës Ballkanike

Lufta Ballkanike i preku familjarisht Vlorajt. Bijtë e Ferit Pashës morën pjesë në luftë. Madje trimëria e të birit, Nureddin Beut, përmendet edhe në ditarin e Luftës Ballkanike të Mahmud Muhtar Pashës. Kur u hap zjarr me artileri ndaj disa trupave osmane që u morën gabimisht për bullgarë, "Nureddin Beu, biri i ish-kryeministrit Ferit Pasha, i cili gjendej pranë meje si ushtar vullnetar, e pikasi gjendjen dhe pasi më njoftoi, me anë të tij u përcoll urdhri për ndërprerjen e zjarrit."¹⁰⁶³ Këtë djalë që e kishte hero lufte, Ferit Pasha do ta takonte edhe me sulltanin në Stamboll (*kërkohet leje që Nureddin Beu, i cili ka shkuar e ka shërbyer me heroizëm në shesh të luftës, të puthë dheun nën këmbët e madhërisë së tij...*).¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁹ DUIT 11/74,1331 S 21.

¹⁰⁶⁰ BEO 4138/310333,1331 S 21.

¹⁰⁶¹ Tansu, *Madalyonun Tersi*, 103-104.

¹⁰⁶² AHP, 67/79, Vienne, le 1er Fevrier 1913.

¹⁰⁶³ Mahmud Muhtar, *Balkan Harbi*, përg. M. Ziyaettin Engin (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1979), 116.

¹⁰⁶⁴ HSD.AFT 11/81, 1331 R 29 8, No. 2.

Ditët e dhimbshme të luftës nuk e penguan Ferit Pashën që të shkonte në Kajro për një dasmë madhështore. Madje për këtë arsye do të përflitej në shtypin pro xhonturqve, të cilët me pushtimin e Portës së Lartë e kishin shtënë plotësisht në dorë pushtetin. Djalin e tij të madh Xhelaledin Beun Ferit Pasha e martoi me bijën e hidiv Abbas Hilmi Pashës, princeshë Atijetullahun. Në krushqinë mes këtyre dy dyerve fisnike shqiptare, të Vlorajve me Kavallajt, luajti rol edhe fakti që Vlorajt në të njëjtën kohë rridhnin edhe nga dera e Tepelenajve.¹⁰⁶⁵ Me këtë rast Xhelaledin Beu u bë pasha Egjipti me titullin “kryemazhordom”. Dasma u bë më 27 mars 1913 në Pallatin e Abidinit në Kajro. Në sheshe luajtën orkestrat dhe u nda ushqim për 200-250 mijë njerëz, me pilaf e pelte. Një lajm i hidhur e prishi kënaqësinë e dasmës: Bullgarët e kishin shpartalluar ushtrinë osmane dhe kishin pushtuar Edirnenë! Hidivi dhe Ferit Pasha deshën ta ndërprisnin ahengun, por shejhulislam Xhemaleddin Efendiu, i cili merrte pjesë në dasmë si përfaqësues i sulltanit, kërkoi që të vazhdonte. Si dhuratë për dasmë Sulltan Reshadi kishte dërguar një byzylyk floriri të mbuluar me gurë të çmuar.¹⁰⁶⁶

Dikur Sulltan Abdylhamidi kishte dashur ta martonte të bijën Ajshe Sulltanin me këtë djalë të Ferit Pashës. Por, siç tregon i biri, “historia e përgjakshme e derës osmane e frikësonte” Ferit Pashën. “Sa herë që sulltani i avitej kësaj çështjeje,” Ferit Pasha gjente ndonjë pretekst për t’i bërë bisht.¹⁰⁶⁷ Tani që merrte vesh për dasmën, ish-sulltani e qortonte Ferit Pashën duke thënë: “Gazetat shkruajnë për dasmën e birit të Ferit Pashës me bijën e hidivit dhe ahengjet... Në këtë kohë, vërtet gjëra të turpshme.”¹⁰⁶⁸

Pas dasmës Ferit Pasha e la Kajron me një anije gjermane. Pasi u ndal në Korfuz për të zbritur e hipur pasagjerë, të mërkurën më 9 prill anija mbërriti në Venecia. Pasi qëndroi një natë aty nga lodhja, të nesërmen Ferit Pasha u nis për në Lozanë. Në hotelin ku qëndroi në Venecia u njoh me një shkruer të ambasadës angleze. Gjatë bisedës shkruesi e pyeti se si ishin marrëdhëniet e Lord Kitchener-it, i cili drejtonte Egjiptin si përfaqësues i Perandorisë Britanike, me qeverinë egjiptiane. Ferit Pasha u përgjigj se nga jashtë marrëdhëniet dukeshin të mira, por nuk e dinte mirë se ç’mendime kishte Lord Kitchener-i. Pastaj, kur u pyet se ç’mendonte për hekurudhën e Marioute-s, Ferit Pasha tha se kjo çështje i interesonte hidivit dhe nuk e kuptonte pse i bëhej atij kjo pyetje. Shkruesi i tha se hekurudha u përkiste gjermanëve e kërkohet t’u shitej italianëve dhe se Anglia e kundërshtonte një gjë të tillë. “Anglezët bëjnë çfarë të munden që gjermanët dhe itali-

¹⁰⁶⁵ *Madalyonun Tersi*, 93,142; Öztuna 11/564.

¹⁰⁶⁶ HSD.AFT 11/81,1321 R 29 8, No. 1.

¹⁰⁶⁷ *Madalyonun Tersi*, 93.

¹⁰⁶⁸ Hülügü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 182.

anët të mos i arrijnë qëllimet e tyre,” shkruan Ferit Pasha. Sipas tij Anglia kishte filluar ta manifestonte qëndrimin e vet politik dhe pengesat lidhur me këtë hekurudhë i nxirrte Kitchener-i dhe Ministria e Jashtme angleze, e cila sigurisht e mbështeste Lord Kitchener-in. Ferit Pasha e këshillonte hidivin që të komunikonte me Londrën dhe Lord Kitchener-in. Anglezët ishin hedhur në sulm për ta përforcuar pozitën e tyre dhe nga çasti në çast në Egjipt mund të shpërthente ndonjë krizë. E paralajmëronte hidivin dhe i tregonte për zhvillimet e fundit. Haki Pasha kishte shkuar në Londër për të bërë disa bisedime, por për shkak të mjedisit të trazuar atje, kishte shkuar në Paris. Ferit Pasha shkruante se duheshin penguar përpjekjet e Anglisë dhe pastaj fliste për Shqipërinë. Mendonte se Evropa nuk do ta linte të jetonte një Shqipëri të pavarur. Ismail Qemali bënte deklarime anti-austriake që i prishnin qejfin popullit. Në fund të letrës Ferit Pasha i thoshte hidivit se kishte ndërmend të shkonte në Berlin për t’u kuruar dhe se pas rreth dhjetë ditësh do të kthehej që andej.¹⁰⁶⁹

Në Berlin Ferit Pasha bujti në Eden-Hotel pranë kopshtit të famshëm zoologjik të qytetit. “Gjendja ime nuk është për t’u dëshpëruar, Zoti më ndihmon...” (*Mon etat n’est pas de désespérant, que Dieu vient à mon aide*)... Megjithë sëmundjen nuk lë pa folur për çështjet politike. Për shembull, gjatë një bisede kishte mësuar se Mahmud Muhtar Pasha postin e ambasadorit në Berlin e kishte marrë me kërcënim. Pas dhjetë ditësh në Berlin, me sugjerimin e një mjeku, të profesor Kreuz-it, Ferit Pasha shkoi në Mannheim ku qëndroi pesë javë. Pastaj shkoi në Zvicër.¹⁰⁷⁰ Nuk dihet ç’ka bërë deri në letrën me datë 14 tetor 1913 që ka dërguar nga hoteli “Montreux-Palace” në Montro. Si duket gjithë këta muaj i ka kaluar në Zvicër. Tani do të shkonte në Paris dhe Nisë.¹⁰⁷¹ E shumta deri në fillim të 1914-ës do të jetë në Kajro.

Një nga emrat kryesorë të druzëve të Libanit, Emir Shekip Arslani, i cili ndodhej në rajon për të ndihmuar ushtrinë osmane që përleshej me italianët në Bingazi, kur shkoi në Egjipt u takua me ministrat e dikurshëm, të cilët e kishin lënë Stambollin pas pushtimit të Portës së Lartë. Ndër ta, Ferit Pasha dhe shejhulislam Xhemaleddin Efendi u ishin mysafirë të hidivit në pallatin Abidin. Kur Emir Shekipi i vizitoi të dy, Ferit Pasha e pyeti për gjendjen e Sirisë. Në pyetjet e Ferit Pashës Emir Shekipi nuate një dëshirë për trazimin e Sirisë, për t’u hakmarrë ndaj xhonturqve. Kur Emir Shekipi u shpreh se i dukej e habitshme që Ferit Pasha të dëshironte trazimin e vendit në një kohë të vështirë kur bullgarët ndodheshin në dyert e Stambollit, Ferit Pasha ia ktheu se preferonte bullgarët

¹⁰⁶⁹ AHP 67/88-96, Lausanne le 15 Avril 1913.

¹⁰⁷⁰ AHP 67/97-98, Eden-Hotel, Berlin, 26 Avril 1913.

¹⁰⁷¹ AHP 67/99, Montreux-Palace, Montreux le 14. Oct. 1913.

ndaj xhonturqve. Ndërsa Xhemaleddin Efendiu u orvat ta zbuste atmosferën, Ferit Pasha e braktisi bisedën dhe u tërhoq në dhomën e tij. Duke kërkuar ndjesë në emër të Ferit Pashës Xhemaleddin Efendiu vërejti se ndonjëherë inati del përpara arsyes. Emir Shekip Arslani më vonë u detyrua t'i priste lidhjet edhe me hidi-vin, i cili po ashtu ishte armik i xhonturqve, pasi ky u vu në dijeni të debatit.¹⁰⁷²

Planet e xhonturqve për atentat

Miqësia e Ferit Pashës me Xhemaleddin Efendiu në Kajro mësohet edhe nga përmendja e dy emrave bashkë në planet e xhonturqve për atentat. Sipas raportit me titull “Turqit në Egjipt” të shërbimit sekret anglez në Kajro, të datës 31 janar 1914, policia e Kajros i kishte marrë nën mbrojtje njerëzit e regjimit të vjetër që ishin arratisur atje nga xhonturqit. Ardhja e ish-drejtorit të policisë së Stambollit, Azmi Beut, në Kajro bashkë me disa agjentë të fshehtë, kishte shkaktuar tension dhe e kishte shtyrë policinë të merrte masa të veçanta. Sipas informacionit që i kishin dhënë personalisht instancat e larta agjentit anglez, i cili shkruante raportin, dy personat më të rrezikuar ishin ish-kryeministri Ferit Pasha dhe ish-shejhulislami Xhemaleddin Efendiu.¹⁰⁷³

Kryeministri Mahmud Shevket Pasha, i cili ndërkohë po i ndiqte në ankth zhvillimet nga Stambolli, më 9 mars 1914 i kërkoi zëvendëskomisionarit të jashtëzakonshëm për Egjiptin “informacion lidhur me shëndetin e senator Ferit Pashës, i cili ndodhet në Egjipt”.¹⁰⁷⁴ Më 23 mars Ferit Pasha dërgoi një telegram nga Egjipti:

Kryeministritë në Stamboll. Ndërsa bëhesha gati për t'u kthyer në Stamboll duke qenë se po afron koha për mbledhjen e parlamentit, disa gazeta shkruan se më është ndaluar kthimi atje. Lutem për vënien e drejtësisë në këtë çështje, jo aq për lajmet antikushtetuese në gazeta, sesa ngaqë kjo ka të bëjë me interesat e vendit. Ish-kryeministri, senatori Ferit.

Të nesërmen kryeministri i shkroi se “Jeni të lirë të vini ose të mos vini në Stamboll, prandaj nuk është nevoja për kërkesa të tjera.”¹⁰⁷⁵

Por kjo përgjigje nuk i kënaqi ata që ishin në Egjipt. Këtë herë hidivi u përpoq të mësonte gjendjen nëpërmjet zëvendëskomisionarit osman në Egjipt Ismail Hakiut, me anë të një telegrami të koduar “të posaçëm e konfidencial”: “Shkëlqe-

¹⁰⁷² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, terc. Halit Özkan (İstanbul: Klasik, 2005), 62-63.

¹⁰⁷³ Përcjell nga FO 371/2131-48362, 13 Şubat 1914 e në vijim Orhan Koloğlu, *Üç İttihatçı* (İstanbul: Kırmızı Kedi, 2011), 169-170.

¹⁰⁷⁴ A.MTZ (05) 30/134, 1332.4.11.

¹⁰⁷⁵ BEO 4270/320217, 1332 R 26.

sia e tij hidivi, me ndërmjetësinë time, kërkon të dijë nga shkëlqesia juaj kryeministore nëse lajmet e botuara në gazeta se nëse senatori Ferit Pasha kthehet në Stamboll, do të kapet e do të dëbohet nga policia, bazohen në ndonjë vendim të marrë. 8 mars 1330.”¹⁰⁷⁶ Përgjigja e Mahmud Shevket Pashës ishte shqetësuese: “Njoftojmë shkëlqesinë e tij hidivin se edhe pse nuk ka ndonjë vendim për arrestimin dhe dëbimin e senator Ferit Pashës në rast se kthehet në Stamboll, ka shumë gjasë që kur të mbërrijë këtu të keqtrajtohet.”¹⁰⁷⁷

Arsyeja pse Ferit Pasha donte të shkonte në Stamboll ishte për të parë familjen. Për këtë qëllim donte të shkonte për një periudhë të shkurtër atje, por i trembej hakmarrjes së xhonturqve. Madje iu desh të kërkonte edhe ndërmjetësimin e ambasadës gjermane për sigurinë e tij në rast se shkonte.¹⁰⁷⁸ Si duket edhe kjo s'piu ujë, pasi Ferit Pasha nuk do ta shihte më kurrë Stambollin.

Se kur u largua Ferit Pasha nga Kajroja nuk dihet, por në një letër të shkruar nga Beau Rivage Palace në Ushi të Lozanës më 22 korrik 1914, duke falënderuar Zotin thotë se megjithë motin e keq dhe shiun e pareshtur, ai dhe familja e tij janë mirë.¹⁰⁷⁹

Xhonturqit nuk do ta falnin dhe do të bënin çmos që të mos kthehej më në Stamboll. Tashmë ishte e sigurt se po të kthehej, do të arrestohej. Ministri i Brendshëm Talat Pasha, me një letër të posaçme e konfidenciale që i dërgoi kryetarit të Senatit më 10 tetor 1914, bëri që t'i pritej rroga: “Duke qenë se janë shtënë në dorë dokumente që vërtetojnë tradhtinë e ish-kryetarit Ferit Pashës dhe është vendosur që dokumentet në fjalë t'i paraqiten ministrisë përkatëse për kryerjen e hetimeve në prani të tij kur të kthehet, kërkohet të mos i paguhet rroga...”¹⁰⁸⁰

Kur pa kaluar shumë Vlorajt u eliminuan edhe nga lufta për pushtet në Shqipëri, Ferit Pasha mbeti pa atdhe dhe pak kohë pas hyrjes së Perandorisë Osmane në Luftën e Parë Botërore, ndërroi jetë në San Remo. Lajmin në Stamboll për vdekjen e një burri shteti, i cili e kishte kaluar jetën në shërbim të Perandorisë Osmane, e dha ambasada osmane në Romë: “Nga ambasada perandorake në Romë është mësuar se senatori dhe ish-kryeministri Ferit Pasha ka ndërruar jetë më 8 Kanunievvel (21 dhjetor) 1914 në qytetin e San Remos në Itali.”¹⁰⁸¹ Duke qenë se kryeministria e njoftoi Senatin, kur ka ndërruar jetë, Ferit Pasha ka qenë ende anëtar i Senatit.

Qeveria italiane lejoi që kufoma të çohet në Shqipëri. Por *Esat Pashë Toptani*, i cili në atë kohë kishte marrë në dorë pushtetin në Shqipëri, nuk lejoi që të vinte

¹⁰⁷⁶ A.MTZ (05) 28/60,1332.4.23 (21 Mart 1914).

¹⁰⁷⁷ A.MTZ (05) 35/12,1332.4.25.

¹⁰⁷⁸ PA-AA, IA Türkei 159/2, Miquel zu Vethmann Hollweg, Cairo, den II.Maerz 1914.

¹⁰⁷⁹ AHP 67/101, Beau Rivage Palace, Ouchy, Lausanne le 22 Juillet 1914.

¹⁰⁸⁰ DH.EUM 2. Şube, 11/58, 1332 Za 20.

¹⁰⁸¹ BEO 4327/324484,1333 S 3, No. 1.

kufoma dhe bijtë e Ferit Pashës. Mezi e bindën dhe më në fund lejoi që të bijtë ta sillnin kufomën me kusht që të qëndronin vetëm tri ditë dhe të mbaheshin nën vëzhgim.¹⁰⁸² Kufoma e Ferit Pashës u varros në varrezën e familjes në Vlorë.

Por varri i Ferit Pashës do të merrte hisen e vet nga politikat e Enver Hoxhës për zhdukjen e trashëgimisë islamo-osmane në Shqipëri duke u zhdukur bashkë me elemente të tjera të ngjashme.

¹⁰⁸² *Avlonyalı Süreyya*, 265-266.

PASTHËNIE

Kudo jetohet një tjetër epokë, koha rrjedh ndryshe dhe historia e çdo vendi tregohet ndryshe. Por biografitë i bashkojnë këto vende të ndryshme në koordinatat e një jete të vetme. Biografitë e burokratëve të Perandorisë Osmane e tregojnë më së miri se si një jetë bashkon hapësira të ndryshme gjeografike. Këta nëpunës bartnin me vete vise të ndryshme, me to u jepnin formë përvojave të tyre dhe përvojën e fituar në një vend e merrnin me vete në valixhe duke e bartur gjatë. Të ndërrosh vend do të thotë të ndërrosh edhe kohë.

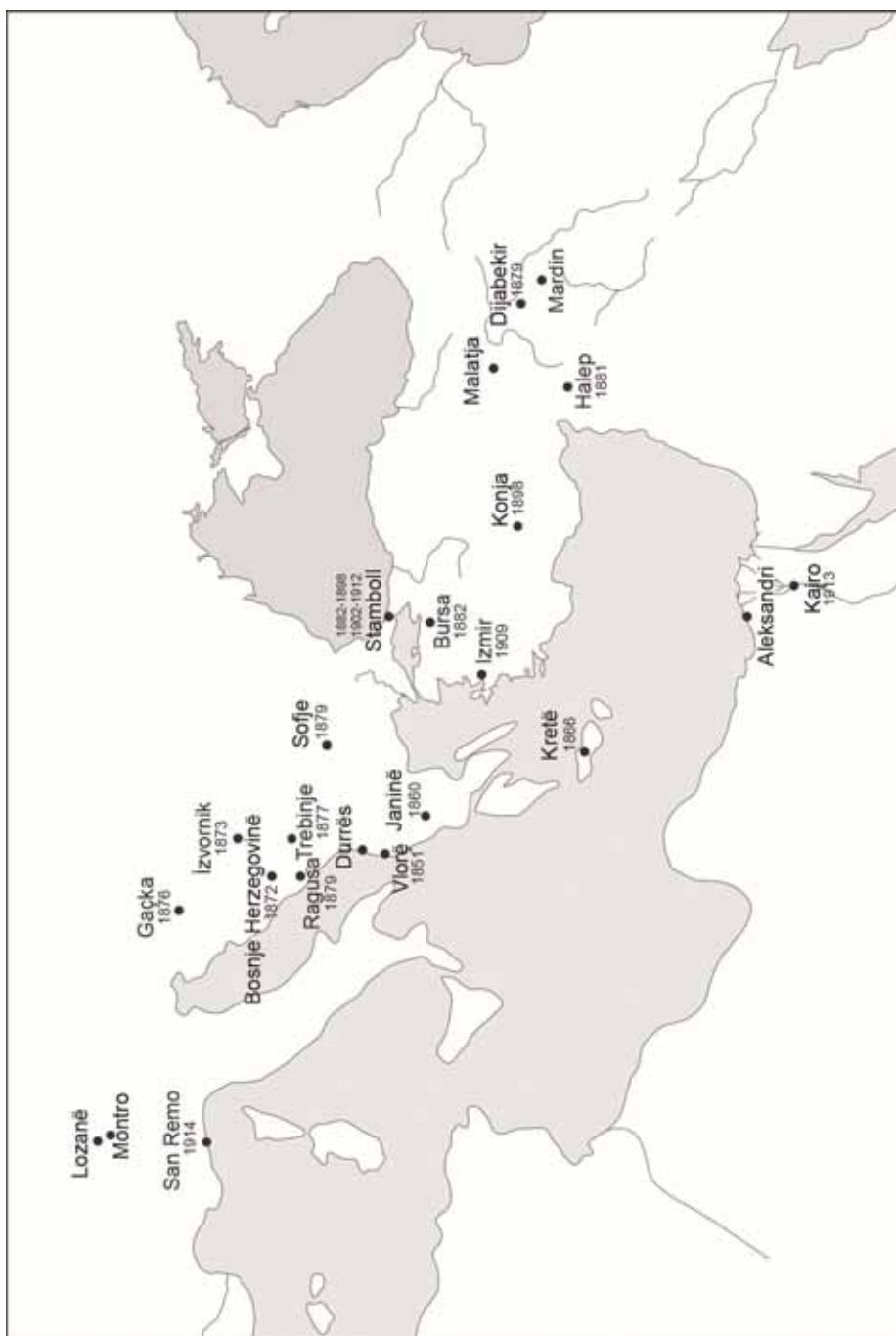
Një shtetar, i cili shërbente në rajone të ndryshme të perandorisë, përftonte mentalitetin e çdo kasabajë, qyteti, vilajeti e krahine ku ndodhej. Ishte i detyruar ta merrte në konsideratë vendin. Ishte i detyruar ta rrihte me mend atë vend dhe të mbahej në këmbë aty. Gjithashtu ishte i detyruar të shtonte diçka si përgjigje ndaj frymës së atij vendi dhe rrethanave të imponuara prej tij. Siç vargëzonte poeti gjerman bashkëkohës i Ferit Pashës, Rilke, në pranverën e vitit 1908: *“...denn da ist keine Stelle, die dich nicht sieht. Du mußt dein Leben ändern.”* Vlen të kujtohen fjalët e Ferit Pashës që tregojnë se në çdo detyrë të re përfitonte nga përvojat e mëparshme. Për shembull, duke i shprehur mendimin e tij si kryeministër sulltanit, e vinte në dukje se i njihte kushtet e krahinës duke thënë se mendimet e tij “mbështeten në njohjen dhe përvojën që kam fituar gjatë shërbimit tim në vilajetet e Dijarbekirit e Mamuretulazizit si dhe në sanxhakun e Siirtit.”¹⁰⁸³

Kur vdes njeriu, bëhet kufomë dhe jeta e tij në këtë botë merr fund, por rrëfimi i jetës së tij nuk mbaron, nuk ka fund e nuk bëhet kurrë i plotë. Sidomos në biografitë historike, historiani është i detyruar të mjaftohet duke respektuar rastësinë dhe arbitraritetin e materialeve në dispozicion. Edhe rrëfimi i jetës së Ferit Pashës në këtë libër është vetëm një rrëfim prej shumë rrëfimeve.

Jeta e Ferit Pashës fillon në Vlorë dhe që atje zgjatet në Janinë, nga Janina në Kretë, në Bosnje, në Hercegovinë, Sofje, Dijarbekir, Malatja, Elaziz, Haleb, Stamboll, Konja, Izmir, Ushi, Kajro, Berlin, Mannheim, Kajro e San Remo. Derisa përfundoi aty ku filloi, në vendlindjen e tij në Vlorë ku dhe u varros.

Ferit Pashë Vlora, megjithëse që shtetari i cili shërbeu më gjatë e pa ndërprerje si kryeministër gjatë sundimit tridhjetë e tre vjeçar të Sulltan Abdylhamidit II, nuk është njohur shumë. Që kryeministri i fundit i Abdylhamidit para revolucionit xhonturk dhe u emërua në atë post në një moshë të re krahasuar me paraardhësit e tij, pasi e tregoi veten në qeverisjen e provincës.

¹⁰⁸³ YA.HUS 467/101,1321 Zil.

Harta 9: Vendet ku ka qenë me detyrë Ferit Pasha

Jeta e Ferit Pashës nisi në Vlorë dhe vazhdoi në Janinë e Kretë, në Bosnje Hercegovinë, Sofje, Dubrovnik, pastaj në Dijabekir, Malatja, Elaziz, Halep, Stamboll, Konja, Izmir, Lozanë, Kajro, Berlin, Mannheim, Vjenë, Londër, Montro, Nisë, Paris e San Remo, për të përfunduar atje ku filloi, në vendlindjen e tij në Vlorë.

Për më shumë se pesë vjet është mbajtur në postin më të lartë ku mund të arrinte një vdekatar jashtë dinastisë osmane. Origjina shqiptare, në karrierën e tij herë ka qenë në favor në tij, herë në disfavor. Edhe vetë është luhatur mes besnikërisht e identitetesh të ndryshme, duke u përpjekur të mbajë ekuilibrin mbi një fill të hollë mes një stuhie. Është akuzuar si filogjerman, por kjo simpati e tij nuk ishte e verbër, por e kufizuar dhe e kushtëzuar nga interesat e perandorisë. Në periudhën më të trazuar, kur vendi i tij u shkëput nga perandoria, Ferit Pasha zgjodhi të mbetej osman. Jetoi si një shtetar perandorie duke shërbyer në cepa të ndryshëm të hapësirës osmane me frëngjishten, italishten, greqishten dhe arabishten që i zotëronte krahas shqipes e turqishtes, por përfundoi i harruar si gërmadhë e një epoke të vjetër.

Megjithë cilësitë e tij, nuk është një nga emrat e parë që vjen ndërmend kur bëhet fjalë për shtetarët e periudhës së Abdylhamidit. Nëpër libra emri i tij përgjithësisht haset vetëm aty ku flitet për revolucionin e 1908-ës, si kryeministri të cilit iu pranua dorëheqja. Në kujtesën popullore, madje edhe në Shqipëri apo në Konja ku kreu shërbime të rëndësishme, pak njihet. Madje edhe kur bëhet fjalë për çështjen e Maqedonisë në fillim të shekullit XX, ku duhet t'i përmendet emri më së shumti, roli i tij nënvlerësohet; në përgjithësi flitet vetëm për emërimin e Hysejin Hilmi Pashës si inspektor i përgjithshëm i vilajeteve të Rumelisë, por nuk përmendet Ferit Pasha, i cili u emërua në pozicionin më të rëndësishëm në qendër si pjesë e të njëjtit proces. Historitë kombëtare nuk e kanë parë të denjë për ta përmendur emrin e tij, sepse nuk iu bashkua as Shqipërisë së pavarur të themeluar nga kushërinjtë e tij dhe as xhonturqve në Stamboll. Për më tepër, emri i tij i pafat është ngatërruar shpesh me atë të Damat Ferit Pashës si anti-hero i republikës që do të themelohej më vonë. Nëse do ta shihte fundin e Luftës së Parë Botërore, sipas qëndrimit që do të mbante ndaj luftës kombëtare, ndoshta historia do ta etiketonte si tradhtar ose si hero. Ngaqë nuk i mbërriti ato ditë, jeta e tij nuk i hyri në punë as historisë kombëtare turke.

Por nga i njëjti material historik mund të ndërtohen rrëfime të ndryshme. Rrëfimet jetësore mund ta bëjnë personazh kryesor dikë që shfaqet si personazh dytësor në biografitë e të tjerëve. Edhe Ferit Pasha i këtij libri është një personazh dytësor në rrëfimet historike ku trajtohen Kryengritja e Hercegovinës, Abdylhamidi II, Këshilli i Shtetit, Lëvizja për Bashkim e Përparim, çështja e Maqedonisë, marrëdhëniet osmano-gjermane, historia e diplomacisë etj. Në këtë libër u vendos në rolin kryesor dhe zhvillimet e periudhës e personalitetet e tjera u panë nga prizmi i tij. Që në detyrat e para që e kanë hedhur në të katër anët, Ferit Pasha duket se ka mësuar të qenët kryeministër. Nëse duhet kërkuar patjetër një kup-tim në të kaluarën e një njeriu, mund të thuhet se jo vetëm karriera e tij, por e

gjithë origjina e tij në shekuj e ka përgatitur për atë detyrë. Me një këndvështrim teleologjik mund të thuhet se dyert e Vlorajve dhe të Tepelenajve kanë vazhduar ekzistencën e tyre për shekuj me radhë për të nxjerrë nga gjiri i tyre këtë njeri. Se si konfliktohen e pajtohen ideja e perandorisë me origjinat vendore, si mund të ndryshojë identiteti gjatë këtyre proceseve dhe t'i japë forma të reja vetes, e gjitha kjo ka qenë një linjë e rëndësishme e këtij libri. Nga luhatjet e heroit mes osmanizmit e shqiptarisë mund të vihet re se identitetet nuk janë aq të qëndrueshme sa ç'kujtohen, se formulohen sërish nga e para. Ferit Pasha është një burrë shteti, i cili me sukseset që arriti në detyra të ndryshme u ngjiti me shpejtësi në karrierë dhe preku fatet e perandorisë si pjesëtar i një dere fisnike vendore që spikaste mjaft me përkatësinë e saj të ndryshme etnike. Në një kohë që e përfshiu si një dallgë e zjarrit, gjatë gjithë jetës së tij Ferit Pasha zgjodhi mes identitetesh të ndryshme dhe nuk dihet se me cilat prej tyre jetoi në paqe të plotë. Ashtu si të gjitha jetët e perandorisë, Ferit Pasha vepronte mes realitetesh paralele që në botët kuptimore dhe hartat mentale të sotme duken kontradiktore, por që në forma të ndryshme përjetohen edhe sot.¹⁰⁸⁴

Të parët e identitetit dhe të personalitetit si një tërësi e pandryshueshme, e vështirëson të kuptuarit e figurave historike. Ajo që përpiqet të bëjë kjo biografi, është të shquajë ngjyrat përtej të bardhës e të zezës duke ndjekur jetët e ndryshme të Ferit Pashës (sidomos dy jetët para dhe pas 1908-ës që sot na duken kontradiktore, si dhe dy jetët e tij si osman dhe shqiptar). Sipas imazhit që kemi për periudhën e Abdylhamidit II, qëndrimet demokratike të Ferit Pashës pas shfronëzimit të sulltanit, të cilit i shërbeu për vite me radhë, duhet të bien ndesh me jetën e tij politike gjatë periudhës së absolutizmit: Si ka mundësi që një guvernator dhe kryeministër i një monarku si Abdylhamidi të ketë qenë edhe senator, guvernator, ministër e kryetar kuvendi në periudhën xhonturke? Si mund të bashkohen në mendjen dhe shpirtin e një burri shteti idetë e absolutizmit dhe të konstitucionalizmit dhe ç'tensione mund të shkaktojë kjo gjë? Ndjekja e dinamike që do të bënin të mundur rikonsiderimin e autokracisë të Abdylhamidit përmes biografive si ajo e Ferit Pashës Vlorës, domethënë përmes jetëve të njerëzve realë, do t'i jepte gjuhë të reja një historie konfliktuale.

Sipas Collingwood-it, një nga detyrat e historianit është të depërtojë në mendimet e njerëzve veprimet e të cilëve studion.¹⁰⁸⁵ Pikërisht kur përqendrohet tek individët dhe mendimet e tyre mund të kalohet përtej makrorrëfimeve që

¹⁰⁸⁴ Për një analizë më të hollësishme për sa u përket identiteteve dhe besnikërive plurale në jetët perandorake, shih: Abdulhamit Kırmızı, "Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course: Ferid Pasha, Governor and Grandvizier (1851-1914)", *Geschichte und Gesellschaft*, 40/1, 2014.

¹⁰⁸⁵ R. G. Collingwood, *The Idea of History* (Londër 1974), 228.

artikulohen me kontradikta. Vetëm kur grisen këto makrorrëfime që i prangosin mendjet dhe shfaqen me tërë lakuriqësinë përvojat realiste njerëzore, mund të pretendojmë ta kuptojmë disi të kaluarën.

Me dobi është të qëndrohet mbi preferencën subjektive. Tor Egil Forland, i cili paradoksin e historianit fetar që i ndan me thikë botët e tij fetare e shkencore, përpiket ta zgjidhë duke u nisur nga konceptualizimi që Margaret Gilbert u bën grupeve sociale si “subjekte plurale” (*plural subjects*), thotë: “Njerëzit mund të jenë pjesë e subjekteve plurale të ndryshme njëkohësisht, prandaj mund të vetëpërkufizohen me veprime të cilave u japin formë e i kufizojnë grupe “nesh” me qëllime të ndryshme dhe botëkuptime të ndryshme.” Në këtë mënyrë e shpjegon Forland se si një person i cili, si pjesë e një subjekti plural fetar, beson se Zoti ndikon mbi botën, mund ta lërë mënjanë këtë besim kur vepron si shkencëtar. Sipas tij kjo nuk ka kuptimin e të vepruarit si ateist, por vetëm të të pranuarit se forcat e mbinatyreshme nuk janë pjesë e një teksti shpjegues ideal. Historiani norvegjez pastaj, duke u mbështetur tek Kuhn-i, shton se dy botët nuk mund të përketohen në njëra-tjetrën por se dygjuhësia është e mundur.¹⁰⁸⁶ E pra, ndoshta bazuar në këtë formulë “kontradiktat” e Ferit Pashës mund të kuptohen më mirë: Ai fliste edhe gjuhën e autokracisë, edhe atë të konstitucionalizmit.

Për t'i kuptuar aktorët e përbashkët të këtyre dy botëve, e sidomos se si pas revolucionit të 1908-ës të gjithë u bënë papritur konstitucionalistë, duhet ndryshuar këndvështrimi lidhur me grupet sociale. Për shembull, po sipas Forland-it, individët si pjesë e një grupi social mund të besojnë e të sillen ndryshe nga ç'besojnë e ç'veprojnë individualisht. Madje aq sa asnjë pjesëtar i grupit individualisht mund të mos e ndajë besimin që grupi kërkon të vërë në jetë.¹⁰⁸⁷ Çfarëdo pikëpamje që mund të ketë mbi individin dhe shoqërinë, studiuesi duhet ta pranojë se njeriu është plot kontradikta. Askush nuk bart një tërësi konsekuente ideale.¹⁰⁸⁸

Ferit Pasha ndoshta ishte një “universal singular” siç shprehet Sartre për Flaubert-in: “Njeriu nuk është kurrë individ; do të ishte më me vend ta quanim universal singular, i totalizuar nga epoka e tij dhe kësisoj i universalizuar. Edhe ai nga ana e tij e ritotalizon epokën e tij dhe e riprodhon veten në të si një singularitet. Universal për sa i përket universalitetit singular të historisë së njerëzimit

¹⁰⁸⁶ “Bilingualism is possible, translation is not.”, Tor Egil Forland, “Historiography without God: A Reply to Gregory”, *History and Theory* 47, no. 4 (December 2008), s. 529-532.

¹⁰⁸⁷ “Mentality as Social Emergent: Can the Zeitgeist Have Explanatory Power?”, *History and Theory* 47/1 (February 2008), 49-50. Forland këtu bazohet në librin e Raimo Tuomela, *The Importance of Us* (Stanford: Stanford University Press, 1995).

¹⁰⁸⁸ Për një artikull ku kjo çështje trajtohet më gjerësisht, shih: Abdulhamit Kırmızı, “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar* (İstanbul: Klasik, 2013), 11-28.

dhe singular për sa i përket singularitetit universalizues të projekteve të tij; vlen të studiohet nga të dyja anët.¹⁰⁸⁹ Ky përkufizim përbën një kritikë kundrejt mentalitetit modern që individin dhe shoqërinë i sheh si hapësira të ndryshme ontologjike. Po të mendohet përmbi konceptet duke u abstraguar nga këto kallëpe dikotomikë, arrihet në përfundimin se fenomenologjikisht këto janë thjesht imazhe. Me shumë se në atë çfarë përfaqësojnë vërtet nocionet, duhet përqendruar në atë se si mund të përdoren ato për të përjetuar botën. Nocionet përveçohen nga kultura që na mbështjell, kurse kultura në vetvete është një hauz i përbashkët, të cilin si individët si shoqëritë edhe mund ta mbushin, edhe mund të përfitojnë prej tij. Kultura nuk është një përbërje ku shprehitë, kuptimet dhe praktikët janë të gatshme e mbikëqyrëse. Kultura përbëhet nga gjasat dhe mundësitë që realizohen e përjetojnë gjatë marrëdhënieve me të tjerët. Kushdo preferon njërën nga këto gjasa e mundësi kundrejt tjetrës, sipas vetes e gjendjes së tij.¹⁰⁹⁰ Edhe Ferit Pasha përpëlitej, lëvizte, negocionte, ndryshonte dhe pësonte ndryshim brenda repertorit të tij kulturor.

Falë këtij fleksibiliteti që është pjesë e natyrës njerëzore, një burrë shteti, i cili kishte shërbyer në detyra të rëndësishme në periudhën e Abdylhamidit, mund të merrte përsipër role edhe në postet e larta të periudhës së Konstitucionalizmit. Jeta e Ferit Pashës tregon se polarizimi dhe kundërvënja e periudhave të Abdylhamidit dhe Konstitucionalizmit në historiografinë e periudhës së republikës, nuk është edhe aq e drejtë, se palët nuk kanë qenë aq të paepura e pa përcjellshmëri mes tyre sa ç'paraqitet në këtë literaturë. Një burrë i cili i kishte shërbyer si guvernator e kryeministër Abdylhamidit mund të bëhej guvernator e ministër edhe në Konstitucionalizëm. Kur ishte kryeministër Ferit Pasha arrinte të mbante pranë vetes si shkruar vëllain e qumështit të Talat Beut, një prej opozitarëve më të ashpër të regjimit.

Nga ana tjetër, përtej subjektivitetit të vet, në karrierën burokratike të Ferit Pashës mund të vihet re edhe ndikimi i marrëdhënieve të tij. Arritja në majat e burokracisë nuk varet vetëm nga gjenialiteti, largpamësia, dija e përvoja e një nëpunësi, fati dhe rastësitë. Në të njëjtën kohë duhen gjurmuar edhe njohjet e tij, marrëdhëniet protektive, miqësitë, lidhjet e fshehta, nxitjet dhe mbështetjet. Kishte edhe shqiptarë të tjerë të aftë me prejardhje fisnike, por asnjëri prej tyre nuk u ngjiti aq lart e aq shpejt sa Ferit Pasha në atë periudhë. Po të shqyrtohen

¹⁰⁸⁹ Jean-Paul Sartre, *The Family Idiot: Gustave Flaubert 1821-1857* (çev. Carol Coşman, Chicago: University of Chicago Press, 1981) I/ix.

¹⁰⁹⁰ Përcjell përkufizimin e kulturës nga Donald Winnicott dhe të "universalit singular të Sartre Michael D. Jackson, "Between Biography and Ethnography", *Harvard Theological Review* 101:3-4 (2008), 380-381.

pemët një nga një pa e harruar pyllin, mund të përftohen qasje më të holla ndaj funksionimit dhe politikave të autokracisë.

Po ashtu nuk ishte e thënë që të kishte dallime për sa i përket stilit të jetesës mes zyrtarëve të Abdylhamidit dhe kundërshtarëve të regjimit. Le të kujtohen skenat e të ngrënave e qejfeve në fillim të librit. Për sa i përket mentalitetit e ideologjisë, xhonturqit dhe njerëzit e regjimit të vjetër bashkoheshin në mbrojtjen e parimeve si progresi e civilizimi të epokës moderne, ajrin e së cilës thithnin të gjithë në mushkëri. Le të kujtojmë rreshtat që shkruante Ferit Pasha nga Konja: “Nëse populli lihet i lirë në veprimtarinë ndërtimore, nuk do ta braktisë kurrë traditën;” ngaqë nuk gjente gurë e tulla do të vazhdonte të bënte ndërtesa të shëmtuara prej qerpiçi në stilin e vjetër. Kush vazhdonte zakonet e vjetra përkundër ligjeve të reja, duhej ndëshkuar “madje” edhe në Stamboll. Sipas Ferit Pashës, i cili donte t’ua tregonte qejfin atyre që vazhdonin të bënin çati në stilin e vjetër duke marrë në sy gjobën në para, një nga ato çati prej dheu duhej shkatërruar forcërisht “për t’u bërë mësim”! Sipas tij, ky lloj ndëshkimi ishte më i efektshëm se çdo lloj nxitjeje (“të tilla ndëshkime në këto anë janë më të efektshme se çdo lloj nxitjeje”).¹⁰⁹¹ Nga ana tjetër, megjithëse ishte një guvernator i cili pati filluar traditën e muzeve në provincë, si një përkrahës radikal i modernizimit Ferit Pasha mendonte se muri rrethues i Antaljas nuk kishte vlerë historike dhe nëse nuk shembej do të bëhej pengesë për zhvillimin e qytetit.¹⁰⁹² Drejtori i përgjithshëm i kompanisë së duhanit, zvicerani Lui Ramber, në ditarin e tij Ferit Pashën e përshkruan si një novator që mendon si perëndimor. Pashai ia pati besuar Ramberit shkollimin e të bijve dhe ky i fundit bëri të mundur që njëri të studionte në Gjenevë e tjetri në Lozanë.¹⁰⁹³

Edhe vetë Sulltan Abdylhamidi nuk ishte i pandikuar nga këto ide. Dallimi më i madh mes pushtetarëve e opozitarëve ishte ideja për kalimin në një regjim përfaqësues. Ashtu si Abdylhamidi, edhe Ferit Pasha, siç shprehej në bisedën e rrëfyer në krye të librit, mendonte se vendi dhe populli nuk ishin gati për Konstitucionalizmin. Se kujt i dhanë të drejtë zhvillimet në periudhën e Konstitucionalizmit, është çështje tjetër.

¹⁰⁹¹ ŞD 1755/12 1320 Za 28.

¹⁰⁹² ŞD 1750/6,1319 L 27.

¹⁰⁹³ Lui Ramber, *Gizli Notlar*, çev. Mehmet Gayur Bleda, përg. Ömer Hakan Özalp (İstanbul: Ark, 2011), 277.

FALËNDERIM

Më shumë se pesë vjet u deshën për shkrimin e këtij libri. Gjatë kësaj kohe, pjesë të ndryshme të tij janë botuar në forma të ndryshme si artikuj në revistat që mund të shihen në bibliografi.

Gjatë shkrimit të librit më kanë ndihmuar shumë miq e kolegë: Serhat Aslaner, i cili më ka njoftuar me entuziazëm për çdo burim ku haste Ferit Pashën; Talha Çelik, i cili më ka përcjellë dokumente nga arkivat gjermane; Faruk Yaslıçimen, i cili më ka dërguar dokumente nga arkivat austriake; Süleyman Kızıltoprak, i cili më ka përcjellë dokumentet e Abbas Hilmi Pashës; Abdurrahman Nur, i cili më ka korrigjuar pjesët e përkthyer nga frëngjishtja; Hümeýra Bostan, e cila ka përgatitur bibliografinë; punonjësit e shtëpisë botuese që kanë dhënë kontributin e tyre; dhe sigurisht Benjamin Fortna, i cili bëri të mundur që të shfrytëzoja arkivat dhe bibliotekat angleze duke më ftuar në Universitetin e Londrës me bursën e British Academy-së. Me nipin e Ferit Pashës që jeton në Zvicër, Sinan Vlorën, nuk arrita të njihesha personalisht, por kam marrë përshëndetjet e tij. Bashkëshortja e tij e vyer, zonja Gülören Germen-Vlora, i biri, arkitekti Osman Vlora me banim në Londër dhe e kunata, e nderuara zonja Sezen Germen, nuk ma kursyen vëmendjen gjatë kërkimeve të mia, ndaj është kënaqësi për mua ta falënderoj secilin prej tyre. Gabimet në libër, sigurisht, janë të miat.

SHTOJCA 1: KRONOLOGJI BIOGRAFIKE E FERIT PASHËS

Kronologjia	Data	Konteksti
Lindi në Vlorë	1850	Vlora kaza e vilajetit të Janinës
Shkolla fillore në Vlorë	1850-at	
Shkolla pasfillore në Janinë	1860-at	Shkolla pasfillore <i>rushdije</i>
Gjimnazi Zosimea në Janinë		Liceu grek
Mëson arabisht, frengjisht, turqisht, italisht e greqisht nga mësues privatë		<i>“I flet e i shkruan rrjedhshëm këto gjuhë dhe veç kësaj di edhe shqip”</i>
Shkrues administrate në Resmo dhe Kandije të Kretës (nga tre vjet)	1868	Pranë të atit, Mustafa Pashës, i cili ishte mytesarraf në Resmo dhe më vonë në Kandije
Shkrues në zyrën e korrespondencës në Bosnje, 6 muaj	1872	I ati emërohet mytesarraf i Hercegovinës, bartet në Sarajevë
Zv. Drejtor i korrespondencës në Zvornik, 2 vjet	1873	Tuzla
Kryesekretar i gjykatës ushtarake të Hercegovinës	1875	Ngarkohet me hetimin e kryengritjes në Hercegovinë
Drejtor i korrespondencës në Gaçka	1876	
Kajmekam i Trebinjes	1877	
Kryesekretar i divizionit të Hercegovinës	1877	1 vit: <i>“me hyrjen e Austrisë një vit më vonë, mbetet pa detyrë”</i>
Zv. Komisioner perandorak në Sofje, 7 muaj		Problemet e popullatës muslimane në Bullgari
Vepron në tagrin e komisionerit perandorak osman (Bullg.)		3 muaj
Vizitë diplomatike në Raguzë		Pjesë e delegacionit të kryesuar nga Dervish Pasha pranë Perandorit Austriak
Inspektor gjyqësor në Diyarbekir, 16 muaj	1879	Trazira; syrgjynosja e krerëve kurdë
Inspektor gjyqësor në Haleb, detyrë e posaçme	1881	Konflikti mes guvernatorit dhe nëpunësve gjyqësorë
Anëtar i Gjykatës së Shkallës së dytë në Stamboll	1882	Seksioni i tregtisë
Hetues gjyqësor në Bursa, detyrë e posaçme		Ankesat për guvernatorin e Bursës, Ahmet Vefik Pashën
Anëtar i Gjykatës së Shkallës së Dytë në Stamboll	1884	Seksioni civil
Stamboll, Prokuror i përgjithshëm pranë Gjykatës së Shkallës së Dytë të Këshillit të Shtetit		Mars

Stamboll, Anëtar i Këshillit të Shtetit		Seksioni i reformës (Tanzimatit)
Guvernator i Konjës	1898	Projektet arsimore, ujore, etj.
Titulli i Pashait	1899	<i>Grada e vezirit, qershor</i>
Stamboll, kryetar i Komisionit të Reformës në Maqedoni	1902	<i>Çështja e Maqedonisë (Kryetar i Komisionit Kryeministrior për Reformën në Maqedoni)</i>
KRYEMINISTËR	1903	Çështja e Maqedonisë, kryengritjet në Shqipëri e Jemen, Hekurudha e Bagdadit, xhonturqit
	1908	Rivendosja e Kushtetutës Osmane
Stamboll, senator	1909	
Izmir, guvernatorit i Ajdënit, 3 muaj	1909	Shfronëzimi i Abdylhamidit II
Stamboll, ministër i Brendshëm, 3 muaj	1909	Masakrat në Adana; “nënsekretariatet politike”
Kajro	1913	Martesa e të birit me princeshën e Egjiptit
Vdes në San Remo	1914	Nuk lejohet të hyjë në Turqi
Varroset në Vlorë	1914	Leje e posaçme 3 ditore për varrimin e Ferit Pashës në Vlorë

SHTOJCA 2: DOKUMENTE ARKIVORE DHE LETRA

DH.SAİD 4/346-347

Mehmed Ferid Beu është biri i Mustafa Pashë Vlorës i cili rrjedh nga fisi i Ali Pashë Tepelenës dhe i Sinan Pashës.

Ka lindur në Vlorë në vitin 1263 hixhri.

Pasi ka përvetësuar dijet bazë fetare në shkollën fillore, ka studiuar në shkollën pasfillore të Janinës dhe në gjimnazin grek po në Janinë. Gjithashtu, nga mësues privatë ka marrë mësim në arabisht, frengjisht, turqisht, italisht e greqisht, gjuhë të cilat i flet e i shkruan. Veç kësaj flet edhe shqipen.

Në vitin 1283, në moshën njëzet e katër vjecare u emërua kryesekretar i Gjykatës për Krime të Rënda të sanxhakut të Resmos me rrogë 400 grosh. Në vitin 1286 u caktua shkruer i parë i sekretarisë së Kandijes me 500 grosh rrogë. Tre vjet më vonë dha dorëheqjen nga kjo detyrë dhe në vitin 1289, për rreth gjashtë muaj punoi si kryeshkruer në Zyrën e Korrespondencës të Vilajetit të Bosnjes. Në vitin 1290 u emërua zëvendës drejtor i Korrespondencës së Zvornikut. Në vitin 1292 u caktuar kryesekretar i gjykatës së posaçme ushtarake për hetimin e Kryengritjes së Hercegovinës me 1300 grosh rrogë dhe po atë vit u emërua drejtor i Zyrës së Korrespondencës të Sanxhakut të Gaçkës me 2500 grosh rrogë. Në këtë kohë, për rreth dy muaj kreu pa rrogë edhe detyrën e zëvendësmytesarrit, por më pas, me shpërbërjen e nëpunësisë në fjalë mbeti pa detyrë. Në vitin 1294 u emërua kajmekam i Trebinjes me 3500 grosh rrogë. Gjashtë muaj më vonë u emërua kryesekretar i korrespondencës në divizionin e Bosnje Hercegovinës me 3750 grosh rrogë. Me hyrjen e Austrisë një vit më vonë mbeti pa detyrë. Në vitin 1295 u emërua zëvendëskomisioner i Bullgarisë me 30 lira rrogë. Në këtë detyrë qëndroi shtatë muaj. Ndërkohë për tre muaj mori përsipër edhe detyrën e komisionerit. Me përfundimin e afatit të nëpunësisë mbeti pa detyrë. Në muajin shevval të vitit 1296 u emërua inspektor gjyqësor në Dijarbekir me 10.000 grosh rrogë. Pesë muaj më vonë rroga iu ul në 7500 grosh. Njëmbëdhjetë muaj më vonë dha dorëheqjen. Paskëtaç shkoi në Haleb me 12.000 grosh dietë për të hetuar ankesat e ndërsjellta mes nëpunësve të gjykatës dhe atyre të administratës. Pas e kreu këtë detyrë u kthye në Stamboll ku në fund të muajit xhemadilevvel të vitit 1299 u emërua anëtar i Gjykatës Tregtare të Shkallës së Dytë me 2800 grosh rrogë, detyrë ku gjendet aktualisht.

Në vitin 1283 i është dhënë grada e katërt [*rabia*] e klasit të dallueshmërisë [*sıñıf-ı mütemayiz*], në vitin 1285 grada e tretë [*salise*], më 1293 grada e dytë [*saniye*] dhe më 1295 grada e parë. Në vitin 1296 është dekoruar me dekoratën mexhidije të klasit të katërt, kurse si anëtar i delegacionit të kryesuar nga Dervish Pasha pranë Perandorit të Austrisë në Raguzë, është dekoruar me dekoratën e Franc Joze fit të klasit të tretë. Deri tani nga detyrat ku ka qenë është larguar duke transferuar gjatë, duke dhënë dorëheqjen, ose me reshtjen së qeni të vetë detyrës dhe nuk është akuzuar apo gjykuar ndonjëherë lidhur me detyrat që ka kryer.

Në rekomandimin për të shkruar nga ministri i Drejtësisë Xhevdet Pasha, thuhet se i përmenduri është i aftë e me njohuri të mjaftueshme në çështjet juridike.

2 rexheb 1299 dhe 8 maj 1298

Më 7 teshrinievvel të vitit 1298 që përkon me datën 6 zilhixhxhe të vitit 1299, Ferid Beu shkoi në Bursa me gjithsej 20 lira dietë, me një detyrë hetimi, dhe pasi u kthye, në ditët e para të muharremit 1301 u dekorua me Mexhidijen e klasit të tretë. Po atë vit, më 17 mars të 1300-ës që përkon me fillimin e xhemadilulasë të hixhrit, u nderua me gradën e parë [*ula*] të shquarësisë [*sıñıf-ı sanî*] dhe u emërua prokuror i përgjithshëm i Këshillit të Lartë të Shtetit me 5000 grosh rrogë. Më 6 safer të vitit 1302 që përkon me 13 teshrinisanin e 1300-ës, e emërua anëtar i Zyrës së Tanzimatit me po atë rrogë. Rreth fundit të muajit shaban të vitit 1303 u nderua me gradën e parë të klasit të parë, kurse më 15 xhemadilula të 1304-ës iu dha Mexhidija e klasit të dytë.

Më 18 muharrem të vitit 1305 që përkon me 24 shtatorin 1303, i përmendur u ngarkua edhe me anëtarësi në komisionin e posaçëm të formuar nën kryesinë e kryeprokurorit të Gjykatës së Apelit, Riza Bejefendiut, , me qëllimin për të konstatuar dhe sqaruar shkaqet e ankesave që vijnë nga gjykatat dhe nëpunësit gjyqësorë, që punët gjyqësore të vazhdojnë në mënyrë të pëlqyeshme për instancën perandorake duke garantuar të drejtën e shtetasve, për çka nevojitet të shqyrtohen e hetohen ligjet e rregulloret, si dhe atributet e gjendja e nëpunësve gjyqësorë, dhe të nxirren në pah gjërat që duhen korrigjuar e përmirësuar e të vihen në zbatim masat që do të shfaqen të nevojshme pas këtij shqyrtimi.

Më 15 rexheb të vitit 1306 zotëria i përmendur u nderua me gradën e Oficerit të Lartë [*Grand Officier*] të urdhrin "Pinov" nga Papa.

Më 16 shaban të po atij viti i përmenduri u nderua me Urdhrin e Lartë Osman të klasit të dytë.

Në fillim të zilkades të po atij viti, zotërisë së përmendur iu dha Urdhri Shir u Hurshid i klasit të parë nga Irani.

Në fillim të muharremit të po atij viti, zotërisë së përmendur iu dha Urdhri "Katolik i Izabelës" i klasit të parë nga Spanja.

Më 23 rabbiulevvel të vitit 1302 është emëruar anëtar në komisionin e ngritur për shqyrtimin e ankesave të bëra në Kompaninë e Duhanit lidhur me importimin e duhanit grek në Egjipt; më 20 rexheb të vitit 1304 është emëruar anëtar në komisionin e ngritur për vjeljen e taksës së hyrjes; më 23 rebuilevvel të vitit 1306, në komisionin për rishikimin e Rregullores Arsimore; më 26 rexheb të po atij viti, në komisionin për shqyrtimin e financave të bashkisë së Stambollit; më 29 shevval të vitit 1307, në komisionin për shqyrtimin e rrogave; më 21 zilhixhxhe të po atij viti, në komisionin për shqyrtimin e buxhetit të të ardhurave të posaçme të Administratës së Borxheve Publike dhe më 4 rebuilevvel të vitit 1308, është emëruar kryetar i këtij komisioni.

Më 28 xhemadilahira të vitit 1309, është dekoruar me Urdhrin Suver të klasit të dytë nga shteti grek.

Më 4 zilhixhxhe të po atij viti është dekoruar me Urdhrin e Legjionit të Nderit nga shteti francez.

Më 21 ramazan të vitit 1310 është graduar me Gradën e Lartë [*rütbe-i bala*].

Më 25 rebiulahir të vitit 1312 është dekoruar me Urdhrin Mexhidije të klasit të parë për punën e përkushtuar në shërbim të shtetit.

Më 9 shkurt të vitit 1314 i është ulur rroga në 4500 grosh.

Më 1 muharrem të vitit 1315 është dekoruar me Urdhrin e Lartë Osman të klasit të parë për punën kompetente e të përkushtuar në shërbim të shtetit.

Më 4 zilkadde të po atij viti, për meritë të aftësisë dhe përkushtimit të tij, është emëruar guvernator i vilajetit të Konjës me 15300 grosh rrogë.

Më 27 rebiulahir të vitit 1316, nisur nga këto cilësi të tij si dhe nga largpamësia e aftësia e treguar në administrimin e çështjeve të vilajetit në përputhje me kënaqësinë sulltanore, është dekoruar me Medaljen e Merituar të Artë.

Më 7 shevval të po atij viti që përkon me 6 shkurtin 1314, i është rritur rroga në 20.000 grosh.

Më 29 rebuilevvel të vitit 1317, si shpërblim për përkushtimin e treguar që nga fillimi i detyrës në fjalë për zhvillimin e infrastrukturës dhe përmirësimin e rendit në vilajet në përputhje me kënaqësinë sulltanore, është dekoruar me gradën e vezirit.

Më 3 xhemadilevvel të vitit 1318, është dekoruar me Dekoratën e Shkëlqyer Mexhidi për shërbimin e tij të përkushtuar e besnik.

Më 12 safer të vitit 1319, është dekoruar me Dekoratën e Shkëlqyer të Krenarisë për shërbimin e tij të përkushtuar e besnik.

[illegible]

قوتیور لایق

ه

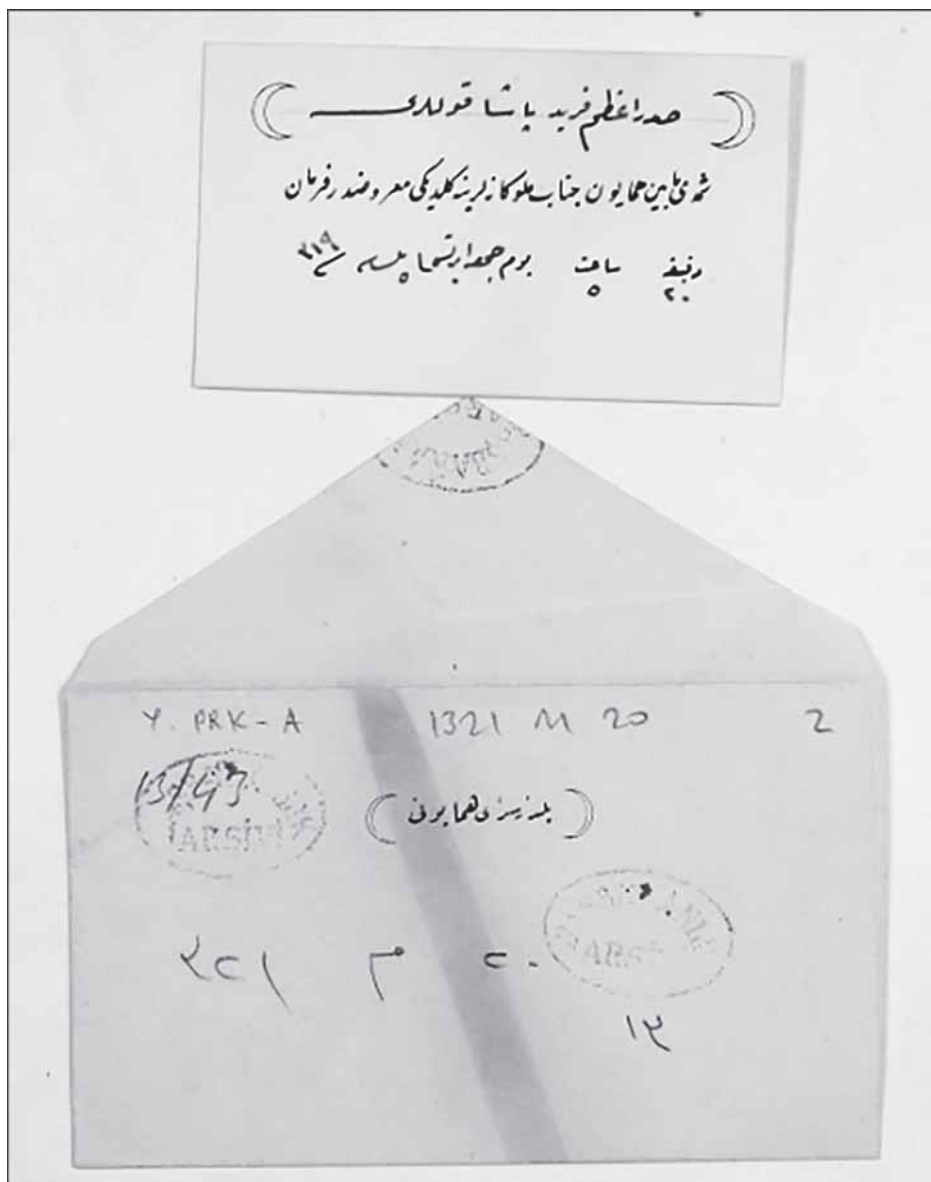
ماسبه یونیه ضایع مولان باسه تته صمیمه

عظمتی انم حضرتی
 دوز و لایحه او هیو او دیسه سنه مایهس طرفه رویه اولانه خصوصات اید اهل و معلقات
 سحر بی حادی نظم اولانه جد و لای بر خیزم راضیه نقرت صمیمه پایله تکرارت حاکم هم جویم
 نفا تقیم ییویم
 لایه رفیق توایه هفت داریجه ولایت حیات ادره تبه برانقم تاییه ایسه اولینی دهه سنه
 اصدی صمیمه هفت دهه تقصیده نه اقباب و حاکم یوقیرت صمیمه و غنیمت اعظمه رضانه احسانیم
 اولیه او دوزنه هفت مه لک و لک اقل صمیمه تاهه تاریخ
 نه دلیس

Shkresë zyrtare dërguar Stambollit nga Ferit Pasha si guvernator i Konjës

Burimi: SOA, Y.MTV, 200/75, 1317 ZA 21

Letra

Një pusullë për sulltanin që lajmëron ardhjen e kryeministër Ferit Pashës
 në Pallatin e Jëlldëzit më 5 prill 1319 në orën (allaturka) 5:20

Burimi: BOA, Y.PRK.A, 13/43. 1321 M 20

No. 2. 67/41 280

Administration des télégraphes et des téléphones suisses. — Amministrazione dei telegrafi e dei telefoni svizzeri.

Telegramm — Télégramme — Telegramma

geneve beaurivageouchy 85.45 22/7 5/50- hsr =

Genève

Aufgegeben den — Consigné le 191 um — a 6 Uhr — heures min. s. 191 alle 2 min. s. 191 alle 2 min. s. 191 alle 2 min. s.

Erhalten von — Reçu de den — le 191 il 2 Uhr — heures min. s. 191 alle 2 min. s. 191 alle 2 min. s.

Ricevuto da

monsieur charles hacuis 6 rue de hesse geneve = priere
transmettre telegramme a son altesse le khedive d' egypte :
ministere constitue ' par mouktar pacha . je figure comme
ministre de l'interieur ma sante ne me permettant pas me suis
excuse echange telegraphique hommages et devouements = ferid . +

*Cette dépêche a été ré-télégraphiée à Montecarlo
et faite par le 22/7. H.*

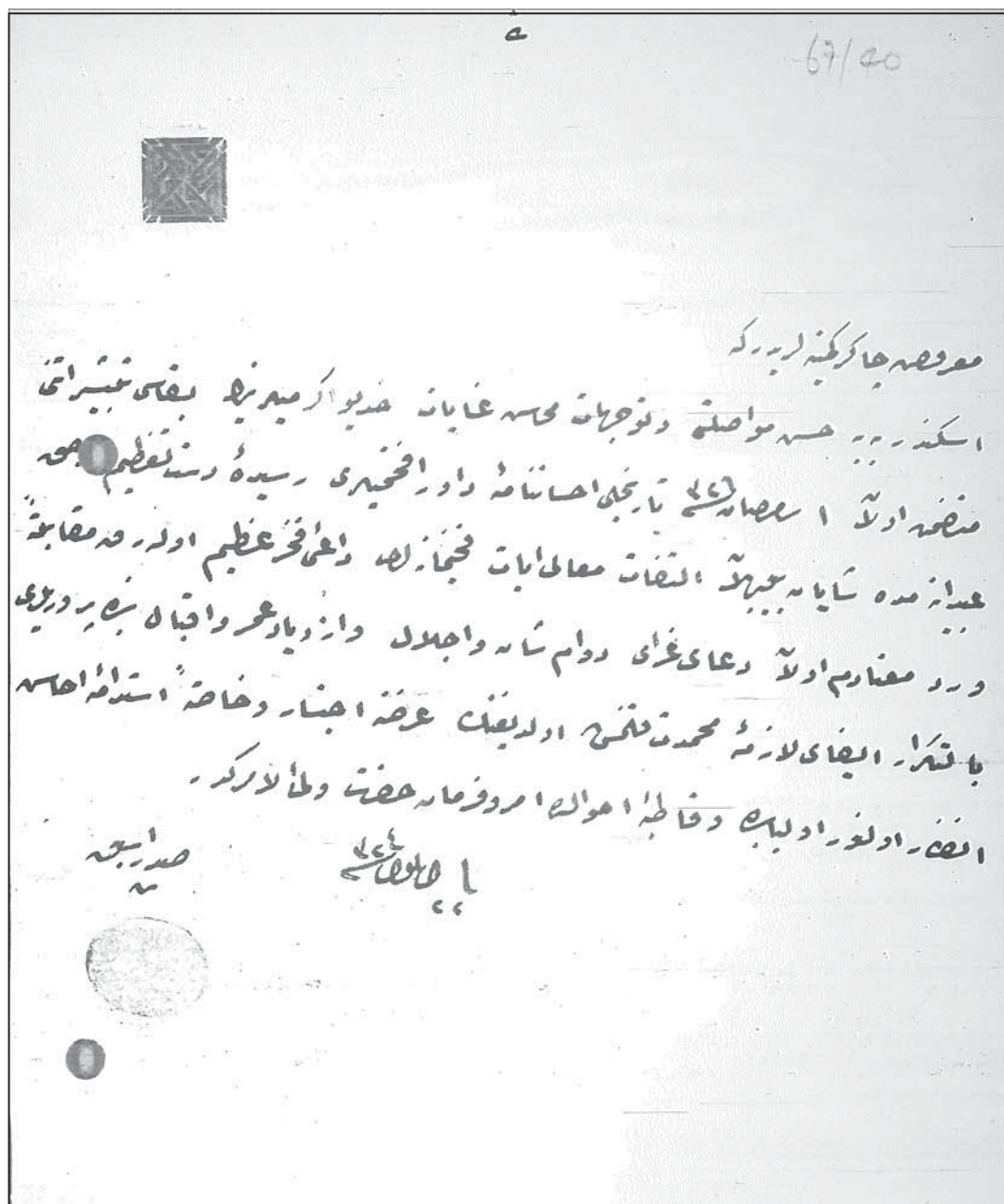
Über-telegraphiert an — Réexpédié à den — le 191 il 6. + Uhr — heures min. s. 191 alle 2 min. s. 191 alle 2 min. s.

Ritrasmissione a

Der Telegraphist: — Le télégraphiste:
Il telegrafista:

Telegram i dërguar hidiv Abbas Hilmi Pashës nga Gjeneva në emër të Ferit Pashës

Burimi: AHP, 67/41

Shkresë e dërguar hidiv Abbas Hilmi Pashës nga Ferit Pasha

Burimi: AHP, 67/40

Le Prince Mohammed Ali j'ai fait
 préparer un grand local au côté de l'écriture
 au profit de Constant Pacha qui vivra à
 d'Egypte. Fatma la nouvelle à Rome
 à Schekher à Paris a l'habileté
 sa nomination paraîtra au jour
 d'aujourd'hui, après, Monsieur Pacha
 de nos hommages, le plus respectueux
 Ferid

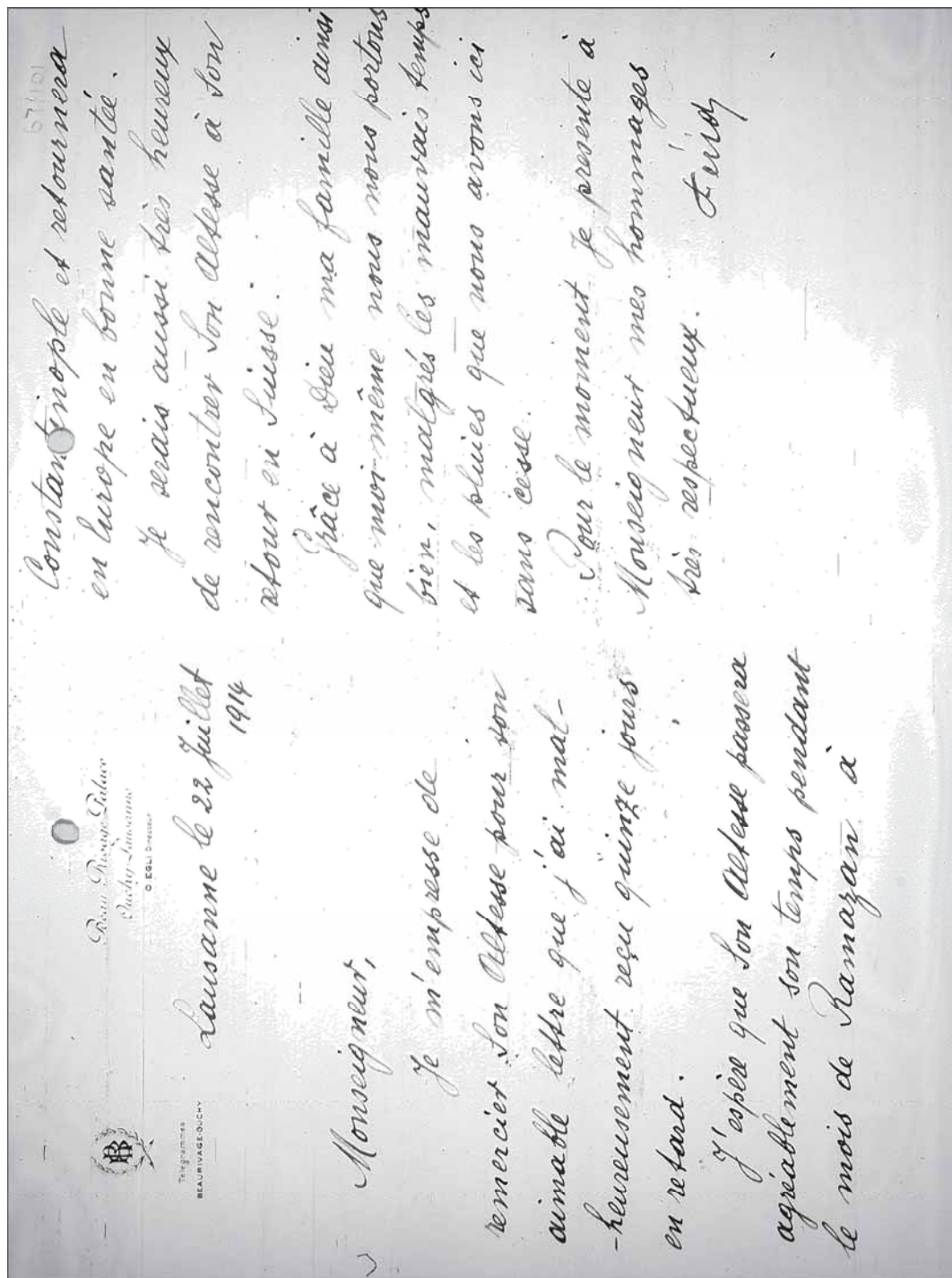
Constantinople le
 14 Mars 1861.

Après la dernière lettre que j'ai
 adressée à Votre Altesse, je vous l'apporte
 que l'Europe ne pouvait pas intervenir
 en cette occurrence, l'amir Pacha a décidé
 de conclure une armistice et que le ordre
 en conséquence ont été communiés à
 Nazim Pacha qui, jusqu'à hier soir
 n'avait encore rien répondu.
 Quoique les troupes bulgares sont très
 fatiguées et que le choléra y sévit, leur
 demande sera tout de même très exigée.
 Chez nos troupes prend aussi de grande
 attention sans compter la dysenterie
 le corps d'armée d'Egypte et s'
 l'expédition commença à venir avec les
 les troupes de la Syrie. Ils sont de hommes
 et faibles, les troupes mais si, que Dieu fasse
 elle seraient aussi contaminées, etc.

محمد علي

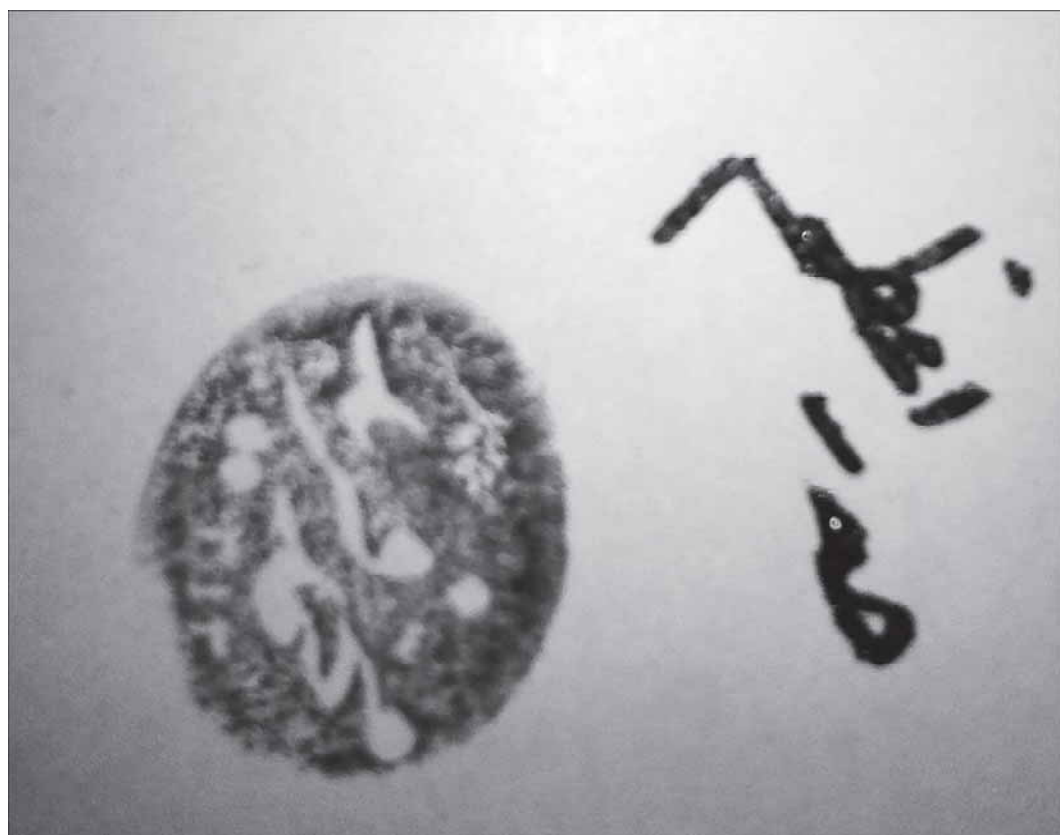
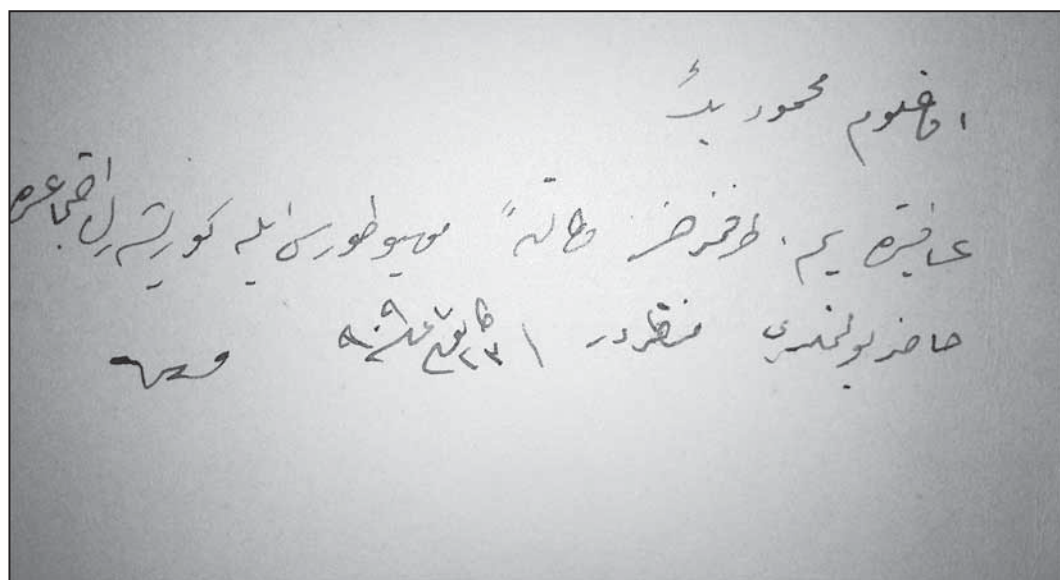
Letër nga Ferit Pasha për hidiv Abbas Hilmi Pashën, shkruar mbi letër me emblemën e Senatit

Burimi: AHP 67/61

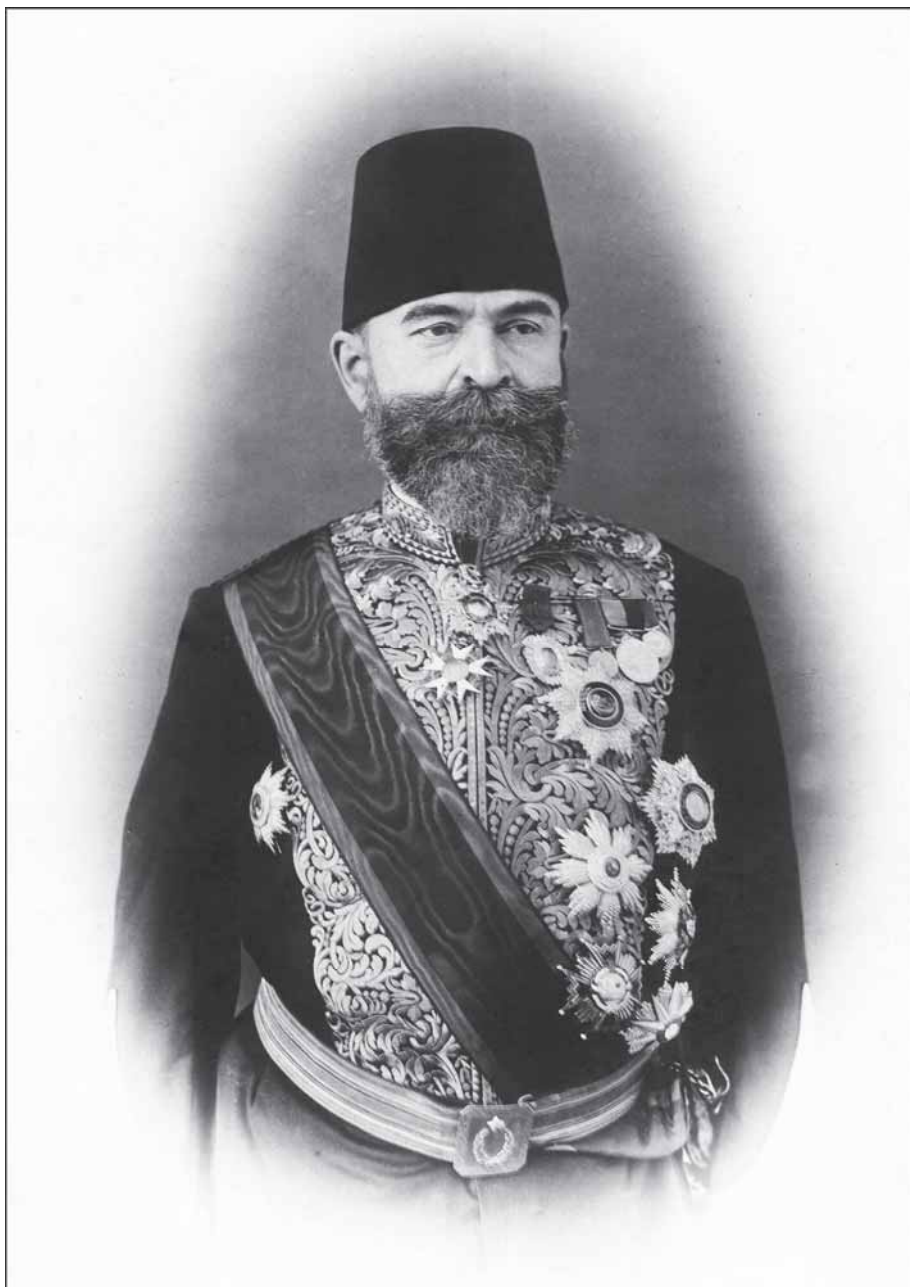
Letër dërguar e Ferit Pashës për hidiv Abbas Hilmi Pashën, dërguar nga Lozana

Burimi: AHP 67/101

Shkrim dore dhe vula e Ferit Pashës

SHTOJCA 3: FOTOGRAFI

S.E. Ferid Bey, Gouverneur General de Koniah

Ferit Pasha në Lozanë
Burimi: Marrë nga i nipi, Sinan Vlora

Djalin e madh, Xhelaledinin, Ferit Pasha e martoi me të bijën e hidiv Abbas Hilmi Pashës, princeshë Atijetullahun (27 mars 1913)

Burimi: Arkivi i Taha Toros-it

BIBLIOGRAFIA

*Burimet arkivore**Berlin: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*

PA-AA: IA Türkei 159/2

Durham: Durham University Library, Archives & Special Collections

Abbas Hilmi II Papers: 11

İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

A.MKT.MHM	ŞD.ML
A.MTZ	TFR.1.MKM
BEO	YA.HUS
DH.EUM 2. Şube	YA.RES
DH.EUM.THR	Y.EE
DH.İD	Y.EE.KP
DH.MKT	Y.MTV
DH.MUI	Y.PRK.A
DH.SAİD	Y.PRK.ASK
DH.TMIK.S DUİT	Y.PRK.AZJ
HR.SYS	Y.PRK.AZN
HR.TO	Y.PRK.BŞK
HSD.AFT	Y.PRK.DFE
İ.AZN	Y.PRK.EŞA
İ.DH	Y.PRK.HH
İ.HR	Y.PRK.KOM
İ.HUS	Y.PRK.ML
İ.MTZ	Y.PRK.MYD
İ.MVL	Y.PRK.TNF
İ.TAL	Y.PRK.TKM
MF.MKT	Y.PRK.UM
MV	Y.PRK.ŞD
ŞD	Y.PRK.ZB
ŞD.DH	

İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi

Avlonyalı Ferid Paşa Dosyası

London: The National Archives (TNA)

FO 78: 1988, 2049, 3132, 5209

FO 195: 904, 2331

FO 371: 544, 548, 770, 771, 2131FO 421:137, 231, 232, 233, 234,235, 240, 241, 243, 244

FO 424: 101, 106, 107, 115, 122, 123, 205, 206, 208, 210, 212, 214, 215

FO 881: 8175, 8982

Viyana: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHSt)

PA XII: 198, 200, 201, 202, 205

Dorëshkrime

Aczi, İbrahim, *Devirler Arası Konya*, Konya Yeğenağa Kütüphanesi, Y.AGA D, no. 10475.

Dokumente të botuara

Bridge, F. R., *Austro-Hungarian Documents Relating to the Macedonian Struggle, 1896-1912*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1976.

(GPdEK) *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, ed. J. Lepsius, A. M. Bartholdy ve F. Time, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.B.H., 1924.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1-4, Ankara: TBMM, 1982-1991.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 1-4, Ankara: TBMM, 1982.

<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=18345>

<http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries/dl459.htm>

<http://www.zosimaia.gr>

Gazeta

International Herald Tribune

Sabah

Tasvir-i Efkar

The New York Times

The Times

Yeni Sabah

Libra, artikuj, teza, albume

“1909 Türk Karşı Devrimi: İstanbul'da Görev Yapan Fransız Diplomat August Boppe'nin Eşine Gönderdiği Mektupların Ortaya Çıkardıkları”, çev. Cüneyt Akalın, Emre Alpman, *Mülkiye*, c. XXVI, 234 (Mayıs-Haziran 2002): 119-138.

Abdülhak Hâmid'in Hatıraları, përg. İnci Enginün, İstanbul: Dergâh, 1994.

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Catay, İstanbul: Tarih Vakfı, 1996.

Adıyeke, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara: TTK, 2000.

Ahmad, Feroz, “Young Turk-Armenian Relations During the Second Constitutional Period 1908-1914”, *Armenians in the Ottoman Society*, ed. Metin Hülagü, Kayseri 2008.

———, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford: The Clarendon Press, 1969.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1991.

- Ahmet Rıza, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, İstanbul: Arba, 1988.
- Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, Dersaadet: Gayret Kütüphanesi, 1328.
- Akarlı, Engin Deniz, "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909)", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, c. 7 (1979): 3-26.
- Akgün, Adnan, *Ebüzzıya Tevfik'in Mecmûa-i Ebüzzıya'daki Hatıraları*, Marmara Üniversitesi SBE, 1987.
- Akkuş, Yakup, *Osmanlı Taşra Mâliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, tez e pabotuar doktora, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Aksüt, Ali Kemali, *Profesör Mehmed Ali Ayni: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944.
- Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul: Akçit, 1946.
- Alpan, Necip P., *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Ankara 1978.
- Altuntaş, Ali, "Konya-Çumra Ovası'nın Sulanmasının Tarihçesi ve Kuru Kafa Mehmed Efendi", *Bildiriler, I. Uluslararası Çatalhöyük'ten Günümüze Çumra Kongresi, 15-16 Eylül 2000*, Konya: Çumra Belediyesi, 2001.
- Alus, Sermet Muhtar, *İstanbul Kazan Ben Kepçe*, İstanbul: İletişim, 1995.
- And, Metin, *Türk Tiyatrosunun Evreleri*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.
- Arabacı, Caner, "Abdülaziz Efendi", *Merhaba Gazetesi, Akademik Sayfalar*, 3 Haziran 2009.
- , *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri: 1900-1924*, Konya: Konya Ticaret Odası, 1998.
- Arslan, Emir Şekib, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, përkth. Halit Özkan, İstanbul: Klasik, 2005.
- Aslaner, Serhat, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, tez e masteri, Sakarya Üniversitesi SBE, 2006.
- Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları: Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, përg. Mustafa Koç, Eyyüp Tannverdi, İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Atçeken, Zeki, *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, Ankara: TTK, 1998.
- Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, haz. Abdulhamit Kırmızı, İstanbul: Klasik, 2009.
- Ayaz, Abdurrahman, *Seydişehir Tarihi: Seyyid Harun Veli ve Şeyh Hacı Abdullah Efendi*, Konya: Dizgi, 2003.
- Aydın, Mahir, "Bulgaristan Komiserliği", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XVII/21 (1997): 71-125.
- Baş, Ali ve Tolga Bozkurt, "Konya Bedesteni", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2003): 507-529.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım: Milli Mücadele'ye Giriş*, İstanbul: Baha, 1965.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara: TTK, 1964.
- Beydilli, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesi'ne Dair", *Osmanlı Araştırmaları* IX (1989): 77-99.
- Bilmez, Bülent ve Nathalie Clayer, "A Prosopographic Study on some 'Albanian' Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy*, ed. Christoph Herzog, Malek Sharif, Würzburg: Ergon, 2010.
- Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, përg. Halit Eken, İstanbul: Yeditepe, 2008.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi*, İstanbul: Kitap, 2006.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergâh, 1999.
- Birken, Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1976.
- Bölükbaş, Ö. Faruk, *Tezvid-i Varidat ve Tenkihi Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, İstanbul: Osmanlı Bankası, 2005.

- Büngül, Nurettin Rüştü, *Cambaz Deli Osman*, Konya 1944.
- Canatar, Mehmet ve Yaşar Baş, "Şura-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi", *OTAM* 9 (1998): 111-148.
- Chekrez, Constantin A., *Albania Past and Present*, New York, The Macmillan Co., 1919.
- Clayer, Nathalie, "La lecture de l'albanais dans l'Empire Ottoman Finissant: le Goût du Fruit Defendu", *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranee* 87-88 (1999): 225-250.
- Collingwood, R. G., *The Idea of History*, Londër 1974.
- Çağlav, Ali Tekin, "Akşehir'in Konya Adlı Halı Gazetesi", [http:// www.eskimeyendostlar.net/fotoalbum/1761.jpg](http://www.eskimeyendostlar.net/fotoalbum/1761.jpg)
- Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-69.
- Çelik, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul: Büke, 2004.
- Çetinsaya, Gökhan, "Osmanlı Irak'ında Şii-Sünni İlişkileri: II. Abdülhamid Dönemi, 1890-1908", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul: ISAV, 2000.
- Çetinsaya, Gökhan, "The Politics of Reform in Iraq under Abdülhamid II, 1878- 1908", *İslam Araştırmaları* 3 (1999): 41-72.
- Çorlu, Salih Münir, *Geçmiş Zamanlar: Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin Diplomasi Yazıları ve Anıları*, përg. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Kitabevi, 2013.
- Danışmend, İsmail Hami, *31 Mart Vakası*, İstanbul: Kitabevi, 1986.
- Dankoff, Robert ve Robert Elsie, *Evliya Çelebi in Albania and Adjacent Regions: Kosovo, Montenegro, Ohrid*, Leiden: Brill, 2000.
- David, Wade Dewood, *European Diplomacy in the Near Eastern Question 1906- 1909*, Urbana: The University of Illinois Press, 1940.
- Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, Ankara: İmge, 2007.
- Demir, Remzi, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, Ankara: Doruk, 1999.
- Demirci, H. Aliyar, *Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2006.
- Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2008.
- Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, përg. Yücel Demirel, İstanbul: Arma, 1991.
- Doğan, M. Sabri, *Konya Su Tarihi*, Konya: Koski Genel Müdürlüğü, 2003.
- "DSİ 4. Bölge Müdürlüğü: Konya", *Su Dünyası* 15 (Ekim 2004).
- Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, no. 2, (1973): 139-155.
- Dursun, M. Kamil, *İzmir Hatıraları*, përg. Ünal Şenel, İzmir: Akademi, 1994.
- Egro, Dritan, "The Place of Albanian Lands in the Balkan Geopolitics During the Ottoman Invasion (the 14th-15th Centuries)", *Açta Studia Albanica* 1 (2005): 79-92.
- Erlor, Mehmet Yavuz, "The Effects of Natural Disasters on the Province of Konya with a special Reference to Economic and Social Aspects of the City", *International Congress on Ottoman Empire with all Aspects in 700th Anniversary of its Establishment, 7-9 April 1999*, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000:797-809.
- Ertem, Özge, "Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı", *Toplumsal Tarih* 194 (Şubat 2010): 74-79.
- , "Those of the seas and those of the mountains: Famine, crisis and unrest in Southeastern Anatolia, 1879-1880", *12th International Congress of Ottoman Social and Economic History [ICOSEH]*, Retz, Austria, July 11-15, 2011.
- Esath, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakkinin Son Günleri*, përg. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Bengi, 2007.

- Eşref:Bütün Eserleri*, përg. Ömer Faruk Huyugüzel, Şerife Çağın, İstanbul: Dergâh, 2006.
- Eyice, Semavi, "Yunanistan'da Unutulmuş Eski Bir Türk Eseri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 5 (1968): 67-73.
- Faensen, Johann, *Die albanische Nationalbewegung*, Wiesbaden 1980.
- Farkas, Paul, *Palace Revolution and Counterrevolution in Turkey (March-April 1909)*, përg. Kenneth Kronenberg, İstanbul: ISIS, 2005.
- Forland, Tor Egil, "Historiography without God: A Reply to Gregory", *History and Theory*, no. 4, 47 (December 2008): 529-532.
- , "Mentality as as Social Emergent: Can the *Zeitgeist* Have Explanatory Power?", *History and Theory* 47/1 (February 2008): 44-56.
- Fotoğraflarla Geçmişte Konya*, Përg. Haşım Karpuz, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yay, 2. bs, 1998.
- Fulton, Bruce, "France's Extraordinary Ambassador: Ernest Constans and the Ottoman Empire, 1898-1909", *French Historical Studies*, Vol. 23, No. 4 (Fall 2000): 683-706.
- Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam, and the Albanians, 1874-1913*, Londër: I. B. Tauris, 2006.
- Gazel, Ahmet Ali, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasi Mücadelesinde Lütü Fikrinin Tanzimat'ı*, İstanbul: Çizgi, 2007.
- Gencebay, Orhan, "Karaçalı", *Hatasız Kul Olmaz*, Kervan Plakçılık, 1976.
- Georgelin, Herve, *Smyrna'nın Sonu: İzmir'de Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe*, çev. Saadet Özen, İstanbul: Bizzamanlar, 2008.
- Gönüllü, Ali Rıza, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İsparta Hapishanesi (1867-1920)", *Türkiyat Araştırmaları* 29 (2011): 349-392.
- Grandits, Hannes, *Herrschaft und Loyalität in der Spätosmanischen Gesellschaft: Das Beispiel der Multikonfessionellen Herzegowina*, Wien: Böhlau 2008.
- Gross, Max L., *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, etzë e pabotuar doktrorate, Georgetown University, 1979.
- Gülersoy, Çelik, *Hidivler ve Çubuklu Sarayı*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1984.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren, 1994.
- Güran, Tevfık, *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren, 1998.
- Hakioğlu, Kemal, "Arnavutluk'ta Türk Askeri", *Aksiyon* 191 (1 Ağustos 1998).
- Harputlu Abdülhamid Azmi, *Divan*, përg. Hayrettin Ayaz, Elazığ: Elazığ Kültür ve Yardımlaşma Demeği, 1998.
- Hoeaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, İstanbul: Kitap, 2010.
- Huart, Clemence, *Mevleviler Beldesi Konya*, Rrjeti i marrëdhënieve të Ferit Pashës. Nezih Uzel, İstanbul: Tercüman, 1978.
- Hülagü, M. Metin, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, İstanbul: Pan, 2003.
- Hüseyin Nesimi-i Girdi, *Sahibzuhur*, İstanbul: İkbâl, 1332.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif, 1965.
- İnalçık, Halil, "Arnavutluk", *Encyclopedia of Islam*, 2. bs., c. 1, 1960, s. 650-58.
- Jackson, Michael D., "Between Biography and Ethnography", *Harvard Theological Review*, 101:3-4, 2008: 377-397.
- Jacques, Edwin E., *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, Jefferson: N.C.: McFarland, 2009.
- Janke, A., *Auf Alexanders des Grossen Pfaden: Eine Reise durch Kleinasien*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1904.

- Kandiyeli Ali Raşid, *Terkib-i Bend*, 1299 Hanya Mekâtib-i İslamiye Matbası; *Safa'ül- Kulub; Numune-i Hikmet*.
- Karahanoğullan, Onur, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Ankara: Turhan, 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK, 1977.
- Karpat, K. H. (ed.), *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*. İstanbul: Isis, 1990.
- Keşmir, Celalettin, *Konya Yazıları*, përg. Mustafa Özcan, Konya: Tablet, 2004.
- Kırmızı, Abdulhamit, "Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course: Ferid Pasha, Governor and Grandvizier (1851-1914)", *Gescpichte und Gesellschaft* 40/1 (2014): 42-66.
- , "Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları", *Otur Baştan Yaz Beni: OtoBiyografiye Taze Bakışlar*, İstanbul: Klasik, 2013: 11-28.
- , "Balkanlar Üzerinde Diplomasi Savaşı: Rumeli Islahatı, 1902-1908", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Z. İskifiyeli, M. B. Çelik, S. Yazıcı, Sakarya: S.Ü. Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., 2013: 973-1014.
- , "Going Round the Province for Progress and Prosperity: Inspection Tours and Reports of Late Ottoman Govemors", *Studies in Travel Writing* 16:4 (2012): 387-401.
- , "1880'de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *Diyarbakır Özel Sayısı, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar VII* (2012): 73- 90.
- , "Arnavutların Gizli Maksadı Bulgaristan Gibi Olmak", *Derin Tarih* 6 (Eylül 2012): 60-63.
- , "Osmanlı'nın Güneydoğusu Yemen'di", *Derin Tarih* 5 (Ağustos 2012): 98-101.
- , "Balkan Savaşı 1903'te Çıkacaktı", *Derin Tarih* 2 (Mayıs 2012): 30-32.
- , "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010: 332-355.
- , "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyân Teşebbüsü", *Dîvân* 26 (2009/1): 1-35.
- , *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi: 1895-1908*, İstanbul: Klasik, 2008.
- , "Kıbrıslı Halid Bey'in Diyarbakır Valiliği (1896-1902)", *Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır*, ed. B. Yediyıldız, K. Tomenendal, Ankara: Diyarbakır Valiliği & Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2008.
- , "Beyşehir'nden Paşa Geçti: Vali Ferid Paşa ve Beyşehir'de 'Umûr-ı Nafıanın Temin-i Terakkiyatı'", *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 11-13 Mayıs 2006, Beyşehir, 2006: 1-4.
- , "Usul-i Tedris Hala Tarz-ı Kadim Üzre: Ferid Paşa'nın Maarifi Islah Çalışmaları", *Dîvân* 19 (2005/2): 195-229.
- , 11. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) *Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, tezë e pabotuar masteri, Hacettepe Üniversitesi SBE, 1998.
- Kiel, Machiel, "The Building Accounts of the Castle of Vlore/Avlonya, (S. Albania) 1537-1539", ed. Ali Çaksu, *Proceedings of the Second International Congress on the Ottoman Culture in the Balkans*, Tirana, December 2003, İstanbul: IRCICA, 2006.
- Kiel, Machiel, *Ottoman Achitecture in Albania, 1385-1912*, İstanbul: IRCICA, 1990.
- Koloğlu, Orhan, "Faik Bey Konitza'nın Arnavutluk Sorunlarına İlişkin 1899 Tarihli Memorandumu", *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, İstanbul: IR- CICA, 2006.
- , *Üç İttihatçı*, İstanbul: Kırmızı Kedi, 2011.
- Konrapa, M. Zekai, *Bolu Tarihi*, Bolu: Vilayet Matbaası, 1960.
- Konya İl Turizm Envanteri, Konya: Konya Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, 1997.

- Konya Vilayeti Salnamesi 1322* (1904).
- Köroğlu, Hüseyin, *Konya ve Anadolu Medreseleri*, Konya: 1999.
- Kurtcephe, İsrail, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Ankara: TTK, 1995.
- Kutay, Cemal, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, İstanbul: Kültür Matbaası, 1983.
- , *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul: Tarih, 1961.
- Külçe, Süleyman, *Firzovnik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir: Ticaret, 1944.
- "Mavi Rüya Gerçekleşiyor", *Su Dünyası* 24 (Temmuz 2005).
- Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, İzmir: Vilayet Matbaası, 1328.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1308-1315.
- Mehmet Tevfik Bey'in II. Abdülhamid, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, përg. F. Rezan Hürmen, İstanbul: Arma, 1993.
- Mendel, Gustave, "Le Musee de Konia", *Bulletin de Correspondance Hellenique* 26 (1902): 209-246.
- Menteşe, Halil, *Halil Mentëşe'nin Anıları: Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi*, përg. Orhan Birgit, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986.
- Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, përg. Celile E. Ö. Argıt, İstanbul: Marifet, 1977.
- Morel des Boulets, Clare (Countess), *From an Eastern Embassy: Memories of London, Berlin & the East*, Londër, 1920.
- Muhtar, Mahmud, *Balkan Harbi*, përg. M. Ziyaettin Engin, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.
- Muşmal, Hüseyin, *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası: Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)*, Konya: Kömen, 2009.
- Mümtaz, Ahmet Semih, *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul: Kurtuba, 2011.
- , *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Kapı, 2008.
- Münz, Sigmund, *Balkan Herrscher und Staatsmänner: Erinnerungen und Begegnungen*, Leipzig: Deutsch Österreichischer Verlag, 1912.
- Namık Kemal'in Mektupları, c. IV, përg. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara: TTK, 1986.
- Nichols, J. A., *Germany After Bismarck, The Caprivi Era 189-1894*, New York 1968.
- Notes from Constantinople: The Political Diary of Sir Nicholas O'Connor, Britain's Ambassador to the Porte, 1898-1908*, ed. John Burman, İstanbul: The Isis Press, 2010.
- Odabaşı, A. Sefa, *20. Yüzyıl Başlarında Konya'nın Görünümü*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, 1998.
- Okday, İsmail Hakkı, *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul: Sebil, 1975.
- Onur, M. Naci, "Harputlu Divan Şairi Kanbalak-zade Hazmı", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları II* (İzmir 1983): 128-133.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, Ankara: Selçuk, 1984.
- Önder, Mehmet, *Konya Çeşme ve Şadırvanları*, Konya 1955.
- , *Konya Maarif Tarihi*, Konya: Ülkü, 1952.
- , *Mevlana Şehri Konya: Tarihi Kılavuz*, Konya 1962.
- , *Seyahatnamelerde Konya*, Konya 1948.
- Özönder, Haşan, *Konya Velileri*, Konya 1990.
- Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815-1950*, Band 6 ([Maier] Stefan- Musger August), Wien 1975.
- Özdemir, Hakan, *Towards the Revolution of 1908: The Assassination of Şemsi Paşa*, tez e pabotuar masteri, Fatih Üniversitesi, 2013.
- Özönder, Haşan, "Konya'nın Su Teşkilatı Tarihinde Çayırbaşı Suyu ve Canbaz Deli Osman Ağa", *Yeni İpek Yolu: Konya Ticaret Odası Dergisi I* (Mayıs 1998): 154-211.

- Özyüksel, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba, 1988.
- Pears, Edwin, "Turkey: Developments and Forecasts", *Contemporary Review* 95 (Jan/June 1909): 707.
- Percy, Earl, *Highlands of Asiatic Turkey*, Londër: Edward Arnold, 1901.
- Perry, Duncan M., *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria: 1870-1895*, Duke University Press, 1993.
- Pınar, İlhan (ed.), *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1998.
- Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ankara: Denizcilik Müsteşarlığı, 2002.
- Pitcher, Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, İstanbul: YKY, 1999.
- Proust, Marcel, *Kayıp Zamanın İzinde*, përkth. Roza Hakmen, İstanbul: YKY, 2010.
- Quella-Villegier, Alain, *Pierre Loti: Gezegen Seyyah*, İstanbul: YKY, 2002.
- Ramber, Lui, *Gizli Notlar*, përkth. Mehmet Gayur Bleda, përg. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Ark, 2011.
- , *Gizli Notlar*, përkth. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul: Kervan, 1975.
- Ravindranathan, Tachat Ramawarma, *The Young Türk Revolution, July 1908 to April 1909: Its Immediate Effects*, tezë e pabotuar masteri, Simon Fraser University, 1970.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul: Altındağ, 1967.
- Rıza Paşa, *Hülâsa-i Hatırat*, İstanbul 1325.
- Rüşdü, Piyade Mirlivası, *Akabe Meselesi*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye: 1327.
- Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın *Günlüğü*, İstanbul: Arba, 1988.
- Saffet Nezihi, *Kadınlar Arasında*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1909.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Birinci Sene*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316.
- Sartre, Jean-Paul, *The Family Idiot: Gustave Flaubert 1821-1857*, përkth. Carol Coşman, Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Simonyan, Hrachik, *The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909*, Londër: Gomidas, 2012.
- Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Leiden: E. J. Brill, 2001.
- Söy, H. Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix, 2004.
- Story, Sommerville, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, Londër: Constable and Company, 1920.
- Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306.
- Şenışık, Pınar, *The Transformation of Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century*, Londër: I. B. Tauris, 2011.
- Şimşir, Bilal N., *The Turks of Bulgaria: 1878-1895*, Londër: K. Rustem & Brother, 1988.
- Tabak, Serap, "İzmir'de II. Meşrutiyet Döneminin Başlarında İç Siyaset", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XX, sy. 2 (Aralık 2005): 113-132.
- , *İzmir Şehrinde Mülki İdare ve İdareciler (1867-1950)*, tezë e pabotuar doktrate, Ege Üniversitesi SBE, 1997.
- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi, 1999.
- Talu, Ercümen Ekrem, *Geçmiş Zaman Olur ki: Anılar*, haz. Alaattin Karaca, Ankara: Hece, 2005.
- Tansu, Samih Nafiz, *Madalyonun Tersİ, Anlatan; Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın Oğlu Celâleddin Paşa (Velora)*, İstanbul: Gür, 1970.
- Terzi, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara: TTK, 2000.
- Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu*, İstanbul: Afa, 1996.
- Trix, Frances, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", *International Journal of Middle East Studies* 31 (1999): 255-272.
- Tuomela, Raimo, *The Importance of Us*, Stanford: Stanford University Press, 1995.

- Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria: 1878-1908*, Ankara: TTK, 1998.
- Turfan, Naim, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlının Çöküşü*, İstanbul: Alkım, 2005.
- Türker, Orhan, "Selanik'te 28-29 Nisan 1903 Olayları", *Tarih ve Toplum* 182 (Şubat 1999): 27-30.
- Uçarol, Rıfat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919)*, İstanbul: Filiz, 1989.
- Upward, Ailen, *The East End of Europe: The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the eve of the Revolution*, Londër: John Murray, 1908.
- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara 1959.
- Us, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, İstanbul: Vakıf, 1964.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Kırk Yıl*, haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul: İnkılab Kitabeyi, 1987.
- Uz, M. Ali, *Baha Veled'den Günümüze Konya Alimleri ve Velileri I*, Konya 1993.
- Ürük, Yaşar, *İzmir'i İzmir Yapan Adlar*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2008.
- Vardar, Galib, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, përg. Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Yeni Zamanlar, 2003.
- Veinstein, Gilles, "Avlonya (Vlore), une etape de la voie Egnatia dans la seconde moitie du XVIe siecle", *The Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1699*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon: Crete University Press, 1996.
- Vlora, Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, München: Verlag R. Oldenburg, 1968.
- Warburg, Gabriel R., "The Sinai Peninsula Borders, 1906-47", *Journal of Contemporary History* 14:4 (October 1979): 677-692.
- Whigham, H. J., *The Persian Problem: An Examination of the Rival Positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and the Bagdad Railway*, Londër: Isbister & Co., 1903.
- Wilhite, Vincent Steven, *Guerilla War, Counterinsurgency and State Formation in Ottoman Yemen*, tezë e pabotuar doktrate, Ohio State University, 2003.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1976.
- , *Talat Paşa*, İstanbul: Yedigün, 1943.
- Yedikıta Aylık Tarih*, İlim ve Kültür Dergisi, 22 (Haziran 2010).
- Yılmaz, Ömer Faruk, "Osmanlı'nın Konya Ovası Sulama Projesi", *Yedikıta* 22 (Haziran 2010): 16-27.

INDEKSI:

A

Abaza Pasha, 392,
 Abbas Hilmi Pasha, 333
 Abbas Hilmi Pashën, 521, 522
 Abbas Hilmi Pasha, 333, 474, 489, 494, 507,
 519-2, 527
 Abdylaziz Mexhdi Efendi, 446
 Abdylhak Hamidi, 82, 255, 359-0
 Abdylhamidi i II, 270
 Abdylkadir Bagdadizade, 470
 Abdylvahid Efendi, 155, 167
 Ahmed Ihsan, 432
 Ahmed Reshad Pasha, 386
 Ahmed Riza Bej, 460
 Ahmed Saib, 358, 460, 468, 531
 Ahmed Tefvik Pasha, 365, 456
 Ahmed Xhelaledin Pasha, 376
 Ahmet Shuajpi, 432
 Aishe Sulltani, 366
 Akabe, 330-3, 438, 536
 Akshehiri, 118, 121, 123, 127, 161, 178-9, 184-5,
 189, 214, 218
 Aleksandër Karateodor Pasha, 244
 Aleksandër Leviski, 113
 Aleksandri I, 48, 52, 269
 Algjeri, 322
 Ali Galip Beu, 444
 Ali Gavi, 130, 186
 Ali Pashë Tepelena, 17, 392
 Ali Riza Pasha, 455
 Andronik Paleologu III, 18
 Angli, 103, 175, 193, 240, 266, 275-7, 284-5, 289,
 302, 312, 314-6, 328, 332-3, 382, 385, 417, 435,
 438, 451, 482-3, 494
 Aqif Pasha, 81-2, 172
 Arabia, 286
 Arapsuni, 227-8, 235-6
 Aristidh Pasha, 457
 Arkitekt Sinani, 24
 Arnavut Said Pasha, 377
 Arnavutkoj, 79, 99, 243
 Asir, 321

Ataturku, 185, 397
 Athina, 73, 143, 263, 353, 340-1, 352-3, 442
 Austro-Hungaria, 48, 52, 248, 254, 270, 342,
 457, 478, 491, 530
 Avraham Joakim Efendiu, 228
 Aziz Pashë Vrioni, 477

B

Bagdadi, 135, 187, 238, 299, 319, 324-5, 327,
 330, 350, 380, 401-4, 510, 537
 Bahri Pasha, 81, 428
 Bajazidi II, 26
 Bajburi, 426
 Bandërma, 344
 Banka Osmane, 113, 148, 264, 269, 276, 278,
 286, 289-0, 292, 298, 330, 381, 408
 Barfield, 324
 Baron D'Aehrental, 297, 309
 Baron Marschall, 172, 250, 252-4, 262, 290, 293,
 308, 312, 330, 348, 391
 Basra, 334, 380, 402
 Bayur, 435, 531
 Bejrut, 72, 75, 330, 371, 375, 399-0
 Bellini, 12-3
 Benjamin Fortna, 507
 Beogradi, 24, 27, 33, 352
 Beranes, 447
 Berliner Tagesblatt, 375, 378
 Beteja e Kosovës, 20
 Bieberstein, 252, 438
 Bizanti, 21
 Bosfor, 21, 48, 252, 272
 Bosnja, 5, 40, 44-8, 79, 109, 111, 267, 499-0, 509,
 511
 Bozxhaada, 294
 Buhariu, 166
 Butros Pasha, 325

C

Clémence Huart, 198
 Collingwood, 502, 532
 Cumberbatch, 374-5, 401

Ç

Çakërxhaliu, 369, 377
Çanakkale, 71-3, 75, 398
Çatalixha, 492
Çerkes Abdullah Pasha, 319

D

Daily Mail, 329
Damat Ferit Pasha, 493
Damat Ibrahim Pasha, 230, 231
Danevit, 283
Danubi, 23, 28, 49
Dardanele, 21, 48, 343
de Giorgis, 274
Dersimi, 62, 393, 413, 419, 420, 532
Di Robilant, 317
Dollmabahçe, 14, 251
Dominian Efendiu, 47, 411
Dukagjinzade Ahmet Pasha, 20

E

Earl Percy, 124
Ebuzija Tefiku, 6, 169-0, 190, 200
Edip Pasha, 100, 261
Edirne, 280, 338, 344, 440, 492, 494
Egirdiri, 143, 217-8, 324, 334
Egjipti, 25, 28, 83, 325, 331, 388, 427, 438, 474, 476, 479, 481, 494-6, 510-1
Emir Shekip Arslani, 495
Enderleni, 434
Enver Zija Karal, 154, 431
Epir, 340
Eqrem Bej Vlora, 17, 491
Eqrem Beu, 17, 27, 40, 79, 99, 154, 466, 491
Ernest Constans, 298, 533
Erxhymend Ekrem Talu, 479
Erzinxhani, 419-0
Evlija Çelebiu, 5, 23-7, 33
Evropa, 20, 23, 25, 33, 44, 47-8, 89, 103, 121-2, 134, 146, 175, 177-8, 187-8, 244, 249, 260, 263, 275, 299, 312, 314, 330, 342, 345, 348, 352, 381, 385, 408, 416, 442, 452, 467, 473, 492, 495
Evropa osmane, 23, 44, 249

F

Faik Bej Konica, 33, 175
Faik Beu, 182, 372, 440

Ferit Pasha, 6-8, 32, 41, 44, 52, 79, 81, 87-8, 109, 112, 116-8, 126-7, 130-1, 133-4, 136-0, 14-56, 159-1, 163-76, 180-02, 205, 207-9, 213-9, 228, 234, 236, 238-47, 250-2, 254-5, 257-64, 266-7, 269-0, 272-82, 284-6, 289-3, 295-9, 302, 304-8, 311, 313-7, 319-0, 322, 324-8, 330-3, 336-7, 339-1, 345-9, 351, 35-61, 363-0, 372-87, 390-01, 403-9, 411-3, 416, 418, 420-28, 432-48, 451-3, 455-70, 473-97, 500--5, 516-7, 520-1, 526-7
Ferit Pashë Vlora, 109, 168, 186, 207, 232, 242, 356, 397, 411, 446, 471, 493, 499, 502
Ferizai, 355-7, 433, 441
Feroz Ahmad, 349, 359, 432, 469, 484
Finlanda, 419
Fitzmaurice, 375, 436
Flaubert, 503
Franc Jozef, 52, 255, 511
Franca, 48, 52-3, 85, 122, 188, 213, 240, 255, 273, 285, 289, 292, 298-9, 344, 417, 462
Franko Protugezi, 392
Fremdenblatt, 457
Frëngistan, 25

G

Gabriel Efendiu, 413
Gabriel Noradunkjan, 461
Gadishulli i Sinait, 332-3, 438
Galip Vardari, 358
Gani Bej Toptani, 32, 86
Gazi Muhtar Pasha, 29, 457, 476, 484, 486
Gazi Osman Pasha, 46, 79, 367
Gazi Sinan Pasha, 26
Georges Borevitch, 102
Gertrude Bell, 374
Gilles Veinstein, 23
Gökhan Çetinsaya, 402, 404
Goltz Pasha, 12
Goschen, 297, 312
Gül Tokay, 242, 309
Gustave Mendel, 201
Gylbenkijani, 185

Gj

Gjeneva, 482, 505, 519
Gjermania, 12, 31, 48, 85, 187, 273, 291, 333, 344, 361, 438
Gjirokastra, 20, 28, 33, 41

H

H. J. Whigham, 187
 Hajdarpasha-Bagdad, 128
 Hajri Efendiu, 479
 Halebi, 5, 40, 62-4, 66-8, 77-8, 439, 499-0, 509, 511
 Halid Bagdadi, 164
 Halid Zija, 82
 Halil Pasha, 349, 441, 490
 Hamparsum Muratjan, 467
 Haxhi Abdullah Efendi, 164-6
 Heathcote, 415
 Henry Barnham, 447, 452
 Hercegovina, 5, 44, 46, 48, 54, 109, 499, 509
 Hilmi Pasha, 301, 365, 395, 440, 444, 456, 462, 481, 485, 488
 Hilmi Uran, 453
 Hungen, 166
 Hurshit Pasha, 484
 Husejn Hilmi Pasha, 242
 Hüseyin Cahit, 432, 440, 537
 Hysejin Hilmi Pasha, 264, 279, 296, 298, 443, 456, 460, 470, 484, 488
 Hysejin Hilmi Pasha, 260, 271, 273, 310, 318, 349, 440, 468, 484, 501
 Hysni Beu, 173, 351

I

Ibën Reshidi, 402
 Ibën Saudi, 402
 Ibnulemin, 41, 392
 Ibrahim Avxhë, 184
 Ibrahim Axhzi, 109, 167, 199
 Ibrahim Halil Pasha, 400-1
 Ikdam, 41, 438, 439
 Ilindenit, 269, 272
 Imam Jahja, 319
 Independence Belgie, 407
 International Herald Tribune, 445, 530
 Isa Boletini, 489
 Ismail Fazëll Pasha, 458
 Ismail Mahir Pasha, 349, 350, 360, 434, 441
 Ismail Qemali, 32, 176, 263, 405, 480, 495
 Isparta, 109, 112, 122, 139, 188, 201, 217-9
 Izzet Pasha, 54, 154, 250, 277, 284, 303, 329, 333, 366, 396, 425, 476

J

Javuz Selimi, 194
 Jazëxhëzade Ali Efendiu, 229
 Jemeni, 7, 242, 319-4, 370, 381, 388, 402, 423, 468, 484, 510
 Jusuf Rami Efendiu, 403

K

Kadikoj, 394
 Kanina, 18, 25-6, 35, 93
 Karamani, 118-9, 130, 148, 161, 179, 184-5, 220-4, 237
 Karateodor Efendiu, 106
 Kastamonuja, 287, 426
 Kaukazi, 49, 413, 418, 419, 478
 Kazëm Gyrel, 137
 Keller Pasha, 12
 Kemal Beydilli, 242, 262
 Kërshehir, 135, 404
 Kinderlin-Wächter, 393
 Kolegji Robert, 5, 84
 Komiteti Ballkanik, 276
 Konstandin Karateodori, 8, 407-9
 Korfuzi, 90, 91, 102, 463, 494
 Kosova, 96, 106, 260, 261, 263, 272, 281, 301, 355, 463, 465, 477, 483, 494
 Kostaq Efendiu, 300
 Kosturi, 327
 Kozana, 355-6, 467
 Kuhn, 503
 Kurdistan, 54-5, 64, 67, 248, 419
 Kuvajti, 402

L

Labëria, 17
 Lamec Saad, 194
 Le Matin, 427
 Leon Boro, 318
 Lesbosi, 7, 103, 294, 369
 Lidhja Shqiptare e Prizrenit, 88
 Limni, 289, 294-5
logos, 549
 Lord Cromer, 388
 Lord Kitchener, 494
 Lowther, 358, 433, 436, 445, 447, 451, 453, 455, 459
 Lufta Ballkanike, 489, 490, 493

Lufta e Krimesë, 438
Lufta Turko-Ruse, 88
Lui Ramber, 167, 188, 505
Lushnja, 464
Lytfi Fikri Beu, 393

M

Machiel Kiel, 23-4
Madam Abbott, 334
Mahmud Esad Efendiu, 297, 300
Mahmud Shevket Pasha, 31, 355, 457, 468, 496
Mahmudi II, 20, 130
Malazgirdi, 422
Mali i Zi, 86, 283, 488
Mannheim, 495, 499, 500
Maqedonia, 7, 48-9, 103, 105-6, 248-0, 260-2, 265, 267-9, 270, 272-4, 282-3, 289, 296, 299, 309, 312, 317, 342, 345, 352, 356, 359, 393, 434, 441, 443, 459, 466, 501, 510
Marashi, 419
Margaret Gilbert, 503
Markez Pallivicini, 255
Marquis Guglielmo Imperiali, 291
Massy, 187
Mehmed Qazim Pasha, 458
Mehmed Tevfik Beu, 116, 399
Mehmed Vehbi, 130, 186, 445
Mehmet Riza Selaniku, 174
Melhame, 271
Meshihati, 135, 322
Mihajl Paleologu VIII, 18
Mihal Grameno, 466
Mitrovica, 45, 265-6
Mizanhë Muradi, 358
Molla Sahibi, 360
Morel Beu, 13
Mosuli, 401
Muhtar Pasha, 27, 46, 331, 333, 476, 484, 488, 493, 495
Mürztteg, 7, 272-4, 278-9, 299, 301, 308-9, 315-6, 442
Mustafa el-Hadimiu, 163
Mustafa Kamil Dursuni, 446
Mustafa Nuri Pasha, 27, 30, 32-3, 402
Musurus Pasha, 243, 360
Mynir Pasha, 88, 352, 353

N

Namik Qemali, 82
Nazim Pasha, 370, 403
Neologos, 442
Neshet Beu, 447
Neue Freie Presse, 12, 365, 395, 437
Nevshehri, 109, 117, 178-9, 230, 236
New York Sun, 427
Nexhd, 402
Nigeri, 13
Nijazi Bej Resna, 350, 433

O

Ohër, 263, 269, 354
Omer Lytfi Beu, 397

P

Patrikana Greke, 281, 291
Patrikana Bullgare, 281, 337
Patris, 442
Peja, 263, 465, 268, 379, 465
Perandoria Osmane, 7, 11-2, 18, 20, 31, 44, 47-9, 53, 72, 75, 89, 102-3, 105, 121, 148, 186, 252, 259, 267, 269, 272-4, 285, 289, 290, 293, 301-3, 310-3, 315, 319, 324, 331-2, 335-6, 338, 341-3, 349, 352-3, 355, 397, 405, 408, 411, 438, 467, 473, 478, 481, 487, 488, 491, 497, 499
Perdikali, 391
Petar Karagjorgjeviqi, 269
Porta e Lartë, 9, 14, 55-6, 63-4, 73, 77, 81, 84, 87, 107, 117, 124, 202, 209, 236, 238, 240, 242-5, 247, 250-2, 254, 259, 261-2, 264, 268, 272-4, 277-8, 282-3, 290-2, 295, 299, 300-1, 304, 308, 316-7, 324-7, 328, 331-4, 337, 339, 341, 353, 360, 363, 365, 368, 371-2, 375, 380-3, 387, 393, 396, 406-8, 413, 416, 418, 423, 425-6, 428, 439, 450, 453, 470, 481-2, 492-5
Potsdam, 14, 49
Prek Doda, 91
Princ Vidi, 491

Q

Qamil Pasha, 8, 101, 107, 357, 367-78, 395, 399-0, 405, 431-5, 437, 442-3, 445, 447, 451, 468, 476, 481, 484, 488, 493
Qazim Kokoshi, 463
Qemaledin Beu, 171, 199

R

Ragip Pasha, 11, 251, 273
 Reshid Akif Pasha, 404, 470
 Reval, 343-4, 347
 Rilke, 499
 Riza Nur, 479
 Riza Pasha, 97, 319, 357-9, 365, 455
 Rostkovski, 270-1
 Rudolf von Lindau, 110
 Rumania, 7, 49, 283, 335-6, 339, 352
 Rumelia, 7, 9, 13, 19, 28, 30, 31, 32, 49, 90-1, 103, 105-6, 135, 177, 216, 241-7, 251-4, 256, 259, 260-1, 264, 266, 267-8, 270, 276-7, 279-1, 283-7, 289-1, 294-7, 299-4, 307-8, 310-0, 322, 336-9, 341-2, 344-5, 347, 351, 353-4, 358, 365, 368, 378-9, 381-2, 386, 388, 395-7, 405, 411, 417, 423, 432, 438, 440, 467, 483-5, 501, 534
 Rumpoldi, 95-7
 Rusia, 8, 41, 47-9, 52, 105-6, 119, 244, 25-4, 264, 266-8, 270-1, 273-4, 278-9, 283-4, 289, 292, 295, 299, 302-4, 307-0, 312, 314-7, 336, 342-4, 347, 378-9, 381-2, 407, 412-4, 418-9, 423

S

Sadreddin Koneviu, 138
 Said Bej, 465
 Said Pasha, 58, 63, 76, 78-9, 81, 88, 107, 172, 214, 243-4, 247-1, 254, 256-7, 260-1, 283, 294, 324, 333, 347, 357-8, 361, 367, 370, 373-4, 387-8, 394, 405, 431-4, 436-8, 441, 447, 476, 481, 484, 486
 Said Pashë Kurdi, 257
 Said Pashë Kyçyku, 358
 Sami Frashëri, 17, 26, 35, 41, 52
 San Remo, 497, 499-0, 510
 Sanxhaku, 40, 43, 342, 511
 Sartre, 503, 504, 536
 Sason, 285, 414, 417
 Schwäbische Merkur, 329
 Sejfullah Pasha, 340-1
 Selim Melhame Pasha, 150, 346
 Serbia, 47, 49, 98, 266, 283, 284, 335, 352-3
 Serresi, 354
 Sidney Whitman, 329
 Siècle, 460
 Sigmund Münz, 12, 476
 Sinai, 331-2, 537

Sinan Ejyp Vlora, 397
 Sinapian Efendiu, 427
 Sir Edward Grey, 296, 299, 327, 403, 445, 447, 451, 455, 459
 Sir Edward Grey, 299
 Sisami, 8, 390, 407-9
 Sofjen, 48, 344
 Stambolli, 4- 5, 9, 13, 28-3, 36, 40, 48-2, 55, 59-0, 62-3, 66, 68-9, 71-3, 75, 77, 79, 81-3, 85-7, 89-3, 95, 98-0, 109, 111-2, 116, 118-0, 123, 126, 132-4, 138, 142-3, 146, 156, 159-0, 163, 165-6, 168, 170-1, 173, 176-8, 184-5, 190-2, 193-5, 196-0, 203, 205, 207, 209, 211, 215, 218, 221, 236-8, 241-2, 248-0, 258-0, 268-9, 272-3, 282, 295, 297-8, 300-1, 306-7, 316, 319-0, 323, 325, 332, 334-5, 346-7, 349-0, 352, 356-7, 360, 367, 371-6, 378, 380, 384-5, 393, 397-0, 405-9, 415, 423, 436-7, 440, 441-3, 447, 449, 452-3, 455-6, 460, 466-7, 474, 476-8, 480-3, 485-7, 489-0, 493, 495-7, 499-1, 505, 509, 510-1, 516
 Sulejman Nazifi, 392
 Süleyman Kani Ertem, 455
 Sulltan Abdylazizi, 54, 92
 Sulltan Abdylhamidi, 12, 14, 90, 247, 258, 262, 270, 272, 294, 299, 307, 310, 313, 317, 326-7, 329-0, 343-4, 351-2, 356-7, 363, 384, 387, 426, 431, 451-2, 468, 479, 491, 494, 499, 505
 Sulltan Mehmed Reshati V, 487
 Sulltan Sulejmani, 22-3, 25,
 Syrja Bej Vlora, 175, 488

Sh

Shçerbina, 265
 Shejh Zafir Bengazi, 366
 Shekib Bej Tokadizade, 446
 Shkupi, 2, 261, 271-2, 355, 356, 433, 465, 549
 Shqipëri, 4, 6, 11, 18, 20, 27, 38, 53, 62, 73, 87, 89, 91, 93, 175-7, 263, 340, 434, 465-8, 470, 471, 478, 484-5, 489, 491, 495, 497, 498, 501, 510
 Shqipëria e Madhe, 490
 194

T

Tägliche Rundschau, 344
 Tahir Bej Përmeti, 89-0
 Tahir Pasha, 87, 367, 383-4

Tahsin Pasha, 106, 154, 250-1, 259, 261, 264, 248, 328, 360, 366, 394
Talori, 285, 414, 417, 419-0
Tanin, 468-0
Tanzimati, 28, 43, 53, 60, 92, 154, 363, 369, 510-1
Tbilisi, 419
Tevfik Pasha, 249, 252, 292-4, 311, 321, 333, 375, 406, 452, 455
The Times, 299, 340, 345-6, 356, 361, 437, 439, 460, 462, 469-0, 479, 482, 484-5, 488, 491, 530
Thesali, 353
Tiantisi, 229
Tigri, 327
Tor Egil Forland, 503
Trieste, 36, 95, 97
Turqia, 325, 328, 442
Turqina, 8, 48, 128, 187, 189, 249, 261, 312, 325, 328-0, 346, 432, 438-9, 442, 467, 477-8, 487, 491, 492, 510
Tyrell, 416

U

Ullukëshlla, 6, 225

V

Vilhelmi II, 247
Vjena, 48-9, 254, 270, 281, 301, 304, 315, 352, 442

W

Wade Dewood David, 342-3
Walter Townley, 421

Xh

Xhavit Pasha, 465
Xhelaledin Pasha, 43, 258, 333, 359, 397, 485, 493
Xhemaleddin Efendiu, 135, 358, 367, 404, 488, 494-6
Xhevat Pasha, 14, 95, 97

Y

Yskydar, 394
Yskydari, 112, 258

Z

Zekai Konrapa, 131
Zeki Pasha, 193, 384
Zvicra, 31, 427, 480, 482, 485-6, 493, 495, 507

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека
"Св. Климент Охридски", Скопје

CIP - katalogu në publikim
Biblioteka Kombëtare Universitare
"Shën Kliment Ohridski", Shkup

929:32-05 Ферид Паша Влора
32-05(=18:496.02)
94(496.02)

KIRMIZI, Abdulhamit
Ferid Pashë Vlora : një jetë shtet / Abdulhamit Kirmizi ;
e përktheu nga turqishtja Rubin Hoxha. - Shkup :
Logos-A, 2018. - 544 fq. : илустр. ; 25 см. - (Biblioteka Lexo)

Превод на делото: Avionyalı Ferid Paşa : bir ömür devlet /
Abdulhamit Kirmizi. - Фусноти кон текстот. - Библиографија: fq. 528-536. - Регистар

ISBN 978-9989-58-728-3

а) Ферид Паша Влора (1851-1914)
б) Албански државници - Отоманска империја
в) Историја - Отоманска империја
COBISS.MK-ID 108223498

www.logos-a.com
Copyright©Logos-A, 2018

